PENTATEUCHUS

ANNOTATIONE PERPETUA

ILLUSTRAVIT

ERN. FRID. CAR. ROSENMÜLLER,

THEOL. DOCT. ET LINGG. OO. IN ACAD. LIPS. P. P. O.

VOLUMEN SECUNDUM,

EXODUM CONTINENS.

CUM MAPPA GEOGRAPHICA.

EDITIO TERTIA, SIC AB AUCTORE RECOGNITA, EMENDATA ET AUCTA, UT NOVUM OPUS VIDERI POSSIT.

LIPSIAE,

SUMTIBUS JO. AMBROS. BARTHII.

MDCCCXXII.

ERN. FRID. CAR. ROSENMÜLLERI,

THEOL. DOCT. ET LINGG. OO. IN ACAD. LIPS. P. P. O.

SCHOLIA

IN

VETUS TESTAMENTUM.

PARTIS PRIMAE,

GENESIN ET EXODUM CONTINENTIS,

VOLUMEN SECUNDUM.

CUM MAPPA GEOGRAPHICA.

EDITIO TERTIA, SIC AB AUCTORE RECOGNITA, EMENDATA ET AUCTA, UT NOVUM OPUS VIDERI POSSIT.

LIPSIAE,

SUMTIBUS JO. AMBROS. BARTHII,

MDCCCXXII.

PROLEGOMENA
IN
EXODUM.

I.

Libri Nomen et Argumentum.

Secundus Pentateuchi liber, quem Graeca voce Ἔξοδον, *egressum*, appellamus, ex historia exitus Israelitarum ab Aegypto, quae in illo traditur, nomen obtinuit. Apud Hebraeos וְאֵלֶּה שְׁמוֹת inscribitur, quod voces illae primae in Hebraeo libri textu leguntur, et simpliciter quoque שְׁמוֹת. Argumentum libri in mirabilis ac divinae Israelitarum ex Aegyptiaca servitute liberationis, itinerisque per deserta ad montem Sinai, datae porro legis, delineatique et exstructi tabernaculi enarratione versatur, annales populi Hebraei inde a Josephi morte ad secundum usque egressus annum complectens. Potest liber commode in *tres* partes dividi, *historicam*, quae et ea, quae exitum Hebraeorum ex Aegypto praecesserunt (Cap. I—XII, 36.), ipsumque exitum (XII, 37. — XIV, 31.), et quae eum sunt consequuta (Cap. XV—XVIII.) enarrat; *dog-*

maticam, quae leges populo Hebraeo datas, et quonam ei promulgatae sint modo, tradit, addita narratione de insigni quadam legis primariae violatione (XIX — XXXIV.), *mechanicam* denique, quae tabernaculi sacri fabricationem et dispositionem exponit (XXXV — XL.)

II.

Librum Exodi esse a Mose scriptum.

Uti ceteros Pentateuchi libros, ita et hunc secundum Mosi auctori vindicavimus in Prolegomenis in Pentateuchum [1]), argumentis petitis tum ex iis libri locis, quibus Moses ipse se certas quasdam illius partes consignasse testatur, tum etiam ex reliquorum V. T. librorum testimoniis. Et nonnullas saltem hujus libri secundi partes esse a Mose scriptas, agnoscunt et ii, qui totum Pentateuchum Mosi abjudicant [2]). Integrum tamen librum quo minus a Mose scriptum statuant impedire et totam illius conformationem, quae ipsum e pluribus segmentis singularibus compositum prodat, et singula quaedam illius loca, quae seriorem Mose aetatem arguant. Sed quod objiciunt primum, singula illa nullo arctiore vinculo inter se nexa fragmenta prodere plures, a quibus illa profecta sint, auctores,

---

1) Vol. I. p. 5. 6.

2) Vid. Vol. I. p. 24. 25. Not. 39. 40. 42. et p. 28. Not. 51.

ad hoc respondimus loco commemorato, ostendimusque, tantum abesse, ut illa e singulis particulis enata compages diversos auctores arguat, ut potius haec libri conformatio plane sit talis, qualis a Mose exspectari jure possit [3]). Neque plus valent ad librum hunc Mosi abjudicandum certa quaedam illius loca, quae ab ipso posse scripta esse negant [4]),

---

3) Vol. I. p. 34. 35. Not. 65. Quae ibi attulimus Staeudlini verbis adjicimus jam quae de hoc argumento dicit *J. G.* Herbst in *Observatt. de Pentateuchi quatuor libror. posterior. auctore et editore* (Tubing. 1817. in quat.) p. 13: „Fac vero, otium Mosi fuisse, opus suum maxima cum cura componendi, fac, Mosen prae ceteris omnibus jam tunc temporis mentis facultatibus polluisse, ut omnibus numeris librum suum absolvere sciret, nec tamen aliter prodire potuerunt quaecunque scripserat, quam fragmentis. Ipse sacer textus rem hanc innuit; quoties cunque enim in Pentateucho refertur, Mosen relationem quandam rei gestae scripsisse, sive id faceret sua sponte, sive altiori nutu impulsus, rem vel ipse gesserat, vel ei saltem inter erat; non ergo, ut ceteri historici historiarum suppellectilem ad manum habebat jam promptam, quam pro lubitu, pro concesso sibi otio seligere et disponere poterat; sed suppeditabat tantum materies temporis successus, quas non aliter disponere poterat, quam prout tempore se excipiebant, sensim sensimque, frustratim, nec prius apte conjungi seorsim fragmenta scripta poterant, quam mors rebus ab eo gerendis finem faceret." Plura in hanc rem observavit Jahn *über das Fragmentarische des Pentateuchs* in *dem Archiv für die Theologie*, a Bengelio, Theologo Tubingensi, edito, T. III. P. 3. p. 553. seqq. Cf. Eichhornii *Einleit. in das A. T.* P. II. p. 410. seqq. edit. tert.

4) Veluti VI, 26. XVI, 35. 36.

quum pleraque illa, recte accepta, nihil habeant a manu Mosis alieni, uti ad loca illa explicanda cum devenerimus, ostendemus; nec ob pauca quaedam, quae tam vetusto libro longi temporis decursu hic illic forte accesserint, totum opus seriori aetati assignandum erit [5]).

---

5) Cf. Vol. I. p. 36.

SCHOLIA

IN

EXODUM.

Pars prima.

Historia populi Hebraei a mortuo inde Josepho usque ad tertium post exitum ex Aegypto mensem. Cap. I—XVIII.

I. Exponuntur res Hebraeorum antequam Aegypto exirent, Cap. I—XII.

1. *Jacobi filii et nepotes, qui in Aegyptum venerunt. Horum posterorum in eo regno incrementa et vexationes. Cap. I.*

Cap. I, 1. Quae post Josephi mortem Hebraeis in Aegypto acciderint exposituro necesse visum est, summatim repetere, quae Genes. XLVI, 8—27. de Jacobi et filiorum ingressu in Aegyptum plenius dixerat. הַבָּאִים *ingredientium* pro אֲשֶׁר בָּאוּ *qui ingressi sunt.* אֵת יַעֲקֹב pro עִם יַעֲקֹב *cum Jacobo*, quomodo Particula אֶת et Genes. XV, 18. et saepius capitur. אִישׁ וּבֵיתוֹ *Vir et domus ejus*, i. e. singuli cum suis familiis.

2. 3. 4. In recensendis nominibus filiorum Jacobi hunc ordinem servat, ut primo loco ponat filios herarum, Leae et Rachelae, ancillarum, Bilhae et Zilpae, eo quo nati essent, ordine. Josephi autem, qui tum in Aegypto erat, post meminit seorsim, Vs. 5.

5. Pro וַיְהִי codex Samaritanus exhibet ויהיו. Male. Nam verba וַיְהִי כָּל־נֶפֶשׁ proprie ita sunt vertenda: *erat universitas animae*, i. e. animarum, rel.; ut taceamus, praemitti haud raro Verbum singulare Nomini plurali; vid. GESENII *ausführl. Lehrgeb.* p. 713. — יֹצְאֵי יֶרֶךְ־יַעֲקֹב *Egredientes femoris Jacobi*, qui egressi sunt e femore Jacobi, i. e. ex eo geniti, ut Genes. XLVI, 26. — שִׁבְעִים נָפֶשׁ *Septuaginta animae*; enumerantur haec capita Genes. XLVI, 8—27. „Atque in hisce intelligendi sunt non modo Josephus cum filiis, qui jam in Aegypto erant, sed etiam ipse pater Jacobus; unde hic ἄκυρον esse colligimus, quum Jacobus *ex suo femore exiisse* dici nequeat. Sed Moses rotundo numero uti maluit, ut passim videmus, in Chronologia, menses et dies, qui certae annorum summae deerant, aut supererant, fuisse neglectos. Quinimo etiam exceptiones, quando paucorum sunt, interdum refugit, ut Genes. XXXV, 26." CLERIC. LXX. pro שִׁבְעִים ἑβδομήκοντα πέντε habent, ut Gen. XLVI, 27., ad quem loc. vid. not. וְיוֹסֵף הָיָה בְמִצְרָיִם *Et Josephus in Aegypto erat*, scilicet antequam Jacobus cum filiis in Aegyptum venit. Onkelos: וְיוֹסֵף דַּהֲוָה בְּמִצְרָיִם *et Josephus, qui erat in Aegypto.* Recte; innuit enim, Josephum numero isto septuaginta personarum, quarum facta est mentio, esse comprehensum. Quod autem de Josepho dicitur, de ipsius etiam filiis, Ephraim et Manasse, pariter est intelligendum.

6. וְכֹל הַדּוֹר הַהוּא *Et tota illa generatio.* דור significat *aetatem, seculum*, et hic universitatem hominum, qui eodem seculo vixerunt, ut Gen. VII, 1. Intelligitur itaque spatium sat longum; nam vixit Levi annos CXXXVII., uti docet Moses infra VI, 16., hoc est, viginti tribus aut quatuor annis post Josephi mortem.

7. בְּנֵי יִשְׂרָאֵל hic non sunt, qui proprie dicuntur *filii Israelis*, i. e. Jacobi, uti supra Vs. 1., sed ejus posteri, *Israelitae*, qui infra Vs. 9. עַם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *populus filiorum Israelis* vocantur. Repetitio synonymorum, פָּרוּ וַיִּשְׁרְצוּ וַיִּרְבּוּ *sobole aucti, et multiplicati sunt, et creve-*

runt, maximum incrementum significat. De verbo שָׁרַץ vid. not. ad Gen. I, 20. Aben-Esra plures feminas Hebraeas binos, ternos vel etiam quaternos uno partu edidisse putat. Nec sane apud Aegyptias mulieres id rarum fuisse, testatur Aristoteles *Hist. Animal.* L. VII. Cap. 4. Cf. *das alte und neue Morgenl.* P. I. No. 185. p. 252. — וַיַּעַצְמוּ Hebraei fere interpretantur: robusti ac bene corpore fuerunt. Malumus: *invaluerunt*, scilicet numero, LXX. κατίσχυον. וַתִּמָּלֵא הָאָרֶץ אֹתָם *Ut terra*, in qua consederant, *iis esset plena*. „Non est in hisce verbis hyperbole; nam quum sexcenta armatorum millia ex Aegypto exierint (vid. infra XII, 37.); oportet in populo Israelitico fuerint minimum ducentae capitum myriades, quibus facillime impleri potuit Goseniticus tractus, ut una perpetua urbs videretur.“ Cleric. Cf. not. infra ad XII, 37.

8. וַיָּקָם מֶלֶךְ־חָדָשׁ עַל־מִצְרָיִם אֲשֶׁר לֹא־יָדַע אֶת־יוֹסֵף *Et surrexit*, extitit, exortus est (ut Gen. XLI, 30. וְקָמוּ שֶׁבַע שְׁנֵי רָעָב) *rex novus super Aegyptum, qui Josephum non noverat*, quae verba posteriora Onkelos sic exponit: דְּלָא מְקַיֵּם גְּזֵירַת יוֹסֵף *qui non servabat decretum Josephi*, id est, ut Fagius primo explicavit, *non servabat ea, quae Josephus bene decreverat, ordinaverat, et statuerat, sed novas leges et constitutiones faciebat, juxta illud vulgatum dictum: novus rex, nova lex.* Postea autem addit, sensum esse posse hunc: *non stabat pacto et foedere, quod antea fuit inter Josephum et regem Aegypti; iniquus erat in posteritatem Josephi, immemor summi illius beneficii et salutis, qua tota Aegyptus affecta a Josepho tempore famis.* Utrumque conjungunt Jonathan et Hierosolymitanus paraphrastes: דְּלָא חַכִּים יַת יוֹסֵף וְלָא הֲלִיךְ בְּנִימוֹסוֹי *qui non agnovit Josephum*, i. e. meritorum ejus de Aegypto nullam rationem habuit, *nec ambulavit in statutis ejus.* Jarchi: עשה עצמו כאלו ידעו *ita se gessit, ac si illum non novisset.* Nos tamen quod dicitur, *regem illum novum Josephum non novisse*, proprie arbitramur intelligendum esse. Auctor enim est Manetho apud Josephum *contra Apion.* L. I. §. 14., potitos esse

circa illa tempora homines genere ignobiles (ἐκ τῶν πρὸς ἀνατολὴν μερῶν *ex regionibus ad orientem sitis*, quos nonnulli dicerent fuisse Arabes, Aegypto, principibus ejus in potestatem redactis. Vocatam fuisse gentem illam Aegyptiis Ὑκσὼς, id est, *βασιλεῖς ποιμένες, pastores regios.* Postquam autem per totam Aegyptum crudeliter desaeviissent, regem sibi e suis elegisse, cui nomen esset Σάλατις, quod nomen factum videri potest a سلط *dominatus est.* Hunc Salatim fuisse *regem novum,* de quo hic Moses, non sine veri specie conjecit Marsham in *Canone chron.* p. 107. Is enim quum esset alienus, utpote Arabs, de Josepho nihil antea audierat, neque grato animo ejus in Aegyptum beneficia recolebat. Propterea, uti suspicatur Marshamus, dicitur Lucae Act. VII, 18. βασιλεὺς ἕτερος, id est *rex alienus,* ut Jud. V, 8. אֱלֹהִים חֲדָשִׁים *dii novi* sunt *alieni.* Idem forsan voluit Josephus, qui in *Antiqq.* L. II. Cap. 9. §. 1. dicit, oppressos fuisse post Josephi mortem Israelitas ab Aegyptiis, τῆς βασιλείας εἰς ἄλλον οἶκον μετεληλυθυίας, *regno in aliam familiam translato.* Quod autem in libro primo contra Apionem §. 14. Josephus Hycsos istos, sive reges pastores, fuisse Israelitas contendit, aperte falsum est, ut ostendit Marshamus l. c. p. 102.; cui adde, quae de gente Hycsos disseruit ad refutandam Josephi opinionem, (quam mirandum est suam fecisse Perizonium in *Origg. Aegyptiac.* Cap. XIX., Buddeum in *Hist. Eccles. V. T.* P. I. p. 453., et P. E. Jablonskium in *Explicat. vocc. Aegypt.* in *Opuscc.* P. I. p. 356. seqq.), F. W. Beer in *den Abhandlungen zur Erläuter. der alten Zeitrechn. und Geschichte,* P. I. p. 216. seqq. Cf. Heeren *Ideen über die Politik,* etc. *der vornehmsten Völker der alten Welt.* Vol. II. P. 2. p. 548. seqq. et 551. not.

9. עַם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל plures vertunt cum LXX. (τὸ ἔθνος τῶν υἱῶν Ἰσραήλ) *populus filiorum Israelis.* Verum recte monet Aben-Esra, עַם non esse in statu regiminis positum, sed esse hic eam figuram, quae vocatur a Gramma-

ticis *appositio*, ut vertendum sit: *populus*, scilicet *filii Israelis*, s. Israelitae. Ita et Onkelos: עַמָּא בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (non עַמָּא דִבְנֵי יִשְׂרָאֵל). Eadem mens fuit eorum, qui textum accentibus distinxerunt. Nam voci עַם appositus est accentus distinctivus *Jethib*.

10. הָבָה *Agite!* vid. not. ad Genes. XI, 3. — נִתְחַכְּמָה־לוֹ *Dolo ei*, contra eum, populum, *utamur*. חָכַם *sapiens, callidus fuit* in Hithpael *arte uti* significat. Cohel. VII, 16. וְאַל־תִּתְחַכַּם יוֹתֵר *ne sapientiorem aequo te ostentes*. Hoc vero loco, ubi de opprimendo populo Hebraeo agitur, פֶּן־יִרְבֶּה *ne amplius crescat*, ut statim additur, הִתְחַכֵּם cum לוֹ constructum *arte contra aliquem uti* notare patet. Hinc Ps. CV, 25., ubi hac de re sermo est, utitur Psaltes verbo הִתְנַכֵּל *callidum consilium inire*. LXX. hoc Exodi loco haud infeliciter reddidere: δεῦτε κατασοφισώμεθα αὐτοὺς, ad quam interpretationem haec Suidae glossa: κατασοφισώμεθα, αἰτιατικῇ (*cum Accusativo*); τεχνασόμεθα, μηχανικῇ τινι κακώσομεν (*artificiose circumveniamus, dolosis machinis infestabimus aliquem*). Vulgatus: *sapienter opprimamus eum*. Observat R. Moses Nachmanis fil., quum non ausi essent rex ejusque consiliarii, in Hebraeos vi aperta desaevire, ob ingentem eorum multitudinem, varias artes excogitasse, quibus sensim illos imminuerent. Et primum quidem imposuisse eis labores vix ferendos, quibus essent atterendi (Vs. 11 — 14.), tum obstetricibus clam injunxisse, ut infantes masculos omnes, quos pepererint mulieres Hebraeae, statim, insciis matribus, occiderent (Vs. 15. 16.), denique potestatem fecisse omnibus Aegyptiis, infantes masculos Hebraeos, quibus clam potiri possent, secreto ab aliis in flumen projiciendi (Vs. 22.). In verbis כִּי־תִקְרֶאנָה מִלְחָמָה *cum evenerit bellum*, molestum est, quod nomini singulari מִלְחָמָה jungitur Verbum plurale תִּקְרֶאנָה. Atque alii quidem Hebraeorum simpliciter dicunt esse numeri enallagen, qualis Jud. V, 26. יָדָהּ לַיָּתֵד תִּשְׁלַחְנָה *manum suam extendit ad palum*. Alii, ut Aben-Esra, ellipsin nominis קוֹרוֹת e Verbo תִּקְרֶאינָה facile supplendam statuunt,

quasi pleni sit: *si evenerint eventa belli.* Qualis ellipsis Num. XXIII, 20. וּבֵרֵךְ וְלֹא אֲשִׁיבֶנָּה *et benedixit nec revocabo eam* scil. בְּרָכָה *benedictionem*, et Prov. XV, 22. וּבְרֹב יוֹעֲצִים תָּקוּם *et in multitudine consiliariorum consistet* scil. עֵצָה *consilium.* Kimchi in hac anomalia explicanda in Lexico secum ipse dissentit. Nam sub radice קרא scribit, מִלְחָמָה hic esse collective capiendum, sive pro מִלְחָמָה וּמִלְחָמָה; sub radice ענ vero, תִּקְרֶאנָה esse tertiam femininam Futuri Singularis cum Suffixo feminino, et verba ita capienda: כִּי תִקְרֶא לָהּ מִלְחָמָה *si evenerit ei* scil. לָעִיר *urbi bellum.* Tum vero Nun cum Dagesch scriptum esse deberet, תִּקְרֶאנָּה. Nec satis commode לָעִיר hic subauditur, ubi non de singula quadam urbe, sed de tota Aegypto sermo agitur. Ludovicus de Dieu נָה habet pro affixo Chaldaico primae Pluralis personae, pro Hebraeo נוּ, ut sic vertendum sit: *quum evenerit nobis bellum.* Ita jam LXX. ἡνίκα ἂν συμβῇ ἡμῖν πόλεμος, quos sequitur Vulgatus, concinitque Syrus. Et in codice Samaritano est תקראנו. Aliis נָה mera est paragoge, ut in תֵּרֵדְנָה pro תֵּרֵד Job. XVII, 16.; vid. Jahn *Grammat. hebr.* p. 191. ed. tert., et cf. Gesenii *ausführl. Lehrgeb.* p. 800. — וְנוֹסַף גַּם־הוּא עַל־שֹׂנְאֵינוּ *Et adjungat se ipse etiam osoribus*, s. hostibus *nostris.* Hostes regum-pastorum, Arabicae originis, qui tunc Aegypto potiti erant (vid. supra ad Vs. 8.), erant Aegyptii veteres, quibuscum Hebraei diu amice vixerant, et Thebani, quos subigere non potuere. Vid. Marshamum l. c. p. 107. Timebant igitur pastores, ne Aegyptii indigenae quandoque jugum peregrinum excuterent, atque ab Israelitis adjuvarentur. וְנִלְחַם־בָּנוּ וְעָלָה מִן־הָאָרֶץ *Et bellum gerat in nos et ascendat e terra*, i. e. redeat in terram majorum suorum. Nam ut *descendere in Aegyptum* idem est ac *in eam advenire*, ita *ex ea adscendere* est *eâ exire;* cf. Genes. XII, 10. XXVI, 2. al., et vid. C. B. Michaelis Dissertat. *de Notionibus Superi et Inferi* etc. §. XIX., in *Commentatt. Theologg.* P. V. p. 423. Observat Mendelii fil., ו ante עָלָה hic או *aut* valere, et verba hoc sibi velle: ne vel

hostibus nostris junctus, bellum adversus nos suscipiat, et nos vincat, vel, si non vincat, in terram majorum redeat, et nos ita non exiguo commodo, quo ex ipsorum opera fruimur, privemur.

11. וַיָּשִׂימוּ עָלָיו שָׂרֵי מִסִּים *Et posuerunt*, Aegyptii, *super eum*, populum Hebraeum, *praefectos operarum*. מִסִּים, a מַס, uti פִּתִּים *frusta* (Levit. VI, 2.) a פַּת, hic non tam *tributa*, aut *vectigalia*, quae penduntur pecunia, sed tributa, quae quasi corpore penduntur, denotare apparet, opera, quae a tyrannis coguntur homines facere aut nulla mercede, aut exigua admodum. At 1 Reg. V, 27. (al. 13.) מַס vocantur ipsi homines, qui ejusmodi opus facere coguntur, qui, nempe, ligna ex Libano caesuri erant; eorumque praefectus dicitur Versu sequente עַל־הַמַּס. Itaque recte hic LXX. verterunt ἔργων ἐπιστάτας, et Vulgatus *magistros operum*. Magis sensum quam vim vocis spectavit Onkelos, qui habet שִׁלְטוֹנִין מַבְאִישִׁין *praefectos malefacientes*. לְמַעַן עַנֹּתוֹ בְּסִבְלֹתָם *Ut affligerent*, attererent *eum oneribus suis*, quae ipsi imposuerunt, i. e. operibus, quae regis nomine ab Hebraeis exegerunt. Existimabant Aegyptii, apposite monente Grotio, se hac arte populum otiantem a rerum novarum consiliis aversuros. Aristoteles *Polit.* V, 11. Καὶ τὸ πένητας ποιεῖν τοὺς ἀρχομένους τυραννικὸν, ὅπως μήτε φυλακὴ τρέφεται, καὶ πρὸς τῷ καθ' ἡμέραν ὄντες ἄσχολοι ὦσιν ἐπιβουλεύειν. *Est et hoc tyrannorum, subditos pauperes reddere, ne necesse sit praesidium alere, et ut illi in victum quotidianum intenti ad insidias struendas tempus non habeant vacuum.* Pari de causa Tarquinius plebem Romanam in fossas cloacasque exhauriendas demersit. Simili modo recentioribus temporibus in Orientis terris reges cavere studuerunt, ne populi res novas molirentur; vid. *das alte u. neue Morgenl.* T. I. No. 186. p. 255. — וַיִּבֶן עָרֵי מִסְכְּנוֹת לְפַרְעֹה *Aedificavitque* populus Hebraeus *urbes horreorum Pharaoni.* Onkelos: קִרְוֵי בֵּית אוֹצְרָא *urbes domus thesauri*, i. e. urbes, in quibus thesauri reconderentur. Inter thesauros autem et frumenta connumerantur. Suntque haec reposi-

toria, granaria et thecae frumentariae Hebraice a *colligendo* dictae; nam מִסְכְּנוֹת per literarum transpositionem videtur pro מִכְנָסוֹת, a כָּנַס *collegit, congregavit*, dictum. Certe locus 2 Paral. XXXII, 28. aperte indicat, מִסְכְּנוֹת pro istiusmodi repositoriis seu granariis usurpari. Dicitur enim ibi, comparasse sibi Hiskiam, regem, מִסְכְּנוֹת לִתְבוּאַת דָּגָן וְתִירוֹשׁ וְיִצְהָר *thecas pro proventu frumenti, musti et olei.* Urbes, in quibus talia horrea essent, עָרֵי מִסְכְּנוֹת, aedificavit sibi et Salomo 2 Paral. VIII, 4. 6., et Josaphat, ibid. XVII, 12. Graeci Alexandrini interpretes hic posuerunt *πόλεις ὀχυρὰς*, *urbes munitas*, non quod haec sit propria vocis significatio, sed, recte monente Clerico, quia in urbes moenibus clausas solebant conferri, quae tuto servanda erant. „Regibus Aegypti, a quibus exercitus alebantur, etiam pacis tempore, et quibus erant agri peculiares attributi, debuerunt esse ejusmodi urbes, in quibus praediorum regiorum fructus servarentur, et quidem tuto, ne seditione coorta, aut hostili irruptione diriperentur." Urbes istas, ad quas exstruendas adhibebantur Hebraei, Moses vocat אֶת־פִּתֹם וְאֶת־רַעַמְסֵס. Earum priorem, quam LXX. Πιθὼμ exprimunt, haud esse diversam ab ea, quam Herodotus L. II. Cap. 158. Πάτουμον τῆς Ἀραβίας πόλιν, i. e. Aegyptiacae Arabiae urbem vocat, haud procul ab Arabico sinu sitam, juxta quam ducta postea fuit fossa e Nilo in id mare, vidit jam Grotius, et nuper pluribus comprobavit Champollion *l'Egypte sous les Pharaons* T. II. p. 59. Interpres Coptus habet ΠΕΘΩΜ, in quo nemo non Herodoti et Stephani Byzantini *Patum—os* agnoscat. Inditum loco nomen erat a situ, quod undique montibus esset clausus. Est enim ΘΩΜ (demto ΠΕ s. ΠΙ, articulo) Coptice *clausus, obturatus*, unde Eph. II, 14. de *maceria* ponitur. Vid. *Te Water Auctarium ad P. E. Jablonskii Explicat. Vocc. Aegyptiacc.* in *Opuscc.* P. I. p. 447. seq. Huc pertinere videtur, quod Manetho Salatim (cf. supra ad Vs. 8.) dicit *τὰ πρὸς ἀνατολὴν ἠσφαλίσασθαι μέρη*, *orientales partes muniisse.* Urbem alteram, רַעַמְסֵס,

bene distinguendam a terra רַעְמְסֵס Genes. XLVII, 11. (cf. ibi not.), Clericus conjicit nomen habuisse a rege Ramesse, cujus nominis reges plures Aegyptus habuit (vid. Marshami *Can. Chron.* p. 455.); illamque a Ramesse conditam urbem instaurasse et muniisse Salatim, opera Israelitarum usus. Nec obstat verbum בָּנָה, quod Hebraeis pariter et Syris et de urbibus instaurandis et muniendis dici, interpretes jamdudum observarunt; cf. J. D. Michaelis *Supplemm.* p. 190. P. E. Jablonskius in Dissertat. IV. *de terra Gosen* §. VIII. in *Opuscc.* P. II. p. 138., Raamses non dubitat esse Heliopolin, cujus urbis primum et antiquissimum nomen fuit *On*, אוֹן, vid. Genes. XLI, 45. 50. Putat nomen רַעַמְסֵס, pro quo LXX. Ῥαμεσσῆ ponunt, ortam ex Aegyptiaco PH *Sol*, et ΜΕΣΣΗ *ager*, ut itaque *agrum solis*, seu *soli dicatum* denotet. At LXX., quorum verba fideliter reddidit Coptus interpres, post Ῥαμεσσῆ h. l. adduut: καὶ Ὦν, ἥ ἐστιν Ἡλιούπολις. Vicum, nomine *Ramsis*, in cujus vicinia urbis antiquae rudera visuntur, in itinere, quod Cahira Alexandriam instituit Forskål, se offendisse ipse retulit Niebuhrio, vid. ejus *Reisebeschreib.* P. I. p. 97. Cf. Champollion l. c. T. II. p. 248.

12. וְכַאֲשֶׁר יְעַנּוּ אֹתוֹ כֵּן יִרְבֶּה *Et quemadmodum affligebant eum*, populum Hebraeum, *sic crevit*, quod plures ita capiunt: quo magis eum afflixerunt, eo magis multiplicatus est. Ut Hos. IV, 7. כְּרֻבָּם כֵּן חָטְאוּ־לִי *quanto magis aucti sunt, tanto magis peccarunt.* Sed recte monet Clericus, quum כַּאֲשֶׁר sequente כֵּן constanter *prout* significet, accuratius sic verti: *prout eum* populum *opprimebant, ita augebatur.* Gallice dicas: *ce peuple s'augmentoit, à mesure qu'il étoit maltraité.* וְכֵן יִפְרֹץ *Et sic rumpebat*, copiosam sobolem procreabat. Translatum ab aqua, quae aggeres perrumpit; cf. not. ad Gen. XXX, 30. — וַיָּקֻצוּ מִפְּנֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *Et angebantur propter filios Israelis*, timebant, ne ingens ille populus virium suarum sibi conscius novas res moliretur. „Verbum קוּץ cum ב

vel מִפְּנֵי constructum significat *fastidire aliquem* vel *aliquid*, abhorrere a re aliqua, quam vel infectam vel perditam vellemus, et cum libidini vel desiderio nostro circa rem talem non satisfit, angustiis affici. Sic Gen. XXVII, 46. קַצְתִּי בְחַיַּי מִפְּנֵי בְּנוֹת חֵת *taedet me vitae meae propter filias Heth*, vellem matrimonia infecta, verum quum fieri id non possit, angor animo. Sic hoc loco: invidebant Aegyptii felicitati et foecundati Israelitarum, optabant eos perditos, vel in Aegyptum numquam detulisse pedem; quum autem hic libidinem suam explere non possent, fastidiebant eos." AMAMA.

13. וַיַּעֲבִדוּ מִצְרַיִם אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּפָרֶךְ *Et servire faciebant Aegyptii filios Israelis cum saevitia*, servilia opera crudeliter ab iis exigebant. Verbum פָּרֶךְ, uti observat Mendelssohn, usurpatur Mischnicis de frangendis nucibus, item de abradendo et scalpendo, quod fit ungue, unde פֶּרֶךְ opus indicet, seu laborem durum, quo corpus frangitur et atteritur.

14. וַיְמָרְרוּ אֶת־חַיֵּיהֶם *Et amaram fecerunt*, i. e. acerbam, tristem, *vitam eorum*. בַּעֲבֹדָה קָשָׁה בְּחֹמֶר וּבִלְבֵנִים *In opere duro in luto et lateribus*, i. e. imperata illis certa luti copia, quo latera fierent. Aut est *ἓν διὰ δυοῖν*, et significantur *lateres e luto*. לְבֵנִים a לָבַן *albus fuit* proprie sunt *lateres albi*, e terra albida et cretosa facti, uti dicunt PLINIUS *Hist. Nat.* XXXV, 14., et VITRUVIUS L. II. Cap. 3., ita ut muri ex iis exstructi tanquam e lapidibus albis aedificati videantur. Eodem modo etiamnum pleraque aedificia in Aegypto, Palaestina et Persia exstruuntur; vid. POCOCKII *Descript. Orient.* P. I. p. 288. vers. german., KAEMPFER *Amoenitt. Exot.* p. 164., et PROSPER ALPINUS *de rebus Aegypti naturall.* L. IV. Cap. I. וּבְכָל־עֲבֹדָה בַּשָּׂדֶה *Et in omni opere in agro*, i. e. omni opere rustico, vario in agris colendis servitio. JOSEPHUS in *Antiqq.* L. II. Cap. 9. §. 1. labores illos Israelitarum ita describit: Τόν τε γὰρ ποταμὸν εἰς διώρυχας πολλὰς αὐτοῖς προσέταξαν διατεμεῖν, τείχη δὲ οἰκοδομῆσαι ταῖς πόλεσι καὶ χώματα, ὅπως ἂν εἴργοι τὸν ποταμὸν μὴ λιμνάζειν

ὅπως ἐκείνων ἐπεκβαίνοντα. πυραμίδας τε ἀνοικοδομοῦντες ἐξέτρυχον ἡμῶν τὸ γένος ὡς τέχνας τε παντοίας ἀναδιδάσκεσθαι. Nam et fluvium in multos rivos deducere jussi sunt, et muros civitatibus circumdare, et aggeres, qui impedirent, ne restagnaret fluvius, priusquam eos superasset. Pyramidibus etiam exstruendis homines nostros adhibentes deterebant, cogendo eos varias artes ediscere, et laboribus ferendis assuescere. אֲשֶׁר־עָבְדוּ בָהֶם בְּפָרֶךְ *In quo* scil. opere, עֲבֹדָתָם, *eorum servitio usi sunt cum duritie.* Verbum עָבַד, uti, post Kimchium et Aben-Esram, notat Mendelssohn, in Cal dicitur tam de eo, qui servit, quam de eo, cui servitur; sed discrimen est in syntaxi. Nam priore illa significatione regit quartum Casum cum Praepositione אֶת, nomine vel praecedente, ut Deut. X, 20. אֹתוֹ תַעֲבֹד *ei servies*, et Genes. XXVII, 40. וְאֶת־אָחִיךָ תַּעֲבֹד *et fratri tuo servies*, vel sequente, ut Gen. XIV, 4. עָבְדוּ אֶת־כְּדָרְלָעֹמֶר *servierunt Cedorlaomero.* In altera autem significatione requirit sextum Casum cum Praepositione בְּ, *in*, אָדוֹן עוֹבֵד בְּעַבְדוֹ *dominus utitur servitio servi sui*, itidem nomine tam praecedente, ut Levit. XXV, 46. לְעֹלָם בָּהֶם תַּעֲבֹדוּ *in perpetuum iis utemini servis*, quam sequente, ut ibid. Vs. 39. לֹא תַעֲבֹד בּוֹ עֲבֹדַת עָבֶד *non uteris eo servo ad opus servile.* Quae syntaxis est h. l.

15. וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ מִצְרַיִם לַמְיַלְּדֹת הָעִבְרִיֹּת *Dixitque rex Aegypti obstetricibus Hebraeis,* Sunt qui vertant: *obstetricibus Hebraearum*, post LXX. (*ταῖς μαίαις τῶν Ἑβραίων*) et Vulgatum, existimentque, fuisse illas mulieres ortu Aegyptias. Quae et Josephi sententia est, qui l. c. §. 9. ait regem jussisse, *Ἑβραίων γυναικῶν τοκετοὺς παρατηρεῖν τὰς Αἰγυπτίων μαίας· ὑπὸ γὰρ τούτων αὐτὰς ἐκέλευε μαιοῦσθαι, αἳ διὰ συγγένειαν ἔμελλον μὴ παραβήσεσθαι τὴν τοῦ βασιλέως βούλησιν, obstetrices Aegyptiorum Hebraearum mulierum, partus observare; nam illas solas Hebraeis obstetricare jussit, quia verisimile erat, eas, quum ejusdem essent gentis, regis voluntati obsequuturas esse.* Sed quae sequuntur indicare videntur, hasce mulieres fuisse Hebraeas; nam et nomina earum sunt Hebraica, et

dicuntur Vs. 17. Deum timuisse. Praeterea, si Moses id quod, illi interpretes volunt, exprimere voluisset, vix dubium, scripsisse illum לְמַיְלֶּדֶת אֶת־הָעִבְרִיּוֹת. Accedit, quod nec viri, nec mulieres gentis Aegyptiae ita familiariter versabantur cum alienis, ut se eorum causa polluerent. Pluribus de hac re disseruit Gottl. Frid. Gudius in Dissertat. *de Hebraica obstetricum origine, quae Exod. I, 15. seqq. commemorantur*, Lips. 1724. in quat. Ceterum duae tantum obstetrices Hebraeorum hoc Versu nominantur. Sed quum tam paucae obstetrices numeroso populo Hebraico nulla ratione sufficere possent, recte Aben-Esra videtur conjecisse, hasce obstetricum Israelitidum principes fuisse, et reliquarum veluti praefectas. Potuerunt etiam, uti Clericus putat, celeberrimae duntaxat ad regem vocari, a quibus aliae omnes monerentur. Nomina illarum obstetricum digna visa Mosi, quae ad posteros propagarentur, erant שִׁפְרָה et פּוּעָה. Neque enim audiendus Abarbenel, qui officiorum nomina illa esse contendit. „Singulis parturientibus," inquit, „aderant duae obstetrices, altera, quae partus curam in se suscipiebat, שִׁפְרָה dicta, quasi מְשַׁפִּירָה, infantem componens et adornans, altera, quae in puerpera verbis, vocibus roboranda, confirmanda et adjuvanda occupabatur, פּוּעָה dicta, a פָּעָה, quod Jesaj. XLII, 14. de clamore puerperae dicitur." Vult itaque, Pharaonem utrisque, et iis quae infantium, et iis quae puerperarum curam gerebant, tam crudele et inhumanum facinus in mandatis dedisse.

16. וַיֹּאמֶר *Dixit* videlicet rex, Aegypti obstetricibus; ἐπανάληψις ex initio Vs. 15., ob interruptam ibi orationem. בְּיַלֶּדְכֶן אֶת הָעִבְרִיּוֹת וּרְאִיתֶן עַל־הָאָבְנָיִם *Cum opem feretis parientibus Hebraeis, et videbitis super sellam parturientium.* Ita vertimus vocem אָבְנָיִם, non quod plane certam putemus istam ejus significationem, sed quia e variis, quae illi voci e conjectura tribuuntur, significationibus, ea reliquis aptior visa esset. LXX. pro illa ponunt; ὅταν ὦσι πρὸς τῷ τίκτειν, quod sequutus Vul-

gatus, *et partus tempus advenerit*, et Syrus: ܡܐ ܕܪܒܥܢ *cum procumbunt* ad pariendum. Apparet, eos interpretes sensum expressisse, sed non vocis potestatem. Onkelos et Jonathan vertunt מַתְבְּרָא, quod nomen Buxtorfius quidem in *Lex. Chald.* p. 2561. *sellam parturientis* interpretatur; sed videtur potius uti sono, ita et significatu convenire cum Arabico مَثْبِر *locus ubi in terram cadit infans recens natus*, (vid. Ed. Pocockii *Commentar. in Hos.* p. 755.), quod ipsum in Saadiana hujus loci translatione e codice Oxoniensi (vid. Varr. Lectt. in Vol. VI. Biblior. Polyglott.) reponendum est, pro eo quod in textu impresso legitur, مِنْبَر *suggestus*, nec non in Arabe Erpenii. Kimchi quoque dicit in Lexico, esse qui exponant nomen illud מקום נפילת הולד מבטן אמו *locum casus*, i. e. in quem cadit elabens *e matris utero foetus*. Quam interpretationem tamen non probat Kimchi. „Nam", inquit, „si אָבְנַיִם locus esset, in quem foetus recipitur, postquam egressus est ex utero matris, quid opus erat dicere: *et videritis* עַל־הָאָבְנָיִם, quum certe antequam totus egrediatur ex utero foetus, conspiciant obstetrices, masculus sit an femella. Nam masculus faciem habet deorsum versam, femella vero sursum." Ipse vero Kimchi אָבְנַיִם *uterum* significare existimat, dictum a בָּנִים *filii*, praefixo א prosthetico, quod locus is proprius sit *filiorum*, nempe foetus utriusque sexus formandi; nam a digniore, ut plerumque fit, vult nomen fuisse impositum. Quod vero numero duali vocabulum enunciatur, id factum existimat לענין הצירים שהם בפתח הרחם *ratione duorum cardinum, qui sunt in ostio matricis*, quos Medici et Anatomici *uteri cornua* vulgo vocitant. Verum ut taceamus, nimis quaesitam et hinc parum verisimilem esse hanc etymologiam, ea nec convenit alteri loco, quo אָבְנַיִם legitur, Jerem. XVIII, 3., ubi figulus *opus suum super* הָאָבְנָיִם *facere* narratur. E quo loco cum nostro collato

Fullerus in *Miscell. SS.* L. V. Cap. 19. colligit, indicari illo nomine certum sellae seu sedilis genus, parturientibus feminis maxime et figulis consuetum, idque a forma appellationem adeptum. Et primo ac proprie quidem a singulari אֶבֶן *lapis* in Duali אָבְנַיִם *lapides molares ambo*, catillum videlicet et metam, dictos existimat. Deinde ab hac notione petitum fuisse sellae cujusdammodi nomen, propterea quod lapidum molarium figuram numerumque et positionem referret: „coagmentata nempe videtur ex duabus tabulis rotundis pari undique intervallo disjunctis, quarum superior sedilis, inferior basis vice fungeretur, illâ huic incumbente ad similitudinem catilli metae imminentia." Magis probabilis tamen J. G. Hassii videtur conjectura in *dem Magazin für bibl. u. oriental. Literat.* p. 62., esse אָבְנַיִם a radice בָּנָה, *exstruxit*, ut א sit postheticum sive formale (ut in אַכְזָב a כָּזָב, et confer אָפְסַיִם Ezech. XLVII. 3.), unde Arabibus أَبْنِيَةٌ est *structura*, *res structa*. Hebraicum אָבְנַיִם igitur proprie notaret *rem structam*, machinam, duabus partibus compositam, quae rei alicui parandae inservit, et hoc quidem loco sellam parturientium plicatilem, qualis commode circumgestari potest. Jarchi quoque מושב האשה היולדת *sellam mulieris parturientis* interpretatur. Recte vero Fullerus l. l. videtur monuisse, verba וּרְאִיתֶן עַל־הָאָבְנָיִם sic esse vertenda: *cum videritis eas super sellas*, quod re ipsa nihil est aliud quam quod LXX. et Vulgatus expresserunt: cum in partu jam versantur, *quando partus tempus advenerit.* „Nec incommode subauditur accusandi Casus; nam et hic proxime praecesserat, et id facillime permittit interjecta copula. Adde, quod usitatissima Verbi רָאָה constructio postulat, ut sequatur אֵת particula, vel expressa, vel denique δυνάμει. Rarius conjungitur cum Praepositione בְּ; cum עַל vero numquam nisi semel tantummodo, si bene memini, nempe Exod. V, 21., idque mutata etiam significatione propria [vid. not. infra ad eum

loc.]. Itaque non assentior nuperis interpretibus, qui עַל cum Verbo רְאִיתֶן conjunctim construunt in hunc modum: *cum inspicietis in sellas parturientium*, in locum in quem elapsus ex utero foetus incidit. Hoc etiam res ipsa rationi absonum evincet. Nam quorsum, obsecro, sellae inspiciendae? Imo mater et infans quam intentissime spectandi atque observandi. Neque in sellas, opinor, umquam incidere solitus est partus, sed obstetricis manibus excipi." J. D. MICHAELIS in *Supplemm.* p. 9. nomini אֹבֶן significatum *temporis* tribuit, collatis Arabicis nominibus إِبَّانٌ, أَفَّانٌ et أَوَانٌ, merito ideo notatus ab Hassio l. l., quum hae voces Arabicae prorsus diversae originis sint, utpote a radicibus أَبَّ, أَفَّ et أَوَنَ derivatae. — Persarum reges infantes masculos, quos ipsorum cognatae pariunt, ne adulti forsan ipsis insidias struerent, statim post partum ita necari jubere, ut illos in labris lapideis, in quibus recens nati lavari solent, perire sinant, refert THEVENOTUS in *Itiner.* suor. *Commentarr.* P. II. p. 98. Eodem modo et Hebraeos pueros recens necatos fuisse, sunt qui conjiciant (vid. *das alte und neue Morgenl.* T. I. No. 87. p. 65.); qui proinde nomine אָבְנַיִם *labra lapidea* (ab אֶבֶן) indicari volunt. Quam sententiam tamen quo minus nostram faciamus, impedit idem illud quod Fullerus opposuit iis, qui verba sic interpretantur: *cum inspicietis in sellas parturientium.* Quorsum enim labra fuerint inspicienda? אִם־בֵּן הוּא וַהֲמִתֶּן אֹתוֹ *Si filius est occidite eum*, clam et inscia matre, uti notat Aben-Esra, ne patefacta crudelitate numerosus Hebraeorum populus ad vindictam incitatus rebellaret. Ceterum הֲמִתֶּן, Hiphil verbi מוּת, est contracte pro הֲמִיתוֹתֶן positum, uti a שׁוּב est הֲשִׁיבֹתֶן. — וְאִם־בַּת הִיא וָחָיָה *Si vero filia est, tunc vivat.* חָיָה tertia feminina Praeteriti, non a Verbo חָיָה, inde enim esset חָיְתָה, sed, recte observante Kimchio in Grammatica, a חַי (pro חָיַי, uti סַב et תַּם pro סָבַב et תָּמַם), quod est Genes. XI, 12. וְאַרְפַּכְשַׁד חַי *et*

Arphachsad vixit. Hinc tertia feminina debebat esse חַיָּה, sed ponitur, Vocali brevi et Dagesch compensativo contractis in Vocalem longam, חָיָה, ut Num. XXII, 17. קָבָה־לִּי pro קַבָּה־לִּי *maledic mihi.* In codice Samaritano habetur hoc loco usitatius חיתה.

17. וַתִּירֶאןָ הַמְיַלְּדֹת אֶת־הָאֱלֹהִים *Sed timuerunt obstetrices Deum,* „h. e. Dei vindictam timuerunt potius quam iram Pharaonis. Est antecedens pro consequente; nam perinde est ac abstinere ab eo, quod Deo improbatur, quod, nimirum, eum verearis.“ CLERIC.

18. מַדּוּעַ עֲשִׂיתֶן הַדָּבָר הַזֶּה וַתְּחַיֶּיןָ אֶת־הַיְלָדִים *Quare hoc commisistis, ut pueros vivos servaretis?* Quibus verbis Aben-Esra regem putat non sciscitari voluisse ex obstetricibus causam, cur vivos servassent foetus masculos; non enim illis fuisse, quo se excusarent, quod regis mandatum non observassent; sed increpantis et objurgantis verba illa esse, quibus hoc voluerit rex: morte vos estis dignae, quae jusso meo neglecto pueros Hebraeos vivos servastis. Cui sententiae recte obvertit Mendelssohn, non admittere eam usum Particulae מַדּוּעַ, et apparere ex obstetricum responso, quod causali Particula כִּי incipit, regem omnino ex iis causam sciscitatum, cur pueros Hebraeos vivos servassent. Cur autem regem non legimus graviore indignatione in illas exarsisse, sed simpliciter eas interrogasse, Mendelssohn causam existimat fuisse hanc, quod quum mandatum de necandis pueris Hebraeis non publice emissum fuerit, sed obstetricibus secreto injunctum esset, ut si qua fieri possit, insciis matribus, et nemine vidente in ipso partu infantes masculos Hebraeorum necarent (cf. not. supra ad Vs. 10. 16.), rex certior factus de pueris Hebraeis servatis non aperte et palam in obstetrices animadvertere potuisset; hinc eas clam ad se accersitas percontatum esse, num forsan illud suum clandestinum mandatum in vulgus emanasset, ita ut Hebraei sese praecaverent ab insidiis foetibus suis faciendis.

19. Rationem regi reddituræ obstetrices, cur vivos servassent pueros Hebraeos, *non sunt*, inquiunt, *Aegyptiarum instar Hebraeae mulieres*, כִּי־חָיוֹת הֵנָּה *nam sunt vegetae*. חָיוֹת aliis est Adjectivum a nomine חַיִּים *vita*, pro חַיּוֹת, Dagesch abjecto compensato per Vocalem longam sub ח, ut supra Vs. 16. וָחָיָה. Aliis vero est regulariter a חָיָה, uti a בָּלָה et דָּוָה sunt בָּלוֹת et דָּוֹת. Aben-Esra חָיוֹת exponit כח חיים יש להן *quibus robur vitae inest*. Similiter G. R. Nanninga in *Animadverss. ad quaedam V. T. loca* in *Sylloge Dissertatt. sub praesid. Schultenss. et Schroederi habitar.* T. II. p. 904. חָיוֹת *robustas* interpretatur, proprie *bene compactas*, collato Arabico حَوَى, quod a *congregandi*, *constringendi* notione translatum docet ad *firmitudinem* et *robur compactum* atque *constrictum*, quale est molis densae et compactae. At veteres magno consensu חָיוֹת *obstetrices* interpretantur. Sane Chaldaeis חַיְתָא et Syris ܚܝܬܐ, nec non Samaritanis חיה est *obstetrix*, a חָיָה *vivificavit*, quod vivum partum procurat. Ita Onkelos, qui supra Vs. 15. pro Hebraeo מְיַלְּדֹת posuit חַיָּתָא, hic vero אֲרֵי חַכִּימָן אִינִּין *nam sapientes sunt* vertit, id est, obstetricandi peritae, quemadmodum et Galli obstetrices *sages femmes* dicunt. Onkelosum sequutus Jarchi חָיוֹת exponit בקיאות כמילדות *exercitas sicut obstetrices*. Quod ipsum edoctus Hieronymus a suo Hebraeo magistro vertit: *obstetricandi habent scientiam*. Arabs uterque cum Onkeloso بصيرات et عارفات *gnaras* reddidit, Symmachus μαῖαι, et Syrus ipsum posuit ܚܝܬܐ. Idem probatum J. D. Michaeli in *Supplemm.* p. 726. Sed quum in tota hac narratione obstetrices constanter מְיַלְּדֹת appellentur, nec appareat, cur de eadem re duabus diversis vocabulis usus sit scriptor, חָיוֹת praestat cum Aben-Esra *vegetas*, *robustas* interpretari. Jarchi tradit, veteres doctores חָיוֹת explicasse משולות לחיות השדה שאינן צריכות מילדות *similes sunt bestiis agri s. feris, quae nullis egent obstetricibus*, omisso כ simi-

litudinis, quod et aliis locis, quibus homines cum feris animantibus comparantur, omitti solet, veluti Genes. XLIX, 9. גּוּר אַרְיֵה יְהוּדָה *catulus leonis Juda*; vid. ibid. Vs. 21. 29. Eam interpretationem, quae jam legitur in Gemara tractatus Talmudici *Sota* (vid. illum edit. a Wagenseilio p. 245), inter veteres expressisse Theodotionem suo *ζωογονεῦσαι*, putat Dav. Clericus in *Quaestt. SS.* p. 161. Nam etsi *ζωογονεῖν* alias opponatur *τῷ ἀογονεῖν*, id tamen sibi noluisse Theodotionem, absonum enim id foret, sed illi Verbum Graecum in novam significationem detorsum, vel pro *vividos et robustos infantes parere*, qui vivacitate sua uteri claustra sine obstetricis opera prorumpant, vel, quod praetulerit, *ὥσπερ τὰ ζῶα τίκτειν*, instar jumentorum agri, quae per se pariunt, opis haud indiga obstetriciae. בְּטֶרֶם תָּבוֹא אֲלֵהֶן הַמְיַלֶּדֶת וְיָלָדוּ *Antequam ad eas venerit obstetrix*, jam *pepererunt*. Voluerunt autem obstetrices, ex Mendelssohnii sententia, sibi hoc, vivos in lucem editos pueros non licuisse ipsis necare, quum id vellet rex clam fieri ipso in partu. Cf. not. ad Vs. 18.

21. וַיְהִי כִּי־יָרְאוּ הַמְיַלְּדֹת אֶת־הָאֱלֹהִים וַיַּעַשׂ לָהֶם בָּתִּים *Et factum est, quia timuerunt obstetrices Deum fecit iis domus.* Haec verba, etsi singula nihil habeant difficultatis, tamen variis exponuntur. Neque enim quid sit *domos facere*, neque *quibusnam* eae sint faciendae, neque denique *quisnam* sit *qui eas faciat*, convenit inter hujus loci interpretes. Atque primum quidem, quum בָּתִּים *domus* et aedificia, et familias, quae in iis habitant, significet; erant, qui בָּתִּים prima et propria significatione accepta, et לָהֶם per generis enallagen, pro לָהֶן, ad obstetrices relato, populum Hebraeum vellent suis obstetricibus domos munitas exstruxisse, in quibus, quod non exsequerentur mandatum regis de interficiendis infantibus, ab incursu Aegyptiorum tutae esse potuerint. Alii Pharaonem existimant proprias et peculiares domos obstetricibus exstruxisse, quibus exire iis non liceret, sed exspectare ibi deberent mulieres Hebraeas parturientes, quae ad ipsas adducebantur jussu regis, ut hac ratione Aegy-

ptii una cum illis cognoscerent, filiusne an filia nasceretur. Verum quum 2 Sam. VII, 11., ubi pollicetur Deus, se Davidi *domum facturum* (בַּיִת יַעֲשֶׂה־לְּךָ יְהוָֹה), ea phrasis manifeste significet, eum sobole aucturum, et familiam stabiliturum, id quod David ipse Vs. 27. *aedificare domum* vocat, et Ruth. IV, 11. Lea et Rachela dicuntur *aedificasse domum Israelis*, i. e. plures ei peperisse liberos, quibus familia ejus constituta et propagata est, phrasis illa nec hoc loco aliter capienda est. Itaque, Pronomine plurali masculino לָהֶם relato ad populum Hebraeum, עָם, quod, utpote collectivum, Versu, qui proxime praecedit, cum Verbo et singulari, ratione formae, et plurali, ratione significatus, jungitur, interpretum plures hoc Versu existimant hoc dici, pietate obstetricum factum esse, ut familiae Hebraeorum maximopere auctae et multiplicatae fuerint. Quam quidem interpretationem, pluribus argumentis commendatam a Frid. Guil. Krafft in Commentat. *de pietate obstetricum, qua Deus domos dicitur aedificasse Israelitis Exod. I, 20. 21.*, Jenae, 1744. in quatern., calculo suo et Mendelssohn probavit, ita tamen, ut hunc Versum cum proximo conjungeret hoc sensu: quum igitur pietate obstetricum fieret, ut Deus illis, Hebraeis, familias augeret; jussit Pharao populum suum Hebraeos pueros in fluvium projicere (Vernacule locum sic vertit: *Als nun die Hebammen Gott fürchteten, und Gott neue Häuser in der Nation entstehen liefse; da gebot Pharao seinem ganzen Volke* etc.). Sed multo planiorem esse sententiam, si לָהֶם ad obstetrices referamus, nemo fuerit, qui non agnoscat. Nec rara est ea enallage, qua Pronomina masculina ad subjecta feminina referuntur, vid. infra II, 17. Ruth. I, 8. 9. 11. 22. Ezech. XVIII, 20. Cf. Gesenii *ausführl. Lehrgeb.* p. 731. Recte igitur Onkelos וַעֲבַד לְהֶן בָּתִּין *et fecit*, exstruxit *illis* (femin.) *domos*, familias, vertit. Dicitur itaque, ut obstetricum opera servatae erant Israelitarum familiae, sic ipsas numerosam sobolem, divino Numine favente, pro mercede esse consequutas.

22. Quum videret rex Aegypti, se per Hebraeas obstetrices non consequi, quod vellet, universo populo suo hoc edictum proposuit: כָּל־הַבֵּן הַיִּלּוֹד הַיְאֹרָה תַּשְׁלִיכֻהוּ *Omnem filium, qui nascitur*, i. e. omnem infantem masculum recens natum quod attinet, *projicite eum in fluvium*, i. e. Nilum, qui Aegyptiace יְאוֹר dicebatur, vid. not. ad Genes. XLI, 1. Quia in universum hic legitur כָּל־הַבֵּן הַיִּלּוֹד, nec הַיִּלּוֹד לְעִבְרִים *qui natus fuerit Hebraeis*, extitere inter Hebraeos, quorum opinionem e Gemara refert Jarchi (cf. Tractat. Talmudic. *Sota* a Wagenseilio edit. p. 256), qui existimarent, jussisse Pharaonem omnes omnino pueros recens natos, Aegyptiorum quoque, non tantum Hebraeorum, in fluvium projici. Scilicet die, qua natus est Moses, monuisse astrologos Pharaonem, se didicisse ex astris, hac ipsa luce natum esse liberatorem Hebraeis, verum id se non habere perspectum, num Aegyptiis, an vero Hebraeis parentibus genitus sit. Nugae! Tota haec narratio satis arguit, esse tantum de Hebraeis pueris necandis sermonem, unde nec addi necesse erat לְעִבְרִים. Isti opinioni ut occurreret Onkelos vertit: כָּל בְּרָא דְיִתְיְלִיד לִיהוּדָאֵי *omnem filium, qui natus fuerit Judaeis.* יִלּוֹד Aben-Esra recte monet esse Adjectivum formae גִּבּוֹר, שִׁכּוֹר. Observat praeterea R. Moses Ben-Nachman, Pharaonem non satellitibus suis in mandatis dedisse, ut pueros Hebraeos necarent, sed Aegyptios omnes in illos armasse, et suis omnibus potestatem fecisse, domos Hebraeorum perquirendi et infantes masculos ex iis surripiendi; hinc factum, ut Hebraei pueros recens natos sedulo absconderent, cf. infra II, 3. „Simile fuit Lacedaemoniorum in Hilotas institutum, ne ita crescerent, ut tandem liberos Lacedaemoniorum interficere possent. Lex erat *κρυπτία*, quae, ut auctor est Plutarchus in *Lycurgo*, τῶν νέων οἱ ἄρχοντες διὰ χρόνου τοὺς μάλιστα νοῦν ἔχειν δοκοῦντας εἰς τὴν χώραν ἄλλως ἐξέπεμπον ἔχοντας ἐγχειρίδια καὶ τροφὴν ἀναγκαίαν· οἱ δὲ μεθ' ἡμέραν μὲν εἰς ἀσυνδήλους διασπειρόμενοι τόπους, ἀπέκρυπτον ἑαυτοὺς καὶ ἀνεπαύοντο, νύκτωρ δὲ κατιόντες εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν Ei-

λόχῳ τὸν ἁλισκόμενον ἀπέσφαττον. *Magistratus certis temporibus juvenes, qui sollertissimi videbantur, per agros quasi temere mittebant, nihil habentes praeter pugiones et cibum necessarium. Hi interdiu per latebras dispersi recondebant se, et quieti dabant, noctu insidentes itinera, Hilotas, si qui in ipsos incidissent, occidebant.*" Cleric. וְכָל־הַבַּת תְּחַיּוּן *Et omnem filiam vivam servate;* nam filiae in alienas familias transire poterant.

2. *Mosis natales, educatio, amor in populares, fuga ex Aegypto in Midianitidem, et conjugium cum Zippora. Cap. II, 1—22.*

Cap. II, 1. וַיֵּלֶךְ אִישׁ מִבֵּית לֵוִי וַיִּקַּח אֶת־בַּת־לֵוִי *Abiitque vir e domo Levi et accepit*, duxit, *filiam Levi.* Verbum *eundi* περιττεῖ, ut saepius ubi in narratione alii verbo praemittitur, veluti Genes. XXXV, 22. וַיֵּלֶךְ רְאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת־בִּלְהָה *et ivit Ruben concubuitque cum Bilha.* Cf. Deut. XXXI, 1. Hos. I, 3. Levita, cujus nomen hic non memoratur, brevitatis causa, quia scriptor ad narrationem natalium liberatoris Israelitarum properavit, erat Amran, vid. infra VI, 20., ubi Mosis genealogia plenius recensetur. Videtur autem Amran Jochebedam uxorem duxisse antequam Pharao edictum de necandis Hebraeorum pueris edidisset.

2. וַתֵּרֶא אֹתוֹ כִּי־טוֹב הוּא *Et vidit eum quod bonus ille*, i. e. bona forma esset. טוֹב de corporis pariter ac animi dotibus usurpatur; vid. Gen. XLI, 22. 1 Sam. IX, 2. X, 23. Misericordiam auxit, ut solet, infantis forma eximia.

3. וְלֹא־יָכְלָה עוֹד הַצְּפִינוֹ *Nec potuit amplius abscondere eum.* Dagesch literae צ in הַצְּפִינוֹ inditum, Aben-Esra recte notat esse euphonicum, ut infra XV, 17. in מִקְּדָשׁ pro מִקְדָּשׁ, ut hic הַצְפִינוֹ esse deberet. Cf. Gesenii *ausführl. Lehrgeb.* p. 86. seq. — וַתִּקַּח־לוֹ תֵּבַת גֹּמֶא *Sumsit sibi arcam*, navem *papyri.* De voce תֵּבָה vid.

not. ad Gen. VI, 14., ubi de arca Noae dicitur. גֹּמֶא esse *papyrum* pluribus argumentis evicit Celsius in *Hierobot.* P. II. p. 137. seqq. Nomen habet a גָּמָא *absorpsit*, quia in aqua nascitur et aquam semper imbibit, quare et a Lucano IV, 136. *bibula papyrus* dicitur. Πάπυρον LXX. reddiderunt גֹּמֶא et Job. VIII, 11. Jesaj. XVIII, 2. E papyro Aegyptios confecisse naves, veterum plures testantur; vid. Theophrasti *Histor. plantar.* L. IV. Cap. 9. Plinii *Hist. Nat.* L. XIII. Cap. 11., et cf. *das alte und neue Morgenl.* P. I. No. 198. p. 257. — וַתַּחְמְרָה בַחֵמָר וּבַזָּפֶת *Oblevitque eam bitumine et pice.* De חֵמָר vid. not. ad Gen. XI, 3. Inde ductum verbum חָמַר, quasi dicas *bituminavit.* He, suffixum femineum, caret hic signo Mappik, ut alia haud raro. Navigium Jarchi bitumine intrinsecus, pice vero extrinsecus oblitum dicit, ne picis odor infantem offenderet. At cur non existimemus, esse illud extrinsecus bitumine simul et pice illitum? Bitumen conglutinabat juncos, pix aquam arcebat. וַתָּשֶׂם בַּסּוּף *Posuitque* scil. אֹתָהּ *illam*, arcam, *in alga* Nilotica illa, paludumque Aegypti, *Sari* Aegyptiis dicta, de qua Plinius *Hist. Nat.* L. XIII. Cap. 13.: *Fruticosi est generis* Sari, *circa Nilum nascens*, duorum ferme cubitorum *altitudine, pollicari crassitudine, coma papyri, similique manditur modo.* Plura vid. in Celsii *Hierobot.* P. II. p. 66., P. E. Jablonskii *Opuscc.* P. I. p. 266., et J. D. Michaelis *Supplemm.* p. 1726.

4. וַתֵּתַצַּב *Stititque se*, forma Verbi anomala pro וַתִּתְיַצֵּב, abjecta, praeter morem, prima radicali, cujus tamen ut sit aliquod indicium, appositum est Zere, in quo occulte quiescat י, quasi תֵּיתַצֵּב, per transpositionem literae י et characteristicae ת. Cf. Gesenii *ausführl. Lehrgeb.* p. 386. Nove quoque dictum לְדֵעָה *ad cognoscendum*, ut cognosceret, feminina Infinitivi forma, de qua vid. Gesenium l. l. p. 384.

5. Verba וַתֵּרֶד בַּת־פַּרְעֹה לִרְחֹץ עַל־הַיְאֹר per inversionem et ellipsin posita sunt pro: וַתֵּרֶד בַּת פַּרְעֹה עַל־הַיְאֹר לִרְחֹץ

בַּיְאֹר *descenditque filia Pharaonis ad fluvium ad lavandum se in eo.* Praeterea עַל est pro אֶל, ut alias saepissime, ut 1 Sam. II, 11. Jerem. XXIII, 35. Aut dicitur עַל pro בְּ, ut infra XXIX, 3. וְנָתַתָּ אוֹתָם עַל־סַל אֶחָד *pones ea in canistro uno.* Vid. et Hos. XI, 8. Ps. XLII, 5. 6. 7. — וְנַעֲרֹתֶיהָ הֹלְכֹת עַל־יַד הַיְאֹר *Et puella ejus,* i. e. uti bene LXX., *αἱ ἅβραι αὐτῆς, ancillae ejus honestiores,* pedissequae, *incedebant ad manum,* i. e. ad latus, secundum ripam *fluvii.* Similiter 2 Sam. XIV, 30. רְאוּ חֶלְקַת יוֹאָב אֶל־יָדִי *videte praedium Jacobi juxta me.* Verba וַתִּשְׁלַח אֶת־אֲמָתָהּ Jonathan reddidit: וְאוֹשִׁיטַת יַת גַּרְמִידָא *extenditque brachium,* quasi אֶת־אַמָּתָהּ legisset, Dagesch literae מ indito. Sed quod hodie in codicibus omnibus, qui punctis Vocalibus sunt instructi, legimus, jam expresserunt LXX. (τὴν ἅβραν), et veteres reliqui omnes.

6. וַתִּפְתַּח וַתִּרְאֵהוּ אֶת־הַיֶּלֶד וְהִנֵּה־נַעַר בֹּכֶה *Apperuitque* scil. eam, arcam, *conspexitque eum infantem* (Suffixo per pleonasmum Verbo addito, vid. Gesenii *Lehrgeb.* p. 734.), *et en! erat puer, qui flebat.* Observat Raschbam (רשב״ם, i. e. R. Samuel Ben Meir), verba ita esse capienda: aperta arca, quum infantem in ea jacentem conspexisset Pharaonis filia, eumque penitius contemplata esset, puerum eum esse cognovit, qui fleret. יֶלֶד enim utrique sexui commune esse et infantem tam masculum, quam femineum significare, vid. infra XXI, 4., ubi nomine יְלָדִים et filii et filiae, de quibus eo loco sermo, comprehenduntur. וַתֹּאמֶר מִיַּלְדֵי הָעִבְרִים זֶה *Dixitque: ex infantibus Hebraeorum hic est.* Id Aben-Esra inde quod circumcisus esset, eam collegisse putat. Ita et Theodoretus: ἡ περιτομὴ τοῦτο ἐδήλωσε, additque hinc constare, Aegyptios tunc non esse circumcisos. Sane Jeremiae aetate circumcisos fuisse, patet e Jerem. IX, 25., cf. Herodotum II, 36. Sed verior videtur R. Mosis Ben Nachman sententia esse, mulierem ex eo, quod ita expositus esset puer, Hebraeum eum esse, conjectasse.

7. וְקָרָאתִי לָךְ אִשָּׁה מֵינֶקֶת מִן הָעִבְרִיֹּת *Ut advocem,* accersam, *tibi mulierem nutricem ex Hebraeis*, quae Hebraeum infantem nec abhorreret, nec negligenter curaret; utrumque enim in Aegyptia nutrice accidere potuisset.

9. הֵילִיכִי Onkelos vertit הָא לִיכִי *en tibi!* quod Saadias sequutus (ها لكِ), quasi הֵי sit pro הָא *ecce!* Gen. XLVII, 23., ad quem loc. vid. not., לִיכִי vero pronomen tertiae femininae pro לָךְ. Quod tamen Aben-Esra, ut prorsus inusitatum, merito rejicit, et vocem illam recte pro Imperativo Hiphil generis feminei verbi יָלַךְ habet, pro הוֹלִיכִי *deduc;* cf. Gesenii *Lehrgeb.* p. 388. — וַתְּנִיקֵהוּ Aben-Esra observat esse a radice נוּק, ejusdem cum יָנַק *suxit, lactavit*, significatus.

10. וַתְּבִאֵהוּ לְבַת־פַּרְעֹה *Et duxit eum ad filiam Pharaonis*, scil. ablactatum. Fortasse triennem; per triennium enim Hebraeae lactare infantes solebant, vid. 2 Macc. VII, 28. Ita et Josephus in sua de Mosis educatione narratione, *Antiqq.* Lib. II. Cap. 9. §. 6. Τριετεῖ μὲν αὐτῷ γεγενημένῳ θαυμαστὸν ὁ Θεὸς τὸ τῆς ἡλικίας ἐξῆρεν ἀνάστημα. *Quum esset triennis, Deus mirabile ei staturae addidit augmentum.* — וַיְהִי־לָהּ לְבֵן *Fuitque ei in filium,* quod Jonathan sic interpretatur: וַהֲוָה חֲבִיב לָהּ הֵי כְבִיר *et fuit carus ipsi sicut filius.* Aben-Esra ait, Mosen vocari filium filiae Pharaonis, propterea quod ab ea educatus fuit, quo sensu 2 Sam. XXI, 8. Michalis filii vocantur, qui proprie essent filii Merabi, sororis illius, et Esr. III, 8. Serubabel filius Sealtielis, quum Phdujae filius esset, coll. 1 Chron. III. 17. 18. 19. Studiose igitur filii instar a Pharaonis filia educatus est Moses, unde Stephanus Act. VII, 22., eum παιδευθῆναι πάσῃ σοφίᾳ Αἰγυπτίων docet. Non inconcinnum est quod habet Aben-Esra ad Vs. 3., si Moses inter fratres suos educatus fuisset, eos ipsum despecturos, et tanquam unum e multis habituros fuisse. וַתִּקְרָא שְׁמוֹ מֹשֶׁה *Et vocavit nomen ejus*

Mose. Quod quidem nomen sitne Hebraicum, an vero Aegyptiacum? dissentiunt. Qui pro Hebraico habent, praesidium suae sententiae in verbis, quae protinus subjiciuntur, וַתֹּאמֶר כִּי מִן־הַמַּיִם מְשִׁיתִהוּ *dixitque: nam ex aquis eum extraxi*, se invenire existimant. Obvertunt quidem alii, nec verisimile esse, regis Aegypti filiam Hebraice calluisse, Hebraeumque nomen infanti indere voluisse, nec *extractum* Hebraicae recte vocari מֹשֶׁה, quod active *extrahentem* significet, sed potius passive מָשׁוּי vocandum fuisse. Sed quod horum argumentorum prius attinet, ambiguum est, ut mox videbimus, מְשִׁיתִהוּ sitne prima an vero secunda Praeteriti persona cum suffixo. Ad alterum vero responderi potest, quod et Aben-Esra ad h. l. monet, in nominum impositione Hebraeos non semper servare grammaticam ἀκρίβειαν, exempla sunt nomina קַיִן et נֹחַ, vid. not. ad Gen. IV, 1. V, 29. et C. B. Michaelis Dissertat. *de nominibus propriis sacris* (Hal. 1729. 4.) §. XII. Plura ad vindicandam Hebraicam nominis מֹשֶׁה, originem attulit Georg. Verbitoi in Dissertat. *de Palma ardente* in *Sylloge Dissertatt. sub praes. J. A. et J. J. Schultensii et N. G. Schroederi defensar.* P. I. §. VI. seqq. Attamen quum filia Pharaonis puerum sibi filium adoptasset, et adoptantis fuisset, adoptato imponere nomen, vix dubium sit, Mosis nomen fuisse Aegyptium, quum virgo Aegyptia nomen profecto non ex Hebraeorum, sed suo patrio sermone desumtura fuisse videatur. Quod et asserit Josephus *Antiqq.* Lib. II. Cap. 9. §. 6. Κατ᾽ αὐτῷ τὴν ἐπίκλησιν ταύτην (Μωϋσῆς) κατὰ τὸ συμβεβηκὸς ἔθετο, εἰς τὸν ποταμὸν ἐμπεσόντι· τὸ γὰρ ὕδωρ μῶ οἱ Αἰγύπτιοι καλοῦσιν, ὑσῆς δὲ τοὺς ἐξ ὕδατος σωθέντας. *Deinde ei, utpote qui dejectus esset in fluvium, appellationem hanc ex eo, quod contigerat, imposuit. Nam aquam Aegyptii vocant Mo, yses vero qui ex aqua eripiuntur.* Similiter Philo *de vita Mosis*, T. II. p. 83. ed. Mangey. Εἶτα δίδωσιν ὄνομα, θεμένη Μωσῆν ἐτύμως, διὰ τὸ ἐκ τοῦ ὕδατος αὐτὸν ἀνελέσθαι· τὸ γὰρ ὕδωρ Μως ὀνομάζουσιν Αἰγύπτιοι. *Deinde nomen puero*

indit Mosen ex re, quod ex aquis eum sustulisset; nam aquam Mos vocant Aegyptii. Eadem vero habet Clemens Alexandrinus *Stromat.* L. I. p. 251. ed. Sylb., et Ezechiel, Tragicus, ab aetate interpretum Alexandrinorum haud ita remotus, cujus Versus servarunt Clemens l. l. p. 252. et Eusebius in *Praeparat. Evang.* L. IX. Cap. 28. Nomen Aegyptium legislatoris Hebraeorum deflexum esse ad Hebraeae linguae idioma, inde apparet, quod Alexandrini interpretes pro מֹשֶׁה constanter Μωϋσῆς ponunt, quod cum terminatione Graeca pro Μωϋσῆ esse, idque e vocabulis Aegyptiacis ΜΩ *aqua*, et ΟΥΔΣΧΕ *servatus* compositum, vere Aegyptiis σωθέντα ἐξ ὕδατος sonuisse, ostendit P. E. Jablonsky in *Opusc.* T. I. p. 157. Paulo aliter Salmasius *de annis climacter.* p. 614. ex ΜΟΩΥ *aqua* et ΣΧΙ *capere*, ΜΟΩΥΣΧΙ, Μωϋσῆς, *captum ex aqua*, ἀναληφθέντα ἐξ ὕδατος interpretatur. Cf. et Ion. Rossii *Etymolog. Aegypt.* p. 127. seqq. מְשִׁיתִהוּ Abarbenel vult esse personam secundam femininam, *extraxisti eam* (ut Jerem. XV, 10. יְלִדְתִּנִי est *tu me peperisti*, et Cantic. IV, 9. לִבַּבְתִּנִי *cor mihi rapuisti*), ut וַתֹּאמֶר de mater Mosis capiendum sit, ad quam ipsam וַתְּבִאֵהוּ referendum esse, non est dubium, et ad eandem illam et וַתִּקְרָא שְׁמוֹ pertinere censet, atque adeo hoc sibi velit hic Versus, indidisse Mosis matrem filio nomen, hac addita ab ipsa appellationis ratione: *quia tu*, o Pharaonis filia, *eum ex aquis extraxisti.* Attamen praestat, postquam memoratum esset, matrem Mosis ipsum ad filium regis adduxisse (וַתְּבִאֵהוּ), ad eandem reliqua omnia hujus Versus referre, ut igitur מְשִׁיתִהוּ sit Pharaonis filiae, de se loquentis. Ait quidem Abarbenel, quod מְשִׁיתִהוּ deficiente Jod post ת scribitur, arguere, esse secundam personam, nam primam Praeteriti personam accedente Suffixo semper plene scribi, ut igitur hic מְשִׁיתִיהוּ poni debuisset, si prima persona exprimenda fuisset. Neque tamen valere hanc regulam, inde patet, quod infra XXXI, 11. et XXXIV, 18. צִוִּיתִךָ *praecepi tibi*, et XXXII, 8. צִוִּיתִם *praecepi iis* legimus.

Primam personam hoc nostro loco et veteres omnes exprimunt.

11. וַיְהִי בַּיָּמִים הָהֵם *Et factum est diebus illis*, „hoc est, multis annis postea, nam ad virilem aetatem pervenerat Moses. Stephanus VII, 23. quadraginta annos natum eum fuisse ait. Sic *eo tempore* adhibetur Genes. XXXVIII, 1., ubi sermo est de re diu ante ea, quae in proxime praecedentibus narrantur, acta.“ CLERIC. Vid. not. ad eum loc. וַיִּגְדַּל מֹשֶׁה *Quum crevisset*, adolevisset, *Moses*, i. e., uti notat R. Mose Ben Nachman, quum ad virilem aetatem pervenisset. Quod Versus 10. initio erat וַיִּגְדַּל referendum est ad aetatem puerilem, statim postquam ablactatus esset. וַיֵּצֵא אֶל־אֶחָיו *Egressus est ad fratres suos*, Hebraeos. Edoctus, se ortu Hebraeum esse, egressus est regia, atque Aegyptiorum consortio, a quibus fratrum sortem curiosius sciscitari forsan non audebat. וַיַּרְא בְּסִבְלֹתָם Jarchi recte exponit נתן עינו ולבו בסבלתם *dedit*, advertit *oculos* pariter *et animum ad illorum onera*, quae ipsis ab Aegyptiis imponebantur. Nam Verbum רָאָה cum ב constructum, quod alias *libenter et cum voluptate videre* denotat (cf. not. ad Ps. XXII, 18.), hic cum animo moerore commoto contemplari et considerare est, ut Genes. XXI, 16. XLIV, 34. — וַיַּרְא אִישׁ מִצְרִי מַכֶּה אִישׁ־עִבְרִי *Et vidit virum Aegyptium percutientem virum Hebraeum. Percutere* hic vel injuria afficere notare potest, uti accepit Stephanus Act. VII, 24. (ἰδών τινα ἀδικούμενον), vel occidere, quomodo Verbum הִכָּה mox Vs. 12. capiendum. Aegyptium vero Jarchi fuisse putat e praefectis regiis, qui operas Judaeorum exigebant, morasque cessantium castigabant. מֵאֶחָיו *e fratribus suis*, i. e., Aben Esra exponente, ממשפחתו *e cognatione* s. tribu *sua*, Levitica, ut Gen. XIII, 8. אֲנָשִׁים אַחִים אֲנָחְנוּ *cognati sumus*. Quamvis Israelitae omnes *fratres*, hoc est, consanguinei essent, major tamen fuit inter tribules conjunctio.

12. וַיַּךְ אֶת־הַמִּצְרִי *Et percussit Aegyptium*, i. e.

eum occidit, ut intelligitur ex eo, quod subjicitur: וַיִּטְמְנֵהוּ בַּחוֹל *abdiditque eum in arena.* *Occidendi* significatu verbum הִכָּה et Ps. CXXXVI, 17. usurpatur. Latini quoque *percussorem* vocant eum, qui alterum occidit.

13. וַיֵּצֵא בַּיּוֹם הַשֵּׁנִי *Et egressus est die secundo,* i. e. postero, sequenti, τῇ ἐπιούσῃ ἡμέρᾳ, ut est Act. VII, 26. וְהִנֵּה שְׁנֵי־אֲנָשִׁים עִבְרִים נִצִּים *Et en! duos viros Hebraeos invicem decertantes.* נִצִּים Hebraei observant esse Adjectivum pro נִנְצִים a forma Niphal Verbi נָצָה deductum, quod quidem Verbum ex Arabico نَصَا erudite illustravit A. Schultens in *Animadverss. philologg.* ad h. l. ostenditque significare *apprehendit aliquem antiis suis*, et in Conjug. III. *prehendit antias alterius et ita certavit.* Nec hoc loco voce נִצִּים simpliciter *litigationem* denotari, sed indicari viros illos se verberibus invicem excepisse, inde patet, quod dixit Moses: לָמָּה תַכֶּה רֵעֶךָ *quare percutis socium tuum?* i. e. Israelitam, vid. Levit. XIX, 15. seqq. לָרָשָׁע *Malo,* i. e. ei qui injuriam alteri inferebat, seu cujus iniqua erat causa, ut Prov. XVII, 15. Recte h. l. LXX. τῷ ἀδικοῦντι, et Hieronymus: *ei, qui faciebat injuriam.*

14. הַלְהָרְגֵנִי אַתָּה אֹמֵר *Num occidere me tu dicis?* scilicet בְּלִבְּךָ *in corde tuo*, ut recte Aben-Esra, id est, cogitas? Ita verbum אָמַר et Cohel II, 1. VI, 3. usurpatur. LXX. ἀνελεῖν με σὺ θέλεις; Hieronymus: *occidere me tu vis?* וַיִּירָא מֹשֶׁה *Et timuit Moses.* Quum videret, Israelitam, quem die antecedente liberavit, hoc factum aliis narrasse, timuit, ne res Aegyptiis quoque innotesceret. אָכֵן נוֹדַע הַדָּבָר *Profecto innotuit ista res.* אָכֵן Aben-Esra exponit אִם כֵּן *si ita est.* Ita LXX. εἰ οὕτως. Alii אָכֵן volunt esse pro אַכֵּן, quasi ex אַךְ כֵּן *sane ita* compositum, et vocali longa Camez pro Patach sequente Dagesch positum. Sed rectius Kimchi videtur statuere, esse asseverandi Particulam, *profecto, vere,* בְּקוּשְׁטָא, quomodo Onkelos et Jonathan Ben-Uziel reddiderunt. Mi-

nus probandus Hieronymus, qui vertit: *quomodo palam factum est verbum istud?*

15. וַיֵּשֶׁב בְּאֶרֶץ־מִדְיָן *Et sedit*, sedem fixit, *in terra Midian*. Quod breviter praemittit; protinus enim distinctius narrat, quomodo evenerit, ut illic sedem sibi figeret. Terra מִדְיָן, cui nomen a filio Abrahami e Ketura (Genes. XXV, 2.), erat regio Arabiae Petraeae ad austrum et orientem terra Canaanis, vid. Relandi *Palaest.* p. 98. seq. Nominis Midian vestigia servabit urbs مدين *Madian*, in litore sinus Arabici sita, sed jam Edrisi. et Abulfedae temporibus diruta, Ptolemaeo *Modiana* dicta. In illius vicinia puteum fuisse, e quo Moses adaquavit pecora Schoaibi, i. e. Jethronis, tradunt et auctores Arabici modo commemorati. Vid. Christ. Rommel *Abulfedea Arabiae descript.* p. 78.

16. וּלְכֹהֵן מִדְיָן שֶׁבַע בָּנוֹת *Erant autem sacerdoti Midianitidis septem filiae.* כֹּהֵן Onkelos רַבָּא *principem*, et Jonathan Ben-Uziel אוּנֵס *tyrannum*, dominum, reddit. Et nomen כֹּהֵן de eo quoque usurpari, qui ad rempublicam administrandam adhiberetur, plures colligunt inde, quod 2 Sam. VIII, 18. post praecipuorum regni ac religionis ministrorum sub Davide censum subjicitur, filios Davidis fuisse כֹּהֲנִים, quibus tamen non qui proprie dicuntur *sacerdotes* intelligi posse, colligunt et ex eo, quod lege Num. III, 10. omnes praeter Aharonicam familiam a sacerdotio ei dato arcentur, et inde quod in loco parallelo 1 Chron. XVIII, 17. illi Davidis filii הָרִאשֹׁנִים לְיַד הַמֶּלֶךְ *primi ad manum regis* dicuntur. Verum quemadmodum Davidi, ut regi, concessum erat sacrificia offerre, et populo benedicere (2 Sam. VI, 17. 18. XXIV, 25.), quae utraque functio erat sacerdotalis, ita nil impedit, quo minus credamus, Davidem et filios ad sacrorum ministerium constituisse. Vere asserit Aben-Esra, כֹּהֵן ubique in V. T. significare *ministrum* vel Dei vel idolorum. Praeter Chaldaeum utrumque vertunt et reliqui veteres omnes כֹּהֵן h. l. *sacerdotem.*

17. וַיְגָרְשׁוּם *Et expulerunt eos*, patet minus accurate dici pro וַיְגָרְשׁוּן *expulerunt eas*, cum Suffixo feminneo. Aben-Esra ait, *Mem* poni hic pro *Nun*, ne dictio confundatur cum ea, in qua Nun est paragogicum, Mich. II, 9. נְשֵׁי עַמִּי תְּגָרְשׁוּן *feminas populi mei expellitis*. Hoc ipso etiam Versu est צֹאנָם pro צֹאנָן, quod Aben-Esra factum ait, ne alioque duo Nun conjungerentur. Josephus *Antiqq.* L. II. Cap. 11. §. 2. *Τῶν γὰρ χωρίων ἀνύδρων ὄντων, προκατελάμβανον οἱ ποιμένες τὰ φρέατα, ὅπως μὴ προεξαναλωμένου τοῦ ὕδατος ὑπὸ τῶν ἄλλων, σπανίζοι αὐτοῦ τὰ θρέμματα. Quum enim istis regionibus aquarum sit penuria, operam dant pastores, ut primi puteos occupent, ne, aqua ab aliis exhausta, sua potu egeant pecora.*

18. וַתָּבֹאנָה אֶל־רְעוּאֵל אֲבִיהֶן *Et venerunt*, adierunt, *ad Reguelem patrem suum.* Recte observat Aben-Esra, Reguelem hic vocari patrem earum, quum avus esset, (ita et Jonathan: לְוַת רְעוּאֵל אֲבוּהָא דַאֲבוּהוֹן *ad Reguelem patrem patris earum)*; Jethronem enim, cui et Hobab nomen (vid. Jud. IV, 11. coll. infra III, 1.), fuisse Mosis socerum, et vocari Num. X, 29. Reguelis filium; notatque Kimchi in Lexico sub voce חֹתֵן, haud raro *avum* alicujus dici ejus *patrem*, ut nepotem filium, vid. Genes. XXXI, 43. XXXII, 10. 2 Sam. XIX, 25. Dan. V, 2. Cf. not. ad Gen. XXIX, 5. Quod vero hic avi potius, quam patris puellarum fit mentio, Michaelis rationem haud improbabilem reddit hanc, quod Reguel, quum primum Moses Midianem advenisset, adhuc in vivis et caput familiae fuerit, quo demum mortuo id factus fuerit Jethro, quare et hic inde a Capite proximo nominatur. Josephus l. c. Cap. 12. §. 1. Reguelem eundem fuisse putat cum Jethrone, quem *Ἰεθεγλαῖον* appellat (pro quo forsan *Ἰεθραῖον* legendum), subdit enim huic nomini: *τοῦτο γὰρ ἦν ἐπίκλημα τῷ Ῥαγουήλῳ, erat enim hoc cognomen Raguelo.* „Posset," inquit Clericus, „יִתְרוֹ nomen esse muneris aut dignitatis, nam יֶתֶר *dignitatem* significat, ut Gen. XLIX, 3." Sed Aben-Esrae et Kimchii supra ex-

posita sententia, quae et Jonathanis, paraphrastae, auctoritate fulcitur, vera videtur.

19. אִישׁ מִצְרִי *Vir Aegyptius.* Forsan se talem affirmaverat, et ex cultu corporis videbatur. וְגַם־דָּלֹה דָלָה *Et etiam hauriendo hausit*, i. e. sedulo hausit; nam Infinitivum verbo suo finito junctum saepe diligentiam, sedulitatemque ejus qui quid agere narratur, indicare constat. Quum videlicet aqua in canales emissa (Vs. 16.) aquandis pecoribus non suffecisset, hausit Moses quantum opus esset.

20. וַיֹּאמֶר אֶל־בְּנֹתָיו Jonathan reddidit: וַאֲמַר לִבְנָתֵיהּ דִּבְרֵיהּ *dixitque filiabus filii sui.* Si avus erat Reguel, ergo filias dicit neptes. קְרֶאןָ *vocate ἀνομαλῶς* est pro קְרֶאנָה, pro quo Ruth. I, 20. per apocopen literae ה est קְרֶאןָ; hic vero, ablato et Camez, legitur קְרֶאן; simile est שְׁמַעַן *audite* (vos, feminae) pro שְׁמַעְןָ, Gen. IV, 23.

21. וַיּוֹאֶל מֹשֶׁה לָשֶׁבֶת אֶת־הָאִישׁ *Consensitque Moses habitare cum viro illo.* Brevitati studens non dicit, invitatum se esse a Reguele, ut apud ipsum habitaret, quod ex iis, quae protinus sequuntur, sponte intelligitur. Pro וַיּוֹאֶל Onkelos habet וּצְבִי *voluitque*, laudatque Jarchi locum Jud. XIX, 6., ubi illud Verbum eadem significatione legitur: הוֹאֶל־נָא וְלִין *consentias, quaeso*, placeat tibi, *ut pernoctes.* LXX. *Κατῳκίσθη δὲ Μωυσῆς, habitavit autem Moses.* Fuere, qui conjicerent, legendum esse *κατωρκίσθη, adjuratus est*, quum Vulgatus habeat: *juravit ergo Moses.* Sed nullus eorum codicum, quos Holmesius conferri curavit, istam conjecturam confirmat. Nec dubium est, Graecos Alexandrinos totius sententiae sensum potius exprimere, quam singulorum verborum vim expendere voluisse; pro eo igitur, quod dicendum erat, *consensit habitare*, simpliciter dixerunt *habitavit.* Quod autem Hieronymus vertit: *juravit ergo Moses, quod habitaret cum eo*, a suo Hebraeo magistro accepit. Nam refert Jarchi, וַיּוֹאֶל a nonnullis referri ad אָלָה *juravit*;

hoc sensu: juravit ei, se non migraturum e Midiane, nisi ille demigrandi potestatem fecerit. Sane Futurum apocopatum formae Hiphil, וַיּוֹאֶל *ad jusjurandum adegit* legitur 1 Sam. XIV, 24. Sed quod hic habetur וַיּוֹאֶל vix dubium pertinere ad radicem יָאַל. Saadias hunc locum sic reddidit: فَلَمَّا أَمْعَنَ مُوسَى فِي ٱلْمَقَامِ عِنْدَ ٱلرَّجُلِ *quum Moses longius commoratus esset apud virum.* Videtur ejus menti obversatus esse locus Jos. XVII, 12. וַיּוֹאֶל הַכְּנַעֲנִי לָשֶׁבֶת בָּאָרֶץ *coepitque Cananaeus habitare in terra*, i. e. stabilem sedem in ea figere. וַיִּתֵּן אֶת־צִפֹּרָה בִתּוֹ לְמֹשֶׁה *Deditque Zipporam, filiam*, i. e. neptem suam (cf. ad Vs. 18. 20.) *Mosi* uxorem. Mirum autem, patris nullam hic mentionem fieri. Aben-Esra conjicit, eum tunc abfuisse. Neque tamen sine ejus consensu verisimile est filiam elocare potuisse avum. Sed ex ignorantia, in qua versamur, morum hominum illorum, ad solvendum hunc modum nemo facile certi quisquam attulerit.

22. Rationem, cur filium, quem ei uxor peperit, Moses vocarit גֵּרְשֹׁם reddit hanc: כִּי אָמַר גֵּר הָיִיתִי בְּאֶרֶץ נָכְרִיָּה *quia dixit: peregrinus fui in terra aliena;* quasi nomen esset e גֵּר et שָׁם compositum. Hinc factum quod LXX. Γηρσὰμ posuere. Et Hieronymus in libro de Nominum Hebraicorum interpretatione illud nomen *advena ibi* exponit. Alii vero גֵּרְשֹׁם ad radicem גָּרַשׁ *expulit* referunt, ut sit cum ם additio, quale מִלְכֹּם, גִּדְעֹם, חִירוֹם. Ita Simonis in *Onomast.* p. 362.; ubi גֵּרְשֹׁם *expulsionem* ex patria *violentissimam*, vel *in locum remotissimum* indicare ait, ut idem sit cum גֵּרְשׁוֹן, quemadmodum פְּדוּיִם et פִּדְיוֹן utrumque *redemtionis pretium* significat. Ceterum in pluribus Graecae Alexandrinae versionis codicibus, quos Holmesius enumeravit, post ἀλλοτρίᾳ, quod ultimo Versus 22. vocabulo, נָכְרִיָּה, respondet, haec addita leguntur: Τὸ δὲ ὄνομα τοῦ δευτέρου ἐκάλεσεν Ἐλιέζερ· ὁ γὰρ Θεὸς τοῦ πατρός μου βοηθός μου, καὶ ἐῤῥύσατό με ἐκ χειρὸς Φα-

γυνί. Quod additamentum e Cap. XVIII, 3. huc translatum exhibent, praeter Vulgatum et Coptum, qui Graecum interpretem sequuti sunt, et Syrus atque Saadias. Sane quum infra IV, 20. Moses mentionem faciat *filiorum suorum* (בָּנָיו), qui ipsi in Midianitide nati essent; accommodate ad rem videri poterat, hoc loco, postquam dictum esset, peperisse Zipporam filium primogenitum, et natu secundum simul memorare. Attamen plane necessarium id fuisse, nemo recte contendat. R. Salomo Dubnensis in Notis Commentario in Exodum a Mose Mendelii fil. conscripto insertis ait, Gersomum natum esse, Mosen hic praemittere necesse duxisse ob id quod infra IV, 24. narraturus est de vitae periculo, quod in itinere subierit propterea, quod filium suum non circumcidisset. Et quamvis filii nomen illic non commemoretur, verisimile tamen esse, illum natu majorem, Gersomum fuisse, quem, uti diserte dicit Jonathan Ben-Uziel, in Paraphrasi IV, 24., circumcidi non permiserit Mosis socer.

3. *Deus, Israelitarum misertus, in visione mirifica Mosen alloquitur, mandatisque instruit, ut fratres liberaturus in Aegyptum contendat. Cap. II, 23. — IV, 17.*

Cap. II, 23. וַיְהִי בַיָּמִים הָרַבִּים הָהֵם *Et factum est in diebus multis illis* (LXX. *μετὰ δὲ τὰς ἡμέρας τὰς πολλὰς ἐκείνας*), nempe, per longum illud tempus, quo Moses in Midianitide fuit, hoc est, intra quadraginta annos, uti colligitur ex Act. VII. 23. et hoc ipso libro infra VII, 7. — וַיָּמָת מֶלֶךְ מִצְרַיִם *Mortuus est rex Aegypti*, ille videlicet, qui Mosen ob occisum a se Aegyptium supplicio afficere voluit, supra Vs. 15. — וַיֵּאָנְחוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל מִן־הָעֲבֹדָה *Et gemebant Israelitae ex servitute*, q. d. mortuo rege illo non levati sunt, uti speraverant, dura servitute, qua opprimebantur, sed uti antea propter opera dura, quibus gravabantur, gemebant. וַתַּעַל שַׁוְעָתָם אֶל־

הָאֱלֹהִים מִן־הָעֲבֹדָה *Ascenditque clamor eorum ex servitute*, vel: *propter servitutem*, quomodo ordo verborum inversus fuerit pro eo qui esse debebat: וַתַּעַל שַׁוְעָתָם מִן־הָעֲבֹדָה אֶל־הָאֱלֹהִים. Ceterum hisce verbis indicatur, benigne acceptas esse a Deo illorum preces, et ratas habitas, ita ut liberare eos apud se decreverit.

24. וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת־בְּרִיתוֹ אֶת־אַבְרָהָם וגו׳ *Et recordatus est Deus foederis sui cum Abrahamo, Isaaco et Jacobo*, quo pollicitus erat, se eorum posteris Cananaeam possidendam traditurum, vid. Gen. XII, 7. XIII, 15. XV, 18. seq. XVII, 8. XXIV, 7. XXVI, 3. 4. Ceterum אֶת־אַבְרָהָם hic valere עִם אַבְרָהָם recte notat Jarchi.

25. וַיַּרְא אֱלֹהִים אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *Viditque Deus Israelitas*, i. e. respexit eorum vexationem. Repetitae ejusdem sensus phrases, tribus hisce Versibus, emphasin quandam habere videntur, qua indicatur, Deum apud se firmiter constituisse, se nolle auxilium Israelitis ferendum diutius differre. Aben-Esra priorem Versus partem, seu verba supra posita, ita exponit: vidit oppressionem, qua Israelitas Aegyptii palam, quae vero sequuntur, וַיֵּדַע אֱלֹהִים *cognovitque Deus*, hoc modo: העשוי בסתר *quod in occulto fiebat*, i. e. quemadmodum Aegyptii clam illos vexabant. Sed rectius Jarchi istam phrasin exponit: נתן עליהם לב ולא העלים עיניו *advertit ad eos animum, nec oculos ab iis abscondit*, eos curae sibi esse ostendit. Verbum יָדַע haud raro esse *ad animum revocare*, constat, vid. e. c. Job. XXXIV, 4. Ps. XC, 11. XCII, 7. Onkelos sensum hujus Versus liberius expressit ita, וּגְלִי קֳדָם יְיָ שִׁעְבּוּדָא דִבְנֵי יִשְׂרָאֵל וַאֲמַר בְּמֵימְרֵיהּ לְמִפְרְקְהוֹן: *et manifesta fuit coram Domino* oppressio Israelitarum, *et dixit in verbo suo*, i. e. apud se decrevit, *eos liberare*.

Cap. III, 1. Postquam dixisset, Deum apud se decrevisse, Israelitas in libertatem vindicare (II, 23. 24. 25.), jam aggreditur narrare, qua ratione illud suum consilium

exequi instituerit. וּמֹשֶׁה הָיָה רֹעֶה אֶת־צֹאן יִתְרוֹ חֹתְנוֹ *Moses autem pascebat oves Jethronis, socere sui*, i. e. quum Moses die quodam soceri sui pecus pasceret. יִתְרוֹ infra IV, 18. יֶתֶר, et Jud. IV, 11. חֹבָב vocatur. Cf. not. supra ad II, 18. De כֹּהֵן מִדְיָן vid. ad II, 16. — וַיִּנְהַג אֶת־הַצֹּאן אַחַר הַמִּדְבָּר *Et quum duxisset gregem* in *posteriorem*, remotiorem, interiorem *deserti* partem. Hieronymus: *ad interiora deserti*. Saadias: فِي طَرَفِ ٱلْبَرِّيَّةِ *in extremitate deserti*. Interpres Samaritano-Arabicus, e cujus versione excerpta dedit VAN VLOTEN in *Specim. Philolog.* p. 38. seqq., similiter: الي اقصى البرية *ad extrema deserti*. Sed Onkelos: לַאֲתַר שְׁפַר רַעְיָא לְמַדְבְּרָא *in locum pulchri pascui in desertum*. Sane מִדְבָּר esse non tam mare arenosum, quam tractum, in quem pecudes pastum aguntur, patet vel et locis Ps. LXV, 13. Jerem. IX, 9. XXIII, 10. Ceterum remotissimi deserti solitudo visioni, quae protinus narratur, apprime conveniebat. Ad desertum illud accuratius designandum addit: וַיָּבֹא אֶל־הַר הָאֱלֹהִים חֹרֵבָה *venitque ad montem Dei, Chorebum*. ה in fine postremae hujus Versus vocis Hebraei notant paragogicum et locale, indeque vocem מִלְּעֵיל esse, sive Accentum habere in penultima, pro לְחֹרֵב. Chorebus et Sinai sunt duo juga unius ejusdemque montis quorum jugorum quod Sinai dicitur est ad Occidentem, Chorebus ad Orientem. Vid. PETR. BELONII *Observatt.* L. II. Cap. 62. 63. HIERONYMUS, seu potius cujus librum de *Locis Hebraicis* ille Latine reddidit, Eusebius: „*Choreb*, mons Dei, in regione Madian, juxta montem Sina, supra Arabiam in deserto, cui jungitur mons et desertum Saracenorum, quod vocatur Pharan. Mihi autem videtur, quod duplici nomine idem mons, nunc Sina, nunc Choreb vocetur.“ Cf. infra XIX, 20. cum XXXIII, 6. PETR. DELLA VALLE in suis Itiner. Commentariis P. I. Epist. 11. „Duo sunt montes uno in loco, Horeb et Sinai, qui ambo nascuntur, ut ita dicam, e radice una, e dividuntur

postea jugis, quo altius ascenditur." Plura de hoc monte dabunt Büschings *Erdbeschreib.* Vol. XI. P. I. p. 600, et Hamelsveld *bibl. Geogr.* P. III. p. 375. seqq. vers. teuton. Vocatur autem הַר הָאֱלֹהִים *Dei mons* vel ob altitudinem, pro more Hebraeorum, quo omnia in suo genere magna et praeclara *divina* appellant (cf. not. ad Genes. XXX, 8.), unde Ps. XXXVI, 7. הַרְרֵי־אֵל *montes Dei*, sunt *altissimi*; vel, uti alii volunt, κατὰ πρόληψιν, quia Deus in illo daturus erat legem. Ita Onkelos: וַאֲתָא לְטוּרָא דְאִתְגְּלִי עֲלוֹהִי יְקָרָא דַיְיָ *venitque ad montem super quo sese manifestabat gloria Domini.* Josephus *Antiqq.* L. II. Cap. 12. §. 1. Χρόνῳ δὲ ὕστερον νέμων, ἐπὶ τὸ Σιναῖον καλούμενον ὄρος ἄγει τὰ ποίμνια· τοῦτο δὲ ἔστιν ὑψηλότατον τῶν ταύτῃ ὀρῶν, καὶ πρὸς νομὰς ἄριστον, ἀγαθῆς φυομένης πόας, καὶ διὰ τὸ δόξαν ἔχειν ἐνδιατρίβειν αὐτῷ τὸν Θεὸν οὐ καταvεμηθείσης πρότερον οὐ τολμούντων ἐμβατεύειν εἰς αὐτὸ τῶν ποιμένων. *Postea pascens ad Sinaeum montem agit pecudes. Hic est altissimus montium, qui illic sunt, et ad pascua optimus, bona nascente herba, et propter opinionem, quam habebant accolae, Deum illic degere, prius non depasta, pastoribus non audentibus illum adire.*

2. וַיֵּרָא מַלְאַךְ יְהוָֹה אֵלָיו *Apparuitque nuncius Jovae ei.* Qui hic *Jovae nuncius*, idem in narratione, quae statim sequitur, אֱלֹהִים et יְהוָֹה a Mose promiscue appellatur, et ipse hic angelus se nominat יְהוָֹה infra IV, 11., אֱלֹהִים III, 12., יְהוָֹה אֱלֹהֵי אֲבוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל III, 6. 15. 16. IV, 5., coll. cum Act. VII, 32., atque יְהוָֹה אֱלֹהֵי הָעִבְרִיִּים III, 18. Hinc Moses Deut. XXXIII, 16. Josephi posteris adprecatur *benevolentiam ejus, qui habitabat nubum.* Unde angelum increatum, sive δευτέραν Τριάδος ὑπόστασιν hic intelligi, Theologi fere statuunt. Cf. Sal. Deyling Θεοφανεία *in rubo ardente*, in *Observatt. SS.* P. V. p. 1. seqq. J. J. Hessii Commentat. *Jehovah, der Gott Israels*, in *der Biblioth. der heil. Geschichte* P. II. p. 69. seqq., et Henkii *Magazin* P. III. p. 124. Non

satis accurate Hieronymus, in *Commentar. ad Gal. III, 19.* ita scribit: „In omni Vetere Testamento, ubi angelus primum visus refertur, et postea quasi Deus loquens inducitur, angelus quidem vere ex ministris pluribus quicunque sit visus; sed in illo mediator loquitur, qui dicit: Ego sum Deus Abraham, Isaac et Jacob." Erat potius mediator ipse, seu summi Numinis internuntius, cujus ministerio illud in populo Hebraico gubernando et moderando est usus. Ille igitur Dei nuntius apparuisse Mosi dicitur בְּלַבַּת־אֵשׁ, quod veteres omnes *in flamma ignis* vertunt, quasi לַבַּת contractum sit pro לְהֶבֶת. Salomo Dubnensis collato Chaldaico לְבַּת, quod in Talmude de *igne flatu excitato* dicitur, לַבָּה (formae אַוָּה, unde Deut. XII, 20. est אַוַּת־נַפְשְׁךָ *desiderium animae tuae*) *sufflationem* ignis, i. e. flammam notare posse observat. Neque tamen repudiandam censet Jarchii et Aben-Esrae sententiam, esse לַבָּה idem quod לֵב s. לֵבָב *cor, medium*, ut Ezech. XVI, 30. לִבָּתֵךְ *cor tuum.* Quod autem hoc Ezechielis loco ל sub se habet Chirek, hic vero Patach, Aben-Esra parum referre existimat, ita enim et גִּנָּה et גַּנָּה hortus promiscue usurpari observat. Ita בְּלַבַּת־אֵשׁ foret *medio in igne.* — מִתּוֹךְ הַסְּנֶה *E medio rubi.* סְנֶה Aben-Esra dicit esse מין קוץ יבש *speciem spinae aridae*, eodemque nomine in lingua Arabica appellari, quia et inde montem dictum סִינַי (tertia radicali mobili facta), vel quod istiusmodi rubi istic prope montem copiose nascebantur, vel propter rubum illum, in quo nuncius divinus apparuit. Cf. Celsii *Hierobot.* P. II. p. 58. seqq. *Palmam* significari nomine סְנֶה operose ostendere studuit Georg. Verestoi in Dissertat. supra ad II, 10., sed vana prorsus opera, argumentis nonnisi etymologicis usus. וַיַּרְא וְהִנֵּה הַסְּנֶה בֹּעֵר בָּאֵשׁ וְהַסְּנֶה אֵינֶנּוּ אֻכָּל *Viditque, et ecce! rubus ardebat igne, sed non consumebatur.* Quum verbum בָּעַר Ps. LXXXIII, 15. in Cal transitive *comburendi* significatu occurrat (כְּאֵשׁ תִּבְעַר־יָעַר *sicut ignis comburit silvam*), Aben-Esra eodem modo illud et hic ca-

piendum censet, esse autem phrasin ellipticam pro eo quod plene ita exprimendum fuerit: והנה האש שהיה בסנה בוער כל אשר סביביו רק הסנה לא נשרף *et ecce! ignis, qui erat in rubo, combussit omnia vicina, ipse vero rubus non comburebatur*, et esse sensum: ignis comburebat in rubo, qualis hypallage in illo Ps. LXXIV, 7. שִׁלְּחוּ בָאֵשׁ מִקְדָּשֶׁךָ *miserunt in ignem sanctuarium tuum*, pro: ignem immiserunt sanctuario tuo. Sed monet Kimchi, non deesse loca, quibus בָּעַר sensu intransitivo sive neutro usurpetur, ut Jud. XV, 14. כַּפִּשְׁתִּים אֲשֶׁר בָּעֲרוּ בָאֵשׁ *instar linorum quae igne ardebant*. Cf. et Jesaj. I, 31. — אֻכָּל Jarchi ait esse Praeteritum Pyal, ut לֻקַּח Genes. III, 23. et עֻבַּד Deut. XXI, 3. Verum recte Salomo Dubnensis notat, Camez literae כ suppositam ostendere, esse formam Participii; neque enim ob Accentum majorem Silluk hic Camez poni, sed Participium indicare, arguere vocem אֵינֶנּוּ, quum Praeteritis ac Futuris לֹא praemitti soleat. Nec desunt alia exempla aphaereseos literae מ in Participiis Pyhal; vid. Gesenii *ausführl. Lehrgeb.* p. 316. Quod vero Jova in specie flammae Mosi apparuit, congruum est vetustissimorum hominum opinioni, sub ignis specie et Deum ipsum, et alias humana praestantiores naturas sese mortalibus conspiciendas praebere. De Chaldaeis id diserte memorat Jamblichus *de Mysteriis* Sect. II. Cap. 4. Eandem ob causam et veteres Persae adorabant ignem. Quo pertinet quod Jova sub specie columnae igneae per noctem sese ostendit, infra XIII, 21. Majestatem suam ostendit igne, quo Sinai montis vertex ardere subito conspiciebatur, infra XIX, 18. XXIV, 17. Sub specie flammae transibat per sectas animalium portiones, quibus Abrahamus sacrificium foederis initi abs se cum Deo celebrabat, Genes. XV, 17. In medio ignis sese obtulit Eliae, 1 Reg. XIX, 12., Ezechieli I, 4. 13., et Danieli VII, 9.

3. אָסֻרָה־נָּא *Age recedam*, scil. ממקומי אל מקום הסנה *e loco meo ad locum rubi*, uti Aben-Esra notat, i. e.

accedam, nam qui aliquo concedit, idem recedit ab eo loco, in quo erat. Ita Jud. IV, 18. סוּרָה אֵלַי *deflecte*, i. e. accede *ad me*. מַדּוּעַ לֹא־יִבְעַר הַסְּנֶה *Qui fiat ut non uratur rubus*. Hic בָּעַר est *igne absumi*, quum Versu praecedenti tantum *ardere* significasset.

4. הִנֵּנִי *Ecce me!* est promtitudinis et obsequi formula, ut Genes. XXII, 11. XXXI, 11. Jes. VI, 8.

5. אַל־תִּקְרַב הֲלֹם *Ne appropinques huc*, i. e., interpretante Aben-Esra, subsiste in loco tuo, nec accede ad rubum, quia ibi ignis est. שַׁל־נְעָלֶיךָ מֵעַל רַגְלֶיךָ *Exue calceos tuos a pedibus tuis*. נַעַל Ant. Bynaeus *de calceis Hebraeor*. L. 1. Cap. 6. §. 4. *soleam* notare, ex duplici contendit ratione, cum quod radix נָעַל et *pessulo* vel *sera claudere* (unde מַנְעָל *sera, pessulus*), et *vinculo constringere* notat, quia soleae vinculis circa pedem ligabantur, tum quod interpres Hierosolymitanus סַנְדְּלָךְ *sandalium tuum* posuit, et LXX. λῦσαι τὸ ὑπόδημά σου reddidit, i. e. *solve soleas tuas*, vinculis adstrictas pedibus. Rationem, cur exui jubet calceamenta addit: כִּי הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אַתָּה עוֹמֵד עָלָיו אַדְמַת־קֹדֶשׁ הוּא *nam locus, in quo tu stas, locus est sanctus*. Locus ille, ubi rubus ardebat, numinis praesentia veluti consecratus, ideoque non minore reverentia calcandus erat, quam templa sanctissimis ceremoniis dedicata. Qua eadem de causa et Josua V, 15. calceos exuere jubetur, quum Jova ei Jerichunte appareret. „Quum apud omnes antiquos populos in Sacris mundities requireretur, pars haec munditiei fuit, ut pulverulentis calceis abjectis, loca divino cultui consecrata, propterea que omnibus immunditiis purgata, nudis pedibus ingrederentur. Hoc prae ceteris populis, munditiei studiosi Aegyptii factitasse videntur. Certe a Pythagora, cujus instituta pleraque ex Aegypto deducta erant, hoc praeceptum est discipulis, ut auctor est Jamblichus in ejus *Vita* §. 89. θύειν χρὴ ἀνυπόδητον καὶ πρὸς ἱερὰ προσιέναι, *oportet immolantem calceis carere, et sic ad sacra accedere*. Iterum §. 105. Ἀνυπόδητος θῦε καὶ προσκύνει, *sacra facito*

et adora discalceatus." Cleric. Marinus de Proclo: Ὑπολυσάμενος αὐτόθι ἃ ἦν αὐτῷ ὑποδήματα ὁρώντων ἐκείνων τὴν θεὸν ἠσπάζετο, *ibidem solutis quae habebat calceamentis videntibus illis deum salutavit.* Nudi pedes etiamnum apud Orientis populos ad religionem pertinent, et reverentiam erga reges et proceres indicant. Hinc Mohammedani templa sua nonnisi detractis calceis ingrediuntur. Vid. *das alte und neue Morgenl.* P. I. No. 193. p. 261. Add. Dougtaei *Analecta SS.* Excurs. XXXIII., et Jo. Gottlob Carpzovii Dissert. *de discalceatione in loco sacro*, Lips. 1729. 4., repetita ad calcem *Apparatus histor. crit. Antiqq. Hebrr.* ejusdem auctoris, p. 769. seqq.

6. אָנֹכִי אֱלֹהֵי אָבִיךָ *Ego sum Deus patris tui*, pro אֱלֹהֵי אֲבוֹתֶיךָ *Deus patrum tuorum*, vel, אֱלֹהֵי כָל־אָב מֵאֲבוֹתֶיךָ *Deus uniuscujusque patrum tuorum.* Quomodo Singularis אָב et alias collective usurpatur, ut infra XV, 2. Cf. 2 Reg. XX, 5. Jesaj. XXXVIII, 5. 2 Chron. XXI, 12., ubi דָּוִד אָבִיךָ *Davides pater tuus*, pro Davides et reliqui tui patres dicitur. Sunt quidem, qui אֱלֹהֵי אָבִיךָ de Abrahamo solo capiendum putent, quod is primus Jovam Deum suum sibi elegerit, unde et eum statim nominatim commemoret, et nomina reliquorum patrum illi jungat. Verum monet Salomo Dubnensis, accentum majorem distinctivum Sakeph voci אָבִיךָ superpositum, divellere eam ab iis quae deinceps sequuntur usque ad Athnachum, et arguere, אָבִיךָ esse collective capiendum, et singulorum nomina subjici. Recte igitur Stephanus Act. VII, 32. haec verba ita adduxit: Ἐγὼ ὁ θεὸς τῶν πατέρων σου. וַיַּסְתֵּר מֹשֶׁה פָּנָיו כִּי יָרֵא מֵהַבִּיט אֶל־הָאֱלֹהִים *Et abscondit Moses faciem suam, quia veritus est intueri Deum*, i. e. speciem illam igneam, quam rei ignarus prospexerat. Vitae aut oculis timebant, qui Deum adspiciebant; vid. not. ad Genes. XVI, 13.

7. וְאֶת־צַעֲקָתָם שָׁמַעְתִּי מִפְּנֵי נֹגְשָׂיו *Et vociferationem eorum audivi ab exactoribus ejus*, i. e. quam exactores et operum praefecti saevitia ab illis extorquent. כִּי יָדַעְתִּי

אֶת־מַכְאֹבָיו *Quia novi dolores ejus*, i. e. eorum rationem habeo, neque amplius me ita gero, ac si eos ignorem. Verbum יָדַע de Deo usurpatum saepe significare constat, eum hominis aut rei rationem habere, vid. Ps. XXXI, 8. CXLIV, 3. Hos. XIII, 5.

8. וָאֵרֵד *Descendi igitur*, e coelo. Bene Augustinus *de civitate Dei* L. XVI. Cap. 5. „*Descendere* dicitur Deus, cum aliquid facit in terra, quod praeter usitatum naturae cursum mirabiliter factum praesentiam ejus quodammodo declarat, ostendit.“ Cf. Genes. XI, 5. et ibi not. וּלְהַעֲלֹתוֹ מִן־הָאָרֶץ הַהִוא *Et ad ascendere faciendum eum ex hac terra*, i. e. ut illum populum e terra hac educam. Nam ex Aegypto in Cananaeam iter facientes in eam, utpote altiorem situ, et septentrionem versus, *ascendere* dicuntur; cf. supra I, 10. — אֶל־אֶרֶץ טוֹבָה וּרְחָבָה *Ad terram bonam*, fertilem, *et latam*, spatiosam. Primo, inquit Mendelii fil., laudat terram ob bonitatem, aëris videlicet salubritatem, et propter amplitudinem, quippe in qua omnis Israeliticus populus commode habitare possit, tum vero ob pascuorum fructuumque abundantiam, hanc enim praedicant verba quae sequuntur: אֶל־אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבָשׁ *ad terram manantem lacte et melle*, i. e. lactis et mellis proventu fertilissimam. Quod Adjectivum femininum זָבַת in statu regiminis nominibus quae sequuntur, praemissum est, Salomo Dubnensis observat esse non eam constructionem, quae possessionem indicet, qualis Deut. XXIII, 26. קָמַת רֵעֶךָ *seges proximi tui* (pro קָמָה אֲשֶׁר לְרֵעֶךָ s. שֶׁל רֵעֶךָ), sed vocem posteriorem esse ad declarandam priorem additam; nam quum dicatur terra esse *manans*, et quaeratur, quanam re manet? responderi: *lacte et melle*; quemadmodum cum Gen. XXIX, 17. dicitur יְפַת תֹּאַר וִיפַת מַרְאֶה *pulchra quoad formam et adspectum*. Ceterum זָבַת חָלָב וּדְבָשׁ ratio loquendi *ὑπερμιώδης* est, infra XIII, 5. XXXIII, 3. et saepius recurrens, et de ea dicitur regione, quae ob pascuorum florumque omnis generis abundantiam, ac foecunditatem suam, in-

gentem armenti pecorisque copiam alit, innumeraque apum examina fovet. Haec duo, quae ad vitam sustentandam valde sunt idonea, pergrata item gulae, maximoque olim in pretio habebantur, conjungi solent, quando Hebraeae regionis fertilitas, omniumque rerum ad victum necessariarum affluentia describitur. Hunc in sensum Jobus XX, 17. נַחֲלֵי דְבַשׁ וְחֶמְאָה *torrentes mellis et butyri* dixit. Neque poetis exteris ea loquendi formula insueta est. Ita Euripides in *Bacchis* Vs. 142.

> *Ῥεῖ δὲ γάλακτι πέδον,*
> *Ῥεῖ δ' οἴνῳ, ῥεῖ δὲ μελισσῶν*
> *Νέκταρι.* — —

Fluit lacte ager, fluit etiam vino, fluit et apum nectare. Ovidius *Metamorph.* I, 111. seq. aevum aureum ita decantat:

> *Flumina tunc lactis, tunc flumina nectaris ibant,*
> *Flavaque de viridi stillabant ilice mella.*

Plura vid. in *dem alten und neuen Morgenl.* P. I. No. 194. p. 263. seqq. Copioso *mellis* proventu Judaea pluribus locis celebratur; vid. Deut. VIII, 8. XXXII, 13. Jud. XIV, 8. 1 Sam. XIV, 25. 26. Ps. LXXXI, 17. Regionis praestantiam incredibilemque fertilitatem laudant exploratores a Mose missi, qui ad faciendam narrationi fidem, poma, granata, ficus, et portentosae magnitudinis racemum inde attulerant, Num. XIII, 24. 28. Refert Tacitus *Histor.* L. V. Cap. 6. de Judaea: *Uber solum; fruges nostrum ad morem, praeterque eas balsamum et palmae.* Veterum et recentiorum scriptorum de Palaestinae fertilitate collegit Warnekros in singulari Commentat., quae legitur in *dem Repertorio für bibl. und oriental. Literat.* P. XV. p. 182. seq. §. 13., et A. Guenee in quatuor Commentatt., quibus titulum fecit: *Recherches sur la Judée, considérée principalement par rapport à la fertilité de son terroir, depuis la captivité de Babylone jusqu'à notre temps,* leguntur in *Mémoires de Littérature tirés des registres de l'Académie royale des inscriptions et belles lettres,* T. L. (Paris, 1808. 4.) p.

142. seqq. Testimoniis de soli Palaestinensis ubertate fructuumque illius terrae varietate TOLANDUS quidem in *Origg. Judaicc.* p. 139. seq. §. X. opponit, quod STRABO in *Geograph.* L. XVI. Cap. 2. §. 36. p. 761. edit. Casaub. regionem Hierosolymitanam saxosam, sterilemque et siccam, et intra sexaginta stadia lapidibus substratam describit, quam descriptionem cum hodierna soli illius terrae conditione plane convenire ait. Verum quod Strabo de regione urbi Hierosolymitanae circumjecta dixit, non valere de tota terra, vix monitu opus. Plura in Strabonis locum istum disseruit DEYLING in *Observatt. SS.* P. II. Obs. IX. p. 145. seqq., et GUENEE l. l. p. 152. Ex hodierna vero Palaestinae conditione minime antiqua illa et primaeva recte dijudicatur. Quid mirum enim, si illius terrae tot pridem bellis devastatae, per Romanos, per Arabes inde ab Omaro, Chalifa, inde ab anno 636., per Christianos ipsos inde ab a. 1099., dein per Sultanos Aegyptii, tandem per Turcas, si, inquam, talis terrae facies passim alia nunc appareat, quam fuerat olim? Quid mirum, regionem illam nunc ruinis ac arenis locorumque asperitate nunc horridiorem esse, si cogitemus, eam tam diu in potestate barbarorum fuisse, perpetuisque Arabum incursionibus expositam? Pleraeque Turcarum sub dominatu regiones, omnium quondam amoenissimae, passim incultae jacent. Sed nequaquam Palaestinae facies ita est mutata, ut nulla amplius vestigia veteris fertilitatis appareant. Abulfeda, qui, Hamathae rex, haud procul ab Hierosolyma, Palaestinam non vidit dum prospero et optimo esset in statu, sed multo post, bellis sacris jam in illa gestis, nihilominus illam ait *esse fertilissimam totius Syriae regionem, et habere praerogativas salubritatis, pluviali, quod irrigetur aqua, excepto tractu Sichemitico. Hierosolymam,* pergit, *habere pinguissimum totius Palaestinae solum* (*Descript. Syr.* p. 10. edit. Koehler.). Plures eorum, qui recentiori aetate eam terram inviserunt, in petris hodie incultis vestigia adhuc exstare confirmant, e quibus, eas petras olim fuisse fructuosas, luculenter

colligi possit; nam rudera in illis adsunt murorum eum in finem exstructorum, terra de petris ne ablueretur, unde petras vitibus fuisse consitas elucet. Cf. *das alte und neue Morgenl.* P. I. p. 264. seqq. Sed redeamus ad nostrum locum, quo et populi, qui Cananaeam tum tenuerunt, enumerantur: אֶל־מְקוֹם הַכְּנַעֲנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַפְּרִזִּי וְהַחִוִּי וְהַיְבוּסִי *ad locum*, in terram (scil. ducam meum populum) *Cananaei, Chittaei etc.*, i. e. Cananaeorum, Chittaeorum, cet., singulari numero pro plurali, uti passim. Pro decem gentibus, quarum ditiones pollicetur Deus Israelitis Genes. XV, 19. seqq., hic sex tantum appellantur, forte, quod reliquis celebriores et numerosiores essent. Etsi vero omnes illi populi Cananaei fuerint, uti tota regio dicta est Canaan, hic tamen, uti in locis quibusdam aliis, Cananaeorum nomen uni alicui ex istis populis tribuitur, cf. not. ad Genes. XIII, 7.

9. Quum jam supra Vs. 6. dixisset Jova, se audisse clamorem Israelitarum, nunc tamen repetit: וְעַתָּה הִנֵּה צַעֲקַת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל בָּאָה אֵלָי. Cohaerent vero haec verba cum Vs. 10. initio, וְעַתָּה לְכָה hoc sensu: *jam igitur quia clamor Israelitarum ad me pervenit, tu nunc ito, et ego te mittam.*

11. מִי אָנֹכִי כִּי אֵלֵךְ אֶל־פַּרְעֹה *Quis ego sum, ut eam ad Pharaonem?* is non sum, qui possim rem tantam adgredi. Ad eam legationem opus est aliquo, qui me sit eloquentior et facundior. Jarchi: מה אני חשוב לדבר עם המלכים *quaenam est mea dignitas, s. existimatio, ut cum regibus loquar?* Addit: וְכִי אוֹצִיא אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרָיִם *et ut educam Israelitas ex Aegypto?* nec vires mihi suppetunt, quibus ego populum possim Aegypto educere.

12. Hunc Versum interpetes recentiores fere sic interpretantur: *hoc habebis signum, quod te miserim: cum eduxeris populum meum ex Aegypto, immolabis Deo in hoc monte*, q. d. illud ipsum, quod tu in hoc monte

cum toto populo Israelitico sacrificia facies, omnibus signo erit, te a me missum et meo auxilio populum illum eduxisse; eventus ipse docebit, te a me missum esse. Similis expositionis mentionem facit Jarchi quae talis est: quod legationem tuam prospere sis obiturus, signum tibi erit alterius promissionis, quam tibi facio, nempe cum eduxeris eos ex Aegypto, fore ut colunt me super hunc montem, quod scilicet ibi legem accepturi sunt. Et secundum hanc expositionem simile ait esse illud Jesaj. XXXVII, 30. *Hoc erit tibi signum: comede hoc anno sponte natum* rel., i. e., ut ille exponit, caedes Sennacheribi significabit rem aliam a Deo promissam, nimirum, quod quum terra vastata sit, et spoliata fructibus, ita prosperaturus sit sponte nata germina, ut esui sufficerent. Sed monet Mendelii fil., non admittere Accentus, ut verba וְזֶה־לְּךָ הָאוֹת, *et hoc tibi signum*, ad finem Versus referantur, referenda potius esse ad ea, quae illius initio praecedunt, neque igitur sacrificiorum oblationem in monte pro signo divinae legationis a Mose obeundae, habendam esse. Sed duo esse, quae Deus hoc Versu Mosi confirmet, primum propterea, quod Pharaonem, regem potentem adire metueret, animum ei addere his verbis: ego tecum ero, et haec ipsa visio, quam in rubo conspexisti, signo tibi erit, me te misisse, et potentem esse, periculis te eripere; nam quemadmodum rubum vidisti jussum meum exsequi, nec esse consumtum, ita tu meam legationem obiturus nullo damno afficieris. Alterum quod Mosi promittit esse hoc, fore, ut Israelitae in hoc ipso monte, ad quem Mosi magnum illud et portentosum visum obtigisset, Deum colant oblatis per Mosen victimis, ut porro in illo monte legem accipiant, denique, ut Moses eodem in monte foedus illud pangat, quo populus Deo se peculium addicat, Deus vero se ejus custodem et propugnatorem fore promittat. Quae et Aben-Esrae est sententia, post Athnachum novam sententiam incipere, quae rationem reddat, quare Deus Israelitas ex Aegypto sit educturus, ut videlicet in hoc monte Deo sacra faci-

ant, et legem accipiant. Nam de sacrificiis offerendis in monte Sinai verba תַּעַבְדוּן אֶת־הָאֱלֹהִים capienda esse, suadere loca infra V, 3. XXIV, 4. 5., quae ad hunc illustrandum apprime faciant. Ita et Jonathan: וְתִפְלְחוּן קֳדָם יְיָ דְּתְקַבְּלוּן יָת אוֹרַיְתָא עַל טוּרָא הָדֵין *servietis*, s. *cultum exhibebitis coram Domino*, *eo quod legem accipietis super monte isto*. Minus probanda videtur Abarbenelis sententia, signo hic memorato intelligi id quod Moses dixit Vs. 11. *Quis sum ego* rel.? Hoc enim ipsum quod Moses tam contemnendus videretur, signum fore, eum a Deo missum fuisse. Cum enim Pharao et Aegyptii viderent senem, nil nisi baculum manu tenentem, adeo fortiter se gerere, ac miracula facere, agnituros fuisse, Deum ipsum misisse, ac Dei virtute omnia ab ipso dicta factaque esse; quin et inde etiam futurum, ut Israelitae Aegypto educti una cum Mose Deum debito honore et cultu ad montem istum prosequerentur, quo nimirum planum apertumque esset, non nisi a Deo fuisse, ut tot tantaque a Mose fierent. Ad בְּהוֹצִיאֲךָ observat Mendelii fil., Praefixum ב Infinitivo praemissum alias fere indicare tempus praeteritum, sed כ, futurum, ut infra XI, 1. כְּשַׁלְּחוֹ *cum dimittet eum*. Hoc vero loco esse tempus ex Praeterito et Futuro mixtum (*Futurum exactum*), *postquam eduxeris*, hinc recte hic ב Infinitivo praefigi.

13. הִנֵּה אָנֹכִי בָא *Ecce! ego veniens*, i. e. iturus sum. Participium interdum Futurum significat, cf. not. ad Genes. XIX, 13., praesertim praemisso הִנֵּה, vid. Gesenii *ausführl. Lehrgeb.* p. 792. — וְאָמְרוּ pro וְאִם אָמְרוּ *et si dixerint*, cf. not. ad Gen. XXXIII, 13. — מַה־שְּׁמוֹ *Quodnam est ejus nomen*? „Quia temporibus Mosaicis multae Naturae, eaeque diversissimi generis, nomine אֱלֹהִים indigitabantur, potuit existimare Moses, cum Israelitis nondum diu versatus, Deum Israelis singulari nomine solere appellari, quod quaesivit, ut eo apud Israelitas uteretur. Deorum nomina ab Aegyptiis inventa fuisse, prodidit Herodotus L. II. Cap. 4. et 50. Postea

etiam, ut superstitio lapsu temporis augetur, longe plurima nomina uni Deo imposuerunt, unde Isis dicta est *μυριώνυμος*, uti auctor est Plutarchus in libro *de Iside et Osiride*. Quum ergo tempore Mosis Aegyptii Deorum suorum nomina haberent; mirum non est, Mosen ab uno vero Deo, nomen quodnam ipsi esset, petiisse." Cleric.

14. Mosi Deum interroganti, quonam sese nomine velit Israelitis annunciari, respondet: אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה *ero qui ero;* de cujus formulae sensu interpretes magnopere inter se differunt. Veteres quod attinet, LXX. verterunt: *ἐγώ εἰμι ὁ ὤν*, *ego sum qui sum*, uti Vulgatus reddidit. E qua quidem versione interpretem apparet Futurum hebraicum intelligenter *ἀοριστῶς* accepisse, sed quum sensum illis verbis inesse censuerit, in ambiguo est. Aquila et Theodotion Hebraea ad verbum reddiderunt: *ἔσομαι ὃς ἔσομαι*. Onkelos et Syrus ipsa textus Hebraei verba retinent, quod ipsum a Persa factum. Arabs uterque: أَنَا ٱلْأَزَلِيُّ ٱلَّذِي لَا يَزُولُ *ego sum aeternus, qui non desinit.* Multo liberius Jonathan: דִין דַאֲמַר וַהֲוָה עַלְמָא אֲמַר וַהֲוָה כּוֹלָא *is, qui dixit, et fuit mundus, dixit, et exstiterunt omnia.* Pro tertio vero אֶהְיֶה, in altera Versus parte, haec dedit: אֲנָא הוּא דַהֲוֵינָא וְעָתִיד לְמֶהֱוֵי *ego sum qui sum et futurus sum.* Haud multo diverse verba אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה explicantur in Targum Hierosolymitano: דִין דַאֲמַר לְעַלְמָא הֱוֵי דַהֲוֵי וַעֲתִיד לֵיהּ הֱוֵי וַהֲוֵי *is qui dixit mundo: esto! et fuit, et qui dicturus est illi: esto! et erit.* Hebraeorum autem et Christianorum interpretum de istius formulae mente sententiae, in *duo* potissimum genera dispesci possunt: *unum*, quo verbis אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה una tantum propositio, licet vario sensu accipienda, continetur; *alterum*, quo אֶהְיֶה et אֲשֶׁר אֶהְיֶה invicem sejunguntur, ita quidem, ut in priori אֶהְיֶה *nomen ipsum Dei*, in posteriori vero אֲשֶׁר אֶהְיֶה *ejusdem nominis ratio* quaerenda videatur. Qui 1) *primam* rationem

tenent, differunt inter se pro varia, quam sequuntur, Futuri temporis in verbo אֶהְיֶה interpretatione, quum alii 1) Futuri vim teneant, vertantque: *ero qui ero;* alii, 2) Futuro hebraico saepius vim Aoristi inesse memores, Praesens praeferant, versione hac: *sum qui sum.* 1) Qui prius illud eligunt, ii *vel* a) cum Clerico et Dathio sententiam sic constituunt: quocunque me nomine appellent Israelitae perinde est, praestabo me et exhibebo ut Deum; *vel* b), quae plerorumque est sententia, *constantiam divinam inque promissis servandam fidem* declarari putant, sensu hoc, ero is, quem fore me declaravi patribus vestris, ad quam rationem juvandam nonnulli posterius אֶהְיֶה vertunt etiam in tempore praeterito: *ero is qui fui.* Cui sententiae quod obvertit J. B. Koppe in Programm. super hoc loco (Gotting. 1783. edito, et repetito in *Sylloge Commentatt. theologicar.* P. IV. p. 59.), illam tum demum probabilem videri posse, si locus sic expressus legeretur: אֶהְיֶה לָהֶם אֲשֶׁר הָיִיתִי לַאֲבוֹתָם *ero*, manebo *iis talis, qualem me ipsorum patribus exhibui*, nos quidem non tanti valere arbitramur, ut eam prorsus repudiemus. Voluit enim Jova tali formula uti, qua una cum sua in promissis servandis fide et naturae suae aeternitas atque immutabilitas indicetur; vid. infra. Ad hanc classem referendi sunt et c) qui, collato אֶהְיֶה עִמָּךְ (Vs. 12.), hic עִמָּם subaudiunt, et cum Jarchio locum sic interpretantur: אהיה עמם בצרה זו אהיה עמם בשעבוד שאר מלכיות *ero cum iis in hac adflictione, qui ero cum iis in afflictione reliquorum regnorum*, quibus videlicet futuris temporibus prementur. Quomodo tamen nimium verbis infertur. Verum et illi qui 2) verba אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה ἀοριστῶς vertunt *sum qui sum*, in sententiarum divortia abeunt. Alii enim a) *veram* Dei naturam, oppositam idolorum vanitati (*sum qui sum* pro: *vere sum*), alii b) *necessariam* eandem et *aeternam*, alii c) *voluntatibus consiliisque immutabilem* significari contendunt; alii denique d) istas singulas rationes invicem jungi formulaque אֲשֶׁר אֶהְיֶה *ve-*

ritatem, *necessitatem* et *veracitatem* constantiamque Dei simul indicari posse, arbitrantur. Verum quod attinet eos, qui *veritatem* Dei oppositam idolorum vanitati ista formula significari existimant, Koppius vere observat, illam ex populari omnium gentium, maxime vero Hebraeorum, loquendi usu, non *existentiae*, sed *vitae* nomine exprimi solere, ut igitur חַי אֲנִי scribere jussus fuisset Moses, si haec debuisset sententia exprimi. Reliquae vero sententiae, eodem monente Koppio, multo sunt subtiliores, magisque reconditae, quam ut ad popularem Mosis doctrinam ulla veri similitudine referri possit. „Inprimis vero ea, quae *necessitatis Dei internae* notionem in locum Mosaicum infert, a communi hominum sensu et intelligentia adeo remota, et ad vitam moresque hominum regendos adeo parum frugifera est, ut cur ad eam potissimum hominibus declarandam, maxime vero ea in gente, quae omnis subtilioris de Deo philosophiae imperitissima erat, stabiliendam Deus descenderit, non appareat." II) Alterum interpretationis genus, quo אֶהְיֶה et אֲשֶׁר אֶהְיֶה invicem secernuntur, sequuti sunt e Judaeis Aben-Esra et R. Hiskia fil. Manoach (a Commentario in Pentateuchum, quem חִזְקוּנִי inscripsit, vulgo, sed minus accurate, *Hiskuni* appellatus), e nostratibus vero unus J. D. Michaelis in Notis ad versionem vernaculam libri hujus. Qui omnes consentiunt in hac sententia, אֶהְיֶה esse *ipsum* Dei *nomen*, vertendum: *Ero*; אֲשֶׁר אֶהְיֶה vero *nominis rationem* continere, ita vertendum: *nam utique ero*. Differunt tantum in significatione posterioris אֶהְיֶה constituenda, quam Judaei ad *aeternitatem*, Michaelis ad *veracitatem fidemque divinam* referendam putant. Verum etsi minime sit dubium, quod in illa interpretandi ratione sumitur, אֲשֶׁר pro כִּי poni potuisse (ut Gen. XXXI, 49. Deut. III, 24.); illud tamen inprimis durum et coactum videtur, quod post primum אֶהְיֶה nihil additum sit, quo in hoc ipso אֶהְיֶה nominis divini vim inesse vel levissima suspicio excitaretur. Scribendum fuisset: אֶהְיֶה זֶה שְׁמִי

אֲשֶׁר אֶהְיֶה *Ero, hoc est meum nomen, nam utique ero.* Sed vere Koppius observat, verba אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה ad interrogationem, quae Vs. 13. praecessit, מַה־שְּׁמוֹ ita esse referenda, ut *responsum Dei* contineant ad ipsam illam a Mose propositam dubitationem, verendum sibi esse, ut Israelitae se legatum divinum esse sibi persuadeant, nisi ipsum Dei nomen, quo appellari et coli velit, profiteri iis sibi licuerit. Quum enim quos adhuc in Aegypto coluerint Dii, suis singuli nominibus insignes essent, his relictis si alius novus Deus illis sit colendus, etiam hic ut certo quodam nomine appellari se patiatur, illos postulaturos credibile esse. Huic igitur postulationi satisfacturus Deus dum respondit: אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה, horum verborum sensum Koppius arbitratur hunc esse: *sum qui sum*, i. e. nullo nomine declarari hominibus potest mea natura, uti nulla imagine adumbrari, nulla similitudine exprimi; sum unicus ille, nulli alii rei comparandus; ut vero incultae gentis ruditati me accommodem, permissum sit iis, nomine me appellare, sed hoc ipso אֶהְיֶה, יְהֹוָה nomine (Vs. 15.), ut quotiescumque eo utuntur, in hujus ipsius ineffabilis naturae meae memoriam vel ipsius nominis mei usu reducantur. Quae nominis אֶהְיֶה et יְהֹוָה declaratio quamvis sit talis, ut disciplinae Mosaicae consilio, Israelitas ab idolorum cultu quovis modo abducendi, sit apta; tamen ea minus commoda est loco infra VI, 3. seqq., cujus nullam rationem Koppius habuit. Nam quod ibi Jova dicit, sese Israelitarum majoribus tantum ut אֵל שַׁדַּי declarasse, non vero ut יְהֹוָה, satis arguit, designari eo nomine certam quandam Jovanae naturae qualitatem. Quo quidem loco cum nostro collato verba אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה haud dubitamus hoc valere: *ero*, manebo perpetuo, *qui sum*, ut igitur nomine יְהֹוָה *aeternitatis* et *immutabilitatis* divinae naturae notio exprimatur, respectu potissimum habito ad fidem et veracitatem in praestandis iis, quae solenni sanctione Abrahamo pollicitus est ille Deus, qui se יְהֹוָה dicit. Cf. not. infra ad VI, 3. et quae de eo

nomine Herderus disseruit in libro *vom Geist der Ebr. Poesie*, P. II. p. 112. seqq.

15. Nomen יְהוָֹה significatione haud differt ab אֶהְיֶה; id tantum inter utrumque discriminis intercedit, quod hoc primam, illud tertiam personam exprimit. Praeterea observant Hebraei, יְהוָֹה esse שם העצם *nomen essentiae* s. *substantiae*, id est, non significare ullum attributum divinum, quale אֵל, אֱלֹהִים, שַׁדַּי, sed ipsam divinam naturam, adeoque esse שם המיחד *nomen* Dei *proprium*, quod tamen ineffabile sit, quemadmodum divina natura non possit ab humana mente comprehendi, unde non propriis suis punctis vocalibus notetur, sed iis, quae vel ab אֲדֹנָי, vel ab אֱלֹהִים sint mutuo sumta. Sane effari nomen, religioni Judaeis et nunc esse, et jam a Graecorum Alexandrinorum interpretum tempore fuisse, qui pro illo semper ὁ Κύριος ponunt, in vulgus notum. Neque haec superstitio Hebraeis priva fuit. Nam erant et aliis antiquitatis populis nomina quaedam Deorum arcana, quae proferre nisi in sacris non audebant. Aegyptios jam ante Ptolemaeorum tempora hac laborasse superstitione, ut a proferendis sacris quibusdam vocabulis abhorrerent, et nomina Deorum suorum aliis alia sanctiora haberent, apposite observat Clericus. Herodotus, ubi de condiendorum cadaverum ratione agit L. II. Cap. 86., negat se nomine proprio appellare posse exemplar quoddam ligneum, quod ostendebatur mortui consanguineis: οὐχ ὅσιον, inquit, ποιεῦμαι τὸ οὔνομα ἐπὶ τοιούτῳ πρήγματι ὀνομάζειν, *non sancte facerem, si nomen in tali re extulero.* Cicero *Nat. Deor.* L. III. No. 56., ubi plures Bacchos enumerat, *Quartus*, inquit, *Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare.* Tale nomen μυστικὸν Indis est OM, contractum e tribus literis A, V, M, triplicem divinitatem Vischnu, Siva et Brahma, indicantibus. Vid. Guil. Jones *Commentat. de diis Graecor. Italor. et Indor.*, in Commentatt. Societat. Asiat. (*Asiatick Researches*) Vol. I. p. 242. edit. in octon., ubi diserte dicit, nomen illud effari, nefas haberi a piis inter Indos (*a word, which*

never escapes the lips of a pious Hindu, who meditates on it in silence). Jam quum nominis יְהֹוָה puncta vocalia ab אֲדֹנָי desumta esse, ipsi asserant Judaei, multum et varie agitata est quaestio, quaenam sit vera nominis illius pronunciatio? Alii antiquam nominis appellationem volunt יִהְיֶה fuisse, id est, *Erit*, uti antea Deus se אֶהְיֶה vocaverat; alii, ut S. F. G. Wahl in *Excursu I.* ad suum in Habacucum Commentarium, יַהוֹה, hoc maxime argumento ducti, quod plures antiquitatis scriptores referunt, Judaeos Deum suum *Jao* appellasse; alii, uti Gesenius in Lexico minori, יַהְוֶה *Erit*, cui sententiae hoc favet, quod Theodoretus in *Quaest. XV. in Exod.* Samaritanos nomen divinum IABE efferre scribit. Erant tamen et sunt plures viri docti, qui puncta vocalia, quibus יהוה instructum est, vera et genuina censerent. Quae in utramque partem sunt disputata cognosci possunt e sylloge tractatuum, quam edidit Hadr. Relandus hac epigraphe: *Decas Exercitationum philologicarum de vera pronunciatione nominis Jehova, quarum quinque priores lectionem Jehova impugnant, posteriores tuentur.* Traj. ad Rhen. 1707. in oct. Et Relandus quidem, in Praefatione huic syllogi praemissa, etsi sibi persuasum esse dicat, puncta nominis יהוה genuina non esse, tamen quae vera et genuina olim fuerint, se ignorare ingenue fatetur, unde et ipse pro יהוה efferat אֲדֹנָי, quam legendi rationem immerito quidam esse novam criminentur. „At qua specie," inquit, „precor, nova illa lectio dici potest, quae semper in ecclesia Christiana usitata fuit, quam Christus ipse, quam Apostoli (qui nulla nomina hominibus propria in sermonibus suis et scriptis mutare solent, et hoc tamen, Deo soli proprium nomen, יהוה, numquam *Jehova*, quod potuissent, et jure quis ab iis exspectasset, sed per Κύριον, id est, אֲדֹנָי efferre consueverunt), quam sacri Codicis interpretes, aliique scriptores ad unum omnes, sequuti sunt, donec, vix duobus abhinc seculis nonnulli et sibi et aliis persuadere conati sunt, puncta vocalia, quae ipsi Judaei

(quorum maxime intererat hoc depositum coeleste tueri et de eo gloriari) aliunde esse desumta uno ore clamant, esse vera puncta nominis יהוה, contra omnes omnino rationes Grammaticas?" Attamen inter argumenta eorum, qui punctis vocalibus nomini יהוה adscriptis veram ejus pronunciationem exprimi contendunt, nequaquam leve est hoc, quod nomina propria, quae e nomine divino יהוה cum aliis vocibus commisso conflata sunt, qualia יְהוֹיָקִים, יְהוֹנָתָן, יְהוֹשָׁפָט, habent eadem puncta, quae adjecta sunt nomini יְהֹוָה. Quod argumentum etsi L. Cappellus eludere conetur, negando, nomina illa a nomine tetragrammato sumere quicquam, alii tamen, qui ex adversa parte stant, ut Sixtin. Amama et Drusius, veritatis vi adacti, ingenue agnoscunt. Eorum, qui per יְהֹוָה veram pronunciationem exprimi volunt, plures id nomen ita efformatum credunt, ut tria tempora ei insint, Jod ex Futuro petito, Cholem ex Participio, quo Praesens tempus indicant Hebraei, et Camez ex Praeterito, ut eum designet, *qui idem semper fuit, est eritque*, collato Apoc. 1, 4. ubi verbis: ὁ ὢν, καὶ ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐρχόμενος nominis יְהֹוָה vis exprimi videtur. Quod tamen nimis artificiosum et a remotioris antiquitatis simplicitate alienum videtur. Minus repudianda vero Steph. Soucieti fuerit sententia, proposita in erudita de nomine יהוה Dissertatione, quae legitur in ipsius *Recueil de Dissertations critiques sur des endroits difficiles de l'Ecriture Sainte* (Paris. 1715. in quat.) p. 232. seqq., יְהֹוָה esse Futurum nominascens veteris Verbi הָוָה, non diversi ab הָיָה, simile formae יְהוּא *erit*, ab eodem illo Verbo, Cohel. VI, 3., sub ultima syllaba vero adscivisse *Camez*, ut Nominis terminationem (*Cette diction*, יְהֹוָה, inquit p. 290., *n'est proprement que ce Futur* [יְהוּא pro יְהָוֶה], *qui en devenant nom, a pris une terminaison propre de noms, c'est-a-dire, un Kamets à sa dernière syllabe*). וְזֶה זִכְרִי לְדֹר דֹּר *Et hoc est memoriale meum in aetatem aetatem*, i. e. nomen meum in omnem aetatem. זֵכֶר hic et alias, veluti Jesaj. XXVI, 8. Hos. XII,

6. Ps. XXX, 5. XCVII, 12., non denotat *memoriam* seu *recordationem*, sed *nomen*, quia per id rei aut personae alicujus recordamur. R. Mose Ben Nachman observat, haec verba respicere ad nomen אֱלֹהֵי אַבְרָהָם יִצְחָק וְיַעֲקֹב, quod praecessit, et dicere Deum, se numquam oblitu-rum esse foederis, quod cum illis Hebraeorum patribus pepigit, et quotiescumque in suis precibus *Deum Abrahami, Isaaci et Jacobi* invocaverint, se eos exauditurum esse.

16. לֵךְ וְאָסַפְתָּ אֶת־זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל *Ito et congrega seniores Israelis*, i. e. ut exponit Jarchi, המיוחדים לישיבה *eos qui consessui peculiariter designati erant*, optimates; nam seniores, qui proprie dicuntur, seu omnes aetate provectiores, non posse intelligi, inde patere, quod non fieri potuisset, ut Moses inter sexcenta virorum millia omnes istiusmodi seniores congregaret. Qua de causa et Aben-Esra הַזְּקֵנִים hic היועצים *consiliarios* interpretatur. Pro nomine dignitatis et honoris זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל habuisse et LXX. videntur. Verterunt enim: *τὴν γερουσίαν τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ*, *senatum Israelitarum*. Cf. Seldenum *de Synedriis Hebraeor.* L. I. Cap. 14. p. 434. seqq. ed Frcofurt. Potest hinc colligi, Hebraeos in Aegypto politiam aliquam habuisse. Alii per זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל nonnisi senes honoratiores, quorum maxima esset apud Hebraeos auctoritas, indicari volunt. פָּקֹד פָּקַדְתִּי אֶתְכֶם *Visitando visitavi vos*, i. e. respexi vos, omnino rationem habui vestri. Cf. ad Gen. XXI, 1. Onkelos et Jonathan: מִדְכַּר דְכִירְנָא יַתְכוֹן *recordando recordatus sum vestri.*

17. Cf. supra Vs. 8. et ad eum not.

18. „Verba וְשָׁמְעוּ לְקֹלֶךָ *et auscultabunt voci tuae* quae uti in nostris codicibus Hebraeis, ita in versionibus omnibus antiquis referuntur ad sequentia (sic Saadias: فاذا قبلوا منك فادخل *cumque a te acceperint, ingredere* etc.), in versione Samaritano-Arabica per intercedentem sectionem separantur ab iis quae sequuntur,

et referuntur ad praecedentia, et quidem ita, ut Particula ו ante שָׁמְעוּ reddatur per Conjunctionem causalem *ut* لِيَسْمَعُوا مِن قَوْلِكَ *auscultent voci tuae*, ac si sensus esset; magnitudinem promissionis divinae, Vs. 16. seqq., Mosi esse fidem conciliaturam apud principes Israelitarum. Observandum tamen est, in Ms. Nó. 2. hic loci deesse verba Samaritana, quae sectionem indicant." Van Vloten *Specim.* p. 67. seq. In iis quae sequuntur, יְהוָה אֱלֹהֵי הָעִבְרִיִּים נִקְרָה עָלֵינוּ, Jarchi et plerique post eum interpretes verbum נִקְרָה capiunt *occurrendi* significatu, quem Num. XXIII, 3. 4. 15. et alias obtinet, ut locus ita sit reddendus: *Jova, Deus Hebraeorum occurrit nobis*, i. e. nobis apparuit. Ita Saadias: *Dei, Dei Hebraeorum* وَافَانَا أَمْرُهُ *ad nos venit praeceptum.* Arabs Erpenii: *Deus, Deus Judaeorum* تَجَلَّى علينا *manifestavit sese nobis.* Et plane eodem modo Syrus: ܐܬܓܠܝ ܥܠܝܢ. Sensus minime probandus; nam soli Mosi Jova apparuit, neque usquam alias toti populo Deus dicitur apparuisse. Sed vix dubium est, נִקְרָה hic, permutato ה et א, poni pro נִקְרָא, uti infra V, 3., ubi haec ipsa verba repetuntur, legitur. Vertendum igitur: *Jova, Hebraeorum Deus, vocatur super nos*, i. e. nos vocamur ejus populus, vel, de nomine ejus, quomodo et Onkelos et Jonathan interpretati sunt, qui habent: אִתְקְרֵי עֲלָנָא, quod Fagius male reddidit: *occurrit nobis*, nam אִתְקְרֵי hac significatione in paraphrasibus Chaldaicis numquam legitur, verum semper: *vocatus est.* Nec aliter Masora cepit, quae hic notat: לית כתיב ה״א *non amplius scribitur per He*, quo indicat, esse pro נִקְרָא *vocatus est*, positum. Eadem, quae hic, loquutio eodem sensu legitur Deut. XXIII. 10. *Videbunt omnes populi terrae*, כִּי שֵׁם יְהוָה נִקְרָא עָלֶיךָ *nomen Jovae vocari super te*, te vocari populum Jovae et talem esse. Nec non Jerem. XIV, 9. *Tu, Jova, in medio nostri es*, וְשִׁמְךָ עָלֵינוּ נִקְרָא *et nomen tuum vocatur super nos*, nos tuus populus voca-

mur. Et a Chron. VII, 14. *Humiliaverit autem se populus meus,* אֲשֶׁר נִקְרָא אֶת־שְׁמִי עֲלֵיהֶם *qui de nomine meo,* i. e. meus *vocatur.* Cf. 1 Reg. VIII, 43. Jerem. VII, 10. 11. Dan. IX, 19. Jesaj. IV, 1. Hoc igitur dicere debebant Hebraei: nos nunc sumus populus Jovae, Dei Hebraeorum, et is te, regem, abire jubet suum populum in desertum ad sacra ipsi ibi facienda.

19. *Et ego scio* כִּי לֹא־יִתֵּן אֶתְכֶם *quod non dabit,* i. e. יַנִּיחַ *sinet vos,* Aben-Esra explicante, quo sensu נָתַן et Gen. XX, 6. XXXI, 7. legitur. Verba וְלֹא בְּיָד חֲזָקָה *nec per manum validam* Onkelos sic reddidit: וְלָא מִן קֳדָם דְּחֵילֵיהּ תַּקִּיף *nec propter eum cujus potentia est valida,* i. e. ne mei quidem, Dei, jussu. Alii verborum Onkelosi sensum hunc esse volunt: *et non,* scil. vos dimittet *rex Aegypti, propterea quod potentia ejus magna sit.* Prius tamen praeferimus, ut וְלֹא hic valeat *ne quidem,* et sensus sit, Pharaonem nolle Israelitas dimittere, etiamsi Deus validam suam manum in eum extenderit, sive, ne quidem valida manu castigatus concedet, deliberato consilio, ut abeatis. Nam cum tandem exirent Aegypto, metu exanimis nec satis compos sui, expellebat eos, sed facti, cum ad se rediisset, mox eum poenituit. Similis Saadiae videtur mens fuisse, cujus interpretationem Aben-Esra dicit hanc esse: ולא ביד חזקה בפעם אחת *et ne manu,* i. e. plaga valida *vice una,* quocum consentiunt Saadiae haec Arabica: وَلَا بِيَدٍ وَاحِدَةٍ شَدِيدَةٍ *nec per manum,* plagam *unam* alteramve *validam.* LXX. ἐὰν μὴ μετὰ χειρὸς κραταιᾶς, quod sequutus Vulgatus: *nisi per manum validam,* i. e. vi maxima coactus. Ita וְלֹא pro אִם־לֹא esset, quomodo tamen nusquam alias legitur, nec potuit Noldius, qui ipse hanc interpretationem adscivit, alium praeter hunc locum, afferre.

21. וְנָתַתִּי אֶת־חֵן הָעָם־הַזֶּה בְּעֵינֵי מִצְרָיִם *Reddamque gratiam populi hujus in oculis Aegyptiorum,* conciliabo

ei gratiam et auctoritatem apud Aegyptios. „Hoc in loco *gratiam dare*, s. conciliare, non est gratum et acceptum reddere, ut alibi, sed facere ut, quod petitur, obtineatur. Quia qui gratia apud quempiam valent, ii ab eo quidvis impetrant, ideo *gratiam dare* hic est *impetrabilem facere*. Alioquin Aegyptii tot plagis a Mose adfecti sine dubio Israelitas non amabant; sed usque adeo timuerunt, ne omnes perirent, ut omnia Israelitis concesserint, ne moram eorum discessui adferrent, et malum novum sibi crearent.“ Cleric.

22. וְשָׁאֲלָה אִשָּׁה *Et postulabit mulier*, i. e. unaquaeque. Aben-Esra ait, hic mulierum praesertim mentionem fieri, (quum infra XI, 2. de eadem re loquens viros et mulieres conjungat), quod eae praecipue ornamentis et monilibus oblectari soleant. Simili de causa ubi lex contra veneficos data est, infra XXII, 17., Hebraeam vocem esse femininam (מְכַשֵּׁפָה), quod mulieres potius quam viri veneficiis sint deditae. Male וְשָׁאֲלָה hic quidam interpretantur *petet commodato*. Sed *mutuatus est*, *mutuum accepit* Hebraice est לָוָה. Dicit igitur Deus, fore, ut postulet unaquaeque מִשְּׁכֶנְתָּהּ וּמִגָּרַת בֵּיתָהּ *a vicina sua et ab hospita domus suae*, inquilina sua. Onkelos vertit: וּמִקְּרִיבַת בֵּיתָהּ *et ab ea quae domi suae est propinqua*. Sed verba Hebraea non *propinquam domui*, eam enim significavit שְׁכֶנְתָּהּ, quod praecessit, sed *hospitantem in ipsa domo* designant. Poterant Aegyptii conduxisse domos, quae Israelitarum erant propriae, adeoque erant גָּרֵי בָתֵּיהֶם *inquilini domuum eorum*, cf. Jobi XIX, 15. Hinc LXX. hic ponunt: παρὰ συσκήνου αὐτῆς, quod Augustinus in *Quaestt. super Exod.* ad h. l. *a concellaria* reddidit. וְנִצַּלְתֶּם אֶת־מִצְרָיִם *Et spoliabitis Aegyptios*, ita ab Aegyptiis, qui vos tam dura servitute oppresserunt, spolia auferetis. De spoliis auferendis נִצֵּל et 2 Chron. XX, 25. legitur. Onkelos et Jonathan vertunt: תְּרוֹקְנוּן *evacuabitis*. Aben-Esra: „Sunt, qui dicant, patres nostros fures fuisse. Sed hi nonne vident, mandatum fuis-

se a Deo supremo? cujus mandati causam quaerere non debemus. Nam Deus creavit omnia, et dat opes cui voluerit, adimitque uni et dat alteri, quod injustum non est, quia omnia ipsius sunt.“ Similem in modum AUGUSTINUS in *Quaestt.* ad h. l. scribit: *Mandatum Dei est, de quo non judicandum, sed obtemperandum fuit; ille enim novit, quam juste mandaverit; ad servum vero pertinet obedienter facere quod mandavit.* JOSEPHUS *Antiqq.* L. II. Cap. 14. §. 6. Δώροις τε τοὺς Ἑβραίους ἐτίμων· οἱ μὲν ὑπὲρ τοῦ τάχιον ἐξελθεῖν, οἱ δὲ καὶ κατὰ γειτνιακὴν πρὸς αὐτοὺς συνήθειαν. *Donis honorabant Hebraeos, alii quidem, ut celerius exirent, alii propter vicinitatis cum iis consuetudinem.* Hebraeos pro agris, domibus, aliisque possessionibus, quae ipsis Aegypto migraturis, relinquendae essent, ab Aegyptiis pretii loco talia, quae secum auferre poterant, optimo jure flagitare potuisse, ostendere studuit L. J. C. JUSTI in singulari Commentatione, quae inscribitur: *Ueber die den Aegyptiern von den Israeliten bei ihrer Abreise aus dem Lande abgeforderten Geräthe, 2 B. Mos. III. XI. XII.* Frcof. 1777. in octon., repetita in auctoris *Vermischten Abhandlungen über wichtige Gegenstände der theolog. Gelehrsamkeit*, P. II. No. 5. p. 258. seqq. Nova ratione insimulationem furti aut spolii ab Hebraeis amoliri studuit Jo. FRID. FRISCH in *Observatione sacra, fictum Israelitarum furtum de liberatione Aegyptiorum intelligendum esse demonstrans, ad locos Exod. III, 22. et XII, 36.*, in *Miscellann. Lips. novis*, Vol. V. p. 206. seqq. Videlicet quum verbum נִצֵּל in Piel et Hiphil haud raro *liberare* valere constet, phrasi וַיְנַצְּלוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת־מִצְרָיִם infra XII, 36. et hoc loco hoc vult significari, Hebraeos exitu suo Aegyptios ab ulterioribus calamitatum generibus liberasse. Quam quidem sententiam retulisse satis erit.

CAP. IV, 1. וְהֵן לֹא־יַאֲמִינוּ לִי *Sed en! non fidem mihi habebunt.* הֵן Aben-Esra interpretatur אולי *forsan*, praeeunte Saadia, qui لَعَلَّهُمْ *forsan illi non credent*

mihi. Quod probat Noldius in *Concordantt. Particular.* Not. 1163. p. 869. ed. Tymp., quod qui vertunt *ecce non credent*, fingant Mosen dicere ea, quae non novit, certe quae necdum fuerat expertus. Sed non esse vocem dubitantis, sed negantis et detrectantis officium, docent, quae sequuntur, vid. inprimis Vs. 13. Et licet Moses nondum expertus esset eorum diffitentiam, loqui tamen eum ex persuasione sua non est incongruum. LXX. *ἐὰν οὖν μὴ πιστεύσωσί μοι, quodsi non crediderint mihi.* Ceperunt הֵן pro *si*, usu Chaldaico, unde הֵן לָא *nisi.* Sed nil opus est, uti vidimus, consuetam voculae הֵן vim h. l. repudiare, quam et Onkelos, Jonathan et Syrus suo הָא expresserunt. וְלֹא יִשְׁמְעוּ בְּקֹלִי כִּי יֹאמְרוּ לֹא־נִרְאָה אֵלֶיךָ יְהוָה *Nec auscultabunt voci meae; nam dicent mihi; non apparuit tibi Jova.* Supra III, 18., inquit R. Mose Ben-Nachman, promiserat Deus Mosi, fore, ut seniores populi Hebraei sua adhortatione moti cum ipso regem adeant, et ab eo, ut ipsos dimittat, postulent. Sed quum simul dixisset Deus, se nosse, Pharaonem eos non esse dimissurum, jam addit Moses, Hebraeos, denegata ipsis a Pharaone emigrandi venia, non credituros esse, eum esse a Deo missum, aut certe non credituros esse, quod Moses dixerat, Deum ipsi promisisse, se velle Hebraeos editis admirantis facinoribus liberare.

2. מַזֶּה בְיָדֶךָ *Quid hoc* (pro מַה זֶּה, quod in margine) quod *in manu tua?* Jarchi: „Sicut quis, qui alteri dicit: tune fateris, istud, quod ante est, esse lapidem? Quod cum alter, ita esse ait, ille dicit: ecce ego lapidem istum facio lignum.“ וַיֹּאמֶר מַטֶּה *Et dixit: baculus.* Notat Aben-Esra, primum miraculum Deum ostendisse Mosi in tali re, quam semper praesentem secum haberet, in baculo videlicet, quo se senex sustentabat; per מַטֶּה enim hic non indicari pedum, seu baculum pastorale, quum non sit credibile, Mosen adiisse Pharaonem habitu pastoris.

5. לְמַעַן יַאֲמִינוּ *Ut credant.* Vult, ut Moses per

haec miracula populo fidem faciat et persuadeat, se a Deo missum esse.

6. הָבֵא־נָא יָדְךָ בְּחֵיקֶךָ *Intromittas manum tuam in sinum tuum.* חֵיק Aben-Esra refert Saadiam בית הזרוע interpretari, i. e. eam vestis partem, quae brachium tegit, *manicam*, quae Arabice كُمّ dicitur, qua voce Saadias in versione hic est usus. Sed denotari potius vestem pectori proximam, apparet e locis Num. XI, 12. Jesaj. XL, 11., ubi nutrix infantem בְּחֵיק gestare dicitur. וְהִנֵּה יָדוֹ מְצֹרַעַת כַּשָּׁלֶג *Et ecce! manus ejus* erat *leprosa ut nix,* subaudiendum est וּלְבָנָה *et candida ut nix,* siquidem nix non est leprosa. Lepra, inquit Jarchi, solet alba esse, coll. Levit. XIII, 4. Hinc Onkelos, non expresso proprio vocis מְצֹרַעַת valore, vertit: וְהָא יְדֵיהּ חִוְּרָא כְּתַלְגָּא *et ecce manus ejus alba* erat *sicuti nix.* Et Num. XII, 10. pro מְצֹרַעַת posuit חִוְּרָא. LXX. מְצֹרַעַת plane non expresserunt: καὶ ἐγενήθη ἡ χεὶρ αὐτοῦ ὡσεὶ χιών. Sermo hic est de vitiligine alba, cujus candor nivi confertur. Celsus *de Medic.* L. V. Cap. 28. §. 12. *Vitiliginis tres species sunt. Ἄλφος vocatur, ubi color albus est, vero subasper, et non continuus. — Λεύκη habet quiddam simile ἄλφῳ, sed magis albida est et altius descendit, in eaque albi pili sunt lanugini similes. — Leuce quem occupavit, non facile dimittit. Priora* (ἄλφος et μέλας) *curationem non difficillimam recipiunt, ultimum vix umquam sanescit, ac si quid ei vitio demtum est, tamen non ex toto sanus color redditur.* Ceterum ex eo quod hic narratur ortam esse calumniam, quam Josephus refutat *contra Apionem* L. I. §. 26. 34. de Mose ob lepram una cum suis Hebraeis ex Aegypto pulso, verisimile est Vitringae *Observatt. SS.* L. I. Dissert. III. Cap. 1. §. 4. p. m. 178. seqq.

7. וְהִנֵּה־שָׁבָה כִּבְשָׂרוֹ *Et ecce reversa est ut caro ejus,* rediit ad pristinam speciem, sic ut similis esset reli-

quae carni, quemadmodum antea fuerat. Quod eo majus miraculum fuit, quia, ut modo e Celso vidimus, vitiligo alba non facile sanari potuit.

8. וְלֹא יִשְׁמְעוּ לְקֹל הָאֹת הָרִאשׁוֹן *Et si non auscultaverint voci signi prioris*, i. e. sermoni meo per signum sive miraculum confirmato. Similis translatio ab hominibus Prov. XVIII, 21. מָוֶת וְחַיִּים בְּיַד־לָשׁוֹן *mors et vita in manu linguae*. „Certe haec prodigia tantum non Israelitis dicebant: *hic vere a Deo missus est;* ideoque vox iis tribuitur, quum eorum opera Deus, non minus ac voce, suum hunc prophetam esse significaret. Huc respicit Psaltes CV, 27. [*Ediderunt* Moses et Aaron *inter eos, Aegyptios*, דִּבְרֵי אֹתוֹתָיו *verba signorum ejus*]. Cicero de prodigiis, quae accidisse ejus tempore ferebantur: *Pro dii immortales! qui magis nobiscum loqui possetis, si essetis versareminique nobiscum.*" Cleric.

9. וְלָקַחְתָּ מִמֵּימֵי הַיְאֹר *Tum sumas ex aquis fluminis*, Nili, qui per יְאֹר fere significari solet. Vid. not. ad Genes. XLI, 1. — וְהָיוּ הַמַּיִם ..... וְהָיוּ לְדָם *Eruntque aquae illae ..... erunt*, inquam. *in sanguinem*. Similem repetitionem vid. Levit. XXVII, 3. Deut. XVIII, 6.

10. De voce בִּי vid. not. ad Genes. XLIII, 20. — לֹא אִישׁ דְּבָרִים אָנֹכִי *Non vir verborum ego sum*, i. e. non sum eloquens, facundus, seu potius: verba mea expedite proferre nequeo. Id indicari patet ex iis, quae sub finem Versus sequuntur. גַּם מִתְּמוֹל גַּם מִשִּׁלְשֹׁם גַּם מֵאָז דַּבֶּרְךָ אֶל־עַבְדֶּךָ *Et ab hesterno die, aut nudius tertius, aut ex quo loquutus es ad servum tuum*. Vult Moses, hanc excusationem, qua legationem a Deo sibi impositam detrectavit, non esse quaesitam, quum non nuper tantum, aut ex quo Deus ipsum alloquebatur coepisset balbutire, sed a longo tempore, forsan ab infantia. Vocula גַּם, uti solent Hebraei, si res duas tresve exaequare volunt, et ter quidem, ut hic, legitur quoque Judic. VIII, 22. — מִתְּמוֹל מִשִּׁלְשֹׁם valet *antea*, ut Gen. XXXI, 2. — כִּי כְבַד־פֶּה

וּכְבַד לָשׁוֹן אָנֹכִי *Nam gravis ore et gravis lingua sum ego*, ore et lingua impeditus. Jonathan: אֲרוּם חֲגַר פּוּם וַחֲגַר מַמְלַל אֲנָא *quia claudus ore et claudus loquela sum ego*. LXX. *ἰσχνόφωνος καὶ βραδύγλωσσος ἐγώ εἰμι*. Nam balbus os et linguam difficilius ad efferendos sonos flectit, quemadmodum gravia morbo membra aegre molimur.

11. מִי שָׂם פֶּה לָאָדָם *Quis posuit*, dedit *os homini?* Jonathan: *quis posuit loquelam oris in ore primi hominis?* אוֹ מִי יָשׂוּם אִלֵּם אוֹ חֵרֵשׁ *Aut quis facit mutum aut surdum?* „Hoc est, ego, qui sensus hominibus et facultates omnes do et eripio, arbitratu meo, te iis, quibus cares, ornare, si videbitur, potero." Cleric.

12. וְאָנֹכִי אֶהְיֶה עִם־פִּיךָ *Et ego ero cum ore tuo*, adero tibi loquenti.

13. Verba שְׁלַח־נָא בְּיַד־תִּשְׁלָח Aben-Esra sic exponit: שלח נא ביד אחר שתרצה לשלוח *mitte per manum alterius, quem volueris mittere*. Vel omissum est Pronomen relativum אֲשֶׁר, ut plene verba ita sonarent: שְׁלַח אֶת־הָאִישׁ הַהוּא אֲשֶׁר בְּיָדוֹ תִּשְׁלָחֵ *mitte eum hominem, quem missurus es*, i. e. mitte alium, qui idoneus tibi visus fuerit. Onkelos: שְׁלַח כְּעַן בְּיַד מַן דְּכָשַׁר לְמִשְׁלַח *mitte nunc per manum ejus, qui dignus est, ut mittatur*. Hebraei dicunt mittere *per manum* alicujus nuncium, quod Latini *per aliquem*, aut *alicujus ope*. Interpres Samaritano-Arabicus haec verba sic reddidit: أرسل الآن بيدك من ترى *mitte nunc per manum quam videbis*, s. *quae tibi visa fuerit*, i. e. mitte cujus ministerio uti velis in hac legatione. Wolfg. Casp. Troppanegger in Dissertat. *de missione Mosis per chirographum*, Altdorf. 1722. (repetita in *Thesauro novo theolog. philolog.* T. I. p. 259. seqq.) hunc locum sic interpretatus est: *Obsecro Domine, si missurus es, quaeso per manum*, i. e. per chirographum *me* ad populum tuum *mittas*. Vel: *mitte me*, sit ita, *sed per chirographum tamen mittas*, quasi Moses literas sua manu scriptas, quibus legationi suae fi-

dem faceret, petiisset. Verum יָד simpliciter *chirographum* significare, loca Jesaj. XLIV, 5. 2 Chron. XXXIV, 14. neutiquam probant, neque tale quidquam a Deo Mosen postulasse credibile est.

14. הֲלֹא אַהֲרֹן אָחִיךָ הַלֵּוִי *Nonne Aaron Levita est frater tuus?* Aben-Esra censet, Aaronem eo nomine notum fuisse inter Israelitas, atque ita ab aliis, qui itidem dicti erant Aarones, fuisse distinctum. Hoc multo simplicius est, quam quod dicit Jarchi futurum fuisse, nisi Moses hic se minus obsequentem Deo praebuisset, ut Aaron Levita duntaxat esset, ad Mosen autem sacerdotium pertineret; nunc autem vice versa Aaronem fore sacerdotem, posteros autem Mosis inter Levitas duntaxat recensendos, prout factum legitur 1 Chron. XXIII, 14. — יָדַעְתִּי כִּי־דַבֵּר יְדַבֵּר הוּא *Novi quod loquendo loquetur ipse,* scil. תַּחְתֶּיךָ *tui loco,* est enim ille expeditae loquelae. Hoc vult Deus, inquit R. Moses Ben-Nachman, „equidem novi, fratrem tuum lubenter et pro suo erga te amore tui loco loquuturum esse, etiamsi ei id non mandarem; novi item, eum sponte sua tibi obviam iturum, et, te viso laetaturum, neque invisurum tibi honorem tam gravis legationis. Quid vero, inquies, tunc opus fuit Deo jubere Aaronem fratri desertum versus obviam ire, uti infra Vs. 27. legimus? Respondemus, Aaronem, simulac audivisse, fratrem Midiane exiisse, ei sponte sua obviam ivisse, et tunc Deum ipsi indicasse, qua via ipsi eundum sit, ut eum inveniret, videlicet desertum versus."

15. וְשַׂמְתָּ אֶת־הַדְּבָרִים בְּפִיו *Et pones verba in ore ejus,* i. e. ei dices quod voles ab eo Pharaoni dici. וְאָנֹכִי אֶהְיֶה עִם־פִּיךָ *Et ego ero cum ore tuo,* suggerendo tibi quae Pharaoni dicas. וְעִם־פִּיהוּ *Et cum ore ejus,* ut ejus verba audientibus grata et accepta sint.

16. וְדִבֶּר־הוּא לְךָ *Et loquetur ille tibi,* id est, בשבילך *pro te,* s. *propter te,* exponente Jarchio, qui insuper addit, ל post Verbum דִּבֶּר semper idem significare quod עַל

pro s. *propter.* וְהָיָה הוּא יִהְיֶה־לְּךָ לְפֶה *Et futurum erit, ut is tibi sit pro ore*, quod animi sensa proloquitur, לִמְתוּרְגְּמָן *pro interprete*, ut Onkelos vertit. וְאַתָּה תִּהְיֶה־לּוֹ לֵאלֹהִים *Tu vero eris ei pro Deo*, qui hominis menti cogitationes suggerit; ita tu Aaroni mentis tuae cogitata indicabis, quae ille tui loco proloquetur. Onkelos posuit לְרַב *pro principe*, seu magistro, quo sensu Hebraei dicere solent מֹשֶׁה רַבֵּנוּ *Moses doctor* s. *praeceptor noster.* Minus recte LXX. Σὺ δὲ αὐτῷ ἔσῃ τὰ πρὸς τὸν Θεὸν, *tu autem eris ei in his quae ad Deum pertinent*, uti Hieronymus vertit.

17. *Et virgam hanc in manum tuam sumas*, אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה־בּוֹ אֶת־הָאֹתֹת *qua facies signa*, i. e. miracula quae te edere jubebo. LXX. τὴν ῥάβδον ταύτην τὴν στραφεῖσαν εἰς ὄφιν· rem, non verba hebraea expresserunt.

4. *Moses Jethroni socero valedicit, et cum uxore et liberis Aegyptum repetit. In itinere Deus ipsi ob neglectam filii circumcisionem mortem intentat, a qua Zippora eum circumciso filio liberat. Cap. IV, 18 — 26.*

Cap. IV, 18. וַיֵּלֶךְ מֹשֶׁה וַיָּשָׁב אֶל־יֶתֶר חֹתְנוֹ *Abiitque Moses et rediit* e deserto, ubi Jova cum ipso loquutus erat, *ad Jethronem, socerum suum.* יֶתֶר non dubium est esse eundem qui supra III, 1. et alias יִתְרוֹ vocatur, quemadmodum, Aben-Esra notante, unus idemque vir dicitur גֶּשֶׁם Nehem. VI, 1. 2. et גַּשְׁמוּ ibid. Vs. 6. — וְאָשׁוּבָה אֶל־אַחַי אֲשֶׁר־בְּמִצְרַיִם *Et redibo ad fratres meos qui in Aegypto*, quibus non populares suos, ut nonnulli volunt, intelligit, sequitur enim: וְאֶרְאֶה הַעוֹדָם חַיִּים *et videbo num adhuc vivant?* nec totam gentem Israeliticam exstinctam esse suspicari poterat, sed consanguineos suos, Amrami familiam. לֵךְ לְשָׁלוֹם *Abi ad pacem*, i. e. omnia tibi prospera proficiscenti eveniant.

19. וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה בְּמִדְיָן *Dixerat* praeterea

Jova Mosi in Midiane, alia vice quam tum cum ei in deserto ad Sinai montem apparuit. Recte Aben-Esra observat, וַיֹּאמֶר hic esse in Plusquamperfecto capiendum, pro וּכְבָר אָמַר *et jam antea dixerat*, neque enim in libris sacris ubique observari מוקדם ומאחור *prius et posterius*, i. e. res non semper eo ordine commemorari quo gestae fuere. — כִּי־מֵתוּ כָּל־הָאֲנָשִׁים הַמְבַקְשִׁים אֶת־נַפְשֶׁךָ *Nam mortui sunt omnes viri quaerentes animam*, vitam *tuam*, i. e. דְּבָעוֹ לְמִקְטְלָךְ *qui quaerebant occidere te*, ut Onkelos vertit. Illis vero significantur propinqui Aegyptii, quem Moses occiderat. Necesse fuit Mosen, homicidii sibi conscium ea de re moneri, ne in Aegyptum reverti vereretur.

20. וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת־אִשְׁתּוֹ וְאֶת־בָּנָיו *Sumsitque Moses uxorem suam et filios suos*, Gersomum et Eliezerem, cf. infra XVIII, 3. 4., si quidem alter horum tunc jam natus fuerit, id quod negat R. Mose Ben-Nachman, Eliezerum enim in Aegypto demum natum esse, quum in iis, quae praecedunt, nulla ejus nati mentio occurrat. Quod vero hic Pluralis בָּנָיו positus est, eodem ἀκριβείας neglectu factum esse, quo Num. XXVI, 8. legitur וּבְנֵי פַלּוּא אֱלִיאָב. Cf. not. ad Genes. XXXVII, 35. et XLVI, 7. — וַיַּרְכִּבֵם עַל־הַחֲמֹר *Et vehi fecit eos super asino*, singulos videlicet, suo quemque asino. LXX. ἐπὶ τὰ ὑποζύγια. Observat Aben-Esra, hos interpretes (quos הזקנים *senes* vocat) noluisse Graeco nomine, quod *asinum* sonat, uti, quod vile et indecorum videretur, ut uxor prophetae una cum duobus filiis uno asino veheretur. Idem interpres ad verba proxima, וַיָּשָׁב אַרְצָה מִצְרָיִם *rediitque in terram Aegypti*, notat, Mosen solum in Aegyptum rediisse, postquam enim ei in itinere Jova mortem intentasset, filium esse circumcisum, quem cum sanatus esset una cum matre ad patrem remisisset. Mosen enim in animo habuisse, uxorem et filios secum in Aegyptum adducere, quod consilium Jovam improbasset; qui enim conveniret, ut, cum Israelitas ex Aegypto educturus esset, ipse eo cum

uxore et filiis veniret? Addit autem, neminem mirari debere, si Moses, etiamsi propheta, ita se gessit, quum similiter Nathan propheta a Davide de exstruendo templo consultus, contra quam oportuit ei primo, respondit, 2 Sam. VII, 2. 3. 5. Atque haec quidem satis probabiliter dicta videntur; nam ex iis quae infra XVIII, 2. scripta habentur, Zipporam una cum filiis ad Jethronem dimissam fuisse apparet. וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת־מַטֵּה הָאֱלֹהִים בְּיָדוֹ *Sumsitque Moses virgam Dei in manu sua.* LXX. *τὴν ῥαβδὸν τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ, virgam quam a Deo acceperat.* Sed rectius Onkelos: יָת חוּטְרָא דְאִיתְעֲבִידוּ בֵיהּ נִיסִּין מִן קֳדָם יְיָ *virgam, qua facta fuerunt miracula a facie Domini.* Atque ea sane de causa dicta est *virga Domini,* quod in patrandis miraculis Deus ea Mosen uti voluit, supra Vs. 17. Ceterum observat Jarchi, non teneri hic accuratum in enarrando ordinem; Mosen enim priusquam iter ingrederetur, sumsisse baculum illum, quem dum caperet dixisse ipsi Deum quae deinceps sequuntur. Consentit Aben-Esra, qui monet, rei convenientius fuisse, ut iis quae proxime antea dixisset: וַיָּשָׁב אַרְצָה מִצְרָיִם, reversum esse Mosen in Aegyptum, statim conjunxisset, quae ipsi in itinere contigissent, quaeque infra Vs. 24. 25. 26. enarrantur. Similiter infra sub finem Cap. XXI. et initio Cap. XXII. in lege de furto restituendo inter verba חֲמִשָּׁה בָקָר יְשַׁלֵּם תַּחַת הַשּׁוֹר (XXI, 37.), et haec: שַׁלֵּם יְשַׁלֵּם וגו׳ (XXII, 2.), quae conjungenda sint, interjecta esse, quae XXII, 1. et dimidio Vs. 2. leguntur.

21. Mosen iter in Aegyptum ingredientem primum in universum edocet Deus de ostentis quae ipsius jussu ab eo coram Pharaone patranda sint, eumque hortatur, ut in legatione sibi injuncta animo forti et intrepido sese gerat, nec Pharaonem metuat. בְּלֶכְתְּךָ לָשׁוּב מִצְרַיְמָה *In τῷ ire tuo et revertendum in Aegyptum,* i. e. proficiscente jam te ac revertente in Aegyptum, רְאֵה כָּל־הַמֹּפְתִים אֲשֶׁר־שַׂמְתִּי בְיָדֶךָ וַעֲשִׂיתָם לִפְנֵי פַרְעֹה *vide omnia ostenta, quae posui in manu tua, ut facias ea coram*

Pharaone, ordo et constructio: *vide*, provide, cura, *ut facias coram Pharaone omnia ostenta*, quae posui in manu *tua*, i. e. quibus te instruxi potestate ad hoc data. Jarchi ait hoc non intelligendum de tribus istis signis supra Vs. 2—9. memoratis, sed de aliis, quae Deus in manu Mosis positurus erat, cum in Aegypto fuerit. Illa enim, quorum antea fit mentio, non coram Pharaone, sed coram Israelitis, ad fidem iis faciendam, Mosen a Deo missum esse, patranda fuisse. Nec mirari quemquam debere addit, propterea quod scriptum sit in Praeterito, אֲשֶׁר־שַׂמְתִּי, sensum enim esse, tunc enim quum Moses cum Pharaone loquuturus sit, Deum ipsum jam instruxisse potestate prodigia ista patrandi. וַאֲנִי אֲחַזֵּק אֶת־לִבּוֹ וְלֹא יְשַׁלַּח אֶת־הָעָם *Ego vero obfirmabo cor ejus ne dimittat populum*. Infra VII, 3. utitur Deus verbo אַקְשֶׁה *indurabo*. Quod hic Deo tribuitur, id infra IX, 34. Pharaoni ipsi adscribitur, וַיַּכְבֵּד לִבּוֹ *obduravitque cor suum ipse et servi ejus*. Vid. et infra VII, 13. VIII, 32. „Cum apud omnes gentes, tum etiam apud Hebraeos, qui occasionem praebent cuipiam rei, ejus causa esse dicuntur, quamvis id quod egerunt per se eam rem efficere non potuerit. Vulgus, ex cujus arbitrio pendet linguarum usus, saepe occasionis majorem rationem habet, quam causae ipsius efficientis. Saepe quod alius consequutus est effectus ejus quod antecessit, ita hunc habet, itaque de eo loquitur, ut non aliter de vero ac proprie dicto effectu loqueretur. Quo factum est, ut qui loquentes in Scriptura inducuntur, eodem modo animi sensa efferant. Vid. e. c. Matth. X, 34. Luc. XII, 49. 51. Similiter Deus hic id se facturum dicit, cujus rei occasio erat. Misit Mosen ad Pharaonem, Mosesque coram eo miracula fecit, quibus quivis alius permotus fuisset, ut illud, quod Deus fieri voluerat, faceret. Sed ille inde occasionem cepit pertinaciae augendae, quod inter mala, quae passus est, intervalla quaedam fuerunt, et similia nonnulla miracula a magis Aegyptiis facta vidit. Sic Deus pertinaciae Pharaonis occasio fuit, sed non causa. Σημείων τοσούτων, ait ORIGENES in *Philocaliae* Cap.

27., καὶ τεράτων γενομένων οὐ πείθεται ὁ Φαραὼ, ἀλλὰ καὶ μετὰ τηλικαῦτα ἀνθίσταται — τῆς σκληρότητος, καὶ ἀπιστίας δοκούσης ἐκ τῶν τεραστίων δυναμένης γεγονέναι. *Tot signis et prodigiis factis non obtemperat Pharao, sed et post haec resistit, ut durities et incredulitas ex prodigiis oriri potuisse videatur.*" CLERIC.

22. בְּנִי בְכֹרִי יִשְׂרָאֵל *Filius meus, primogenitus meus est Israel*, i. e. gens prae reliquis mihi cara. Notat Jarchi, בְּכוֹר hic notare גְּדֻלָּה *magnitudinem*, praestantiam, qua aliis populis antecellit, beneficiis divinis quibus ornandus esset. Eadem de causa Ps. LXXXIX, 28. Davides dicitur *primogenitus regum* futurus. Alii Israelem primogenitum dici putant respectu gentium, quae post adoptatae fuerunt, propterea quod jam illius majores Jovam Deum coluerunt.

23. וָאֹמַר אֵלֶיךָ *Dico tibi.* Verba Dei, non Mosis, qui haec in persona Deo loquitur. שַׁלַּח אֶת־בְּנִי וְיַעַבְדֵנִי *Dimitte filium meum ut me colat*; quia filius meus est, ideo non potes eum detinere contra voluntatem meam; jussi enim eum mihi sacra facere in loco quem ei praescripsi. Ad verba, quae sequuntur, וַתְּמָאֵן לְשַׁלְּחוֹ, notandum, ו esse pro אִם *si*, ut alias haud raro, ut vertendum sit, *si recusaris eum dimittere.* Cum igitur *primogenitum meum filium* dimittere recusaveris, הִנֵּה אָנֹכִי הֹרֵג אֶת־בִּנְךָ בְּכֹרֶךָ *en ego tuum filium primogenitum occidam.* Haec ultima fuit plaga de qua tamen Deus Mosen statim ab initio praemonet, quod omnium plagarum esset gravissima.

24. בַּמָּלוֹן Onkelos reddit בְּבֵית מְבָתָא *in loco pernoctationes.* LXX. ἐν τῷ καταλύματι. Idem est quod Arabum مَنْزِل *locus ubi quis iter faciens divertit et descendit.* וַיִּפְגְּשֵׁהוּ יְהוָה *Occurrit ei Jova*, pro quo LXX. et Onkelos atque Arabs uterque ἄγγελος Κυρίου, מַלְאֲכָא

יְיָ, ملاك الله, *angelus Dei*, posuerunt, quod sibi persuadere non possent, Deum ipsum ad hoc ministerium descendisse. Sed cf. not. supra ad III, 2. Suffixum in וַיִּפְגְּשֵׁהוּ et in eo quod proxime sequitur, הֲמִיתוֹ, *occidere eum* (quaesivit), sitne ad Mosen referendum, an vero ad ejus filium, de quo Vs. proximo, dissentiunt. De qua sententiarum diversitate Augustinus in *Quaest. II. in Exodum* sic disserit: „Primum quaeritur, quem volebat angelus occidere, utrum Mosen, quia dictum est: *et occurrit ei angelus, et quaerebat eum occidere?* Nam cui putabitur occurrisse, nisi illi, qui universo suorum comitatui praefuit, et a quo ceteri ducebantur? An puerum quaerebat occidere, cui mater circumcidendo subvenit, ut ob hoc intelligatur occidere voluisse infantem, quia non erat circumcisus, atque ita sancire praeceptum circumcisionis severitate vindictae. Quod si ita est, incertum est prius, de quo dixerit, *quaerebat eum occidere*, quia ignoratur quem? nisi ex consequentibus reperiatur; mira sane loquutione et inusitata, ut prius diceret: *occurrit ei et quaerebat eum occidere*, de quo nihil ante dixerat. Sed talis est in Psalmo [LXXXVII, 1.]: *Fundamenta ejus in montibus sanctis; diligit Dominus portas Sion.* Inde enim Psalmus incipit, nec aliquid de illo, vel de illa dixerat, cujus fundamenta voluit intelligi. Sed quia sequitur: *diligit Dominus portas Sion*, fundamenta vel Domini, vel Sion, et ad faciliorem sensum magis Sion, ut fundamenta civitatis accipiantur. Sic et hic nondum nominato infante dictum est: *occurrit ei, et quaerebat eum occidere*, ut de quo dixerit, in sequentibus cognoscamus.“ Saadias quoque reddidit: فاجا ولده *irruitque in filium ejus.* Altera tamen explicatio est veritati et contextui magis consentanea, qua utriusque Verbi suffixum ad Mosen refertur, quae Syro quoque probata, qui vertit: ܘܒܥܐ ܠܡܩܛܠܗ ܠܡܘܫܐ, *et quaesivit occi-*

dere Mosen. Qui enim in verbis antecedentibus jussus est viam inire, Moses, idem hoc Versu commodissime intelligitur in via fuisse. {Accedit, quod contextus circumstantiae ipsiusque Zipporae factum comprobat, de poena a parentibus neglectae circumcisionis agi, quae Mosi potius, quam infanti luenda erat. Sane si haec verba, וַיִּפְגְּשֵׁהוּ וַיְבַקֵּשׁ הֲמִיתוֹ de filio Mosis intelligenda essent, vix est dubium, scriptorem paulo post Vs. sequ. dicturum fuisse: *circumcidit* עָרְלָתוֹ *praeputium ejus*, non autem עָרְלַת בְּנָהּ; ecquid enim opus fuisset, illum iterum denominare, cujus mentio jam ante esset facta? Neque Vs. 20. contrarium sentientibus patrocinatur; quod enim ibi dicitur, וַיָּשָׁב אַרְצָה מִצְרָיִם *reversus est in Aegyptum*, non probat Mosen, cum haec in diversorio contingerent, iter illud jamdum confecisse, quum verba quae actum simpliciter indicant, haud raro inchoative accipienda esse constet; vid. Glassii *Philol. S.* p. 188. ed. Dath. Quae quum ita sint, nec probanda erit J. G. Hassii sententia in Commentat. in h. l., quae legitur in *dem Magasin für bibl. oriental. Literat.* p. 67., referenda esse verba illa ad primogenitum Mosis filium, quasi וַיִּפְגְּשֵׁהוּ scriptum esset pro וַיִּפְגֹּשׁ בְּנוֹ בְּכֹרוֹ, quae quidem nomina Moses exprimere neglexisset, quum proxime antea sub finem Vs. 23. scripsisset אֶת־בִּנְךָ בְּכֹרֶךָ. Novam horum verborum interpretationem, propositam a J. C. Bonnet in *Observat. exeget. de sponso sanguinum*, inserta *Biblioth. Haganae* Cl. V., verba וַיְבַקֵּשׁ הֲמִיתוֹ sic esse reddenda: *et postulavit*, i. e. enixe petiit Moses Jovam, ipsi occurrentem, *occidere ipsum*, solide refutavit J. H. Verschuir in *Opusculis* p. 333. not., ostenditque phrasin בִּקֵּשׁ הָמִית semper significare *quaerere occidere* s. *ad necem*, coll. 1 Sam. XIX, 2. 10. 2 Sam. XX, 19. 1 Reg. XI, 40. Ps. XXXVII, 32. Quo vero indicio mortem sibi a Jova intentari intellexerit Moses, an, ut vult Aben-Esra, ex gravi aliquo morbo, qui ipsum repente invasit, an ex alia quadam re, definiri nequit. Cur autem Jova Mosi ita

succensuerit, rationem nonnulli putant fuisse hanc, quod familiam, magnum rei seriae impedimentum, secum in Aegyptum Dei injussu ducere voluerit, vel quod in diversorio nimium curando comitatum, moras necteret. Verum, quod plures statuunt, neglectam filii circumcisionem causam fuisse irae Dei in Mosen effervescentis, satis probat illud, quod peracta circumcisione Moses a mortis periculo liberatus est (infra Vs. 26.). Recte observat Verschuir l. l. p. 336., neglecta a Mose filii circumcisione grave utique ab ipso delictum commissum fuisse, „quod quum ipse Numinis legatus, foederis mediator et legislator futurus esset, si hic ipse foederis signum et sigillum negligeret, et contemnere videretur, pravo exemplo vehementer noceret, et Israelitarum animos a se redderet aversos. Quomodo eos ad officium adstringeret, ipse illud negligens? An credere possent Hebraei a Deo majorum suorum missum esse, qui foedus divinum violabat, ejusque criterium in filio negligebat? Culpa tamen neglectae circumcisionis praecipue penes Zipporam fuisse videtur, a cruento hoc ritu, in tenero infante instituendo, abhorrentem; quae nunc metu praesentissimi mortis marito imminentis, eo compellitur, ut filium ipsa circumcideret, uti narratur Vs. 25.“ Notatu dignum, interpretem Samaritanum verba hebraea וַיְבַקֵּשׁ הֲמִיתוֹ sic reddidisse: ובעו למעצמאתה *et quaerens eum fortiter urgere*, quod sequutus interpres Samaritano-Arabicus, وطلب اهاجته *quaesivit eum incitare* reddidit. Quum enim Samaritanis durius atque injuriosum in Mosen videretur, Jovam voluisse occidere Mosen, verbis hebraeis hoc tantum dici existimarunt, angelum (quem pro *Jova* substituerant) voluisse *urgere* Mosen ad accelerandum iter in Aegyptum. Cui suo commento ut colorem quaererent, המיתו, aliis vocalibus animatum, non referebant ad מות, sed ad הָמָה *tumultuari, fervido impetu urgere.* Vid. de Sacy Commentat. *de versione Samarit. Arab. Pentat.* in *der allg. Biblioth. der bibl. Literat.* ab Eichornio ed. P. X. p. 76. seqq., et van Vloten *Specim.* p. 71.

25. וַתִּקַּח צִפֹּרָה צֹר וַתִּכְרֹת אֶת־עָרְלַת בְּנָהּ *Sumsitque Zippora silicem, absciditque praeputium filii sui.* צֹר hic idem esse quod צוּר *acies* (Ps. LXXXIX, 44. Jos. V, 2.), ut res quaecunque acuta designetur, voluit Aben-Esra. Sed recte monet Abarbenel, צֹר h. l. *acutum et scindentem silicem* notare, quo usa sit Zippora, quod cultro aut novacula destituta fuerit. Consentit Mascra, quae observat, צֹר *bis defective scriptum haberi significatu lapidis* (ב' חס' בטיברא), videlicet praeter hunc locum et Ezech. III, 9. Et Jos. V, 2. חַרְבוֹת צֻרִים Hebraeorum plures non *cultros acierum* s. *acutos*, sed *cultros lapideos* interpretantur. „Constat apud Aegyptios lapidem Aethiopicum in cultros acutum fuisse. Herodotus enim describens, qua ratione viscera e condiendo cadavere educerent, L. II. c. 16. ita orditur: *λίθῳ Αἰθιοπικῷ ὀξέϊ παρασχίσαντες παρὰ τὴν λαπάρην, lapide Aethiopico* circa ilia findendes. Apud Catullum [*Carm.* LXIII, 5.] Atys *devolvit acuto sibi pondera silice* [id est, Arnobio interprete, L. V. *testula sibi genitalia desecat*]. Similiter *Samia testa Matris Deûm sacerdotes, qui Galli vocabantur, virilitatem amputabant, nec aliter citra perniciem poterant,* si Coelio apud Plinium *Hist. Nat.* L. XXXV. Cap. 12. credimus. Forte et suam circumcisionem lapide Aethiopico peragebant Aegyptii.“ Cleric. צֹר, inquit Castellus *Lexic. heptagl.* p. 3151., „*silex acutus.* Eo usi sunt ob defectum ferri. Sic in Hispana insula quia ferro carent, pro eo utuntur cote acuto. Hodie utuntur Judaei novaculis chalybeis, quarum capuli sunt lapidei: ante octavam diem mortuos et abortivos masculos circumcidunt lapide fissili.“ Vid. et Herm. Bernh. Gedaei Dissert. *de instrumento circumcisionis a Zippora et Josua adhibito,* Lips. 1698., repet. in *Thesauro theol. philol. novo* Vol. I. p. 263. seqq. atque *das alte und neue Morgenl.* T. I. No. 195. p. 269. De versione Samaritano-Arabica verborum וַתִּכְרֹת אֶת־עָרְלַת בְּנָהּ, ex qua Zippora in semet ipsa circumcisionem instituit, ut

itineri sibi ingrato moram injiceret, vid. VAN VLOTEN *Specim.* p. 73. seqq. Quae sequuntur verba hebraea, וַתַּגַּע לְרַגְלָיו, difficilioris sunt explicationis. LXX. illa sic reddiderunt: *καὶ προσέπεσε πρὸς τοὺς πόδας αὐτοῦ, procidit* Zippora *ad pedes ejus*, angeli, prostrato corpore eum adoravit, quam quidem interpretationem valde commendavit Verschuir l. l. p. 337., ita tamen, ut pro וַתַּגַּע legatur in Cal, וַתִּגַּע, sine necessitate, quum et Hiphil verbi נָגַע *tangere* notet, vid. infra XII, 22. Vulgatus; *et tetigit pedes ejus.* Syrus: ܘܐܚܕܬ ܠܪ̈ܓܠܘܗܝ *et tenuit pedes ejus.* Sed plerique ex Hebraeis interpretes verbum transitivum וַתַּגַּע *tangere fecit* capiunt *projiciendi* (השליך) significatu, ut verba ita sint vertenda: *projecitque* scil. עָרְלַת בְּנָהּ, *praeputium filii sui*, quod proxime praecessit, *ad pedes ejus*, scil. Mosis, vel, ut alii volunt, ad pedes filii. Prius tamen praeferendum, quod et Mendelii fil. elegit, qui verba sic exponit: השליכתו לפני רגלי משה והוא פעל יוצא ומבנין הפעיל כלומר אם מפני העונש הזה נחלית הנה דם המילה *Projecit illud,* praeputium filii, *ante pedes Mosis; est enim verbum transitivum, utpote species Hiphil, quasi diceret* Zippora: *si pro poena luenda* ob intermissam circumcisionem *aegrotaveris, en! sanguinem circumcisionis.* Quae et Onkelosi mens videtur fuisse, ita hebraea vertentis: וְקָרֵיבַת לְקָדָמוֹהִי *obtulitque* scil. praeputium, *coram eo.* Nec aliter Saadias, وقدمته بين يديه *et obtulit illud in conspectu ejus.* Verum ad יְהוָֹה Versu praeced. memoratum, sive, uti volunt, ad angelum ejus, referunt Suffixum ad לְרַגְלָיו Jonathan et Targum Hierosolymitanum. Ita enim ille: וְאַקְרִיבַת יַת גְּזִירַת מְהוּלְתָּא לְרִגְלוֹי דְמַלְאַךְ חַבָּלָא *admovitque abscissum praeputium ad pedes angeli perditoris.* Sunt, qui verba וַתַּגַּע לְרַגְלָיו sic vertant; *tetigitque genitalia ejus*, pueri, ut ea circumcideret, quum רַגְלַיִם et alias, veluti Jesaj. VII, 20. XXXVI, 12. (secundum Keri) et Gen. XLIX, 10. de

partibus pudendis usurpetur. Quomodo tamen *ὕστερον πρότερον* in hoc loco statuere necesse erit, nam prius membrum illud tetigisse apparet, quam circumcidisse. Ad hanc interpretum classem referendus est et Hasse l. l. p. 68. qui verba illa de *laesis* circumcisione *partibus genitalibus* intelligit. Nec minus ambiguitatis est in verbis Zipporae, quae subjiciuntur: כִּי חֲתַן־דָּמִים אַתָּה לִי *profecto* (cf. Noldii *Concordantt.* p. 368. No. 4.) *sponsus sanguinum tu es mihi;* neque enim ad quemnam directa sint ea verba, in liquido est. Omnium minime audiendi sunt, qui ad Jovam, vel ejus angelum illa referunt, uti Verschuir fecit (l. l. p. 339.), qui quum חָתָן *foederatum* significare posse sibi persuaderet, quasi verbum חָתַן, ختن, quod Arabibus *circumcidit* denotat, translatum sit ad *foedera*, percussis et caesis victimis sancita. Zipporam igitur dum angelum Jovae appellaret *foederatum sibi cruentum*, hoc voluisse: foedus tecum initum constat mihi sanguine, non nisi sanguinis effusione sancitur, et respexisse illam ad foedus cum Abrahamo initum, Genes. XVII., cujus signum erat circumcisio. Verum ut taceamus, *foederati* significatum, quem Verschuir nomini חָתָן asserere studet, argumento perquam infirmo niti, parum quoque probabile est, Zipporam, mulierem Midianitidem, respexisse ad foedus illud cum Abrahamo a Deo sancitum. Quum igitur חֲתַן־דָּמִים non de Jova sit intelligendum, restat, ut vel de Mose, vel de filio intelligatur. Atque ad filium quidem referunt plerique ex recentioribus Hebraeis. Mendelii fil. infantem *sponsum sanguinis* ideo putat a Zippora appellari, quod causa fuit, cur maritus in vitae periculum incurreret. Sed Abeu-Esra: מנהג הנשים לקרא לבן שאשר ימול חתן *mos est mulierum, filium, cum circumciditur, sponsum vocare.* Kimchi in Lexico: „Verisimile est, infantem eo ipso die, quo est circumcisus, *sponsum* vocatum fuisse, sicut quis nuptiarum suarum tempore *sponsus* appellatur. Nam חָתָן proprie *innovationem gaudii* significat (הוא ענין החדש בשמחה).

Quemadmodum igitur novum gaudium tempore nuptiarum fit, ita quoque die circumcisionis.“ Quod sequutus inter Christianos Valent. Schindler in *Lexico Pentagl.* voci חָתָן praeter propriam significationem, qua sponsum denotat, aliam tribuit, eamque metaphoricam, *qua infans appelletur, quando circumciditur, et tunc primum populo conjungitur, Deoque desponsatur, ut ab uno initio ad aliarum rerum principia transferatur.* Consentit Spencerus *de legibus Hebraeor. ritualib.* L. I. Cap. V. Sect. 5. p. 61. edit. Tubing., qui verborum Zipporae sensum hunc esse ait: *ritu illo Deo et ecclesiae nostrae, quasi conjugii foedere, copulatus es.* Hasse l. l. p. 69. collato Arabico خَتَنٌ *proximus mulieris, pater ejus et frater,* חָתָן de *filio* quoque usurpari potuisse existimat, illoque nomine Zipporam ideo usam fuisse, ut alluderet ad *circumcidendi* notionem, quam verbum خَتَنَ apud Arabes obtinet. *Filium sanguinis* autem, sive *sanguinarium,* illam appellasse matrem propterea quod laesis in circumcisione genitalibus (quomodo Hasse, uti vidimus, verba וַתַּגַּע לְרַגְלָיו intelligit) plus aequo sanguinis effusum fuisset. Attamen quum neque ob rationem ab Hassio allatam, neque ob illam, quam Hebraei comminiscuntur, infantem circumcisum חָתָן appellatum fuisse, certo constet, et ne quidem satis sit verisimile; reliquum est, ut Mosen חֲתַן־דָּמִים hic vocari statuamus ab uxore, quod eum quasi *sponsum de novo acquirere et coëmere profusione sanguinis filii fuerit coacta,* quomodo post Glassium *Rhetor. S.* Tract. I. Cap. 12. hunc locum exposuit Joa. Frischmuth in Dissertat. *de circumcisione Zipporae,* Jenae, 1663., repetita in *Thesauro theolog. philolog.* (vet.) T. I. p. 288. seqq. Dicit itaque: sanguine te redimere ac retinere cogor, nempe sanguine filioli mei, quem nisi circumcidissem, ac sanguinem ejus fudissem, actum erat de vita tua, et tu mihi ereptus esses. Eadem Onkelosi videtur mens fuisse, hebraea ita reddentis: בִּדְמָא דִּמְהוּלְתָּא הָדֵין אִתְיְהֵב חַתְנָא לָנָא *per sanguinem*

circumcisionis hujus datus est sponsus nobis. Clarius Jonathan et Targum Hierosolymitanum: *Dixitque Zippora: sponsus voluit circumcidere, sed socer impedivit eum; jam vero sanguis circumcisionis expiabit sponsum meum.* Saadias: كَادَ ٱلْعَرِيسُ أَنْ يَكُونَ مَقْتُولاً *parum abfuit, ut sponsus meus occideretur.* Nec improbabilis Gussetii in *Commentarr. Ling. Ebr.* sub voc. מול lit. D., et Deylingii in *Observatt. SS.* T. II. Obs. X. p. 156. prolata sententia, Zipporam e fervore quodam muliebri, ut iram ex filii vulnere doloroso conceptam in maritum effunderet, verba illa protulisse. Mosen enim in causa credidisse, quod ritu tam sanguineo tenerum infantis corpus mutilare cogeretur. Hinc dolorem dissimulare ipsam non potuisse, sed praeputium ad mariti pedes indignabundam projecisse, dum ita eum alloqueretur: tu mihi desponsatus fuisti eo malo omine, ut homicidia admitteremus, eaque in nostros filios, quibus circumcisio e vestro, Ebraeorum, ritu tam teneris est inferenda; jam enim eo vulnere filium meum periturum reor; quid enim aliud in infirma ista aetate, praesertim accedente itineris faciendi commotione, exspectandum sit? Cf. not. ad Vs. sequ. Quod ad חָתָן attinet observat Ed. Pocock in *Notis Miscellann.* quas addidit Maimonidis Portae Mosis a se editae, Cap. 4. p. 52., ut in lingua Hebraica, sic et Arabica thema خَتَن *affinitatem contrahendi* notionem habere, „unde non solum socer, sed et tota eorum, qui mulieri sanguine conjuncti, series, pater, fratres, patrui, avunculi, nomine خَتَنٌ gaudet, ut et, juxta nonnullos, respectu mulieris, quicunque maritum consanguinitatis et cognationis titulis attingunt. Eadem appellatione gaudet *gener*, vel الرجل المتزوج في القوم *vir qui se conjugii jure populo alicui inseruerit;* hic ab omnibus istis *Chatan* appellatur. Qui tamen in lingua Hebraica ita distinguuntur, ut ille חֹתֵן, hic vero חָתָן audiat. Hoc est

quod dicit *Ebn-Jannahius* [רַבִּי יוֹנָה בֶּן־גַּנָּאח, et *Abu-Walid* dictus, qui opus grammaticum praestantissimum lingua Arabica conscripsit]: *Nomen* ختن *licet in lingua Arabica tum patri uxoris ac fratri ejus, quum filiae marito competat, inter hos tamen diversâ nominis formâ et pronunciatione distinguunt Hebraei.* Inde et nomen خَتُونَةٌ *Chatuna* et *Chatūn* ejusmodi affinitatis contractionem, ut Hebraicum חֲתֻנָּה denotat, *cum vir mulierem in uxorem ducit.* Atque hinc apud N. T. interpretem ab Erpenio editum pro *sponso* etiam usurpatur, ut Joa. III, 29. ubi ὁ φίλος τοῦ νυμφίου redditur صديق الختن, ut et hunc intellectum cum Hebraico חָתָן habeat. Praeter hos vero significatus alium etiam habet thema istud apud Arabes usitatissimum, Hebraeis forte ignotum, vel saltem oblivioni traditum, quem tamen nescio an jam memorato posteriorem, atque ab eo oriundum statuam. Est ille, quo *circumcisionem* denotat; inde خَتَنَ *circumcidere*, خَاتِنٌ *qui circumcidit*, خَتِينٌ et مَخْتُونٌ *circumcisus*, خِتَانٌ *locus qui circumciditur*, item ipsa *circumcisio*, ut et خِتَانَةٌ. His observatis constat, חֲתַן־דָּמִים tam apud Arabes quam apud Hebraeos sonare *generum* vel *sponsum sanguinis.* Zippora interim, cui Arabica vernacula fuit, non hunc solum, sed et alterum ejusdem vocis significatum respexisse videtur, atque utrumque simul verbis suis indigitasse, quae quid si ita intelligantur, ac si marito suo dixisset: vere et merito tu mihi *Chatan* diceris, utroque enim sensu nomen hoc tibi competit, non eo solum, quo a parentibus et consanguineis meis *gener* etc. appellaris, sed et isto, qui *sanguinis effusionem* innuit et requirit. Hoc, si Mosen alloquuta fuerit; sin puerum, quae Ebn-Jannachii [ut pleroque recentiorum Hebraeorum, vid. supra] est sententia, חָתָן eundem usum habebit, quem et أبو *pater* et أخو

frater apud Arabes, ut *gener* vel *sponsus sanguinis* sit vel sanguine acquisitus seu redemtus, vel, ut Ebn-Jannachius, sanguini i. e. morti valde vicinus. Ita ille الموت علي لاشرافه *quod parum a morte abfuit*, ipsum חֲתַן־דָּמִים, i. e. عروسا مقتولا *sponsum occisum*, i. e. paene occisum vocat." Ita et Arabs Erpenii hebraea vertit: لان عروس مقتول انت لي *quia sponsus paene occisus es mihi*.

26. וַיִּרֶף מִמֶּנּוּ *Et remisit* angelus *ab eo*, Mose, infestando. Idem verbum רָפָה de angelo, Israelitas peste percutiente, 1 Chron. XXI, 15. Ei quum Deus pestem cessare vellet ipse dicit: רַב עַתָּה הֶרֶף יָדֶךָ *satis est, nunc remitte manum tuam*, nec amplius letiferam pestilentiae vim exsere. Ita et hoc loco cum angelus dicitur a Mose remisisse scil. manum ab eo percutiendo, significatur, morbum, qui ei mortem minaretur, cessasse. אָז אָמְרָה חֲתַן דָּמִים לַמּוּלֹת *Tunc* igitur *dixit: sponsus sanguinis propter circumcisiones*, quae verba Onkelos ita reddidit: אִילוּלֵי דְמָא דִמְהוּלְתָּא הָדֵין אִתְחַיַּיב חַתְנָא קְטוֹל *nisi sanguis circumcisionis istius esset, reus mortis factus erat sponsus meus*. Jonathan et Targum Hierosolymitanum: *tum in laudes erupit Zippora et dixit: quam carus est sanguis circumcisionis hujus, qui liberavit sponsum a manu angeli perdentis*. ל hic pro עַל seu בַּעֲבוּר ponitur, ut intra XIV, 3. Cur in plurali numero מולות hic dicitur, Hebraei varias, ex parte ridiculas rationes afferunt. Sed videtur mera numeri enallage esse, quae et Jarchi sententia videtur, qui verba sic exponit: חתני היה נרצח על דבר המילה *sponsus meus erat occidendus propter circumcisionem* omissam. Nisi forsan in mente habuerit utriusque filii circumcisionem. Est vero istud לַמּוּלֹת explicationis gratia additum, quo nempe clarius intelligatur, quamobrem Mosen חֲתַן־דָּמִים appellarit. Haud indignam quae commemoretur, Deylingii (l. l. p. 156.) judicamus conjecturam, Zipporam dixisse לַמּוּלֹת *propter circumci-*

siones, respectu habito ad duplicem circumcidendi rationem, Ismaeliticam, et Hebraicam, apud populos ab Abrahamo ortos receptam. Hi enim octavo die, illi autem, qui ex Ismaele descendebant, quibus Midianitae accensebantur, anno aetatis decimo tertio, ut hodienum Mohammedani, circumcidi debebant. „Hinc intelligitur, unde tantae Zipporae ob infantis circumcisionem irae? Nam quum Ismaeliticam ac mitiorem Arabum circumcidendi rationem non admodum aversaretur, quia puero adultiori circumcisionem minus periculi afferre credebat, Hebraeorum contra consuetudinem, qui octavo die infantes circumcidebant, tanquam inhumanam et homicidio proximam detestabatur, illo praesertim tempore, quo ob difficultates itineris, perpetuasque vulneris commotiones in praesentissimo vitae discrimine puerulus versari videbatur. Doluit igitur, quod spretis gentis suae procis viro Hebraeo nupserit, auctaque hujusmodi recogitatione ira gravius excandescit, et deplorat, quod viro ob religionis studium ad mortem propriis filiis inferendam prono desponsata fuerit."

5. *Moses Aaroni sibi obviam facto et Israelitis narrat, quae ipsi Deus mandasset, et portentis coram popularibus editis fidem apud eos obtinet. Pharaonem frustra, de dimittendo Israele, conveniunt Moses et Aaron. Rege Israelitas duriore servitutis jugo premente ii afflictionis culpam in Mosem et Aaronem rejiciunt. Mosi de his apud Deum conquesto is promissionem de liberando populo denuo confirmat.*

Cap. IV, 27. — VI, 1.

27. וַיִּפְגְּשֵׁהוּ בְּהַר הָאֱלֹהִים *Et occurrit ei in monte Dei*, i. e. Chorebo, vid. supra III, 1.

28. וַיַּגֵּד מֹשֶׁה לְאַהֲרֹן אֵת כָּל־דִּבְרֵי יְהוָה אֲשֶׁר שְׁלָחוֹ *Indicavitque Moses Aaroni omnia verba Jovae, qui eum miserat.* Alii, אֲשֶׁר relato ad כָּל־דִּבְרֵי, forsan rectius: *qui-*

bus eum miserat, i. e. qua ratione Deus ipsum eo adegit, ut legationem illam, etsi invitus, in se susciperet. LXX. *πάντας τοὺς λόγους Κυρίου, οὓς ἀπέστειλε.*

29. כָּל־זִקְנֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל vid. ad III, 16.

30. וַיְדַבֵּר אַהֲרֹן אֵת כָּל־הַדְּבָרִים וגו׳ *Loquutusque est Aaron omnia verba, quae loquutus fuerat Jova ad Mosen;* nam Mosis interpres erat (supra Vs. 16.), ne hunc balbutientem sperneret populus.

31. וַיִּשְׁמְעוּ כִּי־פָקַד יְהוָה אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *Et audiverunt*, intellexerunt, *quod visitarit Jova filios Israelis*, i. e., interprete Onkeloso, אֲרֵי דְכִיר יְיָ יַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *quod recordatus esset Jova filiorum Israelis.* Nam *visitare* aliquem, et *recordari* alicujus, quando in bonam partem sumitur, synonyma sunt, et conjunguntur Ps VIII, 5., ubi not. vid. LXX. pro וַיִּשְׁמְעוּ posuerunt *καὶ ἐχάρη* (*ὁ λαὸς*) *et gavisus est*, quasi וישמחו legissent, aut praelegentem ita intellexissent. וַיִּקְּדוּ וַיִּשְׁתַּחֲווּ *Et inclinarunt verticem et adorarunt*, inclinato cervice adorarunt, venerati sunt Mosen, quasi Dei prophetam. Alii *Deum* intelligunt; sed eo gestu corporis non minus homines, quam Deum, salutabant; vid. Gen. XXIII, 7. — וַיִּקְּדוּ a verbo geminata secunda radicali קָדַד (quod Hebraei pro denominativo a קָדְקֹד *vertex* habent) quemadmodum וַיִּתַּמּוּ *consummati sunt* Deut. XXXIV, 8. a תָּמַם, et יִדְּמוּ *obstupefacti immobiles sunt*, infra XV, 16. a דָּמַם.

Cap. V, 1. וְאַחַר *Et postea*, postquam Moses coram populo omnia illa portenta patrasset, de quibus supra IV, 6. seqq. וְיָחֹגּוּ לִי *Ut festum mihi celebrent.* Aben-Esra exponit, לזבוח זבחים *ut sarificia offerant*, idque sumtum arbitratur ab ea significatione nominis חַג, qua pro sacrificio, sive hostia, in die festo immolanda ponitur, ut Ps. CXVIII, 27. Jesaj. XXIX, 1. Sane *sacrificandi* verbo (זָבַח) usus est supra III, 18., ubi refert, quae Deus ipsi injunxerit Pharaoni dicere. Nec tamen necesse est,

propterea quod eo loco *sacrificandi* verbum adhibetur, hic usitatam verbi חָגַג, *festum celebrandi* notionem seponere. Nam festis diebus sacrificia offerebantur. „Verbum חָגַג, ut adfine חוּג, videtur significare *orbem describere*, cum quacunque ratione, tum etiam *saltando*, choreas ducere. Quia autem festis diebus, inter alia hilaritatis publicae indicia, saltationes erant, ideo חָגַג postea *festum celebrare* significavit. Choreas fuisse diebus festis docemur infra XV, 20. XXXI, 7. Jud. XXI, 19. 21. 2 Sam. VI, 13. 16. Festum hic intelligit Moses, non choreis modo, sed conviviis, canticis, omnique hilaritatis genere celebrandum, qualia erant Israelitarum festa, imo vero omnium gentium. Certe Israelitae sat longam, satque gravem passi erat servitutem, ut aliquando ferias haberent, festisque aliquot diebus recrearentur." Cleric.

2. לֹא יָדַעְתִּי אֶת־יְהוָה *Non novi Jovam.* Volunt Hebraei, non ignotum fuisse Pharaoni Deum Hebraeorum, id quod colligunt e verbis decessoris sui Genes. XLI, 38. 39.; sed nomen illud יְהוָֹה huic Deo proprium, eum ignorasse. Jonathan: *non inveni in libro angelorum scriptum nomen Jovae; ego eum non timeo.* Videtur de libro quodam cogitasse, qui esset apud Aegyptios, in quo continerentur nomina deorum et angelorum.

3. De phrasi אֱלֹהֵי הָעִבְרִים נִקְרָא עָלֵינוּ vid. not. supra ad III, 18. Recte Mendelii fil. haec verba ita exponit: „Quasi dicerent: populus Israeliticus e regionibus trans Euphratensibus huc venit; ejus populi Deus vero est Jova, et Israelitae sunt ejus populus, ei igitur cultum exhibere debent." נֵלְכָה נָּא דֶּרֶךְ שְׁלֹשֶׁת יָמִים בַּמִּדְבָּר 'וגו *Eamus, quaeso, trium dierum iter in desertum, ut Jovae, Deo nostro, sacra faciamus.* Dissimulabant consilium suum Aegyptum plane deserendi, quia bene intellexerunt, Pharaonem, minora pertinaciter negantem, majora multo minus esse concessurum. פֶּן־יִפְגָּעֵנוּ בַּדֶּבֶר אוֹ בֶחָרֶב *Ne irruat in nos* scil. Deus *cum peste aut gladio,* ne peste aut hominum crudelitate nos perdat. Verbum

פָּגַע *occurrere*, quod proprie simpliciter alicui *obviam venire* valet, ut Gen. XXXII, 2., deinde tam de iis dicitur, qui aliquem precibus adeunt, ut Genes. XXIII, 8., tam de iis, qui in aliquem infesto animo irruunt, ut eum occidant, ut 1 Sam. XXII, 17. 2 Sam. I, 15., quibus quidem locis omnibus construitur cum ב personae, in quam quis irruit. Hoc vero loco conjungitur cum Accusativo personae, ut infra XXIII, 4. LXX. *μήποτε συναντήσῃ ἡμῖν θάνατος ἢ φόνος*, quod sequutus Hieronymus; *ne forte nobis accidat pestis aut gladius.* Quasi in Hebraeo esset: פֶּן־יִפְגָּעֵנוּ דֶּבֶר אוֹ חֶרֶב, absque litera ב utique nomini praefixa. Jarchi ait Mosen et Aaronem Pharaoni dicere debuisse פֶּן־יִפְגָּעֲךָ *ne in te irruat*, sed honorem regi habuisse (אלא שחלקו כבוד למלכות), ac ad se ipsos potius, quam ad illum retulisse. Quod argutius est. Melius Aben-Esra, qui pronomen *nos* vult et Israelitas, et Pharaonem etiam una cum Aegyptiis comprehendere. At simplicissimum videtur, ut de solis Israelitis intelligatur; certe ea satis idonea causa fuit, cur abeundi et sacrificandi potestatem a rege peterent, quod alioqui gravi aliquo supplicio a Deo suo afficerentur. Gentibus enim fere omnibus communis haec fuit opinio, festis in suum honorem celebratis delectari Numen, eorumque neglectu offendi, usque adeo, ut clades et pestes propter omissa sacra, aut negligentius procurata, saepe immiserit. Ita Lucianus in libro *de Sacrificiis* commemorat *τὰ Αἰτολικὰ πάθη, καὶ τὰς τῶν Καλυδωνίων συμφορὰς, καὶ τοὺς τοσούτους φόνους, καὶ τὴν Μελεάγρου διάλυσιν, ἃ ἔργα φασὶν εἶναι τῆς Ἀρτέμιδος μεμψιμοιρούσης, ὅτι μὴ παρελήφθη πρὸς τὴν θυσίαν ὑπὸ τοῦ Οἰνέως*, *Aetolica illa mala et Calydoniorum calamitates, et tot caedes, et Melagri interitum, quae omnia dicunt esse Dianae opera, quae graviter ferret, se ab Oeneo ad sacrificium non fuisse adhibitam.*

4. לָמָּה מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן תַּפְרִיעוּ אֶת־הָעָם מִמַּעֲשָׂיו *Quare, o Moses et Aaron, cessare facitis populum ab operibus suis.* תַּפְרִיעוּ Onkelos bene reddidit תְּבַטְּלוּן *otiari faci-*

tis. Convenit enim פָּרַע cum Arabico فَرَغَ, *vacavit rei, finem ei imposuit*, unde فَرَاغَةٌ *otium.* Sensum potius, quam propriam vocis significationem expressit Hieronymus, qui *sollicitatis* posuit. Jarchi: הבדילו והרחיקו אותם ממלאכתם ששומעין לכם וסוברים לנוח מן המלאכה *Separatis et removetis illos a suis operibus, quia ipsi vobis auscultant, et cogitant quiescere ab opere.* Atque is quidem פָּרַע proprie *nudare, retegere* valere arbitratur; nam adductis locis Prov. I, 25. IV, 15., quibus id verbum *amovendi* significatu capiendum ait, addit: כי פרוע הוא נרחק ונתעב *nam nudatus* s. retectus (Levit. XIII, 45.) *idem est elongatus et fastiditus.* Idem fortassis LXX. spectarunt, qui διαστρέφετε reddidere. Verba לְכוּ לְסִבְלֹתֵיכֶם *ite ad onera vestra*, Jarchi sic exponit: *ite*, vos Moses et Aaron, *ad opus vestrum, quod in domibus vestris vobis est faciendum.* Asserit, opus illud, quod serviendo Aegyptiis faciebant Israelitae, non impositum fuisse tribui Levi, idque inde constare putat, quod Moses et Aaron *egrediebantur et ingrediebantur*, i. e. huc illuc libere cursitabant. Quod argumentum quam sit invalidum, cuivis patet, nec verisimile est, toti tribui Levi hanc praerogativam concessam fuisse ab Aegyptiis, ut prae reliquis a servitute ista immunis fuerit. Praeterea, ut Aben-Esra recte animadvertit, *onera* ista, סִבְלֹת, de quibus hic fit mentio, vix possunt de domesticis negotiis exponi. Quare Pharaonem quidem verbis istis putat alloquutum fuisse Mosen et Aaronem, eos autem positos esse pro omnibus Israelitis. Quod satis videtur probabile. Aeque tamen probabiliter dici poterit, Pharaonem, cum ista diceret, sermonem suum convertisse ad seniores populi, quos una cum Mose et Aarone regem adiisse apparet ex III, 18.

5. וַיֹּאמֶר פַּרְעֹה *Dixit Pharao*, scilicet exactoribus Vs. sequ. commemoratis, in quos verba quae sequuntur invectivam regis continent. הֵן־רַבִּים עַתָּה עַם הָאָרֶץ וְהִשְׁבַּתֶּם אֹתָם מִסִּבְלֹתָם *En! multi sunt nunc populus terrae, et*

cessare facitis eos ab oneribus suis. Quae verba Hieronymus sic reddidit: *videtis quod turba succreverit, quanto magis si dederitis ei requiem?* Non tantum justo liberius interpretatus est, verum et sensum plane alienum expressit. Neque enim hic de multiplicatione populi queritur Pharao, sed quod quum admodum esset numerosus, si a laboribus ipsi impositis otiari pergeret, ipsi et Aegyptii gravi inde damno afficerentur. Ita Jarchi: „*Multus est populus terrae*, quibus servitus imposita est; vos autem illos cessare facitis a suis operibus, quod sane magnum est damnum." LXX. licet orationis formam mutarint, sensum tamen verborum rectius Hieronymo reddiderunt: *ἰδοὺ νῦν πολυπληθεῖ ὁ λαὸς, μὴ οὖν καταπαύσωμεν αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ἔργων, ecce nunc valde multiplicatur populus, non igitur cessationem illis demus ab operibus.* Alii, ut Aben-Esra, Pharaonem hoc voluisse putant: freti multitudine intermittitis opus, et cogitatis de rebellando. Ita et Mendelii fil.: וצריך להכניע לבם בעבודה ובמלאכה למען לא ישאו ראש כדרך עם רב השובתים ממלאכה שהבטלה מביאם לידי שעמום *Necesse est eos servitute et laboribus opprimere, ne caput extollant, uti facere solet populus numerosus, qui a laboribus vacat; nam otium adduceret eos ad perturbationem*, ad res novas moliendas. Ad עַם הָאָרֶץ recte notat Clericus: „Israelitae recte dici possunt *populus terrae*, quia omnes in Aegypto nati erant, quamvis eorum majores ante quartam aetatem ex Chananaea venissent. At Samariticus eodem habet מעם *plures sunt, quam populus terrae*, nimirum, quam veteres Aegyptii. Sensus esset, quia videtis Aegyptios a vobis numero superari, ideo onera ab iis imposita excutere vultis."

6: וַיְצַו פַּרְעֹה בַּיּוֹם הַהוּא אֶת־הַנֹּגְשִׂים בָּעָם וְאֶת־שֹׁטְרָיו *Praecepitque Pharao in die illo exactoribus populi et praefectis ejus.* הַנֹּגְשִׂים בָּעָם erant qui exactiones faciebant in populum. Notat Aben-Esra, hos fuisse Aegyptios, שֹׁטְרִים vero Israelitas. Idem observat Jarchi, qui

praeterea addit, נֹגְשִׂים praepositos fuisse τοῖς שֹׁטְרִים, eosque ad regendos operarios fuisse constitutos. Atque haec quidem ex iis, quae habentur infra Vs. 14. sunt manifesta. שֹׁטְרִים non fuisse *scribas*, uti verterunt LXX. et Syrus (*γραμματεῖς*, ܣܦܪ̈ܐ), probante J. D. MICHAELIS, qui in *Jur. Mos.* P. I. §. 51. et in *Supplemm.* p. 2319. collato Arabico سَطَرَ *scripsit*, eos intelligit, quorum curae tabulae genealogicae Israelitarum demandatae essent, verum potius, collato Arabico سَيْطَرَ, quod cum على constructum *praefuit rei ut inspector* denotat, *praefectos, inspectores*, colligere est inde, quod semper solent magistratuum mentioni conjungi, vid. Deut. I, 15. XVI, 18. Jos. VIII, 33. Prov. VI, 7. 2 Chron. XIX, 11. FULLERUS in *Miscell. SS.* L. III. Cap. 19. et SELDENUS de *Synedriis veter. Ebraeor.* L. I. Cap. 15. שֹׁטְרִים eos fuisse arbitrantur, quos Romani *viatores*, *apparitores*, *lictores* vocabant, qui praesto erant magistratibus ad imperia accipienda et exsequenda. Neque tamen tam inferioris ordinis videntur שֹׁטְרִים fuisse; *apparitores* enim vix credibile est una cum שָׂרִים, ut Deut. I, 15., cum שֹׁפְטִים Deut. XVI, 18. Jos. VIII, 33., cum זִקְנֵי הָעָם Num. XI, 16., et Prov. VI, 7. cum מֹשֵׁל et קָצִין, tanquam ejusdem classis homines memorari. Et Onkelos pro שֹׁטְרִים utitur voce סָרְכִן, quae Dan. VI, 2. 7. de majoris dignitatis praefectis legitur. Haud sinistre judicasse videtur Aloys. Lippomannus, e cujus Catena Patrum in Exod. Drusius haec attulit: „נֹגְשִׂים *exactores* erant *publicorum operum*, qui ex aula Pharaonis instituti demensum praescribebant, pro personis et temporibus exhibendum in laboribus. Quibus suberant ex filiis Israel selecti, qui *praefecti populo* dicebantur, et illos ad opus urgebant, rationem exactoribus reddituri.“

7. לֹא תֹאסִפוּן לָתֵת תֶּבֶן לָעָם לִלְבֹּן הַלְּבֵנִים *Non addetis dare*, ne amplius detis *paleam populo ad conficiendos lateres.* „Nimirum quum certus numerus laterum

Israelitis imperaretur, ut possent eum praebere, iis e regiis horreis dividebatur palea, quam luto miscerent. Hoc nisi usus doceret hodiernus, discere possemus ex LUCILII *Sat.* L. IX., ex quo hoc ἀποσπασμάτιον laudat Nonius Marcellus:

Nam laterem qui ducit habet nihil amplius unquam,
Quam commune lutum e paleis, coenumque aceratum.

Aceratum, ait Nonius, *est lutum paleis mistum, ut laterarii usus est.*" CLERIC. Philo quoque *de vita Mosis* T. II. p. 86. ed. Mangey. dicit: πλίνθου γὰρ ἄχυρα δεσμός, *paleae enim lateris vinculum.* Lateribus solis ardore siccatis Aegyptii ob lapidum defectum ab antiquissimis inde temporibus usi sunt et etiamnum utuntur; vid. *das alte und neue Morgenl.* T. I. No. 197. p. 271. seqq. כִּתְמוֹל שִׁלְשֹׁם *Ut heri* et *nudius tertius*, i. e. καθάπερ καὶ πρότερον, *ut antehac*, Symmacho reddente, ut supra IV, 10. — יֵלְכוּ וְקֹשְׁשׁוּ לָהֶם תֶּבֶן *Eant et colligant sibi paleam.* Verbum קֹשֵׁשׁ videtur proprium de colligendis stipulis (קַשׁ, cf. infra Vs. 12.). Unde Hieronymus et hic תֶּבֶן *stipulas* reddidit, et Jarchi אשטובלא *estouble* interpretatus est.

8. וְאֶת־מַתְכֹּנֶת הַלְּבֵנִים *Et demensum laterum*, quantum laterum quotidie conficere debent. Bene LXX. מַתְכֹּנֶת σύνταξιν, *constitutum* reddunt; est enim a תָּכַן *libravit, expendit numero et pondere.* Onkelos סְכוּם *summam*, Jarchi סכום חשבון *summam numeri* laterum exposuit. כִּי־נִרְפִּים הֵם *Nam otiosi sunt*, σχολάζουσι, ut LXX. vertunt. נִרְפִּים *remissi*, scil. מִן־הָעֲבוֹדָה *ab opere*, cessant ab eo. Jarchi: „opus remissum est in manu eorum, et relictum ab iis, et ipsi sunt otiosi ab eo."

9. תִּכְבַּד הָעֲבֹדָה עַל־הָאֲנָשִׁים *Grave sit opus super homines*, gravius onus est illis imponendum. וְאַל־יִשְׁעוּ בְּדִבְרֵי־שָׁקֶר *Et ne respiciant in verba mendacii.* Jarchi exponit: ואל יהגו וידברו תמיד בדברי רוח וגו' *ne meditentur et loquantur assidue verba vana, dicentes: abeamus et sacrificemus*, notatque verbum שָׁעָה eo sensu accipi Ps.

CXIX, 117. וְאֶשְׁעָה בְחֻקֶּיךָ תָמִיד *et meditabor in statutis tuis perpetuo.* Asserit non posse hic ita accipi ut accipitur Gen. IV, 4. וַיִּשַׁע אֶל־הֶבֶל וְאֶל־מִנְחָתוֹ *respexit ad Abelem et ad ejus oblationem.* Quando enim *respiciendi* significationem habet, cum אֶל vel cum ל construi; cum ב autem constructum *meditari* et *loqui* significare, uti probat adductis locis Ezech. XXXIII, 3. Num. XII, 1. Zach. IV, 1. 4. Deuter. XI, 19. Huic Jarchii observationi convenienter LXX. reddiderunt: *καὶ μὴ μεριμνάτωσαν ἐν λόγοις κενοῖς.* Eodem modo Syrus: ܘܠܐ ܢܬܪܢܘܢ ܢܗܓܘܢ ܒܡܠܐ ܣܪܝܩܬܐ *et ne cogitent,* meditentur *verba vana.* Aben-Esra refert R. Saadiam velle, אַל־יִשְׁעוּ esse idem quod אַל־יִשָּׁעֲנוּ *ne innitantur* verbis s. rebus vanis. Sed Nun hoc modo abesse non solet. Arabica Saadiae interpretatio talis est: وَلَا يَشْتَغِلُوا بِأُمُورٍ بَاطِلَةٍ *ne sese occupent rebus vanis.* Consentit cum Onkeloso: וְלָא יִתְעַסְקוּן בְּפִתְגָּמִין בְּטִילִין quae idem plane valent. Ipse vero Aben-Esra ad אַל־יִשְׁעוּ subaudiendum vult מִמְּלַאכְתָּם (coll. Ps. XXXIX, 14. הָשַׁע מִמֶּנִּי *respice a me,* i. e. desiste a me, et Jesaj. XXII, 4. שְׁעוּ מִנִּי *avertite vos a me*), ut sit: *ne respiciant ab opere suo,* i. e. ne remissi, desides fiant in suis laboribus, *propter verba mendacia, quibus eos confidere faciunt Moses et Aaron;* videlicet ב τῷ דִּבְרֵי־שָׁקֶר praemissum ait esse ב"ית הסבה, *Beth causae* s. *propter* notare. Verum illa vocis מִמְּלַאכְתָּם ellipsis parum verisimilis est. Kimchi in Lexico verbum שָׁעָה hic significatu *respiciendi cum fiducia* et *spe* capiendum putat, quomodo cepit Jonathan, cujus interpretatio haec: וְלָא יִתְרַחֲצוּן עַל מִילַּיָּא שִׁקְרָא *et ne fiduciam ponant super verbis mendacibus.* Verum שָׁעָה hoc significatu cum אֶל vel עַל construitur, vid. Jesaj. XVII, 7. 8. XXXI, 1. Nobis quidem שָׁעָה cum ב rei constructum *oculos in rem aliquam intendere,* ad eam attendere, notare videtur, ut loci hujus hic sit sensus: imponantur illis graves labores,

ne attendant ad mendacia verba Mosis, jussum se a Deo esse Pharaonem convenire, ut veniam ab eo peteret in desertum abeundi. Est enim otiosorum hominum inanibus consiliis aurem praebere.

10. וַיֵּצְאוּ *Egressi sunt* a Pharaone, sive ex aula Pharaonis. אֵינֶנִּי נֹתֵן *Non do*, non dabo, sive daturus sum posthac.

11. Praemissum Imperativo לְכוּ Pronomen personae secundae pluralis אַתֶּם ponitur, recte animadvertente Salomone Dubnensi, non sine emphasi. Vult enim hoc: quum hucusque palea vobis e regiis horreis suppeditata esset, nunc *vos ipsi* illam conquirere debetis. מֵאֲשֶׁר תִּמְצָאוּ *Ex* eo loco *quo invenire poteritis*, sive is propinquus fuerit, sive remotus, non refert. Pars posterior Versus causam reddit, cur urgerent exactores populum excitandi voce לְכוּ *ite!* Sensum recte exposuit Jarchi. „Et quidem alacriter vobis eundum est, כִּי אֵין נִגְרָע מֵעֲבֹדַתְכֶם דָּבָר *quia non detrahitur ex opere vestro quidquam*, non enim minuetur quidquam de laterum demenso, quod vobis quotidie conficiendum erat, dum paleam accepistis e regiis horreis." נִגְרָע non esse Praeteritum, sed Participium, arguit non modo Camez syllabae posterioris (quum Praeteritum habeat Patach), verum et praemissum אֵין, quod negationi in tempore praesenti inservit. Cf. not. supra ad III, 2.

12. וַיָּפֶץ Aben-Esra transitive capit hoc modo: *dispersit* Pharao *populum*, s. eum coëgit ut sese dispergeret per totam terram. Sed nil obstat, quo minus verbum illud, quamvis in Hiphil positum, hic intransitive sumatur: *dispersit se populus*, quomodo et 1 Sam. XIII, 8. Job. XXXVIII, 24. usurpatur. לְקשֵׁשׁ קַשׁ לַתֶּבֶן *Ad colligendum stipulas pro palea*, s. *loco paleae*, ל enim hic valet תַּחַת, ut Genes. XI, 3. וְהַחֵמָר הָיָה לָהֶם לַחֹמֶר *et bitumen iis erat pro luto*. לְקשֵׁשׁ קַשׁ Jarchi exponit *ad colligendum collectionem*, „ad colligendum cumulum ad

opus stipulae luto commiscendae; scribitque קַשׁ habere significationem לקוט *collectionis*, ut cum res dispersa colligitur. At recte Kimchi in Lexico dicit, קַשׁ esse התבן הדק *minutam paleam*, quam et de notat a LXX. hic adhibitum καλάμη, et Onkelosi גִּילָא. Concinit Arabum قَشّ *stipula*.

13. וְהַנֹּגְשִׂים אָצִים *Et exactores* (Aegyptii, vid. supra ad Vs. 6.) *urgebant*, scil. Israelitas, seu potius iis praefectos, שֹׁטְרֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, Vs. 14. דָּחֲקִין *impellebant*, ut habet Onkelos. Cf. Genes. XIX, 15. LXX. κατέσπευδον αὐτούς. Aben-Esra notat, אוץ esse ex iis Verbis, quae tam transitive, quam intransitive capi solent, ut שׁוב et מוּשׁ. *Festinandi* significatu אוץ legitur Jesaj. X, 13. Prov. IX, 2. In textu Samaritano est אצוים, „lege אָצְוִים, ut sit Participium rad. אצא vel אצה, i. q. עצה, ܥܨܐ, Syr. *oppressit*, Sam. *rapuit*, *spoliavit*, pro Hebr. גָּזַל, עָשַׁק. Formae per א vestigium superest in Chald. et Samar. אַצְוָאָה *mactra*.“ Gesenius in *Commentat de Pentat. Samar.* p. 57. כַּלּוּ מַעֲשֵׂיכֶם דְּבַר־יוֹם בְּיוֹמוֹ *Perficite opera vestra verbum* s. *rem diei in die suo*, i. e. justa operum cujusque diei, pensum quotidianum. LXX. τὰ καθήκοντα καθ' ἡμέραν. כַּאֲשֶׁר בִּהְיוֹת הַתֶּבֶן *Quemadmodum dum erat palea*, i. e., ut recte Hieronymus, *ut prius facere solebatis quando dabantur vobis paleae*. LXX. Καθάπερ καὶ ὅτε τὸ ἄχυρον ἐδίδοτο ὑμῖν. Ita et Onkelos et Jonathan.

14. וַיֻּכּוּ שֹׁטְרֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *Et percussi sunt moderatores Israelitarum*, scil. a נֹגְשֵׂי פַרְעֹה, qui statim memorantur. Jarchi: „Moderatores erant Israelitae, et contribulibus suis parcebant, ne illos urgerent, et quando isti (שֹׁטְרִים *moderatores*) praebebant lateres exactoribus, qui erant Aegyptii, et aliquid de summa deerat, ipsi percutiebantur, quod non impulissent eos, qui opus faciebant.“ תְּמוֹל שִׁלְשֹׁם Jarchi conjunctum accepit pro *nudius tertius*, *qui*

est dies, inquit, *ante* אֶתְמוֹל *hesternum;* quomodo תְּמוֹל in statu constructo fuerit. Et hoc sane loco, quo subjungitur גַּם־תְּמוֹל גַּם־הַיּוֹם *tam heri, quam hodie*, apparet, תְּמוֹל שִׁלְשֹׁם longius quod antegressum est tempus indicare. *Hesterno* die Aben-Esra intelligendum putat illum, quo Moses miranda coram populo patravit, inde a quo coeperunt remissiores fieri in opere suo faciundo.

16. In verbis וּלְבֵנִים אֹמְרִים לָנוּ עֲשׂוּ est hypallage sive inversio; naturalis eorum ordo hic erat: אֹמְרִים לָנוּ לְבֵנִים עֲשׂוּ *dicunt nobis*, scil. הַנֹּגְשִׂים *exactores: lateres conficite*, scil. בְּמִנְיָן הָרִאשׁוֹן *secundum numerum priorem.* וְהִנֵּה עֲבָדֶיךָ מֻכִּים וְחָטָאת עַמֶּךָ *Et en! servi tui percutiuntur, et peccatum populi tui*, quae posteriora verba ambiguae sunt interpretationis, עַמֶּךָ aliis ad Israelitas, aliis ad Aegyptios referentibus. Qui prius eligunt, Israelitas *populum regis* vocari volunt, quo is ad misericordiam flectatur. Neque tamen hi inter se consentiunt. Quidam sensum hunc faciunt: nos quidem praefecti caedimur, *at peccatum*, i. e. culpa est *populi tui*, i. e. tametsi populus tuus opus absolvere non potest, nos tamen caedimur. Alii: *peccatum* sit in *populum tuum*, i. e. injuste agitur cum tuo populo, eo quod tantum, ut antea laterum numerum conficere cogitur, quum tamen ei non amplius palea suppeditetur. Clericus: *et peccatum populi tui*, i. e. quasi deliquisset plectitur; vel: fit reus peccati, imputatur ei peccatum. Huic interpretum classi accensendi LXX., qui ita interpretantur, ac si scriptum esset: וְחָטָאתָ לְעַמֶּךָ, *ἀδικήσεις οὖν τὸν λαόν σου, injuste igitur agis in populum tuum.* Ita et Syrus: ܘܣܟܠܬ ܐܢܬ ܥܠ ܥܡܟ *et peccas contra populum tuum.* Quod nisi per interrogationem molliatur, longe profecto durius est, quam ut ab illis dictum fuisse credibile sit. Vulgatus magis caute reddidit: *et injuste agitur contra populum.* Verum quum וְחָטָאת עַמֶּךָ et עֲבָדֶיךָ מֻכִּים hic sibi invicem opponi videantur; vix dubium, *populo Pharaonis* esse Aegyptios intelligendos. Verum et qui id agnoscunt inter se vari-

ant. Onkelos: *percutiuntur servi tui,* וְחָטַן עֲלֵיהוֹן עַמָּךְ *et peccat contra eos populus.* Similiter Saadias: بِمَا أَخْطَاءَ عَلَيْهِمْ قَوْمُكَ *ob illud quod peccavit contra eos populus tuus.* Jarchi ait, si חֲטַאת, cum Patach, scriptum esset, se dicturum fuisse, nomen esse in regimine, ut sensus sit: וְדָבָר זֶה חֲטַאת עַמֶּךָ *res autem ista* est *peccatum populi tui.* At cum habeat Camez, absolute positum esse, atque ita interpretandum: וְדָבָר זֶה מֵבִיא חָטָאת עַל־עַמֶּךָ *et res ista peccatum inducit super populum tuum* (quasi עַמֶּךָ sit pro לְעַמֶּךָ), i. e. peccati se reum facit tuus populus; vel: haec crudelitas male cedet populo tuo, qui dabit poenas hujus tyrannidis. At Aben-Esra vult, חָטָאת esse tertiam femininam Praeteriti pro חָטְאָה, ut קָרָאת pro קָרְאָה Jesaj. VII, 14., forma Aramaica, et עַם feminine hic usurpari, quod et alibi aliquoties fieri observat. Vult autem sensum esse: *peccatum erit super te,* scilicet ipsum Pharaonem; eos autem ex civilitate formam sermonis immutasse, ac dixisse peccatum fore super populum ejus. At minus verisimile est, praefectos illos in animo habuisse, ipsum Pharaonem perstringere, sed id tantum voluisse, ipsius populum, id est, exactores ejus, in culpa fuisse, quod ita inique cum Israelitis ageretur, ut etiamsi stramen iis non concederent, eundem tamen, quem antea, laterum numerum ab iis exigerent.

19. וַיִּרְאוּ שֹׁטְרֵי־בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֹתָם בְּרָע *Et viderunt praefecti filiorum Israelis se* esse *in malo.* Jarchi Pronomen אֹתָם intrepretatur *eos,* uti significare solet, ac de Israelitis, quibus praefecti praeerant, exponit. Nos tamen adstipulamur Aben-Esrae, statuenti, אֹתָם hic reciprocum esse, atque idem valere quod בְּנַפְשָׁם sive עַצְמָם, ut Ezech. XXXIV, 8. וַיִּרְעוּ הָרֹעִים אוֹתָם *et pastores se ipsos pascebant.* Cf. ibid. Vs. 2. et not. nostr. ad eum loc. Onkelos Hebraea verbo tenus reddidit: וַחֲזוֹ סָרְכֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל יָתְהוֹן בְּבִישׁ Fagius autem ea invertit: *et adspexerunt prae-*

fecti filiorum Israelis eos torve. At in Annotationibus ait ad verba esse: *et adspexerunt praefecti Israelitarum eos in malo*, seu, *cum malo.* Haec autem bifariam ait intelligi: Primum hoc modo: deprehenderunt se ipsos in malo esse, hoc est, male secum agi, quod nihil minueretur de laboribus, sed magis augerentur. Vel ut sit sensus: quod exactores operis malo et torvo vultu adspexerint Israelitas, quo facilius extorquerent ab eis numerum laterum conficiendorum. At cum omnes loci circumstantiae, tum ea praecipue quae sequuntur, priorem expositionem germanam esse arguunt.

21. יֵרֶא יְהוָֹה עֲלֵיכֶם וְיִשְׁפֹּט *Adspiciet Jova super vos et judicabit.* Sed רָאָה, quod verbum hoc tantum loco cum עַל rei construitur, hic valet *cognoscere*, עַל autem non de, sed *contra.* Utrumque verbo Graeco καταγινώσκειν commode declaratur, ut hoc modo Hebraea reddantur: *καταγνοίη ὑμῶν ὁ Θεὸς, cognoscat Deus adversum vos*, reos vos peragat, et nos vindicet. Onkelos יֵרֶא videtur accepisse pro יֵרָאֶה in Niphal, *adspiciatur, appareat.* Sic enim vertit: יִתְגְּלֵי יְיָ עֲלֵיכוֹן וְיִתְפְּרַע *reveletur Dominus super vos et ulciscatur.* At tunc scribendum erat יֵרָא, ut mox VI, 3. וָאֵרָא *et apparui.* אֲשֶׁר הִבְאַשְׁתֶּם אֶת־רֵיחֵנוּ בְּעֵינֵי פַרְעֹה *Qui foetere fecistis odorem nostrum*, viles et abominabiles nos reddidistis, *in oculis Pharaonis*, qui nos rerum novarum studii suspectos fecistis. Conjunguntur *foetor* et *oculi*, quum *naribus* melius ille respondeat. Cujusmodi καταχρήσεως exempla alia vide apud Glassium *Philol. S.* p. 1277. edit. Dath. Aben-Esra: „Scias, quinque sensus in uno loco supra frontem conjunctos esse, ac propterea unum sensum pro altero poni, ut Cohel. XI, 1. וּמָתוֹק הָאוֹר *et dulcis est lux.*" לָתֶת־חֶרֶב בְּיָדָם לְהָרְגֵנוּ *Dando gladium in manum eorum ad occidendum nos*, „hoc est, causam nos male habendi. Est παροιμιῶδες dictum, quale apud Graecos μὴ παιδὶ μάχαιραν, *ne puero gladium*, hoc est, ne des ei quidquam, qui eo potest abuti in suam aut aliorum per-

niciem. Sic argentum adolescenti amanti datum dicitur apud Plautum in *Trinummo* Act. I. Sc. 2. *gladius qui se occidat.*" Cleric.

22. לָמָה הֲרֵעֹתָה לָעָם הַזֶּה *Quare malefecisti huic populo?* „Quaeri potest," inquit Aben-Esra, „quum Deus notum fecisset Mosi, Pharaonem non permissurum esse, ut Israelitae abirent, antequam signa omnia Mosi mandata edita fuerint, quare Moses cum Deo expostularet verbis istis? Respondemus, Mosen existimasse, statim postquam cum Deo loquutus fuerit levatum fore jugum Israelitarum, quum tamen contra quam ille exspectavit gravius quam antea redderetur."

Cap. VI, 1. כִּי בְיָד חֲזָקָה יְשַׁלְּחֵם *Nam manu valida*, scil. coactus, sive, Jarchio explicante, מִפְּנֵי יָדִי חֲזָקָה *propter manum meam validam dimittet eos.* Intelligit plagas Pharaoni divinitus infligendas, quibus compulsus Israelitas sit dimissurus. Cf. supra III, 19. et ibi not.

6. Moses nova accipit Dei promissa, iterumque ad Pharaonem convenire a Deo jussus, se excusat infacundiam obtendens. Quam dubitationem Deus ita tollit, ut Mosi Aaronem, fratrem, oratorem addat. Cap. VI, 2. — VII, 7. Intertexitur Mosis et Aaronis genealogia. VI, 14 — 25.

Cap. VI, 2. Quae jam sequuntur contigisse credibile est aliquod tempus postquam quae in iis, quae proxime praecedunt relata sunt, Deus ad Mosen loquutus esset. Repetita solenni promissione de populo certe liberando Mosis animum confirmare voluit Deus, ut quae ipsi injungeret intrepide exsequeretur.

3. וָאֵרָא אֶל־אַבְרָהָם וְאֶל־יִצְחָק וְאֶל־יַעֲקֹב בְּאֵל שַׁדָּי וּשְׁמִי יְהוָֹה לֹא נוֹדַעְתִּי לָהֶם *Et apparui Abrahamo, Isaaco et Jacobo nomine Dei omnipotentis, sed nomine meo,* (est enim ante שְׁמִי repetendum ב ex אֵל שַׁדַּי praemissum),

Jova non eram cognitus iis. Hoc dicit: majoribus tuis omnipotentem me esse declaravi, sed constantem, et promissa, quae illis dedi de terra Cananaea ab eorum posteris occupanda, opere complentem illi me non sunt experti. Non hoc vult, nomen יְהוָה fuisse majoribus Mosis plane incognitum et inauditum, sed quod nomine eo significatur nondum eos conspexisse. „Quemadmodum," inquit Clericus, „apud scriptores sacros *vocari* interdum idem est ac *esse*, ita hic ei *indicari nomen* negatur, cui subjecta nomini potestas re ipsa nondum aperitur. De eo sensu vocis *vocari* vid. Jesaj. IX, 6., ubi *vocabitur admirandus*, perinde est ac *erit*. Vid. et LVI, 7. Luc. XIX, 46. Pariter in posterum *Dei nomen* futurum dicitur *Jehova* pro eo quod est, Deus est quod eo nomine exprimitur praestiturus. Hinc apud prophetas frequenter legimus, *nomen ejus est Jova*, *ἀντὶ τοῦ*, est id quod eo nomine significatur. Vid. Jesaj. XLII, 5. seqq. XLVIII, 2. Jerem. X, 14. XVI, 21. XXXI, 35. XXXIII, 2. XLVI, 18. XLVIII, 15." Recte A. Pfeifferus in *Dubiis vexatis* ad h. l.: „Nomen יְהוָה Patribus ignotum erat, non simpliciter, neque secundum literam, sed ratione complementi, promissionum praesertim illustris liberationis Aegyptiae." Itaque priscum Dei nomen, יְהוָה, quod constat jam antea usitatum fuisse, vid. e. c. Genes. XV, 7. XXII, 14., inde ab eo tempore quo Moses missus est, novam et specialiorem vim est nactum, nempe *significationem relativam*, in qua opus spectatur, ad quod peragendum Deus tunc accederet. Initium hujus operis, a quo *Jova* dicitur, ponitur in eductione populi Hebraei ex Aegypto, qua praestanda quoniam Deus opus promissum actu suscipit, se demonstrat ut *Jovam* (cf. quae hoc nostro deinceps sequuntur), qui patriarchis modo innotuerat ut *Deus omnipotens*, אֵל שַׁדַּי. Cf. verba Dei Gen. XVII, 1. XXXV, 11., et ea loca, quibus patriarchae loquentes inducuntur, Genes. XXVIII, 3. 4. XLIII, 14. XLVIII, 3. XLIX, 25. Tacitus praetereo plures alias hujus loci explicationes, quarum ingentem numerum recen-

suit et perpendit STEPH. SOUCIET in *Recueil de Dissertations critiques* p. 294—538. Ipse verba וּשְׁמִי יְהוָֹה לֹא נוֹדַעְתִּי לָהֶם ita interpretatur: *verum non illustris factus sum nomine meo Jehova illorum causa*, quam quidem interpretationem longa et operosa dissertatione, quae per plus quam 130 paginas decurrit, confirmare et commendare studuit. In rei summa tamen illa non est diversa a vulgo recepta interpretatione, quam nos attulimus. Duobus, qui sequuntur, Versibus disertius exponit, quomodo se re ipsa talem sit praestiturus, cui nomen *stabilitatem* et *constantiam* indicans sit proprium.

4. וְגַם הֲקִמֹתִי אֶת־בְּרִיתִי אִתָּם *Et etiam statui foedus meum cum iis*, majoribus tuis. Respicit, uti monet Jarchi, promissa de terrae Cananaeae possessione, Abrahamo, Isaaco et Jacobo data, quae leguntur Gen. XVII, 1. seqq. XXVI, 3. seqq. XXXV, 11.

5. וְגַם אֲנִי שָׁמַעְתִּי אֶת־נַאֲקַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וגו׳ *Et etiam ego audivi gemitum filiorum Israelis* rel. Quasi diceret (inquit Jarchi): „sicuti constitui et stabilivi foedus, ita et mihi incumbit promissis stare, ideo nunc audivi gemitum Israelitarum.“ וָאֶזְכֹּר אֶת־בְּרִיתִי *Et recordatus sum foederis mei*, „quod inii cum Abrahamo, solenni ritu sancitum (Genes. XV, 10. 11.), quo illi promisi, me velle animadvertere in populum illum, qui illius posteros dura servitute sit afflicturus, Genes. XV, 13. 14.“ Jarchi.

6. אֲנִי יְהוָֹה *Ego sum Jova*, qui non mutor, ac proinde promissis sto. וְגָאַלְתִּי אֶתְכֶם בִּזְרוֹעַ נְטוּיָה *Et redimam*, liberabo *vos cum brachio exserto*, idem quod supra Vs. 1. בְּיָד חֲזָקָה *manu praevalida*, nam cum vi aliquid facimus brachia porrecta intendimus; alioqui leviora sola manu tractamus, sine ulla nervorum contentione. וּבִשְׁפָטִים גְּדֹלִים *Et judiciis magnis*, i. e. plagis, quas Aegyptiis infligam. Uti verbum שָׁפַט, eique respondens *κρίνειν* apud scriptores sacros *punire*, ita et שֶׁפֶט frequenter *poenam*, *supplicium* denotare constat. Cf. supra V, 21.

7. וְלָקַחְתִּי אֶתְכֶם לִי לְעָם *Et sumam*, adoptabo *vos mihi in populum.* Id factum cum legem acciperent in monte Sinai.

8. *Introducam vos in terram* אֲשֶׁר נָשָׂאתִי אֶת־יָדִי לָתֵת *quam levavi manum meam dare*, i. e. quam juravi me daturum Abrahamo etc. Onkelos et Jonathan: קַיֵּימִית בְּמֵימְרִי *juravi per verbum meum.* Aben-Esra ait metaphorice dictum esse ad similitudinem hominis, qui, cum jurat, manum suam ad coelum elevat, et laudat Deut. XXXII, 40. Dan. XII, 7. Similiter Jarchi haec verba exponit: הרימותי את ידי לישבע בכסאי *sustuli manum meam, ut per thronum meum jurarem.* Cf. not. ad Gen. XIV, 23. — וְנָתַתִּי אֹתָהּ לָכֶם מוֹרָשָׁה *Et dabo vobis eam haereditatem*, non quasi villicis aut colonis, ut Aegyptios agros, sed propriam et optimo jure possidendam,

9. וְלֹא שָׁמְעוּ אֶל־מֹשֶׁה *Et non audiverunt*, i. e. attenderunt *ad Mosen.* Aben-Esra: לא הטו אוזן לדבריו *non inclinarunt aurem ad ejus verba.* Jarchi: לא קבלו תנחומין *non admiserunt solatia.* מִקֹּצֶר רוּחַ *Prae decurtatione spiritus*, i. e. propterea quod adeo afflicti oneribus et laboribus gravati fuerint, ut vix spiritum trahere et respirare potuerint. Jarchi: „Cujuscunque in angore constitui halitus et respiratio brevis est.“ Alii: *prae impatientia*, collatis verbis Israelitarum infra XIV, 12., et locis Num. XXI, 4. Jud. X, 16. XVI, 16. Job. XXI, 4. Prov. XIV, 29., ubi phrasis קְצַר נֶפֶשׁ s. רוּחַ de *impatientia* legitur. LXX. hic ἀπὸ τῆς ὀλιγοψυχίας *prae pusillanimitate* verterunt. Cf. 1 Thessal. V, 14.

12. וַאֲנִי עֲרַל שְׂפָתָיִם *Et ego sum incircumcisus labiis*, i. e. יַקִּיר מַמְלַל *gravis loquela*, uti vertit Onkelos. Quid sibi haec phrasis velit, colligere est ex Mosis excusatione, quae est supra IV, 10. Non videtur ullam styli infacundiam significare, sed potius balbutiem ortam ex eo, quod labia aut loquendi organa minus apte ad usum disposita haberet. Kimchi in radice ערל asserit, omne su-

perfluum et onerosum, quod abjici debeat et amoveri, appellari עָרְלָה *praeputium*, additque, balbo onera esse verba, quae profert, eumque verba superflua proferre, donec id, quid velit proferre, poterit. Magis verisimilis est Clerici sententia, phrasin inde esse repetendam, quod Mosi nascenti, cum Aegyptii infantes Hebraeos masculi sexus occidendos investigarent, linguam fuisse inferiori parte conjunctam, nec satis, prae chirurgi inopia, separatam a parentibus, aut forte etiam id vitii non fuisse animadversum. „Ut necessaria incisio infanti recens nato potest vocari מֻלַת לָשׁוֹן *sectio linguae*, ἀπὸ τοῦ מוּל, quod non magis *circumcidere*, quam *incidere* sonat, sic is עָרֵל metaphorice dici potest, cui non est incisa illa pellicula, qua lingua ori adhaeret. Celsus *de Medicina* L. VII. Cap. 12. §. 4. *Lingua quibusdam cum subjecta parte a primo natali die conjuncta est, qui ob id ne loqui quidem possunt* (nisi, nempe, mature curentur). *Horum extrema lingua, vulsella adprehendenda est, sub eaque membrana incidenda, et plerique quidem, ubi consanuerunt, loquuntur.*" Ceterum iterata de sua balbutie excusatione innuere voluit Moses, se non sua sponte hoc negotium suscepisse, sed animo valde reluctante.

13. וַיְדַבֵּר יְהוָֹה וגו׳ Sic igitur *loquutus est Jova ad Mosen et Aaronem.* Breviter repetit quae tribus, qui proxime praecedunt, Versibus dixerat. Interrupturus enim hanc de mandatis a Jova acceptis narrationem genealogiâ, quam inde a Vs. 14. intertexit, nunc clausulam quasi facit, qua lectorem admonet, se jam aliud quid inserendum habere. Resumit narrationis filum infra Vs. 29. Inter מִצְרָיִם et אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל subaudiendum est לְדַבֵּר, ut sit: *jussit eos loqui ad Israelitas*, aut לָלֶכֶת, *jussit eos ire ad Israelitas.*

14. Quae jam sequitur Mosis et Aaronis genealogia, quum incoeptae narrationis seriem interrumpat, alieno hic loco insertam esse haud dubitant Vater (*Abhandl. über Moses* etc. T. III. Commentar. p. 444. sequ.)

Jahn (*Einleit.* Vol. II. P. I. p. 61.), et de Wette (*Kritik der Israelit. Geschichte*, p. 191.). Et Jahn quidem putat, fuisse illam genealogiam primitus codicis alicujus margine adsutam, et postea textui illatam. Sed vere monet Kanne in *den bibl. Untersuchungen* P. II. p. 88., primum quidem, merito quaeri posse, cur hunc potissimum locum elegerit quis, cui genealogiam hic intextam adsuerit? Deinde, demta illa, Versum 13. statim excipere quae nunc Vs. 26—29. legimus; ea vero ab eodem, qui Versus 10—13. scripsit, his uno tenore subjuncta fuisse, vix sibi quisquam persuaserit. Nam quae Vs. 29. leguntur manifeste interruptae Vs. 12. 13. narrationis filum resumunt, adeoque arguunt, Versus 14—25. ab eodem, qui quae praecedunt et sequuntur scripsit, insertos esse. Veteres scriptores tam sacros quam exteros in suis operibus alium plane haud raro ordinem, aliam architectandi rationem sequutos esse deprehendimus, quam quae nobis eligenda visa fuerit. Sed hoc potissimum loco, non alio, cur Moses suam et fratris genealogiam inseruerit, ratio haud adeo obscura est. Dum enim in eo est Moses, ut gravissimi sibi et fratri impositi muneris exsequutionem exponat, suam utriusque genealogiam praemittere ipsi idoneum est visum, quam quidem nosse lectorum suorum interesse oportuit, praesertim quum quantum genealogiis tribuant Orientales, satis constet, Jarchi: „Quia de Mose et Aarone, cum mandatis a Domino ad Israelitas et Pharaonem missis, facta est mentio, interrumpit nunc narrationem, ut doceat, quomodo illi sunt nati, et ad quam familiam referuntur.“ Atque nunc demum, cum, remotis dubitationibus, quae ipsum adhuc suspensum tenuissent, Pharaonem iterum adit, memorabilior vitae suae pars incipit, cujus enarrationem suae familiae genealogia exponenda orditur, illiusque initium ita quasi insignit. Praeterea moris Mosaici esse, intermissa narratione, quae inchoata fuit, quaedam inserere, vidimus Gen. XXXVIII., quod integrum Caput, connubia Judae ejusque filiorum exponens, mediae narrationi

de Josephi fatis est insertum, quo finito, ut interruptam narrationem continuaret, Cap. XXXIX, 1. repetit, quae sub finem Capitis XXXVII. dixerat, eodem plane modo, quo infra Vs. 26. interruptae narrationis filum redorditur. Similiter narrationis de vita Jacobi seriem abruptam Gen. XXXV, 27. insertâ genealogiâ Esavi ejusque filiorum Cap. XXXVI., continuat Cap. XXXVII., praemissis, Versu ejus Capitis primo, verbis iis, quae Cap. XXXV, 27. leguntur. Cf. not. ad Gen. XXXVII, 1. Quod autem ad eam, quae hic habetur, Mosis et Aaronis genealogiam attinet, recte notat Jarchi, ut ad Levin, ex quo orti sunt Moses et Aaron, perveniretur, idoneum visum esse, genealogiam Rubenis et Simonis prius persequi. Idem etiam ab Aben-Esra est annotatum, non fuisse Mosis institutum, nisi suam ipsius et Aaronis genealogiam hic describere, propterea autem de Rubene et Simone verba fecisse, quod natu majores essent quam Levi, a quo originem suam traxerunt Moses et Aaron, ut simul indicaret, quemnam ordinem inter Jacobi filios teneret Levi. Quibus observationibus occuritur Vateri suspicioni, haberi hic majoris alicujus tabulae genealogicae fragmentum, quod fortuito hic adsutum fuerit. Cf. quae hac de re disseruit Kanne l. l. p. 93. seqq. אֵלֶּה רָאשֵׁי בֵית־אֲבֹתָם *Haec sunt capita*, i. e. primores, majores suae familiae, *πατριαρχαι*. Suffixum plurale masculinum אֲבוֹת ad Mosen et Aaronem referendum. Ceterum cf. Genes. XLVI, 9. Quatuor, qui hoc Versu commemorantur, viros Aben-Esra ait in Aegyptum migrasse. מִשְׁפָּחֹת LXX. hic per *συγγένεια*, numero singulari, sed mox Vs. sequ. per *πατριαὶ* reddunt. Est autem *πατριὰ*, uti dicit Hieronymus in libro *adversus Helvidium* (T. II. p. 220. sequ. ed. Vallars.), quam Latini *paternitatem* interpretantur, quum ex una radice multa generis turba diffunditur. Utitur illa voce et Lucas II, 4. et Apostolus Eph. III, 15. Sane Hebraeum מִשְׁפָּחָה a *diffundendo sese* dicitur, quam significationem Arabum et Aethiopum سفح obtinet.

15. Cf. Genes. XLVI, 10. Familiam אֹהַד Aben-Esra arbitratur exstinctam in Aegypto vel in deserto, quum in Simeonitarum recensu, qui habetur Num. XXVI, 12., nulla ejus mentio fiat. Qui hic צֹחַר idem Num. XXVI, 13. זֶרַח vocatur, propterea quod, uti notat Salomo Dubnensis, utrumque nomen cognatas significationes habet; nam צֹחַר *candorem, nitorem*, et זֶרַח *splendorem*, praesertim orientis solis, denotat.

16. לְתֹלְדֹתָם *Pro suis generationibus*, i. e. pro numero generatarum personarum. Hic תֹּלְדֹת non aetatem significat, sed potius progeniem, seu numerum hominum, e quibus ortum ducebant Leviticae familiae. LXX. κατὰ συγγενείας, cf. Luc. I, 61. וּשְׁנֵי חַיֵּי לֵוִי שֶׁבַע וּשְׁלֹשִׁים וּמְאַת שָׁנָה *Et anni vitae Levi erant anni centum triginta septem.* Quaeritur, cur anni vitae Levi, non eorum, qui antea sunt nominati, indicentur? Rationem probabilem attulit Aben-Esra, numerum annorum vitae Levi, ut mox Cahathi et Amrami, memorari in honorem Mosis et Aaronis. Videlicet quum Moses, uti recte observat Kanne (in libro supra ad Vs. 14. laud. p. 93.), in recensendis genealogiis hunc morem tenere soleat, ut in solis stemmatibus primariis (*Hauptlinien*) singulorum nominibus et vitae annos adjiciat, in stemmatibus secundariis (*Nebenlinien*) vero, nuda nomina ponat (vid. Genes. V. XI, 10. seqq. coll. Gen. V. X.); gentis suae genealogiam hic ut stemma primarium tractat, in quo praeter nomina et annorum vitae numeri ponendi erant.

20. דֹּדָתוֹ Onkelos reddidit אֲחַת אֲבוּהִי *sororem patris sui*, quam Graeci πατραδέλφην, Latini *amitam* appellant. Sane Num. XXVI, 59. Jochebed dicitur *filia Levis nata in Aegypto.* Itaque fuit soror Cahathi, patris Amrami. Ante legem datam licuit amitam uxorem ducere, quale matrimonium postea vetitum est, vid. Levit. XVIII, 12. Quod LXX. movisse videtur, ut דֹּדָתוֹ hic θυγατέρα τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ponerent, quos Vulgatus secutus *patruelem suam* reddidit. Post וְאֶת־מֹשֶׁה in codice

Upsaliensi, inito seculi XIII. scripto (Kennicotto numero 685. signato) additur: וְאֶת־מִרְיָם אֲחֹתָם *et Mirjam sororem eorum*, quod ipsum habetur in codice Samaritano, et exprimitur quoque a LXX. et Syro. Esse illud additamentum genuinum persuasum est Hubigantio ex eo, quod memorentur in hac genealogia personae istae, quae historiae subsequentis pars aliqua, aut magna extiterunt, qualis fuerit Mosis soror. Sed constat, in genealogiis V. T. non semper omnes et singulos memorari, et praesertim feminas saepe omitti.

23. Notat Moses Mendelii fil., postquam memorasset Moses suam ipsius et Aaronis matrem, qui utrique prophetica dignitate insignes essent, jam et *sacerdotii matrem* (אם הכהונה) commemorare, i. e. matrem Eleasaris, qui patri in summi sacerdotii officio successit, Num. XX, 25. seqq., et cujus filio, Pinehaso, promissio de sacerdotio inter ejus posteros perpetuum futuro data legitur Num. XXV, 13. Fieri autem matrum mentionem honoris causa, apparere inde, quod et regum matres nominatim recenseri solerent, vid. 1 Reg. XV, 2. 10. XXII, 42. 2 Chron. XX, 31. — אֱלִישֶׁבַע, i. e. Ἐλισάβετ (Luc. I, 5.), ex אֱלִישְׁבֻעָה, quod ejusdem est significationis, *Deo jusjurandum* s. *promissio*, quemadmodum יְהוֹשַׁבְעַת vocatur 2 Chron. XXII, 11. quae יְהוֹשֶׁבַע 2 Reg. XI. 2. Illa igitur אֱלִישֶׁבַע, quam uxorem duxit Aaron, fuit בַּת־עַמִּינָדָב *filia Aminadabi*, qui, uti et filius Nachason, principes fuere suorum tribulium, et Juda quidem oriundi, vid. Num. VII, 12. 1 Chron. II, 10. Ex hac familia David est ortus, vid. Matth. I, 3—6.

25. רָאשֵׁי אֲבוֹת pro רָאשֵׁי בֵּית־אֲבוֹת uti est supra Vs. 14., ubi vid. not.

26. Clausulam nunc addit stemmati inde a Vs. 14. deducto: הוּא אַהֲרֹן וּמֹשֶׁה וגו' *hic igitur est Aaron ille et Moses, quos Deus jussit Israelitas ex Aegypto educere*, hic eorum ortus, haec prosapia eorum, quibus ver-

bis simul transitum facit ad continuandam, quam supra Vs. 13. interruperat, narrationem. Sine idonea ratione igitur hunc locum Mosi adjudicavit Vater (*Abhandl. über Moses* etc. p. 637.), quem et Kanne refutavit in libro supra ad Vs. 14, laudato, p. 81. seqq. Vere Clericus in *Dissertat. de scriptore Pentateuchi* suo Commentario praemissa §. III. no. 11. iis, qui hunc locum a Mose non scribi potuisse contenderent, haec opponit: „In animum revocandum est, Mosen non modo suae aetati scripsisse, cui ejus pater et avus novissimi erant, sed sequentibus etiam seculis, quae velut alloquitur hoc in loco, non aequales homines, qui haec satis noverant. Intererat probe sciri, Aaronem illum, qui frater Mosis fuit, a Levi fuisse oriundum, eumque familiarum sacerdotalium esse γενάρχην. Mirum igitur videri non debet, hoc in loco Mosen et Aaronem quasi intento digito, eorumque stirpem futurarum aetatum Israelitis monstrari." Praeterea quod Aaron hoc Versu Mosi praeponitur, Versu proximo vero Moses prior nominatur, Hebraei fere observant, hoc Versu nativitatis, sequenti dignitatis rationem esse habitam, natu enim majorem fuisse Aaronem, Mosen autem dignitate superiorem; propterea postea Mosen semper praeponi, loca Num. III, 1. XXVI, 59. si excipias, quibus, quum sint mere genealogici argumenti, Aaron et Mose prior commemoratur ut major natu. הוֹצִיאוּ אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם עַל־צִבְאֹתָם *Educite filios Israelis ex Aegypto secundum* s. *per agmina eorum*, significantur enim nomine צְבָאוֹת hic tribus, tribuumque familiae, quae turmatim incedebant. עַל hic non valet בְּ, *cum*, ut vult Jarchi, sed *secundum*, *per*, ut Num. I, 52. *Castra metati sunt Israelitae* אִישׁ עַל־מַחֲנֵהוּ *quisque secundum castra sua*. Plura loca, quibus עַל eodem modo capiendum, vid. in Noldii *Concordantt.* s. h. v. No. 29. p. 557.

27. Verbis הוּא מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן ex initio Versus 26. repetitis nunc prorsus claudit suae familiae genealogiam inde a Versu 14. recensitam.

28. 29. Duo hi Versus, qui arcte inter se cohaerere videntur, in codicibus Masorethicis separantur spatio aliquo inter utrumque relicto, cui imposita litera ס notat, esse hic פָּרָשָׁה סְתוּמָה *sectionem clausam*, i. e. minorem. Atque novam sectiunculam Versu 29. inchoandam, quae h. l. haud satis commode videri possit, miratur et Aben-Esra, neque tamen certi quidquam eam in rem definit. Sed Jarchi neglecta hac intersectione, Versum 28 cum Vs. 29. connectendum esse praecipit, et ad Vs. 29. notat, repeti hic, quae Vs. 11. dicta fuissent, redordiri enim hic Mosen filum Vs. 12. 13. abruptum inserta suae familiae genealogia. Ad antecedentia autem Versus 28. in hunc sensum forte referri possit: *idque*, quod loquuti sunt Moses et Aaron ad Pharaonem (הֵם הַֽמְדַבְּרִים אֶל־פַּרְעֹה Vs. 27.), *factum est die quo alloquutus est Jova Mosen*. Vs. 29. *Loquutus enim erat Jova* etc., coll. Vs. 10. seqq. Simile istiusmodi sectionis exemplum observat Aben-Esra Deut. II, 16.

Cap. VII, 1. Hic demum continuatur narratio supra VI, 12. abrupta. Quum enim Moses excusasset balbutiem, quo minus mandatum divinum de Pharaone adeundo exsequeretur, hanc dubitationem nunc Deus removet, dum ei haec dicit: רְאֵה נְתַתִּיךָ אֱלֹהִים לְפַרְעֹה וְאַהֲרֹן אָחִיךָ יִהְיֶה נְבִיאֶךָ *Ecce! constitui te Deum Pharaoni, et Aaron, frater tuus, erit propheta*, s. interpres, internuntius *tuus*, i. e. in hoc tibi a me imposito munere obeundo ipse Pharaonem non alloqueris, frater tuus verba faciet. Eris instar Dei, cujus effata ad Pharaonem per Aaronem, quasi per prophetam, deferentur. Cf. supra IV, 16. De nomine נָבִיא vide ad Genes. XX, 7. notata. Hebraei, quibus indecorum visum, Mosen hic אֱלֹהִים vocari, varia sunt commenti. Onkelos pro eo nomine posuit רַב *princeps*, sive *magister*, נְבִיאֶךָ vero recte מְתוּרְגְּמָנָךְ *interpretem tuum* reddidit. Similiter Saadias pro אֱלֹהִים usus est Persico أُسْتَاذ *magister*, et Arabs Erpenii Ara-

bico مَوْلِي dominus. נְבִיאֶךָ vero uterque vertit تُرْجُمَانُكَ *interpretem tuum.* Jonathan: *constituam te* דְחִילָא לְפַרְעֹה בְּאִילוּ אֱלָהָא דִילֵיהּ *formidabilem Pharaoni tanquam Deum ipsius.* Jarchi exponit: שופט ורודה לרדותו במכות ויסורין *judicem et rectorem, ad coërcendum eum plagis et castigationibus.* Sed omnium minime probandus Aben-Esra, qui אֱלֹהִים hic *angelum* notare vult, et sensum verborum Jovae hunc: ad grandem honorem te evexi, quippe qui in oculis Pharaonis honoratus eris instar angeli. Verum nusquam אֱלֹהִים de *angelo* usurpatum reperitur. Quae Vs. 2. sequuntur arguunt genuinam esse quam nos supra dedimus nominis אֱלֹהִים interpretationem.

2. אַתָּה תְדַבֵּר *Tu loqueris,* scil. ad Aaronem quae tibi mandabo etc. Etsi igitur, inquit Aben-Esra, non semper fit mentio Aaronis cum Moses Pharaonem convenit, discimus tamen ex hoc loco, eos semper simul ad illum ingressos esse. וְשִׁלַּח *ut mittat.* Nam Vau hic non tam copulativa est, quam explicativa; declarat nempe, quid et quorsum ad Pharaonem loqui debeat. Vid. et supra VI, 11. Ex iis quae hic Versu 3. 4. sequuntur, hunc esse sensum apparet.

3. וַאֲנִי אַקְשֶׁה אֶת־לֵב פַּרְעֹה *Ego vero obfirmabo cor Pharaonis,* cf. not. supra ad IV, 21.

4. וְנָתַתִּי אֶת־יָדִי בְּמִצְרָיִם *Et ponam manum meam in Aegyptum.* Quia homines manu solent percutere ac plagam infligere, ideo, uti notat Aben-Esra, plaga a Deo inflicta manus ejus appellatur. Hinc Onkelos et hic et infra Vs. 5. אֶת־יָדִי reddit מַחַת גְּבוּרְתִּי *plagam fortitudinis meae.* אֶת־צִבְאֹתַי *agmina mea,* cf. not. supra ad VI, 26. בִּשְׁפָטִים *judiciis,* i. e. poenis, nam *judicare* Hebraeis haud raro *punire.* LXX. σὺν ἐκδικήσει μεγάλῃ.

5. וְיָדְעוּ מִצְרַיִם כִּי־אֲנִי יְהוָה *Et cognoscent,* experientur *Aegyptii me esse Jovam,* i. e. Deum Hebraeorum eumque potentiorem diis Aegyptiorum. Saepe ora-

cula aliorum Deorum proferebantur, quorum nullus erat effectus, sed Dei Israelitarum promissa et minas impleri, viderunt Aegyptii.

6. וַיַּעַשׂ מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן *Et fecit Moses et Aaron*; scil. prodigia et ostenta, Vs. 3. Quibus verbis, observat Mendelii fil., generatim indicat, esse a Mose et Aarone ea miracula edita, quae deinceps singulatim exponuntur. Quod in fine Versus additur, כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֹתָם כֵּן עָשׂוּ *quemadmodum praeceperat Jova iis ita fecerunt*, non redundat; sed haec iteratio significat, nihil ab illis omnino praetermissum fuisse, omniaque ex praescripto Dei acta.

6. *Moses una cum Aarone Pharaonem denuo adit, et post miraculum baculi in serpentem mutati editum immittit plagam primam aquae in sanguinem conversae. Cap. VII, 8—25.*

9. תְּנוּ לָכֶם מוֹפֵת *Date*, edite *vobis*, i. e. ut vobis fides adhibeatur, *prodigium*. מוֹפֵת Jarchi dicit esse *signum ad ostendendum quod sit facultas ei qui vos misit*. Inter אוֹת et מוֹפֵת Kimchi sic distinguit, ut אוֹת generale sit, et quodvis signum denotet, מוֹפֵת autem non usurpetur nisi de portento, seu miraculoso quodam signo, quod ad fidem faciendam editur. קַח אֶת־מַטְּךָ *Sume baculum tuum*. Intelligendus, inquit Mendelii fil., baculus Mosis, quem fratri dedit. Cf. supra IV, 17. 20. — יְהִי לְתַנִּין *Erit*, vertetur *in draconem*, i. e. in serpentem, cf. infra Vs. 15. et supra IV, 3. Arabes quoque suum حَيَّة *serpens* et ثُعْبَان *draco* promiscue de quovis serpente usurpare, docuit Bochartus *Hieroz*. P. II. L. III. Cap. 14. T. III. p. 222. edit. Lips. Ceterum de re ipsa vid. not. infra ad Vs. 12.

11. וַיִּקְרָא גַּם־פַּרְעֹה לַחֲכָמִים וְלַמְכַשְּׁפִים *Et vocavit Pharao quoque sapientes et incantatores*. Quod ad vo-

cem חֲכָמִים attinet, vere notavit C. B. MICHAELIS in *Philologematt. Medicc.* §. X. p. 13., verba quae *sapiendi sciendique* notionem habent, apud Orientales ipsis quoque cessisse *incantatoribus*, *veneficis* et *magis*, quia hi plus aliis scire putantur. Sic Arabum طَبَّ tam *scientia polluit*, quam *fascino praestigiisque usus fuit*, significat, et عَرَّافٌ *hariolus* ab عَرَفَ *scivit.* Ita hoc loco חֲכָמִים junguntur *incantatoribus*, qui Hebraeis מְכַשְּׁפִים vocantur, quae vox deducitur a כָּשַׁף, quod verbum Syris in forma Ethpaal *supplicavit*, liturgias *celebravit*, *sacra peregit*, denotat, et hinc apud Hebraeos de iis usurpatur, qui formulas magicas recitant mussitantve, incantamentorum sunt periti; cf. Mal. III, 5. Dan. II, 2. — וַיַּעֲשׂוּ גַם־הֵם חַרְטֻמֵּי מִצְרַיִם בְּלַהֲטֵיהֶם כֵּן *Feceruntque et ipsi magi Aegypti per arcanas suas artes ita.* De חַרְטֻמִּים vid. not. ad Genes. XLI, 8. Nomen לַהַט Aben-Esra a verbo לָהַט *arsit*, *flammavit*, sic explicat: הוא כמו בריקות ואש עוברת וזאת היא אחיזת עינים *est quasi fulgor et ignis praetervolans*, *atque haec est retentio oculorum.* Censet igitur notari praestigias, quae fallaci et evanida specie eludunt. Maimonides quoque, referente Abarbenele, magos istos celeri manuum suarum motione oculos spectatorum fefellisse arbitratur, ut res aliud quam revera esset, appareret, atque ideo dictum בְּלַהֲטֵיהֶם, quod esset כְּלַהַט הַחֶרֶב הַמִּתְהַפֶּכֶת *instar flammae* s. fulgoris *gladii vibrati*, huc illuc agitati (Genes. IV, 24.). Sed quum infra Vs. 22. et VIII, 3. pro בְּלַהֲטֵיהֶם scribatur בְּלָטֵיהֶם, nomen לָט autem ad radicem לָאַט sive לוּט sit referendum, satis est verisimile, quod hic habetur, non esse diversum ab eo, quod infra locis indicatis legitur, quum literae א et ה, ubi mediae sunt radicales, haud raro cum ו permutentur, unde מול et Aramaicum מְהַל *circumcidere*, בּוֹשׁ et Aramaeum בְּהַת *erubescere*, רוּץ et Aramaeum רְהַט *currere*, non sunt diversa. לוּט autem, eique consona לָאַט et לָהַט, *velare*, *abscondere*, *occulta-*

te, notare constat. Erunt igitur לְטִים, לָאטִים, לַהֲטִים vel *arcana*, *artes arcanae* (ita LXX. *ταῖς φαρμακείαις αὐτῶν*, Saadias بِتَخْفِيهِمْ et Arabs Erpenii, بِخَفَايَاتِهِمْ *per occultas suas artes*), vel *formulae arcanae*, quales sunt incantationes, quae non sunt vulgo notae, occultosque complectuntur sensus, aut submissa voce recitari solebant. Hinc Aquila vertit *ἐν ἠρεμαίοις αὐτῶν*, *submissis suis verbis*, et Onkelos בְּלַחֲשֵׁיהוֹן *mussitationibus suis*. Attamen silentio non est praetermittendum, ex Aben-Esrae, Maimonidis et Abarbenelis sententia לַהֲטִים et לְטִים fuisse diversa, atque quod magi baculum in serpentem convertisse viderentur, id quidem agilibus manuum suarum motionibus (quas per לַהֲטִים indicari volunt) effecisse, quibus hominum oculos praestrinxissent, sed in convertenda aqua in sanguinem (infra Vs. 22.), et in producendis ranis (VIII, 3.) usos esse incantationibus et magicis formulis. Nomina duorum ex magis illis, de quibus hic sermo, commemorat Paulus, Apostolus, in 2 ad Timoth. III, 6. *Ἰαννῆν καὶ Ἰαμβρῆν*, aut *Μαμβρῆν*, eos appellat, et restitisse Mosi ait. Sequutum illum esse traditionem inter Judaeos propagatam, apparet inde, quod et paraphrastae Chaldaei, Jonathan et Hierosolymitanus, יַנִּיס וְיַמְבְּרִיס illos vocant; de quibus quae narrant Hebraei, e Talmude aliisque Hebraeorum monumentis congessit Buxtorfius in *Lexico Chald. Talmud.* p. 945. seqq. Neque exteris illa nomina fuere incognita. Plinius *Hist. Nat.* L. XXX. Cap. 1., ubi de magis, *est*, inquit, *et alia magices factio*, *a Mose*, *et Jamne et Jotape*, *Judaeis*, *pendens*. E quibus verbis, quamvis res diversissimas miscent, hoc tamen liquet, Plinium Jamnis magi, Mosis aequalis, nomen legisse, non in Judaeis, sed in Graecis aut Romanis scriptoribus. *Jannis* etiam meminit Apulejus in *Apolog.* p. 108. ed. Casaub.: *Ego ille sim Carinondas*, *vel Damigeron*, *vel Moses*, *vel Jannes*, *vel Apollonius*, *vel ipse Dardanus*, *vel qui-*

cunque alius post Zoroastrem et Hostanem inter magos celebratus est. Numenius Pythagoricus L. III. *περὶ τοῦ ἀγαθοῦ* prouti laudatur ab Eusebio *Praepar. Evang.* L. IX. Cap. 8. *Τὰ δ' ἑξῆς Ἰαννῆς καὶ Ἰαμβρῆς, Αἰγύπτιοι ἱερογραμματεῖς, ἄνδρες οὐδενὸς ἥττους μαγεῦσαι κριθέντες εἶναι, ἐπὶ Ἰουδαίων ἐξελαυνομένων ἐξ Αἰγύπτου. Μουσαίῳ γὰρ τῷ Ἰουδαίων ἐξηγησαμένῳ, ἀνδρὶ γενομένῳ θεῷ εὔξασθαι δυνατωτάτῳ, οἱ παραστῆναι ἀξιωθέντες ὑπὸ τοῦ πλήθους τοῦ τῶν Αἰγυπτίων, οὗτοι ἦσαν, τῶν τε συμφορῶν, ἃς ὁ Μουσαῖος ἐπῆγε τῇ Αἰγύπτῳ τὰς νεανικωτάτας αὐτῶν ἐπιλύεσθαι ὤφθησαν δυνατοί. Deinceps vero Jannes et Jambres, sacrorum scribae Aegyptii, magicis artibus nemine inferiores crediti, quo tempore exacti sunt ex Aegypto Judaei. Quippe ambo quidem communi Aegyptiorum consensu delecti sunt, qui Musaeo, duci Judaeorum, viro precibus apud Deum potentissimo, sese opponerent, adeoque gravissimas quasque calamitates a Musaeo in Aegyptum invectas depellere posse conspecti sunt.* Manifestum est, *Musaeum* pro *Mose*, voce ad Graecam terminationem inflexa, dixisse Numenium. Artapanus vero, apud eundum Eusebium, ejusdem L. Cap. 27. omissis nominibus, multisque fabulosis admissis, ne quis ex Mose hausisse, quae habet, putet, ait, *βασιλέα τοὺς ἱερεῖς τοὺς ὑπὲρ Μέμφιν καλέσαι, καὶ φάναι αὐτοὺς ἀναιρήσειν, καὶ τὰ ἱερὰ κατασκάψειν, ἐὰν μὴ καὶ αὐτοὶ τερατουργήσωσι. τοὺς δὲ τότε διά τινων μαγγάνων καὶ ἐπαοιδῶν δράκοντα ποιῆσαι, καὶ τὸν ποταμὸν μεταχρῶσαι, a rege sacerdotes, regionem supra Memphin sitam colentes, esse vocatos, eumque dixisse, se eos interfecturum et templa demoliturum, nisi et ipsi portenta ederent, hos vero machinis quibusdam et incantationibus serpentem fecisse, et fluvii colorem mutasse.* Cf. P. E. Jablonskii *Opuscula* ed. Te Water, P. I. p. 433. et P. II. p. 23. Quos Hebraei *Jannes* et *Jambres*, eos Mohammedani *Sadur* et *Gadur* appellant; vid. Herbeloti *Biblioth. Orient.* s. v. *Mousa*, et quae affert Sale in notis ad Corani Sur. VII. Vs. 116. Exstat P. G. Cassii Dissertat. *de Janne et Jambre, famosis Aegyptiorum magis*, Halae,

1747. in quat. Sed quod probandum sibi sumsit auctor (p. 31. seqq.), verba וַיַּעֲשׂוּ כֵן valere: *conati sunt ita facere*, nec tamen efficere poterant, aperte repugnat iis, quae Versu proximo leguntur et totius narrationis tenori.

12. Quod Versu praecedente dixerat, magos Aegyptios suis incantationibus, seu arcanis artibus, idem quod Moses fecisse, id nunc disertius dicit: וַיַּשְׁלִיכוּ אִישׁ מַטֵּהוּ וַיִּהְיוּ לְתַנִּינִם *et projecit quisque baculum suum, et facti sunt dracones s. serpentes.* Quaerunt interpretes, quid fecerint magi, verane eorum miracula fuerint, an a Mosaicis diversa? Atque plures quidem superioris aetatis interpretes haud dubitarunt, vera illa fuisse miracula, sed diaboli aliorumve malorum daemonum opera perpetrata. Recentiores contra fere statuunt meris praestigiis Aegyptios illos Pharaonis et suorum oculos praestrinxisse. Quae ipsa est Mohammedanorum Corani interpretum ad Sur. VII, 116. sententia, qui magos perticis aut funibus argento vivo repletis serpentes eorumque motus imitatos fuisse volunt. J. D. Michaelis ad versionem Exodi teutonicam a se editam magos conjicit adhibuisse certos serpentes, qui cum se non commovent, baculi speciem habent, quos quum Pharaone spectante manu gestarint et projecerint, projectos sese movisse. Quod eo minus improbabile alicui videri potuerit, quum etiamnum in Aegypto et India artis serpentes pro lubitu coercendi atque tractandi peritos exstare constet. Atque hac ipsa arte non solum magos, verum et ipsum quoque Mosen peregisse quod hic legimus contendit J. G. Eichhorn in Commentat. *de Aegypti anno mirabili*, in *Commentatt. Societat. Reg. Scientiar. Gotting. recentiorr.* Vol. IV. Class. histor. et philolog. p. 45. Not. „Postulante," inquit, „rege Aegyptio a Mose argumentum, ex quo pateat familiaritatem illi intercedere cum Numine diis Aegyptiis majore et potentiore, primum Moses provocat ad idem, quo sibi apud gentiles suos fidem fecerat, nimirum ad traditam sibi a Numine Israelitarum tutelari artem, ita serpentes tractandi, ut iis instar baculorum uti possit, quae (inquiens) quum

sacerdotes Aegyptios lateat, patere, se a Numine diis Aegyptiis, sacerdotum ordini familiaribus, longe potentiore regi. In qua tamen persuasione fallebatur: arcessiti enim Aegyptii rerum arcanarum periti ejusdem artificii experimentum dederunt; ex quo ipso colligere licebit, humanas artes ad hanc serpentes tractandi rationem suffecisse, nec eam inter rerum miracula esse referendam, quamquam idem artificium a serpentum incantatoribus hodie adhuc spectandum dari, in itinerariis legere me non memini." Verum uti vix credibile est, Mosen sibi persuasisse, se ejusmodi artificio, satis in illis terris communi, posse regi ejusque ministris imponere, ita nec veri est simile, illum, in aula educatum omnique doctrina Aegyptiorum imbutum, ignorasse, magis istam artem cognitam esse. Praeterea illi sententiae, a magis peracta miracula fuisse mira oculorum ludibria, opponunt alii, talia si fuerint, mirum esse, Mosen ne verbulo quidem id indicasse, quum multum ad gloriam Dei Israelis attineret, obiter saltem monuisse legentes, Aegyptiorum magorum miracula nonnisi praestigias fuisse, nec quicquam simile veris habuisse, praeter speciem externam. Imo ita loquitur Moses et hic, et infra Vs. 22. et Cap. VIII, 3., ac si idem plane quod ab ipso a magis quoque peractum fuisset. Ac sane Mosen non dubitasse, quin a falsis prophetis, aut in talium gratiam vera miracula fieri possent, apparet e Deut. XIII, 2. Atque haec fuit Judaeorum, etiam postremis temporibus, sententia, *τέρατα* et *σημεῖα* malorum daemonum ope fieri. Sic accusabant Pharisaei Christum, cum miracula *ἐν ἄρχοντι τῶν δαιμονίων* facere, Matth. IX, 34. XII, 24., neque eos confutat Christus, negando a malis daemonibus miracula fieri posse. Quinimo et ipse dicit, venturos Pseudoprophetas, qui *edituri sint signa magna et portenta*, Matth. XXIV, 24. Ea quidem prodigia dicuntur *τέρατα ψεύδους* a Paulo 2 Thess. II, 9., quibus, recte observante Grotio, non significantur miracula falsa, sed quae falsae doctrinae inserviunt. Addunt, qui Mosis phrasin, וַיַּעֲשׂוּ כֵן proprio sensu intelligendam vo-

lunt, et vera miracula malorum daemonum ope a magis peracta contendunt, quum nos omnino lateat spirituum ab humanis diversorum natura et potestate, nec fidentius nobis negandum esse, nihil valere daemones in mundum corporeum. Plura in utramque partem hac de re disputata legi possunt in Calmeti Dissertat. *de veris fictisque prodigiis et daemonum ac angelorum in corpora potestate* in Ejus *Prolegomenis et Dissertatt. in S. S. libros* p. 50. seqq., et in Moshemii ad eam Dissertat. vernacule translatam notis (*Calmeti bibl. Untersuchungen*) P. II. p. 46. seqq., atque in Donati *Auszug aus Scheuchzers Physica sacra*, P. I. Vol. 2. p. 29. Ceterum veros fuisse serpentes, quos in conspectum produxerant magi, Moses docet his verbis: וַיִּבְלַע מַטֵּה־אַהֲרֹן אֶת־מַטֹּתָם *devoravitque baculus Aaronis baculos eorum. Baculos* vocat serpentes, quod eadem esset utrorumque materia, quamquam erat mutata forma. Exaggerant miraculum, qui, ut R. Josua ab Aben-Esra laudatus, statuunt, baculum, qui in serpentem conversus fuerat, in pristinam formam redactum magorum baculos devorasse. Ita et Jarchi: מאחר שחזר ונעשה מטה בלע את כלן *posteaquam denuo factus est baculus, omnes eos*, magorum baculos, *devoravit.* Sed multo magis probabilis Aben-Esrae sententia, baculum Mosis jam in serpentem fuisse mutatum, cum baculos magorum similiter in serpentes conversos devoravit; vocari autem *baculum*, quod talis esset initio. Plane pervertit hujus Versus sensum Cassius, qui in Dissertat. supra sub finem notae ad Vs. 11. commemorata verba וַיַּשְׁלִיכוּ אִישׁ מַטֵּהוּ וַיִּהְיוּ לְתַנִּינִם sic vertit: *et quilibet misit baculum suum, ut fierent serpentes.* „Interim," addit, „nihl fit; baculi quod erant, esse non desinebant, quod et ex sequentibus apparet, dum Moses scribit: *Aaronis virga deglutiebat*, non eorum serpentes, sed *eorum baculos*, quos in tellurem projecerant magi. Ecce jam praeclaros illos homunculos! baculis instructi venerant, jam iisdem spoliati discedunt, quum serpenti Mosaico in nutrimentum cesserint. Si vero baculos suos reapse

in serpentes convertissent, quomodo virga Aaronis eorum baculos devorasset?" Verum si *baculo Aaronis* hic serpens ex eo factus intelligitur, quis non videt, *magorum baculis* item serpentes ex iis factos intelligendos esse, nisi eandem vocem in eodem inciso diverso modo, pro mero lubitu, capere velimus.

13. וַיֶּחֱזַק לֵב פַּרְעֹה *Et obfirmavit se cor Pharaonis,* obstinatus mansit. Quamvis inde, quod Mosis sive Aaronis baculus in serpentem conversus magorum serpentes ex eorum baculis factos deglutiit, colligere debuisset, a Mosis partibus potentius numen stare, maluit tamen id magicis artibus tribuere. Artapanus, post verba in not. ad Vs. 11. allata subjecit, *τὸν βασιλέα φρονηματισθέντα ἐπὶ τῷ γεγονότι, πάσῃ τιμωρίᾳ καὶ κολάσει κατακίζειν τοὺς Ἰουδαίους, regem eo quod contigerat elatum omni poena et supplicio Judaeos vexasse.*

14. כָּבֵד לֵב פַּרְעֹה *Grave est cor Pharaonis,* pertinaci est animo. כָּבֵד Jarchi et Kimchi notant non esse hoc loco Praeteritum, sed Adjectivum, ut infra XVIII, 18., et verba plene sic esse concipienda: לֵב פַּרְעֹה הוּא כָּבֵד. Hinc factum esse, quod Onkelos hic non אִתְיַקַּר, *aggravatum est,* sed Adjectivum יַקִּיר posuerit.

15. הִנֵּה יֹצֵא הַמַּיְמָה *Ecce egreditur,* egredietur *ad aquam,* ad Nilum. Notat Aben-Esra, hunc morem obtinere hodieque in Aegypto, ut rex, mensibus Thammuz et Ab (Junio et Julio) exeat mane ad fluvium, visum quot gradibus aqua creverit. Nam ex eo conjecturam capiebant de illius anni futura ubertate aut sterilitate. Cf. Gen. XLI, 1. 2. et ibi not. Alii conjiciunt, Pharaonem se quovis mane ad flumen contulisse lavandi causa, cf. supra II, 5. Jubetur Moses captare hanc occasionem, quia ad regis palatium non satis liber erat accessus. — וְנִצַּבְתָּ לִקְרָאתוֹ *Et stabis, sta in occursum ejus,* exspecta donec tibi occurrat; cf. supra V, 20.

16. וְיַעַבְדֻנִי *Et me colant,* i. e. ut festum in mei

honorem celebrant, ut est supra V, 1. Aut: ut mihi sacrificia offerant, III, 18.

17. בְּזֹאת תֵּדַע כִּי אֲנִי יְהוָֹה *In hoc*, per hoc, quod editurus sum prodigium, *cognosces quod ego Jova*, intelliges me esse Deum Hebraeorum, quem tibi ignotum esse dixisti, V, 2. הִנֵּה אָנֹכִי מַכֶּה בַּמַּטֶּה אֲשֶׁר־בְּיָדִי *Ecce! ego percutio baculo, qui est in manu mea.* Haec ipsius Jovae verba esse videntur, nam praecessit: כֹּה אָמַר יְהוָֹה. Aben-Esra ait sermonem esse concisum, ac deesse vocem שלוחו *nuntius ejus*, q. d. ego nuntius ejus percutio baculo, qui est in manu mea. Addit, Mosen dicere *in manu mea*, etiamsi baculus in manu Aaronis esset, propterea quod ambo in miraculo patrando ex aequo conjuncti fuerint. Imo Moses primas tulit, nec nisi ex ejus mandato Aaron quicquam gessit. Plane hic personam Dei in se suscipit Moses, cf. VI, 6. Percutere igitur jubetur Moses vel Aaron cum baculo עַל־הַמַּיִם אֲשֶׁר בַּיְאֹר וְנֶהֶפְכוּ לְדָם *super aquas quae in rivo, et vertentur in sanguinem*, i. e. rubrum colorem induent, ut sanguinis adspectum praebeant, quemadmodum Joel III, 4. dicitur: וְהַיָּרֵחַ יֵהָפֵךְ לְדָם *et luna convertetur in sanguinem.* Quod attinet ad rem, cf. infra ad Vs. 20.

18. וְהַדָּגָה אֲשֶׁר־בַּיְאֹר תָּמוּת *Et piscis qui in fluvio morietur.* Nilum abundare pisci testantur omnes qui de Aegypto scripserunt. Instar omnium sit Diodorus Siculus, qui in *Biblioth.* L. I. p. 32. ed. Rhodom. haec habet: Ὁ Νεῖλος ἔχει παντοῖα γένη ἰχθύων, καὶ κατὰ τὸ πλῆθος ἄπιστα· τοῖς γὰρ ἐγχωρίοις οὐ μόνον ἐκ τῶν προσφάτων ἁλισκομένων παρέχεται δαψιλῆ τὴν ἀπόλαυσιν, καὶ πλῆθος εἰς ταριχείαν ἀνίησιν ἀνέκλειπτον. *Nilus habet omnia genera piscium, et incredibili multitudine, accolis enim non modo ex recens captis copiosam escam suppeditat, sed et copiam ad salsamenta inexhaustam praebet.* וְנִלְאוּ מִצְרַיִם לִשְׁתּוֹת מַיִם מִן־הַיְאֹר *Et defatigabuntur Aegyptii bibere aquam ex fluvio.* Quae verba Jarchi ita exposuit: נלאו

לבקש רפואה למי היאור שיהיו ראויין לשתות *fatigati erunt quaerendo qui aquis fluvii mederi possint, ut ad potandum sint idoneae.* Atque huic interpretationi Vs. 24. favere dici possit. Verum videtur sensus potius hic esse: taedebit Aegyptios bibere aquam e fluvio. LXX. *Καὶ οὐ δυνήσονται οἱ Αἰγύπτιοι πιεῖν ὕδωρ ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ.* Cf. infra Vs. 21. Quod quam moleste ferre Aegyptios oportuerit, inde aestimare licet, quod Aegyptus aquam ad bibendum aptam aliam vix habet praeter eam, quae ex Nilo derivatur. Fontes enim in ea regione sunt rarissimi; puteana aqua ingrati saporis est et insalubris, pluvialis autem fere nulla, quum in illa terra, praesertim in superiore Aegypto, numquam aut raro pluat. Vid. *das alte und neue Morgenl.* P. I. No. 200. p. 276. Jarchi ad h. l. ita scribit: *Imbres non descendunt in Aegypto, sed Nilus ascendit irrigatque terram. Aegyptii autem Nilum divino cultu prosequebantur: ideo percussit Deus primo eorum timorem,* i. e. numen quod timebant, *deinde ipsos punivit.* Sane Nilum, inter numina maxima Aegyptios coluisse ostendit Jablonski in *Panth. Aegypt.* P. II. p. 140. seqq. — Codex Samaritanus huic Versui haec adsuit veluti ad complendam narrationem: וילך משה ואהרן אל פרעה ויאמרו אליו *et ivit Moses et Aaron ad Pharaonem et dixerunt ad eum,* quibus subjicit quae Vs. 16. 17. habentur.

19. מֵימֵי מִצְרַיִם *Aquae Aegypti* est generale, tum singula aquarum receptacula sigillatim enumerat: נַהֲרֹתָם *fluvios eorum*, Aegyptiorum, i. e. brachia et ostia Nili; habet enim Aegyptus praeter Nilum nullum alium fluvium. יְאֹרֵיהֶם *Rivos eorum*, i. e. canales operâ hominum factos ad agros irrigandos. LXX. *διώρυγας.* Saadias: خُلْجَانِهِمْ, Pluralis qui dicitur fractus nominis خَلِيج *rivus e flumine majore derivatus.* אַגְמֵיהֶם *Paludes stagnantes eorum*, quales Nilus post reditum in

sua litora relinquit. כָּל־מִקְוֵה מֵימֵיהֶם *Omnem congregationem aquarum eorum*, in cisternis et minoribus aquarum receptaculis. וּבָעֵצִים וּבָאֲבָנִים *Et in lignis et in lapidibus*, i. e. interpretante Onkeloso, וּבְמָנֵי אָעָא וּבְמָנֵי אַבְנָא *et in vasis ligneis, et in vasis lapideis.* Cf. *das alte und neue neue Morgenl.* P. I. No. 201. 202. p. 279. seqq.

20. וַיֵּהָפְכוּ כָּל־הַמַּיִם אֲשֶׁר־בַּיְאֹר לְדָם *Et conversae sunt omnes aquae quae in rivo in sanguinem.* Nili aquas quotannis paulo post earum incrementa, id est, sub finem mensis Junii et initio Julii, rubidas lactisque instar conspissatas fluere, vel ex soli rubri Aethiopiis contagione, vel, ut alii volunt, ab innumeris aqua immersis insectis, Aegyptiis quoque eas suo foetore molestas, bibentibus adeo noxias esse, ex itinerum commentariis fide dignissimis notum est. Plura ex illis collecta vide in Oedmanni *vermischten Sammlungen aus der Naturkunde* etc. P. I. p. 142. vers. teuton., et in *dem alten und neuen Morgenl.* P. I. No. 203. p. 281. seqq. Hinc nec in iis, quae hic narrata legimus miri quidquam, aut ab eo, quod in Aegypto quotannis accidere solet, alienum agnoscit Eichhorn in *Commentat.* supra ad Vs. 12. laudata, in qua evincere sibi sumsit, decem, quae dici solent, plagas, quibus Aegyptiis vexabantur tempore exitus Israelitarum, nequaquam fuisse praeter naturae ordinem, sed sponte naturae eâdem, qua a Mose recensentur, serie, vertente anno statis temporibus in Aegypto recurrere (Quod ipsum ostendere conatum esse Joa. Bonsdorf in Commentatt. *de plagis Aegyptiacis Exod. VII—XII.* Abo, 1809. 10. 4., didici ex Ephemeridibus literariis Gottingensibus anni 1820. No. 67. d. 24. April.). Mosen vero, quum faustum rei sibi demandatae successum unice quaerendum censeret in Jovae potentia, spem concepisse, si regi Aegyptio probaverit, Jovam Numen esse diis Aegyptiis multo majus et potentius, illumque et Aegypto praesidere, rerumque ibi frequentatarum ordinem instituisse, fore, ut rex Aegyptius convincatur, se mandata a Jova accipere posse, et accepta debere promptis-

sime exsequi. „Jovae autem," inquit Eichhornius p. 40.; „Aegyptiarum rerum procurationem probavit ex insignibus et notabilibus rerum commutationibus, quotannis in Aegypto vicibus constitutis redeuntibus, quas ordine ita prosequutus est, ut peculiares singulorum mensium molestias et cruciatus inde a primo Nili incremento usque ad ultimum ejus decrementum ad Jovam tanquam auctorem referret, initio a Nili flavedine in ruborem conversa facto, ceterisque malis domesticis, quae Nili ruborem quotannis sequi solent, usque ad pestiferas et contagiosas in pueros grassantes variolas subnexis. Ex qua ipsa rerum naturalium in Aegypto quotannis obviarum serie augurari licet, naturalibus Mosen rerum eventibus, nec rerum miraculis usum esse ad summum Jehovae, quod in Aegyptum exerceat imperium probandum. Si quidem vexationes annuae Aegyptum Mosis interventu alienis mensibus oppressissent, causa aliqua esset, qua inducti pro veris eas rerum miraculis haberemus. Verum suo eas mense cruciasse Aegyptios, non solum colligimus ex hoc, quod animalcula et insecta, quae inter Nili incrementa infinite augeri omnis memoria prodidit, se invicem legimus excepisse ordine hodie adhuc obtinente, ut Nilum rubescentem ranae, ranas culices reptantes, culices reptantes muscae caninae sequerentur; sed etiam ex eo, quod post grandinem, quae in armenta regia saeviit, locustarum examina agrorum fruges depavisse dicuntur, et hoc cruciatu finito caliginem coelum per triduum obscurasse, quae quasi portenderit repentinam puerorum Aegyptiorum mortem. Jam grandinem eo tempore cecidisse legimus, quo hordeum justam magnitudinem, linum autem siliquas habuerit (infra IX, 31.), hoc est, ex auctoritate scriptorum tam veterum, quam recentiorum, mense Martio, ut adeo intra medium Martium et medium Aprilem, quo Israelitae ex Aegypto dimissi sunt, publicarum calamitatum trias, locustarum videlicet vexatio, et horror tam a caligine, quam a repentina primogenitorum morte Aegyptiis incussus, interponenda sit. Atque hoc ipsum est,

quod nos adeo invitos cogit statuere, quemlibet Aegypti cruciatum solito ordine rediisse, et in suum mensem incidisse. Aegyptus enim locustis circa aequinoctium vernum infestata eodemque fere tempore calidis deserti ventis flantibus per tres dies obscuratur; paulo post, Nilo ita diminuto, ut magis decrescere nequeat, grassari solent variolae, pueris Aegyptiis mortiferae." Quum tamen eventuum illorum quotannis vicibus constitutis in Aegypto redeuntium mera praenunciatione Mosen vix credibile sit sibi persuasisse, se regi Aegyptio probare, notabiles illas rerum commutationes Jovae, Dei Hebraeorum, potentia effici, et se Numinis ejus familiari consuetudine uti, nisi illarum mutationum praedictionibus talia junxerit, quae miri et portentosi speciem saltem prae se tulerint; quibus id artibus Moses praestiterit, Eichhornius ostendere conatur. Atque primam quidem, aquarum rubidarum molestiam, quod attinet, quanam ratione Moses instituerit Pharaoni persuadere, Jovae illam potentia effici, hunc in modum disserit Vir sagacissimus: „De illius ruboris caussa physica, de qua hodie adhuc disputatur [vid. supra ad hujus notae initium], Mosis tempore non constitisse, quis miretur? Nec eam aliquem sollicitum tenuisse credere licet, quamdiu illa cogitandi judicandique ratio obtinuit, qua res quaelibet mirabilis ad naturam aliquam humana majorem referebatur. Quodsi tamen alicui contigerit, ut casu aut rerum naturalium penitiore cognitione inveniret, qua ratione aqua rubore tingi posset, is ex communi tunc regnante sensu a natura hujus ruboris auctore, hanc rem edoctus videbatur. Jam haustae Nili aquae ruborem inferendi artem detexerat Moses, vel, ut ex sensu illius temporis rectius dicamus, Jehovae, Numinis sui tutelaris, beneficio hanc rem, omnibus, ut arbitrabatur, ceteris naturis incognitam, resciverat, qui proinde decolorationis Nili quotannis redeuntis auctor habendus sit. In novum igitur Pharaonis congressum admissus se effecturum ait (Exod. VII, 14.), ut aqua ex Nilo hausta rubeat in terram effusa, quod quum edoctus sit a Numine Israelita-

rum tutelari, elucescere, non solum esse illud Numen praepotens, sed etiam quotannis aquarum Nili rubidarum auctorem, adeoque summum rerum Aegyptiarum praesidem; cujus imperii in Aegyptios signum Nili decoloratione, sanguini simili, regem proximis diebus denuo experturum esse. — — Negamus igitur, quod olim superstitio voluit, sub ipsum baculi in Nilum protenti ictum omnes Nili ejusque canalium, rivorum et stagnorum aquas ruborem induisse; quod si factum esset, unde Aegyptii rerum arcanarum periti petiissent aquam rubore tingendam? (Vs. 23.). Ex receptaculis, inquis, aquae subterraneis, quae terra ad Nili litus effossa detecta sunt (Vs. 24.). Audio. At ante terram incisam legimus Aegyptiorum magos aquam habuisse, quam rubore inficerent (Vs. 22.). Itaque ne sibi ipsi contradicat narratio de editis a Mose portentis, in subsidium vocandus est locus, qui primus de aqua rubore suffundenda loquitur, Exod. IV, 9., qui quum Mosi injungat: *sume aquam ex flumine, eamque effunde in terram, quae sic mutabitur in sanguinem;* quid impedit, quo minus statuamus, praesente etiam rege Aegyptio vas tantum oppletum esse Nili aqua, eaque rubefacta Mosen baculo percussisse Nilum, additis verbis male ominosis his, ex parvis auguria majorum capiunt; quemadmodum ipse aquam vasis flavam in rubentem permutaverit arte a Jova sibi tradita, sic Jovam proxime effecturum, ut omnes Nili, rivorum et lacuum Aegypti aquae rubefiant. In eo igitur imperfecta est rerum peractarum expositio, ut praetermisso rerum actu minus mirabili priore, ex praecedentibus facile explendo, qui aquam ex Nilo haustam rubore inficere jubebat, subsisteret in rerum actu posteriore, aquas rubescentes in locum flavarum per totam Aegyptum substituente, eique soli inhaereret, quod eo sensus multo acrius feriebantur." Haec Eichhornius. Quae, utut docte et ingeniose sunt disputata, vereor tamen, ne simplici verborum sensui adversentur, et hypotheseos adsumtae in gratiam verbis eum sensum inferant, qui a scriptoris

mente et consilio plane sit alienus. Nemini enim sine praejudicata opinione hanc narrationem legenti dubium esse potest, Mosen tanquam prodigiosum quid et vi divina effectum narrare, quod ad sui baculi ictum omnes Aegypti aquae non in Nilo solum, verum et in reliquis omnibus aquarum receptaculis uno momento in sanguinem conversae essent. Quod supra IV, 9. legitur id refert quod coram convocatis populi senioribus ad fidem suis verbis faciendam Mosis peragere jubetur. Quod vero hic narratur, coram rege ad Nili ripam est factum, cf. supra Vs. 15.

21. וְהַדָּגָה אֲשֶׁר־בַּיְאֹר מֵתָה *Et pisces, qui in fluvio, sunt mortui.* „Non eos moramur," inquit Eichhornius (l. l. p. 46.), „qui ordinario quotannis obtinente rubore pisces mori subdubitant, tacentibus hac de re itinerum in Aegyptum susceptorum commentariis. Verum quum omnes in eo consentiant, foetorem ingratissimum exhalare aquas Nili rubescentes (vid. e. c. *Prosperum Alpinum* de morbis Aegypti p. 25. *Thevenotium* I. p. 103. [et hoc ipso loco post verba supra apposita sequuntur haec: וַיִּבְאַשׁ הַיְאֹר *et foetuit fluvius*]), atque inter omnes constet, omnis generis pisces foetoris impatientissimos esse, quis non facile vel sine expresso scriptoris fide digni testimonio credat, foetorem Nili rubri multis piscibus mortiferum esse?" וְלֹא־יָכְלוּ מִצְרַיִם לִשְׁתּוֹת מַיִם מִן־הַיְאֹר *Et non potuerunt Aegyptii bibere aquas e rivo,* vid. not. supra ad Vs. 18.

22. וַיַּעֲשׂוּ־כֵן חַרְטֻמֵּי מִצְרַיִם בְּלָטֵיהֶם *Et fecerunt ita magi Aegyptiorum arcanis suis artibus.* De לָטִים vid. not. supra ad Vs. 11. Notat autem Aben-Esra, quaeri posse, si Aaron omnes aquas Aegypti in sanguinem convertit, ubinam magi invenerint aquam, quam converterent. Respondetque, Aaronem non convertisse nisi aquas, quae erant supra terram, non eas, quae erant sub terra; magos igitur fodiendo eduxisse aquam, eamque a se in sanguinem conversam esse prae se tulisse. Addit, magnum di-

scrimen fuisse inter Aaronis, sive Mosis, et magorum opus; Aaronem enim vertisse universum fluvium, qui ante ipsum erat, et omnem aquam totius Aegypti, quin et aquas perpetuo fluentes vertisse, magos autem paululum duntaxat aquae visos esse convertere, idque quod in vase esset, nec nisi ad momentum, nempe dum Pharao domum revertebatur, quum contra rubor, quo Aaron aquas affecit, per septem dies duraverit, cf. infra Vs. 25. Minus verisimile, quod vult Graecus quidam Scholiastes, Drusio commemoratus, cui adstipulatur Clericus, Mosen, sive Aaronem, postquam aquam in sanguinem commutasset, illam in pristinum statum revocasse, ut Aegyptiorum magi haberent, unde artem suam ostentarent.

23. וְלֹא־שָׁת לִבּוֹ גַּם־לָזֹאת *Nec posuit cor suum etiam ad hoc*, non adjecit animum ad tam insigni miraculum. גַּם referendum ad prius miraculum, quo virgam in serpentem mutavit.

24. וַיַּחְפְּרוּ כָל־מִצְרַיִם סְבִיבֹת הַיְאֹר מַיִם לִשְׁתּוֹת *Et foderunt omnes Aegyptii per circuitus rivi aquam ad potandum*, addit Jonathan de suo: וְלָא אַשְׁכַּחוּ צְלִילָן *nec invenerunt limpidam*, quo miraculum commutationis aquae sine idonea ratione exaggeratur. Sed quum id Moses non dicat, colligere potius licet, invenisse Aegyptios aquam potui idoneam; alias enim siti eis pereundum esset. Aben-Esra ait, Israelitas etiam similiter fodiendo aquam quaesivisse, nam plagam aquae rubore infectae, ranarum et culicum ad Israelitas pariter ac Aegyptios se extendisse; ista quippe leviuscula fuisse; in plaga autem muscarum, pestis et grandinis Deum inter Israelitas et Aegyptios distinxisse, non autem ulceris et locustarum. Alii vero etiamsi de quibusdam tantum plagis diserte dictum sit, eas Israelitas non attigisse, quum tamen Israelitarum in gratiam plagae omnes Aegyptiis inflictae fuerint, Israelitas putant ab omnibus immunes fuisse. Sed recte Drusius: „Ego pedibus eo in priorem sententiam. Primum, quia novum miraculum fuisset, si, cum omnes

aquae converterentur in sanguinem, Hebraeorum aqua sola excepta fuisset, quum Hebraei promiscue habitarent cum Aegyptiis, et nulla ejus mentio fiat, quod vel maxime erat memorandum. Jam vero quid necesse erat fodere aquam, si Hebraeorum aqua erat incorrupta? Saltem ab hac poena immunes fuissent Aegyptii, qui communem cum Hebraeis habitationem habebant. Unde sequeretur, plagam hanc non fuisse per universam Aegyptum, contra expressa Moses verba."

25. וַיִּמָּלֵא שִׁבְעַת יָמִים אַחֲרֵי הַכּוֹת־יְהוָה אֶת־הַיְאֹר *Et impleti sunt septem dies postquam percussisset Jova fluvium*, addit Jonathan: בָּתַר דְּאַסֵּי מֵימְרָא דַיְיָ יַת נַהֲרָא *deinde sanavit verbum Domini fluvium.* Abarbenel hoc ideo dictum vult, ut intelligatur, quanta fuerit Pharaonis obstinatio, qui etiamsi tam diu plaga sanguinis duravit, ejus tamen sensu affici noluit. Vel haec cum sequentibus connecti posse censet, ut hic sit sensus, post septem dies, ex quo ingruit plaga sanguinis, sequutam esse plagam ranarum. Vel denique sic intelligi posse, per septem dies post plagam sanguinis Aegyptios requiem habuisse, antequam plagâ ranarum percussi essent. Dierum numerum, per quos Nili rubor a Mose memoratus duraverit his verbis definiri, negat Eichhornius (l. l. p. 46.), ne hic locus adversetur solito temporis spatio per quod Nili aquae ruborem induunt, quod ad minimum viginti dierum est. Quare Eichhornius hoc tantum hic dici statuit, Mosen, rubore Nili praenunciato, per septem dies Pharaonem non adiisse. Attamen verba, *completos fuisse septem dies, postquam percusserit Jova fluvium*, vix alium sensum habere videantur, quam quem Abarbenel supra primo loco posuit, et quem Jarchi quoque exprimit: מניין שבעה ימים שלא שב היאור לקדמותו *numerus septem dierum* fuit, *quo non rediit fluvius ad naturam suam priorem.* Notandum tamen, in reliquis plagis non indicari, quamdiu singulae duraverint.

7. *Secunda plaga, ranarum, Cap. VII, 26. — VIII, 11.*

Cap. VII, 27. וְאִם־מָאֵן אַתָּה לְשַׁלֵּחַ *Si vero renueris dimittere*, scil. אֶת־עַמִּי, *populum meum*, quod e Versu superiore repetendum. מָאֵן Jarchi et Kimchi ajunt esse Adjectivum participiale, pro מְמָאֵן, ut Cohel. IV, 2. שַׁבֵּחַ *laudans* pro מְשַׁבֵּחַ, adjecta praeformativâ Participii Piel; ejusmodi Adjectiva participialia esse שָׁלֵו *tranquillus*, זָעֵף *indignabundus*. הִנֵּה אָנֹכִי נֹגֵף אֶת־כָּל־גְּבוּלְךָ בַּצְפַרְדְּעִים *Ecce ego percutiens sum*, i. e. *mox percutiam omnem terminum tuum*, totam tuam regionem, *ranis*. Verbum נָגַף et nomen inde deductum מַגֵּפָה *percussio* alias plerumque de letali plaga dicuntur, vid. e. c. infra XII, 13. 23. 27. Num. XIV, 37. XVI, 49. XXV, 9. 1 Sam. XXV, 38. al.; nec tamen id fieri ubique, Jarchi recte docet e loco infra XXI, 22., ubi נָגַף de tali plaga legitur, qua mulier gravida, ita quidem laeditur, ut abortum faciat, nec tamen letali. Nomine צְפַרְדְּעִים sunt ex Hebraeis qui *crocodilos* significari dicant, quos solide refutavit Bochartus *Hieroz.* P. II. Lib. V. Cap. 2. T. III. p. 567. seqq. ed. Lips., ubi totam hanc narrationem copiose et erudite exposuit.

28. Quod in genere dictum fuerat: *percutiam omnem terram tuam ranis*, jam proponit explicatius, ut Pharaonis animum magis feriat. וְשָׁרַץ הַיְאֹר צְפַרְדְּעִים *Et scatebit fluvius ranis*. De verbo שָׁרַץ vid. not. ad Genes. I, 20. „*Fluvii* nomine," inquit Bochartus l. l. p. 569., „rivos etiam et stagna, vel paludes, significari, constabit ex Vs. 5. Sed et Hebraei *aquas omnes* hic intelligunt, ubicunque locorum fuerint. Quia quum in Aegypto vix pluat, et quidquid aquarum est in rivis, aut stagnis, aut domesticis vasis, ex fluvio educatur, cum Deus jussit fluvium, ut ranas produceret, hoc mandatum pertinuit quoque ad quasvis aquas, quae vel ex fluvio per meatus subterraneos in stagna et paludes penetraverant, vel ab eodem haustae in vasis erant reconditae." וְעָלוּ *Et ascen-*

dent, videlicet ex flumine; nam, ut dicit Aben-Esra, amnis semper est urbe demissior. וּבָאוּ בְּבֵיתֶךָ וּבַחֲדַר מִשְׁכָּבְךָ וְעַל־מִטָּתֶךָ *Et ascendent in domum tuam, et in conclave cubilis tui et super lectum tuum.* „Intelligit Moses, tanta copia ranas futuras fuisse, ut circa aedes vagantes magno numero, si qua ingrediendi daretur copia, saltu sese intromissurae essent. Quum autem, in regionibus praesertim calidis, ad captandum ventum infima cubicula aperta relinquantur, januaeque et fenestrae pandantur, quid mirum, si illac sese intromiserint ranae?“ Cleric. וּבְתַנּוּרֶיךָ *Et in furnos tuos.* LXX. ἐν τοῖς κλιβάνοις σου. De תַּנּוּר vid. not. ad Levit. II, 4. Tanta erunt copia ranae, ut in siccissima loca, quae alioqui fugiunt, penetraturae sint. וּבְמִשְׁאֲרוֹתֶיךָ *Et in mactras tuas.* מִשְׁאֶרֶת Kimchius ait esse locum in quo subigitur massa ad conficiendum panem, ubi pinsitur et fit panis. Alii nomine illo notari putant locum, in quo panis aliorumque ciborum reliquiae reponuntur et asservantur, a שָׁאַר *reliquus fuit.*

29. וּבְכָה וּבְעַמְּךָ *Et in te et in populum tuum*, quasi dicat, fore, ut, non contentae domus ingredi, ipsos homines impetant. בְּכָה pro בְּךָ, quomodo codex Samaritanus habet, qui praeterea ut supra Vs. 18. ita et huic haec addit: ויבא משה ואהרן אל פרעה וידברו אליו כה אמר יהוה *et ivit Moses et Aaron ad Pharaonem, et alloquuti sunt eum, sic dixit Jova.* Tunc sequuntur mandata quae exstant Vss. 26. seqq. Quasi non sit satis, quid Moses jubetur haec Pharaoni dicere, nisi dixisse referatur totidem verbis; qua fide nuntii apud Homerum illa ipsa verba numerant, ad quae dicenda missa sunt. Quod quidem haud dubie praestitit Moses, prout jubetur supra IV, 12. VI, 29. At rem, quae per se facile intelligitur, non necesse erat diserte exponere.

Cap. VIII, 2. וַתַּעַל הַצְּפַרְדֵּעַ וַתְּכַס אֶת־אֶרֶץ מִצְרָיִם *Et ascendit rana, operuitque terram Aegypti.* „Ex

aqua Nili rubra," inquit EICHHORNIUS *Commentat.* supra ad VII, 12. laud. p. 46. seqq., „prorepsisse legimus ranarum innumeram multitudinem; qua in re nihil est, quod dubitationem moveat. Ab unica rana terrestri femina nostris in terris, vere jam maturius jam tardius ingruente, vel mense Martio, vel Aprili, ova ad minimum sexies centena, nonnumquam adeo undecies centena in aquam emitti ab accuratis naturae scrutatoribus observatum est, ut prorepente nova ranarum in perfectam formam excreta et insectorum tandem cupida sobole sub finem mensis Junii vel Julii initium terra locis paludosis vicina ita scateat ranis, ut pedem vix movere possis, quin plurimos ranunculos obteras, et pagorum, vicorum et urbium, in vicinia paludum, stagnorum et vivariorum sitarum incolis ad Autariatarum exemplum novae propter ranarum multitudinem sedes quaerendae essent (JUSTINUS XV, 2.), nisi a corvis, sturnis aliisque avibus hae molestia liberarentur. Nulla autem terra magis exuberare solet ranis quam Aegyptus, paludibus innumeris et aquis stagnantibus post Nili in sua littora reditum, distincta. Dolendum autem est, quod nemo eorum, qui Aegyptum adhuc adierunt, ranarum ibi domesticarum aliquam rationem habuerit, ut tempus edocti essemus, quo illae perfectam suam formam nactae coeco naturae impulsu, esuriant insecta, hancque suam famem expleturae relicta aqua terram petant. At quum vernum tempus res etiam Aegyptias medio ut plurimum mense Martio nova vita animet, necesse est, ut sub initium Aprilis ranae ad coitum stimulentur, novaque ex eo enata soboles mense Julio eam formam induerit, quae nutrimentorum ab aqua adhuc suppeditatorum pertaesa ad prorependum in terram impellatur, ut insecta quaerat. Moses igitur, a Pharaone ad novam confabulationem admissus, elucescere, inquit (Exod. VII, 26.), omnia maxima minima in Aegypto Jovae consilio gubernari, ex eo, quod ab eo quotannis innumera ranarum multitudo ex aqua in continentem Aegypti propellatur; cujus rei indicium esse, quod sibi id,

quod tantum esse possit hujus molestiae veri auctoris, significaverit, qua ratione ranae compellerentur, ut sedem suam humidam et paludosam cum sicca commutarent. Moses igitur artificio nobis incognito ranas catervatim ex vicina aliqua palude elicuisse credendus est, quo tamen Pharaonem non convicit, Jehovam hujus rerum ordinis auctorem esse, quandoquidem sacerdotes Aegyptii artem idem praestandi callebant. Unde colligimus, Mosen praesente rege Aegyptio ex una tantum palude ranas elicuisse, nec totam earum copiam simul, ut superstitio adhuc credidit, ad ejus nutum ex aquis erupisse, quod si factum esset, sacerdotes Aegyptii loco omnino caruissent et opportunitate Mosen aemulandi. Hos autem Mosis et Aegyptiorum sacerdotum artibus in terram pellectos ranarum primos quasi pilos subsequutae sunt reliquae catervae, post nactam perfectam formam insecta ex instinctu suo quaesiturae.“ Verum hac rei hic narratae explicatione verbis plura pro lubitu inferri, quam simpliciter dicunt, vix est quod moneamus. Bochartus l. l. p. 570. de eo, quod hic narratum legimus, ita judicat: „Cum Deus Nilum jubet, ut ranas producat, nihil illum jubet, quod sit supra naturam. Sed in eo fuit miraculum, 1. quod ranas Nilus tanta copia produxit; 2. quod illas eo ipso momento produxit, quo jussus est; 3. quod ranae illae, naturali elemento relicto, ad hominum urbes et domos se contulerunt; 4. quod omnes die dicta, Mosis precibus ad Deum missis, funditus perierunt [infra Vs. 9.].“ Ceterum quamvis morsu non noceant ranae, molestissimum tamen erat videre omnes vias iis stratas, et, si aedes aperirentur, conclavia omnia iis impeleri. Aqua etiam, in qua tanta copia natabant, vomitum potius excitabat, quam sitim restinguebat. Praeterea diurna illa, ac nocturna undique audita coaxatio non parum quietem Aegyptiorum turbabat; ne jam mortuarum foetorem, et metum, ne omnes morientes pestem foetore crearent, memoremus. His de causis populi eâdem plagâ percussi, aliquando sedes pristinas linquere coacti sunt. Scriptor satis vetustus,

Phaenias, Aristotelis discipulus, et Theophrasti amicus, apud Eustathium in *Homer. Iliad. Λ.* p. 35. edit. Rom., ἐν Χεῤῥονήσῳ φησὶν ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ὗσαι τὸν Θεὸν ἰχθύας. οὕτω δὲ φησὶ καὶ βατράχους περὶ Παιονίαν καὶ Δαρδανίαν, ὧν καὶ τοσοῦτον ἦν πλῆθος, ὡς τὰς οἰκίας καὶ τὰς ὁδοὺς πληρῶσαι· ὡς δὲ κτείνοντες καὶ κλείοντες τὰς οἰκίας οὐδὲν ἤνυον, ἀλλὰ καὶ τὰ σκεύη ἐπληροῦντο, καὶ μετὰ τῶν ἐδεσμάτων ἦσαν οἱ βάτραχοι συνεπόμενοι· καὶ οὐδὲ τοῖς ὕδασιν ἦν χρῆσθαι, οὐδὲ τοὺς πόδας ἐπὶ γῆν θεῖναι, οἷα συσσεσωρευμένων αὐτῶν· ὠχλοῦντο δὲ καὶ ὑπὸ τῆς τῶν τετελευτηκότων ὀσμῆς, ἔφυγόν φασι τὴν χώραν, *in Cherroneso, ait, tribus diebus pluisse Deum pisces. Sic autem ait et ranas, circa Paeoniam et Dardaniam. Quarum etiam tanta erat copia, ut domos et vias implerent. Itaque quum occidentes et claudentes domos nihil proficerent, sed et vasa implerentur, et cum cibis essent ranae una sequutae, neque aquis liceret uti, neque pedes in terram coacervatis ponere, vexarenturque mortuarum odore, fugerunt, ut ajunt, e regione.* Plura vide apud Bochartum l. l., et quae supra de Auteriatis ob ranas supra modum auctas solum vertere coactis ex Justino memoravit Eichhornius.

3. וַיַּעֲשׂוּ כֵן הַחַרְטֻמִּים בְּלָטֵיהֶם *Et fecerunt ita magi arcanis suis artibus s. incantationibus.* At quum paucas produxissent, et ex paucis aquis, uti ait Aben-Esra, vidit Pharao, quantum Aaronis, seu Mosis opus ab eorum opere differret. „Sed neque magos certum est," inquit Bochartus, „veras ranas produxisse; eas enim aliunde allatas fortasse supposuerant, aut praestigiis suis Pharaoni imposuerunt."

4. וַיִּקְרָא פַרְעֹה לְמֹשֶׁה וּלְאַהֲרֹן *Et vocavit Pharao Mosen et Aaronem.* Aben-Esra ait Pharaonem eos vocasse, ac ut plaga ista auferatur rogasse, quod videret magos plagam non minuere, sed augere. Verum et plagam priorem magi non minuerunt, sed auxerunt, nec tamen ideo Mosi ac Aaroni supplicasse Pharao legitur; id autem nunc fecisse videtur, quod haec plaga priori gravior fuerit.

5. In Mosis responsione obscurius est initium: הִתְפָּאֵר עָלַי לְמָתַי אַעְתִּיר לְךָ וגו׳ *gloriare super me, quando deprecabor pro te* rel., quae non videntur cohaerere. Tamen, si verbis stemus, non possumus aliter reddere. Nam הִתְפָּאֵר sequente עַל personae nomini praemisso significare *supra aliquem gloriari*, non dubitare sinunt loca Judic. VII, 2. Jesaj. X, 15. Proinde plerique veteres non tam verborum, quam sensus, habita ratione illa reddunt. LXX. *Τάξαι πρός με πότε εὔξομαι περὶ σοῦ.* Hieronymus: *constitue mihi, quando deprecor pro te.* Onkelos: שְׁאַל לָךְ גְּבוּרָא וְהַב לִי זְמַן לְאֵימָתַי אֲצַלֵּי עֲלָךְ *pete tibi potentiam*, i. e. magnum aliquid, ad quod conficiendum requiritur magna vis et potentia, vel, quum Hebraei etiam Deum a vi et potentia גְּבוּרָה nuncupent, divinum quoddam, ad quod perficiendum opus est divina quadam virtute, *et constitue tibi tempus, quando orem pro te.* Syrus: ܫܐܠ ܠܟ ܙܒܢܐ *pete tibi tempus quando pro te intercedam.* Saadias: أقْتَرِحْ عَلَيَّ *pete a me, quando vis, ut pro te intercedam.* Quae quidem interpretationes sensum satis commodum gignunt, sod vim phraseos הִתְפָּאֵר עָלַי non exprimunt. Jarchi: השתבח להתחכם ולשאל דבר גדול ולומר שלא אוכל לעשותו *gloriare sapiendo, ut petas rem magnam, et dicas me non posse facere illam.* Minus clare. Simplicissimium fuerit, verborum *gloriare super me* hunc sensum facere: hoc honoris tibi sume, ut designes mihi tempus, quo orem pro te. Aut: hoc tibi tribuo, ut praefigas mihi tempus, quando orem pro te. Eadem Aben Esrae videtur mens esse, locum sic exponentis: אעשה לך תפארת שאעתיר אל השם ויסר המכה ביום שתבקש *exhibebo tibi honorem, ut orem ad Deum, ut auferat plagam eo die quo petes.* Bochartus l. l. p. 678. post verba *gloriare super me* supplendum dicit לֵאמֹר *dicendo*, ex Jud. VII, 2., ubi plenior est loquutio: פֶּן־יִתְפָּאֵר עָלַי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר *ne glorietur supra me Israel dicendo* rel.; mentem Mosis esse hanc: etiamsi non sit

tuum, mihi definire tempus liberationis tuae, quae tota pendet ex Dei solius nutu et arbitrio; ego tamen, qui propheta sum, et voluntatis ejus interpres, do tibi Dei nomine temporis optionem, et ut hoc tibi juris in me arroges, tu mihi diem praescribas, qua vis, ut a Deo impetrem, ut hae ranae amoveantur. „Quia Pharaonem videbat magis et astrologis esse addictum, qui ex astrorum motibus ita pendent, ut eo referant quidquid in terris accidit, voluit Moses, ut penes ipsum esset, diem praefinire, quemcunque vellet, ut postquam votis ipsius esset satisfactum, liberationem suam soli Deo imputaret." N. G. Schroeder in *Commentar. de vestitu mulier. Hebraear.* Cap. VII., ubi varias verbi פֵּאֵר significationes illustravit, verba nostra p. 110. ita interpretatur: *ostende te excellentiorem supra me*, dicendo, *quando pro te intercessurus sim*, quasi dicat: in hoc Te meum exhibeas et demonstres magistratum, ut tempus mihi definias, quo velis, ut pro te intercedam; in eo me tibi subjicio, et promtam obedientiam promitto. „Facessat itaque," addit Schroederus, „audax Clerici sententia, qui pro התפאר (per פ) legere jubet התבאר (per ב), quod vertit: *indica mihi*, antiquarum potius versionum, quam ipsius textus, auctoritatem defendere studens. Ut taceam, thema באר *indicandi* significatu non in *Hithpahel*, sed in sola *Pihel* usurpari."

6. Optione data, liberationem petiit Pharao לְמָחָר *in diem crastinum.* At cur non in diem praesentem? Nam, uti R. Samuel, Chophni fil., ab Aben-Esra laudatus, hic vere objicit, *non solent homines quidquam aliud petere, quam ut plaga statim ab iis amoveatur.* Cui objectioni ipse respondet, opinatum fuisse Pharaonem, astrorum dispositionem ranas induxisse, ac jam forte tempus esse, quo auferrentur, ac propterea ad tentandum Mosen tempus protraxisse, ac petiisse, ut die crastino auferrentur. Verum videtur Pharao optasse quidem, ut quamprimum a plaga liberaretur, sed existimasse rem majoris

momenti atque operae esse, quam ut ilico nulla interposita mora id consequi posset, atque ideo diem crastinum, quo voti compos fieret, praefiniisse.

8. וַיִּצְעַק מֹשֶׁה אֶל־יְהוָֹה עַל־דְּבַר הַצְפַרְדְּעִים אֲשֶׁר־שָׂם לְפַרְעֹה *Clamavitque Moses ad Jovam, quas s. quod posuerat Pharaoni.* עַל־דְּבַר הַצְפַרְדְּעִים, id est, ܥܠ ܐܘܦ ܥܘܪܕܥܢܐ *propter ranas*, uti habet Syrus, vel עַל־עֵיסַק *super negotium*, ut Chaldaei, vel بِسَبَبِ et عَلَي سَبَبِ *in causa* sive *super causa* ranarum, ut Arabes interpretantur. Nam דָּבָר *verbum* haud raro *rem, negotium causam* significare constat. Et dici potest Deus שָׂם דְּבַר הַצְפַרְדְּעִים לְפַרְעֹה *negotium ranarum posuisse*, i. e. immisisse *Pharaoni*, ut Jerem. XXXII, 20. שַׂמְתָּ אֹתוֹת וּמֹפְתִים *posuisti*, edidisti *signa et prodigia in terra Aegypti;* et Ps. CV, 26. שָׂמוּ בָם דִּבְרֵי אֹתוֹתָיו *posuerunt*, ediderunt Moses et Aaron *inter eos*, Aegyptios, *verba signorum suorum.* Sed multo aliter nostrum locum ceperunt LXX.: *περὶ τοῦ ὁρισμοῦ τῶν βατράχων, ὡς ἐτάξατο Φαραώ, pro finitione ranarum, sicut constituerat Pharao.* Et Hieronymus: *pro sponsione ranarum, sicut constituerat Pharao.* Quasi Moses a Deo petierit, ut ratum haberet verbum, quod proposuerat Pharao, aut potius, quo Moses, data fide, Pharaoni se obstrinxerat. Eundem sensum his verbis tribuisse Aben-Esram, suadent haec ejus verba: ויצעק כי בטח בשם שלא יבוישהו. כי אמר אל פרעה מעצמו כדברך יהיה בלא רשות השם *et clamavit, quia sperabat in Deum, fore, ut non pudore confunderetur; quia Pharaoni per se dixerat, absque Dei permissione: fiet juxta verbum tuum.* Neque inconcinnus prodibit sensus, si ea adscita interpretatione, verba ita vertamus: *clamavit ad Jovam super verbum ranarum, quod proposuerat Pharaoni.* Sic infra XV, 25. שָׂם לוֹ חֹק *posuit ei statutum*, i. e. proposuit.

9. חֲצֵרֹת Mendelii fil. recte vertit *Gehöfte*, et in nota ait: הם הבתים שבכפרים עם יתר הבנינים שסביבותיהם *sunt domus in pagis cum reliquis aedificiis circa eas*, quas commune sepimentum includit, collato Arabico حَصَرَ *arcte circumdedit*, unde حِصَارٌ *sepimentum*,

10. וַיִּצְבְּרוּ אֹתָם חֳמָרִם חֳמָרִם *Et collegerunt eas*, ranas, *acervos acervos*, i. e. in multos acervos; nam repetitio vocis multitudinem importat, vid. not. ad Genes. XIV, 10.

11. וַיַּרְא פַּרְעֹה כִּי הָיְתָה הָרְוָחָה *Quum autem videret Pharao, quod esset respiratio*, i. e. remissio plagae, qua *respirare*, i. e. aliquantum requiescere ei licuit. Vel est *relaxatio*, *dilatatio*, opposita *angustiae*, צוּקָה, צָרָה, ut רֶוַח Genes. XXXII, 17., coll. 1 Sam. XVI, 23. וְרָוַח לְשָׁאוּל *et laxum fiebat Saulo.* — כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהֹוָה *Quemadmodum loquutus fuerat*, praedixerat, *Jova*, supra III, 19.

8. *Tertia plaga, culicum.* *Cap. VIII, 12—15.*

Cap. VIII, 12. כִּנִּם, sive, uti nomen plene scribitur, Vs. 13. 14. כִּנִּים, et כִּנָּם bis ibid., Hebraei, inter quos jam Josephus *Antiqq.* L. II. Cap. 14. §. 3. *pediculos* esse volunt, quam sententiam pluribus argumentis commendavit Bochartus *Hieroz.* P. II. L. IV. Cap. 18. T. III. p. 457. seqq. ed. Lips. At LXX., quibus in re Aegyptia, magna est auctoritas, interpretantur σκνῖφες, quo nomine *culicum* quaedam species significatur, adstipulante Philone, et ipso Aegyptio, in libro *de vita Mosis* T. II. p. 97. ed. Mang., eamque sententiam asseruerunt J. D. Michaelis in *Supplemm.* p. 1201. seqq., Oedmannus in *den Vermischten Sammlungen aus der Naturkunde* etc. P. I. Cap. 6., et Eichhornius in Commentat. *de Aegypti anno mirabili* p. 51. seqq. Philo l. l. sciniphes, sive

cniphes ita describit: Τὸ δὲ ζῶον εἰ καὶ βραχύτατον ἐστιν ἀργαλεώτατον· οὐ γὰρ μόνον τὴν ἐπιφάνειαν λυμαίνεται, κνησμοὺς ἐμποιοῦν ἀηδεῖς καὶ βλαβερωτάτους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἔντος βιάζεται διὰ μυκτήρων καὶ ὤτων· σίνεται δὲ καὶ κόρας ὀφθαλμῶν εἰσπετόμενον, εἰ μὴ φυλάξαιτό τις. *Animal est minutissimum, sed molestissimum tamen; neque enim solam superficiem laedit, injucundos et valde noxios pruritus excitans, verum et in interiora per aures naresque penetrat. Oculorum quoque pupillas infestat involans, nisi quis sibi caveat.* Origenes in *Homilia tertia in Exodum: Hoc animal pennis quidem suspenditur per aëra volitans; sed ita subtile est et minutum, ut oculi visum nisi acute cernentis effugiat; corpus tamen cum insederit, acerrime terebrat stimulo, ita ut quem volitantem videre quis non valeat, sentiat stimulantem.* Augustinus, vel quisquis est, in libro *de convenientia decem praeceptorum et decem plagarum: Ciniphes natae sunt in terra Aegypti de limo, muscae minutissimae, inquietissimae et inordinate volantes; non permittentes homines quiescere. Dum abiguntur, iterum irruunt.* E quibus descriptionibus Oedmannus l. l. magni veri specie collegit, sciniphes s. ciniphes eandem esse culicum speciem, quae Linneo est *culex pulicaris* sive *reptans*, ad quam speciem et referendus *culex Cypri minimus subfuscus* Hasselquisti (*Itiner.* p. 470. vers. teuton.), et *culex molestus* Forskalii, qui in *Descript. Animall.* p. 85. Rosettae, Cahirae et Alexandriae eum culicem immensa copia esse ait, nocte incommodum dormientibus, et vix arcendum, nisi cortina bene clausa. Ejusmodi insecta vulgo voce Hispanica *Mosquites* vocantur. Nec loco huic Mosaico convenire possunt, nisi insecta minutissima et infinite copiosa, qualia sunt sciniphes, quandoquidem pulvis omnis Aegypti in כִּנָּם mutatus dicitur. Cf. quae notavimus ad Bocharti *Hieros.* T. III. p. 448. ed. Lips. not. a. et p. 457. seqq., atque quae ex itinerariis attulit Eichhornius l. l. p. 49. not. Et is quidem Vir Doctissimus p. 51. dicit, si vocabulum hebraeum כִּנָּם efferamus, et

sono *Chim* substituamus sonum *Cnip*, ex permutatione M et P linguis Semiticis perquam familiari, habere nos ipsum animalculi nomen domesticum. Scriptorem Exodi, inquit, „כִּנָּם extulisse, nec ם voluisse pro signo numeri pluralis masculini generis haberi, dubitari non potest ex eo, quod nomini כנם verbum singularis numeri ubique junxit. Et, si orthographia frequentior dicenda est vera et genuina, eliminanda est forma כנים et altera כנם praeferenda, quae ter occurrit (Vs. 12. 13. 14.); et sic denuo jubemur tertiam literam consonantem ם ad radicem referre; praeterea quo minus illam pro signo pluralis numeri habeamus, prohibeamur eo, quod scriptionis analogiae contrarium esset, Jod pluralis numeri (ים) omittere, alio Jod in praecedentibus syllabis non obvio (vid. J. D. Michaelis *Supplemm.* p. 1200.). Nec dubitamus scriptionem כנים erroneam et vitiosam declarare. Rerum videlicet Aegyptiarum memoria amissa, sequiorum temporum Hebraei, de origine vocabuli, quo ex usu loquendi pulices minutissimos designabant, parum solliciti, in hunc errorem incidisse videntur, ut vocabuli *Cnim* terminationem pro indicio pluralis numeri ִים— haberent, illudque a singulari כֵּן deducendum arbitrarentur (ut poeta Jesaj. LI, 6.). In eodem errore versati sunt Masorethae illi, qui lectionem כנם efferendam jusserunt כִּנִּם; alii autem, omissae literae consonantis Jod ratione habita, formae plurali praetulerunt formam collectivam כִּנָּם; qua ipsa enuntiandi diversitate satis luculenter prodiderunt, se veram hujus vocabuli formam et originem ignorasse."

13. וַתְּהִי הַכִּנָּם בָּאָדָם וּבַבְּהֵמָה׃ *Fueruntque sciniphes in hominibus et in bestiis.* Sciniphes non solum hominibus ictibus suis molestissimos esse, verum majori adhuc cruciatui esse pecori per nares et aures in interiora irrependo, quo ipso haud raro in furorem agantur jumenta, constat e testimoniis fide dignis a Bocharto et Oedmanno allatis. Sic Theodoretus in *Histor. eccles.* L. II. Cap. 26. regis Persarum, Saporis, Nesibin obsidentis,

equos et elephantes memorat, aculeorum sciniphum impatientes, ruptis vinculis huc illuc dispersos fugisse. כָּל־עֲפַר הָאָרֶץ הָיָה כִנִּים בְּכָל־אֶרֶץ מִצְרָיִם *Omnis pulvis terrae factus*, conversus est in *sciniphes in tota terra Aegypti*, i. e. illa insecta in tanta multitudine proveniebant, ut omnis pulvis in ipsa mutatus esse videretur. Vel indicatur, ut Michaelis conjicit, adsentiente Oedmanno, culices in locis arenosis et pulverulentis provenisse, quod eo magis mirum fuerit, quum culices alias tantum in locis humidis et limosis esse soleant. Etsi vero sciniphes Aegyptiis quovis anno sint molestissimi, tamen quod ad ictum virgae Aaronis illi tam infinita copia apparuere, ut pulvis omnis Aegypti in eos conversus videretur, ut hoc Versu dicitur, pro prodigio habendum esse, manifestum. Eichhornius vero quod hic narratur hunc in modum contigisse autumat (*Commentat.* p. 53.): „Cum igitur regem Aegyptium Moses tertium adiret, instabat tempus, quo solenni naturae ordine culices reptantes ex locis uliginosis prorupturi erant; nondum tamen ad perfectam eam formam excreverant, ut sua sponte loca sua natalia deserendi instinctu suo impellerentur. Moses igitur ut Pharaoni probaret, annuum culicum reptantium reditum Jehovam auctorem habere, adeoque illum praesidere rebus Aegypti, se, ait (Exod. VIII, 12.), ab hoc Numine edoctum esse, qua ratione exturbentur adeoque ante tempus consuetum ex locis uvidis expelli possint horum animalculorum agmina: atque elicuit ex loco aliquo uliginoso partem novae progeniei aliquantulum prius alia via, quam ex naturae solenni cursu prodiisset, adeoque primitias examinum horum animalculorum partes maturavit. Qua ratione, vel quo artificio hoc effici possit, quum fugeret Hierogrammates, hanc sciniphes ex paludibus ante suum tempus exturbandi artem rem pronuntiarunt esse divinam nec sibi a suis Diis traditam. Sic argumento, tum temporis prorsus indubio, evictum erat, Jehovam, Mosis et Israelitarum Deum tutelarem, res Aegypti Numine suo gubernare, Mosemque ejus familiarem mandata

habere posse ad Pharaonem perferenda, quibus rex obsequium praestare debeat. Hinc ab hoc inde tempore et Pharao se abstinet a novis exigendis a Mose suae cum Jehova familiaritatis, hujusque in Aegyptum imperii argumentis, et Moses rebus hunc in finem agendis, jam unice sollicitus, ut rebus ex naturae solenni in Aegypto cursu proxime futuris ad rem suam juvandam uteretur. Hoc consilio praesignificat, proxime (לְמָחָר Exod. VIII, 19.) muscas caninas esse proruptaras, proxime (מָחָר IX, 5.) pestilentiam esse grassaturam, proxime (כָּעֵת מָחָר IX, 18.) grandinem esse casuram, proxime (מָחָר X, 4.) locustas se per agros esse effusuras." At si haec singula ex solito naturae cursu in Aegypto quotannis eveniunt, adeoque nulli Aegyptiorum inexspectata accidere potuerunt, mirum profecto foret, si Moses sibi persuaserit, se posse sola illarum molestiarum praedictione Pharaonem adducere ad credendum, nonnisi Jovam res Aegypti gubernare, et Mosen hujus potentissimi Numinis mandata ad ipsum perferre. Quod vero Moses singulas illas plagas לְמָחָר *crastino die* eventuras praedicit, ejus rei aliam, probabiliorem, rationem adducit Moses Mendelii fil. infra ad Vs. 19., ad quem vid. not.

14. וַיַּעֲשׂוּ־כֵן הַחַרְטֻמִּים *Feceruntque sic magi*, id est, ut recte Aben-Esra, שהכו עפר הארץ או תחבולה אחרת *percusserunt pulverem terrae, aliud artificium adhibuerunt.* „Non, ut in superioribus," inquit Clericus, „idem miraculum, procreationem, nimirum, culicum, ediderunt; sed pulverem percusserunt adhibueruntque arcana verba (בְּלָטֵיהֶם), ut idem facerent, וְלֹא יָכֹלוּ *verum non potuerunt.* Itaque conferuntur hic magi Aaroni percussione pulveris, quae si sola spectetur, *sic*, ut Aaron, *fecerunt.* Alii *sic fecerunt* interpretantur *sic facere conati sunt.* Ac sane verba activa saepe conatum dumtaxat designant." Exempla vid. in GLASSII *Philol. S.* p. 202. ed. Dath. Moses Mendelii fil. ex R. Mosis Ben-Nachman Commentario ad h. l. haec adfert: „Plagam mutatae

aquae Niloticae in sanguinem atque ranarum e fluvio prodeuntium magi, ut mihi videtur, ideo imitari potuerunt, quod in neutra esset rei novae procreatio et formatio, neque enim dicit Scriptura: ויהיו הצפרדעים *et exstiterunt s. factae sunt ranae*, sed: ותעל הצפרדע [supra Vs. 2.] *ascenderunt ranae*, i. e. congregatae e suis locis in aridum ascenderunt. Sed plaga culicum fiebat creatione rei, quae non exstitit, neque enim natura pulveris est, ut ex eo fiant culices, ut Vs. praeced. dicitur, כל־עפר הארץ היה כנים. Quod vero hic dicitur להוציא את־הכנים ita capiendum ut Genes. I, 24. תוצא הארץ נפש חיה *producat terra animam viventem*, i. e. animalia." Quod hic repetitur ותהי הכנם באדם ובבהמה, eo Aben-Esra vult indicari, perculsos et magos ea plaga fuisse. Sed videtur mera esse repetitio confirmandae rei narratae causa, quasi diceret: ita igitur ciniphum agmina homines et jumenta infestabant.

15. ויאמרו החרטמם אל־פרעה אצבע אלהים הוא *Et dixerunt magi ad Pharaonem: digitus Dei hic est*, „id est, virtus Dei. Qua phrasi dixit Christus Luc. XI, 20: *εἰ δὲ ἐν δακτύλῳ Θεοῦ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια, si in digito Dei ejicio daemonia*, id est, *ἐν πνεύματι*, ut explicatur Matth. XII, 28. Tertullianus *in Marcionem* L. IV. Cap. 26. de Pharaonis magis: *virtutem creatoris digitum Dei appellaverunt.* Quae meliora, quam quae sequuntur: *digitus Dei est hoc, quod significarunt, etiam modicum, validissimum tamen.* Quasi *digitus* hic diceretur *κατ' ἐξουδενισμὸν* prout toti manui opponitur. Quomodo etiam a Philone sumtum, qui in hunc locum scnipem scribit, utut vile animalculum, ita valuisse, ut tota Aegyptus exclamare cogeretur: *hic est digitus Dei, χεῖρα γὰρ Θεοῦ μηδὲ τὴν σύμπασαν οἰκουμένην ὑποστῆναι ἄν, manum enim integram Dei ne totam quidem terram ferre posse.* Quin hic *digitus Dei* idem est, quod *digiti*, per numeri enallagen, ut Exod. XXXI, 18. *Et digiti* saepe sumuntur pro *tota manu*, ut Ps. VIII, 4. CXLIV, 1. Quod igitur

dicunt: *hic est digitus Dei*, idem est, ac si dixissent: haec est manus Dei. Ita Ps. CIX, 27. וְיֵדְעוּ כִּי־יָדְךָ זֹּאת *ut agnoscant hanc esse manum tuam, te Dominum fecisse hoc.* Quod autem magi fatentur hanc esse Dei manum, non ideo fatentur, ut Deo dent gloriam, sed tantum ut famae suae consulant, nec putentur Moses aut Aaron illis esse virtute aut scientia superiores, quasi dicerent: nos non cohibent Moses aut Aaron, sed divina vis utrisque major. Non male igitur Jonathan: *hoc non contigit Mosis aut Aaronis virtute, sed plaga haec est a Domino immissa.*" Bochartus l. l. p. 470. Notat praeterea Aben-Esra, magos non dicere: *digitus Jovae*, qui est Deus Hebraeorum, sed אֶצְבַּע אֱלֹהִים *digitus Dei*, quod accipiendum de creatore, quem Pharao et magi agnoscebant, neque illos agnovisse, ea plaga Aegyptum ideo percuti, quod rex Israelitas dimittere nollet, sed ex coeli et astrorum in haec inferiora operatione, aut casu fortuito, ut 1 Sam. VI, 9. Philisthaei dicunt: *ut intelligamus*, כִּי לֹא יָדוֹ נָגְעָה בָּנוּ מִקְרֶה הוּא הָיָה לָנוּ *non ejus manum nos percussisse, sed casu nobis id evenisse.* Ceterum de hujus plagae remissione precibus Mosis impetrata hic quidem nihil dicit, sed intelligi, ut in aliis debere videtur.

9. *Quarta plaga, cynomyiarum, Cap. VIII, 16—28.*

Cap. VIII, 16. הִנֵּה יוֹצֵא הַמָּיְמָה Vid. not. supra VII, 15.

17. הִנְנִי מַשְׁלִיחַ בְּךָ *Ecce immitto in te.* Jarchi exponit: מגרה בך *concito in te*, additque valere Gallicum *inciter*, ut forma Piel Deut. XXXII, 24. וְשֶׁן־בְּהֵמֹת אֲשַׁלַּח־בָּם *dentem bestiarum concitabo contra eos.* Dicit igitur Jova, se concitaturum esse contra Pharaonem, ejus ministros et totam domum אֶת־הֶעָרֹב. Id nomen a *miscendi* notione, quam verbum עָרַב obtinet, Hebraei fere interpretantur *miscellaneam animalium noxiorum multitu-*

dinem. Ita jam Josephus *Antiqq.* L. II. Cap. 14. §. 3. Θηρίων παντοίων, καὶ πολυτρόπων, ὧν εἰς ὄψιν οὐδεὶς ἀπηντήκει, πρότερον τὴν χώραν αὐτῶν ἐγέμισεν. *Regionem eorum feris omnis generis et multiformibus implevit, in quorum conspectum antea nullus inciderat.* Jonathan: עָרְבוּב חֵיוַת בָּרָא *mixtam turbam ferarum.* Aquila, πάμμυιαν reddidit, quem sequutus Hieronymus *omne genus muscarum*, et *muscas diversi generis*, atque *muscam omnimodam vertit.* Saadias et Arabs Erpenii: خلط الوحوش *mistura ferarum.* Jarchi: כל מיני חיות רעות ונחשים ועקרבים בערבוביא *omnes species malarum bestiarum, et serpentum, et scorpionum inter se permixtas.* Plura similia interpretamenta attulit Bochartus *Hieroz.* P. II. L. IV. Cap. 15. T. III. p. 30. edit. Lips. Idem tamen praeter alia plura, quae illi sententiae opponit, potissimum id obstare dicit, quo minus nomine עָרֹב *insectorum colluvies* intelligatur, quod infra Vs. 27. dicitur: וַיָּסַר הֶעָרֹב *amovit Arobum a Pharaone, a servis ejus et ejus populo,* לֹא נִשְׁאַר אֶחָד *ne unus quidem remansit,* quod nonnisi certo animalis generi convenit; neque enim quisquam dixerit: *sic amovit colluviem, ut ne una quidem superfuerit.* Neque quale animalis genus nomine עָרֹב designetur multum quaerere necesse fuerit, si Alexandrino interpreti, rerum Aegyptiarum peritissimo, fidem habemus, qui illud κυνόμυιαν, *muscam caninam* exponit. Et eodem nomine alius Graecus Alexandrinus interpres utitur Ps. LXXVIII, 45. CV, 31. ad hebraeum עָרֹב exprimendum. Nomen nactum esse hoc muscarum genus ab impudentia, ait Philo *de vita Mosis* T. II. p. 101. ed. Mangey., ἐπιφοιτῶσι γὰρ, inquit, καὶ ἐπιτρέχουσιν ἀδεῶς, κἂν ἀνείργῃ τις, εἰς τὸ ἀήττητον ἀντιφιλονικοῦσι, ἄχρις ἂν αἵματος καὶ σαρκῶν κορεσθῶσιν. ἡ δὲ κυνόμυια, τὴν ἀφ᾽ ἑκατέρου τόλμαν προσειληφυῖα, δηκτικὸν καὶ ἐπίβουλον ζῶόν ἐστι· καὶ γὰρ πόῤῥωθεν μετὰ ῥοίζου καθάπερ βέλος εἰσακοντίζεται, καὶ ἐμπίπτουσα βιαίως, εὖ μάλα ἐγχρίμπτεται. *Sine metu enim involant et irruunt, ac si abigas, pervicaci tamen perti-*

nacia obnituntur, donec sanguine et carne exsatiatae fuerint. Cynomyia igitur, utriusque animantis (canis et muscae) *adscita audacia, audax et insidiosa bestia est; nam e longinquo, in teli morem, cum stridore fertur, et magno impetu ruens* (cuti) *maxime inhaeret.* Ex his quae Philo aliique veterum de κυνόμυια scribunt, Bochartus et J. D. Michaelis in *Supplemm.* p. 1960. magna cum veri specie collegerunt, esse illam *tabani* speciem. Cf. quae notavimus ad Bocharti l. l. p. 428. Oedmannus quidem in *den vermischten Sammlungen* P. II. Cap. 7. per עָרֹב *blattam Orientalem* Linn. (Belgis et Germanis *Kakerlak*) designare contendit, sed praeter ea, quae huic sententiae opposuit Michaelis l. l., et Eichhornius in *Commentatt.* p. 54. not. *b.* obvertit, blattam orientalem non proxime, sed remotius hominibus nocere, esse quidem vexationem *domesticam*, non vero humanam, rebus esculentis inhaerere, non hominibus, quum tamen עָרֹב hominibus fore cruciatui, expressis verbis hoc Vs. 17. dicatur. Tutius omnino erit, Graecos Alexandrinos in illius nominis interpretatione sequi. וְגַם הָאֲדָמָה אֲשֶׁר־הֵם עָלֶיהָ *Et etiam humus super quae illae erunt.* הָאֲדָמָה Mendelii fil. indicare ait loca, quibus nullae domus erant. Sane a בָּתֵּי־מִצְרַיִם distinguitur iisque opponitur.

18. וְהִפְלֵיתִי בַיּוֹם הַהוּא אֶת־אֶרֶץ גֹּשֶׁן וגו׳ *Et separabo in die illo terram Gosen, in qua populus meus stat,* habitat, *ut non sit ibi cynomyia.* וְהִפְלֵיתִי (a פָּלָה) Onkelos recte וְאַפְרֵישׁ *separabo, s. distinguam* reddidit, i. e. faciam, ut terra Gosen ea plaga immunis sit. Ita et infra IX, 4. וְהִפְלָה *et discrimen faciet Deus inter pecus Israelitarum et pecus Aegyptiorum.* At LXX. hoc loco reddiderunt παραδοξάσω τὴν γῆν Γεσὲμ, quod Hieronymus *faciamque mirabilem in die illa terram Gosen* vertit. Similiter Jonathan: וְאַעְבֵּד פְּלְאָן בְּיוֹמָא הַהוּא עִם אַרְעָא דְגֹשֶׁן *faciam miracula cum terra Gosen.* Hi interpretes הִפְלֵיתִי retulerunt ad radicem פָּלָא, quae etsi proprie non differat a פָּלָה, tamen in Hiphil adhiberi solet signi-

ficatu *mirabile faciendi.* לְמַעַן תֵּדַע כִּי אֲנִי יְהוָֹה בְּקֶרֶב הָאָרֶץ *Ut cognoscas, me esse Jovam in medio terrae.* Aben-Esra ait metaphoram esse sumptam a regibus, qui sedem habere solent in medio regni, ut omnibus undiquaque finibus ex aequo sint propinqui. „Horum verborum duplex esse potest sensus; nimirum, Deum praesentem se ostendisse in Gosenitide, quam tueretur; aut in reliqua Aegypto, quam tot cladibus contunderet. Deus enim adesse dicitur iis [*in medio eorum*] quibus favet, ut infra XVII, 7. Deut. VII, 21. XXIII, 15. et saepe alias. Adest item [*in medio populi* aut *terrae*], quando praesentem se cladibus in malos immissis significat, ut infra XI, 4. Priorem tamen sensum praetulerim, quia frequentiora sunt exempla, et videtur series orationis ei favere." Cleric.

19. וְשַׂמְתִּי פְדֻת בֵּין עַמִּי וּבֵין עַמֶּךָ *Et ponam redemtionem*, liberationem, *inter populum meum et inter populum tuum.* Onkelos: וַאֲשַׁוֵּי פוּרְקָן לְעַמִּי וְעַל עַמָּךְ אַיְתֵי מַחָא *et praestabo liberationem populo meo, sed super populum tuum adducam plagam.* Quum igitur id ipsum, quod Israelitae liberi essent a plaga cynomyiarum, distingueret eos ab Aegyptiis, Aben-Esra פְדֻת exponit הפרש *distinctionem*, et similiter LXX. διαστολὴν, eosque sequutus Hieronymus *divisionem.* Quod פְדֻת hic defective scribitur, nec plene פְדוּת, ut Ps. CXI, 9. CXXX, 7. et omnibus aliis locis exstat, rationem Jacob Ben-Ascher, sive בַּעַל הַטּוּרִים (cujus notae in Pentateuchum leguntur ad marginem Bibliorum Rabbinicorum) affert hanc, quod hic de liberatione speciali a certo malo, in Psalmis vero de liberatione generali agitur, qua ab omni malo redimimur. Ceterum his verbis Mendelii fil. non plane idem, quod Versu praecedenti, immunem fuisse terram Gosen ab illa plaga, dici existimat, sed hoc potius, animalia ista noxia, עָרֹב dicta, nec Israelitis inter medios Aegyptios versantibus nocuisse. Et idem ad verba לְמָחָר יִהְיֶה הָאֹת הַזֶּה *in crastinum futurum est signum hoc*, notat, id

dici ideo, ut intelligat rex, non casu fortuito illud eventurum, sed Deo ita disponente. Quae interpretatio confirmatur eo quod infra IX, 5. dicitur: *constituitque Jova tempus dicendo: cras faciet Jova hanc rem in terra.*

20. וַיָּבֹא עָרֹב כָּבֵד *Venitque cynomyia gravis*, i. e. venerunt multae et copiosae. Nam כָּבֵד haud raro *multum, copiosum* valere constat, vid. infra IX, 1. X, 14. Habac. III, 3. 1 Reg. III, 9. Romanos quoque *gravis* pro *multo* usurpare, probavit Drusius *Miscellann.* Cent. II. Cap. 100. Ad verba וּבֵית עֲבָדָיו Masora annotat, *quatuor esse* סבירין *conjecturas* וּבְבֵית, i. e. quatuor in locis poni וּבֵית pro וּבְבֵית, non quod ita in textu scribendum putarent, uti voluit Cappellus *Crit. S.* L. VII, Cap. 8. §. 5. p. 1002. Hal. edit., sed, uti recte Buxtorfius *Anticrit.* p. 959. monet, „explicant Masorethae ellipticam illam loquutionem, atque de ea monent, ne quis existimet, aliter ibi legendum esse, vel in scriptura textus aliquid deesse. Deficit ב in textu ratione sensus, ex usu linguae, non tamen propterea ei inserendum." תִּשָּׁחֵת הָאָרֶץ מִפְּנֵי הֶעָרֹב *Corrumpebatur terra propter cynomyiam.* *Terra* pro ejus incolis, qui gravissime illis muscis vexabantur. Sic Ps. LXXVIII, 45. וַיְשַׁלַּח בָּהֶם עָרֹב וַיֹּאכְלֵם *misit inter eos cynomyiam, quae eos consumsit.* Sed Clericus quod hoc loco dicitur non tantum de hominum corporibus intelligendum putat, verum et, ac magis adhuc, de victibus, quos invadere solent muscae, in iisque ova deponere, e quibus mox nascuntur vermes, quo fit, ut esculenta putiscant, et a vermibus absumantur. Ceterum nec in hac, qua Aegyptii vexabantur cynomyiarum molestia, agnoscit Eichhorn quidquam, quod solitum naturae ordinem excederet. „Sciniphes," (inquit in *Commentat.* p. 54.), „sequutam esse aliam muscarum speciem, valde probabile faciunt recentiorum praegrinatorum commentarii, in quos relatum legimus, tempore inundationum Nili, h. e. mensibus Julio et Augusto, aërem Aegypti scatere variis culicum et muscarum speciebus, se invicem excipientibus.

Vix igitur superatae erant molestiae a culicibus reptantibus profectae, cum per aërem striderent *muscae caninae*, Aegyptiorum cruciatus quotannis rediens. Moses igitur horum animalculorum vexationem proximis diebus futuram praesentiens, obviam ivit Pharaoni, ad Nili litus ambulanti, eum admoniturus, ne forte gentis Israeliticae discessionem retardando molestiam terrae suae imminentem augeat (Exod. VIII, 16.)." Verum si etiam demus Eichhornio, quod quidem negari nequit, מָחָר passim latius de futuro tempore sumi (vid. infra XIII, 14. Deut. VI, 20. Genes. XXX, 33.), hoc tamen prodigiosum in hac narratione apparet, quod, uti minante Mose cynomyiae gravius solito Aegyptios vexabant, ita eodem illo deprecante plaga penitus cessavit (infra Vs. 27.).

21. לְכוּ זִבְחוּ לֵאלֹהֵיכֶם בָּאָרֶץ *Ite, sacrificate Deo vestro in hac terra*, ita recte Hieronymus reddidit בָּאָרֶץ; nam articulus hic vim obtinet Pronominis demonstrativi. Concedit rex, ut Israelitae sacra faciant in suo regno, non alias.

22. לֹא נָכוֹן לַעֲשׂוֹת כֵּן *Non est rectum*, non convenit, non decet, *facere ita.* כִּי תּוֹעֲבַת מִצְרַיִם נִזְבַּח לַיהוָה אֱלֹהֵינוּ *Quia abominationem Aegyptiorum sacrificamus Jovae, Deo nostro*, i. e. istiusmodi sacrificium, quod abominationi est Aegyptiis, victimas quas mactare horrent Aegyptii. Onkelos: אֲרֵי בְעִירָא דְמִצְרָאֵי דַחֲלִין לֵיהּ מִינֵּיהּ אֲנַחְנָא נָסְבִין לְדִבְחָא קֳדָם יְיָ אֱלָהָנָא *quia bestiam, quam Aegyptii colunt, nos capimus ad sacrificium coram Jova, Deo nostro.* Sed Jarchi תּוֹעֲבַת מִצְרַיִם exponit יראת מצרים *timorem*, i. e. deum, *Aegyptiorum*, ac putat, respectu Israelitarum vocari *abominationem*, quod nimirum isti dii fictitii veri Dei cultoribus abominationi essent, quo sensu Camosch 1 Reg. XI, 7. dicitur שִׁקֻּץ מוֹאָב *abominatio Moabitarum*, et Moloch ibidem שִׁקֻּץ בְּנֵי עַמּוֹן *abominatio Ammonitarum.* Similiter Aben-Esra testatur, R. Josuam dicere, Mosen, cum historiam hanc scripto man-

daverit, in contemtum idoli scripsisse תּוֹעֲבַת מִצְרַיִם, at cum Pharaonem alloquutus fuerit, dixisse אֱלֹהֵי מִצְרַיִם *deum*, sive *deos Aegyptiorum*. Addit, eundem Rabbinum asserere, deum Aegyptiorum sub specie arietis (על צורת טלה) fuisse adoratum; Aegyptios enim existimasse, sydus coeleste arietis in terram ipsorum dominium habere, ac propterea ab esu carnium abstinuisse. Sane Aegyptii, uti solem in variis zodiaci partibus haerentem diversis sub nominibus et symbolis coluerunt, ita eundem in signum arietis ingredientem, tempore aequinoctii vernalis, *Amunem* vocabant, et in Thebaide sub specie arietis colebant. Vid. Jablonskii *Panth. Aegypt.* P. I. L. II. Cap. 2. — הֵן נִזְבַּח אֶת־תּוֹעֲבַת מִצְרַיִם לְעֵינֵיהֶם וְלֹא יִסְקְלֻנוּ *Si sacrificaremus abominationem Aegyptiorum*, victimas quas mactare horrent Aegyptii, *nonne lapidarent nos?* הֵן hic valet *si*, usu magis Chaldaico, ut Levit. XXV, 20. Jerem. III, 1. Job. XL, 23., et ante לא (ו est ἀποδοτικόν, ut Genes. L, 15.) subaudiendum הֲ aut אִם interrogationis. LXX. mutata orationis forma λιθοβοληθησόμεθα verterunt, quos sequutus est Hieronymus: *lapidibus nos obruent.* „Poenam lapidationis," inquit Bochartus p. 441., „inter Aegyptios fuisse in usu, aliunde constare non puto. Sed neque id est necesse. Non enim hic agitur de poena per leges illata, sed de furore plebeculae, quae, non ferens illas pecudes mactari quas deorum loco habebant, potuisset obvios lapides in Israelitas intentare."

23. דֶּרֶךְ שְׁלֹשֶׁת יָמִים נֵלֵךְ בַּמִּדְבָּר *Viam trium dierum ibimus in deserto*, longius nos discedere oportet a finibus Aegyptiorum, ne sacris nostris faciendis eorum in nos iram concitemus.

24. רַק הַרְחֵק לֹא־תַרְחִיקוּ לָלֶכֶת *Tantum elongando non elongabitis ire*, i. e. ea conditione vos dimitto, ne longius abeatis. הַעְתִּירוּ בַּעֲדִי *Orate pro me.* Ordo ac sensus: orate pro me, ut Deus auferat a me et populo meo hanc plagam, tum dimittam vos ea conditione, ne longius abeatis quam itinere tridui.

10. *Quinta plaga, pecoris lues, Cap. IX, 1—7.*

Cap. IX, 2. וְעוֹדְךָ מַחֲזִיק בָּם *Et* si *adhuc tu retines eos.* LXX. *καὶ ἔτι ἐγκρατεῖς αὐτοῦ*, scil. λαοῦ μου.

3. הִנֵּה יַד־יְהֹוָה הוֹיָה בְּמִקְנְךָ וגו׳ *Ecce manus Jovae futura est in pecus tuum* rel., i. e. pecudum lues orietur. „Quando nulla morbi conspicua est causa, Deo *ἀμέσως* tribuitur, quamquam forte sine *causis*, ut vocantur, *secundis* non agit. Ejus generis est pestilentia, ideoque qui ea laborant *incidisse in manum Dei* dicuntur 2 Sam. XXIV, 14." Cleric. Et nunc Mosen nihil minari, quod non solito naturae cursu eventurum esse facile praevideri potuerit, evincere studuit Eichhornius in *Commentat.* p. 55. hac argumentatione: „Muscarum examina pestilentiam afferre, antiquis populis jam observatum est. Elei, si Plinio credimus (*Hist. nat.* L. X. Cap. 28.), invocabant Myiagrion Deum, muscarum multitudine pestilentiam afferente, persuasi, protinus eas, quam Deo isti litatum sit, interire. Quid? quod penitior rerum naturalium cognitio nostros homines docuit, insecta eorumque ovula in aërem diffundi, et cum rore rursus defluere; quo rore perfusis herbis et plantis si vescantur, pecora vel vehementer aegrotare, vel adeo exstingui. Quid igitur mirum, si Moses post culicum et muscarum caninarum innumera agmina Aegyptiorum pecora repentina morte concisura esse ominetur, simul autem praesagiat, fore, ut ab Israelitis, armentorum gregumque curandorum peritissimis (Gen. XXX, 31 — 43.), hoc malum praecaveatur?" Haec tamen quatenus consentiant cum simplici sensu narrationis Mosaicae, quisque ipse judicet.

5. וַיָּשֶׂם יְהֹוָה מוֹעֵד *Posuitque*, praefixit *Jova tempus* certum et definitum, quo illa lues grassari incipiat, ne illam casu fortuito obortam existiment.

6. וַיָּמָת כֹּל מִקְנֵה מִצְרָיִם *Et moriebatur omne Aegyptiorum pecus*, i. e. in omnibus gregibus Aegyptiorum pecora mo-

riebantur, lues per omnes illorum greges saeviebat. Nam quum mox Vs. 10. pecora ulceribus affecta dicantur, haec verba vel cum Jarchio de iis tantum pecoribus sunt intelligenda, quae erant in agris, coll. Vs. 3. et infra Vs. 20., vel, ut vult Aben-Esra, כֹּל מִקְנֵה valet רובו *magna ejus pars*, ad quem modum et intelligendum esse, quod infra Vs. 25. de grandine dicitur, eum *omnem* herbam agri *omnesque* arbores percussisse, inde apparet, quod infra X, 15. diserte dicitur, omnes herbas fructusque, quos reliquos fecerit grando, absumsisse locustas.

11. *Sexta plaga, ulcera in hominibus pecudibusque oborta, Cap. IX, 8—12.*

Cap. IX, 8. „Decem plagarum aliae cum denuntiatione immissae sunt, aliae non. Posterioris generis est haec plaga, item tertia, supra VIII, 12., et nona infra X, 21.“ Drusius. קְחוּ לָכֶם מְלֹא חָפְנֵיכֶם פִּיחַ כִּבְשָׁן *Sumite vobis plenitudinem pugnorum vestrorum*, plenos pugnos vestros, *favillae fornacis*. LXX. *αἰθάλης καμιναίας*, *cineris de camino*, ut Hieronymus reddidit. פִּיחַ Jarchi interpretatur דבר הנפח מן הגחלים עמומים הנשרפים בכבשן *id quod difflatur a carbonibus absconditis, qui in fornace ardent*, additque ab *efflando* sic dictum esse (לשון הפחה), quod nimirum flatu venti dispellatur. כִּבְשָׁן non est fornax, in qua panis coquitur (haec enim תַּנּוּר dicitur), sed *fabrorum* et *calcaria*, atque *aeraria*, in qua ex minera metallum excoquitur, id quod ex Kimchio notavit Michaelis in *Supplemm.* p. 1212. — וּזְרָקוֹ מֹשֶׁה הַשָּׁמַיְמָה *Et sparsit eam Moses coelum versus*, id est, in aërem. „Hoc et reliqua similia, quae in hac historia habentur, non sunt miraculorum causae, sed externa quaedam eorum, quae eventura erant, significatio. Sic lutum pulvere et saliva fecit Christus Joa. IX, 6. ut caecum curaret, quum ejusmodi luto nulla virtus inesset.“ Cleric.

Aliam conjecturam de hac re vid. in *dem alten u. neuen Morgenl.* P. I. No. 206. p. 288.

9. Verba וְהָיָה לְאָבָק עַל כָּל־אֶרֶץ מִצְרָיִם *eritque in pulverem super omnem terram Aegypti* quid sibi velint, non satis clarum. Simplicissimum foret, ita capere: vertetur in pulverem. Sed cur non pulverem ubique obvium sumsit, quem in auras spargeret? Alii: erit *quasi* pulvis, i. e. volitabit per aërem, ut pulvis solet a vento circumactus. Quod verius puto; videntur enim haec verba hoc dicere: favilla non subsidebit, sed veluti flos tenuissimus pulveris huc illuc volitabit, et per totam Aegyptum diffundetur. וְהָיָה עַל־הָאָדָם וְעַל־הַבְּהֵמָה לִשְׁחִין פֹּרֵחַ אֲבַעְבֻּעֹת *Eritque super homines et super jumenta inflammatio germinans pustulas.* שְׁחִין Jarchi vere ait habere notionem *caloris* (לשון חמימות), et in Mischna frequenter usurpari. Sane Arabice سَخُنَ ect *incaluit*, idemque Syriacum et Chaldaicum שְׁחַן, quod in Ethpael et *ulceravit* significat. Erit igitur שְׁחִין istiusmodi ulcus, quod inflammationem secum conjunctam habet, vel potius, uti vult Clericus, *inflammatio*, quia ulcera non tam emittunt pustulas, quam pustulae ulcera creant, ex inflammatione plerumque natae. Ita et Jarchi: על ידו צומחין בועות *propter eum* (שְׁחִין *calorem*) *efflorescebant pustulae.* אֲבַעְבֻּעוֹת est a radice בָּעָה, quae Jesaj. LXIV, 2. *effervescendi, intumescendi* significatu reperitur, cui cognatus est quem Arabicum بَغَي obtinet: *intumuit sanieque sorduit vulnus ulcusve.* LXX. פֹּרֵחַ אֲבַעְבֻּעֹת vertérunt *φλυκτίδες ἀναζέουσαι pustulae effervescentes*, neglecta Grammatica. Sic et Vulgatus: *vesicae turgentes.* Accuratius Onkelos: סָגֵי אֲבַעְבּוּעִין *plenum pustulis.* Mox Vs. 10. vocibus transpositis dicitur שְׁחִין אֲבַעְבֻּעֹת פֹּרֵחַ *inflammatio pustulis efflorescens.* Videtur ea pustularum species denotari, de qua Celsus *de medic.* L. V. Cap. 28. §. 15. *Pessima pustula est, quae ἐπινυκτὶς vocatur. Ea colore vel sublivida, vel subnigra, vel alba esse consue-*

vit. Circa hanc autem vehemens inflammatio est, et, cum aperta est, reperitur intus exulceratio mucosa, colore humori suo similis. Dolor ex ea supra magnitudinem ejus est, neque enim ea fabâ major est. De hac plaga Eichhornius hunc in modum disserit (*Comment.* p. 56.): „Morbos, qui autumnali tempore, tempestate ut plurimum humida, tranquilla et nebulosa grassantur, saepe originem ducere ab animalculis infinite parvis, ex aëre haustis, inter artis medicae peritos constat (vid. *Linnaei* mundus invisibilis in *Amoenitatt. academicis* Vol. VII. p. 496.). Nos quidem in medio relinquimus, an vomicae pestilentes, tempore autumni Aegyptiis fatales, ab innumeris insectis invisibilibus, quibus aër ea anni tempestate scatere solet, derivandae sint: hoc certum est, per autumnum, h. e. inde ab exeunte mense Septembri usque ad exeuntem Decembrem, regnare vomicas crura et genua infestantes, quae duabus aut tribus diebus lethales fiunt (vid. *Granger* Voyage de l'Egypte p. 22.). Imminente igitur nova hac publica calamitate, quod solent obscura portenta majorem ad animum movendum vim habere, Moses non verbis praenunciat, quid instet, sed in spem ingressus, fore ut animus regis rerum futurarum praesagio mere symbolico, adeoque aenigmatico in terrorem actus vehementius moveri efficaciusque flecti possit in rem a se expetitam, fuliginem in aërem spargit." Verum postulae illae a Mose commemoratae perquam molestae quidem, sed non lethales videntur fuisse, ut vomicae pestilentiales, de quibus Eichhorn cogitat; nam si mortem attulissent, non est credibile, id Mosen silentio praeteriisse.

12. *Septima plaga, grando, Cap. IX, 13—34.*

Cap. IX, 14. כִּי בַּפַּעַם הַזֹּאת אֲנִי שֹׁלֵחַ אֶת־כָּל־מַגֵּפֹתַי אֶל־לִבְּךָ *Nam hac vice mitto omnes plagas meas ad cor tuum*, i. e. quae graviter tangent cor tuum. Jarchi ait, hinc disci, plagam primogenitorum peste absumtorum in-

star omnium plagarum fuisse. At de ista plaga speciatim nondum est sermo; nam tres aliae plagae adhuc ante istam erant infligendae. Quod Deus se *hac vice omnes suas plagas missurum* dicit, id Aben-Esra interpretatur de plaga proxime sequente, in qua fuerit quaedam plagarum congeries, quum tonitrua et grando, et pluvia et ignis simul conjunctae fuerint. Ego de universis, quae adhuc restabant, plagis intelligendum arbitrarer, nisi obstiterint verba בַּפַּעַם הַזֹּאת *hac vice*, quae innuere videntur, istas plagas, quae jam proxime et simul mitterentur, esse intelligendas. Observat etiam Aben-Esra, Pharaonem ad eam, quae proxime sequitur, plagam plus quam ad omnes praecedentes trepidasse, ac dixisse (infra Vs. 27.): *Jova est justus, ego vero et meus populus improbi sumus.*

15. Ad hunc Versum recte capiendum ante omnia tenendum est, verba activa praeterita, שָׁלַחְתִּי et וָאַךְ, explicanda esse de facultate agendi (cujusmodi plura exempla vid. in Glassii *Philol. S.* p. 197. edit. Dath.), ut igitur verba: כִּי עַתָּה שָׁלַחְתִּי אֶת־יָדִי וָאַךְ אוֹתְךָ וְאֶת־עַמְּךָ בַּדָּבֶר וַתִּכָּחֵד מִן־הָאָרֶץ ita sint reddenda: *nam nunc quidem si mittere*, extendere *manum meam et percutere voluissem te et populum tuum illa peste* (de qua supra Vs. 6.), *deletus esses e terra.* Sequitur enim Vs. sequ. ratio, cur eum servarit. Ita Onkelos: אֲרֵי כְעַן קְרִיב קֳדָמַי דִשְׁלָחִית וגו׳ *quia nunc prope erat coram me*, i. e. parum aberat, *quin emisissem te* rel. Particulam כִּי Clericus male habet pro *pleonastica*, vel *conditionali*, paullo melius aliis ei vim *copulae*, vel *asseverativae* tribuentibus. Sed potest commode significationem suam *causalem* retinere, hoc modo: *nam* ad probandum, nullum esse mei similem in universa terra (Vs. 14.), *exserere potuissem manum mea* rel.

16. וְאוּלָם בַּעֲבוּר זֹאת הֶעֱמַדְתִּיךָ *Verum propter hoc stare te feci*, i. e. servavi te incolumem. Sic 1 Reg. XV, 4. Davidis posteri dicuntur לְהַעֲמִיד אֶת־יְרוּשָׁלָם *servare Hie-*

rosolymam, et Prov. XXIX, 4. rex judicio יַעֲמִיר אָרֶץ *stare facit terram*. i. e. regnum suum incolume servat. — בַּעֲבוּר הַרְאֹתְךָ אֶת־כֹּחִי *Ut ostendam tibi potentiam meam.* Sed LXX. *ἵνα ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν ἰσχύν μου*, quod sequutus Hieronymus: *ut ostendam in te fortitudinem meam.* Similiter Apostolus Rom. IX, 17. *ὅπως ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν δύναμίν μου.* Ceperunt illi interpretes הַרְאֹתְךָ pro הַרְאוֹת בְּךָ, ut interdum affixa verbis adduntur, ita ut Praepositio aliqua, cui affixa ista addi debeant, intelligenda sit, quod tamen frequentius, opinor, in verbis intransitivis usu venire solet, ut Ps. V, 4. לֹא יְגֻרְךָ *non commorabitur tecum malus*, est pro לֹא יָגוּר עִמְּךָ.

17. עוֹדְךָ מִסְתּוֹלֵל בְּעַמִּי *Adhuc tu attollis te ipsum contra populum meum.* Onkelos: עַד כְּעַן אַתְּ כָּבֵישׁ לֵיהּ לְעַמִּי *hucusque subjugas*, s. *sub jugo retines populum meum.* Jonathan: אַנְתְּ מִתְרַבְרֵב בְּעַמִּי *tu magnifice te geris in populum meum.* LXX. *ἔτι οὖν σὺ ἐμποιῇ τοῦ λαοῦ μου;* *adhuc igitur tu insultas populo meo?* Vulgatus: *adhuc retines populum meum.* Saadias: أَنْتَ بَعْدُ مُتَرَبِّصٌ بِقَوْمِي *tu adhuc retardas populum meum.* Qui duo posteriores interpretes מִסְתּוֹלֵל videntur pro denominativo a nomine סֹלְלָה *agger* cepisse, ut proprie sit: *aggerem te ponis contra populum meum*, metaphorâ ab iis sumtâ, qui aquarum erumpentium impetum objecto aggere cohibent. Jarchi suffragatur Onkelosi interpretationi, notans, verbum סָלַל *caloandi* (קלקע׳ר) significatum habere, unde Hebraeo מְסִלָּה in Targumim respondeat אוֹרַח כְּבִישָׁא *via strata.* Verum מְסִלָּה est potius *via exaggerata*, a סָלַל, quod *in altum extulit* denotat. Unde Aben-Esra nostrum מִסְתּוֹלֵל per משתבח *gloriaris te*, effers te, explicavit.

18. כָּעֵת מָחָר *Circa hoc tempus die crastino die.* Accurate tempus praedicit, ne casu postea hoc factum di-

ceretur. Cf. supra ad VIII, 19. Quod grandinem gravissimam se immissurum esse Jova praenunciat, ostendit, uti vere observat Theodoretus *Quaest.* XXI. in Exod., nullam esse rerum naturae partem, cui non imperaret. Quum enim Aegyptii et Graeci crederent, alios coelestes, alios terrestres, alios inferos esse Deos, alios quidem terrae, alios mari praeesse; universitatis Deus Aegyptios non tantum per fluvium et terram castigavit, verum et e coelo grandinem et fulmina immisit. לְמִן־הַיּוֹם הִוָּסְדָה *A quo die fundata est* terra, Aegypti, i. e. quo incepit coli et habitari, unde et infra Vs. 24. dicitur, non cecidisse ejusmodi grandinem in Aegypto מֵאָז הָיְתָה לְגוֹי *ex quo tempore fuit in gentem*, i. e. a gente habitata.

19. וְעַתָּה שְׁלַח הָעֵז אֶת־מִקְנְךָ *Nunc igitur mitte fac fugere pecus tuum*, i. e. festinanter in locum tutum recipe. Cf. mox Vs. 20. הֵנִיס *fecit fugere*, fuga subduxit *suos servos et pecus suum.* De verbo הָעִיז vid. not. ad Jesaj. X, 31. Onkelos suo כְּנוֹשׁ *congrega* non propriam verbi significationem, sed sensum expressit. Post hunc Versum codex Samaritanus addit verba allata ad Vers. 4. et 23. superioris Capitis, repetitque quae habentur supra Vs. 13. seqq.

23. וַתִּהֲלַךְ־אֵשׁ אָרְצָה *Et cucurrit ignis per terram.* Quod Aben-Esra ait esse contra naturam ignis, quippe qui in sublime ferri solet. Sed אֵשׁ hic est אש הברק *ignis fulminis*, ut Hebraei dicunt, Lucretio (II, 386.) *ignis coelestis fulminis.* De fulminibus super terram volantibus verbum יָלַךְ usurpatur et Job. XXXVIII, 35. תִּהֲלַךְ ἀνομαλῶς pro תֵּלֵךְ ponitur, ut Ps. LXXIII, 9. — וַיַּמְטֵר יְהוָה בָּרָד עַל־אֶרֶץ מִצְרָיִם *Depluitque Jova grandinem super terram Aegypti.* Grandinem mense Januario et Februario, Martio quoque, haud raro in Aegypto cadere, testantur plures, qui eam terram invisere; vid. J. M. Hartmann *Erdbeschreib. von Africa* p. 141. Neque tamen quotannis, nec ita stato tempore grandinat, ut Moses, nisi Numine edoctus, ipsum diem, quo gran-

do sit casura, praefinire potuerit. Non tamen esse, cur mireris, quod Moses grandinaturum esse praedixit, innuere videtur Eichhorn, qui in *Commentat.* p. 57. ita scribit: „Vomicarum trimestre tempus excipiunt in Aegypto menses tempestatibus, tonitruum fremitu et grandine notabiles, Januarius, Februarius et Martius, quibus armenta et greges, in stabulis a Majo usque ad Decembrem inclusi, in pascua emittuntur, adeoque grandine cadente necari potuerunt. Ut autem tempestatem cum grandine, gregibus et armentis regis perniciosa, in mensem Martium transferamus, jubet id, quod linum, eo tempore siliquans, et hordeum, tunc maturescens, ista grandine contusa, triticum vero et zeam, quod erant tardiora, damnum nullum perpessa esse legimus (Exod. IX, 31. 32.). Jam vero linum et hordeum mense Martio, triticum autem et zeam, mense Aprili ut plurimum maturari, itinerariorum auctores testantur."

24. וַיְהִי בָרָד וְאֵשׁ מִתְלַקַּחַת בְּתוֹךְ הַבָּרָד *Fuitque grando et ignis sese comprehendens in medio grandinis.* Sensum haud male expressit Hieronymus: *grando et ignis mista pariter ferebantur.* Clericus describi putat *presterem*, de quo ita Plinius *Hist. Nat.* L. II. Cap. 49. *Turba ardentior accensusque dum furit*, prester *vocatur, amburens contacta pariter et proterens.*

25. וְאֵת כָּל־עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה הִכָּה הַבָּרָד *Et omnem herbam agri percussit grando.* Aben-Esra, uti notatum supra ad Vs. 6., *omnem herbam* interpretatur *magnam* ejus *partem*, quia infra X, 5. dicitur, locustas absumturas id quod grando reliquerat. Jarchi ad Vs. 32. ait intelligi posse de herbis caulem habentibus, quae grandinis percussioni sunt obnoxiae.

27. חָטָאתִי הַפָּעַם *Peccavi hac vice*, i. e. nunc demum me peccasse confiteor. Jonathan, Chaldaeus paraphrastes, jungit haec verba cum iis, quae sequuntur, hoc sensu: nunc demum intelligo, Deum esse justum, me

vero una cum populo meo improbum. Haud male, nisi accentus obstaret.

28. וְרַב מִהְיֹת קֹלֹת אֱלֹהִים וּבָרָד *Et multum*, i. e. satis est *fuisse* sive, *sufficiat* et *ne sint* amplius *voces Dei*, tonitrua, *et grando*. Jarchi: די לו במה שהוריד כבר *sufficiat ei*, Deo, *id quod demisit* tonitruum et grandinis. Quemadmodum Horatius dixit: *Jam satis terris nivis atque dirae grandinis* rel. LXX. וְרַב מִהְיֹת *καὶ παυσάσθω τοῦ γενηθῆναι κ. τ. λ.*, quod sequutus Hieronymus: *ut desinant tonitrua Dei et grando*. וְלֹא תֹסִפוּן לַעֲמֹד *Nec addetis stare*, non amplius morabimini.

29. כְּצֵאתִי אֶת־הָעִיר אֶפְרֹשׂ אֶת־כַּפַּי אֶל־יְהוָֹה *Cum egressus fuero urbem, expandam manus meas ad Jovam*, i. e. orabo expansis ad Jovam manibus, qui gestus est precantium, unde Onkelos et Jonathan adjecerunt בִּצְלוֹ *in oratione*. Quod autem Moses non in urbe, sed extra eam ad Deum precatus est, Hebrai causam reddunt hanc, quod urbs plena esset idolis. Sed videtur Moses ideo potius exiisse, ut a turba semotus commodius orationi vacaret. לְמַעַן תֵּדַע כִּי לַיהוָֹה הָאָרֶץ *Ut terram Jovae esse scias*, „ne putes, Jovam Deum esse alius orae praefectum, qui nihil in Aegyptum possit. Nam haec erat opinio Aegyptiorum, ut aliorum idololatrarum, esse attributos unicuique regioni suos deos. Psammetichus, uti refert *Herodotus* L. II. c. 30., apud milites, qui ad Aethiopas agmine facto transfugiebant, *θεοὺς πατρῴους ἀπολείπειν οὐκ ἐᾶ*, *Deos patrios relinquere licitum esse negabat*, quod Aegypto, nimirum, clausa esset deorum illorum patriorum potentia." Cleric. Cf. not. ad Vs. 18.

30. וְאַתָּה וַעֲבָדֶיךָ יָדַעְתִּי כִּי טֶרֶם תִּירְאוּן מִפְּנֵי יְהוָֹה אֱלֹהִים *Te vero et servos tuos*, quod attinet, *novi vos nondum timere a Jova Deo*. Onkelos verba: טֶרֶם תִּירְאוּן מִפְּנֵי יְהוָֹה sic reddidit: עַד כְּעַן לָא אִתְכְּנַעְתּוּן מִן קֳדָם יְיָ *adhuc vos non humiliatis coram Domino*. Quod sequitur Jarchi, qui asserit, טֶרֶם ubique *nondum* valere. Con-

tra Aben-Esra eam vocem semper *prius*, *antequam* notare ait, e. c. Genes. XIX. 4., neque aliter illam capere R. Saadiam, qui hunc Versum cum proximo conjungat sensu hoc: antequam timuisti, et confessus es te peccasse (Vs. 27.), jam percussum est linum et hordeum (Arabica Saadiae translatio est haec: وَأَنْتَ وَعَبِيدُكَ فَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ قَبْلَ أَنْ تَخَافُوا مِنَ ٱللَّهِ *te vero et servos tuos* quod attinet, *scitote, quod priusquam vos a Deo timeretis*, linum et hordeum vestrum jam perierunt, Vs. 31.), quasi dixerit Moses Pharaoni: ego orabo, ut removeatur haec plaga grandinis, sed quod perdidit, perdidit; linum et hordeum jam percussa sunt, nec, ut ea sanentur, orabo. Quae tamen interpretatio coacta est. Ipse igitur Aben-Esra putat aliquid esse subaudiendum, quasi Moses diceret: antequam ego extendero manus meas, vos timetis Deum tu et servi tui. Hoc autem dici ait דרך מוסר *per modum increpationis*, ac sensum esse: remota plaga rebellabitis. Mihi Onkelosi explicatio simplex et genuina videtur.

31. וְהַשְּׂעֹרָה אָבִיב *Hordeum spica*, spicas habuit, maturescebat. וְהַפִּשְׁתָּה גִּבְעֹל *Et linum jam folliculos germinabat*, uti vertit Hieronymus. LXX. τὸ δὲ λίνον σπερματίζον, *linum vero semen faciebat*. גִּבְעֹל, quod Onkelos retinuit, apparet simile esse ei quod in hordeo אָבִיב, neque igitur *calamum*, ut nonnulli volunt, sed *globulum* seu *nodum* in summitate lini maturescentis denotare necesse est. Gesenius in *Lexico min.* p. 109., e גָּבִיעַ *calix*, sensu botanico, i. e. flos, et Syriaco ܦܩܥܐ *germen, flos* compositum putat. Alias conjecturas vid. in Michaelis *Supplemm.* p. 260. Saadias et Arabs Erpenii pro גבעל posuerunt مُشْلِغًا. Sed verbum شلغ in Lexicis desideratur. Forsan cognatum Talmudicorum שלופפין *flores*

dactylorum. De פִּשְׁתָּה, *lino*, inter nobiliores Aegypti proventus numerato, vid. Celsii *Hierobot.* P. II. p. 285. seqq.

32. כֻּסֶּמֶת *tritico spelta* Linn. (*Dinkel, Spelt*), vid. not. ad Jesaj. XXVIII, 25. כִּי אֲפִילֹת הֵנָּה *Quia serotina erant*, ita recte Hieronymus, τοὺς LXX. sequutus, qui ὄψιμα γὰρ ἦν habent. Jarchi quoque אֲפִילֹת exponit: מאוחרות *serotina*. Addit, ea adhuc tenera fuisse, atque inde factum, ut grandine non laederentur. Cf. supra ad Vs. 25. Quoniam autem אָפֵל *tenebrosum, obscurum*, significat, ideo Aben-Esra illorum verborum sensum ait hunc esse: שהיו עוד תחת הארץ ולא נראו *quod fuerunt adhuc sub terra, ita ut non conspicerentur.* Fullerus in *Miscell. SS.* L. III. Cap. 11., ubi copiose et erudite hunc locum tractavit, testatur, Kimchium utramque illam vocis אֲפִילֹת interpretationem afferre, priori autem (*serotina*) ipse adhaerescendum putat. Ex Plinio enim (*Hist. Nat.* L. VIII, Cap. 3.) ostendit, in Aegypto hordeum sexto a satu mense, frumenta septimo meti solita; unde colligit, fieri non potuisse, ut tanto temporis spatio hordeum anteverteret triticum et zeam, quantum interfuisse necesse est, si, cum hordeo spica esset mutica, triticum et zea adhuc sub terra latitarent. Concedit Fullerus, vocem אֲפִילֹת commode reddi posse *obscura;* obscurum quippe dici solere, non quod omnino non conspicitur, sed quod parum et tenuiter. Id tamen magis probat, ut interpretatio *serotina* retineatur. Nam propriam istius Latinae vocis significationem propriae vocis אֲפִילֹת significationi admodum esse affinem. Nec enim aliud esse ὀψίαν, vel serum diei, quam ipsius diei אֲפֵלָה, i. e. caliginem et obscuritatem, aut saltem tempus diei in obscuritatem seu caliginem jam vergentis [Arabibus quoque أَفَلَ est *occidit sol*, et Saadias hic أَفْلَتَان posuit, quod ab Hebraea voce non est diversum]. Et metaphoricum Latinae vocis usum metaphorico hujus Hebraea usui

ex aequo respondere. Utrumque siquidem nomen in utraque lingua denotare id, quod tardius maturescit. Addit, hinc quod in sacro textu narratur, hordeo laeso incolume mansisse triticum, statim patere, utique id optima contigisse ratione. „Quippe," inquit, „quum hordei prope jam maturi culmus, aliquando arefactus, ideoque induratus, non cederet ictibus grandinis, sed obniteretur, itaque continuo frangeretur. Triticum autem, tenerum adhuc, et in herba veluti abditum, lenta flexilique sua mollitie satis quidem tuto procellae impetum devitaret, et ingruentes ictus declinaret atque subterfugeret." Idem porro Fullerus monet, mirum non esse, si apud Aegyptios messis hordacea, contra quam apud nos, prior fuerit triticea. Nam ex coeli lenissima ac suavissima temperie, qua nos multum superant Aegyptii, ingens operum rusticorum discrimen oriri, ut aliis in rebus, sic potissimum in serendi metendique temporibus. Cf. not. supra ad Vs. 23. sub fin.

13. *Octava plaga, locustae. Cap. X, 1 — 20.*

Cap. X, 1. לְמַעַן שִׁתִי אֹתֹתַי אֵלֶּה בְּקִרְבּוֹ *Propter ponendum me*, i. e. ut ederem *haec mea signa in medio ejus*, quod Onkelos recte בֵּינֵיהוֹן *inter eos* reddidit, nempe Pharaonem et servos ejus. LXX. ἵνα ἑξῆς ἐπέλθῃ τὰ σημεῖα ταῦτα ἐπ᾽ αὐτούς, *ut deinde superveniant signa haec super eos.* Pro בְּקִרְבּוֹ Vs. sequ. est בָּם *inter eos.*

2. לְמַעַן תְּסַפֵּר *Ut narres.* Aben-Esra notat, Deum hic alloqui Mosen, et eum esse כנגד כל ישראל *loco omnium Israelitarum.* אֵת אֲשֶׁר הִתְעַלַּלְתִּי בְּמִצְרַיִם *Quae operatus sum in Aegypto*, i. e. interprete Onkeloso, יַת נִסִּין דַּעֲבָדִית בְּמִצְרַיִם *prodigia quae feci in Aegypto.* Sed LXX. ὅσα ἐμπέπαιχα τοῖς Αἰγυπτίοις, *quaecunque illusi Aegyptiis.* Jarchi etiam הִתְעַלַּלְתִּי exponit שִׂחַקְתִּי *illusi*, quo eodem significatu verbum istud usurpari notat Num. XXII, 29. הִתְעַלַּלְתְּ בִּי *illusisti mihi*, atque 1 Sam. VI, 6. Phi-

listhaeorum sacerdotes suis haec dicunt: *Cur animum vestrum obfirmaretis, sicut suum animum obfirmarunt Pharao et Aegyptii? Nonne* כַּאֲשֶׁר הִתְעַלֵּל בָּהֶם *postquam illusit eis*, scil. Deus, male eos habuit, *dimisit eos*, Israelitas, *ut abirent*. Quo loco LXX., ut hic, habent: ὅτε ἐνέπαιξεν αὐτοῖς. Saadias quoque hoc Exodi loco vertit: مَا بَطَشْتُ بِالْمِصْرِيِّينَ *quam duriter egerim in Aegyptios*. Jarchi innuere videtur, formam Poel tantum *operandi*, *agendi* notionem obtinere, sed formam Hithpoel verbi עָלַל nonnisi *illudendi* significatu usurpari. Sed contrarium arguit Ps. CXLI, 4. לְהִתְעוֹלֵל עֲלִילוֹת *ad patrandum facinora*. Quare nihil obstat, quo minus et hic vertamus: *quae operatus sum in Aegypto*, sive, *inter Aegyptios*, uti mox sequitur: *et signa mea, quae posui* בָּם *inter eos*. Hieronymus nostra verba sic transtulit: *quoties contriverim Aegyptios*. Quae interpretatio debetur male intellectae magistri sui Hebraei explicationi. Is enim quum הִתְעַלַּלְתִּי interpretatus esset שִׂחַקְתִּי (per *Sin*) *illusi*, Hieronymus id sinistre cepit pro שִׁחַקְתִּי (per *Schin*) *contrivi*.

4. *Quod si renuis dimittere populum meum* הִנְנִי מֵבִיא מָחָר אַרְבֶּה בִּגְבֻלֶךָ *ecce ego adduco cras locustam in terminum tuum*. „Locustas," inquit Eichhorn in *Commentat.* saepius laud. p. 58., „quum Aegyptus non progeneret, ex aliis terris advectas fuisse necesse est, vel ex Arabia, vel ex Nubia, duplici locustarum patria. Locustis autem ab austro ad septentrionem coeco aliquo instinctu iter suum ita dirigentibus, ut nec ad orientem, nec ad occidentem deflectant, earum examina numquam ex Arabia in Aegyptum feruntur (vid. *Hasselquisti* Itinerar. p. 254. vers. teuton.), sed ex Nubia per Aethiopiam. Sub finem videlicet mensis Martii (circa vernum aequinoctium, d. 20. Mart.) venti partim occidentales partim meridionales tantam locustarum vim in Aethiopiam advehunt, ut ex iis tam recentibus quam sale, putredinem

avertente, adspersis plures ejus terrae gentes per totum annum vivant (vid. *Diodor. Sicul.* L. III. Cap. 29. *Strabo* LXVI, p. 772. edita Casaub.): vento eodem australi ulterius eas propellente iter suum usque ad Aegyptum continuare solent, quorsum sub mensis Martii finem deferuntur. Atque hoc ipsum tempus est, quo Pharaoni locustarum agmina Moses ominatur. Quum autem itinera sua instituant ordine militari, ut aliae tanquam antepilani agmen ipsum haud procul abesse nuncient, deinde acies ipsae densis ac justis catervis sequantur, aliae tandem agmen claudant (Joël II, 20.); Moses conspectis antesignanis, primae aciei praemissis, recte augurabatur, agmen ipsum proxime sese per agros Aegypti esse effusurum in regiae pertinaciae poenam." Neque tamen Mosen solum inter Aegyptios locustarum antesignanos conspexisse credibile est; unde nec persuadere sibi facile potuit, fore, ut praenuntiatione adventus locustarum, quem omnes augurari potuerunt, regis animum moveret. Omnino vero Aegyptus a locustis rarius infestatur; vid. *das alte und neue Morgenl.* P. I. p. 292.

5. וְכִסָּה אֶת־עֵין הָאָרֶץ *Operietque oculum terrae*, i. e. superficiem terrae, uti Hieronymus reddidit. Sed superficies terrae alias פְּנֵי־הָאָרֶץ dicitur. Ideo alii vertunt *adspectum terrae*. Ita jam LXX. qui καλύψει τὴν ὄψιν τῆς γῆς posuere. Jonathan quoque חֱזוֹנָא reddidit, et Jarchi מראה *adspectum* explicavit. Sed Onkelos: וִיחַפֵּי יָת עֵין שִׁמְשָׁא דְאַרְעָא *operuit oculum solis terrae* vertit, i. e. expositore Fagio, splendorem et radios solis, qui terram illuminat. Locustarum agmina instar densae nubis solem obumbrare, notum. Neque tamen id Mosen hic dicere credo, sed supra primo loco positam interpretationem retinendam. וְאָכַל אֶת־כָּל־הָעֵץ הַצֹּמֵחַ לָכֶם מִן־הַשָּׂדֶה *Comeditque omnem arborem, quae germinat vobis ex agro.* R. Japheth, Aben-Esra referente, ex hoc loco colligit, multum temporis intercessisse inter hanc plagam et plagam grandinis, quia nimirum supra IX, 25. dictum est, omnes

arbores grandine esse percussas. Verum illud de magna arborum parte est intelligendum (cf. not. ad illum loc.), nam infra Vs. 15. diserte dicitur, locustas absumpsisse omnem fructum arborum, quem reliquerat grando; nec dici possit grando id *reliquum fecisse*, quod nondum erat.

6. וּמָלְאוּ בָתֶּיךָ וּבָתֵּי כָל־עֲבָדֶיךָ וּבָתֵּי כָל־מִצְרַיִם *Et replebuntur* scil. locustis *domus tuae, et domus omnium servorum tuorum, et domus omnium Aegyptiorum.* Id non supra veritatem exaggerari, sed locustas domum penetralia ipsasque vestes ibi asservatas invadere, testantur plures fide digni *αὐτόπται*, vid. *das alte und neue Morgenl.* P. IV. p. 291. et notam nostram ad Bocharti *Hieros.* T. III, p. 283. edit. Lips. — אֲשֶׁר לֹא־רָאוּ אֲבֹתֶיךָ וַאֲבוֹת אֲבֹתֶיךָ *Quae non viderunt patres tui et patres patrum tuorum*, quibus non solum avi, verum et proavi, abavi, atavi et reliqui ascendentes comprehenduntur. Ceterum referendum hoc ad multitudinem locustarum et ad damnum ab iis inferendam, non ad speciem et formam; neque enim erat novum, in regionibus istis segetes a locustis absumi.

7. עַד־מָתַי יִהְיֶה זֶה לָנוּ לְמוֹקֵשׁ *Quousque erit hic*, Moses, *nobis in laqueum*, s. *offendiculum*, quamdiu contra istum impingentes nos ipsos laedemus? quamdiu nobis erit perniciosus? Nam מוֹקֵשׁ, a יָקַשׁ *laqueum tetendit ad capiendas feras*, significat quidquid offensionis, quaecunque sit, occasio est, qua quis perditum it. Aquila *πρόσκομμα* vertit, Chaldaei לְתַקְלָא *in offendiculum.* LXX. *ἕως τίνος ἔσται τοῦτο ἡμῖν σκῶλον*; quod sequutus Hieronymus: *usquequo patiemur hoc scandalum?* Minus recte; quasi זאת in textu esset pro זֶה, quod ad Mosen referendum. הֲטֶרֶם תֵּדַע כִּי אָבְדָה מִצְרָיִם *An nondum scies, Aegyptum esse perditam?* sive, *pessum ire*, si, nempe, ita te gerere pergis, nec Hebraeos dimittis. Sed Aben-Esra, qui vult טֶרֶם significare *prius*, exponit in hunc modum: הטרם תרצה שיתברר לך כי אבדה מצרים *an prius voles, ut declaretur tibi, Aegyptum esse perditam?* LXX.

vocem טֶרֶם praetermiserunt: *ἢ εἰδέναι βούλει ὅτι ἀπόλωλεν Αἴγυπτος*; Scholiastes codicis Vaticani notat, in Samaritico fuisse: *πρὶν γνῷς ὅτι ἀπόλλυται Αἴγυπτος*, *antequam noris periisse Aegyptum*; quasi esset טֶרֶם, omisso הֲ interrogandi. Sed in nostra Samaritana versione est הארלא, quod Hebraeo הטרם respondet.

8. וַיּוּשַׁב אֶת־מֹשֶׁה וְאֶת־אַהֲרֹן אֶל־פַּרְעֹה *Reductusque est Moses et Aaron ad Pharaonem.* Verbo passivo וַיּוּשַׁב junctum est nomen per אֶת (quod alias est Accusativi nota), ut Genes. IV, 18. XVII, 5. Aben-Esra ad hunc locum ait, אֶת significare עצם הדבר *rei substantiam*, ut hic אֶת־מֹשֶׁה proprie sit *ipse Moses.* Plura de hoc loquendi more vid. in Gesenii *Lehrgeb.* p. 683. seq. — לְכוּ עִבְדוּ אֶת־יְהֹוָה אֱלֹהֵיכֶם מִי וָמִי הַהֹלְכִים *Ite, colite Jovam, Deum vestrum, qui et qui euntes?* i. e. jam vobis per me licet ire, sed qui ex vobis ituri sint, scire me, antequam proficiscamini, necesse est. Repetitio מִי וָמִי non videtur carere emphasi, quasi diceret: accurate et distincte mihi indicate, quinam vestrum ituri sint.

9. Respondet Moses regi, se, Hebraeos, omnes et singulos, juvenes et senes, una cum filiis et filiabus, atque gregibus quoque et armentis, abituros, quod Jovae festum sibi sit celebrandum, כִּי חַג־יְהֹוָה לָנוּ. „Ad festa, nimirum, universus populus concurrebat: non viri modo, sed mulieres quoque et pueri, quicunque morbo domi non retinebantur. Illis diebus Hebraeis dicitur esse מִקְרָא קֹדֶשׁ *convocatio sancta*, Graecis vero *πανήγυρις*, hoc est, ut Grammatici interpretantur, *ἑορτὴ συνάθροισις, ἀπὸ τοῦ ἄγυρις, εἰς ἣν πάντες ἀγείρονται*, *festum ad quod omnes conveniunt.* Atque haec Mosis ratio eo majoris erat ponderis, aut certe plausibilior, apud Pharaonem, quod ejusmodi conventuum studiosissimi erant Aegyptii, eosque a se inventos esse jactabant. Herodotus L. II. Cap. 58. *Πανηγύριας καὶ πομπὰς Αἰγύπτιοι εἰσὶν οἱ ποιησάμενοι.* — *Πανηγυρίζουσι δὲ Αἰγύπτιοι οὐχ ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ, πανηγύριας δὲ*

συχνάς. — Πλέουσί τε γὰρ δὴ ἅμα ἄνδρες γυναιξί, καὶ πολλόν τι πλῆθος ἑκατέρων ἐν ἑκάστῃ βάρι. Conventus, et pompas, et conciliabula primi fecerunt Aegyptii. — Nec semel dumtaxat in anno conventus agunt Aegyptii, sed frequentes. — Navigant autem viri cum mulieribus, magnaque est in singulis navibus utrorumque multitudo. Itaque aegre non poterat ferre Pharao omnibus abeundi facultatem peti." CLERIC.

10. יְהִי כֵן יְהוָה עִמָּכֶם כַּאֲשֶׁר אֲשַׁלַּח אֶתְכֶם וְאֶת־טַפְּכֶם *Sit ita Jehova vobiscum, quemadmodum dimissurus sum vos et parvulus vestros.* In quibus verbis est *μυκτηρισμός*, s. subsannatio, hoc enim vult Pharao: si non magis Deus vos adjuvet, quam ego vos tali conditione dimissurus sum, egregie profecto vos juvabit! Pro eo habendum, ac si diceret: non dimittam vos una cum liberis, uti petitis. וְאֶת־טַפְּכֶם LXX. reddidere: *τὴν ἀποσκευὴν ὑμῶν, supellectilem vestram.* רְאוּ כִּי רָעָה נֶגֶד פְּנֵיכֶם *Videte quod malum sit coram facie vestra,* videte, quod malum vos intendatis et respiciatis, eoque feramini tanquam ad certum praefixum scopum. Malo consilio licentiam festi celebrandi petitis; nempe, ut abeatis, quandoquidem et vestra hinc in desertum transferre vultis. LXX. *ἴδετε ὅτι πονηρία πρόσκειται ὑμῖν, videte, quod malitia proposita est vobis.* Hieronymus: *cui dubium est, quod pessime cogitetis?* Sed Onkelos: חֲזוֹ אֲרֵי בִישָׁא דְאַתּוּן סְבִירִין לְמֶעְבַּד לְקֳבֵיל אַפֵּיכוֹן לְאִסְתַּחֲרָא *videte, quod malum, quod vos cogitatis facere, in faciem vestram revertetur.*

11. לֹא כֵן *Non sic*, non patiar vos omnes una cum familiis vestris abire. לְכוּ נָא הַגְּבָרִים וְעִבְדוּ אֶת־יְהוָה *Ite nunc viri et servite Jovae.* Collegit Pharao ex iis, quae Moses et Aaron supra VIII, 23. dixerant, se velle Deo suo sacrificatum in desertum abire, opus fuisse tantum viris, quia mulieres et infantes non solebant in offerendis sacrificiis adhiberi. כִּי אֹתָהּ אַתֶּם מְבַקְשִׁים *Nam id vos quaeritis.* Quibus verbis Aben-Esra putat Pharaonem respicere id quod dixerat Vs. superiore: malum vo-

bis proposuistis, id vos quaeritis. Nos vero haud dubitamus verum sensum expressisse Hieronymum: *hoc enim et ipsi petiistis*; si vobis, qui viri estis, abeundi veniam dabo, voto vestro satis factum erit. וַיְגָרֶשׁ אֹתָם מֵאֵת פְּנֵי פַרְעֹה *Expulitque eos a facie Pharaonis*, scil. expellens, sive is cui Pharao hoc mandaverat. Si Pharao, nomen erit loco Pronominis. LXX. ἐξέβαλον δὲ αὐτοὺς, *ejecerunt autem eos*, nempe servi Pharaonis. Hieronymus: *statimque ejecti sunt de conspectu Pharaonis.*

12. נְטֵה יָדְךָ עַל־אֶרֶץ מִצְרַיִם בָּאַרְבֶּה *Extende manum tuam super terram Aegypti pro locusta*, s. *propter locustam*, בשביל מכה הארבה *propter plagam locustae*, uti exponit Jarchi; et similiter Aben-Esra: בעבור שיבוא *ut veniat* locusta. Reprehendit R. Mosen, cui cognomen הכהן *sacerdos*, qui בָּאַרְבֶּה *cum locusta* interpretandum, et innui putat, locustam baculo fuisse impositam (שארבה שם במטה); quod merito rejiciendum videtur.

13. וְרוּחַ הַקָּדִים נָשָׂא אֶת־הָאַרְבֶּה *Et ventus orientalis tulit*, advexit *locustas*. רוּחַ הַקָּדִים a LXX. redditur ὁ ἄνεμος ὁ νότος *ventus australis*, probante Ludovico de Dieu ad h. l., qui, quum sinus Arabicus Aegypto sit inter orientem et austrum medius, קָדִים hic *ventum orientalem*, sed *vergentem multum ad austrum*, et hactenus νότον, denotare contendit, „quemadmodum," inquit, „et Ps. LXXVIII, 26. ventus ille, qui advexit coturnices in castra Israelitarum, vocatur simul קָדִים *orientalis* et תֵּימָן *australis*. Quomodo australis, si fuit orientalis? quia inter utrumque medius." Bochartus quoque in *Hieroz.* P. II. L. I. Cap. 15. T. II. p. 663. seqq. argumentis pluribus probavit, קָדִים etiam pro *australi* sumi, et quod hunc Exodi locum attinet, l. l. L. IV. Cap. 3. T. III. p. 287. haec notat: „Neque fortasse erit extra rem, cum Graecis interpretibus *notum* hic interpretari, quum ventus *orientalis* nonnisi ex *Arabia* locustas potuerit in Aegyptum advehere, sed *australis* ex *Aethiopia*, quae hac

peste multo est foecundior. Proinde الحبشان, locustae genus, nomen habet ab *Abasenis*, seu *Abyssinis*, in quorum solo nascitur." Cf. not. supra ad Vs. 4. Sane ex *austro* locustas in Aegyptum advectas esse, innuit et illud, quod Versus sequentis initio illae *ascendisse* dicuntur in Aegyptum (וַיַּעַל הָאַרְבֶּה) nam qui ex austro boream versus proficiscuntur Hebraeis dicuntur *ascendere*; vid. not. ad Gen. XXXVIII, 1. Ceterum locustas vento vehi tralatitium est; cf. Bochartum l. l.

14. לֹא־הָיָה כֵן אַרְבֶּה כָּמֹהוּ וְאַחֲרָיו לֹא יִהְיֶה־כֵּן *Non fuit sic locusta similis ei, et post eam non erit ita.* Quod conciliare laborant Hebraei cum loco Joelis II, 2., ubi dicitur, locustis, quibus istic fit mentio, similes numquam exstitisse. Atque Jarchi quidem locustas a Joele memoratas respectu specierum hisce, de quibus Moses loquitur, fuisse numerosiores, multas siquidem species simul fuisse congregatas, nempe locustam, erucam, rubiginem et bruchum; at istas, quibus Moses percussit Aegyptum, unius dumtaxat fuisse speciei, atque ita nullas eis similes vel fuisse, vel futuras esse. Ad eundem modum duo haec loca, quae inter se pugnare videntur, conciliant Aben-Esra et Kimchi in suis ad Joel. II, 2. commentariis. At quod dicunt in Aegypto unicam tantum locustarum speciem fuisse, haud satis congruit cum eo quod Ps. LXXVIII, 46. CV, 34. legimus, quo utroque loco non una locustarum species, quae Aegyptum infestabat, memoratur. Hinc Abarbenel, quod hoc loco dicitur, ait de Aegypto dumtaxat esse intelligendum, quae numquam antea istiusmodi locustis fuerit afflicta, nec postea affligenda. Sed non est opus hisce argutiis; nam est et hoc et Joelis loco hyperbolica et proverbialis loquutio, qua significatur, nullam fuisse memoriam tam noxiarum locustarum. Eodem modo intelligendum, quod 2 Reg. XVIII, 5. et 2 Reg. XXIII, 25. de utroque rege, Hiskia et Josia, dicitur, neque hunc neque illum parem sibi habuisse inter Judae reges.

15. וַיְכַס אֶת־עֵין כָּל־הָאָרֶץ *Operuitque oculum*; superficiem, *totius terrae*. Cf. not. supra ad Vs. 5. — וַתֶּחְשַׁךְ הָאָרֶץ *Et obscurata est terra*; quo, uti notat Aben-Esra, indicatur, locustas medias inter solem et terram eam obscurasse. FORSKAL in *Descript. Animal.* p. 81. de locustis, quas ipse Cahirae mense Decembri anni 1761. observavit: *Tota examina quovis passu provocavi; tanta earum copia his in locis jam erat. Dum agmine facto alte volabant, aer e longinquo fumi speciem monstrabat.* וְלֹא־נוֹתַר כָּל־יֶרֶק בָּעֵץ וּבְעֵשֶׂב הַשָּׂדֶה בְּכָל־אֶרֶץ מִצְרָיִם *Nec relictum est ullum viride in arboribus et in herba agri in universa terra Aegypti.* Nec hoc supra veritatem est auctum, vid. quae ex Volneii Itinerario attulimus in *dem alten u. neuen Morgenl.* P. I. p. 291. et ex Ludolfi Histor. Aethiopica ad Joel. I, 7.

17. וְעַתָּה שָׂא נָא חַטָּאתִי אַךְ הַפַּעַם *Et nunc tolle, quaeso, peccatum meum tantum hac vice*, delicto meo hac tantum vice ignoscas. „Videtur ad Mosen, conversus, qui ei erat quasi Deus, dicere. Phrasis haec, qua proprie *auferri peccatum* dicitur, videtur hinc nata, quod qui condonat peccatum, *ejus poenam tollat*. Sic hoc in loco orat Pharao Mosen poenas, quas dare Deo et Israelitis coeperat, tollere, ne gravetur.“ CLERIC. וְיָסֵר מֵעָלַי רַק אֶת־הַמָּוֶת הַזֶּה *Ut removeat a me tantum hanc mortem*, pestem, perniciem. Sic a Plinio quoque *Hist. Nat.* L. XI, Cap. 29. locustae vocantur *pestis*, ob cladem, quam terris, quas invadunt, inferunt. Alii putant Pharaonem eo quod locustas מָוֶת *mortem* vocat, respicere et famem, ex depastis agris orituram, per quam multi homines interituri sint, et morbos pestilentiosos, qui locustarum agmina sequi solent, propterea quod earum cadavera foetore et noxiis exhalationibus aërem ita inficiunt, ut lues gignantur. Cf. quae ex Hieronymo attulimus ad Joel. II, 20.

19. וַיַּהֲפֹךְ יְהוָה רוּחַ־יָם *Vertitque Jova ventum maris*, i. e. occidentalem, breviter dictum pro eo, quod

plene esset: ventum orientalem, qui locustas advexit, vertit in occidentalem, qui eas abduxit. Sed uti nomine קָדִים potius *notum*, sive *euro-notum*, quam qui plane ex oriente spirabat, notari vidimus (supra ad Vs. 13.), ita et hic רוּחַ־יָם non praecise *occidentalis* ventus videtur intelligendus. „יָם quidem;" inquit Clericus, „ubi de Palaestina sermo est, *occidentem* fere significat, quo factum, ut multi *occidentalem* ventum intelligant; sed quum hic Moses de Aegypto agat, propria vocis significatio praestare videtur. Hinc LXX. *μετέβαλε Κύριος ἄνεμον ἀπὸ θαλάσσης.* Hieronymus tamen: *quia flare fecit ventum ab occidente.* Necesse non est, fuisse hunc plene septentrionalem ventum, quod *a mari* flaret; nam omnes venti, qui inter Septentrionem et Favonium flant, a mari in Aegyptum spirant. Itaque Thrascias aut Caurus, qui inter duos istos cardines sunt, potuere locustas in mare rubrum avehere." וַיִּתְקָעֵהוּ יָמָּה סּוּף *Et conjecit eam*, locustam, אֶת־הָאַרְבֶּה, quod praecessit, *in mare algae*, quo nomine designatur sinus Arabicus, quia refertum est in fundo alga, סוּף (vid. supra ad II, 3.), *Sari* Aegyptiis dicta, unde ii sinum illum *mare Sari* vocarunt, vid. Jablonskii *Opuscc.* T. I. p. 266. Plura de variis maris istius appellationibus, vid. in *dem alten u. neuen Morgenl.* P. II. No. 225. p. 1. seqq. Verbum תָּקַע, quod proprie *infixit* denotat, hic valet *intrusit*, *impulit.* Onkelos: רְמָהִי *projecit eam.* Ceterum saepe interire locustas vento in mare actas constat. Plinius *Hist. Nat.* L. XI. Cap. 29. *Gregatim sublatae vento in maria aut stagna decidunt.* Cf. *das alte und neue Morgenl.* P. I. No. 209. p. 293. seq.

14. *Nona plaga, tenebrae triduae, Cap. X,* 21—29.

Cap. X, 21. In verbis Versus postremis, וְיָמֵשׁ חֹשֶׁךְ, explicandis variant interpretes. Onkelos illa sic reddidit: בָּתַר דְיַעְדֵי קְבֵיל לֵילְיָא *postquam recesserunt tenebrae no-*

ctis. Videlicet מוּשׁ est *recedere,* ut infra XIII, 22. לֹא־יָמִישׁ *non recessit columna nubis interdiu.* Sic Aben-Esra refert, R. Japhetum velle, וְיָמֵשׁ hic idem valere quod וְיָמִישׁ, et sensum esse hunc: *recedant omnes tenebrae, quae illis sunt notae, et veniant aliae eis densiores.* Sed Onkelosus potius hoc voluit: etiam postquam recessit noctis caligo et sol alias incipit lucescere, tamen ista densissima caligo non desinet. Onkelosum sequutus Saadias: بَعْدَ زَوَالِ ظَلَامِ ٱللَّيْلِ *post recessum tenebrarum noctis.* Verum id si Moses dicere voluisset, non credibile est eum הַלָּיְלָה post חֹשֶׁךְ omisisse. Jarchi וְיָמֵשׁ putat pro וְיַאֲמֵשׁ scriptum (ut Jesaj. XIII, 20. יַהֵל pro יַאֲהִיל), et denominativum nominis אֶמֶשׁ *nox hesterna,* quasi significet: *et perdurare faciet tenebras hesternas,* noctis praeteritae, vel: *obscurentur tenebrae,* quasi: *noctescant,* i. e. sint densissimae. Verba Jarchii sunt: ויחשיך עליהם חשך יותר מחשכו של לילה וחשך של לילה יאמיש ויחשיך עוד *ingruant iis* (Aegyptiis) *tenebrae densiores nocturnis, et tenebrae nocturnae fiant noctis hesternae et magis tenebrescant.* Quod sequutus Arabs Erpenii: يَظْلَمُ ٱلظَّلَامُ *obscura erit caligo.* Et Syrus: ܘܢܚܫܘܟ ܚܫܘܟܐ, quod idem. Idem expressit Mendelii filius in translatione sua teutonica: *und die Finsterniſs soll anhalten.* Sed memorat Jarchi aliam dictionis יָמֵשׁ expositionem, ex qua illa idem valeat quod יְמַשֵּׁשׁ *palpabit,* uti Deut. XXVIII, 29., ubi haec leguntur: וְהָיִיתָ מְמַשֵּׁשׁ בַּצָּהֳרַיִם כַּאֲשֶׁר יְמַשֵּׁשׁ הָעִוֵּר בָּאֲפֵלָה *palpabis in meridie sicut palpat caecus in caligine.* Sane uti verba plura alia mediae radicalis geminatae et mediae quiescentis communes significatus habent, ita et מוּשׁ significationem mutuatur a מָשַׁשׁ Genes. XXVII, 21. Ps. CXV, 7. Quod et hoc loco fieri statuit Aben-Esra, qui sensum horum verborum ait esse hunc, tenebras adeo densas fore, ut Aegyptii eas palpent et contrectent. Ita LXX.

ψηλαφητὸν σκότος, quod sequutus Hieronymus: *tam densae ut palpari queant.* Hierosolymitanus quoque interpres יָמֵשׁ *palpandi* significatione accepit, sed alio sensu locum reddidit: וִיהוֹן מְמַשְׁמְשִׁין בַּחֲשׁוֹכָא *eruntque palpantes in tenebris*, quasi חֹשֶׁךְ sit pro בַּחֹשֶׁךְ, collato Deuteronomii loco laudato. Sed alteram expositionem haud dubitamus esse praeferendam, ut sensus sit, tenebras prae densitate fore palpabiles, hoc est, aërem adeo densa caligine, crassisque vaporibus refertum fore, ut palpari possit. Obvertit quidem huic interpretationi Clericus, non posse homines in ejusmodi crasso aëre vivere. Verum ejusmodi proverbiales et hyperbolicae loquutiones non sunt ad vivum resecandae.

22. וַיְהִי חֹשֶׁךְ־אֲפֵלָה בְּכָל־אֶרֶץ מִצְרַיִם שְׁלֹשֶׁת יָמִים *Fuitque caligo obscuritatis*, i. e. obortae sunt tenebrae densissimae (nam duo substantiva ejusdem aut similis significationis haud raro *αὐξήσεως ἕνεκα* conjungi, notum) *in universa terra Aegypti tribus diebus.* Locustas, inquit Eichhorn in *Commentat. de anno Aegypti mirab.* p. 59. „subsequuta est caligo tridua, inde ab exeunte Martio in Aegypto frequens. Causa ejus est ventus calidus deserti, qui Arabibus *Samum* dicitur, Turcis *Samiel*, Arabibus Aegyptiis *Chamsin* (ventus *quinquagenorum dierum*), a quinquaginta diebus intra Paschatis et Pentecostes festum, per quos in Aegypto regnare solet. Calor aëris illo flante non absimilis est calori, qui eo temporis momento sentitur, quo panis coctus ex furno extrahitur. Quo tempore ventus deserti calidus flare incipit, aër est inconstans, coelum, alioquin in hoc terrarum tractu, purum et serenum, fit turbidum; sol, splendore suo orbatus, orbem refert violaceum. Aër non quidem nebulosus dici potest, est autem cinereus sive glaucus, refertus subtilissimis pulvisculis, numquam humum petentibus, sed omnia, adeo res bene compactas et circumclusas, ut domos, conclavia, cistas et scrinia penetrantibus, suoque ardore faciem et oculos ita adurentibus, ut oculis cernere nequeas. Vento hoc in turbinem mutato, quo per aë-

rent arena, palea, stramen, alia ferri solent, sol adeo obscuratur, nec quarta milliarii pars prospectui patet. Aestus et siccitatis molestia domi se homines continere coguntur, donec venti hujus calidi summa vehementia desaevierit; desaevire autem solet ut plurimum intra triduum (vid. *Volneii* Itiner. T. I. p. 55.). Quamquam enim inde a verno aequinoctio usque ad tropicum aestivum venti illi calidi regnare dicuntur, non tamen per totum illud tempus continuo tanta vehementia diu noctuque perflant, quod omni Aegypto esset inevitabili exitio, sed interstitiis aëris et caloris temperatioris interpositis. Quis igitur Mosen miretur animorum anxietatem, durante hac tempestate regnantem, in suos et Israelitarum usus convertisse?" Duo tamen sunt, quae nos prohibent, quo minus Eichhornii sententiam nostram faciamus. Primum, quod tenebrae illae densissimae, quibus alter alterum non videre poterat, quales illas describit Moses Versu proximo, minus recte comparantur cum aëre vento calido obscurato quidem et spissiore, neque tamen omni luce carente; deinde quod in aëre illo vaporibus obscurato, quotannis stato suo tempore redeunte, nihil esset, quod Aegyptiorum animos magnopere afficere potuisset. Haud incongrue Clericus Aegyptias tenebras similes conjicit fuisse iis, de quibus Cicero *de Nat. Deor.* L. II. §. 96. *Nec autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret; cum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur.* Nec desunt apud Arabicos rerum Aegyptiarum scriptores similium tenebrarum exempla. Sic Dschemaleddin in Chronico, quod inscripsit مورد اللطافة *Maured allatafet,* i. e. aquatio elegantiae, ediditque J. D. Carlyle Cantabrig. 1792., p. 13. refert, regnante in Aegypto Mostali-Billah (snb finem seculi undecimi aerae nostrae) خرجت بريح سودا عظيمة عاصفة فهدمت الاماكن وقلعت

الاشجار وظهر بمصر ظلمة عظمة حتى ظن الناس انها القيامة *tempestatem magnam et vehementem, comitante nigredine, coortam esse, qua aedificia diruta, arboresque eversae fuere; tenebras autem tam spissas Aegyptum simul obumbrasse, ut cuncti resurrectionem*, i. e. diem ultimum, *jam impendere crediderint.* Et p. 16. scribit, regnante Hhakemo Biamrillah, anno 504 (1110 aerae Christ.) طلع بمصر سحاب اسود حتي اظلم منه الجو وهبت ريح شديدة حتي ظن الناس القيامة *eas tenebras in Aegypto ortas fuisse, ut totus aër caligine fuerit involutus, ventum vero simul concitatum esse adeo vehementem, ut diem ultimum nemo non metueret.* Notatu haud indignum, et Graecum Alexandrinum interpretem cum istis a Mose descriptis tenebris tempestatem conjunctam credidisse: addidit enim nominibus *σκότος γνόφος, tenebrae caligo*, quibus חֹשֶׁךְ־אֲפֵלָה expressit, insuper *θύελλα turbo.*

23. וְלֹא־קָמוּ אִישׁ מִתַּחְתָּיו *Nec surrexerunt vir*, i. e. quisque *e loco suo*, i. e. recte exponente Aben-Esra, מביתו *e domo sua ad opus faciendum.* Cf. infra XVI, 29. LXX. *ἐκ τῆς κοίτης αὐτοῦ*, *e cubili suo.* שְׁלֹשֶׁת יָמִים *Per triduum.* „Sexaginta horae possunt triduum vocari, ut sit primum nox 12 horarum, qua initium fit *νυχθημέρου*, et dies aeque longa; secundum *νυχθήμερον*, denique nox tertii, quibus fiant horae sexaginta." Cleric.

24. וַיִּקְרָא פַרְעֹה אֶל־מֹשֶׁה *Et vocavit Pharao Mosen*, nempe, uti notat Aben-Esra, post triduum, cum lucem videbant. רַק צֹאנְכֶם וּבְקַרְכֶם יֻצָּג *Duntaxat pecudes vestrae et armenta vestrae remaneant.* Dubitabat enim de illorum fide Pharao, ideo nolebat eos dimittere, e quibus tantae ipsi commoditates. יֻצָּג proprie *sistatur* Jarchi exponit: יהא מוצג במקומו *statuatur remaneatque in suo loco.* R. Levi: יונח וישאר פה *relinquantur et remaneant hic.* LXX. *ὑπολείπεσθε.* Onkelos: יִשְׁבּוּקוּן *relin-*

quite. Bene Chaskuni: *Maneant in pignus quod reversuri sitis.*

25. גַּם־אַתָּה תִּתֵּן בְּיָדֵנוּ זְבָחִים וְעֹלֹת *Etiam tu dabis in manum nostram,* nobis, *sacrificia et holocausta.* Quae verba Jarchi hoc sibi velle ait: non satis est pecora nostra nobiscum ire, sed de tuo insuper nobis dabis. Aben-Esra autem in hunc modum interpretatur: Etiam tu debes in manum nostram, tradere victimas et holocausta להקריב בערך *quae pro te offerantur.* Simplex loci sensus videtur esse hic, non satis esse, ut Pharao Israelitas ipsos una cum parvulis abire permittat, verum etiam oportere ut pecora ipsorum ad sacrificia et holocausta offerenda eos secum auferre sinat. Quae explicatio e Versu proximo confirmatur. וְעָשִׂינוּ לַיהוָה אֱלֹהֵינוּ *Et faciamus,* s. *ut faciamus,* vel: *quae faciamus Jovae, Deo nostro. Facere* dixit pro *facere rem divinam,* sacrificium offerre, ut Virgilius *Eclog.* III, 77. *Cum faciam vitula cum frugibus, ipse venito.* Cf. de hoc loquendi modo Macrobii *Saturnal.* L. III. Cap. 2. Vid. et Ps. LXVI, 15.

26. לֹא תִשָּׁאֵר פַּרְסָה *Non relinquetur ungula,* nempe ex ulla specie pecoris nostri; nihil quicquam remanebit. „Nec dissimilis est loquendi modus apud Arabes, qui, de equo usurpari coeptus, etiam ad alia transfertur, النقد عند الحافر *pecunia praesens usque ad ungulam.* Sensus est, se vel equum, vel aliud quidquam emtori non credituros, ante pretium solutum, et persolutum, usque ad ultimum quadrantem. Sed et *ab ungue* sermo noster quaedam habet, quae pertinent ad summam ἀκρίβειαν. Ut: *ne latum quidem unguem discedere,* aut: *ne transversum quidem unguem,* rel.“ Bochartus *Hieroz.* P. I. L. II. Cap. XLIV. T. I. p. 490. edit. Lips. כִּי מִמֶּנּוּ נִקַּח לַעֲבֹד אֶת־יְהוָה אֱלֹהֵינוּ *Nam ex eo accipiemus, ut colamus Jovam, Deum nostrum.* עֲבֹד hic idem est quod *sacrificare.* Hieronymus: *quae necessaria sunt in cultum Domini, Dei nostri.* וַאֲנַחְנוּ לֹא־נֵדַע מַה־נַּעֲבֹד אֶת־יְהוָה׃ *Nos autem nescimus, quo servituri simus Jo-*

vae, quo genere pecoris sacrificaturi, et quot hostias immolaturi simus. Hieronymus: *praesertim quum ignoremus, quid debeat immolari.*

29. כֵּן דִּבַּרְתָּ Onkelos reddidit: יָאוּת מַלֵּילְתָּא *pulchre*, bene *loquutus es*, ut nostrum *wohl!* Eodem sensu כֵּן sumi Aben-Esra notat Num. XXVII, 7. כֵּן בְּנוֹת צְלָפְחָד דֹּבְרֹת *recte loquuntur filiae Zelophchad.* לֹא־אֹסִף עוֹד רְאוֹת פָּנֶיךָ *Non addam amplius videre*, non iterum videbo *faciem tuam.* At Cap. sequ. Vs. 4. seqq. Mosen iterum cum Pharaone loquentem deprehendimus. Quod Hubigantium movit, ut hunc Versum una cum praecedente transferendum existimaret post verba וְאַחֲרֵי־כֵן אֵצֵא Cap. sequ. Vs. 8. „Quod cum fit," inquit, „causae ponuntur maxime vero similes, cur Mosen Pharao dimittat iratus, cur Moses iratus ab eo discedat. Nimirum tum demum Mosi Pharao irascitur, postquam ei mortem filii sui primogeniti denunciavit. Ideo vero Pharaonem Moses relinquit iratus, quia ipsum Pharao mox ferociter alloquutus est, mortem interminans, si se adhuc conveniret." Sed cf. not. ad XI, 4.

25. *Israelitae vasa aurea et argentea ab Aegyptiis petere jubentur. Primogenitorum internecio praedicitur. Cap. XI, 1—9.*

Cap. XI, 1. Verba וַיֹּאמֶר יְהוָֹה אֶל־מֹשֶׁה Aben-Esra monet esse in Plusquamperfecto vertenda: *dixerat jam prius* (כבר אמר), et statim sequi debuisse, quae Vs. 4. leguntur, sed tres hosce Versus esse interpositos. Putat autem haec a Jova Mosi dicta esse, quum adhuc esset in terra Midian, ac locum hunc respicere ad illud, quod habetur supra IV, 23., ubi Moses regi minari jubetur, si Hebraeos dimittere noluerit, primogenitum ipsius filium moriturum. Quod tamen nimis longe petitum videtur. Recte vero observat, haec debere legi per parenthesin usque ad Vs. 4. Quae autem tribus hisce Versibus leguntur, postquam a Pharaone discessisset Moses, ipsi dicta a Jova fuisse pu-

tanda sunt. כְּשַׁלְּחוֹ כָּלָה גָּרֵשׁ יְגָרֵשׁ אֶתְכֶם מִזֶּה *Cum dimiserit omnino expellendo expellet vos hinc.* Aben-Esra ait hoc parallelum esse ei quod dictum est supra VI, 1. *Manu forti expellet eos e terra sua.* Fagius sic explicat: non simpliciter dimittet vos, sed vi quodammodo vos expellet, non dabit, ut moram nectatis amplius; jubebit vos abire ita, ut, si velitis, manere vobis non liceat. Sed Kimchi in radice כָּלָה haec ita exponit: כשישלחכם בהשלמה כלכם ישלחכם שלא ישאר אחד *cum vos dimiserit plene vos omnes, ne uno quidem relicto, dimittet.* Non partem aliquam duntaxat dimittet, retinendo parvulos et pecora, ut antea cupiebat, sed vos omnes et vestra omnia dimittet. Quae interpretatio firmatur iis, quae infra XII, 31. 32. 33. legimus. Atque eo spectare videtur LXX. interpretum versio: ὅταν δὲ ἐξαποστέλλῃ ὑμᾶς, σὺν παντὶ ἐκβαλεῖ ὑμᾶς ἐκβολῇ. Monet enim Nobilius, σὺν παντὶ posse significare *cum omni re vestra.* Addit, in aliis editionibus esse σὺν πάσῃ ἐκβολῇ ἐκβαλεῖ ὑμᾶς, quod cum priori expositione congruere videtur.

2. Ad verba דַּבֶּר־נָא Jarchi minus recte asserit, Particulam נָא semper esse obsecrantis, quasi hic Deus Mosen obsecraret, ut de re ista Israelitas admoneret, idque, ut ille commentus est, ne Abrahamus diceret, id quod Deus praedixerat Genes. XV, 13., fore, ut Israelitae servirent Aegyptiis, ac ab iis affligerentur, ratum quidem fuisse; non autem id quod promiserat Genes. XV, 14. fore, ut Israelitae tandem cum magna opulentia ex Aegypto exirent. Recte Aben-Esra נָא exponit per עַתָּה *nunc.* Ita et Onkelos: מַלֵּיל כְּעַן *loquere nunc.* LXX. λάλησον οὖν κρυφῇ εἰς τὰ ὦτα τοῦ λαοῦ. At illud κρυφῇ *secreto* nihil in Hebraeo habet, cui respondeat. Ceterum ad rem ipsam, quae hic perscribitur, vid. not. supra ad III, 21.

3. וַיִּתֵּן יְהוָה אֶת־חֵן הָעָם בְּעֵינֵי מִצְרָיִם *Deditque Jova gratiam populi in oculis Aegyptiorum,* conciliavit populo Hebraeo gratiam apud Aegyptios. וַיִּתֵּן Hubigantius cum Vulgato in Futuro ait vertendum: *et dabit Dominus*

gratiam, vituperatque eos interpretes, qui in Praeterito vertunt, primum quidem, quod faciunt Mosen hic narrantem id, quod narrat infra XII, 36., nec reputant hic praenunciari a Deo rem futuram, infra narrari rem factam. Deinde, quod, *si dederit* s. *conciliarit* Jova Israelitis gratiam apud Aegyptios, ut illis vasa darent, oportere Mosen antea jussisse, ut peterent; at de tali Mosis jusso nihil in superioribus commemorari. Verum ut taceamus, Hubigantii interpretationem non admitti, nisi וַיִּתֵּן mutato in וְיִתֵּן, quum tamen jam LXX., qui *ἔδωκε* verterunt, וַיִּתֵּן extulerint; quod Hubigantius vulgo receptae interpretationi opponit parum momenti habet. Non enim necesse duxit Moses expresse commemorare, se et suos Israelitas omnia ita, ut eis praeceperat Deus, exsequutos esse, quum id nemo facile in dubium vocaverit. Nec mirum esse potest, illum id quod hic factum narrat, infra XII, 36. repetere in ipsius exitus narratione. Jusso divino de poscendis vasis, hic commemorato, subjungere placuit, Hebraeos haud difficili negotio quod jussi postulassent, ab Aegyptiis consequutos fuisse. Rationem statim addit: גַּם הָאִישׁ מֹשֶׁה גָּדוֹל מְאֹד בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּעֵינֵי עַבְדֵי־פַרְעֹה וּבְעֵינֵי הָעָם *etiam vir ille Moses magnus* erat *valde in terra Aegypti in oculis servorum Pharaonis et in oculis populi*, i. e. et Moses ipse inter regis ministros et apud totum Aegyptium populum summa in existimatione erat. Additur hoc, uti vere monet Aben-Esra, ut innuatur, multos Aegyptiorum res suas pretiosas Israelitis dedisse ob summam, qua apud illos Moses valuit, existimationem et auctoritatem, propterea quod eum multo doctiorem et Numini acceptiorem haberent omnibus magis Aegyptiis. Simul vero hisce verbis via sternitur ad sermonem Mosis, qui sequitur, et Versum potissimum 8. rectius intelligendum. Nulla igitur idonea est causa, cur Hubigantius haec verba, quasi minus commode hoc loco posita, post Versum 36. Capitis sequ. rejicere velit. — Codex Samaritanus in hoc Capite a codicibus Judaicis haud parum discedit. Et primum quidem pro וַיִּתֵּן יְהוָֹה

hujus Versus initio, ille exhibet נתתי *dabo* et inducit Deum loquentem. Sequitur etiam והשאילום *et mutuo dabant eis*, quod ipsum et LXX. expresserunt: ἔχρησαν αὐτοῖς. Subjungitur huic voci quod exstat Vs. 4. כחצת הלילה וגו׳ *circa mediam noctem* rel. Postquam vero Deus loquutus est, exsequutio mandatorum ejus sequitur iisdem verbis, ut jam aliquoties, in plagarum denunciatione, observavimus. Quae, uti reliqua hujus Capitis, in quibus codex Samaritanus discedit a Judaico, vehementer probant Kennicottus in Dissertat. I. *super ratione textus Hebraei*, p. 371. vers. lat. et Hubigantius in *Nott. Critt.* in h. l.; quum tamen illa manifeste intempestivo male sedulorum criticorum studio, textum pleniorem planioremque reddendi originem suam debeant; cujusmodi plura e Samaritano codice attulit Gesenius in Commentat. *de Pentateuchi Samarit. indole et auctorit.* §. 13. p. 46. seqq.

4. וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה *Et dixit Moses.* „Non dicitur," inquit Hubigantius, „ad quem, an filiis Israel, an Pharaoni: sed liquet ex Versu 8. fieri sermonem ad Pharaonem; ergo haec verba, אֶל־פַּרְעֹה, quae Samaritani non omittunt, esse in contextum revocanda." Ad ea Seb. Ravius in *Exercitat. IV. in Hubiganti Prolegomm.* p. 154. sequ. haec regerit: „Quamquam fieri potuit, ut Vs. 4. nomen Pharaonis exciderit, aut neglectum sit, quia ejus mentio mox injicitur Vs. 5.; potest tamen reliqua oratio sine hiatu facile connecti et intelligi, si, quae Vs. 1. 2. 3. per parenthesin dicta sunt, unciuis includantur, et Vs. 4. verbum וַיֹּאמֶר transferatur *dixerat autem* Moses Pharaoni. Inprimis vero, si observetur, quod, postquam Moses ea absolvisset, quae de suis ad Pharaonem legationibus literis mandaverat, quaedam additamenta hujus historiae inspergere voluerit, quae simul viam sternerent ad historiam exitus et plagae novissimae Aegyptiis immissae, quae incipit a Capite sequenti XII., cum hoc antecedente connectendam et rectius intelligendam, eoque nomine, postquam ultimo Commate Capitis antecedentis di-

xerat, Pharaonem sibi mortem minitatum esse, si rediret, seque regessisse se non rediturum, ad integrandam illam ultimi hujus colloquii et congressus historiam, quaedam adsperserit quae tum acciderant, deinde vero hanc historiam ultimi cum Pharaone habiti colloquii Vs. 8. concludat his verbis: *sic exivit a Pharaone accensus ira.* Quod enim haec intentio fuerit Mosis, patet quam clarissime ex verbis ultimis hujus Capitis, ubi historiam colloquiorum cum Pharaone habitorum universam, simili modo et eadem de causa, sic concludit: *Dixerat autem Jova Mosi non auscultabit vobis Pharao, ut multiplicem prodigia mea in Aegypto. Itaque quum Moses et Aaron illa prodigia omnia coram Pharaone ederent, obduravit Jova cor ejus, adeo ut non dimiserit Israelitas e terra sua;* adeoque pariter repetit et in summam quasi contrahit quod in superioribus, videlicet supra III, 19. atque alibi, et adhuc novissime X, 1. 27. dixerat." Nec igitur necesse erit, cum Vatero ad h. l., quae Cap. X, 21—29. et hoc Cap. 1. 2. 3. habentur diversis auctoribus assignare. Recte vero Clericus: „Si ordo hic narrationis servatus fuisset, haec debebant proxime sequi ultima verba Capitis antecedentis; neque enim postquam ea dixit, iterum Pharaonem adiit. Itaque haec simul dicta sunt." כַּחֲצֹת הַלַּיְלָה אֲנִי יוֹצֵא בְּתוֹךְ מִצְרָיִם *Circa medium noctis ego egredior,* egressurus sum *per medium Aegypti.* חֲצוֹת Jarchi ait non esse nomen substantivum, id enim esse חֲצִי, sed Infinitivum verbi חָצָה, cui praepositum כְּ *circa* valens, ut Jos. VI, 15. כַּעֲלוֹת הַשַּׁחַר *circa tempus quo ascendit aurora.* Causam vero, cur Moses dixit כַּחֲצֹת, nec כַּחֲצִי, vel בַּחֲצֹת *in ipso medio* noctis, dixit fuisse hanc, ne, si Pharaonis astrologi suis computationibus ipsum medium noctis praecise definivissent, neque eo ipso temporis momento, quod hic minatur Moses, evenisset, eum mendacii arguerent. Aben-Esra quoque refert, quosdam interpretes putare, Mosen minus praecise *circa mediam noctem* dixisse, quod quum medii diei ipsum momentum nonnisi

multo labore adhibitisque instrumentis definiri possit, multo minus mediae noctis momentum scire quis possit. Sed merito Aben-Esra repudiat haec ut nimis arguta, quum infra XII, 29. Jova בַּחֲצִי הַלַּיְלָה egressus Aegyptiorum primogenitos percussisse dicatur. Praeterea definite quoque dici Ruth. III, 8. בַּחֲצִי הַלַּיְלָה, et Ps. CXIX, 62. חֲצוֹת־לַיְלָה, quibus locis omnibus hoc indicari: postquam prior noctis pars praeteriisset. Ceterum *egredi per Aegyptum* hoc loco idem est ac *transire*, ut infra XII, 12. Significatur vero hac loquutione ultio divina et Amos. V, 17., ad quem loc. cf. not.

5. מִבְּכוֹר פַּרְעֹה הַיֹּשֵׁב עַל־כִּסְאוֹ *A primogenito Pharaonis, qui sedet super thronum suum.* Illud הַיֹּשֵׁב עַל־כִּסְאוֹ nostri interpretes fere referunt ad Pharaonem ipsum. Sed Onkelos et Jonathan ad Pharaonis primogenitum referunt. Ita enim ille: דַּעֲתִיד לְמִיתַּב עַל־כּוּרְסֵי מַלְכוּתֵיהּ *qui sessurus est super thronum regni ejus.* Quod sequitur Aben-Esra, qui et in verbis, quae sequuntur, עַד בְּכוֹר הַשִּׁפְחָה אֲשֶׁר אַחַר הָרֵחָיִם *usque ad primogenitum ancillae quae est post molam*, Pronomen אֲשֶׁר ad primogenitum refert; sic enim explicat: שהוא. טוחן *qui molit.* Nos tamen haud dubitamus, pertinere ad ancillam; multos enim primogenitorum aetate minores fuisse oportet, quam ut istiusmodi operi essent idonei. Recte autem Aben-Esra ad hunc locum illustrandum adducit illud de Simsone dictum Judic. XVI, 21. וַיְהִי טוֹחֵן בְּבֵית הָאֲסוּרִים *et fuit molens in domo vinctorum*, i. e. in carcere. Notum est, veteribus fuisse molas trusatiles, ad quas servi vilissimi damnabantur, quasi ad durissimum servitutis genus. Hinc Jesajas Babylonis, sub servae persona inductae, abjectissimam servitutem pingens XLVII, 2. dicit: *Puella Babylon, sume molam et mole farinam*, ad quem loc. cf. not. Hoc loco scribitur אֲשֶׁר אַחַר הָרֵחָיִם *quae post molam*, quia, qui molam trudebant, post vectem, quo illa circumagebatur, erant, eumque ante se agebant. וְכֹל־בְּכוֹר בְּהֵמָה *Et omnem primogenitum bestiae.* Jarchi ait, bestiarum pri-

mogenitos fuisse occisos, propterea quod Aegyptii bestias adoraverint, atque addit: כשהקב"ה נפרע מן האומה מפרע מאלהיה *cum Deus vindictam sumit de gente aliqua, vindictam sumit de diis ejus.* Quod tamen a simplici textus sensu remotum videtur. Sufficit dicere, id ad cumulum miseriae Aegyptiorum accessurum, ut hominum pariter ac bestiarum primogeniti morte sint absumendi.

6. אֲשֶׁר כָּמֹהוּ לֹא נִהְיָתָה וְכָמֹהוּ לֹא תֹסִף *Qualis* clamor *non fuit, nec addet* esse, i. e. nec postea futurus est. Masculinum suffixum in utroque כָּמֹהוּ refertur ad nomen femininum צְעָקָה, eodem soloecismo, quo Genes. XXXII, 9. dicitur: אֶל־הַמַּחֲנֶה הָאַחַת וְהִכָּהוּ. Cf. et supra I, 21. et ad eum loc. not. Neque igitur necesse cum R. Levi כָּמֹהוּ ad אֶרֶץ referre, quod passim ut masculinum tractatur, ut hic sit sensus: *qualis* terra *non fuit nec addet* esse, i. e. quae tot plagis affecta fuerit aut afficietur.

7. וּלְכֹל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא יֶחֱרַץ־כֶּלֶב לְשֹׁנוֹ *Sed ad omnes filios Israelis non exseret canis linguam suam.* Proverbiale pro: non laedet neque terrebit eos quicquam. Onkelos: לָא יְנַזֵּיק כַּלְבָּא בְּלִישָׁנֵיהּ לְמִנְבַּח *non nocebit canis linguâ suâ ad latrandum*, s. saltem latrando. Aben-Esra exponit de latrando vel mordendo (שיהיה נובח או נושך). Sed videtur non morsus, sed latratus tantum Hebraea phrasi significari; non enim lingua, sed dentibus canis mordere solet. Jarchi interpretatur: *non acuet* (ישונן) *canis linguam*, adducitque alia loca, quibus חָרַץ *acuendi* significatu capitur. Mihi ex eo deducta *exserendi* seu *agitandi* significatio hic optime convenire videtur. LXX. *οὐ γρύξει κύων τῇ γλώσσῃ αὐτοῦ.* Vulgatus: *non mutiet canis.* Saadias: لَا يَنْبَحُ كَلْبٌ بِفِيهِ *non latrabit canis ore suo.* Pro يَنْبَحُ Arabs Erpenii habet يعوي, cujus loco male يعوق expressum. Eadem, quae hic, loquutio reperitur Jos. X, 21., non tamen expresso

canis nomine, ut fieri solet in ejusmodi loquutionibus usu detritis. Cf. Judith. XI, 15. (al. 19.). Minus concinnum, quod J. D. Michaelis in *Supplemm.* p. 949. collato Arabico حرض *cupiditate, amore, aerumnis, periit*, phrasi חָרַץ לְשֹׁנוֹ illam linguae ex ore pendentis luxationem, quae mortem praecedere solet, praesertim in canibus, significari existimat, ut verba hebraea hoc dicant: *nempe ne canis quidem, Israelitarum, morietur*, proprie, morbidam et tanquam sitientem ex ore linguam exseret. Quem sensum nec tota verborum constructio admittit, uti legenti sponte patebit. Quae sequuntur, לְמֵאִישׁ וְעַד־בְּהֵמָה, Clericus sic vertit: *nec quisquam ab hominibus ad bruta clamabit*, et in nota dicit, se *nec quisquam* et *clamabit* supplere fuisse coactum, ne nimium esset ἄκυρον: *ne canis quidem linguam movebit ab hominibus ad bruta.* Non vidit, se, cum illa adderet, omnem vim proverbii tollere, quod est de *cane*, qui hominibus solet et brutis allatrare. Pendent verba לְמֵאִישׁ וְעַד־בְּהֵמָה a יֶחֱרַץ כֶּלֶב, ut sit: non movebit canis linguam suam *ad* quemquam inde *ab homine ad jumentum*, i. e. nec hominem ullum nec pecudem suo latratu terrebit. לְמַעַן תֵּדְעוּן אֲשֶׁר יַפְלֶה יְהוָה בֵּין מִצְרַיִם וּבֵין יִשְׂרָאֵל *Ut sciatis, quod discrimen faciet Jova inter Aegyptios et inter Israelitas.* Quae LXX. sic reddidere: Ὅσα παραδοξάσει Κύριος ἀνὰ μέσον τῶν Αἰγυπτίων καὶ τοῦ Ἰσραήλ, *quam mirandum in modum acturus sit Dominus Aegyptios inter et Israelem.* Ceperunt יַפְלֶה pro יַפְלֵא, nam הִפְלִיא et הִפְלָא est *mirabile fecit.* Sed quod in textu exstat Onkelos recte יַפְרֵישׁ et Jarchi יַבְדִּיל *separabit, discrimen faciet*, explicarunt.

8. וְיָרְדוּ *Et descendent* e palatio tuo. Utitur *descendendi* verbo, non quod regium palatium in editiore loco situm esset, sed ex eo linguae Hebraeae usu, quo a dignioribus locis ad vulgaria et minus honora *descendi* dicitur, unde reges et qui in eorum aulis sunt ministri e palatiis, vel ex alio quoque commorationis loco ad pri-

vatos euntes *descendere* dicuntur. De quo loquendi more vid. C. B. Michaelis Dissertat. *de notionibus Superi et Inferi* etc. §. XXXI. et XXXIII., in *Commentatt. Theologg.* P. V. p. 445. et 448. Futurum igitur ait Moses, ut ad se supplices veniant omnes reges ministri, כָל־עֲבָדֶיךָ. Ad quem locum Jarchi notat, Mosen hic honorem Pharaoni habuisse dum dixit: *descendent servi tui*, quum dicere potuisset: *tu descendes*. Ita enim factum putat, Pharaonem scilicet ipsum Mosen adiisse noctu, ac dixisse: *surgite, exite* rel., uti legitur infra XII, 31. At in hoc vehementer errat; nam (ut ipse notat ad Vs. 4.) postquam Moses a Pharaone egressus est, alter alterum ultra non viderunt. Quod igitur infra XII, 31. narratur, non est ita intelligendum, ac si ipse Pharao Mosen adiisset sed quod servos suos ad eum miserit, id quod h. l. Moses futurum praenunciat. Atque ex hoc ipso loco duo alia loca, quae haud satis inter se consentire videntur, nempe supra X, 29. et infra XII, 31. facile conciliantur. אֲשֶׁר בְּרַגְלֶיךָ *Qui est ad pedes tuos*, i. e. qui te sequitur. Onkelos: דְעִמָּךְ *qui est tecum*. Quod nimis est dilutum. Melius LXX. *καὶ πᾶς ὁ λαός σου οὗ σὺ ἀφηγῇ*, *et omnis populus tuus, quem tu ducis.* Hieronymus: *et omnis populus, qui subjectus est tibi.* Similiter exponit Aben-Esra: שהם ברשותך *qui sunt in potestate tua.* Et aliquanto planius pleniusque Jarchi: ההולכים אחר עצתך והלוכך *qui sequuntur consilium tuum et gressum tuum*, vel, *exemplum tuum.* וַיֵּצֵא מֵעִם־פַּרְעֹה בָּחֳרִי־אָף *Et exivit a Pharaone in aestu irae*, vehementer iratus, offensus videlicet, notantibus Jarchio et Aben-Esra, verbis illis supra X, 29. *Cave ne ultra videas faciem meam.*

9. לְמַעַן רְבוֹת מוֹפְתַי בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם *Ut multiplicentur ostenta mea in terra Aegypti.* Haec Jarchi intelligit de iis portentis, quae futurae essent, videlicet de primogenitorum interfectione et divisione maris rubri Aegyptiorumque in isto submersione. Sed nos adstipulamur

Aben-Esrae, monenti, illud וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה, hujus Versus initio, capiendum esse in Plusquamperfecto, quasi esset וכבר אמר *jam autem dixerat*, ut per ostenta quorum hic fit mentio, etiam ea, quae percussionem primogenitorum praecesserunt, intelligantur. Nam cum haec Deus loqueretur, unum tantum restabat portentum, quo Pharao permovendus esset, ut Israelitas dimitteret, primogenitorum interfectio. Atque si portentis Aegyptiacis et sinus Arabici transitum annumeres, ne sic quidem רְבוֹת constabit, quo vocabulo *multitudo* prodigiorum designatur, non tantum unum aut alterum prodigium. Recte Mendelii fil. hunc Versum reddidit hoc modo: *Der Ewige hatte dieses dem Mose schon vorher gesagt, Pharao wird euch kein Gehör geben, damit meine Wunder im Lande Mizraim desto mehr werden.*

16. *Initii anni sacri Paschaliumque rituum institutio.* *Cap. XII, 1—28.*

Cap. XII, 1. וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה וְאֶל־אַהֲרֹן בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם *Dixitque Jova ad Mosen et Aaronem in terra Aegypti.* Quae postrema verba nequaquam sunt otiosa; nam, ut Mendelii fil. notat, quum in eo sit Moses, ut commemoret primam legem, quam Deus Israelitis per ipsum et fratrem dedit, eam, dum adhuc in Aegypto haererent, datam fuisse dicit, quum reliquarum legum aliae in monte Sinai, aliae in tabernaculo sacro, aliae denique in campestribus Moabiticis datae essent. Aben-Esra: עתה הזכיר תחלת המצות שהיו על ידי משה ואהרן כי הם לבדם היו נביאי התורה כי אחריהם לא נתחדשה מצוה *Nunc commemorat initium legum, quae per Mosen et Aaronem traditae sunt. Hi enim soli erant prophetae legis*, i. e. qui praecepta a Deo accepta Israelitis promulgarunt. *Post eos enim nulla nova lex est data.*

2. הַחֹדֶשׁ הַזֶּה לָכֶם רֹאשׁ חֳדָשִׁים *Mensis hic sit vobis caput* s. initium *mensium*, quod statim magis defini-

te exprimit his verbis: רִאשׁוֹן הוּא לָכֶם לְחָדְשֵׁי הַשָּׁנָה *primus sit vobis mensium anni.* Sed Hubigantius hunc Versum ita vertit: *Hic mensis vobis est caput mensium; hic vobis primus anni mensis.* Et in Nota laudat Graecos Alexandrinos interpretes, qui רִאשׁוֹן הוּא πρῶτός ἐστι verterunt, vituperatque Vulgatum, quod *primus erit* reddidit. Nec enim hic novi ordinis annum constitui, sed eum anni mensem, qui esset primus, ideo commemorari, ut posteris constaret, quo mense et quo die mensis Pascha et azyma celebranda essent. Sed quid opus habuisset, rem, nemini tunc ignotam, quotum anni mensem agerent, repetita vice commemorare, et tam praecise definire? Ipse loquendi modus ostendit, novum hic institutum inculcari. Plura in hanc rem disputavit Jo. Frid. Frisch *vollständige bibl. Abhandlung vom Osterlamme* etc. (Lips. 1758. in oct.) p. 13. seqq. Antea Hebraeos annum ab autumno inchoasse liquet ex eo, quod infra XXIII, 16. tempus, quo fruges in horrea colliguntur, בְּצֵאת הַשָּׁנָה *in exitu anni* ponitur. Is mensis postea vocatus est *Thisri*, ut prior *Nisan.* Nam, ut Aben-Esra scribit in erudita de anno Judaico dissertatione, quae in suo ad h. l. Commentario legitur, *Nisan*, *Ijar*, *Sivan*, et ejusmodi nomina mensium, non sunt Hebraica sed Chaldaica, nec reperiuntur nisi in iis V. T. libris, qui post exilium Babylonicum conscripti fuerunt. Vetus nomen mensis ejus, quem Moses ex praecepto hic tradito primum anni esse voluit, et qui postea Nisan est vocatus, erat אָבִיב, uti apparet e loco infra XIII, 4. Is mensis Mosis tempore incipiebat a primo Aprilis novilunio, nostroque Aprili, quantum in mense lunari fieri potest, est comparandus, ita ut pars ejus nonnumquam in mensem Majum incidat. Vid. J. D. Michaelis Commentat. *de mensibus Hebraeorum* §. II. et IX., quae in ejus *Commentatt. Societ. Reg. Goetting. per annos 1763—68. oblat.* est *undecima.* Verum quamvis hic a Mose novum anni initium sit constitutum, id tamen ad sacra tantum et festa pertinuit; nam in rebus civilibus numerandi initium,

ab autumno, uti antea, semper factum est. Vid. Levit. XXV, 9. Quod diserte dicit Josephus *Antiqq.* L. I. Cap. 3. §. 3. *Μωυσῆς τὸν Νισὰν, ὅς ἐστι Ξανθικὸς, μῆνα πρῶτον ἐπὶ ταῖς ἑορταῖς ὥρισε, κατὰ τοῦτον ἐξ Αἰγύπτου τοὺς Ἑβραίους προαγαγών. οὗτος δ᾽ αὐτῷ καὶ πρὸς ἁπάσας τὰς εἰς τὸ θεῖον τιμὰς ἦρχεν· ἐπὶ μέν τοι γε πράσεις καὶ ὠνὰς, καὶ τὴν ἄλλην διοίκησιν τὸν πρῶτον κόσμον διεφύλαξε. Moses Nisan, qui est Xanthicus* (Macedonum), *mensem primum in festis constituit, quum eo Hebraeos ex Aegypto eduxisset. Hic ei initium fecit ad omnes honores Numini exhibendos. Sed ad venditiones ac emtiones quod attinet, et aliam administrationem, priorem ordinem servavit.*

3. בֶּעָשׂר לַחֹדֶשׁ הַזֶּה וְיִקְחוּ לָהֶם אִישׁ שֶׂה לְבֵית־אָבֹת *Decimo* die *hujus mensis accipiant sibi quisque agnum* aut *hoedum pro domo patrum.* Ad בֶּעָשׂר est יוֹם subaudiendum, ut Genes. VIII, 5. 13. et saepe alias; vid. Waltheri *Ellipses* p. 57. ed. Schulz., uti nomen *ἡμέρα* est supplendum Matth. XXVI, 17. Marc. XIV, 12. ו ante יִקְחוּ *παρέλκει*, ut Jesaj. VI, 1. *In anno mortis regis Usiae* וָאֶרְאֶה אֶת־אֲדֹנָי *conspexi Dominum* (quod nos vernacule *da sah ich* exprimere possumus). שֶׂה, ut Arabibus شاة et Chaldaeis שֵׂיתָא, tam *ovem*, quam *capram* significat, sive sit mas, sive femina, quavis aetate, atque a צאן in eo differt, quod hoc collectivum est, nec nisi de pluribus dicitur, at שֶׂה tantum de singulis. Vid. Bocharti *Hieroz.* P. I. L. II. Cap. 43. T. I. p. 480, edit. Lips. Qualitas et aetas pecudis mactandae infra Vs. 5. accuratius definitur. Pecus *decimo quarto* demum *mensis die* mactanda (vid. infra Vs. 6.) quatuor ante diebus hic investigari et parari jubetur. Quod praeceptum Aben-Esra ait sibi non liquere, utrum primo duntaxat paschati fuerit peculiare, an omnibus ex aequo commune. Jonathan autem in sua paraphrasi asserit, hoc praeceptum istud solum tempus, non autem futuras generationes spectasse; cui et Jarchi adstipulatur. Neque est haec Hebraeorum opinio improbabilis, quum causa, quare agnus

in Aegypto immolandus quatriduo ante immolationem esset eligendus, postea cessavit. Nam quum Israelitis profecturis quarto post die essent omnia convasanda, et sat multa curanda praeterea; facile protuisset fieri, ut prae temporis angustiis negligerent nonnullae familiae pecudes parare sat cito, neque postea invenire possent. Alia ex Hebraeis attulit Bochartus l. l. Cap. 50. p. 665. Cf. *das alte und neue Morgenl.* P. I. No. 212. p. 267. Porro jubetur quisque agnum aut hoedum sibi sumere לְבֵית־אָבֹת *pro domo patrum*, quod Jonathan: לְבֵית גְּנִיסָא *per domum familiae*, i. e. per familias, et R. Levi לחשפחות *per familias* exposuit. Quam interpretationem Bochartus quidem l. l. p. 662. reprehendit, quod *familiae* latius pateant *domibus*, quum familia complectatur plures domos, coll. Jos. VII, 14. Sed recte monet Clericus, sicut Latinum *familiae* nomen modo est arctioris, modo latioris significationis, quum nunc totam gentem denotet, ut *familiam Corneliorum*, nunc eos tantum, qui sub uno *patre familias* vivunt; ita et apud Hebraeos בֵּית interdum integrum populum significare, ut בֵּית יִשְׂרָאֵל, interdum tribum, ut בֵּית לֵוִי, interdum paucos homines, ut Genes. VII, 1., ubi *domus Noachi* vocantur septem praeter eum capita. Deinde cum voci בֵּית adjungitur אָבוֹת *patrum*, *familiam* potius significare, sensu paullo ampliore. Addit: שֶׂה לַבָּיִת *agnum s. hoedum pro domo*, i. e. Aben-Esra exponente, לכל בית ובית *per singulas domos*. Hoc vult: si familia, sive בֵּית־אָבוֹת, paucioribus hominibus constat, sumant unum agnum hoedumve, si vero numerosior est, sumant per singulas domos. Nam in una familia possunt plures esse domus, quae unum eundemque patrem habent. Jonathan: *quod si numerum excesserint, sumant agnum pro domo.*

4. וְאִם־יִמְעַט הַבַּיִת מִהְיוֹת מִשֶּׂה *Et si minor fuerit domus, quam ut sit ex agno.* Sensum recte expresserunt LXX. Ἐὰν δὲ ὀλιγοστοὶ ὦσιν οἱ ἐν τῇ οἰκίᾳ, ὥστε μὴ ἱκανοὺς

εἶναι εἰς πρόβατον, et Hieronymus: *sin autem minor est numerus, ut sufficere possit ad vescendum agnum.* Jonathan pressius interpretatur: *Sin autem pauciores viri domus fuerint, quam decem, quot sufficiunt ad edendum agnum.* Consentit Josephus *de bello Jud.* L. VI. Cap. 9. §. 3., ubi de celebratione paschatis in ipsa expugnatione urbis per Titum loquitur: *Ὥσπερ δὲ Φρατρία περὶ ἑκάστην γίνεται θυσίαν, οὐκ ἔλασσον ἀνδρῶν δέκα, μόνον γὰρ οὐκ ἔξεστι δαίνυσθαι, πολλοὶ δὲ καὶ σὺν εἴκοσιν ἀθροίζονται. Quasi vero sodalitas circa unamquamque victimam habebatur, ex hominibus numquam paucioribus decem, solum enim epulari non licet, saepe etiam viginti conveniunt.* וְלָקַח הוּא וּשְׁכֵנוֹ הַקָּרֹב אֶל־בֵּיתוֹ *Tum capiat ipse,* pater familias, *et vicinum suum proximum domui suae.* ו ante שְׁכֵנוֹ hic valet *etiam*, uti alias saepissime. Alii sic faciunt: *sumatque ipse et vicinus ejus domui suae proximus*, hos אֶת־הַשֶּׂה subaudire oportet. בְּמִכְסַת נְפָשֹׁת *Pro numero animarum.* מִכְסַת hoc tantum loco et Levit. XXVII, 23. obvium et Onkelos et Jonathan vertunt מִנְיַן et סְכוּם *numerus.* Jarchi exponit חשבון *ratio, supputatio,* et Aben-Esra חֵלֶק, ut sit *pro parte* sive *portione animarum.* Idem radicem ponit כָּסַס, unde et מֶכֶס (formae מֶמֶר a מָרַר), pereunte Dagesch geminationis signo. Ceterum nota, et verbum כָּסַס et nomina inde derivata soli Pentateucho esse propria. אִישׁ לְפִי אָכְלוֹ תָּכֹסּוּ עַל־הַשֶּׂה *Virum ad os s. pro ratione comedere ejus*, i. e. quemque habita ratione cibi, quem edere possit, *numerabitis pro agno.* לְפִי אָכְלוֹ Jarchi exponit: הראוי לאכילה פרט לחולה וזקן שאינן יכול לאכול כזית *qui idoneus est ad comedendum*, i. e. qui comedere potest ad quantitatem olivae, *excepto aegroto et sene, qui non potest comedere quantum est olivae.* Volunt enim ex agno paschali quemque ad minimum tantum comedere debere, quantum olivam aequabat magnitudine.

5. Sumere jubentur שֶׂה תָמִים *agnum s. hoedum integrum s. perfectum*, i. e. בלא מום *omnis vitii et labis*

expertem, explicantibus Jarchio et Aben-Esra, cf. Levit. XXII, 19. 20. et Bocharti *Hieroz.* P. I. L. II. Cap. 33. T. I. p. 329. edit. Lips. atque Cap. 50. p. 666. Idem agnus debuit esse זָכָר *masculus*, quia mas praestat feminae, et praestantiora Deo sunt immolanda. Inde *mas* opponitur *vitioso* Mal. I, 14. Porro ille agnus esse debuit בֶּן־שָׁנָה *filius anni*, anniculus, qua loquutione agnum non intelligunt, qui primum annum attigerit, sed qui nondum superaverit. Jarchi: כל שנתו קרוי בן שנה כלומר שנולד בשנה זו *toto anno suo*, toto anno quo natus est, *vocatur filius anni; quasi dicat: qui natus est hoc anno.* — מִן־הַכְּבָשִׂים וּמִן־הָעִזִּים תִּקָּחוּ *Ex ovibus vel ex capris tolletis*, quod Jarchi recte sic exposuit: או מזה או מזה שאף עז קרוי שה שנאמר ושה עזים *vel hinc, vel inde, nam et hoedus vocatur* שֶׂה, uti patet e Deut. XIV, 4. Hieronymus verba hebraea sic interpretatus est: *juxta quem ritum tolletis et hoedum;* non quod praeter agnum et hoedum pro paschate mactandum crediderit, ut quidam opinati sunt, sed hoc voluit, si forte agnum idoneum non haberent, hoedum aeque isti usui inservire posse. Quod negare vana opera studuit Frisch in libro ad Vs. 2. laud. p. 47. seqq., quum verba id clare dicant. ו ante מִן־הָעִזִּים non est copulativum, sed disjunctivum, ut Exod. XXI, 15. et alias saepissime. Bene Bochartus l. l. p. 664.: „Ex ovibus *aut* ex capris. Neque enim utrumque seponi oportuit, sed alterutrum, prout libebat. Qua tamen libertate pios putaverim sic esse usos, ut agnum frequentius et libentius obtulerint, tamquam victimam Deo gratiorem, quia major est in ovibus mansuetudo, docilitas, innocentia. Unde factum est, ut olim ovis etiam apud ethnicos pro maxima hostia haberetur. *Paulus* ex *Festo*: *Maximam hostiam ovilli pecoris appellabant, non ab amplitudine corporis, sed ab animo pacatiore.* Et ipse *Festus*: *Agnus dicitur a Graeco ἁγνὸς, quod significat* castum, *eo quod sit hostia pura, et immolationi apta.*"

6. Agnus vel hoedus e grege selectus וְהָיָה לָכֶם

לְמִשְׁמֶרֶת *sit vobis in custodiam*, quisque vestrum sua in domo servet. וְשָׁחֲטוּ אֹתוֹ כֹּל קְהַל עֲדַת־יִשְׂרָאֵל בֵּין הָעַרְבָּיִם *Et mactabunt eum omnis coetus congregationis Israelis inter duas vesperas.* Per eas Jarchi et Kimchi totum intelligunt pomeridianum tempus, cum prima parte noctis, quasi sol occasu suo duas vesperas dividat. Sed ex Aben-Esrae sententia duae vesperae incipiunt ab occasu solis et in crepusculo desinunt. Ita enim suam de voce עַרְבַּיִם sententiam profert, ac quare dualis sit numeri explicat: והנה יש לנו שני ערבים והאחד עריבת השמש הוא עת ביאתה תחת הארץ והערב השני ביאת אורו הנראה בעבים והנה יש ביניהם קרוב משעה ושליש שעה *Et ecce sunt nobis duae vesperae, una est vespera solis, nempe tempus quo sol occidit sub terra; secunda autem vespera est occasus luminis solis, quod apparet in nubibus. Et inter hasce vesperas est circiter hora, et tertia pars horae.* Eadem et Karaeorum est sententia (vid. Triglandi *Diatrib. de secta Karaeor.* p. 182. ed. Wolf.), et Samaritanorum (cf. Relandi Dissertat. *de Samaritanis*, in Ejusd. *Dissertatt. miscellann.* P. II. §. 22.), quam et Frisch. l. l. p. 67. et J. D. Michaelis in *Supplemm.* p. 1964. suam fecerunt. Et Michaelis quidem hoc potissimum argumentum adfert, quod, si ante solis occasum mactatus esset agnus, comedi vix potuisset; „mactata enim," inquit, „aut calentia igni admovenda, aut, si id non fiat, per aliquot dies servanda; post paucas horas igni si admoveas, duriora sunt, nec dentibus confici possunt." Addere potuisset Michaelis, pro hac sententia stare et Onkelosum, qui בֵּין הָעַרְבַּיִם per בֵּין שִׁמְשַׁיָּא *inter soles* interpretatus est, qua phrasi et in Talmude obvia, nequaquam, uti vult Bochartus (p. 634. ed. Lips.), totum pomeridianum diei tempus intelligitur, quasi *duo soles* sint duo tempora, quibus sol a meridie lucet, quorum unum meridiei, alterum occasui sit propius, sed *crepusculum*, inde a sole occidente usque ad ortum stellarum, tantae longitudinis, ut quis dimidium milliare interea eundo possit conficere, uti patet e Codice *Schabbath* fol.

34. col. 2. Alii vero בֵּין הָעַרְבַּיִם totum fere pomeridianum tempus esse volunt, et *primam vesperam* contendunt esse eam, cum sol post meridiem declinare incipit, aestusque vehementior remittere, tertia aut quarta post meridiem hora, *secundam*, cum vere occidit. Sic quidem Pharisaei acceperunt, accipiuntque Rabbanitae, hancque explicationem Josephi tempore, ut tunc plerumque placita Pharisaeorum, Judaei publice sequuti sunt. Sic enim ille *de bello Jud.* L. VI. Cap. 9. §. 3. Ἐνστάσης ἑορτῆς (Πάσχα καλεῖται), καθ' ἣν θύουσι μὲν ἀπὸ ἐννάτης ὥρας μέχρι ἑνδεκάτης. Ergo harum inter IX. et XI., id est, nostram inter pomeridianum III. et V., pascha mactabatur. Cf. Ge. El. Edzard ad Tractat. *Abodah sarah* Cap. 2. not. 33. p. 273. Hanc sententiam commendat Bochartus, l. l. *Duas vesperas*, inquit, et Graeci sic definiunt. „Hesychio enim δείλη πρωΐα ἡ μετ' ἄριστον ὥρα, *vespera matura tempus est a prandio* proximum, et δείλη ὀψία ἡ περὶ δύσιν ἡλίου, *vespera sera, quae circa solis occasum*. Hinc Eustathius in librum XVII. *Odyss.* Διττὴ κατὰ τοὺς παλαιοὺς ἡ δείλη· ἡ μὲν γὰρ ὀψία δείη τὸ τελευταῖον φασι τῆς δείλης μέρος τὸ περὶ ἡλίου δυσμάς. ἑτέρα δὲ δείλη πρωΐα, τὸ πρῶτόν φασι τῆς δείλης, τὸ εὐθὺς ἐκ μεσημβρίας. *Juxta veteres duplex est vespera; sera enim vespera est, ut ajunt, vesperae pars extrema; altera vero matura vespera, cujus initium statim a meridie.* Eodem pertinet illud Varronis in *Satyra Menippea: Nescis quid vesper serus vehat.* *Vesper serus*, id est, δείλη ὀψία, cui πρωΐα opponitur. Ita igitur Hebraeis duplex fuit vespera, utraque ante solis occasum; una meridiei, altera occasui propior. Et inter, vel potius intra illas vesperas, id est, intra illud spatium, quod ambae complectuntur, praeter paschalem agnum etiam mactabatur juge sacrificium, accendebantur lampades, et fiebat suffimentum, Exod. XXIX, 39. et XXX, 8." Haec Bochartus, cui assentitur Dav. Clericus in *Quaestt. SS.* Qu. VI. p. 37. seqq. Menti Mosis tamen magis convenire Aben-Esrae sententiam, quam supra retulimus, quacum congruit Samaritanis et

Karaeis receptus in mactando paschate usus, arguit locus Deut. XVI, 6., ubi Moses agnum paschalem mactare jubet: בָּעֶרֶב כְּבוֹא הַשֶּׁמֶשׁ מוֹעֵד צֵאתְךָ מִמִּצְרָיִם *vesperi circa occasum solis, qua tempestate ex Aegypto egressus es.* Noctu vero egressos esse Hebraeos, diserte dicitur infra Vs. 31. 42.

7. וְלָקְחוּ מִן־הַדָּם וְנָתְנוּ עַל־שְׁתֵּי־הַמְּזוּזֹת וְעַל־הַמַּשְׁקוֹף *Sumantque e sanguine* scil. agni, *ponuntque super utrumque postem et super limen superum.* Aben-Esra refert, nonnullos existimare sanguinem ideo postibus et superliminari ostii illitum fuisse, ut ostenderent Hebraei se ea animalia palam immolare, quae mactare Aegyptiis religio erat, nec ne ab iis lapidarentur metuere, quod terror Israelitarum in Aegyptios ceciderat. Hoc autem improbat, propterea quod vesperi agnus esset immolatus ac secreto clausis foribus omnia erant peracta. Rationem igitur istius ritus hanc assignat, ut sanguis ille expiatio esset pro unoquoque, qui in domo de agno comedisset, להיותו כופר בעד כל האוכל כבית, atque signum esset exterminatori ut talem domum praeteriret, quemadmodum Ezech. IX, 4. qui a communi strage servandi erant nota quadam signari jubentur. Kimchi quoque ad illum Ezechielis locum ait eum eodem modo intelligendum, quo id quod hic de sanguine agni paschalis memoratur, hoc tantum discrimine, quod quum hoc revera gestum fuerit, illud in visione prophetica duntaxat fuit repraesentatum. Cf. infra Vs. 13. שְׁתֵּי־מְזוּזֹת *gemini postes*, ad sinistram et ad dextram. Dicti videntur a זוז, cui cognatum Arabicum زَازَ *movit*, quia mobiles valvae inde pendebant. Contraria de causa Graecis illi *σταθμοί* dicuntur, quod valvae eorum ope fiant *σταθεροὶ firmae.* מַשְׁקוֹף hoc tantum Capite obvium, fere *superius limen* exponunt, quod Jarchi nomen inde nactum ait, quod *ostium cum occluditur* שוקף עליו *percutiat illud*, nam שְׁקַף Chaldaeis est *percutere.* Alii sic dictum putant a שָׁקַף, quod Hebraeis est *prospicere*, quod prospectui pateat. At quum id ver-

bum *ex alto prospicere* denotet, vid. Ps. XIV, 2. LXXXV, 12., haud improbabilis est Aben-Esrae sententia, מַשְׁקוֹף proprie esse fenestram super ostium, quemadmodum in Arabum domibus usitatum esse testatur. Bochartus quoque l. l. p. 679. מַשְׁקוֹף a *prospectu* dici existimat, propter cancellos aut clathros, summis foribus apponi solitos, ut per eos prospicerentur qui fores pulsaverunt, antequam recluderetur ostium. „Cujusmodi januas Polybius appellat *θύρας διαφανεῖς δικτυώτας*, Paulinus, in Epistola duodecima ad Severum, *pellucentem transennam*, Cassiodorus *tralucidas fores*. Potest et vestibulum intelligi, ex quo in viam patet prospectus, Graece *πρόθυρον* et *προπύλαιον*. Quo fortasse pertinet, quod Graeci *τὴν φλιὰν* hic habent. Hesychio enim *φλιὰ* est *πρόθυρον*. Neque aliud ٱلْمُطِلّ in Arabico Saadiae. Nam طَلَّ in IV. est *extra eminere*.“

8. וְאָכְלוּ אֶת־הַבָּשָׂר בַּלַּיְלָה הַזֶּה צְלִי־אֵשׁ *Comedantque carnem in hac nocte*, quae sequitur diem decimam quartam mensis Nisan (coll. Num. XXXIII, 3.), *assam igni*. Cur Israelitae agnum paschalem assum comedere jubentur, varii varias, ex parte futiles, rationes afferunt, quas post Bochartum l. l. p. 684. recensuit et perpendit Spencer *de Legum Hebraeor. rituall.* L. II. Cap. 4. Sect. 3. p. 305. seqq. edit. Tubing. Et is quidem hisce *quatuor* de causis agnum paschalem igne assandum existimat, primum, ne, si cuique fas esset agnum pro suo libitu assare, morum diversitas ordinem et concinnitatem festi violaret. „Nam agnus ille non solum igne aperto, sed et clibano, vase fusili, sartagine, vel furno calefacto suspensus, assari posset. Nec a verisimili abhorret, usum carnis ad solem assae, in Aegypto (regione solis calore torrefacta) seculis antiquioribus obtinuisse. Memorat enim Heliodorus (*Aethiop.* L. I. p. 10.), juvenem in vicina Aethiopia *ἰχθύσι πρὸς ἥλιον ὀπτωμένοις*, *piscibus ad solem assis enutritum*. Festi vero sacratissimi solemnitas

exegit, ut cibi paschales majore cum consensu et morum uniformitate, quam carnes ad famem solummodo sedandam paratae, coquerentur. Secundo, verisimile est, Deum legem de agno *igne* assando statuisse, ut ritus alicujus in Zabiorum festis usitati speciem omnem a paschate suo removeret. Huic conjecturae ansam praebent Plutarchi verba (*Quaestt. Graecc.* p. 298. 3.): Διά τι τοῖς Θεσμοφορίοις αἱ τῶν Ἐρετριέων γυναῖκες οὐ πρὸς πῦρ, ἀλλὰ πρὸς ἥλιον, ὀπτῶσι τὰ κρέα; *cur sacris Thesmophoriis Eretriensium mulieres non ad ignem carnes, sed ad solem assant?* Refert etiam Herodotus (L. I. Cap. 133.) de Persis antiquis, quod in festis quibusdam idololatricis *carnibus in fornace tostis* vescerentur. Summam itaque veri speciem prae se fert, Zabios antiquos peculiarem aliquem (cujus memoria jam periit,) carnes assandi modum in mysteriis suis observasse, et Deum legem illam de agno paschali ad *ignem* assando eorum superstitioni opposuisse. Tertio, ideo forsan agni paschalis coctionem igne solo peragi praecepit Deus, quod minus operosa esset, adeoque Israelitarum vitae, in castris et desertis transigendae, maxime conveniret. Notat Plato (*de Republ.* L. III. p. 210.), alimenta solo igne cocta μάλιστα στρατιώταις εὔπορα, *militibus maxime parabilia*, quod iis plerumque desint vasa ad elixandum necessaria. Quarto, hic assandi modus maxime purus et simplex erat, omnibus etiam (praesentibus et absentibus) maxime apertus et manifestus. Purus et simplex erat, quod carnes ad ignem coctae, nec a fumo, nec cinere, nec aqua, nec vase, quicquam impuritatis, mixturae, vel ingrati odoris haurire possint. Nec minus apertus et manifestus, quod agnus igne assus odorem late spargeret, se naribus etiam proderet, et vel caecis appareret. Erat itaque haec assandi ratio naturae legis et intentioni paschatis apprime consentanea. Lex enim puritatem tota spiravit, et sacri paschalis intentio non postrema fuit, ut Israelitae, ritus ejus observantes, se Deo liberatori devotos esse, et Aegypti superstitioni nuncium remittere, non verbis tantum sed et fa-

ctis apertis indicarent." Verum simplicissimam rationem praecepti de agno paschali assando, non elixando Judaei afferre videntur apud HOTTINGERUM *de Jure Hebraeor.* Leg. 13. p. 23. שאכילת הצלי יורה על החפזון שיצאו ממצרים וגו׳ *quod esus assati festinationem significet, qua egressi sunt ex Aegypto; unde non licuit moram trahere ut agnum coquere potuissent in lebete.* Cf. not. ad Vs. sequ. Praeter agnum assatum jubentur comedere et מַצּוֹת, quod LXX. ἄζυμα, vertunt, Hieronymus *panes infermentatos.* Onkelos פַּטִּיר, quod Buxtorfius in Lexico Chaldaico minus recte proprie *liberum* scilicet *fermento* notare ait; est potius ipsum Arabicum فَطِير (qua ipsa voce Arabicus uterque interpres ad exprimendum Hebraicum מַצּוֹת utitur) *infermentata massa, azymum,* a verbo فَطَرَ, *praepropere et citra idoneam dispositionem confecit quid,* et hinc, *sine fermento subegit massam mulier.* Quod vero nominis Hebraici מַצּוֹת originem attinet, recte animadvertit Bochartus l. l. p. 689., falli eos, qui illud a *comprimendo* deducant, quasi Hebraeum מָצַץ id sonet, id verbum enim Hebraeis uti in dialectis cognatis significare *emulgere, exsugere, exprimere.* Azyma autem ab *exprimendo* nullis fidiculis extorseris. „Sed aliud," inquit, „occurrit, nempe Arabicum مُصَاص, iisdem radicalibus, quod Lexicographi خالص exponunt, id est, *purum* et *sincerum.* Itaque מַצּוֹת proprie sunt *puri et sinceri panes et ab omni fermento expurgati,* quod corruptionis esse genus voluerunt multi veteres. Hinc Hieronymus ad 1 Cor. V, 6. et rursus Gal. V, 9.: *Modicum fermentum totam massam corrumpit,* ubi Graece est ζυμοῖ *fermentat.* Et Plutarchus in *Romanis Quaestionibus* vult fermenti usum Flamini Diali fuisse interdictum, quia ἡ ζύμη καὶ γέγονεν ἐκ φθορᾶς αὐτή, καὶ φθείρει τὸ φύραμα μιγνυμένη, *fermentum, quum ipsum sit ex corruptione natum, massae admixtum illam corrumpit.*

Et paulo post, *καὶ ὅλως ἔοικε σῆψις ἡ ζύμωσις εἶναι, atque omnino fermentatio videtur esse putrefactio.*“ Ratio, cur una cum agno infermentatum panem comedere jubentur haec erat, ut meminerint festinationis, qua ipsis Aegypto exeundum esset, cf. infra Vs. 34. et Deut. XVI, 13. עַל־מְרֹרִים יֹאכְלֻהוּ *Super*, i. e. cum (ut mox Vs. 9. infra XXXV, 22.) *amaris* scil. herbis *comedent eam*, carnem, אֶת־הַבָּשָׂר, quod praecessit. Nomine מְרֹרִים non quascunque *herbas amaras*, sed certas quasdam earum species edules significari, res ipsa docet; sed quales, hodie nemo definiverit. LXX. verterunt *ἐπὶ πικρίδων*, qua voce lactucae quandam speciem, quae reliquis sit amarior, ostendit Bochartus l. l. p. 695. Unde Hieronymus vertit: *cum lactucis agrestibus.* Jonathan posuit עִם תַּמְכָּרֵי וְעוּלְשִׁין *cum raphano et intybis*, uti Buxtorfius in Lexico Chaldaico vertit, sed Bochartus (p. 692.) *cum parthenio et intybo sativo.* Illis in Talmude Cod. *Pesachim* Cap. 2. fol. 39. adduntur חֲזֶרֶת, חַרְחֲבִינָא et מָרוֹר, de quibus erudite disputavit Bochartus l. l., iisque *lactucam sativam, urticam et lactucam sylvestrem* indicari ostendere studuit. Cf. et Hilleri *Hierophyt.* P. II. Cap. 12. p. 56., Celsii *Hierob.* P. II. p. 227. et Michaelis *Suppl.* p. 1560. Niebuhr in Praefat. ad *Descript. Arabiae* p. XLIV. e Forskalii schedis haec refert: „מרורים. مَرَار Saadias. Judaei in Sanaa eo referunt خسّ, lactucam, et لسان الثور (*linguam tauri*, i. e. buglossum). Comedunt cum Pascha lactucam, vel, si non adest, buglossum. In Aegypto pariter comedunt cum lactuca oleracea.“ Rationem, cur agnus paschalis cum amaris herbis comedendus fuerit, Jarchi affert hanc, ut, qui illo vescuntur, amaritudinis ejus, quam in Aegypto perpessi essent, memores sint, cum allusione ad id quod supra I, 14. legimus, וַיְמָרֲרוּ אֶת־חַיֵּיהֶם *et amaram reddiderunt* Aegyptii *vitam eorum.* Aben-Esra refert, observasse quendam virum doctum Hispanum, moris Aegyptii fuisse, ut semper apponerent in

mensa lactucas agrestes, aut alias similes herbarum species, et sinapi, quibus panem intingerent, roborandi stomachi causa. Sed Aben-Esra acquiescendum censet in veterum doctorum sententia, quam Jarchi attulit.

9. אַל־תֹּאכְלוּ מִמֶּנּוּ נָא *Ne comedatis ex eo crudum.* נָא Onkelos, quocum convenit Jonathan, reddidit כַּד חַי *quando s. dum vivit.* חַי vero 1 Sam. II, 15. cum in Hebraeo textu, tum in Chaldaica paraphrasi pro crudo usurpatur. Jarchi ait id quod non plene assatum est (שאינו צלוי כל צרכו) in Arabica lingua vocari נָא. Idem et Aben-Esra asserit, Arabicam vocem esse ני, dicens, et annotans, literas אוי in utraque lingua saepe inter se permutari. Recte. In Golii *Lex. Arab.* p. 2491. comparet نِيءٌ *cruda, semicocta caro.* Plura de hoc voce habet Bochartus p. 680. sequ. LXX. ὠμὸν, Hieronymus *crudum* reddidere, quae idem significant. „Nam *cruda* dicuntur non modo, quae ignem nullo modo senserunt, sed non satis cocta. Videntur intelligi carnes leviter in craticula tostae, quemadmodum hodie costae agnorum torrentur; nam plane crudas carnes comedere nihil intererat vetare, quum paucissimi semper fuerint *ὠμοφάγοι*, seu crudis carnibus vescentes. Ratio autem, ob quam haec semicocta caro vetatur, videtur esse praeceptum sequens, quo jubentur omnem agnum aut haedum absumere, aut comburere, quae superfutura erant, si absumere non possent. Caro enim probe cocta facile absumitur, semicocta pars maxima haeret ossibus. Haec ratio e re ipsa deducta magis placet, quam longe accersitae Spenceri rationes, qui hoc praeceptum opponit *ὠμοφαγίαις, crudae carnis comestionibus*, usitatis in sacris nonnullis Ethnicorum. Si hoc enim fuisset vetandum, debuisset vetari iis in locis, ubi sermo est de carne, quae ex victimis in usum cedebat sacerdotum, non hic dumtaxat.“ Cleric. וּבָשֵׁל מְבֻשָּׁל בַּמָּיִם *Et coctum coctum aqua*, scil. אַל־תֹּאכְלוּ מִמֶּנּוּ *ne comedatis ex eo*, quod ex anteceden-

te repetendum. Post בָּשֵׁל addi videtur accuratioris explicationis duntaxat gratia מְבֻשָּׁל בַּמָּיִם, non ut diversa coctionum genera significentur. Sic Aben-Esra ait מְבֻשָּׁל בַּמָּיִם expositionem ejus esse quod praecessit בָּשֵׁל, et monet id de eo etiam usurpari, quod est igne assatum. Sic enim de agno paschali, qui assandus erat, dici Deut. XVI, 7. וּבִשַּׁלְתָּ וְאָכַלְתָּ *coques comedesque* eum. Putat autem Aben-Esra, verbis hisce בָּשֵׁל מְבֻשָּׁל בַּמָּיִם specialem forte quendam coquendi modum denotari, quem in regum edulis usurpari ait, nimirum cum aheno aquà semipleno supra ignem posito, simulac aqua fervefacta fuerit, olla cum carnibus ac aqua frigida in eam imponitur, atque ita coquitur. Cibum ita coctum ait multo commodiorem esse, quam qui igni appropinquat. Monet insuper, בָּשֵׁל hic esse verbale adjectivum, ejusdem formae cum כָּבֵד *gravis*, nec posse esse Infinitivum Piel, cum quia Caph habet Camez, et Beth Dagesch forti caret, tum quod Infinitivus non soleat ita conjungi cum Participiis, sed duntaxat cum Verbis, sive praeteritis, sive futuris. Hic igitur dictum esse בָּשֵׁל מְבֻשָּׁל, quemadmodum dicitur חָכָם מְחֻכָּם *sapiens sapiens redditus*. Rationem cur non coquendus sit agnus in aqua, Clericus recte hanc esse ait, quod tardius ita coquitur, et minus avide comeditur. Spencerus quidem l. l. p. 305. hanc legem opponi putat Aegyptiorum et Syrorum mori, qui victimarum suarum carnes quandoque elixare solerent. Verum si Hebraei ab imitatione ejus ritus prohibendi fuerint, fuisset potius elixatio in aliis sacris frequentioribus vetanda, quod nusquam legimus. Imo vero contrarium liquet ex 1 Sam. II, 15. Ezech. XLVI, 20. 23. 24. Additur hoc loco: כִּי אִם־צְלִי־אֵשׁ רֹאשׁוֹ עַל־כְּרָעָיו וְעַל־קִרְבּוֹ *Sed assum igni, caput ejus cum cruribus ejus et cum visceribus ejus.* His verbis Clericus mandari existimat, caput et crura a trunco divellenda et separatim torrenda esse, ut omnia nempe melius et celerius assarentur, quam si trunco conjuncta fuissent. Cui sententiae manifesto ad-

versatur quod infra Vs. 46. et Num., IX, 12. *nullum os agno paschali frangendum* dicitur, unde sequitur totum assandum esse. Recte igitur Jarchi verba illa sic exposuit: צלהו כלו כאחד עם ראשו ועם כרעיו ועם קרבו בני מעיו נותן לתוכו אחר הדחתן *Assate eum*, agnum, *totum simul cum capite ejus et cruribus ejus, ac cum interioribus ejus; intestina reddantur ventri, postquam abluta fuerint.* Veteres Hebraeorum magistri, quorum effata in Talmude tradita sunt, praecipiunt agnum paschalem assandum esse in furno lateritio, formam habente ollae sine fundo, foramine instructo (עין dicto), per quod ignis immitti possit et educi, nec non foramine in summo (פה dicto), per quod agnus paschalis demittatur in furnum, ita ut agnus sit in medio furni, et ignis infra eum. Loca Talmudis indicavit Relandus *Antiqq. SS.* P. III. Cap. 6. §. 18. Haud absimili modo Persas integros agnos assare, retulit Thevenot in suorum itinerum Commentariis, P. II. p. 236.; vid. *das alte und neue Morgenl.* P. I. No. 221. p. 304.

10. Ad וְהַנֹּתָר מִמֶּנּוּ עַד־בֹּקֶר *et quod relictum est ex eo ad mane*, notat Aben-Esra: אם יהיה אנוש שלא היה יכול לאכול חלקו *si quis infirmus sit, ut portionem suam comedere non possit.* Quod autem hoc Versu bis עַד־בֹּקֶר ponitur, eo innui Jarchi ait, comestionem agni paschalis prius absolvendam esse, quam matutinum tempus adveniat. Porro quod dicitur: *quod reliquum ex eo fuerit* עַד־בֹּקֶר, nec בַּבֹּקֶר, hoc indicari dicit: *quod reliquum fuerit ex eo mane primo remanebit usque ad mane alterum, et tunc comburatur.* Id est quod Jonathan expressit his verbis: *Et quod relictum ex eo fuerit usque ad auroram sepones, et die decimo sexto igne comburetis, neque enim fas est reliquias oblationis sanctae die festo* (בְּיוֹמָא טָבָא) *comburere.* Ratio vetiti, de agno paschali quidquam in diem sequentem servare, videtur fuisse, ut prohibeatur, ne partes residuae religiosi convivii ad usum superstitiosum adhiberentur, uti ab aliis popu-

lis fieri solebat, veluti a Persis, vid. HERODOTUM L. I. Cap. 132.

11. וְכָכָה תֹּאכְלוּ אֹתוֹ *Et sic comedetis eum.* Jonathan: *Et juxta hunc ritum* (וּכְדֵין הִלְכְתָא) *comedetis eum hoc loco, non autem per generationes* (לָא לְדָרַיָּא). Id vult, tunc solummodo, cum primum Pascha celebratum fuit, ritus, quos jam praescribit, fuisse observandos, non autem deinceps, cum quotannis Pascha celebraretur. Aben-Esra quoque ait, haec ad Pascha Aegyptiacum tantum pertinere. Quorum opinio nequaquam caret evidenti ratione, quum plurima suadeant, non pertinuisse ad religionem festi, sed symbola fuisse instantis itineris. Sane hi ritus numquam in legibus anniversariis de Paschate repetuntur. Sunt videlicet, uti sanguinis adspersio, pro illo tantum tempore imperati, quare et a Judaeis, cum Pascha suum celebrant hodie non observatur. מָתְנֵיכֶם חֲגֻרִים *Lumbi vestri* sint *accincti*. Hic est, nimirum, viatorum habitus. Nam quum vestes Orientalium longiores sint et ampliores aequo, si iter esset faciendum eas succingi necesse erat e regione lumborum; vid. 2 Reg. IV, 29. IX, 1. Jerem. I, 17. Luc. XII, 35. Joa. XIII, 4. Ceterum in verbis hebraeis est ἀκυρολογία, neque enim succinguntur tam *lumbi*, quam vestes, circa lumbos. נַעֲלֵיכֶם בְּרַגְלֵיכֶם *Calcei vestri in pedibus vestris.* Rationes hujus praecepti varii comminiscuntur varias, quas post Bochartum l. l. p. 685. seqq. recensuit perpenditque ANT. BYNAEUS *de calceis Hebraeor.* L. II. C. 1., qui ipse quidem rectissime hac de re judicasse videtur, §. VII. haec scribens: „volebat Deus, ut, dum eam noctem agerent quasi festam ad iter accincti et parati essent, et non tantum lumbos haberent succinctos, et baculos in manibus, qui viatorum in Oriente fuit habitus, verum etiam calceatos pedes. Calceos olim in itineribus usitatos fuisse, Gibeonitae sunt exemplo, qui נְעָלוֹת בָּלוֹת וּמְטֻלָּאוֹת *calceis detritis et diversis solearum frustis suppactis* (Jos. IX, 5. 13.) fidem facere voluerunt, se longo itinere ad Israe-

litarum castra contendisse. Quare Deus cum iis omnibus instructos vellet Hebraeos, antequam paschale inchoarent convivium, etiam de calceis praecepit. Hebraei veteres, sicut opera forensia curabant calceati, domestica tamen discalceati obierunt, uti veteres domi plerumque fuerunt discalceati." Quia igitur ad omnia parati esse debuerunt, quae ad iter suscipiendum requirebantur, ne si festinanter ab Aegyptiis expellerentur de re aliqua forent solliciti, additur, ut agnum בְּחִפָּזוֹן *in festinatione* comederent, ne coena media tantum peracta excedere cogerentur. Quae sequuntur verba פֶּסַח הוּא לַיהוָֹה sensu non sunt diversa ab iis, quae infra Vs. 27. leguntur, זֶבַח־פֶּסַח הוּא לַיהוָֹה *convivium paschatos hoc est Jovae*, scil. sacrum, uti dicitur שַׁבָּת לַיהוָֹה *requies Jova* sacrata infra XX, 10., et חַג לַיהוָֹה *festum Jovae* sacrum infra XXXII, 5. Nomen פֶּסַח proprie *transitum*, seu potius *transilitionem* denotat, atque ideo ceremonia ista sic dicta fuit, quod quum Deus, seu ipsius angelus, percusserit primogenitos Aegyptiorum, Israelitarum domos agni sanguine respersas transilivit illosque illaesos et incolumes servavit. Ita enim infra Vs. 13. *Si videbo sanguinem* וּפָסַחְתִּי עֲלֵכֶם *transgrediar vos.* Et Vs. 27. זֶבַח־פֶּסַח הוּא לַיהוָֹה אֲשֶׁר פָּסַח עַל־בָּתֵּי בְנֵי־יִשְׂרָאֵל וגו' *Epulum Paschatos est hoc Jovae sacrum, qui s. quod transilivit domos filiorum Israelis in Aegypto, cum percusserit Aegyptios et domos nostras liberaverit.* Recte Jarchi ad h. l.: *Oblatio ista vocatur* פֶּסַח *a transiliendo* (על שם הדלוג), *quia Deus quasi subsultando transivit domos Israelitarum, quae inter domos Aegyptiorum erant interpositae; atque ita ab Aegyptio ad Aegyptium subsultavit, ut Israelita in medio positus evaderet.* Fagius in Nott. ad Onkelosi paraphrasin refert, nonnullos Hebraeorum verbum פָּסַח in toto hoc Capite interpretari *parcere* et *misereri* (cf. not. ad Vs. 27.), eam tamen significationem secundariam esse ait, proprie verbum Hebraeum significare *saltare*, *transilire*, atque inde *claudum* dici פִּסֵּחַ, quod cum ingreditur qua-

si saltare et subsilire videatur. Josephus quoque *Antiqq.* L. II. Cap. 14. §. 6. פֶּסַח ὑπερβασία, et Philo διαβατήρια reddit, a verbis Graecis διαβαίνειν *transgredi et* ὑπερβαίνειν *praetergredi.* Plura de nomine פֶּסַח vid. in Bocharti *Hieroz.* P. I. L. II. Cap. 50. T. I. p. 628. seqq. et in Not. nostr. 2. p. 630. Cf. G. Huszti Dissert. *de linguae Hebr. synonymis.* §. XVII, XVIII. in *Sylloge Dissertatt sub A. et J. J. Schultens et N. G. Schroederi praesid. defensar.* P. I. p. 213. seqq. et J. D. Michaelis *Supplemm.* p. 2028.

12. וְעָבַרְתִּי בְאֶרֶץ־מִצְרַיִם *Et transibo per terram Aegypti*, angelus, nimirum, totam Aegyptum peragraturus erat, ut primogenitos occideret; cf. infra Vs. 23. et Sapient. XVIII, 15. seqq. Onkelos: וְאִתְגְּלֵי בְּאַרְעָא דְמִצְרַיִם *manifestum me faciam in terra Aegypti.* Saadias: فَأُجَلِّي مَلَكِي *et manifestum reddam angelum meum.* Aben-Esra: *Cum vis Dei et virtutes transeunt, perinde est ac si ipse transiret.* — וּבְכָל־אֱלֹהֵי מִצְרַיִם אֶעֱשֶׂה שְׁפָטִים *Et in omnes Deos Aegypti judicia edam.* „Quum vox אֱלֹהִים ambigua sit, sunt qui intelligant Aegyptiorum *principes;* alii Deorum simulacra significari ajunt. Mentio fit iterum Num. XXXIII, 4. *judiciorum in Deos Aegyptios exercitorum;* sed qua in re sita fuerint, non docet Moses. Forte, ut intelligerent Aegyptii praesentem adesse Deum, omnibus Diis suis potentiorem, id contigit eorum signis, quod simulacro Dagonis accidisse legimus, cum arca Jehovae ejus aedi fuisset illata 1 Sam. V, 3. 4., ubi concidisse, Deo impellente, et fractum fuisse narratur [Quae et Aben-Esrae est sententia]. Judicia in idola Aegyptiaca praenunciantur etiam Jesaj. XIX, 1." Cleric. Jonathan ista judicia hoc modo describit: *In omnia idola Aegyptiorum edam quatuor judicia: idola fusa colliquescent; lapidea concidentur; testacea confringentur; lignea in cinerem redigentur, ut cognoscant Aegyptii me esse Dominum.* Hieronymus in *Epist. ad Fa-*

biolam: „Illud Ebraei autumant, quod nocte, qua egressus est populus, omnia in Aegypto templa destructa sunt, sive motu terrae, sive tactu fulminum.“ Alii, ut J. D. Michaelis in Nott. ad versionem V. T. vernaculam ad h. l., hoc eo referunt, quod in Aegypto sacra animalia colebantur viva tanquam symbola et imagines Deorum, et in templis alebantur v. c. bos Apim, hircus Mendem repraesentans; vid. Jablonskii *Panth. Aegypt.* Prolegomm. p. LXXXIII. seqq. Jam quum et omnium animalium primogeniti morituri essent (vid. infra Vs. 29.); si bos Apis, et hircus Mendes primogeniti fuere, et hos internecione periisse necesse fit, quo Jova Deus se superiorem diis Aegyptiis esse luculenta ratione demonstravit.

13. וּפָסַחְתִּי עֲלֵכֶם *Et transibo vos* parcens. Hinc Onkelos: וְאֵיחוֹס עֲלֵיכוֹן *et parcam vobis.* Liberius sensum expressere LXX. *καὶ σκεπάσω ὑμᾶς,* quo modo et infra Vs. 27. verbum פָּסַח reddiderunt. Neque tamen eos propriam verbi significationem ignorasse, inde patet, quod Vs. 23. verba וּפָסַח יְהוָֹה עַל־הַפֶּתַח sic verterunt: *καὶ παρελεύσεται Κύριος τὴν θύραν.* Jarchi quoque h. l. פָּסַחְתִּי exponit per חמלתי *parcam*, notatque, eodem significatu verbum פָּסַח et Jesaj. XXXI, 5. usurpari. וְלֹא־יִהְיֶה בָכֶם נֶגֶף לְמַשְׁחִית *Nec erit in vobis plaga ad exitium*; i. e. exitialis. Participium Hiphil מַשְׁחִית neutraliter pro Substantivo capitur; cf. Gesenii *Lehrgeb.* p. 496. — בְּהַכֹּתִי בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם *Quando percutiam in terra Aegypti.* Oratio defecta supplenda e Vs. 12. *Quando percutiam omnem primogenitum in terra Aegypti.*

15. שִׁבְעַת יָמִים מַצּוֹת תֹּאכֵלוּ *Septem diebus infermentata comedetis.* Aben-Esra recte monet, hoc praeceptum non pertinere ad primum paschale convivium, quod sub ipsius exitus tempus Hebraei celebrarunt, in quo eos tantum panes infermentatos commedissent, quos una cum agno paschali comedere jussi sunt supra Vs. 8. At septem diebus jussos fuisse vesci azymis in memoriam ejus,

quod eis accidit, cum ex Aegypto egressi sunt, quum per praefestinam profectionem ipsis non licuerit exspectare donec massa fermentaretur, infra Vs. 39. Unde simul colligere est, hanc legem, quamvis *ante exitum* commemoretur, tamen *post eum* demum datam fuisse. Sed voluit Moses hoc loco leges de paschate, quae diversis temporibus datae sunt, una serie conjungere. Staeudlin tamen in Commentat. *die Aechtheit der Mosaischen Gesetze vertheidigt* (in dem *Krit. Journal der neuesten theolog. Literat.* á Bertholdto edit. P. IV. p. 116.), quum azyma jam in prima de paschate lege comedi jubeantur (Vs. 8.), Versibus 1—20. ea omnia de paschate praecepta, quae Moses ante exitum a Deo acceperit, contineri existimat, quod vero jam tum panes infermentati comedi jubentur, ideo factum esse, ut appareat, Deum praevidisse fore, ut Hebraeis prae festinatione non liceret massam suam fermentare, idque Mosi praesignificasse. Versu 17. exitum tanquam jam factum, utpote certe eventurum, cogitari. Tum Vs. 21—27. Mosen promulgare populo quae in paschate celebrando observanda essent, nulla tamen azymorum mentione facta, quod causa, cur futurum sit, ut illa una cum paschali agno sint comedenda, nulli tunc Hebraeorum, nisi Mosi et Aaroni, cognita esset. Quidquid hac de re statuas, nulla causa idonea est, cur ea omnia, quae hoc Capite de paschatos institutione leguntur longe post Mosen ab alio quodam conficta judicemus cum de Wettio *Beyträge zur Einleit. in das A. T.* P. I. p. 293. seqq. et P. II. p. 196. seqq., cujus argumenta pluribus refellit Staeudlin l. l. p. 114. seqq. — אַךְ בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן תַּשְׁבִּיתוּ שְּׂאֹר מִבָּתֵּיכֶם *Utique die primo cessare facietis,* amoliemini *fermentatum e domibus vestris.* Aben-Esra ait, Israelitas ex traditione incepisse mactare agnum paschalem, cum sol ad occasum inclinaret, קבלה היתה, ביד ישראל שיחלו לשחוט את הפסח בנטות השמש לצד מערב ac scriptum esse (infra XXIII, 18.): *non sacrificabis sanguinem sacrificii mei super fermento.* Ac propterea hunc locum ita intelligendum ait, quemadmodum cum di-

citur Genes. II, 2. וַיְכַל יְהוָה בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי *et compleverat Jova in die septimo*, i. e. cum inchoatus esset dies septimus, jam completum fuit ejus opus. Ita hoc in loco verba hebraea ita esse capienda: cum inchoatus fuerit dies primus, jam tunc erit, ut omne fermentum in domibus vestris esse desinat. Addit autem, initium diei primi festi esse finem diei decimi quarti mensis in vespera. Dici enim in hujus Versus fine: *a die primo ad diem septimum;* septem autem dies completos fuisse a die decimo quarto in vespera, quae fuit finis istius diei decimi quarti, ad diem vicesimum primum vesperi. Istis nimirum septem diebus comedere debebant azyma, uti diserte dicitur infra Vs. 18. De phrasi וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהִוא מִיִּשְׂרָאֵל vid. not. ad Genes. XVII, 14.

16. וּבַיּוֹם הָרִאשׁוֹן *Die primo*, nempe septem illorum, quibus azyma erant comedenda; cf. Levit. XXIII, 6. Num. XXVIII, 17. — מִקְרָא קֹדֶשׁ *Convocatio sanctitatis*, sacra, scil. erit. „Graece dicas ἱερὰ πανήγυρις, hoc est, festus populi conventus. Diebus enim feriarum concurrebant ad templa populi, sacrificiorum causa, congregabanturque per plateas, ut hilaria inter se haberent colloquia. Alia etiam recreationum genera habebant Graeci in suis πανηγύρεσιν, quae huc nihil faciunt. Saepe Philo hac voce utitur ad signandos Hebraeorum festos dies. LXX. interpp. ter ea usi sunt ad vertendum מוֹעֵד, quod *statum* et *solenne festum* significat Ezech. XLVI, 12. Hos. II, 11. IX, 5. Semel Amos V, 21., ubi in Hebraeo est עֲצָרָה, quae vox *coetum hominum* significat. Sed voces מִקְרָא קֹדֶשׁ κλητὴν aut ἐπίκλητον ἁγίαν plerumque vertunt, dure et incommode. Nisi constaret, eos non satis adsequutos esse, qua ratione verti posset מִקְרָא קֹדֶשׁ; hoc in loco Exodi aliter eos legisse credibile esset, ubi habent κληθήσεται ἁγία, quis enim non suspicaretur, legisse eos נִקְרָא קֹדֶשׁ *vocabitur sancta?* Vulg. int. habet *sancta atque solemnis*, quod condonandum ei est, quia lingua Latina nullam vocem habet, quae voci πανήγυρις, ubi *festum* si-

gnificat, respondeat. Quot autem essent *convocationes sanctae* docet Moses Lev. XXIII. Videntur illae dictae eo nomine, quod tubâ ad ostium tabernaculi aut templi, diebus festis, vocaretur populus, uti docemur Num. X, 2. 10. Vid. et Jesaj. I, 13." Cleric. Similiter hodie apud Mohammedanos dies festi et populi conventus ad sacra facienda per praecones e turribus templorum indicantur. Cf. Vitringa *de Synag. vet.* L. I. P. II. Cap. 2. p. 287. seqq., qui מִקְרָא קֹדֶשׁ non tam *convocationem sanctitatis s. sacram*, quam potius, cum Coccejo, *proclamationem*, seu *indictionem sanctitatis*, i. e. qua indicebatur populo, hos dies esse sanctos, vertendum esse probat. — כָּל־מְלָאכָה לֹא־יֵעָשֶׂה בָהֶם *Omne opus non fiet in eis*, i. e. nullum opus in eis fiet. Hebraeis *omnis non* valet *nullus*. Sic Ps. CXLIII, 2. לֹא־יִצְדַּק לְפָנֶיךָ כָל־חָי *non est justus in conspectu tuo omnis vivens*, i. e. nullus vivens justus comparet. Hebraismus iste et in N. T. reperitur, ut Rom. III, 20. Διότι ἐξ ἔργων νόμου οὐ δικαιωθήσεται πᾶσα σάρξ. Vid. et Luc. I, 37.

17. וּשְׁמַרְתֶּם אֶת־הַמַּצּוֹת *Et observetis azyma*, i. e. diem azymorum, praecepta quae de eo observando vobis sunt data. Pro הַמַּצּוֹת in textu Samaritano est המצוה, i. e. הַמִּצְוָה *praeceptum*, quomodo et Graecos Alexandrinos legisse, arguit haec eorum interpretatio: τὴν ἐντολὴν ταύτην. Cui legendi rationi cave ne putes favere et ipsos doctos ex Judaeis, propterea quod R. Josias, uti refert Jarchi, pro מַצּוֹת praecepit legendum מִצְוֹת *praecepta*. Neque enim formulâ illâ, qua et hic R. Josias est usus, אל תהי קורא כך אלא כך *ne legas sic, sed ita*, veteres illi doctores indicare voluerunt, mutandum esse, ex sua sententia, quidquam in textu recepto; sed hoc tantum sibi vult illa formula; si ita tantisper legatur, occasio sese offeret allegoriae aut allusionis elegantem νουθεσίαν vel meditationem nobis suppeditantis. Id quod monuit Maimonides in *More Nebochim* P. III. Cap. 42. p. 473. edit. Buxt. Verba illius Arabica attulit Hottinger in *Thes.*

Philolog. p. 212. Cf. Surenhusii Βίβλος καταλλαγῆς p. 59. seqq., et Waehneri *Antiqq. Hebr.* Vol. I. p. 367. Sententia vero, quam R. Josias ex his verbis elicit, si pro הַמַּצּוֹת legatur הַמִּצְוֹת, haec est: כדרך שאין כחמצין את המצה כך אין מחמצין את המצוה אלא אם באה לידך עשה אותה מיד *quemadmodum non fermentant azymum, ita non fermentent praeceptum; sed si istud venerit in manum tuam, statim illud perfice.*

18. בָּרִאשֹׁן ponitur, Aben-Esra monente, per ellipsin pro בַּחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן *in mense primo;* cf. Ezech. I, 1. et ibi not.

19. Inter שְׂאֹר et חָמֵץ (Vs. 15.) Jarchi ait hoc discriminis esse, quod שְׂאֹר sit fermentum, quod alias massas fermentat, nec esui paratum est, חָמֵץ vero quod fermentatum et esui est paratum. Ne igitur quis licitum putet, fermentum esui non paratum, in domo sua asservare, interdici hoc Versu et id. — בַּגֵּר וּבְאֶזְרַח הָאָרֶץ *In advena et in indigena terrae*, scil. poena illa exercebitur, tam peregrinus quam indigena hanc poenam pendet. „Hic duo genera convivarum, qui ad paschalem mensam admittebantur, describuntur. Hebraei Abrahamo oriundi dicuntur אֶזְרְחֵי אֶרֶץ *indigenae regionis*, quia oriundi erant ex Isaaco et Jacobo in terra Cananaea natis; eamque sedem perpetuam a Deo acceperant. Reliqui sunt גֵּרִים, qui sunt aut servilis conditionis, sive domi Hebraeo hero nati sint ex aliis servis, sive aere ejus emti; aut liberi inquilinae Israelitidis, qui circumcisionem susceperant, et *proselyti justitiae* solent vocari. Nam nemo incircumcisus paschalis conviva esse poterat, ut postea docet Moses." Cleric.

21. וַיִּקְרָא מֹשֶׁה לְכָל־זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל *Convocavitque Moses omnes senes Israelis*, ut ii, quae a Mose acceperant, ad populum referrent. מִשְׁכוּ וּקְחוּ לָכֶם צֹאן *Extrahite et accipite vobis pecudem.* צֹאן, uti ad capras pariter ac oves refertur ita hoc in loco tam hoedum, quam agnum

denotat, vid. supra Vs. 3. 5. Quod autem hic dicitur מִשְׁכוּ *trahite*, vel *extrahite*, Jonathan in alium sensum trahit, quippe qui sic παραφράζει: נְגִידוּ יְדֵיכֶם מִשַּׁעֲוַת מִצְרָאֵי *abstrahite manus vestras ab idolis Aegyptiorum.* Similiter Jarchi ad Vs. 5. refert R. Mattathiam exposuisse: משכו ידיכם מע"ז וקחו לכם צאן של מצוה *abstrahite manus vestras ab idololatria, et sumite vobis pecudem praecepti*, i. e. quem praecepit Deus. At ipse Jarchi ad hunc Versum sic exponit: משכו מי שיש לו צאן ימשוך משלו *extrahite; qui habet pecus, de suo extrahat*; וקחו מי שאין לו ויקח מן השוק *et accipite; qui non habet, sumat e foro*, i. e. e mat. Ludovic. de Dieu ad Jerem. V, 8. ait, verbum מָשַׁךְ, cum absolute usurpatur, saepe significare משך הרגל *protractionem pedis*, atque idem esse quod *ire, incedere, progredi.* Sic exponit illud Genes. XXXVII, 21. וַיִּמְשְׁכוּ וַיַּעֲלוּ אֶת־יוֹסֵף מִן־הַבּוֹר *et protraxerunt*, scil. pedes, i. e. iverunt *et sustulerunt Josephum e puteo.* In eundem modum exponit verbum illud Deut. XXI, 3. Jud. IV, 6. XX, 37. Job. XXI, 33. Ita et hoc loco: *ite et accipite.* Uti LXX. ἀπελθόντες λάβετε, et Vulgatus *ite tollentes.* Quin et alias saepe LXX. interpretes istud verbum ita interpretari observat. Sane in aliquot horum locorum, nimirum Jud. IV, 6. XX, 37. Job. XXI, 33. *trahendi* significatio minus quadrare videtur; at hoc in loco satis videtur commoda, ut nimirum ad pecudem referatur. Nec apparet ratio, cur non satis sit idonea ista interpretatio Genes. XXXVII, 28. et Deut. XXI, 3.

22. וּלְקַחְתֶּם אֲגֻדַּת אֵזוֹב *Et capietis fasciculum hyssopi.* Jarchi ait: שלשה קלחין קרויין אֲגֻדָּה *tres caules*, scil. colligati *vocantur* אֲגֻדָּה. Buxtorfius in *Lex. Chald. Talm.* rad. אגד et Ludov. de Dieu ad h. l. citant Maimonidem dicentem, אֲגֻדָּה esse מה שאוגד אדם בידו אחת *quantum quis comprehendit manu una.* Nomen אֵזוֹב LXX. ὕσσωπον, et hos sequutus Vulgatus *hyssopum* verterunt. Verum non eam plantam, quam nos hodie eo no-

mine appellamus, quam potius *origani* speciem quandam, hebraeo אֵזוֹב designari, post Ludovic. de Dieu probare studuit J. E. Faber, vid. Ejus *Specim. Botanolog. bibl.* in *den Analekten für das Studium der exeget. und systemat. Theol.* T. I. Partic. 1. p. 3. seqq. Nituntur viri illi docti potissimum Maimonidis et Saadiae auctoritate, qui nomen hebraeum per Arabicum صعتر interpretantur, quo nomine *origanum Creticum* Linn. (nobis *Dosten, Wohlgemuth*) significari, docuit Faber l. l. Docte de אֵזוֹב egerunt et Bochartus in *Hieroz.* P. I. L. II. Cap. 50. T. I. p. 670. edit. Lips. et Celsius in *Hierob.* P. I. p. 407. seqq. Quaecunque vero planta sit אזוב; illud certum est, illi purgandi vim tributam fuisse, unde eam ad adspergilla conficienda solebant adhibere, ad purgandos leprosos, et ad lustranda cadaveris contactu polluta; vid. Levit. XIV, 6. 7. 49. seqq. Num. XIX, 6. 18. Ps. LI, 9. Addit: וּטְבַלְתֶּם בַּדָּם אֲשֶׁר בַּסַּף *Et tingetis sanguine, qui est in pelvi.* בַּסַּף Onkelos, quocum convenit Syrus, vertit: בְּמָנָא *in vase*, Jonathan בְּמָן דְּפַחָרָא *in vase figulino*, et Arabs uterque في الطّسْت *in pelvi.* Jarchi interpretatur בכלי *in vase*, eodemque significatu nomen istud ait legi 2 Reg. XII, 13. et 2 Sam. XVII, 28. Cf. Bochartum l. l. p. 670. Sed quum סַף aliis locis, ut Jud. XIX, 27. 1 Reg. XIV, 17. *limen* denotet, Aben-Esra de interpretatione ejus nominis hoc in loco haesitasse videtur; nihil enim ipse statuit, sed tantum refert, nonnullos pro *vase* accipere, prouti 2 Sam. XVII, 28. sumitur, alios autem interpretari *limen*, uti vox ista aliis sacri codicis locis significat. Agnum ex eorum sententia juxta limen ostii mactatum fuisse ait, atque ita hyssopum sanguine agni tinctum postes adspersisse. Eo sensu סַף jam LXX. acceperunt. Sic enim vertunt: ἀπὸ τοῦ αἵματος τοῦ παρὰ τὴν θύραν, quos Vulgatus sequutus: *in sanguine qui est in limine.* Qua interpretatione motus Augustinus *Quaest. XL. in Exod.* dubitat, utrum agnus juxta ostium fuerit

occidendus, an potius ille, qui linitutus erat super limen et postes, vas ipsum, in quo sanguinem excepit, juxta ostium fuerit positurus, ut ad manum haberet, quando tingeret. Pro *limine* hic סַף esse capiendum contendit Gussetius in *Commentar. L. H.* sub rad. ספף. De vase, inquit, „ubi usurpatur, tale est, quod ad bibendum est comparatum (coll. Zach. XII, 2. Jesaj. LI, 17. 22.), nimis itaque parvum, ad excipiendum agni jugulati sanguinem. Itaque hic *limen* est. Ad limen immolabatur agnus, praeludium faciendorum in tabernaculo, ubi et ad januam tentorii fiebant immolationes, vid. Exod. XXIX, 11, 42. Levit. I, 3. Domus eorum instar templi habebantur. Cavata limina plerumque erant, ut sunt etiamnum in aedibus rudioribus, pedibus nempe praetereuntium trita in medio, cum terra soli aedium intus attingente limen. Sic sanguinis collecti satis inesse potuit limini, ut intingeretur instrumentum, quo aliae deinde januae partes tingerentur. Nec sane copia magna requirebatur; sufficiebat tangi postes et superliminare sanguine illo, וְהִגַּעְתֶּם inquit, ergo satis erat, si tantillum sanguinis terra non absorptum restaret. Porro si סַף hic *limen* est, habemus eodem in loco omnes partes ostii, adsunt enim et הַמַּשְׁקוֹף et מְזוּזוֹת supra et utrinque." Nos quidem, quum pro utraque interpretatione graves adsint testes et argumenta idonea, non audemus quicquam definire. וְאַתֶּם לֹא תֵצְאוּ אִישׁ מִפֶּתַח־בֵּיתוֹ עַד־בֹּקֶר *Vos autem* quod attinet, *ne exeat quis vestrum ostium domus suae usque mane.* „Ne forte nonnulli Aegyptiorum suspicarentur, suos ab Israelitis fuisse occisos." Cleric. Alii interdicti hujus rationem existimant hanc esse, ne in manum angeli percutientis inciderent.

23. וְלֹא יִתֵּן הַמַּשְׁחִית לָבֹא אֶל־בָּתֵּיכֶם לִנְגֹּף *Nec dabit*, i. e. sinet scil. Jova *perditorem ingredi domos vestras ad percutiendum.* „Hic," inquit Clericus, „inducitur Deus, aut qui Dei personam sustinet, secum alios angelos ducens, quos in aedes Aegyptiorum immittit, ut

eorum primogenitos occidant. Hi angeli dicuntur Ps. LXXVIII, 49. מִשְׁלַחַת מַלְאֲכֵי רָעִים *legatio angelorum calamitatum.* Vid. et 2 Sam. XXIV, 16., ubi cum Jova pestem, quae per populum grassabatur, desinere vellet, inducitur לַמַּלְאָךְ הַמַּשְׁחִית *angelo perditori* ita dicens: *satis est, retrahe manum tuam.* Sed quum מַשְׁחִית nonnumquam et ut substantivum usurpetur, veluti Prov. XVIII, 9. Ezech. IX, 1.; Gussetius loco supra ad Vs. praeced. laudato sub voc. שחת H. dubitari posse ait, sitne ut Adjectivum, an vero ut Substantivum capiendum. „Attamen," inquit, „si הַמַּשְׁחִית hic esset Adjectivum, agens esset; atqui Jehova est agens, initio ipsius versiculi. Jehova tamen et הַמַּשְׁחִית distinguuntur ut res diversae, per verbum וְלֹא יִתֵּן *et non dabit.* Ergo הַמַּשְׁחִית, quum non sit agens, est actio in effectu spectata, nempe *destructio;* estque proinde Substantivum. Quod ad subjunctum לִנְגֹּף, exponetur: *feriendo.*" Neque tamen rationes a Gussetio allatae nos movent, ut a communi interpretum sententia, significari per הַמַּשְׁחִית *angelum percussorem*, discedamus. Nam quod initio Versus Jova ipse per Aegyptum transiturus et primogenitos trucidaturus dicitur, in fine Versus angelo id tribuitur, minime inter se pugnat, quum omnia ad Deum, tanquam causam primariam referri soleant, et quod quis per alium fieri curat, ipse fecisse censeri soleat. LXX. τὸν ὀλεθρεύοντα, Onkelos et Syrus מְחַבְּלָא *destructorem*, Jonathan מַלְאֲכָא מְחַבְּלָא *angelum destructorem*, Saadias denique المهلك *perdentem* interpretati sunt. Plura vid. in Chr. Henr. Broemel Dissertat. *de angelo exterminatore ad Exod.* XII, 23.; legitur in *Thesauro theol. philolog.* vet. T. I. p. 301. seqq.

24. וּשְׁמַרְתֶּם אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה לְחָק־לְךָ וּלְבָנֶיךָ עַד־עוֹלָם *Et observabitis hanc rem pro statuto, tibi et filiis tuis usque in sempiternum.* Aben-Esra ait, multos existimare, adspersionem superliminaris et duorum postium san-

guine, in celebrando paschate fuisse per omnes aetates observandam, quoniam quod hoc Versu injungitur statim post mentionem de hyssopo assumendo eoque in sanguine intingendo factam sequitur, et quia mox infra Vs. 27. dicitur: *Et dicetis: Pascha s. transitus est Domini, qui transivit domos filiorum Israel.* Additque posse ita probabiliter (בדרך הסברא) videri, nisi obstaret perfecta veritatis traditio (קבלת האמת הנגמר'). Respondet igitur, illud וּשְׁמַרְתֶּם אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה *et observabitis hanc rem* pertinere tantum ad id quod supra Vs. 21. de immolando agno praecipitur; filios autem ideo de Paschate quaesituros (uti dicitur Vs. 26.), quod viderent totam familiam congregatam agnum comedere integrum, nec ullum ex ejus ossibus confringi; quodque alienigena, et inquilinus, et qui non esset circumcisus, de eo non comederet, cujusmodi in aliis solennitatibus consuetudo non erat.

25. וּשְׁמַרְתֶּם אֶת־הָעֲבֹדָה הַזֹּאת *Et observabitis hunc cultum.* עֲבֹדָה ab עָבַד, quod non modo *fecit*, verum et, atque quidem frequentius, *serviit*, *coluit*, denotat, proprie *cultum*, hinc *ritum*, quasi cultus divini partem, significat. Calci hujus Versus addit codex Samaritanus בחדש הזה *hoc mense.*

27. זֶבַח־פֶּסַח הוּא לַיהוָֹה אֲשֶׁר פָּסַח עַל־בָּתֵּי בְנֵי־יִשְׂרָאֵל בְּמִצְרַיִם *Sacrificium s. epulum Paschatis est Jovae, qui praeteriit domos Israelitarum in Aegypto.* Onkelos: דְבַח חַיָס הוּא קֳדָם יְיָ דְחָס עַל בָּתֵּי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִצְרַיִם *sacrificium misericordiae est coram Jova, qui misertus est domorum filiorum Israel in Aegypto.* Aben-Esra quoque פָּסַח hic exponit *parcere*, atque ait, agnum vocatum esse פֶּסַח, quia Deus ob sanguinem agni primogenitorum Israelitarum misertus est, iisque pepercit. Qua eadem significatione verbum istud et Jesaj. XXXI, 5. usurpari ait. Cf. not. supra ad Vs. 11.

17. *Caedes primogenitorum Aegyptiorum, et Israelitarum discessus. Cap. XII, 29 — 42.*

Cap. XII, 29. וַיְהִי בַּחֲצִי הַלַּיְלָה *Et factum est in medio noctis.* Jonathan: בְּפַלְגוּת לֵילְיָא דְחֲמֵיסַר *in divisione s. parte noctis decimae quintae.* Nomen חֲצִי non semper praecise *dimidium* designat, sed quamlibet partem, uti חָצָה, a quo descendit, *dividere* notat, sive id in duas aequales partes fiat, sive non, vid. e. c. Dan. XI, 4. Onkelos igitur et Jonathan חֲצִי interpretantur per פַּלְגוּת, quod simpliciter *divisionem* sonat. Quod autem hic noctu factum fuisse dicitur, id Num. VIII, 17. diei attributum videtur: בְּיוֹם הַכֹּתִי כָל־בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם *quo die percussi omnem primogenitum in terra Aegypti.* Sed Menasse Ben-Israel recte haec conciliat in *Conciliat. in Exod.* Quaest. 16., observans, discrimen esse inter יוֹמָם *interdiu*, et יוֹם *dies;* illud enim diem artificialem, nempe tempus, quod ab ortu solis ad occasum durat, denotare; hoc autem diem naturalem, qui ex XXIV. horis constat, ac propterea etiam noctem in se complecti. Imo יוֹם interdum generalius sumi, ac idem quod זְמַן *tempus* significare; ac propterea in illo Numerorum loco potius vertendum esse: *quo tempore percussi*, rel. — וַיהוָֹה הִכָּה כָל־בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם *Et Jova percussit omnem primogenitum in terra Aegypti.* Uti in iis, quae Aegyptios antea vexarunt, plagis, ita et in hac, qua primogeniti omnes peste sunt absumti, Eichhorn in Commentat. *de anno Aegypti mirabili* p. 62. nihil deprehendere sibi videtur, quod non quotannis in Aegypto contingere solet. Videlicet eodem tempore, quo calidus deserti ventus, aërem nebulosum reddens, in Aegypto regnat (cf. not. supra ad X, 22.), *grassari solent*, referente Prospero Alpino *de Medic. Aegyptior.* p. 25. s., *in pueris urbis Cairi plurimae variolae pestiferae, contagiosae, quae oriuntur a veneficis vaporibus in aërem tunc a putrida aqua rivi fluminis, Caleg vocati, sublatis, — — a quibus aër infectus, pueros omnes partem rivo proximam*

habitantes in pestilentes eos morbos incidere est causa. Quam ob causam omnes civitatis habitatores illam rivi partem habitare timentes, ne ipsorum filii ab illo venefico aëre moriantur, alio confugiunt. „Est autem flumen Caleg [خَلِيج *rivus e flumine majori derivatus*],“ addit Eichhornius, „canalis Josephi, antiquis fossa Tanis dicitur, quadraginta saltem milliaria longus, qui quum totam Aegyptum perfluat, pestifera sua exhalatione, foetori lini putrescentis haud absimili, potuit pueros Aegyptios per totam terram pestilenti morbo inficere. Inter quos quum regni haeres, primogenitus Pharaonis filius, cum aliis pueris nobilioribus morte conficeretur; Israelitae quam primum possent Aegypto excedere jussi sunt.“ Verum si iis, quae Moses hic narrat, fidem habemus, non promiscue pueri, sed duntaxat *primogeniti* atque non hominum tantum, vero et pecudum, morte sunt, absumti. De verbis הַיֹּשֵׁב עַל־כִּסְאוֹ vid. not. supra ad XI, 5. Sed pro iis, quae hic sequuntur, עַד־בְּכוֹר הַשְּׁבִי אֲשֶׁר בְּבֵית הַבּוֹר *usque ad primogenitum captivi, qui erat in domo fossae*, supra XI, 5. haec leguntur: עַד בְּכוֹר הַשִּׁפְחָה אֲשֶׁר אַחַר הָרֵחָיִם *usque ad primogenitum ancillae, quae est post molam.* Jarchi ait, primogenitum ancillae hic comprehendi; computationem enim factam esse a summo ad infimum; captivum autem ancilla esse inferiorem. Ego potius assentiendum arbitror Aben-Esrae, qui ad XI, 5. notat, sacros scriptores non tam verborum, quum sensus rationem habere. Sic enim Genes. XXIV, 17. esse הַגְמִיאִינִי, at Vs. 45. הַשְׁקִינִי. Verba sunt diversa, sensus idem. Sic et infra XX, 8. notat esse זָכוֹר *memento*, at Deut. V, 11. שָׁמוֹר *observa.* Et pro עֵד שָׁקֶר *testis mendax*, infra XX, 13., habetur Deut. V, 17. עֵד שָׁוְא *testis vanus.* Et in praecepto decimo infra XX, 14. pro eo quod ibi est לֹא תַחְמֹד, legi Deut. V, 18. לֹא תִתְאַוֶּה *ne concupiscas.* Similiter his in locis *primogenitum ancillae* et *primogenitum captivi* eodem recidere, כי השבויה

שִׁפְחָה הִיא, *captivam enim fuisse ancillam.* Quin et vinctos (et molentes interdiu) ait noctu in foveam esse detrusos, quemadmodum Josephus Genes. XL, 15. dixit se *in fovea* fuisse positum. Ad hunc autem locum dicit בְּבֵית הַבּוֹר idem valere quod בְּבֵית הַסֹּהַר *in domo carceris.* Proprie quidem בֵּית הַבּוֹר minus late patere videtur, quam בֵּית הַסֹּהַר, ut nimirum per *foveam*, sive *domum foveae* infima pars carceris intelligatur, in quam captivos et vinctos noctu fuisse detrusos, satis est verisimile. Ultima hujus Versus verba, וְכֹל בְּכוֹר בְּהֵמָה *Et omnem primogenitum jumenti*, Jonathan sic exposuit: *et omnia primogenita jumentorum mortua sunt, propterea quod Aegyptii ea colebant.*

30. כִּי־אֵין בַּיִת אֲשֶׁר אֵין־שָׁם מֵת *Neque enim domus erat, in qua non esset mortuus. An et hoc*, inquit Augustinus, *divinitus praescientia Dei erat procuratum, ut in omnibus omnino domibus essent primogeniti, in quibus percuterentur Aegyptii?* Verum recte Aben-Esra observat, de omnibus hic dici, quod maximae parti competebat (על הרוב ידבר הכתוב); atque ita haud raro loqui sacros scriptores; vid. Jesaj. LVII, 1. Jerem. V, 1. IX, 2. Ezech. XXII, 30. Si vero verba illa proprie quis sumere velit, haud improbabile erit, quod Jarchi dicit, si in domo aliqua fuerit primogenitus, eum mortuum esse, si non fuerit primogenitus, qui in domo maximus fuit pro primogenito habitum esse, citatque illud Ps. LXXXIX, 27. אַף־אָנִי בְּכוֹר אֶתְּנֵהוּ *etiam ego primogenitum constituam eum*, i. e. summum, maximum, prout sequitur: *celsiorem regibus terrae.* Quod sequuti Junius et Tremellius hunc locum ita sunt interpretati: *sive primogenitus, sive primarius, loco primogeniti.*

32. וּבֵרַכְתֶּם גַּם־אֹתִי *Et benedicite etiam mihi*, i. e. intercedite pro me apud Deum vestrum, ut a me et a populo meo avertat hanc pestem.

33. וַתֶּחֱזַק מִצְרַיִם עַל־הָעָם *Et fortiter instabat Ae-*

gyptus apud populum. LXX. κατεβιάζοντο οἱ Αἰγύπτιοι τὸν λαόν. Hieronymus: *urgebant Aegyptii populum.* Verbum ponitur femininum, quia מִצְרַיִם, ut nomen regionis, subaudito מְדִינָה *regio*, aut אֶרֶץ *terra*, generis feminei nomen est. כִּי אָמְרוּ כֻּלָּנוּ מֵתִים *Nam dixerunt: nos omnes morimur.* Bene Jonathan et Hierosolymitanus: *si Israelitae morati fuerint hic hora una, ecce omnes sumus mortui.*

34. מִשְׁאֲרֹתָם צְרֻרֹת בְּשִׂמְלֹתָם *Mactras suas ligatas in vestimentis.* מִשְׁאֲרֹתָם LXX. reddidere τὰ φυράματα αὐτῶν *massas suas.* Similiter Saadias, qui voce مَعَاجِين est usus, Plurali fracto nominis Participialis, quod in Lexico Goliano p. 1535. مَعْجُون *confectio, conditum subigendo confectum* exponitur. Kimchi quoque in Lexico עצמה העיסה *massam ipsam*, notare ait, et Salomo Ben-Melech in *Michlal-Jophi* conjicit, habere hanc suam significationem a שְׁאֵר, quod infra XXI, 10. *alimenti* notione legitur, propterea quod panis praecipuum hominis alimentum est. Alii a שְׁאָר *reliquum esse* nomine hebraeo putant *reliquias massarum* significari. Ita Jonathan: דְּמִשְׁתְּאַר מִן פַּטִּירֵי וּמְרִירֵי *quod reliquum fuit ex azymis et amaris herbis.* Quod sequutus Jarchi: שירי מצה ומרור *reliquias panis azymi et herbarum amararum,* quibuscum paschalis agnus ex praecepto supra Vs. 8. comedendus erat. Huc referendus et Syrus, qui suo ܩܰܪܺܝܪܗܽܘܢ *frigidum eorum* idem haud dubie intellexit, quod denotat Arabum قُرَارَة *pars jusculi cibive in olla residua aut fundo adhaerens.* Sed recte Aben-Esra et Abendana nomen מִשְׁאָרוֹת exponunt כלים שלשים בהם הבצק *vasa in quibus massam subigunt,* i. e. mactras, quam significationem paene flagitant duo alia loca, quibus idem nomen legitur, supra VII, 28. et Deut. XXVIII, 5. Onkelos supra memoratum *reliquiarum* et *mactrarum*

significatum conjunxit in sua interpretatione, quae talis est: מוֹתַר אַצְוָתְהוֹן *reliquiae mactrarum* suarum. Quum autem mactrae, ut hic dicitur, in vestibus ligarentur, oportet admodum parvas fuisse, quales sunt patellae ligneae, in quibus etiamnum Arabes placentas suas infermentatas depsere, et coctas in itinere secum gerere solent, referente Shawio *Itiner.* p. 8. Praefat. et p. 231. vers. germ. Cf. *das alte u. neue Morgenl.* P. I. No. 220. p. 303. Vestimenta vero, quibus illigatas mactras portarunt Hebraei super humeris (עַל־שִׁכְמָם), similia fuisse necesse est togis veterum Romanorum et πέπλοις Graecorum, quae quum super humerum habuerint sinum, variae in iis res portari poterant. Isidorus *Origg.* L. IX, Cap. 24. *Toga dicta, quod velamento corpus tegat atque operiat. Est autem pallium purum forma rotunda et fusiore, et quasi inundante sinu et sub dextra veniens super humerum sinistrum ponitur.* Pollux L. VII. Cap. 13. *pepli* usum describens dicit, inservire hoc vestimenti genus ἐνδῦναι τε καὶ ἐπιβάλλεσθαι, *ad induendum et insternendum.* Hisce togis plane similia sunt pallia ampla et fluxa, quae hodie Mauri et Arabes gestare solent, nomine Arabico حَيْك *Haik*, appellata. Vid. Shawii *Itiner.* p. 197. vers. teut.

36. וַיַּשְׁאִלוּם *Et dederunt* Aegyptii *iis*, Hebraeis. שָׁאַל est *petere*, הִשְׁאִיל *dare, tradere.* Ad verbum secundum analogiam verborum in Hiphil sonat *facere ut quis petat.* Eam verbi vim in mente habuisse videtur Jarchi, qui sic explicat: אף מה׳ שלא היו שואלים הם היו נותנים *etiam quod* Israelitae *non petebant, illi* (Aegyptii) *dabant.* Verbo isto innui putat, Aegyptios plus quam Israelitae petebant dedisse. Quasi diceret Aegyptius: אתה אומר אחד טול שנים ולך *tu unum petis, accipe autem duo et vade.* Ita scilicet Israelitarum discessum desiderabant Aegyptii. LXX. καὶ ἔχρησαν αὐτοῖς, quod sequutus Vulgatus: *ut commodarent iis.* Hinc plerique interpretantur אִשְׁאִיל *commodare, mutuo dare,* quem significa-

tum et apud Rabbinos obtinet. At certe si Israelitae ab Aegyptiis mutuabantur ea, quae ob illis habebant, fidem fefellerunt, ac dolose egerunt, cum res mutuo acceptas nec reddiderunt, nec, cum peterent, reddere in animo habuerint. Quemadmodum igitur Vs. 35. verba וַיִּשְׁאֲלוּ מִמִּצְרַיִם ipsi LXX. simpliciter reddunt *καὶ ᾔτησαν παρὰ τῶν Αἰγυπτίων*, et Vulgatus: *et petierunt ab Aegyptiis*, ita hoc Versu וַיַּשְׁאִלוּם reddi debet: *et dederunt eis.* Junius et Tremellius: *adeo ut dederint petentibus;* quae interpretatio ut vim verbi exprimit, ita huic loco satis congruit. Etiamsi autem שָׁאַל in Cal sit *petere*, tamen הִשְׁאִיל in Hiphil videtur esse simpliciter *dare*, sive quis rogatus, sive ultro dederit. Sic enim 1 Sam. I, 28. Hanna de filio suo Samuele loquens ait: הִשְׁאִלְתִּיהוּ לַיהוָֹה *dedi eum Jovae.* Chaldaeus: מְסַרְתֵּיהּ *tradidi eum.* Minus commode profecto ibi quis redderet: *commodavi eum Jovae.* Recte Saadias h. l. vertit: فَوَهَبُوهَا لَهُمْ *et dederunt ea, vasa, illis.* וַיְנַצְּלוּ אֶת־מִצְרָיִם *Et spoliarunt Aegyptios*, spolia ab iis asportarunt. Cf. not. supra ad III, 22.

37. Pro מֵרַעְמְסֵס Jonathan posuit מִן פֵּילוּסִין *a Pelusio.* Sed recte Aben-Esra: הוא שם מחוז ולא עיר *est nomen provinciae, non urbis;* ea enim רַעְמְסֵס scribitur. Cf. not. supra ad III, 11. et ad Genes. XLVII, 11. Ceterum רַעְמְסֵס hic ponitur pro Gosenitide; huic enim terrae, aut certe parti ejus illud nominis fuisse, apparet ex versione interpretis Alexandrini, qui Genes. XLVI, 28. verba אֶל־אֶרֶץ גֹּשֶׁן vertit: *εἰς γῆν Ῥαμεσσῆ.* Cf. not. ad Genes. XLVII, 11. Cf. Niebuhr *Beschreib. von Arab.* p. 407. — סֻכֹּתָה *Succothas.* Ita hunc locum dictum putant Clericus et alii, quod ibi Israelitae primum tentoria posuerint. Sed recte Gussetius in *Commentarr. L. H.* sub rad. סכך lit. V: „Ei loco jam illud nomen inditum erat, antequam Israël ibi diverteret. Alias enim, si sic tantum occasione nova tentoriorum Israelis ibi eo die

fixorum locus nuncuparetur Succoth ab historico; par erat ratio, cur et alia loca castrametationum sic vocarentur. Adde, quod non apta esset haec loquutio: *et profecti sunt a Rahmeses ad Succoth*, nisi Succoth esset nomen loci jam determinati ac cogniti illo suo nomine, ut Rahmeses suo, quum sibi respondeant in utroque itineris termino.“ Videtur nomen urbis esse, quae initio e nonnullis pastorum casis sive mapaliis constabat, et inde סֻכּוֹת *scenae* appellabatur. Cf. de hoc nomine not. ad Genes. XXXIII, 17. Plures in Aegypto urbes erant, quae a *scenis* nomen habuere, ut *Scenae Mandrorum* et *Scenae Veteranorum*, vid. J. E. Faber *Archäologie der Hebräer*, p. 152. seq. Josephus *Antiqq.* L. II. Cap. 15. §. 1. hanc urbem eandem esse putat, quae alias Latopolis dicitur. Τὴν δὲ, inquit, *πορείαν ἐποιοῦντο κατὰ Λητοῦς πόλιν, ἔρημον οὖσαν ἐν τοῖς τότε· Βαβυλὼν γὰρ ὕστερον κτίζεται ἐκεῖ, Καμβύσου καταστρεφομένου τὴν Αἴγυπτον.* *Iter fecerunt per Latonae urbem, quae tum erat deserta. Babylon postea ibi condita est, cum Cambyses Aegyptum subegisset.* כְּשֵׁשׁ־מֵאוֹת אֶלֶף רַגְלִי הַגְּבָרִים לְבַד מִטָּף *Circiter sexcenta millia peditum virorum praeter parvulos*, nempe eos, qui nondum viginti annos nati fuerunt, ut exponit Aben-Esra. Et similiter Jarchi per הַגְּבָרִים *viros* intelligi ait eos, qui vicesimum aetatis annum, aut amplius, attigerunt. Aquila: *χωρὶς νηπίων.* Sed LXX. *πλὴν τῆς ἀποσκευῆς*, *praeter apparatum*, seu *suppellectilem.* Sic isti interpretes vocem טַף solent interpretari. Quae interpretatio tamen et huic loco et aliis locis plane incongrua est, nisi sumamus, illos nomine *ἀποσκευῆς* intellexisse familiam minime idoneam ad militiam, sive turbam imbellem. Rem vero, quae hic narratur, quod attinet, duplex solvendus est nodus, alter, qui potuerint tot homines ex septuaginta viris (Genes. XLVI, 8. seqq.) quadringentorum triginta annorum spatio nasci? Nam ut essent sexcenta millia hominum aetate militari, minimum trecentas capitum myriadas esse oportuit; mulieres enim, pueri puellaeque una cum servis minimum quinque partes populi conficiunt. Alter:

quomodo tanta multitudo, cum indigenis Aegyptiis, in inferiore Aegypto potuerit sedes habere et vivere? Ut prima difficultas tollatur, J. D. Michaelis in Notis ad h. l. affert haec. Primo Israelitae multo maturius conjugia inibant, quam nunc in nostris regionibus fieri solet. Orientalium enim regionum incolae, quum citius puberes fiant, quam occidentalium et septentrionalium, adhuc hodie saepe decimo tertio aut quinto aetatis anno conjugia ineunt; id quod multi qui illas regiones inviserunt, testantur, ut Niebuhr, *Descript. Arab.* p. 72. Deinde Israelitae tunc diutius vixisse videntur, ita ut aetas eorum usque ad centum annos saepe assurgeret. Quum porro illis temporibus nondum polygamia vetita esset, multi Israelitae πολυγαμοὶ esse poterant. Quamquam enim polygamia in universum impedimento est, quo minus, quantum possit, genus humanum augeatur, tamen ea ad unius populi multiplicationem aliquid conferre potuit. Tum multi veterum et recentiorum testantur, fertilitatem mulierum in Aegypto multo majorem esse quam in aliis regionibus, id quod plerumque Nili aquae tribuunt. Aristoteles *Hist. Animal.* Lib. VII. c. 4. Πολλάκις καὶ πολλαχοῦ δίδυμα (nempe τίκτουσι γυναῖκες), οἷον περὶ Αἴγυπτον. τίκτουσι δὲ καὶ τρία καὶ τέτταρα. περὶ ἐνίους μὲν καὶ σφόδρα τόπους, ὥσπερ εἴρηται πρότερον. πλεῖστα δὲ τίκτεται πέντε τὸν ἀριθμόν· ἤδη γὰρ ὦπται τοῦτο καὶ ἐπὶ πλειόνων συμβεβηκός. *Saepe et plerisque in locis geminos* (pariunt mulieres), *quemadmodum in Aegypto. Pariunt etiam tres aut quatuor, et quidem in nonnullis locis frequenter id fit, ut antea dictum est. Sed quinque summum nascuntur. Jam enim pluribus hoc evenisse visum.* Plinius *Hist. Nat.* Lib. VII. c. 3. *Trigeminos nasci certum est, Horatiorum Curatiorumque exemplo, supra, inter ostenta ducitur, praeterquam in Aegypto, ubi fetifer potu Nilus.* Seneca Lib. III. c. 25. *Quaest. Nat. Quorundam causa non potest reddi, quare aqua Nilotica foecundiores feminas faciat, adeo ut quarumdam viscera, longa sterilitate praeclusa, ad conceptum relaxaverit.* Fortasse

et circumcisio haud parum ad Israelitarum multiplicationem contulit. Jam enim Philo in libro *de Circumcisione*, T. II. p. 210. edit. Mang. dicit observatum esse, τὰ τεμνόμενα τῶν ἐθνῶν πολυγονώτατα καὶ πολυανθρωπότατα εἶναι, *circumcisas gentes foecunditate pollere, esseque populosissimas.* Conf. S. B. Wolfsheimeri, Medici Judaici, *Dissertationem de causis foecunditatis Hebraeorum nonnullis codicis Sacri praeceptis nitentibus.* Halae 1742. Ad haec omnia accedebat singularis Dei providentia, per quam neque pestis, neque bellum, neque fames Israelitas minuebat. Nec plane desunt similis multiplicationis exempla nostris temporibus, tum in totis populis, tum in singulis familiis, ex quibus apparet, tale hominum augmentum, quale Israelitarum describitur, incredibile non esse. Quod vero adtinet alteram quaestionem, quomodo in Aegypto inferiore, cum indigenis Aegyptiis adhuc tanta Israelitarum multitudo vivere potuerit; notandum est primo, antiquis illis temporibus fertilissimam fuisse Aegyptum, ut multitudinem hominum satis magnam alere posset; unde etiam haec terra omnium populosissima fuit in toto fere orbe antiquo. Quin imo adhuc hodie pro solitudine ceterarum Turcici Imperii provinciarum Aegyptus viris est potentissima et Constantinopoli ipsi frumentum et legumina omnis generis suppeditat. Deinde Israelitae non intra fines terrae Gosen mansisse, sed etiam extra eam cum pecudibus et tentoriis Nomadum more sese explicasse videntur. Quamquam enim Aegyptus fertilissima fuit, tamen Bucolia illa ad Nilum, immo tota inferior Aegyptus tantam multitudinem nullo modo capere potuit. Ex 1 Chron. VIII, 21. quidem aliqua cum veri specie colligi potest, Israelitarum pecora etiam in deserto Pelusiaco, hodie *Giofar*, Gosenitidem inter et Palaestinam, pavisse. Haec fere Michaelis, quibuscum sunt conferenda quae hac de re disputavit Eichhorn in *der Allgemeinen Bibliothek der biblischen Litteratur*, P. I. Fasc. IV. p. 657. seqq.

38. וְגַם־עֵרֶב רַב עָלָה אִתָּם *Et etiam miscellanea turba multa ascendebat cum iis.* עֵרֶב רַב LXX. reddunt ἐπίμικτος πολὺς scil. λαὸς, et Hieronymus: *vulgus promiscuum innumerabile.* Onkelos et Jonathan: נוּכְרָאִין סַגִּיאִין *extranei multi.* Quod sequutus Jarchi: תערובות אומות של גרים *commistio hominum alienigenarum.* Possit tamen per גֵּרִים indicare voluisse *proselytos*, qui se Israelitis aggregaverunt, quomodo a Rabbinis capi solet. Ita R. Levi nomine עֵרֶב significari ait homines, qui mixti essent cum Hebraeis ex reliquis populis, puta Aegyptiis et aliis, qui viderant miracula divinitus edita in gratiam populi. Aben-Esra: מאנשי מצרים שהתערבו עמהם והם האספסוף שנאסחו עליהם *ex Aegyptiis, qui se cum iis miscuerunt; et illi sunt* אֲסַפְסוּף turba collecta (Num. XI, 4.), *qui collecti fuerunt ad eos.*

39. וַיֹּאפוּ אֶת־הַבָּצֵק אֲשֶׁר הוֹצִיאוּ מִמִּצְרַיִם עֻגֹת מַצּוֹת *Coxeruntque massam illam, quam extulerant ex Aegypto, in placentas azymas.* De עֻגֹת vid. not. ad Genes. XVIII, 6. — וְגַם־צֵדָה לֹא־עָשׂוּ לָהֶם *Et etiam cibum* scil. לדרך *ad iter*, uti supplet Jarchi, viaticum, LXX. ἐπισιτισμὸν εἰς τὴν ὁδὸν, *non fecerant*, paraverant, *sibi.*

40. וּמוֹשַׁב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יָשְׁבוּ בְּמִצְרָיִם שְׁלשִׁים שָׁנָה וְאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה *Et habitatio filiorum Israelis, qua habitarunt in Aegypto, fuit quadringentorum et triginta annorum.* Tot annos tamen inde ab eo tempore, quo Jacobus cum suis in Aegyptum migravit, non potuisse Israelitas in terra illa habitare, Hebraei fere colligunt ex computatione annorum vitae Cahathi et Amrami. Nam Cahathus, Levis filius, qui in Aegyptum cum patre descenderat (Genes. XLVI, 8. 11.), non vixit plures annos, quam 133., vid. supra VI, 18. Amramus vero, ejus filius idemque Moses pater, ad annum 137 vitam produxit, supra VI, 20. Mosis denique annum octogesimum attigerat, cum mandata ad Pharaonem a Deo accepit, supra VII, 7., quandoquidem quadraginta post annis, 120

annos mortuus est, Deut. XXXIV, 7. Omnes autem hi anni simul, ex quibus ii sunt detrahendi, quibus pater cum filio vixit, efficiunt tantum 350 annos. Quem quidem nodum alii ita solvere conati sunt, ut textum in mendo cubare idque probabili conjectura tollendum censerent, alii vero ita, ut verba in alium sensum, quam quem prae se ferunt, interpretarentur. Qui priorem rationem ineundam arbitrantur, ii et codicis Samaritani et versionis Alexandrinae auctoritate suam sententiam tuentur. Atque in codice quidem Samaritano hic Versus sic legitur: ומושב בני ישראל ואבותם אשר ישבו בארץ כנען ובארץ מצרים וגו' *habitatio autem filiorum Israelis et patrum eorum, qua habitarunt in terra Canaanis et in terra Aegypti, fuit annorum, quadringentorum triginta.* LXX. vero interpretum hujus Versus translatio in codice Vaticano talis est: Ἡ *δὲ κατοίκησις τῶν υἱῶν* Ἰσραὴλ, *ἣν κατῴκησαν ἐν γῇ* Αἰγύπτῳ *καὶ ἐν γῇ* Χαναὰν, *ἔτη τετρακόσια τριάκοντα.* Sed in codice Alexandrino magis convenienter cum textu Samaritano, post *ἣν κατῴκησαν* additur *αὐτοὶ καὶ οἱ πατέρες αὐτῶν.* Hanc igitur Samaritani codicis legendi rationem, quam et LXX. exprimunt, si adoptemus, ab introitu Abrahami in terram Cananaeam usque ad natum Isaacum effluxerunt 25 anni (cf. Gen. XII, 4. et XVII, 1. 21.); Isaacus 60 annos natus erat, cum Jacobus nasceretur (Gen. XXV, 26.), Jacobus 130, cum in Aegyptum proficisceretur (Gen. XLVII, 9.), ex quibus efficitur numerus 215 annorum: Jacobus deinde atque ejus posteri 215 annis in Aegypto habitarunt; quibus annis simul sumtis summa 430 annorum efficitur. Hac ratione quum tollatur difficultas, qua textus hebraicus, quomodo eum codices Judaici exhibent, est impeditus; illud quod codices Samaritani et Alexandrini interpretes praebent genuinum esse, haud dubitarunt post Jo. Morinum in *Exercitatt. biblicc.* L. IV. Cap. 2. et Cappellum in *Crit. S.* L. IV. Cap. 10. (T. II. p. 663. edit. Hal.), Kennicottus in *Dissert. I. super ratione text. hebr.* p. 380. vers. lat., Hubigantius et Geddesius in

Nott. ad h. l. Verum illa in codicibus Samaritanis et in Graeca Alexandrina versione addita verba ואבותם et בארץ כנען, καὶ οἱ πατέρες αὐτῶν, et καὶ ἐν γῇ Χαναάν, a totius narrationis Mosaicae scopo ac serie ita sunt aliena, ut cur huic potissimum loco ejusmodi quid immiscere Moses voluerit, nulla appareat ratio. Contra vero manifestum est, verba ista inserta esse ab hominibus semidoctis, qui loci difficultatem tali additamento facillime expugnare posse putarent. Praeterea verba illa: καὶ ἐν γῇ Χαναάν, ne quidem in omnibus versionis Alexandrinae codicibus olim comparuisse, sed ab antiquissimis seculi secundi p. C. n. codicibus abfuisse, testis est Theophilus Antiochenus, qui etsi hanc versionem sequebatur, non uno tamen loco (*ad Autolycum* L. III. §. 9 et 24.) Hebraeos 430 annos *in Aegypto* solo degisse dicit. Alias insigniores lectionis varietates in codicibus hebraeis repertas notavit Kennicottus. In codice eo, quem numero 140 signavit (ao. p. C. n. 1479. scripto, rasuris et correctionibus abundante, qui in bibliotheca Academiae Dublinensis asservatur), desunt verba בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יָשְׁבוּ בְּמִצְרָיִם, quae tamen ex mera scribae incuria praetermissa videntur. In codice Kennicotti 80 (exarato, uti videtur, medio seculo XIII., in biblioth. Collegii Orielensis) loco verborum בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יָשְׁבוּ leguntur haec: בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יָצְאוּ, ut totius Versus sensus prodeat talis: *inde a peregrinatione in terra Canaan* (quae terra Israelis dicitur), *unde postea in Aegyptum egressi sunt, usque ad hoc tempus, effluxerunt anni 430.* Codex denique 651 (qui Commentarium in Exodum, רַבּוֹת dictum, Seculo IV. aut V. scriptum continet) post בְּמִצְרָיִם hoc addit: וּבְאֶרֶץ כְּנַעַן וּבְאֶרֶץ גֹּשֶׁן, unde hic sensus efficitur: *habitarant in Aegypto, juncta nimirum invicem habitatione in terra Canaan et in terra Gosen, annos 430.* Sed utrumque hoc, quod in codicibus hisce duobus a textu recepto discedit, vix dubium est ex eodem fonte esse ortum, ex quo, quae in codice Samaritano et in Graeca Alexandrina versione

sunt addita, derivavimus, e studio, opem afferendi loco, quem cum temporum rationibus conciliare codicum horum descriptores et editores nesciebant. Ut certum igitur statuere possumus, hunc locum, prouti in textu Masorethico legitur, incorruptum et genuinum esse. Quod ipsum quum et Hebraei interpretes semper agnoscerent, difficultatem, quam ex computatione annorum vitae Cahathi et Amrami in hoc loco oriri supra diximus, ita tolli posse putarunt, ut 430 annos hoc Versu commemoratos de Israelitarum in Aegypto commemoratione simpliciter ac absolute intelligendos esse negarent, sed duplicem synecdochen hic admittendam esse statuerent, nimirum ut nomine filiorum Israelis ipsi et patres eorum intelligantur, et *Aegypti* nomine etiam terra Canaan comprehendatur. Atque hoc quidem posito jam Chaldaeus interpres, Jonathan, Versum hunc ita exposuit: *Et dies, quibus commorati sunt filii Israelis in Aegypto, fuerant* תְּלָתִין שְׁמִטִּין דִשְׁנִין *triginta dimissiones annorum*, i. e. triginta septennia, *quorum numerus est ducenti decem anni; numerus autem quadringentorum et triginta annorum est ab eo tempore, quo loquutus est Dominus cum Abrahamo, nempe die decimo quinto mensis Nisan* בֵּינֵי פְסוּגַיָא *inter partes* animalium *dissertas*. Intelligit illud, quod Gen. XV, 10—14. narratur. Eandem computandi rationem sequutus est Paulus, Apostolus, dum Gal. III, 17. inter foedus illud cum Abrahamo sancitum et legem Mosaicam datam 430 annos intercessisse dixit. Atque ita etiam Augustinus in *Quaest.* ad h. l.: „Ex illa promissione," inquit, „qua vocatus est Abraham, et credidit Deo, post 400 annos factam legem dicit Apostolus, non ex tempore, quo Jacob intravit in Aegyptum. Non itaque quod ait (Gen. XV, 13.): *in servitutem redigent eos et nocebunt illis*, ad 400 annos referendum est, tanquam per tot annos eos habuerint in servitute, sed referendi sunt 400 anni ad id quod dictum est: *peregrinum erit semen tuum in terra non propria;* quia, sive in terra Canaan, sive in Aegypto, peregrinum erat illud se-

men, antequam haereditatem sumerent terram. Ut hyperbaton hic (Geneseos loco laud.) intelligatur, et ordo verborum sit: *sciendo scias, quia* i. e. quod *peregrinum erit semen tuum in terra non propria 400 annos;* illud autem interpositum intelligatur: *et in servitutem redigent eos, et nocebunt illis;* ita ut ad 400 annos ista interpositio non pertineat." Similem viam ingrediuntur Detling in *Observatt. SS.* T. I. p. 69. seqq. et Koeppen *die Bibel ein Werk der göttlichen Weisheit* P. I. p. 303. edit. sec. Alia ratione, ab ingressu videlicet Abrahami in terram Cananaeam quadringentos et triginta annos hoc Versu positos computat Josephus in *Antiqq.* L. II. Cap. 15. §. 2. Κατέλιπον δὲ, inquit, τὴν Αἴγυπτον μηνὶ Ξανθικῷ, πέμπτῃ καὶ δεκάτῃ κατὰ σελήνην, μετὰ ἔτη τριάκοντα καὶ τριακόσια ἢ τὸν πρόγονον ἡμῶν Ἄβραμον εἰς τὴν Χαναναίαν ἐλθεῖν· τῆς δὲ Ἰακώβου μεταναστάσεως εἰς τὴν Αἴγυπτον γενομένης διακοσίοις πρὸς τοῖς δεκάπεντε ἐνιαυτοῖς ὕστερον. *Reliquerant autem Aegyptum mense Xanthico, luna quinta decima, anno quadringentesimo trigesimo, postquam Abrahamus, pater noster, in Cananaeam venit; et post Jacobi migrationem in Aegyptum anno ducentesimo quintodecimo.* Pugnant tamen cum hoc loco duo alii ejusdem Josephi loci. Alter est *Antiqq.* Cap. 9. §. 1., ubi, postquam varia afflictionum genera recensuisset, quibus vexati fuerant ab Aegyptiis Hebraei, haec addit: καὶ τετρακοσίων μὲν ἐτῶν χρόνον ἐπὶ ταύταις διήνυσαν ταῖς ταλαιπωρίαις, *per annos quadringentos has perpessi sunt miserias.* Alter est *de bell. Jud.* L. V. C. 9. §. 4. Σιγῶ ἢ εἴπω τὴν εἰς Αἴγυπτον μετοικίαν τῶν πατέρων, οἱ τυραννούμενοι καὶ βασιλεῦσιν ἀλλοφύλοις ὑποπεπτωκότες τετρακοσίοις ἔτεσι — σφᾶς αὐτοὺς ἐπετρέψαν τῷ Θεῷ; *Silebo an dicam patrum migrationem in Aegyptum, qui, annos quadringentos tyrannis ac regibus alienigenis subditi — semet ipsos Deo permiserunt?* Qui quidem loci duo posteriores quum cum primo probabili ratione conciliari vix possint, necesse est, illum a librariis, qui Graecis bibliis adsuevissent, corruptum et ad chronologiam LXX. interpretum refor-

matum statuere, quod in aliis quoque locis factum esse, ostendit J. A. Ernesti in *Exercitat. Flaviana prima*, §. X. seqq. Cum ea computandi ratione, quae apud Josephum L. II. 15. 9. legitur, consentit Aben Esra, qui quadringentos illos annos, quibus Gen. XV, 13. Israelitas in terra peregrina commoraturos esse praenunciatur, a nato Isaaco computat, triginta vero annos, qui hic sunt additi, ab illo tempore, quo Abrahamus ex solo suo natali exiit, et cum patre suo Carras venit, ubi quinque annis eum mansisse putat. Verum locum Genes. XV, 13. ab hoc Exodi loco non nisi in eo differre, quod in priore numerus rotundus est pro fracto et accuratius definito, solide demonstravit Seb. Ravius in *Exercitatt. ad Hubigantii Prolegomm.* p. 160. seqq. Quod vero ipse 430 illos annos a nato Jacobo computandos, atque commorationi Israelitarum in Aegypto nonnisi 300 annos tribuendos statuit, id simplici et aperto verborum textus Hebraei sensui adversari, non est quod moneamus. Quae quum ita sint, difficultas illa, quam e computatione annorum vitae Cahathi et Amrami oriri supra intio adnotationis in hunc Versum observavimus, alia via tollenda erit. Atque J. G. Franke quidem in *Novo Systemate Chronologiae fundamentalis* (Gotting. 1778) p. 155., quum ratio hujus difficultatis in eo potissimum sita sit, ut Cahathum inter eos numerent, qui cum Jacobo in Aegyptum venerunt, eam difficultatem evanescere autumat, si assumatur, Cahathum in Aegypto natum esse. „Id enim," inquit, „minime contradicit numero ac designationi eorum, qui in Aegyptum profecti sunt, Gen. XLVI, 7—27. Inter eos enim decem filii Benjamini numerantur, quos tamen dici non potest tempore introitus in Aegyptum jam natos fuisse, quum Benjamin ipse vix XX complevisset. Praeterea etiam filii Josephi, Ephraim et Manasse, inter eos referuntur, qui in Aegyptum venerunt, quum tamen in Aegypto nati essent, et ipse Josephus jam tum ibi esset, Vs. 27. Ex his colligi potest, Mosen tantummodo capita et auctores familiarum desi-

gnare voluisse, qui etiam post introitum in Aegyptum nati erant. Quodsi vero Cahathus in Aegypto natus est, anni ceterorum patrum cum 400 annis facile conciliari possunt." Verum, uti recte monet J. B. Koppe in Progr., quo *Israelitas non CCXV sed CCCCXXX annos in Aegypto commoratos esse* efficitur (Gotting. 1777. repetit. in *Sylloge Commentatt. Theologicar.* P. II. p. 255. seqq.), „etsi in isto fragmento genealogico Gen. XLVI, 7. seqq. partim plures Jacobi nepotes tum, cum abiret ille in Aegyptum, jam natos praetermittens, partim alios, postea demum progenitos commemorari, non improbabile videtur; illam tamen rationem ad Cahathi natales constituendos accommodare vix licet ideo, quod Levi, aetate adeo provecta senem annorum 133, anno quarto ante mortem, adhuc filium progenuisse cum quadam verisimilitudine dici vix potest; maxime, quum ex ratione ea, qua Cahathus inter Gersonem et Merari perpetuo medius constituitur, Merari juniorem Cahatho fuisse, apparere videatur, sicque statuendum foret, ad mortis usque annum in liberis procreandis valuisse virum eum, qui usque ad annum 133 tantum *unius* Gersonus pater exstitisset." Relicta igitur hac ratione a Frankio proposita, Koppius omnem illam diffisultatem, in quam annorum Cahathi et Amrami computatio interpretes implicuerat, sponte evanescere censet, si plurium stirpium inter Cahathum et Mosen interjectarum memoriam nobis periisse, atque aut inter Cahathum et Amramum, aut inter hunc et Mosen plures genealogias intercidisse statuamus. Atque id vere accidisse, ut luculenter pateat, inquit Koppius, „nihil profecto opus videtur, nisi ut locum Num. III, 28. conferamus, quo Cahathidarum gens Mosis tempore in deserto 8600 virorum numerum complexisse expresse dicitur. Unde sequitur hoc, quum Cahathi filii commemorentur quatuor, Amramus, Iezehar, Hebron, Usiel, inter quos numerus est dividendus, ad Amrami gentem partem ejus circiter quartam, id est, 2150 masculos posteros esse referendos; unde, si Amramus ille, idem pater Mosis ex-

istimatur, efficitur hoc, Mosi, qui ipse duos tantum filios genuit, tum fratres, tum ex fratribus filios 2200 extitisse; quod, si absurdum cogitatu esse, quisque, ut speramus, concesserit, simul hoc, *avum Mosis nullo modo esse potuisse Cahathum*, necessario inde sequi, est confitendum.“ In eandem, quam Koppius excogitavit, difficultatem illam tollendi rationem, jam longe ante eum, ipso tamen, uti videtur, inscio, incidit Nicol. Abramus, qui *Phari* sui *Vet. Test.* sive *Sacrar. Quaest Libr.* XV. (Paris. 1648. fol.) totum librum *nonum* huic, in quo versamur, Exodi loco dicavit, atque de eo erudite et circumspecte disseruit. Is igitur Cap. 13., quod inscripsit: *Utrum ab annis Cahathi, Amrami et Mosis bene colligatur, habitationem filiorum Israel in Aegypto annorum CDXXX non fuisse?* p. 232. ita scribit: „Sed negamus generationes omnes inter Levi et Mosen esse numeratas, unumque putamus aut alterum stemmatis caput praeteritum a Mose fuisse, ut citius ad narrationem deveniret. Neque enim ex iis verbis, quae Exod. VI. 18. habentur: *filii Cahath Amram et Isar*, aut ex illis Num. XXVI, 58.: *Caath genuit Amram*, certe colligi potest, Amram filium potius Caathi fuisse, quam nepotem aut etiam abnepotem.“ Similia habet qui et ipse de hoc loco quaesivit Jac. Perizonius in *Origg. Aegyptiac.* P. I. Cap. 20. p. 362. seqq. Digna quoque sunt, quae legantur, quae de hac re disputavit Ferd. Guil. Beer in Commentat. *von der Aegyptischen Dienstbarkeit der Israeliten*, in ipsius *Abhandlungen zur Erläuterung der alten Zeitrechn. und Geschichte.* P. I. p. 166. seqq. Omnino vero recte mihi judicasse videtur Frankius, cum l. l. dicit: „Interim non negandum est, textu Mosaico authentico Exod. XII, 40. satis vindicato, nil interesse, si ejusmodi difficultates fere inextricabiles, quae ex ignorantia circumstantiarum invincibili proveniunt, plene resolvi non possint; et jam sufficere, si rationibus probabilibus contradictio omnis removeatur.“

41. בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה *Eo ipso die.* LXX. haec omiserunt. Sed Vulgatus: *eadem die.* Sunt qui putent, indicari hisce verbis, omnes in universum simul unâ eâdemque die ex Aegypto egressos esse; quod tamen in tanta hominum multitudine difficile est creditu. Jonathan videtur intellexisse eum ipsum diem, quo de hac re Abrahamo a Deo facta est promissio. Ejus enim interpretatio sic habet: *Fuit autem post finem 430 annorum, ex quo factum fuit decretum illud, donec natus fuit Isaacus, donec egressi sunt redemti ex Aegypto, in illo ipso die egressi sunt exercitus Domini.* Alii verbis hisce hoc putant significari, promissionem quam de Israelitarum liberatione Deus fecerat, tempore quod praestituerat, fuisse impletam. Eadem Jarchii videtur fuisse sententia, ita scribentis: מגיד שכיון שהגיע הקץ לא עכבן הקב"ה *indicat, quod quum tempus praefinitum venisset, Deus illos non sit moratus.* צִבְאוֹת יְהוָה *agmina Jovae* vocat tribus Israeliticas, quod Jova rex ejus populi singulari ratione fuit. Sed vix dubium, formulam בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה hoc velle: *eo ipso die* scil. decimo quinto mensis Abib, collato supra Vs. 6. et infra XIII, 4. Eodem sensu usurpatur infra Vs. 51.

42. לֵיל שִׁמֻּרִים הוּא לַיהוָה *Nox observationum est Jovae.* Secundum Jarchium vertendum est: *nox observata est a Jova.* Is enim verba sic explicat: שהיה הקב"ה שומר ומצפה לו לקיים הבטחתו להוציאם מארץ מצרים *quia Deus observavit eamque exspectavit ad implendum promissum suum, ut educeret eos e terra Aegypti.* Fagius ait in Hebraeo esse: *nox custodiarum* vel *observantiarum est Domino*, idque duplici sensu accipi posse, vel quod ita dicta sit haec nox, quod Deus in ea custodivit Israelitas, ne laederentur ab angelo interfectore, ut educeret eos ex Aegypto et assereret in libertatem, vel quod Israelitae illam noctem summa religione quotannis observare deberent. Hunc posteriorem sensum esse genuinum, arguunt quae hoc ipso Versu sequuntur: הוּא־הַלַּיְלָה הַזֶּה

לַיהוָה *est haec nox Jovae* scil. sacrata, שִׁמֻּרִים לְכָל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְדֹרֹתָם *observanda ab omnibus Israelitis per generationes ipsorum.* Aben-Esra utrumque sensum conjungit „Sensus," inquit, „esse videtur, quod quia Deus custodivit eos, nec permisit interfectorem ingredi domus eorum ad percutiendum, praecepit, ut nox ista observaretur ab omnibus Israelitis per generationes ipsorum." Addit, per שִׁמֻּרִים esse praeceptum de paschate et azymis herbisque amaris intelligendum. LXX. Προφυλακὴ ἐστι τῷ Κυρίῳ *custodia est Domino.* Et mox: ἐκείνη ἡ νὺξ αὕτη προφυλακὴ Κυρίῳ, ὥστε πᾶσι τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ εἶναι εἰς γενεὰς αὐτῶν. Nobilius autem monet, in Complutensi esse: νὺξ προφυλακῆς. Aquila: παρατηρήσεως, *observationis.* Symmachus: παρατετηρημένη, *observata.* Vulgatus: *nox est ista observabilis Domini.* Et mox: *hanc observare debent omnes filii Israel in generationibus suis.*

18. *Praeceptum de iis, quibus liceat coenae Paschali interesse. Cap. XII, 43—51.*

Cap. XII, 43. זֹאת חֻקַּת הַפָּסַח *Hoc est statutum paschatos.* Quod hic habetur praeceptum de ritibus quibusdam in coena paschali observandis, Jarchi ait promulgatum esse aliquo diebus post prius illud, quod legitur supra Vs. 2—27., decimo quarto videlicet mensis Nisan, statim ante exitum, quum illud initio mensis esset pronunciatum. Sane ante discessum datam esse hanc legem verisimile est, ut jam a primo paschate exclusi fuerint peregrini, ceteraque, quae hic habentur, sint observata. Moses quoque Mendelii fil. die decimo quarto mensis Nisan hanc legem datam esse ait, idque inde colligit, quod infra Vs. 50. additum legitur: *feceruntque omnes Israelitae, sicut praeceperat Jova Mosi et Aaroni,* quibus verbis simul doceatur, omnes Israelitas una cum servis fuisse tunc circumcisos (Vs. 48.). Additque, fuisse hoc praeceptum supra Versui 29. praemittendum; sed quum Vs. 27. dixisset Moses, Hebraeos inclinato corpore ipsum salutasse, ut ostenderent, se promissioni de libera-

tione mox futura fidem habere, visum ipsi fuisse, narrationem de promissa liberatione vere praestita illic inde a Versu 29. statim subjungere, qua narratione absoluta quod restaret praeceptorum ad coenam paschalem pertinentium, nunc addat et absolvat. כָּל־בֶּן־נֵכָר לֹא־יֹאכַל בּוֹ *Omnis filius peregrini non comedat de eo*, i. e. nullus alienigena, qui circumcisione nondum suscepta populo Hebraeo non accensebatur. Onkelos בֶּן־נֵכָר interpretatur בַּר יִשְׂרָאֵל דְּאִשְׁתְּמַד *Israelita qui apostata fuerit*, sive ut legitur in libris editis recentioribus, דְּאִסְתַּלַּק *qui sese subduxerit* s. *qui recesserit* scil. a fide et religione Judaica. Unde Jarchii enata explicatio: שנתנכרו מעשיו לאביו שבשמים *cujus opera patri suo coelesti sunt aliena*. Addítque: ואחד הגוי ואחד ישראל מומר במשמע *qui est de alio populo et Israelita mutatus*, i. e. qui ab avita religione defecit, *unum sunt in sensu*, s. re ipsa. Qua de causa Jonathan כָּל־בֶּן־נֵכָר exposuit: *omnis alienigena aut Israelita, qui defecit nec rediit*. Et R. Levi ait בֶּן־נֵכָר significare eum, qui aliam fidem tenet, licet sit Israelita, nam alienigenae, si circumcisus esset, licebat comedere agnum paschalem; hinc perspicuum esse, sub בֶּן־נֵכָר comprehendi Israelitam excommunicatum.

44. וְכָל־עֶבֶד אִישׁ מִקְנַת־כָּסֶף *Et omnis servus, vir, emtio argenti*, i. e. *ἀργυρώνητος*, quem Hieronymus *emptitium* vocat. Jonathan: *omnis extraneus venditus in servum viro Israelitae emptus argento*. Cepit is אִישׁ pro לְאִישׁ בֶּן־יִשְׂרָאֵל. Ceterum verba illa וְכָל־עֶבֶד וגו׳ absolute sunt posita, et *πρότασιν* faciunt, Latine sic exprimenda: *quod attinet servum emptitium*, וּמַלְתָּה אֹתוֹ *circumcides eum*. ו *ἀποδόσεω* indicat, ut alias saepissime. וּמַלְתָּה hic plene pro frequentiore וּמַלְתָּ scribitur; cf. Gesenii *Lehrg.* p. 256. no. 4. Bene autem exponit Aben-Esra: לרצונו שישוב לדת ישראל אם הוא בן מצות *ex voluntate* s. *consensu ejus* scil. circumcides eum; *quippe qui convertetur ad religionem Israelis, si filius praecepti fuerit*, i. e. si ea aetate fuerit, ut praecepti sit capax. Jonathan pro וּמַלְתָּה posuit: וְתִגְזוֹר

יָמִיה וְהַטְבְּלִינֵיה *circumcides et lavabis eum.* Baptismum, quem vocant, proselytorum intelligit.

45. תּוֹשָׁב וְשָׂכִיר לֹא־יֹאכַל בּוֹ *Inquilinus*, advena qui inter Israelitas habitat, sed non circumcisus populoque Hebraeo adscriptus, *et mercenarius*, alienigena qui in domo Israelitae pro mercede servit, *non comedet de eo.*

46. בְּבַיִת אֶחָד יֵאָכֵל *In domo una edetur* i. e. ut Onkelos exponit, בַּחֲבוּרְתָא חֲדָא *in societate una.* לֹא־תוֹצִיא מִן־הַבַּיִת מִן־הַבָּשָׂר חוּצָה *Non efferes e domo de carne foras.* Jonathan: *non efferetis e domo de carne extra societatem, neque mittetis dona* (ἀποφόρητα) *alter ad alterum.* Ratio, quod ab unaquaque familia agnus totus comedi, et quod supererat igne comburi debebat, ne quidquam ex eo in usum profanum cederet; vid. supra Vs. 4. 10. Quae quidem vetiti illius ratio magis probabilis videtur, quam a Clerico allata, ne occasionem abeundi domo haberent Israelitae, quod summa ratione interdixerat Deus, supra Vs. 22. — וְעֶצֶם לֹא תִשְׁבְּרוּ־בוֹ *Et os non confringetis in eo*, ad medullam educendam, uti addit Jonathan. Quod Clericus putat ad festinationem pertinuisse; nam qui properant, non eo usque deveniunt, ut medullam exsugant.

48. וְכִי־יָגוּר אִתְּךָ גֵּר *Si autem peregrinabitur*, i. e. commorabitur *tecum*, apud te, *peregrinus*, incircumcisus, וְעָשָׂה פֶסַח לַיהוָה *et fecerit*, voluerit facere *Pascha*, nam ex iis quae proxime sequuntur, ubi incircumcisus vetatur comedere Pascha, satis liquet, non agi de Paschate ante circumcisionem celebrato, sed de eo quod circumcisus celebraturus, ex Lege, erat. Hinc Aben-Esra וְעָשָׂה interpretatur רוצה לעשות *volens facere.* Saepe verba actionem significantia voluntatem tantum, aut conatum denotant. Vid. Glassii *Philol. S.* p. 201. ed. Dath. Bene Hieronymus: *Quodsi quis peregrinorum in vestram voluerit transire coloniam, et facere Phase Domini.* הִמּוֹל לוֹ כָל־זָכָר *Circumciditor ei omnis masculus*, non ipse tantum, sed omnes mares, qui sunt in familia ipsius aut ad ipsum pertinent, circumcidi debent. וְכָל־עָרֵל לֹא־

וְכָל־עָרֵל לֹא־יֹאכַל בּוֹ *Et omnis non circumcisus non edat de eo.* Hoc, post Aben-Esram, plures intelligunt non de alienigenis, qui antea exclusi fuerunt, sed de Israelitis, qui metu mortis, aut alia de causa filios non circumcidebant, ut in deserto accidisse legimus Jos. V, 5. Sed videtur hoc potius de quibusvis incircumcisis intelligendum. Inculcatur hac addita clausula eo fortius, ut nonnisi circumcisus et populo Hebraeo adsociatus in epulo paschali conviva admittatur.

49. תּוֹרָה אַחַת יִהְיֶה לָאֶזְרָח וְלַגֵּר הַגָּר בְּתוֹכְכֶם *Lex una erit indigenae et peregrino, qui peregrinatur inter vos*, iidem ritus ab utrisque observandi sunt. גֵּר vero Aben-Esra recte observat notare *peregrinum* s. *proselytum justitiae, non peregrinum portae*, זה הגר הוא גר צדק לא גר שער. Proselyti nimirum duplicis fuere generis; fuerunt *proselyti justitiae*, qui circumcisi fuerunt, et omnes legales ritus observarunt. Fuerunt item *proselyti portae*, qui etiam *proselyti inquilini* (גרים תושבים), qui modo septem praecepta filiis Noae, i. e. toti humano generi data observarent; hi a circumcisione ac reliquis Legis ceremoniis fuerunt liberi. Vid. Buxtorfii *Lexic. Chald.* rad. גור, et Seldenum *de Jure Naturae et Gentium juxta disciplin. Hebraeor.* Lib. II. Cap. 3.

50. Israelitae hoc Versu iterum, ut supra Vs. 28., dicuntur omnia ita fecisse ut iis praeceperant Moses et Aaron. Sed id quod hic legitur Aben-Esra speciatim ad illud referendum existimat, quod Vs. 48. de circumcidendis peregrinis, qui ad coenam paschalem admitti voluerunt, praeceptum est, conjicitque id factum esse cum in deserto Sinai Pascha celebrarent, Num. IX, 5., quo loco eadem, quae hic habentur, verba repetuntur; tunc enim Israelitas circumcidisse omnes qui secum essent peregrinos, eandemque hic putat esse πρόληψιν, qualis est infra XVI, 33., ubi Moses Aaroni praecepisse narratur, ut urnam cum Manna ante arcam legis poneret, quae tamen tum nondum exstitit.

51. Haud improbabilis est Aben-Esrae sententia, hunc Versum jungendum esse Versui primo Capitis proximi, ut dicatur, in ipsa nocte exitus, qua Deus Aegyptiorum primogenitos interfecit, dedisse eum mandatum de primogenitis Israelitarum sibi consecrandis.

19. *Proponitur mandatum de primogenitis Jovae consecrandis, et repetuntur inculcanturque praecepta de Paschate celebrando. Cap. XIII, 1—16.*

Cap. XIII, 1. Vid. not. ad Cap. praecedentis Versum ultimum.

2. קַדֶּשׁ־לִי כָל־בְּכוֹר *Sanctifica mihi omnem primogenitum*, i. e. praecipe Israelitis ut mihi consecrent, separatum mihi habeant meoque usui destinatum omnem primogenitum. Formam Piel constat haud raro significare judicium de re quapiam, aut ejus declarationem, ut טִמֵּא Levit. XIII, 3. *immundum esse pronunciavit*, et ibid. Vs. 6. 17. 23. 28. טִהַר *mundum declaravit*. Idem vult vetus quidam ex Hebraeis interpres, nomine Japheth (יפת), ab Aben-Esra hic, ut alias saepe, laudatus, dum dicit, Mosen jussum fuisse sanctificare primogenitos בפה *ore*, quemadmodum sacerdos Levit. XIII, 3. dicitur *contaminasse leprosum*, hoc est, pronuntiasse, seu declarasse illum contaminatum, ולא יטמאנו רק בדבור שיאמר שהוא טמא *non contaminet eum, nisi sermone, dum dicit, eum esse immundum.* Quod magis arridet, quam quod ait Aben-Esra, Mosen hic pro omnibus Israelitis poni, כי משה כנגד כל ישראל. Ceterum significat hoc loco Deus, sibi Israelitarum primogenitos foetus masculos sacros esse factos, quod, caesis omnibus Aegyptiorum primogenitis, iis pepercisset; cf. infra Vs. 15. Hominum primogeniti Deo consecrabantur eo, quod ejus sacerdotes fiebant; animalium, eo quod ad sacrificia destinabantur. Quod tamen attinet hominum primogenitos, postea ea facta est mutatio, ut certa tribus, Levi, ad sacerdotium destinaretur. Pro כָּל־בְּכוֹר LXX. habent πᾶν πρωτότοκον πρωτογέ-

νες. Sed quum utraque vox Graeca *primogenitum* significet, vix dubitamus, quin duplici hic (ut alias haud raro) coëunte interpretatione alterutra harum vocum redundet. — פֶּטֶר כָּל־רֶחֶם fere vertunt *quod aperit omnem vulvam*, ab *aperiendi* significatu, quo verbum פָּטַר pollere volunt Ps. XXII, 8. Prov. XVII, 14. Ita jam LXX. *διανοῖγον πᾶσαν μήτραν*, et Onkelos: פָּתַח כָּל וַלְדָּא. Cui interpretationi tamen Bochartus *Hieroz.* P. I. L. II. Cap. 30. T. I. p. 298. duo opponit, unum, quod, si פֶּטֶר sit *apertio*, Exod. XXXIV, 19. פֶּטֶר שׁוֹר וָשֶׂה foret *apertio bovis et ovis*, et statim Vs. 20. פֶּטֶר חֲמוֹר *apertio asini*, quae sunt duriora, nisi suppleatur vox *vulvae*. Alterum, quod verbo פָּטַר *aperiendi* significatio sine idonea ratione tribuitur. „Fortasse igitur," inquit, „ad Arabismum pertinet, quod *primogenitus* פֶּטֶר vocatur. Nam Arabice فَطَرَ est *incepit, auspicatus fuit, primum fecit quid*, et الفَطْرُ *initium, exordium, et quod in unaquaque re primum.* Unde *primogenitus*, qui *initium roboris* patris sui dicitur Gen. XLIX, 3. Deut. XXI, 17. et Ps. LXXVIII, 51., appellari potuit פֶּטֶר *initium*, et פֶּטֶר רֶחֶם *initium vulvae*, id est, foetus, quem vulva primum efformavit, atque in lucem edidit." Ceterum רֶחֶם Aben-Esra ait pronunciari cum duplici Segol, contra usum communem linguae, quo literae gutturales per duplex Patach (רַחַם) efferenda essent. לִי הוּא *Mihi est*, mihi adquisivi. Nam quia cum percuteret primogenita Aegyptiorum, servaverat primogenita Hebraeorum, ideo ei obligata erant. Quod enim quis servat, hoc ei jure debetur. Primogenita et hominum et caprarum hodienum Indi Deo consecrare solent; vid. *das alte und neue Morgenl.* P. I. p. 305. No. 222.

3. Infinitivus זָכוֹר ponitur hic pro Imperativo plurali זִכְרוּ *mementote*, sequitur enim secunda Pluralis Praeteriti persona, יְצָאתֶם *exiistis.* Exempla plura Infinitivi pro Imperativo positi dabit Gesenius *Lehrgeb.* p. 783. Simile illud Hesiodi Ἔργα Vs. 391. *γυμνὸν σπείρειν, γυμνὸν*

ἐν βοωτεῖν, *nudus serito nudusque arato.* מִבֵּית עֲבָדִים *E domo servorum*, quasi ex ergastulo, in quo durissimam servitutem serviistis. Unde Deut. IV, 20. 1 Reg. VIII, 51. Jerem. XI, 4. כּוּר בַּרְזֶל *fornax ferri*, i. e. in qua ferrum excoquitur, vocatur. Verba ultima hujus Versus, וְלֹא יֵאָכֵל חָמֵץ, sunt cum prioribus, זָכוֹר אֶת־ הַיּוֹם הַזֶּה וגו׳ hoc sensu conjungenda: *mementote hujus diei* rel., *ut eo nil fermentati comedatur.*

4. בְּחֹדֶשׁ הָאָבִיב *In mense Abib.* LXX. ἐν τῷ μηνὶ τῶν νέων, scil. σταχύων, *in mense novarum spicarum.* Minus accurate Hieronymus: *in mense novarum frugum.* Nam אָבִיב est *spica*, vid. supra IX, 31. Levit. II, 14. Aben Esra recte dicit intelligendam esse spicam hordei, coll. supra IX, 31., nomen אָבִיב vero proprie בכור *primogenitum* denotare existimat, deflexum quippe ab אָב *pater*, qui primus est respectu eorum qui ab ipso sunt geniti. Sed videtur אָבִיב potius proprie significare calamum, in cujus summitate est spica. Cognatum Arabicum nomen أَبّ est *gramen, quidquid viroris terra producit.* Is mensis dicebatur a Chaldaeis נִיסָן, Nehem. II, 1. Esth. III, 7. Hunc Versum una cum eo qui proxime praecedit Aben-Esra sic exponit: *Quemadmodum hoc factum est, cum spica inventa est* in Aegypto, *sic facietis*, celebrabitis Pascha in memoriam egressionis ex Aegypto *singulis annis eo tempore, quo spica in terra Aegypti inventa fuerit.*

5. „Etiamsi," inquit Jarchi, „hic nonnisi quinque populi Cananaei commemorentur, omnes tamen septem intelliguntur (qui Deut. VII, 1. enumerantur). Omnes enim nomine הַכְּנַעֲנִי *Cananaeorum* comprehenduntur; unus autem (illorum populorum) ex familiis Canaanis fuit, qui non alio quam Cananaeorum nomine fuit appellatus." Cf. not. ad Genes. XIII, 7. Supra III, 8. sex tantum Cananaei populi commemorantur pro decem, qui in promissione divina Genes. XV, 19. In codice Samaritano

quinque populis, qui hic recensentur, adduntur, inter Amorrhaeos et Chivvaeos, הַגִּרְגָּשִׁי et הַפְּרִזִּי *Perizaei et Girgesaei.* Sed post Jebusaeos addunt LXX. Γεργεσαίους καὶ Φερεζαίους. Non opus erat, quum, uti vidimus, modo plures, modo pauciores nomine appellentur. De formula אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבָשׁ vid. not. supra ad III, 8. — וְעָבַדְתָּ אֶת־הָעֲבֹדָה הַזֹּאת *Et coles hunc cultum*, i. e. observetis hunc ritum. Hieronymus: *celebrabitis hunc morem sacrorum.*

6. שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל מַצֹּת *Septem diebus comedes azyma*, ut supra XII, 15. 16. At Samaritae pro שִׁבְעַת legunt ששת *sex*, uti LXX., qui ἓξ habent. Sane Deut. XVI, 8. et in codicibus Judaicis legitur: שֵׁשֶׁת יָמִים תֹּאכַל מַצּוֹת *sex diebus comedes azyma.* Quem locum cum nostro alii aliter conciliare student, uti ostendit Menasse Ben Israel in *Conciliat.* Quast. 17. in Exod. Nobis quidem maxime probabile est vel quod primo loco ex Abarbenele adfert, sensum esse hunc: praeter diem primum quem celebrasti, sex insuper diebus azyma comedes; vel quod ultimo loco dicit, septem illis diebus duo festa includi, nempe festum azymorum et congregationis sacrae (עֲצֶרֶת), et Mosen cum ait: *septem diebus azyma comedes* (sic et istic Deut. XVI, 3. praecipitur) ostendere, etiam septimo die, sive festo congregationis sacrae, illa comedenda; quando vero dicit: *sex diebus azyma comedes, et die septimo* עֲצֶרֶת לַיהוָה *congregatio* festa fiet *Jovae* sacra, seu *dies festus* (חַג לַיהוָה hoc ipso Versu), significare, sex istis diebus solum fermento abstinendum, aut azyma esse comedenda; at die septimo aliquid etiam amplius esse requisitum, nimirum ut sacra congregatio instituatur, et ab omni opere faciundo abstineatur.

7. מַצּוֹת יֵאָכֵל *Azymi comedentur*, proprie: *comedetur*, constructio similis illi יְהִי מְאֹרֹת Genes. I, 14., ad quem loc. vid. not. חָמֵץ et שְׂאֹר quomodo differant vid. supra ad XII, 15.

8. בַּעֲבוּר זֶה עָשָׂה יְהוָה לִי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם *Propter hoc* quod *fecit Jova mihi, cum egressus sum ex Aegypto.* Imperfecta est oratio, atque ad eam complendam istiusmodi quiddam est addendum: *hoc festum celebratur.* Vulgatus: *hoc est quod fecit mihi Dominus* rel. Sed hoc Hebraice foret: זֶה אֲשֶׁר עָשָׂה יְהוָה לִי. Jarchi: בעבור שאקיים מצותיו כגון פסח מצה ומרור הללו *ut perficerem mandata ejus, nempe haec de agno paschali, asymis, et amaris herbis.* Sequutus est Jonathanem, qui locum sic exponit: *propter hoc mandatum fecit mihi Dominus signa et miracula, cum eduxit me ex Aegypto.* At verba hebraea non tam indicant, Deum ideo admirando modo Israelitas ex Aegypto eduxisse, ut festum illud celebrarent, quam ideo eis festum illud celebrandum injunxisse, quod eos ita ex Aegypto eduxerat. Ita ergo, recte ait Fagius, „intelligendum est: *propter hoc,* id est, propter ea signa, quae fecit Dominus, propter occisa primogenita, celebramus Paschae istius festum in memoriam accepti beneficii.“ Ellipsis relativi אֲשֶׁר haud infrequens, ut ea in illo Ps. CXVIII, 24. זֶה־הַיּוֹם עָשָׂה יְהוָה *hic est dies* quam *fecit Jova* scil. illustrem. Vid. et infra XVIII, 20.

9. וְהָיָה לְךָ לְאוֹת עַל־יָדְךָ וּלְזִכָּרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ *Eritque tibi in signum super manum tuam, et memoriale inter oculos tuos.* Haec Jonathan ita exponit: *Et erit tibi hoc miraculum insculptum et expressum super phylacterium manus* (תְּפִלַּת יְדָא), *et in memoriale insculptum et expressum super phylacterium capitis* (תְּפִלַּת רֵישָׁא), *fixum coram oculis tuis, in summitate capitis tui.* Praecipi igitur putat ille interpres hoc loco, ut iis, quibus haec repetuntur, infra Vs. 16., Deut. VI, 8. XI, 18., lora illa coriacea, duplicata, quibus certae quaedam Legis particulae sunt inscripta, quae Hebraei precaturi sibi alligant, unam circa caput, alterum brachio sinistro, quaeque תְּפִלִּין vocant, id est, *precatoria, oratoria,* a radice פָּלַל, seu, ut alii volunt, a *conjungendi, adhaeren-*

di significatione, quam radix חָפַל cum טָפַל communem habet, quasi *adhaesilia, alligabilia, ligamina.* Graece φυλακτήρια vocantur (vid. Matth. XXIII, 5.), quasi *observatoria,* quod adhibentur tanquam adminicula ad Legis memoriam firmius conservandam. Vid. de iis Buxtorfii *Lexic. Chald.* p. 1743. ejusdemque *Synag. Jud.* Cap. 9. et Spenceri Dissertat. *de natura et origine phylacteriorum Judaicorum,* ad calcem operis *de Legg. Hebraeor. rituall.* T. II. p. 1201. seqq. edit. Tubing. Jonathanem sequutus et Jarchi phylacteria illa hic imperari dicit. Quin et Aben-Esra contendit, locum simpliciter uti sonat intelligendum esse, non autem metaphorice, ut illud Proverb. III, 3. *Ligato illa circa collum tuum, scribito illa super tabulas cordis tui.* Qua tamen observatione Aben-Esra, non ausus sententiam a suis unanimi consensu receptam aperte impugnare, verum loci sensum videtur innuere voluisse. Est videlicet illa loquutio: *sit tibi quidquam signum super manum tuam et memoriale inter oculos,* proverbialis loquendi formula, qua significatur quidpiam, quod numquam oblivioni mandandum est, sed saepe animo grato recolendum. Nam quae sunt in manibus nostris, aut a fronte nobis inter oculos pendent, de iis perpetuo cogitemus necesse est. Hinc Prov. VI, 22. dicitur, parentum praecepta *alliganda* esse a filio *pectori jugiter, et collo annectenda.* Atque VII, 3., *alliganda* illa esse *digitis, cordique, seu tabulae, inscribenda.* Vid. et Jesaj. XLIX, 16. et Cant. VIII, 6. J. D. Michaelis in Not. ad vers. teuton. h. l. adagialem illam loquutionem desumtam existimat a more Orientalium, linteas aut pergamenas schedas, quibus sententiae et formulae magicae inscripta essent, pro amuletis in fronte gestandi, aut certas figuras formulasque colore e cinere Hennae sive cypri confecto manibus insculpendi. Cf. *das alte und neue Morgenl.* P. I. No. 224. p. 307. Si Moses phylacteria illa, quae inter precandum alligata habere solent Judaei, hic imperare voluisset, non dubium est, eum rem diligenter descripsisse, ut omnia nova in-

stituta. Recte HIERONYMUS in *Commentar. ad Matth. XXIII, 5.* verba, quae hoc loco et Deut. VI, 8. habentur, sic interpretatur: *„Praecepta mea sint in manu tua,* ut opere compleantur, *sint ante oculos tuos*, ut die ad nocte mediteris in eis." Additque: „hoc Pharisaei male interpretantes scribunt in membranis Decalogum Mosis, id est, decem verba legis, complicantes ea et ligantes in fronte, et quasi coronam capiti facientes, ut semper ante oculos moverentur; quod usque hodie Indi, et Persae et Babylonii (scil. Judaei) faciunt, et qui haec habuerit, quasi religiosus in populis judicatur." Quod vero Hieronymus Decalogi verba phylacteriis illis inscripta esse ait, in eo vel erravit, vel, quod tamen minus est verisimile, sunt post ejus aetatem alia istis phylacteria inscripta. Hodie enim, secundum praecepta Talmudicorum, segmenta Legis pergamenis illis, תְּפִלִּין dictis, inscribi solent haec: Exod. XIII, 2—10. XIII, 11—16. Deut. VI, 4—9. XI, 13—21. Melius Pharisaeis hunc locum et infra Versum 16. interpretantur Caraitae; vid. *Excerpta nonnulla ex Commentario inedito R. Aharonis Ben Joseph, Judaei Caraitae, versione Latina et Notulis illustrata inque lucem edita a* Jo. LUD. FREY, Amstelod. 1705. in quat. p. 17. seqq. — לְמַעַן תִּהְיֶה תּוֹרַת יְהוָה בְּפִיךָ *Ut sit lex Jovae in ore tuo*, ut ejus memineris et posteris tuis edisseras.

10. Observandum praecipitur hoc de paschate statutum לְמוֹעֲדָהּ *stato tempore suo*, quotannis redeunte, מִיָּמִים יָמִימָה *a diebus ad dies*, quod Onkelos vertit: מִזְּמַן לִזְמַן *a tempore ad tempus*, Jarchi vero recte exponit משנה לשנה *ab anno in annum*, quo sensu phrasis illa et Judic. XI, 40. XXI, 19. 1 Sam. I, 3. II, 19. occurrit, et usurpatur plurale יָמִים pro *anno* Levit. XXV, 29. Jud. XVII, 10. 1 Sam. II, 19.

11. Uti supra Vs. 5. injunxerat suis ut, si in terram Cananaeam venerint, praeceptum de paschate cele-

brando servarent, ita nunc idem de primogenitis Jovae consecrandis praecipit. אֶל־אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי *Ad s. in terram Cananaei*, i. e. Cananaeorum, Singularis est collective capiendus. Aben-Esra ait Cananaeum duntaxat memorari, quod is reliquorum omnium esset pater, כי הוא אב לכלם. At non כְּנַעֲנִי *Cananaeus*, sed כְּנַעַן *Canaan* fuit omnium istorum populorum pater, vid. Gen. X, 15. 16. 17. Inde tamen omnes potuere *Cananaei* dici. Cf. not. supra ad Vs. 5.

12. וְהַעֲבַרְתָּ כָל־פֶּטֶר רֶחֶם לַיהוָה *Et transire facies*, i. e. separabis, consecrabis, *quicquid aperit vulvam Jovae*. Verbum הֶעֱבִיר Jarchi ait *separandi* (הפרשה) significatum habere. Et sane hoc loco et aliis similibus, quibus de iis, quae Deo offeruntur, dicitur, notare videtur, illa ut sacrata seponere. Bene Aben-Esra: תעביר לשם שלא יתערב עם אחר *transferes Deo, ne cum alio commisceatur*. LXX. *καὶ ἀφελεῖς*, vel, ut alios libros habere testantur Scholiastes et Nobilius, *καὶ ἀφορεῖς*, *et separabis*, quomodo et Vulgatus habet. וְכָל־פֶּטֶר שֶׁגֶר בְּהֵמָה *Et foetum omnem primogenitum*. De nomine פֶּטֶר vid. not. supra ad Vs. 2. שֶׁגֶר R. Samuel Ben Meir recte exponit שלוח מן הבטן *emissum ex utero*, i. e. foetum. Nam שְׁגַר Chaldaice est *emittere*, quod metaphorice *parere* significare potuit. Aben-Esra nomen שֶׁגֶר formae (segolatae) אֶרֶץ esse observat, et hinc in regimine puncta sua vocalia non mutare; *ἀνωμαλῶς* esse, quod Deut. VII, 13. XXVIII, 4. 18. 51. שְׁגַר in statu constructo ponitur. Eandem anomaliam esse, quod pro הֶבֶל Cohel. I, 2. XII, 1. הֲבֵל legitur. Sed haec videntur Chaldaismi esse. הַזְּכָרִים *masculi*, masculas victimas enim aliis praelatas fuisse, vidimus supra ad Vs. 5.

13. וְכָל־פֶּטֶר חֲמֹר תִּפְדֶּה בְשֶׂה *Et omnem primogenitum asini redimes ove*. Asinum per synecdochen speciei pro genere pro omni immunda bestia poni, patet e Num. XVIII, 15., ubi dicitur: וְאֵת בְּכוֹר־הַבְּהֵמָה הַטְּמֵאָה

תִּפְדֶּה *et primogenitum omnis bestiae immundae redimes.* וְאִם־לֹא תִפְדֶּה וַעֲרַפְתּוֹ *Et si non redemeris, cervicem ejus franges*, nam ab עֹרֶף *cervix* est עָרַף *cervicem frangere*, caput amputare. Onkelos: וְתִנְקְפֵיהּ *tunc percuties eum.* LXX. *ἐὰν δὲ μὴ ἀλλάξεις, λυτρώσῃ αὐτὸ, si autem non mutaveris, redimes illud.* Videtur in verba Graeca mendum irrepsisse, quamvis nihil varietatis hic notet Holmes, nisi quod in duobus codicibus λυτρώσε reperitur. Sed recte Aquila: *τενοντώσεις, jugulabis.* Theodotion: *νωτοκοπήσεις αὐτὸ, cervicem ei franges*, Symmachus: *ἀποκτενεῖς, interficies.* וְכֹל בְּכוֹר אָדָם בְּבָנֶיךָ תִּפְדֶּה *Et omnem primogenitum hominis in filiis tuis redimes.* Redemtionis pretium constituitur Num. III, 47. quinque siclos.

14. וְהָיָה כִּי־יִשְׁאָלְךָ בִנְךָ מָחָר *Fietque cum filius tuus interrogaverit te cras.* Notat Jarchi vocem מָחָר, quae proprie diem *crastinum* significat, interdum de tempore longe post futuro usurpari, ut hoc loco et Jos. XXII, 27. Aben-Esra refert, R. Judam dicere, מָחָר dictum esse quasi מאחר, et significare מה שהוא אחר היום *diem illum, qui hodiernum diem sequitur.* מַה זֹּאת *Quid est hoc?* i. e. ut Jonathan bene explicat, מָה דָא מִצְוְתָא דְבוּכְרַיָּא *quid est*, quid sibi vult, *hoc praeceptum de primogenitis?* בְּחֹזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ יְהוָה *Cum fortitudine manus*, manu forti, *eduxit nos Jova* Quid per *manum fortem* intelligatur, exponit Versus proximus, videlicet primogenitorum interfectio.

15. וַיְהִי כִּי־הִקְשָׁה פַרְעֹה לְשַׁלְּחֵנוּ *Factumque est quum indurasset Pharao* scil. אֶת־לִבּוֹ *animum suum ad dimittere nos*, quum Pharao pertinaciter se nos dimissurum negaret. וַיַּהֲרֹג יְהוָה כָּל־בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּכֹר אָדָם וְעַד־בְּכוֹר בְּהֵמָה *Tunc interfecit Jova omnem primogenitum in terra Aegypti a primogenito hominis usque ad primogenitum bestiae*, ad quae verba Aben-Esra recte ait intelligenda esse haec: at liberavit primogenitos

nostros, et primogenitos bestiarum nostrarum. Deinde, huic conservationi primogenitorum Israeliticorum, non autem interfectioni primogenitorum Aegyptiorum annecti: עַל־כֵּן אֲנִי זֹבֵחַ *propterea ego sacrifico* rel. Id vult, etiamsi Moses interfectionis primogenitorum Aegyptiorum duntaxat meminerit, conservationem tamen primogenitorum Israelitarum etiam debere intelligi, quum non simpliciter ex eo quod primogeniti Aegyptiorum interfecti, sed quod primogeniti Israelitarum conservati fuerint, primogenitos suos vel sacrificare, vel redimere debuerint. כָּל־פֶּטֶר רֶחֶם הַזְּכָרִים *Omne quod primum parit vulva inter masculos*, ex ejusmodi nempe animalium genere, quod ad sacrificandum erat idoneum, uti recte exponit Aben-Esra.

16. וְהָיָה לְאוֹת עַל־יָדְכָה *Sitque in signum*, quasi signum, *super manu tua.* Vid. not. supra ad Vs. 9. Ritus paschales voluit legumlator esse admonitiones Aegyptiacae liberationis animo semper praesentes, ne unquam oblivioni traderetur. וּלְטוֹטָפֹת בֵּין עֵינֶיךָ *Et in frontale inter oculos tuos.* De voce טוֹטָפֹת, quae praeter hunc locum et Deut. VI, 8. 11. legitur, unde derivetur, quidque proprie significet, Hebraei varia, maximam partem inepta conjecerunt, quae qui nosse cupit, evolvat Buxtorfii *Lexic. Chald.* p. 869. sub rad. טט, et Michaelis *Supplemm.* p. 1011., qui et veterum interpretationes recensuit et expendit. Primus aliis saniora de voce illa protulit Nic. Fullerus in *Miscellann. SS.* L. V, Cap. 7. Maxime consentaneum rationi existimat, originationem nominis טוֹטָפוֹת peti ex Arabica lingua, in qua טוּף, طوف, *circuire* denotat; inde dictum טוֹטָף, quia frontem brachiumque circumire, eisque ritu Jndaico circumdari solebat. תְּפִילִין vero, quod Chaldaei interpretes pro voce illa ponunt, asserit ad radicem תפל referri oportere, nec audiendum esse Eliam cum suis, qui ad פלל referunt. Jod enim post Pe olim collocari solitum, non esse loco Chirek parvi, sed ipsius Schva potius vi-

cem gerere; atque istud satis ex idiomate Syriaco constare, ubi subjectis punctis תְּפְלָא (ܬܦܠܐ) haberi ait, non, ut in Targum, תְּפִלָּא, quemadmodum a Judaeis recentioribus profertur. Porro חפל significatione haud diversum esse dicit a טפל, quod testibus Hebraeis, חבור ודבוק *conjunctionem et adhaesionem* denotat. Hinc manasse interpretamentum Aquilae, qui טוֹטָפוֹת *ἐνεκτὰ* vertit, quasi dicas *adhaesitia*, aut potius *alligabilia*, sive *ligamina*, a verbo *ἐνέχεσθαι*, quod *obstringi*, *obligari*, seu *alligari* significat. Hinc quoque veterem interpretem *appensa* transtulisse. Nec aliud voluisse putat τοὺς LXX., cum interpretati sunt *ἀσάλευτα immobilia*, quod eodem in loco, nempe in fronte, manuque sinistra (quibus alligari moris est Judaici) semper haerere (praesertim inter orandum), nec inde moveri deberent. Notat insuper, טוֹטָף, sive טוֹטַפְתָּא apud Chaldaeum paraphrasten non solum 2 Sam. I, 10., *armillam*, verum etiam Esth. VIII, 15. et Ezech. XXIV, 17. 23. *tiaram* significare, nempe quia טוֹטָף et capiti instar tiarae, et brachio instar armillae circumponi et alligari consuerit. Propterea non incommode טוֹטָף *monile frontis*, vel *monile brachii manusve* reddi posse. Nomen autem *monile* (a *monendo* deductum, uti volunt Grammatici) apprime quadrare ad vetustum illud phylacterii annectendi consilium, nempe ut adminiculum esset ad efficacem Legis memoriam firmius conservandam. Sic Aben-Esra טוֹטָפוֹת exponit כמו זכרון *tanquam memoriale*. Varias de hoc nomine eruditorum sententias collegit Dithm. Hackmann in *Praecidaneis SS.* p. 90. seqq. easque examini subjecit. Ipse vero formam illius ex טִפְטֵף, radicis טפף *pulsavit* ortam arbitratur. Vertit igitur *pulsantia*, et a continua agilique pulsatione dicta quaedam *ornamenta a fronte inter oculos propendentia* intelligit. Talmudici, quos citat Kimchi in Lexico, טוֹטָפוֹת dicunt vocem esse Aegyptiam. Nec eos ita absurdos esse judicat Jablonskius in *Opuscc.* P. I. p. 347., quando vocabuli natales in Aegypto quaerunt. „Dummodo enim," inquit,

„certum satis esset, vocem טוֹטָפוֹת Aegypliacae esse originis, compositionis ratio facile dari posset, imprimis si non tantum fuerint ornamenta frontis, sed et brachiorum. Sermone Aegyptiorum *manum* dici TOT, pervulgatum est. Deinde ΦΩT*h* significat *aliquid sculpere, affabre effingere.* Foret igitur TOTΦΩT*h* *sculptile manus*, vel *monile in manu* aut in brachio gestandum." Verum capitis ornamentum fuisse טוֹטָפוֹת, manifeste indicat adjectum בֵּין עֵינֶיךָ *inter oculos tuos.* Alias conjecturas vid. in Aug. Pfeifferi *Dubiis vexatt.* ad h. l. Spenceri Dissertat. supra ad Vs. 9. laud. p. 1205. et Witsii *Aegyptiaca* L. I. Cap. 9. §. 8. et L. II. Cap. 9. §. 7. seqq.

II. *Israelitarum ex Aegypto exitus eorumque iter usque ad Ethamum. Cap. XIII,* 17—22.

Cap. XIII, 17. *Cum autem dimisisset Pharao populum,* וְלֹא־נָחָם אֱלֹהִים דֶּרֶךְ אֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים *non duxit eos Deus per viam terrae Philisthaeorum.* Hoc nomen late et stricte sumitur; late, ut cum tota ora maritima Cananaeae Palaestina vocatur, stricte, ut hoc loco, ubi restringitur ad eum terrae tractum, qui a quinque, quae in eo sitae erant, urbibus, Gaza, Ascalon, Azotus, Accaron, Gath Pentapolis vocatur. Is erat Aegypto ad boream conterminus. ו ante לא Aben-Esra recte dicit idem valere quod Phe (فَ) Arabum, ut consequutionem indicet. כִּי קָרוֹב הוּא plures vertunt: *quamvis propinqua esset* ea via. Atque ita particulam כִּי R. Moses, ab Aben-Esra citatus, exponit per אף על פי *etiamsi, quamvis;* quomodo haud raro usurpatur, veluti Deut. XXIX, 18. Jos. XVII, 18. Sed Onkelos illam solito suo significatu אֲרֵי *nam, quia* reddidit, probante Aben-Esra, nam, inquid, indicat Moses, quare Deus eos non duxit per terram Philisthaeorum, propterea quod propinqua esset; duxit autem eos per viam longinquam, ne, uti statim additur, si viderent bellum (scil. a Philisthaeis iis illatum), eos profectionis suae poeniteret et in Aegyptum redirent.

18. וַיַּסֵּב אֱלֹהִים אֶת־הָעָם דֶּרֶךְ הַמִּדְבָּר יַם־סוּף *Sed circumduxit Deus populum viam deserti maris algosi.* Sed Jarchi ante יַם subaudiendum vult ל, sequutus Onkelosum, qui לְיַמָּא דְסוּף *ad* sive *versus mare algosum* vertit. Ex Aben Esrae sententia vero ante יַם־סוּף est מִדְבַּר

repetendum; ut sit: *duxit eos viam deserti*, *deserti*, *inquam*, *maris algosi*. Prior ratio simplicior est. De יַם־סוּף vid. supra not. ad X, 19. Additur, Israelitas ex Aegypto egressos esse חֲמֻשִׁים. Qua voce quid significetur, variae sunt variorum sententiae. LXX. illam ad חָמֵשׁ *quinque* referentes verterunt: *πέμπτη δὲ γενεᾷ ἀνέβησαν*, quod sequutus Clericus: *quinta aetate Israelitae ex Aegypto ascenderunt*. „Sane," inquit, „שִׁלֵּשִׁים *tertiae aetatis*, רִבֵּעִים *quartae aetatis* homines significat, nec quidquam obstat, quo minus חֲמֻשִׁים *quintae aetatis* posteros sonet. Prima aetas fuit Jacobi, secunda Levis, tertia Kehathi, quarta Amrami, quinta Mosis; aut, si Jacobum omittas, ultima erit Gersomi, Mosis filii. Neque hoc pugnat cum promissione Dei, quae exstat Genes. XV, 16., quia alia potest fieri aetatum supputatio." Ibi enim *quarta* ab Abrahamo *generatio* (דוֹר רְבִיעִי) ex Aegypto reditura praedicitur. Verum ut taceamus, nullis exemplis probari posse, חֲמֻשִׁים de quintae generationis hominibus Hebraeis in usu fuisse, illosque ad analogiam τῶν שִׁלֵּשִׁים et רִבֵּעִים potius חֲמֻשִׁים appellatos fuisse credibile esse, nulla apparet ratio, cur hoc loco alia aetatum supputatio facta fuerit, quam quae Genes. XV, 16. habetur. Omnino vero commemoratio generationis, qua ex Aegypto migrarunt Hebraei, ab hoc loco aliena videtur. Fullerus in *Miscellann. SS.* L. V. Cap. 2. חֲמֻשִׁים existimat notare *per πεμπτάδας*, seu *in certi numeri agmina distributos*. Id vero non quadrat ad cetera, quibus חֲמֻשִׁים occurrit, loca, Jos. I, 14. IV, 12. Jud. VII, 11., uti mox videbimus. Quod ipsum valet de Ed. Pocockii sententia, qui in *Notis miscellann.* ad calcem Maimonidis *Portae Mosis* a se editae p. 54. dictionem Hebraeam ita interpretatur: *agmine ad exercitus formam*, seu ordinem, *composito* ascenderunt, i. e. egressi sunt, in ordines suos distributi. „Apud Arabes enim," inquit, „خَمِيس dicitur exercitus, لأنّهم خمس فرق, quod ipsorum cor-

pus quasi e pluribus membris aggregatum quinque partibus, seu ordinibus constare soleret, videlicet, prima acie, corde, dextro et sinistro cornu et crure, seu extrema acie." Cui interpretationi, praeterquam quod ceteris locis non convenit, et obstat, quod monuit J. D. Michaelis in *Supplemm.* p. 836., non potuisse Israelitas ex Aegypto egredi ordine militari, et per quina castra divisos, necesse enim fuisse, eos late dispersos undique confluere ad illum litoris sinus Arabici locum, quo Moses jusserat, via non una, sed multiplici, uxores insuper, infantes ac greges trahentes. Neque tamen quod Michaelis ipse in medium protulit, esse, mutatis punctis, חֲמִשִּׁים legendum, idque sic vertendum: *quinquageni in cohortes quinquagenarias divisi* (coll. 2 Reg. I, 9—14., ubi itentidem recurrit שַׂר חֲמִשִּׁים חֲמִשָּׁיו *dux quinquagenorum et quinquaginta ejus*), tale est, quod aliis sese facile probet. Primum enim puncta vocalia mero pro lubitu, nullius codicis auctoritate, mutat. Deinde Jos. I, 14. IV, 12. mulieribus et impuberibus post exercitum remanentibus opponuntur חֲמֻשִׁים *qui ante fratres suos processerunt.* Et Jud. VII, 11. Gideon narratur descendisse אֶל־קְצֵה הַחֲמֻשִׁים אֲשֶׁר בַּמַּחֲנֶה *ad extremitatem τῶν . . . . . qui in castris.* Quae loca *armatorum*, ad proelium accinctorum, significatum fere flagitant. Et is quidem firmatur eo, quod Num. XXXII, 30. 32. et Deut. III, 18., ubi de eadem re, de qua Jos. I, 14. IV, 12. agitur, qui hisce locis חֲמֻשִׁים, illis חֲלוּצִים appellantur. Eo vero nomine proprie *circa lumbos accinctos* (a חֲלָצַיִם *lumbi*), hinc *paratos, expeditos ad iter* vel *ad proelium* denotari, non est dubium. Nec igitur rejiciendum, quod Hebraei חֲמֻשִׁים *ad quintam costam*, circa regionem vesicae fellis et jecoris, ut R. Jochanan ait (a חֹמֶשׁ *ilia*, 2 Sam. II, 23.), i. e. circa lumbos *accinctos* proprie significare dicunt, et hoc Exodi loco Israelitas dici exiisse expeditos et accinctos paratosque omnibus ad iter necessariis. Quod ipsum expresserunt Onkelos et duo reliqui Chaldaei paraphrastae suo

מְזָרְזִין et מְזַיְּנִין, (quo vocabulo et Syrus hic usus), Aquila et Symmachus suo *καθωπλισμένοι*, *armati*, Saadias per متعبيين *instructi*, *parati*, et Arabs Erpenii per معدبين *parati*, *expediti*. Bene ceterum Aben-Esra observat, innui illa dictione, Israelitas ביד רמה *manu sublata*, i. e. accinctos et armatos, non tumultuario modo atque confuso, non trepide, fugitivorum instar, iter suum ingressos esse.

19. כִּי הַשְׁבֵּעַ הִשְׁבִּיעַ אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *Nam adjurando adjuravit* Josephus *filios Israelis*, i. e. firmissimo jurejurando eos obstrinxit, ut ossa ipsius in terram Canaan deportarent. Vid. Genes. L, 24. 25. Jarchi ait: השביעם שישביעו לבניהם *obstrinxit eos jurejurando, ut filios ipsorum jurejurando obstingerent*. Deinde quaerit, quare Josephus non obstrinxerit jurejurando filios suos, ut statim postquam mortuus esset, ipsum in terram Canaan deportarent, quemadmodum ipse Jacobum, ad id jurejurando ab illo obstrictus, deportavit. Respondet, Josephum, cum in Aegypto principem ageret, facile id efficere potuisse, Aegyptios autem minime permissuros fuisse, ut filii ejus illud facerent.

20. De סֻכֹּת vid. not. supra ad XII, 36. — וַיַּחֲנוּ בְאֵתָם בִּקְצֵה הַמִּדְבָּר *Et castrametati sunt in Ethamo, in extremitate deserti*, qua Aegyptum attingit. De nomine אֵתָם egit P. E. Jablonski in Dissertat. V. *de terra Gosen* §. IX. in *Opuscc.* T. II. p. 157., et verisimile fecit, esse Aegyptiacum ATIOM, *terminus maris*, *τὸ πέρας τῆς θαλάσσης*. Ei adsentitur J. R. Forster in *Epistolis ad J. D. Michaelis*, p. 31. Ethamum Niebuhr in *Descript. Arab.* p. 408. putat eo loco situm fuisse, quo hodie est عجرود *Adschrud*, castellum duo milliaria a Sues situm (cf. *Edrisii Africa cur. J. M. Hartmann*, p. 440. 448.), qua via etiamnum *συνοδίαι* (*Caravanen*) e Cairo in Arabiam euntes proficisci solent. H. E. G. Paulus in

Notis ad Sicardi Commentat. de Israelitarum itinere ad mare rubrum ejusque transfretatione, quae inserta est Syllogi Itinerariorum per Orientem ab ipso editae (*Sammlung der merkwürdigsten Reisen in den Orient*) P. V. p. 370., nomen אֵתָם (pro אֵיתָם) proprie *solitudinem* significare putat, collato Arabico يُتْمٌ *separatio, solitudo*, unde يَتَائِمُ *colles arenosi ab invicem disjuncti*; esse vero illud nomen toti illi deserto inditum, quod Israelitae usque ad fines Aegypti, imo et ultra eos transierunt; coll. Num. XXXIII, 6. 8.

21. Israelitas iter facientes praecessisse Jova dicitur interdiu בְּעַמּוּד עָנָן *in columna nubis, ad deducendum eos*, noctu vero בְּעַמּוּד אֵשׁ *in columna ignis, ad lumen iis praebendum.* Aben-Esra notat, dum Moses hoc *φαινόμενον* appellat *columnam* seu *statuam*, עַמּוּד, nubis, hic non posse intelligi nubem, quae reliquis communibus nubibus sit similis, in latum videlicet extensis, sed quae similis sit columnae aut pyramidi *in altum* protensae a coelo ad terram; columnam enim Hebraice nomen suum habere a verbo עָמַד *stetit*, בעבור שמעמד הבית עליו, *propterea quod domus super columnam stat*, i. e. columnae innititur eaque supportatur. Quaerunt sitne intelligenda duplex columna, altera nubis, altera ignis, an una eadem, quae interdiu nubis, noctu autem ignis specie apparuerit? Nec desunt, qui prius asserunt, existimantque columnas istas alternis vicibus sibi successisse, ut una evanescente altera appareret. At longe probabilius, unam tantum fuisse, quae interdiu nubis speciem, noctu ignis aut flammae lucentis retulerit, eo quod nubes interdiu facillime cernatur, ignis vel lux, noctu. Nihil enim obstat, quo minus una eademque columna utroque officio fungi potuerit. Accedit, quod infra XIV, 19. et Num. IX, 21. unius tantum columnae fit mentio. Imo quum inter Hebraeos et Aegyptios constituta esset, illis quidem ignis instar lucebat, his autem ut densa nubes

apparebat, infra XIV, 20. Praeterea interpretes, uti jam observavit Abarbenel, quaesiverunt, an *columna nubis* fuerit nubes quaedam ex vaporibus a terra ascendentibus nata, an ex alia re naturali? Deinde, an *columnam ignis* fuerit ignis elementaris simplex, an mixtus, urens, ut culinaris? An illarum columnarum existentia fuerit naturalis, an miraculosa? Et an a Deo tunc sint creatae, an vero in prima statim creatione conditae et asservatae? Quae quidem quaestiones ejusmodi sunt, ut iis solvendis nemo sit par. Abarbenel eo quod Jova ante Israelitas progressus dicitur, hoc indicari existimat, Dei providentiam (הַשְׁגָּחָה) Israelitis praeivisse, ut eos ab omni malo servaret. Herm. von der Hardt in peculiari de hac re Commentatione, quae inest ejus *Ephemeridibus philologicis* p. 86. seqq. demonstrare studuit, nubis et ignis columnam nihil aliud, quam ignem sacrum fuisse, quem populo iter facienti praetulerit Aaron. Inde ab Adami videlicet temporibus semper in patriarcharum familiis ignem sacrum in ara exstitisse statuit, publicum et visibile cultus divini symbolum. „Perpetuus hic," inquit, „ignis sacer, in toto itinere non exstinguendus, exercitum Aarone comite semper antecedens, interdiu spectantibus et eminus intuentibus denso fumo *nubem* oculis objecit, ut viderent ante exercitum fumum ex ara ascendentem. Ignis enim ardens fumo cinctus, interdiu eminus conspici non potest ob splendorem solis, qui ignis lucem superat, adeoque visui, maxime remotiori, subducit. Nocte vero in tenebris ignis clarissime duxit, ascendens ex ara in fumo, dictusque fuit *columna ignis*, sicuti ignis ex incendio urbis Gibeae cum fumo ascendens dicitur *columna fumi* Judic. XX, 40." Verum quod de igne illo sacro, qui inde ab Adamo inter Hebraeorum majores semper in ara nutritus fuerit, narrat von der Hardt, sine ullo argumento, plane pro lubitu sumitur. Multis ejus sententiam confutarunt Casp. Calvör in *Gloria Mosis* Dissertat. I., et Christ. Mündenius in peculiari Commentatione *de columna nubis et ignis*, Goslar. 1712. p. 55.

seqq. Attamen von der Hardt sententiam suam ulterius defendit tam in *Epistolis claror. viror. et responsionibus ad eas, quibus Ephemerides philologg. illustrantur*, ad calcem earundem tertio editar. Helmst. 1703. in quat., quam in *Ephemeridd. philologg. vindicatis* Helmst. 1696. in quat., quibus Calvörius reposuit *Gloriam Mosis illustratam*, Goslar. 1696. in quat. In similem de igne quodam sacro, qui Israelitis iter facientibus praelatus fuisset, conjecturam nostra aetate incidit Jo. Christ. Förster, cujus Commentat. *von der Feuer- und Wolkensäule* exstat in *Repertorio für bibl. und morgenl. Literat.* ab Eichhornio edit. P. X. p. 132. seqq. Fumi, seu nubis, et ignis usum exercitibus iter per solitudines facturis in terris orientem et austrum versus sitis antiquum et pervulgatum fuisse, veterumque auctorum testimoniis dudum celebratum esse, ostendit Jo. Tolandus, in libri, quem *Tetradymum* inscripsit, et sermone Anglico edidit Londin. 1720., Dissertat. I., quae *Hodegus* inscribitur. Persas in bellum proficiscentes patrio more *ignem*, quem ipsi *sacrum* et *aeternum* vocabant, argenteis altaribus praetulisse, auctor est Curtius, L. III. Cap. 2. tradit, Alexandrum, cum castra movere vellet tuba signum dedisse; sed quum sonitus illius, plerumque tumultuantium fremitu exoriente, haud satis exaudiretur, perticam, quae undique conspici posset, supra praetorium statuisse, ex qua signum eminebat pariter omnibus conspicuum: *observabatur ignis noctu, fumus interdiu.* Vegetius *de re militari* L. III. Cap. 5. ait, si divisae sint copiae, hostium adventum per noctem *flammâ*, per diem *fumo* significari sociis. Frontinus *Stratagem.* L. II. Cap. 25. tradit, Arabum notam esse consuetudinem, qua de adventu hostium *interdiu fumo*, *noctu igne* significare instituerant. Hisce a Tolando allatis testimoniis addi potest quod narrat Pitts (*Account of the religion and manners of the Mahometans* p. 154., cf. *das alte und neue Morgenl.* P. II. No. 226. p. 6.) de igne, qui in pelvi ferrea *emedie*, quacum iter per Arabiam fecit, praeferri solebat.

Simile ei quod populo Israelitico praestitum fuit beneficium per columnam nubis et ignis ipsum praecedentem, obtigisse Thrasybulo, celebri Atheniensium duci et rectori, narrat Clemens Alexandrinus in *Stromat.* L. I. p. 255. ed. Sylb. *Sed et Thrasybulo*, inquit, *qui exules Phyla reducebat, et latere volebat*, στόλος ὁδηγὸς γίνεται διὰ τῶν ἀτριβῶν ἰόντι, *dux fit* c o l u m n a *per loca non trita eunti, et Thrasybulo noctu cum non luceret luna, et tempestuosum esset coelum*, πῦρ ἑωρᾶτο προηγούμενον, i g n i s *videbatur praecedens, qui quum eos citra ullam deduxisset offensionem, juxta Munychiam defecit, ubi nunc est ara Phosphori.* Unde hauserit Clemens non liquet. Nam qui hodie supersunt scriptores historiae hujus et gestorum Thrasybuli, Nepos, Diodorus, Justinus Trogi, prodigii hujus non meminerunt, nec accuratissimus omnium, Xenophon in *Hist. Graec.* L. II., etsi Thrasybulum Phyla *noctu* in Piraeum, ac inde Munychiam venisse narrat. Certior longe et constantior fama est de Timoleonte ad Syracusanos tyrannide liberandos a Corinthiis misso, cui cum undecim navium classe sinum Jonium trajicienti, παράδοξον hoc boni omnis signum obtigisse narrat Diodorus *Biblioth.* L. XVI. p. 545. ed. Rhodom. Δι᾽ ὅλης γὰρ τῆς νυκτὸς προηγεῖτο λαμπὰς καιομένη κατὰ τὸν οὐρανὸν, μέχρις οὗ συνέβη τὸν στόλον εἰς τὴν Ἰταλίαν καταπλεῦσαι. *Per totam enim noctem ardens in coelo fax iter facientem praecessit, usque quo classem ad Italiam appulisset.* Idem narrat Plutarchus in Timoleonte. In columna vero, sive face ignea, Israelitis in Arabia praelucente, Jovam ipsum suum populum duxisse dicitur et hoc, in quo versamur, Exodi loco, et infra XIV, 24. ac Num. XII, 5. XIV, 14. Deut. I, 33. Plura vid. in Vitringae *Observatt. SS.* L. V. Cap. 14. 16. 17. Ceterum columnam nubis et ignis statim post egressum Israelitarum ex Aegypto, cum Ethami castra posuissent, antequam sinum Arabicum transirent, illos praecessisse, nostro loco claris verbis dicitur. Sed quum eodem hoc loco simul et hic illius usus indicetur, *ut ducat eos*

viam, לְנְחֹתָם הַדֶּרֶךְ, mirum videri potest, quod Moses Jethronem, seu Chobabum, socerum suum, qui altera vice tum ad eum, post Israelitarum ex Aegypto egressum, venisse videtur, rogitans ut apud se maneret, hac utitur ratione (Num. X, 31.): *Tu enim nosti, in quibus locis per desertum castra ponere debeamus, et eris ductor noster.* Quodsi jam tum columna nubis et ignis Israelitis praeivit, viam iis monstratura, non videbatur necesse esse, ut Moses Jethronem ductorem in deserto expeteret. At praeivisse certum est, quum dudum post Israelitarum exitum id contigerit. Nec hinc te expedies, si transpositionem quandam, quae nonnullorum est sententia, admittamus et haec verba infra Cap. XVIII. post Versum 26. (coll. Vs. 24.) inserenda statuamus, adeo ut semel tantum ad Mosen venerit Jethro. Nam et quae infra Cap. XVIII. narrantur, diu post Israelitarum ex Aegypto exitum contigerunt. Quodsi dicas, columnam nubis et ignis quidem jam tum adfuisse, sed Mosen ignorasse, an semper in toto itinere praesens futura esset; aliquid quod parum probabile est, asseres. Si enim, ut hic dicitur, columnam hanc eum in finem populo concessit, ut viam illi monstraret, non poterat dubitare Moses, eam semper praesentem futuram. Quae quum ita sint, commodior ex hac difficultate sese expediendi via fuerit horum, qui dicunt, Chobabum ideo itineris ducem a Mose expeti, non ut quomodo dirigendum sit iter monstraret, sed ut subinde in rebus dubiis consilio suo illis praesto esset, ob locorum peritiam, ut e. g. fontes ostenderet, unde aqua totis castris peti possit, quae hinc inde ob hostium vicinitatem observanda essent, et id genus alia. Cf. not. ad Num X, 31. Tolandus, loco supra laudato, non Jovam fuisse putat, qui, ut hoc loco dicitur, per nubis et ignis columnam Israelitis viam monstravit, sed eundem illum Chobabum, quem Jethronis filium fuisse autumat, Mosis affinem, solitudinis Arabicae, fontiumque in ea et pascuorum, gnarum, qui, si non perpetuo, maxima tamen ex parte, castra Israelitarum tanquam dux itineris

praecesserit, et fumi ac ignis signo universo exercitui tempus profectionis, ac viam, qua eundum esset, significaverit. Quam Tolandi sententiam refutavit Deyling in *Observatt. miscellann.* P. II. Exercit. VII. *de angelo Domini Israelitarum per vastas Arabiae solitudinis ductore* p. 751. seqq. Praeterea de hac re disseruerunt J. E. Faber in *der Archäologie der Hebräer* p. 244. seqq. et Eichhorn in *der allgem. Biblioth. der bibl. Literat.* P. I. p. 74. seqq.

22. לֹא־יָמִישׁ עַמּוּד הֶעָנָן יוֹמָם *Non recessit columna nubis interdiu.* Verbum יָמִישׁ intransitive sumimus, quomodo et infra XXXIII, 11. usurpatur. Ita jam LXX. *οὐκ ἐξέλιπε.* Jonathan לָא עֲדֵי *non recessit.* Hierosolymitanus: לָא הֲוָה פָּסֵק *non cessabat.* Saadias: لا يزيل *non recessit.* Sed Onkelos transitive vertit: לָא יַעְדֵּי non *amovit* scil. Jova *columnam nubis* rel. Eum sequuntur Aben-Esra et Mendelii fil. Quum hoc Versu *columnae nubis* et *columnae ignis* distincte mentio fiat, fuerunt, qui contenderent, columnas duas ita ab invicem distinctas divisasque fuisse, ut altera alteri singulis vespertinis et matutinis temporibus per vices successerit. Sed cf. not. ad Vs. 21. p. 249.

III. *Exponuntur quae post discessum Hebraeorum ex Aegypto in itinere sunt gesta usque ad tertium post exitum mensem. Cap. XIV — XVIII. 27.*

I. *Iter Israelitarum per desertum ad sinum Arabicum, quem postquam incolumes transierunt, Aegyptios ejus aquae submerserunt. Cap. XIV.*

Cap. XIV, 2. דַּבֵּר אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְיָשֻׁבוּ *Loquere ad filios Israel et revertentur*, i. e. jube eos reverti. Jarchi ait eos toto die tertio regressos fuisse et ad Aegyptum appropinquasse, nempe ut deciperetur Pharao cum eos in via oberrare existimaret. Aben-Esra quoque notat, hoc *quasi astute* (דרך ערמה) a Deo factum fuisse, ut Israelitae retro se verterent, nimirum ut Pharao egressus eos persequeretur, atque ita in mari demergeretur. Addit, מחשבות השם עמוקות *cogitationes Dei profundas esse*, ac propterea haud convenire, ut de opere Dei quispiam quaerat: *quare ita fecit?* Verum e tota, quae dehinc sequitur narratione apparet, Israelitas non Aegyptum versus regressos esse, verum potius propius ad mare accessisse; alioquin Pharao eos persequutus non potuisset in mari submergi. Sed videntur Israelitae magis ad austrum processisse quam necesse erat ad circumeundum sinum Arabicum, ideoque ad laevam ita erat deflectendum, ut ad septentrionem, sive aquilonem redirent. Quod illustrat e Commentariis eorum qui e Cairo urbe iter ad montem Sinai fecerunt, praesertim Monconysii, Alph. des Vignoles in *Chronologie de l'histoire sainte*, Vol. I. p. 634. seqq. Vid. et H. E. G. Paulus in libro supra

ad XIII, 20. laud. p. 383. Porro Israelitae jubentur וַיַּחֲנוּ לִפְנֵי פִּי הַחִירֹת *ut castra metentur ad faciem* s. *coram Pi-hachiroth.* Id nomen Hieronymus in *Epist. ad Fabiolam de XLII. mansionibus Israelitarum in deserto,* in *Opp.* T. I. p. 472. edit. Vallars. interpretatur *os nobilium.* Id verò Hebraice esset פִּי הַחֹרִים. Sed videtur eam nominis interpretationem, quam a magistro suo Hebraeo accepit, non accurate tradidisse. Illa qualis fuerit, colligere licet ex eo, quod Jarchi ad h. l. notat, locum illum nomen inde nactum esse, quod Israelitae nunc liberi facti essent, שנעשו שם בני חורין. Nam חֵירוּת Chaldaeis et Hebraeis serioribus est *libertas.* Addit, חִירוֹת esse duas rupes praealtas et arduas, et vallem interjacentem earum *os* appellari. Id expressit Saadias: بين يدي فم الجبلات *inter os montium.* Hieronymus loco laudato monet, *Hiroth* scribi per literam *Heth* (ח), hac addita nota: „Quidam male *Hiroth, villas* putant, errorque manifestus, quod pro supradicto elemento *Ain* (ע) literam legant;" quasi הָעֵירוֹת in textu esset. Quibus verbis notare Graecum Alexandrinum interpretem videtur, qui sic habet: ἀπέναντι τῆς ἐπαύλεως. Sed pluralis nominis feminini עִיר in V. T. semper cum terminatione masculina עָרִים legitur. Aben-Esra ait, nomen loci esse duntaxat הַחִירוֹת, פִּי autem hic *faciem* denotare. Certe פִּי non esse partem nominis, colligi potest ex Num. XXXIII, 8., ubi dicitur, Israelitas profectos esse מִפְּנֵי הַחִירוֹת ubi LXX. ἀπέναντι Εἰρώθ. Nostratium alii פִּי הַחִירוֹת vertunt *fauces montium Chirotharum,* alii *fauces cavernarum,* quasi חִירָה idem esset quod חוֹר *foramen, spelunca;* quod tamen nullo argumento nititur. Clericus conjicit, indicari nomine illo fauces montium, quibus ab occasu cinctus est sinus Arabicus. Verum uti duo reliqua, quae hoc Versu leguntur nomina, מִגְדּוֹל et בַּעַל צְפֹן, non tractuum, sed oppidorum, vel vicorum

nomina esse credibile est, ita nec de פִּי הַחִירֹת aliter statuendum videtur. P. E. Jablonskius in Dissert. V. *de terra Gosen* §. IX., in *Opuscc.* T. II. p. 159., post La Crozium, inde quod Num. XXXIII, 7. 8. sine praemisso פִּי tantum הַחִירֹת legitur, colligit, et hoc nomen, ut אֵתָם, esse Aegyptiacum, in quo proinde III, nota masculini generis, modo accedit modo omittitur. Significare vero nomen illud ait *locum in quo magna copia graminis et herbarum provenit*, utpote compositum ex AXI *gramen*, *viride*, unde Hebraicum אָחוּ (vid. not. ad Genes. XLI, 2.), et PΩT ἀνατέλλειν, quod de herbis e terra prodeuntibus sumitur. „Erat nempe," inquit Jablonskius, „*Pihachiroth* locus mari rubro contiguus, similis illi, quem ab altero ejusdem maris latere, Arabico, describit Diodorus Siculus L. III. p. 155. ed. Wechel. his verbis: *Nam aquarum fontes non exigui, et rivi frigiditate aquarum nivi haud cedentes, ibidem promanant, quibus ad utrumque terrae latus virescunt omnia, et dulci amoenitate perfunduntur.*" Sed quo minus פִּי הַחִירֹת pro nomine Aegyptiaco habeatur, Paulo l. l. p. 367. impedire videtur הַ articuli τῷ חִירֹת praepositum. Ipse חִיר collato Arabico حَيْر *confluxum aquae*, *locum quo confluit* notare ait (quam significatum tamen حَائِر obtinet); et פִּי *os*, *ostium*; unde פִּי הַחִירֹת quemcunque maris sinum dici potuisse existimat, hic vero sinus Arabici extremitatem aquilonarem illo nomine indicari censet. Nos tamen, si vel maxime demus, חִיר Arabici حائر significationem habere, vehementer dubitamus, intimum sinus Arabici recessum esse unquam *ostium confluxus aquarum* appellatum. Omnino vero hodie nemo facile de loci illius situ nominisque ejus significatu certi quid definire poterit. Nam etsi locus ille situs dicitur בֵּין מִגְדֹּל וּבֵין הַיָּם *inter Migdol et inter mare*, tamen nec hoc nos juvat, quum nec de מִגְדֹּל certi quid constet. Commemoratur haec urbs et Num. XXXIII, 7.

Jerem. XLIV, 1. XLVI, 14. Ezech. XXIX, 10. XXX, 6. Nomen quamvis formam Hebraici nominis habeat, et vix diversum sit a מִגְדָּל *turris*; J. R. Forster tamen in *Epistolis ad J. J. Michaelis* p. 29. habet pro Aegyptiaco ΜΕΣΧΘΑΛ *multitudo collium*, a quibus, versus Arabiae arenosae deserta frequentibus, locum nomen nactum existimat, additque, favere huic etymologiae Coptum Pentateuchi interpretem, qui pro מִגְדֹּל ΜΕΣΧΘΩΛ posuit. LXX. pro eo habent Μαγδωλὸν, quem locum eundem putant, qui in *Antonini Aug. Itinerario* p. 171. ed. Wesseling. Μαγδαλὸν vocatur, et haud procul a Pelusiaco Nili ostio situs erat (vid. not. ad Ezech. XXIX, 10.). Niebuhr in *Descript. Arab.* p. 409. existimat Migdol sitam fuisse in ea regione, ubi hodie *Bir-Sues* exstat, fons haud procul a Sues, urbe ad ipsam sinus Arabici extremitatem borealem sita. Alias conjecturas vid. in des Vignoles *Chronologie* Vol. I. p. 640. et Vol. II. p. 138. atque Champollion *l'Egypte sous les Pharaons* T. II. p. 70. Addit Moses: לִפְנֵי בַּעַל צְפֹן נִכְחוֹ תַחֲנוּ עַל־הַיָּם *ante Baalzephon, e regione ejus castra ponetis ad mare*, i. e. sinum Arabicum. De בַּעַל צְפֹן, Jablonskius l. l. p. 101. notat haec: „Vox hebraica significat *dominum* vel *Deum septentrionis*. Sicardus Jesuita, qui vestigiis Israelitarum ex Aegypto egressorum presso pede institit, putat (in Commentat. quae vernacule reddita legitur in Sylloge Itinerarior. a Paulo ed. P. V. p. 228.), בַּעַל צְפֹן esse montem, qui ad septentrionem jacet, et ad mare usque rubrum extenditur. Sed erat tamen revera urbs, dicta hoc nomine, in illa regione sita; imo vox בַּעַל erat pars nominis variarum urbium, de quibus videndus Relandus *Palaest.* p. 610. 611. Quid, si צְפֹן sit Aegyptiacum ΣΧΑΦΕ *eremus, desertum?* Ita κατ' ἐξοχὴν vocatur desertum illud, quod Israelitae ingressi sunt, in versione Coptica V, 1. VIII, 27. 28. XIII, 18." Verum duo illa nomina praeter sonum *ph* nil commune habent. J. R. Forster l. l. p. 28. conjicit, *Baal-Zephon* esse *Heroopolin*, supra occidentalem μυχὸν maris Arabici sitam, in

desertis, prope lacus amaros, Typhoni sacram, unde nomen sit nacta, Typhonem enim Aegyptiace esse *Dsjophon* appellatum, et pro litera Aegyptia *Genga* (sono cum Arabico ح conveniente) ab Hebraeis et alias צ usurpari. Potuisset Forsterus pro hac sua conjectura afferre quod tradunt Hebraei, צְפֹן fuisse nomen idoli, quod illic loci collocatum fuerit. Unde Chaldaei paraphrastae, Hierosolymitanus et Jonathan, טַעֲוַת צְפוֹן *idolum Zephon* posuerunt, et Saadias: صَفُونُ ٱلطَّاغُوت *Saphun idolum.* Sane *plaga septentrionalis* ubi indicatur, scribitur constanter צָפוֹן, cum *Camez* sub צ et cum *Cholem* pleno, nusquam, ut hic צְפֹן. Baal-Zephonem porro eo ipso loco, quo Heroopolis, sitam fuisse, post Vignolium l. l. p. 638. verisimile fecit J. D. Michaelis in *Supplemm.* p. 206. Illo enim ipso loco, inquit, „ubi iter flectebant Israelitae, a laeva manu rubrum mare relinquentes, sita fuit Heroopolis cujus nullam a Mose mentionem fieri, non est credibile; ac nisi jam tum fuisset in extremo sinu Heroopolis, potuissent Israelitae facile elabi nec opus habuissent transire per mare, circuitu patente.“ De Heroopoli, Typhoni sacra, in monumentis Copticis OYAPI *maledictionem faciens, impia* appellata, illiusque situ, plura habet Champollion l. l. p. 87. seqq.

3. וְאָמַר פַּרְעֹה *Dixitque Pharao*, cum audiret Israelitas alio iter flexisse, לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל *de filiis Israel.* ל hic valet עַל *de*, quod et Onkelos hic usurpavit. Hierosolymitanus paraphrastes: עַל עֵסֶק עַמָּא בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *de negotio populi, filiorum Israel.* Sic quoque Jarchi, qui notat, infra Vs. 14. לָכֶם similiter positum esse pro עֲלֵיכֶם *pro vobis.* Ut Genes. XX, 13. אִמְרִי לִי *dic de me.* נְבֻכִים הֵם בָּאָרֶץ *Perplexi sunt in terra.* Id Jarchi sic exponit: כלואים הם במדבר שאינם יודעים לצאת ממנו להיכן ילכו *clausi sunt in deserto, ita ut quomodo egrediantur et quo eant ignorent.* Quod tamen dicunt verba, quae pro-

xime subjiciuntur: סָגַר עֲלֵיהֶם הַמִּדְבָּר *conclusit eos desertum.* LXX. *πλανῶνται, errant.* Sed recte Aben-Esra notat, נְבֻכִים significare *inopes consilii et quid faciant nescientes.* Sic Esth. III, 15. civitas Susan dicitur fuisse נָבוֹכָה *perplexa.* Addit Aben-Esra, se existimare, propterea quod Moses Pharaoni dixerat (supra V, 3.), se una cum Israelitis itinere trium dierum velle in desertum ire, Pharaonem putasse, Mosen viam, qua irent, cognovisse; cum autem postea intelligeret, eos rediisse, tum demum suspicatum esse, Mosen astute secum egisse, nec ad sacrificandum, uti prae se ferebat, sed ad fugiendum animum intentum habuisse. Qui enim fugit eum perplexum in via esse solere, nec, qua eundum sit, intelligere. סָגַר עֲלֵיהֶם הַמִּדְבָּר *Conclusit eos desertum,* montibus scilicet suis, quos conscendere tanto exercitui difficillimum erat, inquit Ludovicus de Dieu. Atque addit, *desertum* vocari מִדְבָּר non tam a Chaldaica *ducendi* significatione, quod in desertum pecora abducantur, quam ab Aethiopico דבר, quod *montem* denotat. Montes enim incultos esse solere et inhabitatos. Notatque 1 Sam. XXIII, 14. Davidem dici *mansisse in deserto in munitionibus,* quia montosa deserti loca habebant multas munitiones, ac propterea statim addi: *et mansit in deserto Siph.* Nec aliam ob causam asserit Joannem Baptistam Luc. I, 80. dici *in desertis, ἐν ταῖς ἐρήμοις,* usque ad diem, quo patefactus fuit Israeli, nisi quia parentes ejus habitabant in montosa regione tribus Judae, Vs. 39. Verum in Orientis terris regiones montanae potius esse solent irriguae, et fertiles, planae contra et campestres aridae et steriles, unde vulgo receptam nominis מִדְבָּר originationem retinere praestat. Jonathan verba סָגַר עֲלֵיהֶם הַמִּדְבָּר ita vertit; טְרַד עֲלֵיהוֹן טַעֲוַת צְפוֹן בְּגַדְוֵי דְמַדְבְּרָא *conclusit eos idolum Zephon e regione deserti,* quod miror sequutum esse Mosen Mendelii filium, qui verba illa vernacule sic expressit: *Baal-Zephon habe die Wüste um sie her versperrt.* Recte vero observat, quum Vs. 2. primum

tertiis personis וְיָשֻׁבוּ וְיַחֲנוּ usus esset Moses, eum pergere in secunda persona, נִכְחוֹ תַחֲנוּ עַל־הַיָּם *e regione ejus castra ponatis ad mare.* Hinc colligit, haec verba non esse partem orationis Mosis ad Israelitas, sed Dei ad Mosen, et postquam Deus dixisset: *loquere ad Israelitas, ut reversi castra ponant ante Pi-hachiroth Migdolum inter et mare,* nunc rationem hujus jussi redditurus Mosi et explicationis causa hoc subjungere: *e regione Baal-Zephonis ad mare castra ponere debetis,* ut Pharao inducatur ad credendum, Israelitas nescios quo se vertant errare, et Typhonem, idolum ipsius, illis viam praeclusisse. Et post haec verba, quasi per parenthesin interjecta, Versu 4. continuari sermonem Dei medio Versu 2. abruptum.

4. וְחִזַּקְתִּי אֶת־לֵב־פַּרְעֹה וְרָדַף אַחֲרֵיהֶם *Et obfirmabo cor Pharaonis ut persequatur eos.* Sunt qui vertant: *animum addam Pharaoni, ut eos persequatur.* Verum phrasis illa haud dubie eodem sensu capienda est, quo supra IX, 12. infra Vs. 17. et saepius occurrit, Deum contumacem reddidisse Pharaonem. Via recta ex Aegypta ad montem Sinai prope Sues in latere septentrionali sinum Arabicum praeterit, qui hac via euntibus ad dextram est. Quum vero Moses primo Israelitas in Africano hujus sinus litore ita duceret, ut sinus sinistrorsum situs esset Israelitis proficiscentibus, qua via numquam in Arabiam venire potuissent, Pharao Mosen, quod ipsi viae ignarus esse videbatur, ut vatem divinitus missum agnoscere desiit, atque hinc factae Israelitis abeundi potestatis eum poenituit adeo, ut eos insectari decreverit. וְאִכָּבְדָה בְּפַרְעֹה *Et honorabor in Pharaone.* Cum ultionem Deus sumit ab improbis, ait Jarchi, magnum et gloriosum se ostendit, justitiam suam aeque ac potentiam manifestando. Cf. Ezech. XXXVIII, 22. 23. — וַיַּעֲשׂוּ כֵן *Et fecerunt ita,* scil. Israelitae, quemadmodum iis praeceptum erat supra Vs. 2., et iter alio deflectebant.

5. וַיֻּגַּד לְמֶלֶךְ מִצְרַיִם כִּי בָרַח הָעָם *Et nunciatum est regi Aegypti, fugere populum,* non cogitare de reditu, sed circumire sinum Arabicum, ut Arabiam ingressus aeternum Aegypto valediceret. Speraverat Pharao, festo celebrato redituros Israelitas. J. D. MICHAELIS in *Supplemm.* p. 219. בָּרַח collato Arabico برح, *obvertit latus corporis sinistrum a dextra transiens ad sinistram,* hunc locum sic vertit: *nunciatum est Pharaoni, quod populus sinistrum latus obvertisset mari Erythraeo.* Male; neque enim ulli alii V. T. loco illa significatio quadrat, neque *maris* mentio fit in Hebraeo. וַיֵּהָפֵךְ לְבַב פַּרְעֹה וַעֲבָדָיו אֶל־הָעָם *Versumque est cor Pharaonis et servorum ejus contra populum.* Etenim אֶל hic pro עַל ponitur, ut Gen. IV, 8. וַיָּקָם קַיִן אֶל־הֶבֶל אָחִיו *Tum surrexit Cain contra Abelem fratrem suum.* Vid. et Num. XXXII, 14. Jos. X, 6.

6. וַיֶּאְסֹר אֶת־רִכְבּוֹ *Et ligavit,* junxit, *currum suum.* Jarchi ait Pharaonem ipsum id fecisse, בעצמו, tanto scilicet animi ardore ad persequendum Israelitas fuisse abreptum. Rectius autem Aben-Esra dicit, Pharaonem mandato suo fecisse, בצווי. Quod enim quis fieri praecipit, id facere dicitur, si praecepto obtemperatur. Sic de Salomone 1 Reg. VI, 14. dictum: *aedificavit Salomo templum* non dubium notare: aedificare jussit, sive curavit, templum.

7. וַיִּקַּח שֵׁשׁ־מֵאוֹת רֶכֶב בָּחוּר *Sumsitque sexcentos currus selectos,* quibus significari videntur regii et ad bellum parati; quum כֹּל רֶכֶב מִצְרַיִם *omnes currus Aegyptiorum,* qui post illos memorantur, privatorum essent et sarcinarii. Magnum fuisse constat curruum in bellis usum inter Orientales ab antiquissimis inde temporibus; vid. not. ad Ps. XX, 8. et quos ibi laudavimus. Aegyptum abundasse equis, liquet ex 1 Reg. X, 28. 2 Paral. XIII. 3. Quaerunt, unde satis equorum suppetere potuerit Pharaoni, quum supra IX, 6. dicantur pecudes Aegy-

ptiorum periisse. Sed excipiendae sunt eae, quae in stabula coactae fuerant, in quibus maxima pars equorum esse potuit. Sed quinam fuerint שָׁלִשִׁם, qui dicuntur fuisse עַל־כֻּלּוֹ *super iis omnibus* curribus, haud adeo certum est. Onkelos vertit: וְגִבָּרִין מְמַנַּן עַל כּוּלְהוֹן *et viri fortes constituti super omnes illis*. Sic et infra XV, 4. שָׁלִשָׁיו vertit גִּבָּרוֹהִי *fortes ejus*. Quod sequutus Jarchi exponit שרי צבאות *duces exercituum*, et Saadias: قُوّاد *praefecti, s. duces*. Aben Esra autem vim vocis expendens, utpote quae a שָׁלשָׁה *tres* deducitur, putat שָׁלִישִׁי appellari eum, qui tertium post regem dignitatis locum obtineat. LXX. etiam vocis originem respicientes reddunt *καὶ τριστάτας*. Verum et de hujus nominis significatu variae sunt sententiae, quas proferunt Gregorius Nyssenus et Origenes, in Catenis ineditis ad h. l., e quibus excerpta dederunt Nobilius et Montefalconius in notis ad textum *τῶν* LXX. et ad Fragmenta reliquorum veterum Graecorum interpretum ad h. l. *Τριστάτας* videlicet quosdam existimare fuisse magnos currus, qui tres homines caperent, ut unus auriga esset, duo autem certarent. Alios dicere significari robustos, qui adversus tres possent consistere. Alios opinari *tristatam* esse eum, qui sedente rege tertius stat, vel tertiam sedem habet; qualis erat David apud Saulem. Quae sententia cum Aben-Esrae explicatione supra allata convenit. Similiter Hieronymus in Commentario ad Ezech. XXIII, 23. scribit: „*Tristatae* nomen est apud Graecos secundi gradus post regiam dignitatem.“ Dicit *secundi gradus*, nimirum rege non numerato, alioqui est tertii gradus, uti ipsa vox Graeca pariter ac Hebraea indicat. Jac. Lydius in *Syntagm. de re militari* L. II. Cap. 3. p. 39. existimat a ternario numero dictos *tristatas* milites omnium strenuissimos et revera antiquos *triarios*, qui in locum duarum classium militarium, si utraque succumberet in proelio, tanquam potior exercitus pars, succedebant, et rem fortiter gerebant. Haud aliter quam Triarii in exercitu Romanorum,

de quibus plura Livius L. VIII. Cap. 8. Varro *de Ling. Lat.* L. IV. Cap. 16. *Triarii quoque dicti, quod in acie tertio ordine extremis subsidio deponebantur.* Aliam praeterea conjecturam proponit Lydius, quum in pluribus linguis ternarius numerus rem in majus extollendi et exaggerandi vim habeat, et in comparatione ultra tertium gradum non ascendi soleat, posse per שָׁלִישׁ *fortissimum* significari, quasi eum, qui tertium et supremum gradum fortitudinis obtineat, pro quo Graeci dicunt τρισαριστεύς, et Galli *tresfort.* Nobis quidem magis est verisimile, certum quendam militum ordinem nomine Hebraeo et Graeco significari, qualem tamen, nemo facile definiverit. Ceterum observat R. Salomo Ben-Melech, Pluralem adjectivi שָׁלִישׁ secundum analogiam שְׁלִישִׁים esse debere, uti a נָזִיר est נְזִירִים, a פָּתִיל est פְּתִילִים, sed formari illum שָׁלִשִׁם, ne confundatur cum שְׁלִשִׁים *tertii*, 2 Reg. I, 13., plurali adjectivi denominativi שְׁלִישִׁי a שְׁלֹשָׁה, Genes. I, 13.

8. וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל יֹצְאִים בְּיָד רָמָה *Et filii Israel exibant cum manu elata*, quod Jonathan exponit addito מִתְגַּבְּרִין עַל מִצְרָאֵי *praevalentes super Aegyptios.* Quod sequutus Jarchi: בגבורה גבוהה ומפורסמת *cum potentia excelsa et manifesta.* Aben-Esra vult sensum esse, eos non tanquam fugitivos abiisse, sed armata manu. Magis arridet Onkelosi interpretatio: בְּרֵישׁ גְּלֵי *capite aperto*, i. e. palam, animose, confidenter. Quod confirmatur eo quod Num. XXXIII, 3. huic phrasi additur, לְעֵינֵי כָל־מִצְרָיִם *spectantibus omnibus Aegyptiis.* Similiter Moses Mendelii fil. in Commentario exponit ita: *fecerunt sibi vexilla et signa militaria, et exierunt laeti, cantantes, et tympana citharasque pulsantes, utpote e servitute in libertatem asserti, non sicut servi, qui ad servitutem redire parati sunt.* Minus placet Clerici sententia, quam Dathius probavit, *elatâ manu* valere: vi et metu domitis *Aegyptiis*, quia, nisi dimissi fuissent, sustulerat Deus manum, Aegyptios undecima plaga percussurus.

9. כָּל־סוּס *Omnes equi*, i. e. et currules et singulares; quae duo equitatus genera sequentibus verbis memorantur. — Multum juvaret nos ad melius intelligendam hanc historiam transitus Israelitarum per mare Erythraeum, qui transitus ab accessu et recessu maris pendebat, si certe sciremus, quo mensis die Pharao Israelitas assequutus sit. Sed in tanto silentio Mosis incerti sumus. Judaei tradunt, Pharaonem Israelitas vicesimo primo die Nisanis consequutum esse, ita ut illorum transitus ea, quae hunc diem sequebatur, nocte factus sit, hinc etiam azymorum festum illo ipso die absolvi, conf. Exod. XII, 18. Hanc temporis rationem satis verisimilem esse, putat J. D. Michaelis in notis ad h. l., Israelitarum itinera et locorum distantiam computans. Ex ejus ratione d. 15. Nisanis Israelitae e Raamsese Succotham emigrarunt, Cap. XII, 37. d. 16. Nisanis e Succotha egressi, castra metati sunt Ethami, conf. Exod. XIII, 20. d. 17. Nisanis Ethami quievisse videntur; d. 18. Nisanis ad Africanum sinus Arabici latus tendebant, et sub vesperam castra ponebant e regione Pichachiroth, cf. Exod. XIV, 2. Pharao, qui per praemissos exploratores sine dubio Israelitas observari jusserat, non ante meridiem d. 19. Nisanis currus et exercitum paratum educere potuit. Quum igitur Israelitae jam iter tridui confecissent, Pharao, etiam summa adhibita celeritate, eos non ante d. 21. Nisanis cum exercitu consequi potuit. Defatigato autem exercitu quum ille impetum in diem sequentem differret, quod Israelitae triduum ad Pichachirotham substiterint, ejus rei causa videtur haec fuisse, ut greges, adhuc per Aegyptum dispersos, colligerent, quod non potuerunt facere, eo die quo e Raamsese exierunt, quia exitum suum quam maxime accelerare debuerunt.

10. הִקְרִיב Onkelos reddidit קְרֵיב *accessit, propinquus fuit*, quasi Hiphil hic significatum intransitivum obtineret. Obvertit quidem Aben-Esra, quum forma Hiphil verbi קָרַב ceteris locis omnibus vim transitivam ha-

beat; esse hoc loco אֶת־מַחֲנֵהוּ *castra sua* subaudiendum. Sed cf. not. ad Genes. XII, 11. Nil igitur obstat, quo minus vertamus *appropinquavit*, *αὐτοπαθῶς*. וַיִּצְעֲקוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל אֶל־יְהוָה *Et clamabant filii, Israel ad Jovam*. וַיִּצְעֲקוּ Jonathan vertit וְצַלִּיו *et orarunt ad Jovam*, initio autem Versus proximi pro וַיֹּאמְרוּ posuit: וַאֲמַרוּ רַשִׁיעֵי דָרָא *sed dixerunt impii aetatis* illius Mosi, rel. Quod sequutus R. Mose Ben-Nachman dicit, quosdam ex Israelitis ad Deum preces fudisse, alios vero, impios, Mosi obmurmurasse. Sed recte monet Abarbenel, eosdem fuisse, qui clamabant ad Deum, et qui Mosi obmurmurabant, et verbum *clamandi* hic non orationem, sed murmurationem et fremitum denotare. Eo sensu nomen צְעָקָה *clamor* et Nehem. V, 1. usurpari observat. Onkelos rectius Jonathane וּזְעִיקוּ *clamarunt* reddidit.

11. הֲמִבְּלִי אֵין־קְבָרִים בְּמִצְרַיִם לְקַחְתָּנוּ *An eo quod non essent sepulchra in Aegypto assumsisti nos?* i. e. eduxisti nos, *ἐξήγαγες ἡμᾶς*, uti vertunt LXX. In מִבְּלִי אֵין est pleonasmus, qualis apud Graecos *οὐ μή*; et, notante Aben-Esra, apud Hebraeos הֲרַק אַךְ *an tantummodo?* Num. XII, 2. Alia exempla vid. in Noldii *Concordantt.* Not. 189. p. 755. ed. Tymp. Jarchi verba hebraea hisce Gallicis exponit: *est ce pour faillance de nos fosses?* Abarbenel vero sensum hunc esse negat: an quia non sunt sepulchra in Aegypto eduxisti nos, ut moveremur in deserto, ubi abunde soli est pro sepulchris? Sed in contrarium sensum sic interpretatur: an putasti, quod in Aegypto mortui, vel occisi, non insepulti fuissemus, quia scilicet Aegyptii ad purgandam terram nos sepeliissent; ac propterea sumsisti nos, ut moreremur in deserto, ubi nos sepulturae non tradant? Quare ita morte nostra delectatus es, ut nos etiam insepultos esse cupias? Quod nescio argutius magis, quam verius sit.

12. הֲלֹא־זֶה הַדָּבָר אֲשֶׁר דִּבַּרְנוּ אֵלֶיךָ בְמִצְרַיִם *Nonne iste est sermo, quem loquuti sumus ad te in Aegypto?*

Aben-Esra notat, nusquam legi, Israelitas Mosen antehac esse alloquutos, quum tamen id ei coram et in os dicant, haud dubie ita loquutos esse. Putat igitur hoc in eo comprehensum esse, quod dicitur supra VI, 9., eos Mosi non auscultasse. Jarchi refert hoc ad illud V, 21., ubi narratur, Israelitas Mosi et Aaroni dixisse: *Adspiciet Jova super vos et judicabit.* Sed videntur jam prae moerore ac impatientia quicquid in buccam venit effudisse. Sane eos et antea in Aegypto de successu ejus quod Moses molitus est plane desperasse, e locis indicatis apparet. טוֹב לָנוּ עֲבֹד אֶת־מִצְרַיִם מִמֻּתֵנוּ בַּמִּדְבָּר *Melius est nobis servire Aegyptiis, quam mori nos in deserto.* Notat Jarchi, si scriptum esset מִמֹּתֵנוּ, cum Cholem, valeret מִמִּיתָתֵנוּ *prae morte nostra*, essetque nomen substantivum. Jam vero quum cum Schurek sit scriptum, exponendum esse מֵאֲשֶׁר נָמוּת *quam ut moriamur.* Sic infra XVI, 3. מִי־יִתֵּן מוּתֵנוּ *quis dabit ut moriamur* (שֶׁנָּמוּת). Vid. et 1 Sam. XIX, 1.

15. אַל־תִּירָאוּ *Ne timeatis.* Aben-Esra ait, mirum videri posse, Hebraeos, sexcenta millia virorum numero, non ausos fuisse, cum Aegyptiis ipsos persequentibus manum conserere, et pro se et suis pugnare. Sed respondet, Israelitas longa et dura servitute oppressos fuisse, imbelles et animo dejectos redditos, nec armorum tractandorum satis peritos. Addit Moses Mendelii fil., si vel maxime Hebraei virtute et animo valuissent, armisque instructi et pugnandi periti fuissent, eos tamen, quum totam Aegyptum sibi infensam haberent, non potuisse tanto et tam bellicoso populo resistere, imo timendum ipsis fuisse, ne vi doloque circumventi et denuo subjugati multo duriore, quam antea, servitute opprimerentur. הִתְיַצְּבוּ וּרְאוּ אֶת־יְשׁוּעַת יְהוָה *Consistite et videte salutem Jovae;* non proelio commisso, sed solo divino auxilio e manu Aegyptiorum eripiemini. כִּי אֲשֶׁר רְאִיתֶם אֶת־מִצְרַיִם הַיּוֹם לֹא תֹסִפוּ לִרְאֹתָם עוֹד עַד־עוֹלָם *Nam quemadmodum vidistis Aegyptios hodie, non videbitis eos*

amplius in aeternum. אֲשֶׁר hic idem valet quod בַּאֲשֶׁר, *sicut, quemadmodum*, quod et Onkelos suo כְּמָא expressit. Sensus est: hoc modo, quo nunc videtis Aegyptios, armatos scilicet et vobis imminentes, non amplius videbitis, sed suffocatos et mortuos. Ita et LXX. ὃν τρόπον γὰρ ἑωράκατε τοὺς Αἰγυπτίους σήμερον κ. τ. λ. Minus concinne Jarchi verba exponit sic: מה שראיתם אותם איננו אלא היום *quod vidistis eos, non est nisi hodie;* hodiernus est dies (addit), quo illos vidistis, sed non amplius eos videbitis.

14. יְהוָה יִלָּחֵם לָכֶם *Jova pugnabit pro vobis.* לָכֶם Jarchi recte exponit per בשבילכם *pro vobis s. propter vos;* notatque et infra Vs. 25. dici: *Jova* נִלְחָם לָהֶם *pugnat pro iis;* et eodem modo ל sumi loco עַל *pro, propter* Jud. VI, 31. Job. XIII, 8. — וְאַתֶּם תַּחֲרִשׁוּן *Vos igitur tacebitis*, i. e. tacete, clamare desinite, Vs. 10.

15. מַה־תִּצְעַק אֵלָי *Quid clamas ad me?* Onkelos sensum potius quam verba expressit: קַבֵּלִית צְלוֹתָךְ *suscepi orationem tuam.* Hinc certe, ut notat Jarchi, Mosen ad Deum orasse apparet. Sed Deus ei dixit, jam non esse tempus prolongare preces, dum Israelitae in angustiis constituti sunt. *Quid est*, inquit Augustinus, *quod dicit, quid inclamas ad me? nisi quia intelligi voluit, hoc eum vocis silentio egisse, ut corde clamaret?* Aben-Esra ait, Mosen hic personam totius Israelis sustinere (כנגד כל ישראל), atque ideo Deum Mosi dicere: *quare tu ad me clamas?* Improbat autem eorum sententiam, qui Mosen ipsum ad Deum clamasse existimant, eo sensu, quo supra Vs. 10. de Israelitis dicitur; cf. not. ad eum loc. דַּבֵּר אֶל־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל וְיִסָּעוּ *Loquere ad Israelitas ut proficiscantur;* nil aliud iis, ut Jarchi dicit, jam agendum est, nisi ut proficiscantur. LXX. וְיִסָּעוּ reddidere καὶ ἀναζευξάτωσαν, *castra moveant;* verbum translatum est ab iis, qui equos iterum jungunt currui ad reditum.

16. וְאַתָּה הָרֵם אֶת־מַטְּךָ וּנְטֵה אֶת־יָדְךָ עַל־הַיָּם

וּבְקָעֵהוּ *Tu autem attolle virgam tuam et extende manum tuam super mare, et finde illud.* Vere notat Aben-Esra, virgam non fidisse mare; sed simulac Moses elevasset manum suam, Deum immisisse ventum orientalem, qui mare siccaret, et quasi in partes finderet. וְיָבֹאוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל בְּתוֹךְ הַיָּם בַּיַּבָּשָׁה *Ut ingrediantur filii Israelis per medium maris in sicco.* Sed תוך non semper ita stricte sumi constat, ut eam partem, quae ab utraque extremitate aequaliter distat, significet, sed idem valet quod בְּ *in.* Aben-Esra ad Vs. 22. *Ne existimes*, inquit, *propterea quod dicit Scriptura* בְּתוֹךְ הַיָּם in medium maris, *eos pervenisse* עד חצי ים סוף *usque ad mediam partem maris Suph. Nam si vel dimidium parasangae ingressi fuerint in mare vocabitur* תוך הַיָּם. Atque ad Vs. 17. notat, haud necesse fuisse, ut Israelitae mare istud intrarent, nisi quod Deus eos ita facere voluit; ut Aegyptii eos insequentes mergerentur. Observat etiam, desertum Etham fuisse tam ab illa parte maris, qua ingressi sunt, quam ab illa parte, qua egressi sunt, vid. supra XIII, 20. coll. Num. XXXIII, 8. Hinc colligit, Israelitas mare rubrum non trajecisse, sed eodem litore, quo intrarunt, exiisse. Cf. infra ad Vs. 29. Josephus autem *Antiqq.* L. II. Cap. 16 §. 3. dicit Hebraeos in adversum litus evasisse, (*ἐπὶ τὴν ἀντιπέραν γῆν ἀπαθεῖς ἐκφυγόντες*); atque ista sententia a nostris fere est recepta, qui propterea dicunt, ex utraque parte maris fuisse desertum, quod appellatum est Etham.

19. וַיִּסַּע מַלְאַךְ הָאֱלֹהִים הַהֹלֵךְ לִפְנֵי מַחֲנֵה יִשְׂרָאֵל וַיֵּלֶךְ מֵאַחֲרֵיהֶם *Et profectus est angelus Dei, qui incedebat ante castra Israelis, et ibat post eos.* Jarchi ait, angelum ita locum mutasse, ut castra Aegyptiorum a castris Israelitarum sejungeret, utque sagittas et jacula ab Aegyptiis in Israelitas missa exciperet. Certe ad protegendos Israelitas, ne in eos impetum facerent Aegyptii, id factum fuisse, Versus, qui proxime sequitur, ostendit. Aben-Esra monet, id quod hoc loco dicitur, mutasse an-

gelum locum, factum fuisse antequam Deus Mosi dixisset: *loquere ad filios Israel, et proficiscantur*, supra Vs. 15., ac propterea וַיִּסַּע initio hujus Versus in Plusquamperfecto capiendum esse וכבר נסע *recesserat autem;* rel. וַיִּסַּע עַמּוּד הֶעָנָן מִפְּנֵיהֶם וַיַּעֲמֹד מֵאַחֲרֵיהֶם *Et recessit columna nubis a facie eorum, cet stetit a tergo eorum.* Jonathan eandem recessionis nubis rationem reddit, quam de angelo recedente loquens reddidit Jarchi. Aben-Esra refert, nonnullos existimare, hanc columnam non diversam fuisse ab angelo, de quo in principio Versus fit mentio, ac propterea rem eandem diversis verbis hic repeti. Hos autem refellit, asserens, non posse ostendi, columnam ullo unquam loco vocari *angelum Jovae;* nec hujusmodi repetitiones in libris historicis esse usitatas. Recte vero Moses Mendelii fil. notat, angelum Jovae duxisse nubis columnam ante castra Israelitarum, illo igitur pone castra cedente, eodem et nubem retrocessisse.

20. וַיְהִי הֶעָנָן וְהַחֹשֶׁךְ וַיָּאֶר אֶת־הַלָּיְלָה *Et fuit nubes et tenebrae*, scil. Aegyptiis, uti recte Onkelos addit, *et illuminavit noctem*, scil. Israelitis, eodem illo interprete addente. Ita et Jonathan et paraphrastes Hierosolymitanus: *fuit nubes partim lucida, et partim tenebricosa; ex una parte tenebrosa fuit Aegyptiis, ex altera lucida Israelitis.* Consentit Symmachus: *καὶ ἦν ἡ νεφέλη σκότος μὲν ἐκεῖθεν, φαίνουσα δὲ ἐντεῦθεν.*

21. 22. In hisce duobus Versibus Israelitarum per sinum Arabicum transitus narratur. Quae quidem res digna est, ut in eam curatius inquiramus. Et primum quidem de *loco*, quo Israelitas trajecisse verisimile est, videbimus; tum, *qua ratione* Israelitis via per mare illud patefacta sit, disquiremus; denique nonnullorum *dubiis* respondebimus.

Primum igitur quod adtinet ad *locum*, duae sententiae notatu dignae sunt. Nonnulli, Arabum traditionem sequuti, ut augeant miraculum, putant, Israelitas in valle

Bedea trajecisse, inter montes Wadi Rammelie et Ghobeibe, sex fere milliaria Germanica ab urbe Sues, ex Niebuhrii delineatione (in *Tabula Itineraria a Sues usque ad montem Sinai*, p. 408. *Descript. Arabiae*). Sed huic sententiae obstat primum, quod non verisimile est, Israelitas tam longe in Africano maris rubri littore progressos fuisse, quum ex Mosis narratione ultimo demum die ad litus Africanum sese verterint. Deinde in valle Bedea sinus ille et latior est, quam ut tot homines tam brevi tempore trajicere potuissent, et profundior, quam ut eo, quo Moses dicit, modo, i. e. vento et recessu maris, hujus solum nudari potuisset. Igitur eorum praeferenda videtur sententia, qui trajectionis locum in intimo sinus Arabici recessu fuisse putant, qui a veteribus *sinus Heroopolitanus*, a recentioribus *sinus Suesensis* (*der Meerbusen von Sues*), et in D'Anvillii mappis geographicis *Bahr-Assuez* vocatur. Erat haec jam Clerici sententia, quam protulit in Dissertatione laude dignissima, *de maris Idumaei trajectione*, Commentario in Pentateuchum adnexa. Adstipulati sunt ei multi e recentioribus, inter alios Michaelis in h. l. Confirmavit eam, qui ipse illam regionem magna cum cura perlustravit, Niebuhr in *Descript. Arabic.* p. 409—414. Accedit, quod, Abulfeda teste, *Descript. Aegypt.* p. 30. 24. ed. Michael., et Arabes ex veteri fama tradunt, Pharaonem prope urbem القلزم *al-Colsum* (nomine e Graeco Κλύσμα facto), cujus locum hodie *Sues* (السويس) occupat, submersum in mari fuisse. Favet huic sententiae primum, quod, ut monuimus, parum est vero simile, Israelitas ad Bedeam usque devenisse; deinde quod sinus Arabicus qua desinit, arctissimus et ad trajiciendum aptissimus est, ut omnes testantur, qui de eo egerunt. Strabo, Lib. II. p. 69. edit. Genev. Ἀράβιος κόλπος ποταμοῦ δίκην στενός ἐστι καὶ μακρός. Diodorus Siculus *Bibl.* Lib. III. p. 172. edit. Rhodom. de extrema hujus sinus parte: Εὖρος κατὰ μὲν τὸ στόμα καὶ τὸν μυχὸν ὑπάρχει περὶ πεντεκαίδεκα στα-

δίων, latitudo ad ostium et ad sinum est circiter quindecim stadiorum. Petrus Vallensis, *Epist. XI.* Cairo data (P. I. p. 122. vers. germ.), ubi describit reditum ex monte Sinai in Aegyptum, cum ad sinum Arabicum accessisset; *pervenimus*, inquit, *ad locum Arabice trajectum dictum, ubi sunt aliquot scaphae, et unde trajiciunt, qui volunt Suesum ire, quod est in occidentali littore, ad Aegyptum pertinente. Qui pedestri itinere eo ire volunt, eos, nescio quot milliaribus, oportet circuire ad ultimum sinus recessum, sed mari (usque adeo eo loco arctum est) non magis distat, quam Pausilippus a Neapolitana mole.* Haec circiter duobus milliaribus inter se distant. Pet. Bellonius, *Observait.* Lib. II. c. 58. *Hoc mare rubrum est tantum arctus canalis, non latior quam Sequana inter Haveroflorium et Honfleorium.* Niebuhr *Descript. Arab.* p. 410. dicit, eam sinus partem, ad quam urbs Sues sita est, videri tantum fluminis latitudinem habere, quamvis ultra MD passus latus sit. Difficile ergo non fuit, quamvis ingenti multitudini, citato gradu nonnullarum horarum spatio maris alveum trajicere, quod vix fieri potuisset, si latior esset. Hinc quoque colligimus, ut bene Clericus monet, aquam refluam ad meridiem non modo relinquere coactam littora sicca, sed etiam propter angustias loci ipsum medium alveum nudare.

Jam quod attinet *rationem*, qua Israelitis via per mare patefacta esse videatur, ante omnia legenda et exponenda sunt verba Mosis, quibus illa describitur. Sunt vero haec Vs. 21. *Extendit Moses manum suam super mare, et abire fecit Jova mare vento orientali valido tota nocte, reddiditque mare siccum, et diffissae sunt aquae.* Dicit ergo Moses, postquam ab ipso mare percussum esset, vehementem illum ventum ortum esse, qui aquas diviserit; non igitur percussione ipsa aqua disjectae sunt, sed per ventum, qui כָּל־הַלַּיְלָה *per totam noctem* flavisse dicitur. Ventus vero vocatur קָדִים, quae vox plerumque vertitur *Eurus, Ostwind.* Sed hic facilius

potuisset fluctus in littus Africanum, in quo erant Israelitae, impellere, quam aquas dividere. Igitur Clerici placet sententia putantis, voce קָדִים h. l. non respici ad plagam coeli, unde hic spirarit ventus, sed *ventum vehementem*, undecumque flaverit, significari. Ita etiam h. l. habet Vulgatus, qui vertit, *vento vehementi et urente*, quia ventus קָדִים adurere alias dicitur. Et aliis in locis voce קָדִים significatur ventus *vehemens*. Sic Ps. XLVIII, 8. *Vento* קָדִים, i. e. *vehemente conteris naves Tharsis*, ubi habent LXX. *ἐν πνεύματι βιαίῳ.* Ezech. XXVII, 26. *Ventus* (קָדִים) *vehemens contrivit te in medio mari.* Omnia subvertere et dispergere dicitur Job. XXVII, 21. Jerem. XVIII, 17., et Jesaj. XXVII, 8. vocatur רוּחַ קָשָׁה *ventus durus.* Non autem alio vento facilius in Oceanum sinus Arabici repelli potuerunt fluctus, nisi septentrionali. Vocem עַזָּה addidit Moses, ut indicaret, ventum illum praeter modum vehementem fuisse. Bene haec verba vertit Michaelis: *einen entgegenwehenden* (fluctibus maris) *heftigen Wind.* Sed quum non verisimile sit, solo vento mare ita repelli potuisse, ut vadosum fieret, Clericus et alii statuerunt, maris refluxum, illo ipse tempore ortum, multum contulisse, ut id efficeretur, quod solus ventus efficere non potuit. Mari enim rubro influxum et refluxum (*Ebbe und Fluth*) esse, et quidem, de quo olim nonnulli dubitarunt, usque in intimum ejus recessum, novissimis et accuratissimis observationibus eorum, qui illas regiones adierunt, extra omnem dubitationem positum est. Ut ordiar ab antiquissimis, jam Herodotus Lib. II. Cap. 11. testatus est, mare illud habere influxum et refluxum; Ῥηχίη, inquit, *ἐν αὐτῷ καὶ ἄμπωτις ἀνὰ πᾶσαν ἡμέραν γίνεται, in eo quotidie accessus est et recessus maris.* Diodorus Siculus, Lib. III. p. 172. ed. Rhod. Ἔχει νήσους μακρὰς, στενοὺς μὲν διαδρόμους ἐχούσας, ῥοῦν δὲ πολὺν καὶ σφοδρὸν, *habet insulas longas, et angustos transitus, aestum vero multum et vehementem.* Christophor. Furerus, Nobilis Germanus, in descriptione itine-

ris, quod anno 1565. per Orientem fecit, narrat, *se cum Jacobo Beiero ante fluxum maris partem sinus Arabici prope littus transiisse.* Et in ipso sinu Suesiano fluxum et refluxum aquarum observarunt Monconys et Niebuhr, qui testatur, se illo ipso in loco saepe vidisse tempore maris recessus aquas usque ad tres et $3\frac{1}{2}$ pedes diminutas (*Descript. Arabic.* p. 421. 422.). Deinde in intimo hujus sinus recessu loca quaedam inveniuntur vadosa, quibus tempore refluxus aquarum ab uno littore in alterum oppositum littus iri potest. Ipse Niebuhr haud procul a ruinis urbis Colsum, prope Sues, eo refluxus tempore, quo aquae minutissimae erant, sinum equo transvectus est; ita ut Arabibus juxta eum euntibus aquae tantum ad genua pertinerent (p. 412. l. c.), id quod etiam plures peregrinatores fecerunt, ut testatur Büsching *Erdbeschr. von Asien* p. 471. Mosen observato rubri maris refluxu tam exiguae latitudinis sinum facile transire potuisse, jam olim exstitisse qui contenderent, ex Artapani testimonio constat apud Eusebium *Praeparat. Evangel.* L. IX. Cap. 27. Postquam enim dixisset, populum Hebraeum, multis ab Aegyptiis, cum poculis tum vestibus corrogatis, aliaque multiplici gaza, trajectis Arabiae fluminibus (*διαβάντας τοὺς κατὰ τὴν Ἀραβίαν ποταμοὺς*), magnoque confecto itinere, ad mare rubrum pervenisse, a Memphitis hoc ita narrari subjicit, quod Moses observato reciprocantis aestus tempore sicco mari universam multitudinem transmiserit (*καὶ Μεμφίτας μὲν λέγειν ἔμπειρον, ὄντα τὸν Μώϋσον τῆς χώρας, τὸν ἄμπωτιν τηρήσαντα, διὰ ξηρᾶς τῆς θαλάσσης τὸ πλῆθος περαιῶσαι*). Huc pertinere videtur quod a Troglodytis mari rubro accolis accepit Diodorus Siculus, cujus haec sunt verba, *Biblioth.* L. III. Cap. 39.: *Παρὰ τοῖς πλησίον κατοικοῦσιν Ἰχθυοφάγοις παραδίδοται λόγος ἐκ προγόνων ἔχων φυλαττομένην τὴν φήμην, ὅτι μεγάλης τινὸς γενομένης ἀμπώτεως ἐγενήθη τοῦ κόλπου ξηρὸς πᾶς ὁ τόπος, ὁ τὴν χλωρὰν ἔχων τοῦ τόπου πρόσοψιν, μεταπεσούσης τῆς θαλάττης εἰς τἀναντία μέρη. Φανείσης δὲ τῆς ἐπὶ τῷ βυθῷ χέρσου, πάλιν ἐπανελθοῦσαν ἐξαίσιον πλήμμην ἀποκαταστῆσαι τὸν πόρον εἰς τὴν πρου-*

πάρξασαν τάξιν. *Apud Ichthyophagos accolas traditur historia, servatâ a majoribus famâ, cum fuisset ingens refluxus, exsiccatum esse totum sinus alveum, qui viridis erat adspectu, mari in contrarias partes refuso. Cum apparuisset autem in fundo terra, iterum gravem aestum supervenisse, et in pristinum statum alveum restituisse.* Praeterea ad refluxum, qui illo tempore forsan contigerit, accedere poterat, quod per singularem Dei providentiam, Coro illo vehemente exorto redituorum ex meridie in septentrionem fluctuum impetus ita sisteretur, ut refluus maris motus, quum is alias sex horas durare soleat, tunc duodecim horas duraverit. Nam saepius et in aliis regionibus fieri solet, ut ventis exortis vehementibus sicuti adfluorum ita refluorum fluctuum impetus sustineatur (*dafs Fluth auf Fluth, und Ebbe auf Ebbe folgt*). Ita in Hollandia anno 1672. pridie Idus Julias vento a continente flante refluus maris motus per duodecim horas duravit, qua re impedita est Anglorum exscensio, et servata est Belgia; id quod narrat Burnetus in *sui temporis historia*, P. I. p. 334. Similiter eo, quo Israelitae mare Erythraeum transierunt tempore, fieri potuit, ut vento vehementi ex septentrione flante fluxus aquarum diutius quam solitum sustineretur, et maris solum iis nudaretur in locis, quibus numquam antea. Qua in re, quamquam ea ex solitis naturae legibus contigit, tamen non minus singularis Dei providentia et divina Mosis legatio cernebatur, quam si illa modo prorsus insolito facta esset. Pluribus argumentis, e narrationibus eorum qui istas oras adierunt petitis, Israelitas tempore refluxus maris sinum Arabicum trajecisse, ostendere studuit Geo. Sam. Ritter in Commentatione, quae legitur in *dem neuen Magazin für Religionsphilosophie, Exegese und Kirchengesch.* ab Henkio edito Vol. IV. p. 291. seqq. Cf. Paulus *Samml. von Reisebeschreib.* P. V. p. 391.

Superest, ut nonnullis respondeamus objectionibus, quibus hujus historiae fidem nonnulli labefactare conati

sunt. Primum quaerebant, qui tam brevi tempore tot hominum myriades cum mulieribus et infantibus mare potuerint transire? Verum si Israelitae, ut Michaelis evincere studuit, hora octava vespertina trajicere coeperunt; usque ad vigiliam matutinam, i. e. tertiam diei horam, adeoque intra sex vel septem horas, potuerunt trajicere mare tantum 757. passuum duplicatorum latam. Quod eo facilius creditu erit, si cogitamus, non totum Israeliticum populum transiisse, sed tantum aliquam ejus partem. Perquam enim verisimile est, maximam Israelitarum partem, cum mulieribus, infantibus et pecoribus jam antea in Arabiam migrasse. Hac ratione numerus transeuntium valde minuitur; atque ita transitus multo facilior erat. Conf. Eichhornii *Allgemeine Bibliothek der biblischen Litteratur*, P. I. p. 670. seqq. — Alii obvertunt, maris rubri fundum nonnullis in locis coralliis acutis ita asperum esse, ut Israelitae nisi valde sauciati transire non potuerint, idque magnum fugae impedimentum fuisse. Sed hoc optime refutatur Niebuhri testimonio (Descript. Arabic. p. 412.), referentis, *extremi hujus sinus littora usque ad Girondelam plane arenosa esse, nec prius se vidisse corallia quam inter Hammam-Faraun et Tor.* Confirmat id Forskal *Florae Aegyptiacae*, p. LXXXII. loquens de Sinu Suesensi: *Defectus*, inquit, *plantarum marinarum et absentia Coralliorum.* Fundo vero sabuloso facilius transiri potuit quam lutoso et coenoso. — Facile etiam refelli potest id, quod alii objecerunt, per algam, frequentem in mari rubro, aut valde impeditum esse transitum, aut prorsus prohibitum. Testatur enim Niebuhr p. 417. 418. in Sinu Suesensi plane nullam nasci algam, sed tantum in australi maris Erythraei parte. Non defuerunt etiam, qui prorsus dubitarent, an vere talis per mare transitus fieri potuisset. Sed his responderi potest, transitum exercitus per mare non plane sine exemplo, atque igitur nil tam incredibile esse. Ita Alexander ad Climacem montem per mare Pamphylium exercitum duxit, ut narrat Strabo, Lib. XIV.

Cap. 2. §. 9. Περὶ Φασηλίδα, inquit, δ' ἐστὶ τὰ κατὰ θάλατταν στενά, δι' ὧν Ἀλέξανδρος παρήγαγε τὴν στρατείαν· ἔστι δὲ ὄρος Κλίμαξ καλούμενον· ἐπίκειται δὲ τῷ Παμφυλίῳ πελάγει, στενὴν ἀπολείπων πάροδον ἐπὶ τῷ αἰγιαλῷ ταῖς μὲν νηνεμίαις γυμνουμένην, ὥστε εἶναι βάσιμον τοῖς ὁδεύουσι· πλημμύροντος δὲ τοῦ πελάγους ὑπὸ τῶν κυμάτων καλυπτομένην ἐπὶ πολύ. *Apud Phaselidem sunt ad mare angustiae, per quas exercitum traduxit Alexander. Est enim ibi mons Climax, Pamphylio incumbens mari, et propter litus arctum relinquens transitum, qui tranquillo mari nudatur, et a viatoribus perambulari potest; mari exundante fluctibus admodum obtegitur.* Denique addit: Ὁ δὲ Ἀλέξανδρος εἰς χειμέριον ἐμπεσὼν καιρὸν, καὶ τὸ πλέον ἐπιτρέπων τῇ τυχῇ, πρὶν ἀνεῖναι τὸ κῦμα ὥρμησε καὶ ὅλην τὴν ἡμέραν ἐν ὕδασι γενέσθαι τὴν πορείαν συνέβη μέχρι ὀμφαλοῦ βαπτιζομένων. *Alexander autem hybernam incidit in tempestatem, cumque fortunae maximam eventus partem crederet, antequam defluerent undae, profectus est; itaque contigit, ut totum diem milites per aquam iter facerent, usque ad umbilicum in eam demersi.* Livius, Lib. XXVI, 45. ubi narrat, qua ratione Carthago Nova a Scipione Africano capta sit: *Ipse, ut ei nunciatum est, aestum decedere, quod per piscatores Terraconenses, nunc levibus cymbis, nunc ubi eae siderent vadis pervagatos stagnum, compertum habebat, facilem pedibus ad murum transitum dari, eo secum armatos duxit. Medium ferme diei erat, et ad id quod sua sponte, cedente in mare aestu, trahebatur aqua, acer etiam Septentrio ortus inclinatum stagnum, eodem quo aestus ferebat, et adeo nudaverat vada, ut alibi umbilico tenus aqua esset, alibi genua vix superaret. Hoc cura et ratione compertum, in prodigium ad Deos vertens Scipio, qui ad transitum Romanis mare verterent, et stagno auferrent, viasque ante numquam initas humano vestigio aperirent, Neptunum jubebat ducem itineris sequi, ac medio stagno evadere ad murum.* Nec minus notatu digna sunt verba Josephi, *Antiqq.* Lib. II. Cap. 16. §. 5. Ἐγὼ μὲν

οὖν ὡς εὗρον ἐν ταῖς ἱεραῖς βίβλοις οὕτως ἕκαστον τούτων παραδέδωκα. θαυμάσῃ δὲ μηδεὶς τοῦ λόγου τὸ παράδοξον, εἰ ἀρχαίοις ἀνθρώποις καὶ πονηρίας ἀπείροις εὑρέθη σωτηρίας ὁδὸς καὶ διὰ θαλάσσης, εἴτε κατὰ βούλησιν Θεοῦ, εἴτε κατ' αὐτόματον ὁπότε καὶ τοῖς περὶ τὸν Ἀλέξανδρον τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας χθὲς καὶ πρῴην γεγονόσιν ὑπεχώρησε τὸ Παμφύλιον πέλαγος, καὶ ὁδὸν ἄλλην οὐκ ἔχουσι παρέσχε τὴν δι' αὐτοῦ, καταλῦσαι τὴν Περσῶν ἡγεμονίαν τοῦ Θεοῦ θελήσαντος. καὶ τοῦτο πάντες ὁμολογοῦσιν οἱ τὰς Ἀλεξάνδρου πράξεις συγγραψάμενοι. *Et ego quidem prouti sacris in libris scriptum reperiebam, horum unumquodque memoriae prodidi. Nemo vero narrationem ut incredibilem miretur, si antiqui homines et malitiae expertes in maris scissura viam ad salutem invenerint, sive Dei voluntate, sive sponte naturae; quandoquidem heri et nudius tertius iis, qui sub ductu erant Alexandri, Macedoniae regis, cessit Pamphylium mare, et aliam viam non habentibus illac iter aperuit, cum Deus ejus opera ad Persarum imperium evertendum uti decrevisset; id quod et omnes testantur, qui Alexandri res gestas scriptis mandarunt.* Plura vide in Des-Vignoles *Chronologie de l'histoire sainte* T. I. p. 643. seqq., in J. D. Michaelis Notis in h. l. et in Doederleinii libro *Fragmente und Antifragmente*, P. I. p. 77—112. Neque praetermittenda est Franco-Galli cujusdam disputatio, quae inscripta est: *Essai physique sur l'heure des marées dans la mere rouge, comparée avec l'heure du passage des Hebreux, reimprimé avec des Remarques de Mr.* Michaelis, à Gottingue, 1758. 8., vernacule translata legitur in Sylloge, quae hanc gerit epigraphen: J. D. Michaelis *zerstreute kleine Schriften gesammelt. Erste Lieferung.* Jen. 1793. Cf. quoque *das alte u. neue Morgenl.* P. II. No. 227. p. 8. seqq.

22. וְהַמַּיִם לָהֶם חֹמָה מִימִינָם וּמִשְּׂמֹאלָם *Et aquae eis erant murus a dextra eorum, et a sinistra eorum.* Haec verba plures superioris aetatis interpretes nimium proprie ceperunt, iisque impugnarunt sententiam eorum, qui tem-

pore refluxus maris Israelitas sinum Arabicum trajecisse statuunt. Verum recte CLERICUS in Dissertat. *de maris Idumaei trajectione* §. IV. scribit: „Moses quidem in Cantico Exod. XV, 8. poëtice haud absimiliter rem descripsit; sed fidi interpretis fuit, figuras secernere a proprie dictis. Quis autem non videt, *ἐσχηματισμένον* esse hunc sermonem: *Vento narium tuarum coacervatae sunt aquae; steterunt fluenta quasi granorum acervus, in medio mari coagulatae sunt abyssi?* 1. Deus *naribus* non emittit ventum, nec emisisse a Mose creditus est, qui Deum ab humana specie abhorrere ubique docet. 2. Granorum acervus et glaciei massa multum differunt, nec simul utrique aquarum in oceanum rejectio potuit conferri, nisi figurato sensu, adeoque neutrum proprie posse intelligi satis patet. Si concreta fuisset hinc atque inde aqua, non opus erat *vento per totam eam noctem vehemente*, quo ejus pondus sustineretur, ex quo enim divisa fuit aqua, utrimque crystallino aggere coërcita, in interjectum alveum, nisi tabescente crystallo, redire non potuit. Similiter ut aqua *muri instar* Israelitis fuisse dicatur, satis est ad dextram et ad sinistram imperviam viam fuisse, nec quidquam obstat, quo minus ad sinistram in profundioribus lacunis aqua haeserit, quamvis longe maxima ejus pars refluo aestu ad dextram defluxisset, et vadum, per quod transivere Israelitae, siccum esset. Sic Nah. III, 8. urbi No-Amon mare dicitur *murus* esse. Itaque existimamus, divisionem illam aquarum Idumaei maris ejusmodi fuisse, ut, postquam omnem aquam, nisi quae in profundioribus haesit lacunis, ab intimo sinu ad ejus ostium expulit ventus aestum augens, e regione Israelitarum latissimum vadum exstiterit, et transitum in adversum litus eis praebuerit. Atque hoc eo facilius fieri potuit, quod quum vadosissimum sit illud mare, si aestus sit paullo major, vada prorsus nudentur." Vadosum esse hoc mare vidimus supra p. 272.

23. וַיִּרְדְּפוּ מִצְרַיִם *Et persequuti sunt Aegyptii.* Abarbenel notat, Aegyptios, quum in tenebris essent (cf. supra Vs. 20.), nescii-se, quo irent, atque id duntaxat spectasse, ut Israelitarum vestigia premerent, indeque factum, ut imprudentes, et praeter intensionem suam (מבלי כוונה וידיעה) in mare prociderent.

24. בְּאַשְׁמֹרֶת הַבֹּקֶר *In vigilia matutina.* Hebraei noctem in tres vigilias diviserunt; prima erat ab occasu solis usque ad horam decimam (ex nostra diei ratione), indeque usque ad horam secundam matutinam erat altera, tertia inde ab illa hora usque ad solis ortum durabat. Is vero tum paullo ante horam sextam fuit, Israelitae enim mense Aprili exierunt. וַיַּשְׁקֵף יְהוָה אֶל־מַחֲנֵה מִצְרַיִם *Et prospexit Jova e nube et perturbavit castra Aegyptiorum;* i. e. tempestatem excitavit cum tonitru et fulmine, qua currus et equi perturbati, rotaeque curruum fractae sunt, ita ut nonnisi admodum difficulter pedem possent promovere. Sic Ps. LXXVII, 18. 19. ista Aegyptiorum clades explicatur. Eodem modo haec verba etiam intelligit Josephus *Antiqq.* Lib. II. Cap. 16. §. 3. ita scribens: Ὄμβροι τ' ἀπ' οὐρανοῦ κατέβαινον, καὶ βρονταὶ σκληραὶ προσεξαπτομένης ἀστραπῆς· καὶ κεραυνοὶ δὲ κατηνέχθησαν. *Imbres etiam de coelo descenderunt, et aspera tonitrua fulguribus simul intermicantibus: insuper et fulmina crebro jaculabantur nubes.*

25. וַיָּסַר אֵת אֹפַן מַרְכְּבֹתָיו *Et amovit rotam,* i. e. rotas *curruum ejus*, ex axibus suis videlicet. LXX. וַיָּסַר reddiderunt *συνέδησε, colligavit*, aut impedivit, quasi ויאסר legissent, quod et in codice Samaritano hic legitur. Sed recte Onkelos וְאַעְדִּי *et removit,* ac Symmachus: *μετέστησε transtulit*, pervertit. Aben-Esra ait, significari, dissoluta esse vincula rotarum ab equis. Chaskuni verba potius sic interpretanda putat: *reflexit* scil. Aegyptius *rotas curruum suorum* (coll. Jud. IV, 18. וַיָּסַר אֵלֶיהָ *et deflexit ad eam*), i. e. studebat reflectere currus retrorsum et fugere. Verum hoc potius per הֵשִׁיב aut הֵסֵב

expressisset. וַיְנַהֲגֵהוּ בִּכְבֵדֻת *Et duxit* Aegyptius *eum*, currum, *cum difficultate.* Suffixum verbi referendum ad מֶרְכָּב *currus*, collective sumendum, et ex plurali, qui praecessit, intelligendum. Constructio est sensu congrua, non voce. LXX. pronomen suffixum ad אֹפַן retulerunt; nam eorum interpretatio est talis: *Καὶ συνέδησε τοὺς ἄξονας τῶν ἁρμάτων αὐτῶν, καὶ ἤγαγεν αὐτοὺς* (scil. *ἄξονας*) *μετὰ βίας*, *et colligavit axes curruum eorum, et duxit eos* (axes) *cum violentia.* Quod ferri possit, nisi prima Versus verba dicerent, ablatas fuisse rotas a curribus, qui proinde ducebantur בִּכְבֵדֻת *cum gravitate*, i. e. difficultate, quia gravia et ponderosa ad movendum sunt difficilia. Minus accurate Vulgatus: *ferebanturque in profundum.* Videtur sensum spectasse, Deum currus vehementer impulisse et in profundum praecipitasse. כִּי יְהוָה נִלְחָם לָהֶם בְּמִצְרָיִם *Nam Jova pugnat pro iis adversus Aegyptios.* Onkelos: אֲרֵי דָא הִיא גְבוּרְתָּא דַיָי דַעֲבַד לְהוֹן קְרָבִין בְּמִצְרָיִם *Nam haec est potentia Jovae, qui fecit pro iis bella in Aegypto;* vel: *in s. contra Aegyptios.* Ambiguum videtur, utrum Paraphrastes de praesenti Aegyptiorum impugnatione, an de plagis, quas antea in Israelitarum gratiam Deus Aegyptiis inflixerat, id quod hic dicitur, intelligat. Verba etiam Hebraea utrumque sensum admittere possunt, priorem nempe, si מִצְרַיִם pro Aegyptiis ponitur, uti saepe fit, posteriorem, si nomen istud proprie sumatur. Jarchi primo exponit per במצריים *in s. contra Aegyptios.* Deinde autem et alteram expositionem annectit: בארץ מצרים *in terra Aegypti.* Prior sensus genuinus videtur.

27. וַיָּשָׁב הַיָּם לִפְנוֹת בֹּקֶר לְאֵיתָנוֹ *Et rediit mare appetente mane ad perenne suum*, s. ad perennem suum fluxum, uti vertit A. Schultens in *Origg. Hebrr.* L. I. Cap. 8. §. 4., ubi collato Arabico وتن ostendit, אֵיתָן proprie *stabilitatem* et *perennitatem* valere, tum vero et *copiam* et *abundantiam* significare, et hic quidem *τὸ perenne maris*, i. e. nativum illum atque inabruptum

aquarum impetum, quo continuo aestu fervent et reciprocantur maria. Cf. et Dithm. Hackmanni *Praecidanea SS.*, ubi p. 113. seqq. hic locus tractatur. Hoc igitur dicunt verba illa Hebraea: coorta austro fluctus vi boreae suspensos magno impetu irruisse. וּמִצְרַיִם נָסִים לִקְרָאתוֹ *Et Aegyptii fugiebant in occursum ejus*, scil. maris, ei obviam. Quum Aegyptii mutati venti auram ex meridie jam spirantem sentirent, ad littus Aegyptium revertere voluerunt. Sed quum fluctus vehementius irruerent, ab iis obtegebantur, antequam ad littus pervenirent. Hoc dicit his verbis: וַיְנַעֵר יְהוָה אֶת־מִצְרַיִם בְּתוֹךְ הַיָּם *Et excussit Jova Aegyptios in medio maris*, i. e. projecit, submersit illos in mari. Aben-Esra וַיְנַעֵר exponit per רמה *projecit*, quod ipsum verbum infra XV, 1. pro וַיְנַעֵר usurpatur. Dubitarunt nonnulli, an sinus Suesensis ita profundus sit, ut totus exercitus in eo submergi posset? Sed ex Niebuhrii testimonio in ea sinus parte, quae super urbem Sues septentrionem versus vergit, tam multum aquae est, ut satis multi homines et equi interire possint, maxime irruentibus fluctibus. Consentit cum hoc testimonio, quod narrat Furerus supra laudatus, p. 41. *Vigesimo*, inquit, *septimo Novembris ante fluxum maris ego et Jacobus Beierus partem maris rubri prope littus vado transivimus, magno tamen cum discrimine vitae; jam enim mare praeter spem citius accreverat, ita ut ante egressum aqua ad axillas usque pertingeret.* Accedebat, quod Aegyptii festinantes, et quidem noctu primum ad sequendos Israelitas, mox, ut ad littus Aegyptium evaderent, se invicem turbabant, et ita altius in mare deveniebant.

28. וַיְכַסּוּ אֶת־הָרֶכֶב וְאֶת־הַפָּרָשִׁים לְכֹל חֵיל פַּרְעֹה *Et operuerunt* (aquae) *currus et equitatum una cum omni exercitu Pharaonis.* ל ante כל חיל Jarchi hic redundare ait, ut infra XXVII, 3. 19. Num. III, 26. IV, 32. et saepius, et solere nonnisi ornatus sive εὐφωνίας causa praeponi. Sed Moses Mendelii fil. negat, ל hoc

loco reliquisque a Jarchio indicatis otiosum esse, sed adhiberi, ubi generali aliquid speciale jungitur, sive hoc sequatur sive praecedat, ut hic, coll. Num. IV, 29. Gen. VIII, 19. Ps. CXXXI, 11. R. Moses Nachmanis fil. ל hic Accusativi notam esse ait, ut Jesaj. XI, 9. כַּמַּיִם לַיָּם מְכַסִּים *sicut aquas mare operientes.* Gesenius *Lehrgeb.* p. 681. not. ל hoc loco et 2 Sam. XVII, 22. idem valere putat quod עַד Jud. IV, 16., *usque ad*, sive, *et ipse exercitus.* Mihi videtur לְכָל חֵיל פַּרְעֹה commode verti *una cum omni exercitu Pharaonis*, ut ל propriam suam significationem *ad* retineat.

29. וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל הָלְכוּ בַיַּבָּשָׁה בְּתוֹךְ הַיָּם *Filii autem Israel ibant per siccum in medio maris.* R. Samuel Ben Meir (רשב״ם Raschbam) notat, הָלְכוּ per Plusquamperfectum hic vertendum esse: *jam transierant.* Aben-Esra vero scribit, Pharaone cum exercitu in fluctibus redeuntibus pereunte nondum omnes Israelitas transiisse, hoc vero in hac re prodigiosum fuisse, quod in eodem maris sinu eo loco, ubi Israelitae transierunt, ventus vehemens maris solum siccum reddidit, simul vero alius ventus ex opposita coeli plaga coortus fluctus instar muri condensatos in Pharanonem ejusque exercitum egit. Quam quidem suam sententiam probat eo quod infra XV, 8. dicitur: *spiritu narium tuarum coacervatae sunt aquae*, eum igitur ventum fuisse Israelitis secundum; mox vero Vs. 10. dici: *flavisti spiritu tuo, texit eos mare*, quibus verbis significari alium ventum Aegyptiis adversum; unde et in fine Cantici Vs. 19. esse: *reduxit Jova super eos* (Aegyptios) *aquas maris, filii Israel vero iverunt per siccum in medio ejus.* Addit Aben-Esra, ne quis miretur, qui unius noctis spatio sexcenta millia virorum (supra XII, 37.), qui vix quartam totius multitudinis Aegypto exeuntis partem effecerint, sinum maris transire potuerint, sumendum esse, populum in plura agmina divisum fuisse, quorum nonnulla alia via profecta fuerint. Praeterea, Mose Mendelii fil. referente, tradunt veteres

Hebraeorum magistri in Additionibus (תוספות) ad Tractatum Talmudicum *Erachin* (ערכין) fol. 15. col. 1., Israelitas mare non transiisse secundum latitudinem, sed secundum longitudinem, et descripsisse transeuntes aream semicirculi (הלכו באורך הים כחצי גורן עגולה), ita ut e mari exeuntes desertum Schur ingrederentur, quod medium est inter Palaestinam australem et sinum Arabicum; cf. not. ad Genes. XVI, 7.

30. וַיַּרְא יִשְׂרָאֵל אֶת־מִצְרַיִם מֵת עַל־שְׂפַת הַיָּם *Et vidit Israel Aegyptios mortuos in litore maris.* Quae R. Samuel Ben Meir et Aben-Esra sic intelligunt, Israelitas maris litus oppositum nactos inde Aegyptios submersos et pessumdatos conspexisse. Verum recte monet Moses Mendelii fil., eam interpretationem adversari Accentuum interstinctioni. Nam distinctivus Sakephkaton voci מִצְרַיִם impositus eam non admittit conjungere cum מֵת docetque verba hoc modo capienda: *et vidit Israel Aegyptios*, et eos quidem *mortuos super litus maris* projectos. Hinc dicunt Talmudici (loco supra ad Vs. 29. laud.), mare ejecisse mortuos Aegyptios in litus, ne Israelitae dicerent: sicut nos scil. salvi mari egressi sumus in hoc litus, ita Aegyptii egressi sunt salvi in litus adversum.

31. וַיַּרְא יִשְׂרָאֵל אֶת־הַיָּד הַגְּדֹלָה אֲשֶׁר עָשָׂה יְהוָֹה בְּמִצְרַיִם *Et vidit Israel manum magnam, quam fecit Jova in Aegyptios*, i. e. opus magnum, quod Jova fecit. Vel *manus* hic *potentiam* significat, et עָשָׂה idem est quod *exercuit*. Aben-Esra exponit המכה הגדולה *plagam insignem*, notatque, *manum* pro *plaga* non incommode dici, quum ea manu infligatur. וַיַּאֲמִינוּ בַּיהוָֹה *Et crediderunt in Jova*, fidem ei habuerunt, quippe qui promissa compleat, וּבְמשֶׁה עַבְדּוֹ *et in Mosen servum ejus*, qui a Deo sit missus et nil nisi jubente Deo faciat.

2. *Mosis Hebraeorumque Hymnus Jovae Sospitatoris laudes depraedicans. Cap. XV, 1—21.*

Cap. XV, 1. אָז יָשִׁיר־מֹשֶׁה *Tunc cecinit Moses.* Verbum, quoad formam futuri temporis, hic exponendum est, ac si praeteriti temporis esset. Aben-Esra ait, moris esse linguae Hebraeae, ut cum אָז *tunc* notante Futurum pro Praeterito usurpetur, ut 1 Reg. XI, 7. אָז יִבְנֶה שְׁלֹמֹה בָּמָה *tunc aedificavit Salomo excelsum* scil. delubrum; et Jos. X, 12. אָז יְדַבֵּר יְהוֹשֻׁעַ *tunc loquutus est Josua*, atque Deut. IV, 31. אָז יַבְדִּיל מֹשֶׁה *tunc separavit Moses tres urbes.* Additque Aben-Esra, et Arabes post Particulam إِذْ, quae cum Hebraea אָז convenit, solere Futurum loco Praeteriti usurpare. Jarchi ita exponit, ac si aliquid esset subaudiendum, hoc modo: עלה בלבו שישיר *ascendit in cor ejus, ut caneret;* vel: אמר לו לבו שישיר *dixit ei cor ejus, ut* caneret. Ac similiter in aliis locis, quibus eadem loquendi formula usurpatur. Sed videtur hoc argutius esse. Ceterum quod hic dicitur, cecinisse Mosen וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת־הַשִּׁירָה הַזֹּאת לַיהוָה *et Israelitas hoc canticum Jovae*, arguit, Mosen voce praeivisse, Israelitas succinuisse. Quod quum agnoscant et doctores Talmudici, tamen disputant, referente Mose Mendelii filio, in Tractatu *Sota* fol. 27. col. 2. de modo, quo hoc carmen sit decantatum. Alii dicunt, Israelitas Mosi praecinenti ad unumquodque *στίχος* canendo respondisse אָשִׁירָה לַיהוָה *canam Jovae.* Alii vero putant, Hebraeos canendo repetiisse singulas dictiones, quas Moses eis praeivisset. R. denique quidam Nehemias opinatur, exorsum esse Mosen hisce verbis: אָז יָשִׁיר יִשְׂרָאֵל *tum canat Israel*, et Israelitas succinuisse: אָשִׁירָה לַיהוָה *canam Jovae.* Porro Mosen cecinisse: עָזִּי וְזִמְרָת יָהּ *robur meum et canticum Jah,* et perexisse Israelitas: זֶה אֵלִי וְאַנְוֵהוּ *hic est Deus meus, quem celebrabo*, et sic reliqua carminis decantata fuisse. Alii alia conjiciunt. Nemo tamen hanc

rem ad liquidum producere poterit. Scite vero observat A. F. Ruckersfelder in Commentat. *quaedam Cantica Sacra ex Genio Pindaricorum illustr.*, §. XXIII. (in *Sylloge Commentatt. philolog. exegett. et critt.* Daventr. 1762. p. 47.): „Quum infra Vs. 21. memoretur, Mariam et virginum chorum respondisse: *Cantate Jovae, quod magnifice sese extulerit, currum et equitem projiciens in mare*, repetitis iisdem verbis, quae Cantici initium constituerant; patet, duos fuisse minimum choros, quorum alteri praeerat Moses, cantanti ipsum hymnum, vel totum, vel ejus partem; alteri autem Maria, tunc adjicienti Epiphonema illud: *Cantate Jovae;* et quae sequuntur. Quodsi ad finem tantum istud Epiphonema adjectum fuisset, hinc tamen argumentum petere possem, duplicem fuisse cantantium chorum, eumque utrumque, aliquam hymni partem cecinisse: feminas enim non tantum instrumentis musicis cecinisse, quum viri cantarent verba, exinde clarum, quoniam certis quibusdam verbis respondisse dicuntur. Sed numne paulo frigidum videtur, totum feminarum chorum produci, ut unicum istud comma semel decantarent? Numne magis conveniens videtur, eas saepius, quoties pericopa carminis fuerit recitata, eadem verba repetiisse? Satis enim apparet, in cantici nexu varias inveniri difficultates, quae forte non felicius solventur, quam si carmen in has pericopas distinguas, et quamlibet majorem partem in binarium vel ternarium resolvas.“ Philo *de Agricult.* in *Opp.* Vol. I. p. 312. ed. Mangey. Τὴν γοῦν παράλιον ᾠδὴν ᾄδουσι μὲν πάντες ἄνδρες, οὐ μὴν τυφλῇ διανοίᾳ, ἀλλ' ὀξὺ καθορῶντες, Μωϋσέως ἐξάρχοντος· ᾄδουσι δὲ καὶ γυναῖκες πρὸς ἀλήθειαν ἄρισται, τῷ τῆς ἀρετῆς ἐγγεγραμμέναι πολιτεύματι, Μαριὰμ ἀφηγουμένης αὐταῖς, ὕμνος δὲ αὐτὸς ἀμφοτέροις ᾄδεται τοῖς χοροῖς ἐπῳδὸν ἔχων θαυμασιώτατον, ὃν ἐφυμνεῖσθαι καλόν. *Illud igitur litorale carmen canunt omnes viri, non tamen mente caeca, sed cernente acute, Mose praecentore; canunt et mulieres ad veritatem lectissimae virtutem civitati adscriptae, Maria carmen praeeunte. Hymnus autem idem a choris am-*

bobus canitur, epodon mirabilem habens; quem decantari bonum est. Similia habet Philo *de vita Mosis* L. I. Vol. II. p. 109., et *de vita contemplat.* Vol. II. p. 485. Qui sub Otmari nomine in V. T. scriptorum originem, modumque et rationem, qua sint sensim composita, inquisivit, J. C. Nachtigall in Commentatione, quam inscripsit: *Fragmente über die allmähliche Bildung der den Israeliten heiligen Schriften*, in *dem Magazin für Religionsphilosophie, Exegese und Kirchengesch.* ab Henkio edito Vol. II. Partic. 3. p. 451., hunc hymnum, qualem nunc eum legimus, a Mose et Israelitis decantatum fuisse, vix credibile esse putat, quod ejusmodi populorum parum excultorum ἐπινίκια quam brevissima esse solent, imo paucis verbis comprehendantur, quale illud mulierum carmen amoebaeum 1 Sam. XVIII, 7. *Percussit Saulus millia sua, et David suas myriadas.* Similiter, quod trajecto feliciter mari Aegyptiisque submersis ejus fluctibus Hebraei cantarunt ἐπινίκιον nonnisi Versu 1 et 21. constitisse existimat, qui praeeuntibus Mose, Aarone et Mirjama a choris virorum et mulierum alternantibus iterum iterumque repetiti essent, intercinente subinde populo הַלְלוּ יָה. Reliqui carminis pleraque (Vs. 11 — 17.) prodere aevum Davidicum. Arrisit haec sententia de Wettio in *der Kritik der Israelit. Gesch.* p. 215. duplici de causa, primo, quod non sit verisimile, Mosen sine praevia meditatione carmen haud breve, quale hoc ἐπινίκιον, fudisse (*der Gesang ist zu lang für ein Impromptu*); deinde, quod nonnulla hujus carminis loca seriorem poëtam arguant. Verum si recordemur facultatis, qua Arabes pollent, carmina extemporalia, eaque longiora, fundendi (plura ejusmodi carmina continent *Excerpta ex Anthologia veterum poetarum Arabicorum Hamasa dicta*, quae dedit A. Schultens ad calcem Grammaticae Arabiae Erpenianae a se editae; vid. e. c. ibi p. 360. 376. 404.), minus incredibile videbitur, Mosen admiratione tam mirificae liberationis plenum et gratissimi animi affectu abreptum tale carmen, quale hic le-

gimus, sine longa meditatione fudisse. Quod vero attinet serioris, Mose, aetatis vestigia, quae in hoc carmine deprehendere visi sibi sunt Nachtigall et de Wette, de iis videbimus in carminis interpretatione ad Vs. 17. seqq. Fuerunt quoque, qui dubium moverent, nec id inane, quomodo in tanta temporis brevitate tantus tot millium exercitus edoceri potuerit hoc canticum. Quibus responderunt alii, selectos fuisse sine dubio proceres populi, qui familiis in agmina divisis praeirent, ut dato signo in laudes effunderetur totus exercitus, concinentibus, quibus ingenium erat et canendi facultas. Praeterea, ut fit in cantu, repeti omnino poterant ab agmine verba, quae Moses cum selectiorum choro praecinuerat. Stropham denique primam viri facile ediscebant omnes; tunc vero sufficiebat, si reliquarum stropharum clausulam succinendo repeteret populi universitas. Carmen hoc per strophas decurrere, et ad unamquamque chori virorum stropham antiphona eadem respondisse chorum mulierum, quemadmodum Ps. CXXXVI. eadem semper ab altero choro repetuntur verba: כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ *quoniam benignitas ejus sempiterna est*, contendit Casp. Jac. Huth in Dissertat. *Canticum Mosis triumphale, Exod. XV, 1—21. augustum poëseos Hebraeorum exemplum*, Erlang. 1758. Totum carmen in strophas distinctum descriptum dedit, quas ad similitudinem Sapphici carminis decurrere ait, voce semper emphatica, nec rhythmis praecise adstricta, concisius et majestatice finiente; non tamen eodem metro procedere carmen, sed, prout plenum est figuris et affectibus, ita et strophis inaequalibus variare. In strophis distinguendis passim discedit a Clerico, qui in Commentario ad hoc Caput idem tentaverat, illumque audaciae arguit, quippe qui textum metro, quale sibi concepit, adaptarit. En primam stropham, qualem eam Huthius dedit!

אשירה ליהוה	Äschī-|răh Jā-|Jŏuah
כי גאה גאה	Ki|găŏb|gāāh
סוס ורכבו רמה	Sūs|v'rŏchbō|rāmāh
בים	Bāiām

Bellermann *Versuch über die Metrik der Hebräer* p. 159. seqq. hoc epinicium quadraginta Versibus Jambicis et Anapaesticis, plerumque quaternatiis, constare dicit, nec ὁμοιοτελεύτοις illud carere ostendit p. 214. In rotatilibus Pentateuchi codicibus, quibus in Synagogis Judaei utuntur, ex veteri praecepto carmen hoc (שירת הים *carmen maris* illis vulgo dictum) in triginta lineis scribitur, earumque prima modo ordinario. Dein alternatim, in prima linea bina spatia, simul sumpta novem literarum capacia, in altera totidem literarum capax spatium unum, relinquuntur, et ita quidem, ut unius lineae vacua spatia alterius scripturae, et vice versa, incumbant. Typis expressum hoc modo carmen nostrum reperies in Bibliis a Buxtorfio cum Rabbinorum Commentariis editis et in Pentateucho Furthae a. 1801. seqq. edit. (vid. *Notit. Libror.* Parti I. horum Scholiorum praemiss. p. XXXVII.) Vol. II. fol. 132. recto. Illum scribendi modum vocant אריח על גבי לבנה *scriptionem ad formam dimidii lateris super integro latere.* Peculiaribus Commentationibus hoc carmen illustrarunt Gerh. Jo. Lette in *Observatt. philologicc. critt. in augustissima Deborae et Mosis Cantica Jud. V. et Exod. XV. ex intimis Orientis penetralibus illustrata,* Leid. 1745., repetita in *Sylloge Dissertatt. sub praesidio A. et J. J. Schultens et N. G. Schroederi defensar.* Vol. I. p. 675. seqq.; Guil. Abrah. Teller *Uebersetzung des Segens Jacobs und Mosis, ingleichen des Liedes der Israeliten und der Debora, mit beygefügten praktischen Anmerkungen.* Hal. 1766., cui jungendae Ejusdem *Notae criticae et exegeticae in Genes. XLIX. Deut. XXXIII. Exod. XV. Jud. V., cum varr. lectt., interpretatione multor. alior. locor. V. T.*, ibid. eod. a.; C. Guil. Justi in *den National-Ge-*

sängen der Hebräer P. I. p. 1. seqq. Carmen in duas partes commode dispescitur; prior praesentia Dei celebrat miracula (Vs. 1—11.), posterior futura prophetice extollit Dei beneficia (Vs. 12—29.). Argumentum carminis incipit hisce verbis: אָשִׁירָה לַיהוָֹה כִּי־גָאֹה גָּאָה *Canam Jovae, quia extollendo se extulit se*, i. e. admodum potentem et magnificum sese ostendit. Verbum גָּאָה proprie de rebus corporeis, quae sese extollunt, ut de plantis (e. c. Job. VIII, 11.) et de aquis crescentibus (veluti Ezech. XLVII, 5.) dicitur, deinde ad animum translatum ejus *elationem*, in bonam et sequiorem partem, significat. Hic elationem, quae ex egregio facto nascitur, indicat, unde LXX. reddiderunt ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται, et Hieronymus: *gloriose enim magnificatus est.* Bene Aben-Esra: הראה גאותו וגו׳ *ostendit magnificentiam suam; nam equum, qui se efferre solet, et qui ei insedit equitem fortem, utrosque in mare dejecit.* Onkelos: אִתְגָּאֵי עַל גֵּיוְתְנַיָּא וְגֵיאוּתָא דִּלֵיהּ הִיא *extulit se super elatos, et elatio s. magnificentia ejus est.* Quod probat Jarchi, qui addit et alteram expositionem, sed quae minus simplex videtur, nimirum sensum esse: Deum valde exaltatum esse super omnes cantus, vel laudes, et quaecunque in laudem ejus dicta fuerint, longe superare; nec similem esse terrenis regibus, qui supra quam merentur, laudari solent.

2. עָזִּי וְזִמְרָת יָהּ *Laus mea et canticum est Jah.* עֹז, proprie *robur*, hinc *gloria*, *magnificentia*, et *laudem* designat, vid. Ps. VIII, 3. XXIX, 1. 1 Chron. XVI, 27. Sed LXX. βοηθός μου, *auxiliator meus.* Ceperunt nomen hebraeum prima et usitatiore *roboris* significatione, quasi עָזִּי esset vis, qua hostes mei, sine opera mea, deleti sunt. Sed *laudis* notio melius convenit addito זִמְרָת *cantus*, canticum. De terminatione feminina ־ָת stylo poëtico propria, vid. Gesenii *Lehrgeb.* p. 467. et 527. sequ. Cf. נַחֲלָת Ps. XVI, 6. et ad eum loc. not. De nomine יָהּ, i. q. יְהוָֹה vid. not. ad Jesaj. XII, 2.,

ubi eadem, quae hic verba exstant, ex hoc loco haud dubie transsumta. Vocem וְאַנְוֵהוּ Onkelos vertit: וְאֶבְנֵי לֵיהּ מַקְדָּשׁ *et aedificabo ei sanctuarium s. templum;* videlicet a verbo נָוָה *habitavit* (Habac. II, 5.), forma Hiphil, quae hic exstat, notaret *habitare facere, habitationem parare.* Sic Aben-Esra exponit: אושיבהו הנוה *faciam eum manere in habitaculo.* Quod tamen jactantius dictum foret, nec convenit parallelum וַאֲרֹמְמֶנְהוּ *et extollam eum.* Praeferenda Jarchii explicatio: אספר נויו ושבחו לבאי עולם *commemorabo pulchritudinem et laudem ejus iis, qui in mundum veniunt;* ut אַנְוֵהוּ proprie sit *decorabo eum* scil. laudibus, et נָוָה idem sit quod נָאָה *decorus, pulcher fuit,* unde נָאוֶה *pulcher.* Bene LXX. et Vulgatus; *καὶ δοξάσω αὐτὸν, et glorificabo eum.* אֱלֹהֵי אָבִי Moses Mendelii fil. recte exponit זה הוא אלהי אֲבותי *hic est Deus patrum meorum,* et ad וַאֲרֹמְמֶנְהוּ adscribit: ונאוה לי שארוממם אותו בשירי *et decet mihi ut eum carmine meo extollam.*

3. יְהוָה אִישׁ מִלְחָמָה *Jova est vir belli,* bellator, יְיָ מָרֵי נִצְחָן קְרָבַיָּא *Jova est dominus victor bellorum,* vertit Onkelos. Jarchi et Aben-Esra אִישׁ מִלְחָמָה exponunt בַּעַל מִלְחָמָה *dominus belli,* i. e. bellicosus, ut Nah. I, 2. Deus dicitur בַּעַל חֵמָה *dominus furoris,* i. e. furiosus. Samaritani, quod Deo indignum putarunt, si simpliciter *bellator,* sive *bellicosus* vocetur, legunt גבור במלחמה *potens in bello.* Simili de causa LXX. *συντρίβων πολέμους conterens bella* verterunt, ne forte, qui ex aliis gentibus haec legerint, existimarent, Hebraeos talem Deum colere, qui bellis delectetur. Quod addit, יְהוָה שְׁמוֹ *Jova est nomen ejus,* laudum divinarum summam complectitur, q. d. quid satis pro dignitate ejus dici potest? ipsum nomen indicat, eum summe excellentem esse; cf. not. supra ad VI, 3. 6.

4. מַרְכְּבֹת פַּרְעֹה וְחֵילוֹ יָרָה בַיָּם *Currus Pharaonis et exercitum ejus projecit in mare,* Quum verbum יָרָה

de jaculandis sagittis dici soleat (vid. 1 Sam. XX, 36. 37. Ps. XI, 2. LXIV, 5.), Aben-Esra his verbis significari existimat, Deum quam facillime currus et exercitum Pharaonis in mare projecisse, perinde ac si sagittam ex arcu emisisset. וּמִבְחַר שָׁלִשָׁיו טֻבְּעוּ בְיַם־סוּף *Et delectum praefectorum ejus* scil. projecit *in mare algae.* De שָׁלִשִׁים vid. not. supra ad XIV, 7. et de סוּף not. ad II, 3.

5. תְּהֹמֹת יְכַסְיֻמוּ *Abyssi texerunt eos.* In voce יְכַסְיֻמוּ, quae est tertia Futuri Piel verbi כָּסָה, R. Salomo Dubnensis in annotatione Commentario a Mose Mendelii fil. conscripto inserta observat, quatuor esse anomala, primum quod secunda radicalis ס caret Dagesch forti characteristico conjugationis Piel, scribi enim debebat, uti est Ps. CXL, 10. יְכַסֵּימוֹ. Sed hic excidit Dagesch ob subjectum Schva, ut supra X, 11. in מְבַקְשִׁים, et Genes. XXVI, 14. וַיְקַנְאוּ. Secundum ἀνώμαλον esse, quod tertia radicalis י (est enim כָּסָה pro כָּסַי) servata est, contra morem verborum tertiae radicalis He; neque tamen deesse alia exempla, ut Deut. VIII, 13. יִרְבְּיֻן, et Ps. XXXVI, 9. יִרְוְיֻן. Tertium, quod suffixo tertiae pluralis personae ם, additum est ו, id tamen stylo poëtico esse proprium, hinc in hoc cantico legitur יֹאכְלֵמוֹ Vs. 7., תִּמְלָאֵמוֹ Vs. 9., תּוֹרִישֵׁמוֹ eod. Vs., כִּסָּמוֹ Vs. 10. Quartum, idque gravissimum ἀνώμαλον esse, quod מוּ per Schurek pro מוֹ per Cholem ponitur; neque tamen similis anomaliae exempla deesse, ut cum infra XVIII, 26. יִשְׁפּוּטוּ ponitur pro יִשְׁפְּטוּ, et Ruth. VI, 8. תַּעֲבוּרִי pro תַּעַבְרִי. Tertiae personae masculinae pronomen suffixum מוּ (pro מוֹ) Aethiopibus esse communi usu receptum, observat Gesenius *Lehrgeb.* p. 210. יָרְדוּ בִמְצוֹלֹת כְּמוֹ־אָבֶן *Descenderunt in profunda sicut lapis*, qui statim fundum petit.

6. יְמִינְךָ יְהוָה נֶאְדָּרִי בַּכֹּחַ *Dextra tua, Jova*, qui *inclytus es robore*, magnificus virtute. נֶאְדָּרִי, Participium Niphal cum Jod paragogico, quale in מַשְׁפִּילִי, מַגְבִּיהִי,

aliis, est ad Jovam referendum; nam יְמִינְךָ est nomen feminei generis. Ad hoc si referre velis, sumendum erit, esse Adjectivum participiale femininum per apocopem literae ת Chaldaeis familiarem pro נֶאְדָּרִית. Sed prius illud praeferimus. יְמִינְךָ יְהוָֹה תִּרְעַץ אוֹיֵב *Dextera tua, Jova, confregit inimicum*, Futurum pro Praeterito. Vel potest verti: *confringit* inimicum. Nam Futura actum continuum quandoque denotant. Unde Jarchi sic exponit: היא תמיד רועצת ומשברת האויב *assidue confringit et conterit inimicum.*

7. וּבְרֹב גְּאוֹנְךָ תַּהֲרֹס קָמֶיךָ *Et magnitudine excellentiae tuae*, summa tua potentia, *destruis eos, qui adversus te surgunt.* Quod Onkelos sic reddidit: תְּבַרְתִּנּוּן לְדְקָמוּ עַל עַמָּךְ *confregisti eos, qui surrexerunt contra populum tuum.* Similiter Jarchi ait, eos qui insurgunt contra Israelem, populum Dei, contra Deum insurgere. Atque ad id confirmandum citat illud Ps. LXXXIII, 3. 4. *En! hostes tui tumultuantur, et osores tui efferunt caput; adversus populum tuum astute agunt.* Jonathan quoque haec verba sic explicavit: *dirues muros inimicorum populi tui.* תְּשַׁלַּח חֲרֹנְךָ יֹאכְלֵמוֹ כַּקַּשׁ *Immittis excandescentiam tuam, consumit eos ut stipulam*, ut ignis stipulam consumit, hoc est, quam celerrime et sine negotio. Ad hostes suos perdendos, inquit Aben-Esra, Deo non est opus armis ferreis, sola ira sua potest hoc facere. Similis comparatio est Jesaj. V, 24.

8. וּבְרוּחַ אַפֶּיךָ *Et spiritu*, i. e. flatu *narium tuorum*, Quamquam *flatus* proprie נְשָׁמָה dicitur. Utrumque simul legitur Ps. XVIII, 16. Videtur ventum intelligere quo pulsi sunt maris fluctus, aut Dei sermonem, qui non sine spiritu effertur. Hinc Onkelos reddidit: בְּמֵימַר פּוּמָךְ per *sermonem oris tui.* Sed Jarchi *iram* Dei indicari existimat, notatque, Scripturam de Deo tanquam de homine loqui; cum enim homo irascitur, spiritum e nasu ejus egredi solere. Confert locum similem

Job. IV, 9. מִנִּשְׁמַת אֱלוֹהַּ יֹאבֵדוּ וּמֵרוּחַ אַפּוֹ יִכְלוּ *a flatu Numinis perierunt, a spiritu nasi ejus consumti sunt.* LXX. quoque nostra verba ita vertunt: διὰ πνεύματος τοῦ θυμοῦ σου. Theocritus I, 18. χολὴ ποτὶ ῥινὶ κάθηται, *ira naso insidet.* נֶעֶרְמוּ מַיִם *Coacervatae sunt aquae.* Jarchi נֶעֶרְמוּ exponit ex illo Cant. VII, 2. עֲרֵמַת חִטִּים *acervus tritici.* Onkelos autem interpretatur: חֲכִימוּ מַיָּא *sapienter egerunt aquae.* Quasi hic, ut alibi עָרַם *sapientem s. callidum esse* denotaret; quod sane sensus non patitur, nisi ad metaphoram, quod minime opus est, confugiamus. Praeterquam autem quod radici עָרַם et *coacervandi* notionem inesse, ostendit illud saepius occurrens עֲרֵמָה, et verba, quae proxime sequuntur, recte, notante Jarchio, istum hoc in loco sensum esse docent. Sunt autem haec: נִצְּבוּ כְמוֹ־נֵד נֹזְלִים *Steterunt instar cumuli fluenta.* De voce נֵד cf. not. ad Ps. XXXIII, 7. Onkelos כְּמוֹ־נֵד vertit כְּשׁוּר *sicut murus.* Syrus ܐܝܟ ܒܙܩܐ *quasi in utribus*, et Graecus Venetus interpres, quem edidit Ammon V. S. V., ἔστησαν ὥσπερ ἀσκὸς ῥέοντα, *steterunt sicut uter fluenta.* נֵד cum נֹאד confuderunt, ut plures veteres interpretes Psalmi loco modo laudato. Cf. Ammonii *Commentat. de usu indole et aet. vers. Gr. Ven.* p. 44. Verbum קָפְאוּ Vulgatus vertit *congregatae sunt.* Minus accurate, nam vox Hebraea *coagulationem*, vel *congelationem* denotat. LXX. ἐπάγη τὰ κύματα, *concretae sunt undae.* Aben-Esra exponit per נקרשו *congelatae seu condensatae sunt*, ut aqua gelu constringi solet. Similiter Chaldaeus Job. X, 10. pro תַּקְפִּיאֵנִי habet קְרַשְׁתָּ יָתִי. Jarchi ex isto Jobi loco hunc exponit, et ait, sensum esse, שהוקשו ונעשו כאבנים *obduruisse* fluctus *et factos esse instar lapidum.* בְּלֶב־יָם *in corde maris*, id est, באמצע הים *in medio maris*, ut exponit Aben-Esra, qui notat, medium rei vocari *cor*, quod cor in medio corporis (כנגד רוחב הגוף *respectu latitudinis corporis*) collocetur. Hoc rectius videtur, quam quod dicit Jarchi,

sacros scriptores rei radicem et robur (עקרו וחוקבו של דבר) *cor ejus* appellare. Illud autem monendum est, *cor* non semper praecise medium rei significare, sed id *in corde* rei esse dicitur, quod *in ea* est. Ezech. XXVII. 4. Tyrus dicitur sita fuisse בְּלֵב יַמִּים *in corde marium,* quum tamen, uti Vs. 3. habetur, עַל מְבוֹאֹת יָם *ad introitum maris* sita fuerit. Cf. not. supra ad XIV, 16.

9. תִּמְלָאֵמוֹ נַפְשִׁי *Implebitur iis anima mea, saturabitur eorum divitiis desiderium meum.* נֶפֶשׁ constat haud raro significare facultatem illam, qua appetimus, vid. Gen. XXIII, 8. 2 Reg. IX, 15. — תִּמְלָאֵמוֹ Jarchi exposuit תמלא מהם. Sed verbum מָלֵא jungere sibi solet nomen rei, qua quis aut quid repleri dicitur, in Accusativo; vid. Gesenii *Lehrgeb.* p. 807. אָרִיק חַרְבִּי *Evacuabo gladium meum,* i. e. ut Onkelos vertit, אֶשְׁלוֹף חַרְבִּי *extraham gladium meum,* educam e vagina. Fusius de hac loquutione disputat Jarchi, quum gladius non evacuetur, sed vagina, quemadmodum legimus Gen. XLII, 35. מְרִיקִים שַׂקֵּיהֶם *evacuantes saccos,* et observat, verbum הֵרִיק non solum dici de vase, quae evacuatur, verum et de re quae egreditur, ut Jerem. XLVIII, 11., ubi non scribitur הוּרַק כְּלִי *evacuatum est vas,* sed הוּרַק מִכְּלִי *evacuatum est,* vinum *e vase.* תּוֹרִישֵׁמוֹ יָדִי *Perdet eos manus mea.* LXX. κυριεύσει ἡ χείρ μου *dominabitur manus mea.* Cui affinis Tremelliana interpretatio, *asseret eos in haereditatem.* Nam quod quisque haereditate possidet, in illud dominium habet. Sed hoc loco vix dubium, הוֹרִישׁ esse *exterminandi, delendi* significatu capiendum, quo et Num. XXXIII, 55. Ps. XLIV, 3. et alias legitur. Ita h. l. Onkelos: תְּשֵׁיצֵינוּן *exscindet eos,* et Hieronymus: *interficiet eos.*

11. מִי־כָמֹכָה בָּאֵלִים יְהוָה *Quis sicut tu, tibi similis, inter Deos?* בָּאֵלִים Jarchi exponit בחזקים *inter fortes.* Sed multo gravior erit sententia, si אֵלִים *deos* interpretamur, ut Ps. XXIX, 1., ad quem loc. cf. not. —

LXX. hic recte ἐν θεοῖς posuerunt. Apposite Grotius comparat illud Hesiodeum de Jove;

Αὐτὸς γὰρ πάντων βασιλεὺς καὶ κοίρανός ἐστιν
Ἀθανάτων; σέο δ' οὔτις ἐρήρισται κράτος ἄλλος.

Omnibus ille herus est diis immortalibus et rex, nec quisquam est illi qui vi contendere possit. נֶאְדָּר בַּקֹּדֶשׁ *Magnificus in sanctitate*, insigni sanctitate praeditus. LXX. ἐν ἁγίοις, quod est casus obliquus a recto τὰ ἅγια quo *templum* denotatur, idem *coelum*, uti, ex quorundam sententia, Ps. XX, 3. Sed ibi templum intelligendum, de quo hoc loco nequit cogitari. נוֹרָא תְהִלֹּת *Timendus laudibus.* Sed נוֹרָא haud raro *summe venerandum*, *augustum* denotat, itaque cum nomine *laudis* junctum significat eum, qui colendus est maxime laudibus, qui cum summa reverentia laudandus est. Similiter Arabibus a هَابَ (pro هَيِبَ) *formidavit*, *veritus fuit*, مَهَاب, مَهِيب, مَهُوب est *vir venerandus*.

12. נָטִיתָ יְמִינְךָ *Extendisti dextram tuam*, nonnisi levi dexterae tuae motu opus erat ad illos perdendos. תִּבְלָעֵמוֹ אָרֶץ *Deglutivit eos terra*, vasto baratlıro, quo aquas marinas complectitur, excepit.

13. נָחִיתָ בְחַסְדְּךָ עַם־זוּ גָּאָלְתָּ *Duces benignitate tua populum hunc quem redemisti*, liberasti. Praeteritum נָחִיתָ Aben-Esra recte notat pro futuro usurpari, quod ipsum valet de eo quod sequitur: נֵהַלְתָּ בְעָזְּךָ אֶל־נְוֵה קָדְשֶׁךָ *deduces* scil. eum, populum, *potentia tua ad habitationem sanctitatis tuae*, eâ Aben-Esra intelligit Sinai montem, super quem divina gloria habitavit. Sed videtur potius terra Cananaea intelligi, quam Jova, Hebraeorum tutelare numen, sedem quasi sibi elegit; cf. infra Vs. 17. et Jerem. L, 19. De verbo נֵהֵל, quod proprie *leniter et provide ducere*, *ut greges aquatum ducuntur*, denotat, vid. not. ad Ps. XXIII, 2.

14. שָׁמְעוּ עַמִּים *Audient populi.* Praeteritum et hic, ut Versu, qui praecedit, pro Futuro poni, docet res ipsa; nondum enim haec audire potuerant vicinae gentes, sed brevi auditurae erant. Sequitur Futurum יִרְגָּזוּן *treme-bunt;* sed tum redit ad Praeteritum: חִיל אָחַז יֹשְׁבֵי פְּלָשֶׁת *timor apprehendit incolas Palaestinae.* Famam brevi spargendam ejusque effectum quasi jam sparsam describit.

15. De nomine אַלּוּף, principibus Edomiticis proprio, vid. not. ad Genes. XXXVI, 15.

16. בִּגְדֹל זְרוֹעֲךָ *Magnitudine brachii tui,* potentiae tuae. Adjectivum גָּדוֹל hic sumitur neutraliter et substantive, quasi *magnum,* i. e. magnitudo. יִדְּמוּ כָּאָבֶן *Quiescent instar lapides,* i. e. non audebunt Israelitis armata manu obviam ire, sed patientur juxta suos fines transire. LXX. ἀπολιθωθήτωσαν *lapidescant,* i. e. metu rigeant, immobilesque sint. Hieronymus: *fiant immobiles quasi lapis.* Sed orationis series suadet Verbum in Futuro usurpari. עַד־יַעֲבֹר עַמְּךָ יְהוָה עַד־יַעֲבֹר עַם־זוּ קָנִיתָ *Donec transierit populus tuus, Jova, donec transierit populus, quem acquisivisti,* liberatione videlicet ex Aegyptiaca servitute. עַד־יַעֲבֹר *donec transierit,* i. e. per eorum fines in Cananaeam ingressus fuerit. Onkelos, approbante Jarchio, haec sic interpretatur: *donec transierit populus tuus, Jova, Arnonem, donec transierit populus quem redemisti, Jordanem.* Quasi scilicet ob trajectionem duorum fluviorum, Arnonis, et Jordanis, illud עַד־יַעֲבֹר sit repetitum. Aben-Esra ait ideo verba ista repetita esse, quod Israelitae montem Seir per multos dies circumiverint. Argutiae! Ista eorundem verborum repetitio concitatum affectum exprimit, qualis in cantantibus et triumphantibus esse solet. Cf. Ps. XLVII, 7. LXVIII, 16. LXXV, 2.

17. תְּבִאֵמוֹ וְתִטָּעֵמוֹ בְּהַר נַחֲלָתְךָ *Duces eos et plantabis eos in monte haereditatis s. possessionis tuae,* habitationem stabilem eis concedes, metaphora ab arbori-

bus desumta, quae cum in terra altiores radices egerint, non facile inde evelli possunt. Innuit igitur firmam et certam sedem, cui opponitur habitatio vaga et incerta, qualis est eorum, qui subinde sedem mutant, et de loco in locum migrant. Sic et apud Amosum IX, 15. Deus dicit: *plantabo eos in terra eorum*, pro: fixas et stabiles sedes dabo. Cf. Ps. XLIV, 3. et LXXX, 9. Vel possunt, cum Aben-Esra, verba in Futuro posita in Optativo sumi, ut sit precatio: *adducas et plantes eos*. Mendelii fil. in Commentario initio hujus Versus e praecedente עַד repetendum censet, ut cum superiore cohaereat hoc sensu: quiescant populi illi vicini, non audeant nos adoriri, donec tu, Deus eos, Hebraeos, introduxeris in Cananaeam, et in ea stabiliveris. *Monte possessionis Dei*, i. e. quem Deus possidet, non significatur mons Zion, ut nonnulli existimant, sed, uti bene observat Aben-Esra, terra Cananaea, quae montosa est, quae Deut. III, 25. הָהָר הַטּוֹב *mons ille bonus* dicitur. Et Ps. LXXVIII, 54. inter beneficia, quae in populum suum Deus contulit, memoratur et hoc, quod illum adduxit: אֶל־גְּבוּל קָדְשׁוֹ *ad terminum suum sanctum*, i. e. ad terram quam sibi consecrarat, et ad הַר־זֶה קָנְתָה יְמִינוֹ *montem illum quem acquisivit dextera sua*, quo itidem Cananaea designatur, vid. not. ad illum loc. Hic vero *montem illum quem sibi possidendum elegit*, i. e. terram Cananaeam et vocat מָכוֹן לְשִׁבְתְּךָ פָּעַלְתָּ יְהוָה *locum quem sedi tuae parasti Jova*. פָּעַל hic vel valet *parare*, ut Ps. LVIII, 3. *Parasse* autem sibi sedem dicitur Deus, quod de ea capienda cogitaret. Vel, quod praeferimus, potest Praeteritum פָּעַלְתָּ pro Futuro sumi: *quem sedem tibi facies*, sive faciendam apud te constituisti. Certe in Futuro sumendum est quod sequitur: מִקְּדָשׁ אֲדֹנָי כּוֹנְנוּ יָדֶיךָ ad *sacrarium, o Domine*, quod *parabunt manus tuae*, quod tibi in terra ista condendum curabis. Mosen jam tunc, cum populum ex Aegypto educeret, et in eo esset, ut rempublicam conderet, quae in terris sanctissima foret (cf. infra XIX,

6.), de sacrario cogitasse, quod in terra patria quondam Deo erigendum esset, nemini mirum esse potest. Neque igitur est, cur ob sacrarii mentionem hoc loco hymnum hunc seriori Mose aetati assignemus. Dagesch forte literae ק in voce מִקְּדָשׁ impositum mere euphonicum est. Cf. Gesenii *Lehrgeb.* p. 87. Accentu Sakeph-gadol nomini illi apposito divellitur ab אֲדֹנָי, atque hoc in Vocativo capiendum esse innuitur.

19. Aben-Esra hunc Versum hymno accenset, quippe in quo celebretur ingens illud prodigium, quod Pharaonis copiae fluctibus submersae essent, dum Israelitae eundem illum maris sinum exsiccatum trajicerent (vid. not. supra XIV, 29.). In rotatilibus quoque, quibus Hebraei in synagogis utuntur, hic Versus eo modo est scriptus, quo reliqua carminis sunt exarata (vid. supra p. 289.). Verum recte Moses Ben-Nachman, cui et Moses Mendelii fil. adstipulatur, videtur observare, hunc Versum nihil habere poetici, et quod carminis speciem prae se ferat; stylum potius esse talem, qui simpliciter narranti quid conveniat (ואיננו כלשון השירה והנבואות לפי שהמאמרים ארוכים כלשון ההגדה הפשוטית) Sane illud Vs. 18. *Jova regnabit in aeternum et perpetuo!* aptam et dignam hymni sublimis clausulam facit, post quam hic Versus languidus comparet. A qua sententia quamvis non sit alienus Justi *Nationalgesänge der Hebr.* P. I. p. 51., malit tamen hunc Versum pro ultima carminis stropha habere, quae ab universa multitudine decantata esset (*Schlufschor*). Nos quidem cum Mose Mendelii fil. carmen Versu 18. claudimus, et hunc Versum jungimus duobus, qui sequuntur (20. 21.), ut brevem notam historicam, quae hymno adjecta est. Subaudiri potest illius initio: *sic igitur cecinit Moses*, aut simile quid, *cum ingressus est Pharaonis equitatus in mare.* Ita כִּי erit pro כַּאֲשֶׁר positum, uti et R. Samuel Ben-Meir exponit. Idque sequutus Moses Mendelii fil. sic vertit: *Dieses geschah, als Pharaos' Pferde mit Kriegswagen und Reuterey ins Meer hineingiengen*, rel.

20. Mirjam, sive, ut LXX. nomen efferunt, Μαριάμ, vocatur נְבִיאָה, uti Debora Jud. IV, 4., ob poëticam et musicam facultatem, quae duae apud antiquos, cum Hebraeos tum exteros, semper erant conjunctae. נָבִיא enim, ut Latinorum *vates*, saepe tantum poëtam designat, qui facta Dei canebat; sive id factum sit adhibitis instrumentis musicis, sive sine eis. Ita 1 Chron. XXV, 1. 2. 3. cantores a Davide constituti, נְבִיאִים dicuntur, additurque eos *prophetasse*, i. e. cecinisse *in citharis*, et *prophetasse in celebrando et laudando Jova*, i. e. laudem Jovae cecinisse. Cur Mirjam hic אֲחוֹת אַהֲרֹן *soror Aaronis* tantum vocetur, quum et Mosis esset soror, plures ex Hebraeis interpretes futiles causas afferunt. Veram haud dubitamus vidisse R. Samuelem Ben Meir, vocari Mirjamam fratris majoris natu tantum sororem, tacito, brevitatis causa, nomine fratris junioris. אֶת־הַתֹּף בְּיָדָהּ *Tympanum manu tenens.* Hoc instrumentum musicum saepe in V. T. occurrit, et fere semper ut instrumentum a feminis tractatum, vid. Judic. XI, 34. 1 Sam. XVIII, 6. Ps. LXVIII, 26. Jerem. XXXI, 4. Etiamnum hoc unicum in Oriente est instrumentum, quod a feminis tractari solet, Arabice dicitur دُفّ, unde Hispanicum *Adufe.* Golius in *Lexico Arabico* p. 840. illud instrumentum describit ita: *Est*, inquit, *telia sive circulus unam modo subtensam habens in medio membranam, et hinc illinc in laterum incisuris crepitacula aerea, quae in axiculo inter se collisa tinnitu suo suaviter temperant complosae membranae boatum.* Cf. Niebuhr *Reisebeschreib.* P. I. p. 180. sequ., ubi et Tab. XXVI. delineationem ejus tympani dedit. Vid. et *das alte und neue Morgenl.* P. II. p. 22. וַתֵּצֶאןָ כָל־הַנָּשִׁים אַחֲרֶיהָ *Et egressae sunt omnes feminae post eam*, i. e. subsequentibus omnibus mulieribus. Ad quae verba illustranda facit quod narrat Lüdeke in *Expositione brevi Locor. Sacr. ad Orientem sese referentium* (Hal. 1777.) §. 42. p. 39. *Occasionibus solemnibus tam religiosis quam civilibus,*

chori sexus utriusque sed unius cujusque separatim cum saltatione vel potius processione et musica instituuntur. Conf. Shaw, p. 355. vers. germ. et *das alte und neue Morgenl.* P. II. p. 21. וּבִמְחֹלֹת LXX. καὶ (μετὰ) χορῶν quod sequutus Clericus: „*et in choris*, i. e. in choris divisae, quarum alter aliquot Versus praecinebat, alter respondebat, uti Vs. sequ. dicitur.“ Sed מְחֹלֹת potius saltantium et tripudiantium choreas significat, a חוּל *in orbem ire*. Neque aliter illud nomen capi potest infra XXXII, 19. et Jerem. XXXI, 4., quibus locis plane ineptus est *tibiarum* s. *fistularum* significatus, quem alii nomini illi tribuunt.

21. וַתַּעַן לָהֶם מִרְיָם וגו׳ *Et respondit iis Mirjam* rel. „Verbum עָנָה, quod vulgo est *respondere*, non raro etiam *primum loqui* significat, ut Deut. XXVI, 5. Ubi de canticis sermo est, promiscue *praecinere* et *respondere* sonat. Sic 1 Sam. XXI, 11. *Nonne huic* יַעֲנוּ *canebant: occidit Saul millia sua, David vero sua decem millia?* Paulo plenius res narratur XVIII, 7. וַתַּעֲנֶינָה הַנָּשִׁים *Et respondebant mulieres saltantes, et dicebant: occidit* rel. Aliae nimirum dicebant: הִכָּה שָׁאוּל בַּאֲלָפָיו *percussit Saul millia sua*, aliae vero respondebant: וְדָוִד בְּרִבְבֹתָיו *David vero sua decem millia*, qui sunt duo Versus ὁμοιοτέλευτοι. Erant, ut loquitur sponsus Cant. VI, 12., מְחֹלַת הַמַּחֲנָיִם *chori duorum agminum*, quorum unus versiculum unum, alter alterum canebat. Atque hinc עָנָה aliquando *canere* significat, ut infra XXXII, 18.“ Cleric. Ceterum observat Moses Mendelii fil., si Mirjam responderit mulieribus; pro לָהֶם ponendum fuisse לָהֶן. Sed verisimile esse, illud לָהֶם referendum esse ad Mosen et Israelitas, ut virorum choro responderit, Mirjama praecinente, chorus mulierum. Nihil tamen obstat, quo minus לָהֶם referatur ad mulieres, quae proxime antea memorantur, quum nec alia ejusdem ἀκυρίας exempla desint, vid. e. c. Ezech. XIII, 20. Ruth. I, 22., et cf. Gesenii *Lehrgeb.* p. 791. Praeterea alternantes chori

nonnisi haec, quae hic exprimuntur verba: *canite Jovae*, et quae sequuntur, e Versu primo repetita, singulis Versibus, quos Moses cecinit, intercinisse videntur, pro more talium canticorum. Cf. *das alte und neue Morgenland.* P. II. p. 24.

3. *Israelitae trajecto sinu Arabico proficiscuntur per desertum Schuricum ad Maram, ubi aqua amara dulcis redditur, et hinc pergunt ad Elimos. Cap. XV, 22—27.*

Cap. XV, 22. מִדְבַּר־שׁוּר *Desertum Schur*, inter Palaestinam et Aegyptum, vid. not. ad Genes. XVI, 7. Idem desertum Num. XXXIII, 6. 8. *Etham* vocatur; et quum supra XIII, 20. eodem nomine dicatur locus, ubi Israelitae castra metati sunt ante quam sinum Arabicum transirent; nonnulli collegerunt, Israelitas e mari non recta via in adversum littus, sed semicirculo in mari facto, in littus Aegyptium rediisse. Sed recte jam monuit Clericus, verisimile esse, ab oppido Etham, ad occidentale sinus Arabici litus sito, in deserti finibus, nomen esse factum toti illi solitudini, non modo ad occidentem sinus Suesensis sitae, sed etiam ad orientem porrectae, adeoque intimum sinus recessum ambitu suo complectenti.

23. וְלֹא יָכְלוּ לִשְׁתֹּת מַיִם מִמָּרָה *Non potuerunt bibere aquas Marae.* Fontes etiamnum ostenduntur septem horis ab urbe Sues dissiti, in littore Arabico, *Ain el Muse*, sive *Ajjoun Musa*, i. e. fontes Mosis dicti; qui, quia sunt amari, dicuntur iidem esse ac ii, de quibus hic sermo est. Eorum etiam meminit Plinius, *Hist. Nat.* Lib. VI. c. 29. aitque, *Ptolemaeum Philadelphum duxisse fossam a Nilo ad Erythraeum mare, usque ad fontes amaros, ut illud conjungeret cum Nilo.* Sed situs obstat, quo minus ii fontes amari hic possint intelligi. Postquam enim mare transiissent Israelitae, eo, quo supra dicimus loco, non opus fuit triduo ad absolven-

dum iter ad Aijoun Mousa, qui locus dimidia tantum horae parte a littore maris Erythraei abest, ex Niebuhrii observatione, *Descript. Arab.* p. 403. Sed magis meridiem versus in littore Arabico fons amarus in valle quadam invenitur, ubi Maram fuisse verisimilius est. Pocock *Descript. Orient.* P. I. p. 234. vers. germ. tradit, sedecim horarum iter austrum versus ab Aijoun Musa esse montem, *Marae* nomine, ad cujus occidentem haud procul a mari reperiri fontem salsuginosum, *Bir-hammer* dictum, cujus aquae forsan a Mose dulces redditae fuerint. In tota vero illa regione aqua puteorum, qui excavantur, amara sive salsa est, et ad potandum plane inutilis; fortasse ob nitrum, quo haec terra referta est, quo ejus etiam superficies lucet; vid. Petr. Bellonium in *Observatt. Singul.* Lib. II. c. 57. 59. et Petr. Vallensem in Epist. XI, Cairo data, §. 10. Cf. et *das alte u. neue Morgenl.* P. II. p. 27.

25. וַיַּשְׁלֵךְ אֶל־הַמַּיִם וַיִּמְתְּקוּ הַמָּיִם *Et projecit* (lignum) *in aquam, et dulcis est facta.* Quaeritur, an aqua dulcis facta sit virtute, quae ligno inesset, an singulari voluntate divina? Prius videntur verba Mosis suadere, alioqui si miraculo hoc factum fuisset; non opus erat certam speciem ligni Mosi ostendi, quam in aquam injiceret, poterat hanc in rem uti virga Dei, qua jam alia miracula ediderat. Quodnam autem lignum hoc fuerit, definiri non potest. Arabibus hodie in illa regione degentibus ejusmodi arbor ignota est, ut Niebuhr testatur, *Descript. Arabic.* p. 403. Attamen ex Forskalii chartis haec adfert (Praefat. p. XLIII.): *Lignum pro corrigenda aqua falsa. Targum Jonath. arbor aquatica amarissimo flore magno roseo, nomine Chald.* הרדופני (*hirdophne*). *Karaitis in Kahira traditio, fuisse Nerium Oleander.* Id quidem certum est, plura extare ligna, quae hanc vim habent, ut aquis salsis injecta, eas dulces et potabiles reddant. Quum Hispani in Florida recens inventa dulcium aquarum penuria laborarent, Xi-

menes ligni Sassafras ope huic malo medebatur. Eadem virtus inest arbori cuidam in littore Coromandel nascenti, quae in lingua Tamulica Nellimaram vocatur, cujus ligno illarum regionum incolae uti solent ad aquas salsas dulces reddendas. Quum illic in horto Missionariorum ob pluviae penuriam fons quidam salsus fieret, per ramum arboris illius injectum, aqua rursus dulcis reddebatur. Vid. *Ostindische Missionsgeschichte*. Fasc. 32. Hal. 1787. p. 874—876. et Michaelis *Biblioth. Oriental. Nov.* P. V. p. 51. 52. Cf. *das alte und neue Morgenl.* P. II. p. 28. seqq. שָׁם שָׂם לוֹ חֹק וּמִשְׁפָּט *Ibi* (Deus) *praecepta ei* scil. populo *dedit.* Deum esse intelligendum, qui leges dederit, nec Mosen, apparet ex iis, quae sequuntur. Ceterum haud constat, quaenam leges illae fuerint. De toto legum Mosaicarum systemate sermo esse non potest, hae enim deinceps demum populo datae sunt ad montem Sinai. Si autem verba de legum quarundam promulgatione accipiuntur, sensus Vs. 26. obscurus erit et imperfectus. Igitur cum Dathio haec verba intelligo tantum de ea adhortatione ad obedientiam Deo praestandam, quae sequitur. וְשָׁם נִסָּהוּ *Et ibi probavit eum*, populum, scil. per sitim. Exploravit fidem ac patientiam eorum deducendo in locum, ubi erant aquae potui non aptae.

26. כָּל־הַמַּחֲלָה אֲשֶׁר שַׂמְתִּי בְמִצְרַיִם *Omnem morbum, quem immisi Aegyptiis, non immittam tibi.* Intelligi videntur morbi Aegypto peculiares, praesertim cutis, quorum causa aqua mala et corrupta est. רֹפְאֶךָ *Qui te curo*, i. e. qui tibi mederi potest. Quod non modo de morbi curatione, sed de conservatione valetudinis intelligendum.

27. וַיָּבֹאוּ אֵילִמָה וְשָׁם שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה עֵינֹת וְשִׁבְעִים תְּמָרִים *Tum Elimos pervenerunt. Ibi duodecim fontes erant et septuaginta palmae.* Ex eo, quod palmae ibi erant, colligi potest, aquas dulces et bonas fuisse, quum sine eis non feliciter proveniant, illae arbores. Ceterum videtur Elim in ea valle fuisse, quae hodie *Girondel*

vocatur, duo milliaria Germanica ab urbe Tor. Invenerunt ibi et qui recentioribus illas oras adierunt fontes et palmas plures. Breidenbach in Descript. itineris anno 1483. e monte Sinai Cahiram facti: *Porro inclinata jam die in torrentem incidimus dictum Orondem, ubi figentes tentoria propter aquas, quae illic reperiebantur, nocte mansimus illa. Sunt enim in loco isto plures fontes vivi, aquas claras scaturientes. Sunt et palmae multae ibi, unde suspicabamur illic esse desertum Helym.* Shaw novem fontes ibi invenit (p. 272. vers. germ.) et fere duo millia palmarum. Hanc regionem multis fontibus irriguam et ob arborum multarum umbram valde amoenam et ad castra ponenda aptissimam esse, testati etiam sunt Pocock *Descript. Orient.* P. I. p. 234. 235. vers. germ. et Niebuhr *Descript. Arabiae* p. 403. et *Reisebeschreib.* P. I. p. 228. Qui et ipsi conjecerunt, Elim in illa fuisse regione.

4. *Israelitae ab Elimis in Sinicum desertum proficiscuntur, ubi iis coturnices et manna suppeditantur. Cap. XVI.*

Cap. XVI, 1. וַיָּבֹאוּ אֶל־מִדְבַּר־סִין וגו׳ *Et venerunt ad desertum Sin, quod est inter Elim et Sinai.* Pocock *Descript. Orient.* P. I. p. 235. observat, si Elim in valle Girondel fuerit (vid. not. ad XV, 27.), credibile esse, Hebraeos illinc iter continuasse juxta mare in valle quadam longius protenta, et hic illic quinque vel sex milliaria (Anglica) lata, et ad austrum usque ad mare erythraeum porrecta. Eam vallem videri desertum *Sin* fuisse. Ab urbe סִין, quae Ezech. XXX, 15. memoratur, desertum, de quo hic Moses, nomen accepisse, uti putat Gesenius in *Lexico min.* p. 448., vix est credibile. Nam urbs illa Sin, quam Graecorum Romanorumque *Pelusium* fuisse, ostendimus ad Ezechielis locum laudatum, ad ultimum orientem versus Nili ostium, quod Pelusiacum

dicebatur, sita fuit, quam inter et desertum hic memoratum plus quam viginti milliarium Germanicorum iter fuerit. Hieronymus *Epist. ad Fabiolam de XLII. mansionibus Israelitarum in deserto* (in edit. Vallars. T. I. Ep. 78.): *Sciendum, quod omnis usque ad montem Sinai eremus Sin vocetur, et ex tota provincia etiam locus nomen unius mansionis acceperit, sicut Moab tam urbis quam provinciae nomen est.* Ceterum antequam in desertum Sin pervenirent Israelitae, castra metati fuerant ad mare, uti refertur Num. XXXIII, 10, 11. Hic vero ea mansio omittitur, quod nil memoratu dignum in ea accidisset.

2. Causam, cur murmurarint Israelitae contra Mosen et Aaronem, Hebraei post Jonathanem, paraphrasten, tradunt hanc, quod tunc defecerit commeatus, quem secum ex Aegypto duxerint, hinc vastum et incultum desertum ingressos metuisse, ne fame perirent. Neque tamen videtur omnibus cibus defuisse, quum plerique Israelitarum pecora possiderent. Sed in tanta multitudine non pauci erant egeni, qui in ipsa Aegypto pecore caruerant, et aliis alimentis sustentati fuerant. Hi in hisce solitudinibus, illis destituti, esuriebant. Sed et pecus, inopia aquae et pascuorum minui in dies necesse fuit. Vid. infra Cap. XVII, 3.

3. מִי־יִתֵּן מוּתֵנוּ בְיַד־יְהוָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם *Utinam manu Jovae in Aegypto interiissemus.* בְּיַד יְהוָה *Per manum Dei*, i. e. plagis illis a Deo Aegyptiis immissis; intelligunt praecipue ultimam, qua omnes primogeniti mortui erant.

4. הִנְנִי מַמְטִיר לָכֶם לֶחֶם מִן־הַשָּׁמָיִם *Faciam, ut depluat vobis panis e coelo*, pluviae in modum demittam vobis ex aëre cibum. Intelligitur Manna, quam Orientalium regionum incolae, et ipsi quoque rerum naturalium scriptores Arabici, tanquam ros e coelo delabi putant; vid. infra ad Vs. 15. וְלָקְטוּ דְבַר־יוֹם בְּיוֹמוֹ *Et col-*

ligent rem diei in die suo, i. e. colligent quotidie quantum in diem sufficiat. Jarchi: *Cibum necessarium diei colligent quovis die, sed non colligent hodie quod die crastino est comedendum.* לְמַעַן אֲנַסֶּנּוּ הֲיֵלֵךְ בְּתוֹרָתִי אִם־לֹא *Ut eum tentem, iturusne sit in lege mea nec ne*, i. e. ut occasionem ipsis suppeditem pronam suam voluntatem in exsequendis praeceptis meis demonstrandi. Jarchi non incommode haec refert ad praecepta circa mannam asservandam, videlicet ne eam in crastinum reservarent, neve in Sabbatho ad eam colligendam exirent.

5. בַּיּוֹם הַשִּׁשִּׁי *Die sexto* a descensu mannae. וְהֵכִינוּ אֵת אֲשֶׁר־יָבִיאוּ *Et parabunt* ad usum hujus et sequentis diei septimi *quod afferunt*, quod colligunt et domum portant. וְהָיָה מִשְׁנֶה עַל אֲשֶׁר־יִלְקְטוּ יוֹם יוֹם *Et erit duplo plus, quam quod colligent singulis diebus*, nempe aliis praeter diem sextum.

6. עֶרֶב וִידַעְתֶּם כִּי יְהוָֹה הוֹצִיא אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם *Vesperi tunc intelligetis, quod Jova eduxit vos e terra Aegypti.* Israelitae dixerant (supra Vs. 3.), Mosen et Aaronem ipsos eduxisse; Moses igitur, uti recte observat Jarchi, ex adverso dicit, eis notum fore, quod non ipse Mose et Aaron, sed ipse illos eduxerit. Similiter et Aben-Esra notat, haec verba ad ista quae Vs. 3. habentur respicere. Atque addit, eum in finem, ut Israelitae cognoscerent, Deum ipsos eduxisse, duo facta esse miracula, nempe unum vesperi, eo ipso die, quo eos alloquutus est Moses, alterum autem proximo mane. עֶרֶב pro Accusativo absoluto et verbaliter capiendum est, quemadmodum Arabes nomina quae *tempus* notant usurpare solent; vid. Gesenii *Lehrgeb.* p. 686. 725.

7. וּבֹקֶר Aben-Esra non cohaerere dicit cum וּרְאִיתֶם אֶת־כְּבוֹד יְהוָֹה non enim altero mane, sed eo ipso die viderunt gloriam Jovae (vid. infra Vs. 10.); sed esse post וּבֹקֶר repetendum וִידַעְתֶּם et reliqua quae Vs. 6. post עֶרֶב sequuntur, hoc sensu: *et mane tunc* item *cognoscetis*,

scil. novo miraculo, *quod Jova eduxit vos e terra Aegypti.* Innuere duplex prodigium, quo, deficiente victu, Israelitis cibum suppeditaturus sit Deus, coturnices et mennam. Et tum sequitur: *et insuper videbitis gloriam Jovae,* de qua infra Vs. 10. Nisi forsan כְּבוֹד יְהוָֹה indicet utrumque illud majestatis divinae argumentum, quo querentibus victum praebuit, quemadmodum Num. XIV, 21. 22. prodigia, quae Deus in gratiam Israelitarum edidit, *gloria ejus,* כְּבֹדוֹ, dicuntur. וְנַחְנוּ מָה *Nos vero quid?* scil. חשובין *reputati sumus?* uti supplet Jarchi. Sive, ut exponit Aben-Esra (quod forsan praeferendum): מה בידנו לעשות לא עשינו רק מה שצונו *quid possumus nos facere? nos nihil, nisi quod nobis Deus praecepit, fecimus.* Quid est igitur, quod contra *nos* murmuratis, תַּלִּינוּ עָלֵינוּ? Ita in Hiphil legi praecipitur ad marginem pro eo quod est in textu, תְּלוֹנוּ, in Cal. Quod vero Jarchi ait τὸ קרי, Hiphil, significare: *murmurare fecistis,* nempe filios vestros, et filias, et ingentem turbam miscellaneam (וערב רב), nihil est. Nam Hiphil verbi לוּן, ut aliorum, non paucorum, intransitive usurpatur.

8. Haeret hic Hubigantius in eo, quod quum Vs. 45. Deus solius *panis* mentionem faciat, hoc tamen Versu, tanquam ex Dei verbis, non solum *panem,* sed etiam *carnem* commemoret. Itaque necessarium esse putat, ut Versus 12., in quo Deus se utrumque populo daturum esse promittit, ante Vs. 8. collocetur. Verum apposite monet Sebast. Ravius in *Exercitatt.* p. 66., contextum Capitis sine praeconcepta opinione inspicienti facile apparere, ordinem Versuum esse rectissime constitutum. „Nempe principio Vs. 4. 5. summatim narrat Moses, quid Deus de cibo Israelitis e coelo suppeditando sibi revelaverit; quem igitur generali nomine לֶחֶם vocat; deinde quomodo ipse atque Aaron de voluntate hac Dei Israelitas certos reddiderint Vs. 6. 7. 8., postremo, quomodo Deus ea, quae dixerint Moses et Aaron, solenni apparitione confirmaverit, Vs. 10. 11. 12. 14. Ut dubium nullum

sit, quin לֶחֶם Vs. 4., ut alias, de *cibo* in genere sit accipiendum, et ordo Versuum nullo modo sit mutandus."

9. קִרְבוּ לִפְנֵי יְהוָה *Appropinquate coram Jova*, qui eos in columna nubis praecedebat. Ita et Jarchi: למקום שהענן יורד *ad locum, quo nubes descendit.*

10. Per כְּבוֹד יְהוָה vix dubium significari hic splendorem et augustum radiansque jubar, quo se quasi spectandam exhibebat majestas divina.

12. De בֵּין הָעַרְבַּיִם vid. not. ad XII, 6.

13. Voce שְׂלָו quid significetur, interpretes dissentiunt. Job. Ludolphus (in *Commentario ad historiam Aethiopicam ad* Lib. I. Cap. 13. Num. 96. p. 172. et in *Adpendice secunda ad Histor. Aethiop.*) quum in locum quendam Porphyrii περὶ ἀποχῆς ἐμψυχῶν, Lib. I. §. 2. incidisset, ubi exercitum in Africa fame laborantem supervenientibus locustis servatum fuisse dicit; שַׂלְוִים esse *locustas* contendit. Notum enim est, certas quasdam locustarum species in toto paene Oriente cibo inservire. Judaei quoque hodie in Arabia viventes putant שַׂלְוִים esse locustas, quia iis vesci valde amant; adstipulaturque huic sententiae ipse Niebuhr, *Descript. Arabic.* p. 172. Sed praeter rationes philologicas, deinde adferendas, huic sententiae praecipue hoc obstat, quod Levit. XI, 22. nomen hoc inter locustas mundas a Mose nominatas non reperiatur; quod tamen illic omissum fuisse haud credibile est, si שַׂלְוִים locustarum species essent; deinde David Ps. LXXVIII, 27. illas vocat עוֹף כָּנָף *volucres alatas*, quod nomen nullo modo est aptum locustis. Alii, sequuti Olav. Rudbeckium in *Ichthyologia Biblica*, Upsal. 1705. P. I. p. 35. intellexerunt *pisces alatos*, qui et in sinu Arabico inveniuntur, et quibus vesci solent Orientales. Sed horum piscium copia in sinu Arabico tanta non est, ut tam magnus populus eis saturari potuerit, nec illi sese ultra tres aut quatuor pedes super mare adtollere valent, uti testantur Hasselquist in *Palaestinae itinerario*, p.

LXX. hic recte ἐν θεοῖς posuerunt. Apposite Grotius comparat illud Hesiodeum de Jove:

> *Αὐτὸς γὰρ πάντων βασιλεὺς καὶ κοίρανός ἐστιν*
> *Ἀθανάτων· ἴο δ' οὔτις ἐρήρισται κράτος ἄλλος.*

Omnibus ille herus est diis immortalibus et rex, nec quisquam est illi qui vi contendere possit. נֶאְדָּר בַּקֹּדֶשׁ *Magnificus in sanctitate*, insigni sanctitate praeditus. LXX. ἐν ἁγίοις, quod est casus obliquus a recto τὰ ἅγια quo *templum* denotatur, idem *coelum*, uti, ex quorundam sententia, Ps. XX, 3. Sed ibi templum intelligendum, de quo hoc loco nequit cogitari. נוֹרָא תְהִלֹּת *Timendus laudibus.* Sed נוֹרָא haud raro *summe venerandum*, *augustum* denotat, itaque cum nomine *laudis* junctum significat eum, qui colendus est maxime laudibus, qui cum summa reverentia laudandus est. Similiter Arabibus a هَابَ (pro هَيِبَ) *formidavit*, *veritus fuit*, مَهَاب, مَهِيب, مَهُوب est *vir venerandus.*

12. נָטִיתָ יְמִינְךָ *Extendisti dextram tuam*, nonnisi levi dexterae tuae motu opus erat ad illos perdendos. תִּבְלָעֵמוֹ אָרֶץ *Deglutivit eos terra*, vasto barathro, quo aquas marinas complectitur, excepit.

13. נָחִיתָ בְחַסְדְּךָ עַם־זוּ גָּאָלְתָּ *Duces benignitate tua populum hunc* quem *redemisti*, liberasti. Praeteritum נָחִיתָ Aben-Esra recte notat pro futuro usurpari, quod ipsum valet de eo quod sequitur: נֵהַלְתָּ בְעָזְּךָ אֶל־נְוֵה קָדְשֶׁךָ *deduces* scil. eum, populum, *potentia tua ad habitationem sanctitatis tuae*, eâ Aben-Esra intelligit Sinai montem, super quem divina gloria habitavit. Sed videtur potius terra Cananaea intelligi, quam Jova, Hebraeorum tutelare numen, sedem quasi sibi elegit; cf. infra Vs. 17. et Jerem. L, 19. De verbo נֵהֵל, quod proprie *leniter et provide ducere*, *ut greges aquatum ducuntur*, denotat, vid. not. ad Ps. XXIII, 2.

14. שָׁמְעוּ עַמִּים *Audient populi.* Praeteritum et hic, ut Versu, qui praecedit, pro Futuro poni, docet res ipsa; nondum enim haec audire potuerant vicinae gentes, sed brevi auditurae erant. Sequitur Futurum יִרְגָּזוּן *tremebunt;* sed tum redit ad Praeteritum: חִיל אָחַז יֹשְׁבֵי פְּלָשֶׁת *timor apprehendit incolas Palaestinae.* Famam brevi spargendam ejusque effectum quasi jam sparsam describit.

15. De nomine אַלּוּף, principibus Edomiticis proprio, vid. not. ad Genes. XXXVI, 15.

16. בִּגְדֹל זְרוֹעֲךָ *Magnitudine brachii tui*, potentiae tuae. Adjectivum גָּדוֹל hic sumitur neutraliter et substantive, quasi *magnum*, i. e. magnitudo. יִדְּמוּ כָּאָבֶן *Quiescent instar lapides*, i. e. non audebunt Israelitis armata manu obviam ire, sed patientur juxta suos fines transire. LXX. ἀπολιθωθήτωσαν *lapidescant*, i. e. metu rigeant, immobilesque sint. Hieronymus: *fiant immobiles quasi lapis.* Sed orationis series suadet Verbum in Futuro usurpari. עַד־יַעֲבֹר עַמְּךָ יְהוָה עַד־יַעֲבֹר עַם־זוּ קָנִיתָ *Donec transierit populus tuus, Jova, donec transierit populus, quem acquisivisti*, liberatione videlicet ex Aegyptiaca servitute. עַד־יַעֲבֹר *donec transierit*, i. e. per eorum fines in Cananaeam ingressus fuerit. Onkelos, approbante Jarchio, haec sic interpretatur: *donec transierit populus tuus, Jova, Arnonem, donec transierit populus quem redemisti, Jordanem.* Quasi scilicet ob trajectionem duorum fluviorum, Arnonis, et Jordanis, illud עַד־יַעֲבֹר sit repetitum. Aben-Esra ait ideo verba ista repetita esse, quod Israelitae montem Seir per multos dies circumiverint. Argutiae! Ista eorundem verborum repetitio concitatum affectum exprimit, qualis in cantantibus et triumphantibus esse solet. Cf. Ps. XLVII, 7. LXVIII, 16. LXXV, 2.

17. תְּבִאֵמוֹ וְתִטָּעֵמוֹ בְּהַר נַחֲלָתְךָ *Duces eos et plantabis eos in monte haereditatis s. possessionis tuae*, habitationem stabilem eis concedes, metaphora ab arbori-

bus desunita, quae cum in terra altiores radices egerint, non facile inde evelli possunt. Innuit igitur firmam et certam sedem, cui opponitur habitatio vaga et incerta, qualis est eorum, qui subinde sedem mutant, et de loco in locum migrant. Sic et apud Amosum IX, 15. Deus dicit: *plantabo eos in terra eorum*, pro: fixas et stabiles sedes dabo. Cf. Ps. XLIV, 3. et LXXX, 9. Vel possunt, cum Aben-Esra, verba in Futuro posita in Optativo sumi, ut sit precatio: *adducas et plantes eos.* Mendelii fil. in Commentario initio hujus Versus e praecedente עַד repetendum censet, ut cum superiore cohaereat hoc sensu: quiescant populi illi vicini, non audeant nos adoriri, donec tu, Deus eos, Hebraeos, introduxeris in Cananaeam, et in ea stabiliveris. *Monte possessionis Dei*, i. e. quem Deus possidet, non significatur mons Zion, ut nonnulli existimant, sed, uti bene observat Aben-Esra, terra Cananaea, quae montosa est, quae Deut. III, 25. הָהָר הַטּוֹב *mons ille bonus* dicitur. Et Ps. LXXVIII, 54. inter beneficia, quae in populum suum Deus contulit, memoratur et hoc, quod illum adduxit: אֶל־גְּבוּל קָדְשׁוֹ *ad terminum suum sanctum*, i. e. ad terram quam sibi consecrarat, et ad הַר־זֶה קָנְתָה יְמִינוֹ *montem illum quem acquisivit dextera sua*, quo itidem Cananaea designatur, vid. not. ad illum loc. Hic vero *montem illum quem sibi possidendum elegit*, i. e. terram Cananaeam et vocat מָכוֹן לְשִׁבְתְּךָ פָּעַלְתָּ יְהוָֹה *locum quem sedi tuae parasti Jova.* פָּעַל hic vel valet *parare*, ut Ps. LVIII, 3. *Parasse* autem sibi sedem dicitur Deus, quod de ea capienda cogitaret. Vel, quod praeferimus, potest Praeteritum פָּעַלְתָּ pro Futuro sumi: *quem sedem tibi facies*, sive faciendam apud te constituisti. Certe in Futuro sumendum est quod sequitur: מִקְּדָשׁ אֲדֹנָי כּוֹנְנוּ יָדֶיךָ ad *sacrarium, o Domine*, quod *parabunt manus tuae*, quod tibi in terra ista condendum curabis. Mosen jam tunc, cum populum ex Aegypto educeret, et in eo esset, ut rempublicam conderet, quae in terris sanctissima foret (cf. infra XIX,

6.), de sacrario cogitasse, quod in terra patria quondam Deo erigendum esset, nemini mirum esse potest. Neque igitur est, cur ob sacrarii mentionem hoc loco hymnum hunc seriori Mose aetati assignemus. Dagesch forte literae ק in voce מִקְּדָשׁ impositum mere euphonicum est. Cf. Gesenii *Lehrgeb.* p. 87. Accentu Sakeph-gadol nomini illi apposito divellitur ab אֲדֹנָי, atque hoc in Vocativo capiendum esse innuitur.

19. Aben-Esra hunc Versum hymno accenset, quippe in quo celebretur ingens illud prodigium, quod Pharaonis copiae fluctibus submersae essent, dum Israelitae eundem illum maris sinum exsiccatum trajicerent (vid. not. supra XIV, 29.). In rotatilibus quoque, quibus Hebraei in synagogis utuntur, hic Versus eo modo est scriptus, quo reliqua carminis sunt exarata (vid. supra p. 289.). Verum recte Moses Ben-Nachman, cui et Moses Mendelii fil. adstipulatur, videtur observare, hunc Versum nihil habere poetici, et quod carminis speciem prae se ferat; stylum potius esse talem, qui simpliciter narranti quid conveniat (ואיננו כלשון השירה והנבואות לפי שהמאמרים ארוכים כלשון ההגדה הפשוטה) Sane illud Vs. 18. *Jova regnabit in aeternum et perpetuo!* aptam et dignam hymni sublimis clausulam facit, post quam hic Versus languidus comparet. A qua sententia quamvis non sit alienus Justi *Nationalgesänge der Hebr.* P. I. p. 51., malit tamen hunc Versum pro ultima carminis stropha habere, quae ab universa multitudine decantata esset (*Schlufschor*). Nos quidem cum Mose Mendelii fil. carmen Versu 18. claudimus, et hunc Versum jungimus duobus, qui sequuntur (20. 21.), ut brevem notam historicam, quae hymno adjecta est. Subaudiri potest illius initio: *sic igitur cecinit Moses, cum ingressus est Pharaonis equitatus in mare.* Ita כִּי erit pro כַּאֲשֶׁר positum, uti et R. Samuel Ben-Meir exponit. Idque sequutus Moses Mendelii fil. sic vertit: *Dieses geschah, als Pharaos Pferde mit Kriegswagen und Reuterey ins Meer hineingiengen*, rel.

20. Mirjam, sive, ut LXX. nomen efferunt, Μαριάμ, vocatur נְבִיאָה, uti Debora Jud. IV, 4., ob poëticam et musicam facultatem, quae duae apud antiquos, cum Hebraeos tum exteros, semper erant conjunctae. נָבִיא enim, ut Latinorum *vates*, saepe tantum poëtam designat, qui facta Dei canebat; sive id factum sit adhibitis instrumentis musicis, sive sine eis. Ita 1 Chron. XXV, 1. 2. 3. cantores a Davide constituti, נְבִיאִים dicuntur, additurque eos *prophetasse*, i. e. cecinisse *in citharis*, et *prophetasse in celebrando et laudando Jova*, i. e. laudem Jovae cecinisse. Cur Mirjam hic אֲחוֹת אַהֲרֹן *soror Aaronis* tantum vocetur, quum et Mosis esset soror, plures ex Hebraeis interpretes futiles causas afferunt. Veram haud dubitamus vidisse R. Samuelem Ben Meir, vocari Mirjamam fratris majoris natu tantum sororem, tacito, brevitatis causa, nomine fratris junioris. אֶת־הַתֹּף בְּיָדָהּ *Tympanum manu tenens.* Hoc instrumentum musicum saepe in V. T. occurrit, et fere semper ut instrumentum a feminis tractatum, vid. Judic. XI, 34. 1 Sam. XVIII, 6. Ps. LXVIII, 26. Jerem. XXXI, 4. Etiamnum hoc unicum in Oriente est instrumentum, quod a feminis tractari solet, Arabice dicitur دُفّ, unde Hispanicum *Adufe.* Golius in *Lexico Arabico* p. 840. illud instrumentum describit ita: *Est*, inquit, *telia sive circulus unam modo subtensam habens in medio membranam, et hinc illinc in laterum incisuris crepitacula aerea, quae in axiculo inter se collisa tinnitu suo suaviter temperant complosae membranae boatum.* Cf. Niebuhr *Reisebeschreib.* P. I. p. 180. sequ., ubi et Tab. XXVI. delineationem ejus tympani dedit. Vid. et *das alte und neue Morgenl.* P. II. p. 22. וַתֵּצֶאןָ כָל־הַנָּשִׁים אַחֲרֶיהָ *Et egressae sunt omnes feminae post eam*, i. e. subsequentibus omnibus mulieribus. Ad quae verba illustranda facit quod narrat Lüdeke in *Expositione brevi Locor. Sacr. ad Orientem sese referentium* (Hal. 1777.) §. 42. p. 39. *Occasionibus solemnibus tam religiosis quam civilibus,*

chori sexus utriusque sed unius cujusque separatim cum saltatione vel potius processione et musica instituuntur. Conf. Shaw, p. 355. vers. germ. et *das alte und neue Morgenl.* P. II. p. 21. וּבִמְחֹלֹת LXX. καὶ (μετὰ) χορῶν quod sequutus Clericus: „*et in choris*, i. e. in choris divisae, quarum alter aliquot Versus praecinebat, alter respondebat, uti Vs. sequ. dicitur.“ Sed מְחֹלֹת potius saltantium et tripudiantium choreas significat, a חוּל *in orbem ire.* Neque aliter illud nomen capi potest infra XXXII, 19. et Jerem. XXXI, 4., quibus locis plane ineptus est *tibiarum* s. *fistularum* significatus, quem alii nomini illi tribuunt.

21. וַתַּעַן לָהֶם מִרְיָם וגו׳ *Et respondit iis Mirjam* rel. „Verbum עָנָה, quod vulgo est *respondere*, non raro etiam *primum loqui* significat, ut Deut. XXVI, 5. Ubi de canticis sermo est, promiscue *praecinere* et *respondere* sonat. Sic 1 Sam. XXI, 11. *Nonne huic* יַעֲנוּ *canebant: occidit Saul millia sua, David vero sua decem millia?* Paulo plenius res narratur XVIII, 7. וַתַּעֲנֶינָה הַנָּשִׁים *Et respondebant mulieres saltantes, et dicebant: occidit* rel. Aliae nimirum dicebant: הִכָּה שָׁאוּל בַּאֲלָפָיו *percussit Saul millia sua*, alia vero respondebant: וְדָוִד בְּרִבְבֹתָיו *David vero sua decem millia*, qui sunt duo Versus ὁμοιοτέλευτοι. Erant, ut loquitur sponsus Cant. VI, 12., מְחֹלַת הַמַּחֲנָיִם *chori duorum agminum*, quorum unus versiculum unum, alter alterum canebat. Atque hinc עָנָה aliquando *canere* significat, ut infra XXXII, 18.“ Cleric. Ceterum observat Moses Mendelii fil., si Mirjam responderit mulieribus; pro לָהֶם ponendum fuisse לָהֶן. Sed verisimile esse, illud לָהֶם referendum esse ad Mosen et Israelitas, ut virorum choro responderit, Mirjama praecinente, chorus mulierum. Nihil tamen obstat, quo minus לָהֶם referatur ad mulieres, quae proxime antea memorantur, quum nec alia ejusdem ἀκυρίας exempla desint, vid. e. c. Ezech. XIII, 20. Ruth. I, 22., et cf. Gesenii *Lehrgeb.* p. 791. Praeterea alternantes chori

nonnisi haec, quae hic exprimuntur verba: *canite Jovae*, et quae sequuntur, e Versu primo repetita, singulis Versibus, quos Moses cecinit, intercinisse videntur, pro more talium canticorum. Cf. *das alte und neue Morgenland.* P. II. p. 24.

3. *Israelitae trajecto sinu Arabico proficiscuntur per desertum Schuricum ad Maram, ubi aqua amara dulcis redditur, et hinc pergunt ad Elimos. Cap. XV, 22 — 27.*

Cap. XV, 22. מִדְבַּר־שׁוּר *Desertum Schur*, inter Palaestinam et Aegyptum, vid. not. ad Genes. XVI, 7. Idem desertum Num. XXXIII, 6. 8. *Etham* vocatur; et quum supra XIII, 20. eodem nomine dicatur locus, ubi Israelitae castra metati sunt ante quam sinum Arabicum transirent; nonnulli collegerunt, Israelitas e mari non recta via in adversum littus, sed semicirculo in mari facto, in littus Aegyptium rediisse. Sed recte jam monuit Clericus, verisimile esse, ab oppido Etham, ad occidentale sinus Arabici litus sito, in deserti finibus, nomen esse factum toti illi solitudini, non modo ad occidentem sinus Suesensis sitae, sed etiam ad orientem porrectae, adeoque intimum sinus recessum ambitu suo complectenti.

23. וְלֹא יָכְלוּ לִשְׁתֹּת מַיִם מִמָּרָה *Non potuerunt bibere aquas Marae.* Fontes etiamnum ostenduntur septem horis ab urbe Sues dissiti, in littore Arabico, *Ain el Muse*, sive *Ajjoun Musa*, i. e. fontes Mosis dicti; qui, quia sunt amari, dicuntur iidem esse ac ii, de quibus hic sermo est. Eorum etiam meminit Plinius, *Hist. Nat.* Lib. VI. c. 29. aitque, *Ptolemaeum Philadelphum duxisse fossam a Nilo ad Erythraeum mare, usque ad fontes amaros, ut illud conjungeret cum Nilo.* Sed situs obstat, quo minus ii fontes amari hic possint intelligi. Postquam enim mare transiissent Israelitae, eo, quo supra dicimus loco, non opus fuit triduo ad absolven-

dum iter ad Aijoun Mousa, qui locus dimidia tantum horae parte a littore maris Erythraei abest, ex Niebuhrii observatione, *Descript. Arab.* p. 403. Sed magis meridiem versus in littore Arabico fons amarus in valle quadam invenitur, ubi Maram fuisse verisimilius est. Pocock *Descript. Orient.* P. I. p. 234. vers. germ. tradit, sedecim horarum iter austrum versus ab Aijoun Musa esse montem, *Marae* nomine, ad cujus occidentem haud procul a mari reperiri fontem salsuginosum, *Bir-hammer* dictum, cujus aquae forsan a Mose dulces redditae fuerint. In tota vero illa regione aqua puteorum, qui excavantur, amara sive salsa est, et ad potandum plane inutilis; fortasse ob nitrum, quo haec terra referta est, quo ejus etiam superficies lucet; vid. Petr. Bellonium in *Observatt. Singul.* Lib. II. c. 57. 59. et Petr. Vallensem in Epist. XI, Cairo data, §. 10. Cf. et *das alte u. neue Morgenl.* P. II. p. 27.

25. וַיַּשְׁלֵךְ אֶל־הַמַּיִם וַיִּמְתְּקוּ הַמָּיִם *Et projecit* (lignum) *in aquam, et dulcis est facta.* Quaeritur, an aqua dulcis facta sit virtute, quae ligno inesset, an singulari voluntate divina? Prius videntur verba Mosis suadere, alioqui si miraculo hoc factum fuisset; non opus erat certam speciem ligni Mosi ostendi, quam in aquam injiceret, poterat hanc in rem uti virga Dei, qua jam alia miracula ediderat. Quodnam autem lignum hoc fuerit, definiri non potest. Arabibus hodie in illa regione degentibus ejusmodi arbor ignota est, ut Niebuhr testatur, *Descript. Arabic.* p. 403. Attamen ex Forskalii chartis haec adfert (Praefat. p. XLIII.): *Lignum pro corrigenda aqua salsa. Targum Jonath. arbor aquatica amarissimo flore magno roseo, nomine Chald.* הרדופני (*hirdophne*). *Karaitis in Kahira traditio, fuisse Nerium Oleander.* Id quidem certum est, plura extare ligna, quae hanc vim habent, ut aquis salsis injecta, eas dulces et potabiles reddant. Quum Hispani in Florida recens inventa dulcium aquarum penuria laborarent, Xi-

menes ligni Sassafras ope huic malo medebatur. Eadem virtus inest arbori cuidam in littore Coromandel nascenti, quae in lingua Tamulica Nellimaram vocatur, cujus ligno illarum regionum incolae uti solent ad aquas salsas dulces reddendas. Quum illic in horto Missionariorum ob pluviae penuriam fons quidam salsus fieret, per ramum arboris illius injectum, aqua rursus dulcis reddebatur. Vid. *Ostindische Missionsgeschichte*. Fasc. 32. Hal. 1787. p. 874—876. et MICHAELIS *Biblioth. Oriental. Nov.* P. V. p. 51. 52. Cf. *das alte und neue Morgenl.* P. II. p. 28. seqq. שָׁם שָׂם לוֹ חֹק וּמִשְׁפָּט *Ibi* (Deus) *praecepta ei* scil. populo *dedit*. Deum esse intelligendum, qui leges dederit, nec Mosen, apparet ex iis, quae sequuntur. Ceterum haud constat, quaenam leges illae fuerint. De toto legum Mosaicarum systemate sermo esse non potest, hae enim deinceps demum populo datae sunt ad montem Sinai. Si autem verba de legum quarundam promulgatione accipiuntur, sensus Vs. 26. obscurus erit et imperfectus. Igitur cum Dathio haec verba intelligo tantum de ea adhortatione ad obedientiam Deo praestandam, quae sequitur. וְשָׁם נִסָּהוּ *Et ibi probavit eum*, populum, scil. per sitim. Exploravit fidem ac patientiam eorum deducendo in locum, ubi erant aquae potui non aptae.

26. כָּל־הַמַּחֲלָה אֲשֶׁר שַׂמְתִּי בְמִצְרַיִם *Omnem morbum, quem immisi Aegyptiis, non immittam tibi.* Intelligi videntur morbi Aegypto peculiares, praesertim cutis, quorum causa aqua mala et corrupta est. רֹפְאֶךָ *Qui te curo*, i. e. qui tibi mederi potest. Quod non modo de morbi curatione, sed de conservatione valetudinis intelligendum.

27. וַיָּבֹאוּ אֵילִמָה וְשָׁם שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה עֵינֹת מַיִם וְשִׁבְעִים תְּמָרִים *Tum Elimos pervenerunt. Ibi duodecim fontes erant et septuaginta palmae.* Ex eo, quod palmae ibi erant, colligi potest, aquas dulces et bonas fuisse, quum sine eis non feliciter proveniant, illae arbores. Ceterum videtur Elim in ea valle fuisse, quae hodie *Girondel*

vocatur, duo milliaria Germanica ab urbe Tor. Invenerunt ibi et qui recentioribus illas oras adierunt fontes et palmas plures. Breidenbach in Descript. itineris anno 1483. e monte Sinai Cahiram facti: *Porro inclinata jam die in torrentem incidimus dictum Orondem, ubi figentes tentoria propter aquas, quae illic reperiebantur, nocte mansimus illa. Sunt enim in loco isto plures fontes vivi, aquas claras scaturientes. Sunt et palmae multae ibi, unde suspicabamur illic esse desertum Helym.* Shaw novem fontes ibi invenit (p. 272. vers. germ.) et fere duo millia palmarum. Hanc regionem multis fontibus irriguam et ob arborum multarum umbram valde amoenam et ad castra ponenda aptissimam esse, testati etiam sunt Pocock *Descript. Orient.* P. I. p. 234. 235. vers. germ. et Niebuhr *Descript. Arabiae* p. 403. et *Reisebeschreib.* P. I. p. 228. Qui et ipsi conjecerunt, Elim in illa fuisse regione.

4. *Israelitae ab Elimis in Sinicum desertum proficiscuntur, ubi iis coturnices et manna suppeditantur.*
Cap. XVI.

Cap. XVI, 1. וַיָּבֹאוּ אֶל־מִדְבַּר־סִין וגו׳ *Et venerunt ad desertum Sin, quod est inter Elim et Sinai.* Pocock *Descript. Orient.* P. I. p. 235. observat, si Elim in valle Girondel fuerit (vid. not. ad XV, 27.), credibile esse, Hebraeos illinc iter continuasse juxta mare in valle quadam longius protenta, et hic illic quinque vel sex milliaria (Anglica) lata, et ad austrum usque ad mare erythraeum porrecta. Eam vallem videri desertum *Sin* fuisse. Ab urbe סִין, quae Ezech. XXX, 15. memoratur, desertum, de quo hic Moses, nomen accepisse, uti putat Gesenius in *Lexico min.* p. 448., vix est credibile. Nam urbs illa Sin, quam Graecorum Romanorumque *Pelusium* fuisse, ostendimus ad Ezechielis locum laudatum, ad ultimum orientem versus Nili ostium, quod Pelusiacum

dicebatur, sita fuit, quam inter et desertum hic memoratum plus quam viginti milliarium Germanicorum iter fuerit. HIERONYMUS *Epist. ad Fabiolam de XLII. mansionibus Israelitarum in deserto* (in edit. Vallars. T. I. Ep. 78.): *Sciendum, quod omnis usque ad montem Sinai eremus Sin vocetur, et ex tota provincia etiam locus nomen unius mansionis acceperit, sicut Moab tam urbis quam provinciae nomen est.* Ceterum antequam in desertum Sin pervenirent Israelitae, castra metati fuerant ad mare, uti refertur Num. XXXIII, 10. 11. Hic vero ea mansio omittitur, quod nil memoratu dignum in ea accidisset.

2. Causam, cur murmurarint Israelitae contra Mosen et Aaronem, Hebraei post Jonathanem, paraphrasten, tradunt hanc, quod tunc defecerit commeatus, quem secum ex Aegypto duxerint, hinc vastum et incultum desertum ingressos metuisse, ne fame perirent. Neque tamen videtur omnibus cibus defuisse, quum plerique Israelitarum pecora possiderent. Sed in tanta multitudine non pauci erant egeni, qui in ipsa Aegypto pecore caruerant, et aliis alimentis sustentati fuerant. Hi in hisce solitudinibus, illis destituti, esuriebant. Sed et pecus, inopia aquae et pascuorum minui in dies necesse fuit. Vid. infra Cap. XVII, 3.

3. מִי־יִתֵּן מוּתֵנוּ בְיַד־יְהוָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם *Utinam manu Jovae in Aegypto interiissemus.* בְּיַד יְהוָה *Per manum Dei*, i. e. plagis illis a Deo Aegyptiis immissis; intelligunt praecipue ultimam, qua omnes primogeniti mortui erant.

4. הִנְנִי מַמְטִיר לָכֶם לֶחֶם מִן־הַשָּׁמָיִם *Faciam, ut depluat vobis panis e coelo*, pluviae in modum demittam vobis ex aëre cibum. Intelligitur Manna, quam Orientalium regionum incolae, et ipsi quoque rerum naturalium scriptores Arabici, tanquam ros e coelo delabi putant; vid. infra ad Vs. 15. וְלָקְטוּ דְבַר־יוֹם בְּיוֹמוֹ *Et col-*

ligent rem diei in die suo, i. e. colligent quotidie quantum in diem sufficiat. Jarchi: *Cibum necessarium diei colligent quovis die, sed non colligent hodie quod die crastino est comedendum.* לְמַעַן אֲנַסֶּנּוּ הֲיֵלֵךְ בְּתוֹרָתִי אִם־לֹא *Ut eum tentem, iturusne sit in lege mea nec ne*, i. e. ut occasionem ipsis suppeditem pronam suam voluntatem in exsequendis praeceptis meis demonstrandi. Jarchi non incommode haec refert ad praecepta circa mannam asservandam, videlicet ne eam in crastinum reservarent, neve in Sabbatho ad eam colligendam exirent.

5. בַּיּוֹם הַשִּׁשִּׁי *Die sexto* a descensu mannae. וְהֵכִינוּ אֵת אֲשֶׁר־יָבִיאוּ *Et parabunt* ad usum hujus et sequentis diei septimi *quod afferunt*, quod colligunt et domum portant. וְהָיָה מִשְׁנֶה עַל אֲשֶׁר־יִלְקְטוּ יוֹם יוֹם *Et erit duplo plus, quam quod colligent singulis diebus*, nempe aliis praeter diem sextum.

6. עֶרֶב וִידַעְתֶּם כִּי יְהוָֹה הוֹצִיא אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם *Vesperi tunc intelligetis, quod Jova eduxit vos e terra Aegypti.* Israelitae dixerant (supra Vs. 3.), Mosen et Aaronem ipsos eduxisse; Moses igitur, uti recte observat Jarchi, ex adverso dicit, eis notum fore, quod non ipse Mose et Aaron, sed ipse illos eduxerit. Similiter et Aben-Esra notat, haec verba ad ista quae Vs. 3. habentur respicere. Atque addit, eum in finem, ut Israelitae cognoscerent, Deum ipsos eduxisse, duo facta esse miracula, nempe unum vesperi, eo ipso die, quo eos alloquutus est Moses, alterum autem proximo mane. עֶרֶב pro Accusativo absoluto et verbaliter capiendum est, quemadmodum Arabes nomina quae *tempus* notant usurpare solent; vid. Gesenii *Lehrgeb.* p. 686. 725.

7. וּבֹקֶר Aben-Esra non cohaerere dicit cum וּרְאִיתֶם אֶת־כְּבוֹד יְהוָֹה non enim altero mane, sed eo ipso die viderunt gloriam Jovae (vid. infra Vs. 10.); sed esse post וּבֹקֶר repetendum וִידַעְתֶּם et reliqua quae Vs. 6. post עֶרֶב sequuntur, hoc sensu: *et mane tunc* item *cognoscetis*,

sit, quin לֶחֶם Vs. 4., ut alias, de *cibo* in genere sit accipiendum; et ordo Versuum nullo modo sit mutandus."

9. קִרְבוּ לִפְנֵי יְהוָֹה *Appropinquate coram Jova,* qui eos in columna nubis praecedebat. Ita et Jarchi: למקום שהענן יורד *ad locum, quo nubes descendit.*

10. Per כְּבוֹד יְהוָֹה vix dubium significari hic splendorem et augustum radiansque jubar, quo se quasi spectandam exhibebat majestas divina.

12. De בֵּין הָעַרְבַּיִם vid. not. ad XII, 6.

13. Voce שְׂלָו quid significetur, interpretes dissentiunt. Job. Ludolphus (in *Commentario ad historiam Aethiopicam ad* Lib. I. Cap. 13. Num. 96. p. 172. et in *Adpendice secunda ad Histor. Aethiop.*) quum in locum quendam Porphyrii περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων, Lib. I. §. 2. incidisset, ubi exercitum in Africa fame laborantem supervenientibus locustis servatum fuisse dicit; שְׂלָוִים esse *locustas* contendit. Notum enim est, certas quasdam locustarum species in toto paene Oriente cibo inservire. Judaei quoque hodie in Arabia viventes putant שְׂלָוִים esse locustas, quia iis vesci valde amant; adstipulaturque huic sententiae ipse Niebuhr, *Descript. Arabic.* p. 172. Sed praeter rationes philologicas, deinde adferendas, huic sententiae praecipue hoc obstat, quod Levit. XI, 22. nomen hoc inter locustas mundas a Mose nominatas non reperiatur; quod tamen illic omissum fuisse haud credibile est, si שְׂלָוִים locustarum species essent; deinde David Ps. LXXVIII, 27. illas vocat עוֹף כָּנָף *volucres alatas,* quod nomen nullo modo est aptum locustis. Alii, sequuti Olav. Rudbeckium in *Ichthyologia Biblica,* Upsal. 1705. P. I. p. 35. intellexerunt *pisces alatos,* qui et in sinu Arabico inveniuntur, et quibus vesci solent Orientales. Sed horum piscium copia in sinu Arabico tanta non est, ut tam magnus populus eis saturari potuerit, nec illi sese ultra tres aut quatuor pedes super mare adtollere valent, uti testantur Hasselquist in *Palaestinae itinerario,* p.

255. vers. germ. et Niebuhr *Descript. Arabic.* p. 176. Forskal in *Descript. Animal.* p. 16.: *Toto itinere navali vidimus hunc piscem subinde catervatim volantem. Habitat sine dubio in Mari rubro; inde tamen minime sequitur, eum fuisse Hebraeorum Selau, et ad castra usque Israelitarum volitasse.* Accedit, quod hi pisces volantes non solitus sunt cibus Orientalium, sed postquam quadraginta dies solis ustione sicci facti sunt, aromatibus referti tantum ad corroborandum stomachum tanquam medicamentum edi solent. Vid. Niebuhr p. 177. l. c. Sed vix dubium est, שַׂלְוִים fuisse *coturnices.* Vertunt ita plerique veteres. LXX. habent h. l. et Num. XI, 31. *ὀρτυγομήτρα,* qua voce *coturnices praegrandes* significantur, quasi *ὀρτυγῶν μήτηρ, coturnicum mater;* vid. Bocharti *Hierozoic.* P. II. Lib. I. c. 14. T. II. p. 650. ed. Lips. Auctor libri Sapient. XVI, 2. *Τροφὴν ἡτοίμασας ὀρτυγομήτραν.* Philo *de vita Mosis* L. I. Vol. II. p. 114. ed. Mang. *Ὀρτυγομητρῶν νέφος συνεχὲς ἐκ θαλάττης ἐπιφερόμενα πᾶν τὸ στρατόπεδον ἐπεσκίαζε. Ortygometrarum continens nubes a mari adventantium tota castra inumbrabat.* Consentit Josephus; vid. infra. Augustinus in *Exodum,* Quaest. 62. *Illis ortygometra data est, id est, aves, quas coturnices multi Latini interpretati sunt, cum sit aliud avium genus ortygometra, quamvis coturnicibus non usquequaque dissimile.* Attamen auctor *Mirabilium,* inter opera Augustini, Lib. I. c. 27. *coturnicem* et *ortygometra* plane pro synonymis habet. Accedit vocis Arabicae سَلْوَى significatio. Quum Forskal hanc vocem aliquando Alexandriae a venatore quodam audivisset et Consulem Gallicum in illa urbe per litteras rogasset, quaenam avis vocabulo illo significetur; responsum accepit, eandem esse avem, quam Galli *Roy des Cailles* (*ὀρτυγομήτρα*) vocant; vid. Niebuhrii *Descript. Arab.* p. 176. Deinde vero, et praecipue numero plurali, nomen illud in universum *coturnices* denotat. Confirmat has rationes, ex ipso vocis usu petitas, Arabiae Petraeae historia naturalis.

In hac enim regione coturnices valde frequentes esse, et usitatum Arabum cibum, tum veteres tum recentiores testantur. Josephus *Antiqq.* Lib. III. Cap. I. §. 5. Καὶ μετ᾽ ὀλίγον ὀρτύγων πλῆθος, τρέφει δὲ τοῦτο τὸ ὄρνεον ὡς οὐδὲν ἕτερον ὁ Ἀράβιος κόλπος, ἐφίπταται τὴν μεταξὺ θάλασσαν ὑπερελθόν. καὶ ὑπὸ κόπου τε ἅμα τῆς πτήσεως καὶ πρόσγαιον μᾶλλον τῶν ἄλλων ὄν, καταφέρεται εἰς τοὺς Ἑβραίους. *Et aliquando post magna vis coturnicum, quod genus avium prae ceteris alit sinus Arabicus, advolavit, interjectum mare transgressa; et simul volandi labore fatigata, ac propius quam aliae* volucres *terram accedens, ad Hebraeos defertur.* Nec procul inde Rhinocolura, ubi magnam vim coturnicum e mari advolantem capi his verbis tradit Diodorus Siculus, Lib. I. p. 38. edit. Rhodom. Καλάμην γὰρ κείροντες ἐκ τῆς ὁμόρου χώρας, καὶ ταύτην σχίζοντες λίνα παραμήκη κατασκευάζον. ταῦτα δὲ παρὰ τὸν αἰγιαλὸν ἐπὶ πολλοὺς σταδίους ἱστάντες τὰς θήρας τῶν ὀρτύγων ἐποιοῦντο (φέρονται γὰρ οὗτοι κατ᾽ ἀγέλας μείζους ἐκ τοῦ πελάγους) οὓς θηρεύοντες ἤθροιζον πλῆθος ἱκανὸν εἰς διατροφὴν ἑαυτοῖς. *Calamis ex vicina regione detonsis et fissis, longa retia parabant, quibus prope littus in multa stadia constitutis, coturnices quae per magnos greges ex mari eo se conferunt, capientes, earum colligebant, quantum ad victum sufficeret.* Prosper Alpinus *Rerum Aegyptiac.* Lib. IV. c. I. *Coturnicibus usque adeo tota ea regio abundat pinguissimis, ut rustici eas non retibus, sed propriis manibus, celeri cursu persequentes capiant easque ita vili pretio vendant, ut denario argenteo Maidin vocato viginti habeantur.* Hasselquist in *Itinerar.* p. 351. seqq. hanc avem vocat *tetraonem Israelitarum. Locus*, inquit, *in desertis Terrae sanctae juxta littora maris mortui et Jordani, inter Jordanum et Jericho, nec non in desertis Arabiae Petraeae. — Haec, si ulla, avis est ab Israelitis in deserto pro cibo assumta, in locis quippe ab illis peragratis communis. Coturnices* fuisse שְׂלָוִים existimat etiam Shaw p. 167. vers. germ. וַתְּכַס אֶת־הַמַּחֲנֶה *castra texerunt*, i. e. tanta copia ceci-

dere, ut vix per castra humus cerni posset. Plura de coturnicibus vid. in Bocharti *Hieroz.* l. I. et in *dem alten und neuen Morgenl.* P. II. No. 360. p. 247. seqq. וּבַבֹּקֶר הָיְתָה שִׁכְבַת הַטַּל *Et mane fuit cubatio roris*, id est, ros stratus fuit. Galli dicerent, uti Clericus ait, *une couchée*, vel *un lit de rosée.* Onkelos vertit הֲוַת נְחָתַת טַלָּא *erat descensus roris.* Quod sequutus Aben-Esra dicit Hebraeam vocem *descensum* significare, טעם ירידה. Eundem significatum verbum שָׁכַב et Job. XXXVIII, 37. obtinere ait in illo: וְנִבְלֵי שָׁמַיִם מִי יַשְׁכִּיב *quis efficere potest, ut utres coeli descendant?* ubi יַשְׁכִּיב per יוֹרִיד exponit. Sed istum Jobi locum alii aliter, ac nonnulli contrario plane sensu capiunt. Sed hoc loco verbis שִׁכְבַת הַטָּל aliquid descensu roris posterius indicari videtur, nempe cubatio ejus. Firmari quidem Aben-Esra suam interpretationem dicit loco Num. XI, 9., ubi est בְּרֶדֶת הַטַּל *cum descendebat ros castra noctu descendit manna super eam;* illud tamen haud arguit שִׁכְבַת הַטָּל *descensum roris* significare. Cf. not. ad Vs. sequ.

14. וַתַּעַל שִׁכְבַת הַטָּל *Et ascendit cubatio roris*, i. e. ascendit ros et super terram decubuit. Ex hoc loco collato cum Num. XI, 9. Hebraei fere colligunt, primo rorem descendisse, deinde mannam super rorem, et postremo alterum rorem super mannam, ut igitur manna inter duos rores tanquam in capsa fuerit reposita; והרי הוא כמונח בקופסא, sunt verba Jarchii. Verum recte Abarbenel dicit, unum duntaxat rorem fuisse, qui primo descendit, deinde mannam super rorem descendisse; quod autem hic dicitur, *ascendisse rorem* (ad verbum *cubationem* s. stratum *roris*), non intelligendum esse de ascensione roris a terra, sed de ascensione ejus super terram, ut verbum עָלָה non aliud hic designet quam Num. XI, 9. verbum יָרַד *descendit*, hoc enim dici respectu aëris, unde ros descendit, illud autem respectu terrae, super quam ascendit. Atque eo certe sensu usurpatur verbum עָלָה supra Vs. 13. וַתַּעַל הַשְּׂלָו *et ascendit co-*

turnix, nempe super terram, etiamsi respectu aëris descendit. Demisso igitur rore, apparuit עַל־פְּנֵי־הַמִּדְבָּר דַּק *super faciem deserti tenue*, minutum quid. Quod vero sequitur, מְחֻסְפָּס, quid significet, haud satis constat. E veteribus LXX. vertunt *ὡσεὶ κόριον*, *ut coriandrum*, ex mera conjectura, quod Num. XI, 7. coriandro manna comparari meminerant, ut observat MICHAELIS in *Supplemm.* p. 869. Chaldaeus, Syrus et Arabs Erpenii מְקַלַּף *decorticatum* vertunt, collato חָשַׂף *denudavit*. Vulgatus, *quasi pilo tusum*, Saadias مُدَحْرَج *rotundum*. Recentiorum nonnulli vocabulum illud referentes ad Chaldaicum חֲסַף, *argilla*, *lutum*, vertunt, *friabile* ut *lutum*. Rectum haud dubito vidisse J. D. Michaelem, qui l. l. מְחֻסְפָּס ex Arabico خَشَفَ et خَشْفٌ *nix asperior leviterque concreta*, atque خَشِيفٌ *nix*, *frustum*, *glaciei* exponit *concrescens*, *nivis in morem*, *schneeförmig*, quae vera est mannae descriptio, et sequenti Versus membro congrua, ubi cum pruina comparatur. Bis ergo idem dici videtur, imagine modo mutata, *minutum*, *nivi simile*, *minutum ut pruina*.

15. Voces מָן הוּא fere vertunt *quid hoc?* et vulgaris est opinio, *Mannae* nomen ex illis vocabulis ortum esse. Vertunt ita jam LXX. Τί ἐστι τοῦτο; Syrus ܡܢܢܘ *quid est?* et Vulgatus *Manhu*, *quod significat: quod est hoc?* Accedit JOSEPHUS *Antiqq.* Lib. III. Cap. 1. §. 10. Καλοῦσι δὲ, inquit, Ἑβραῖοι τὸ βρῶμα τοῦτο Μάννα· τὸ γὰρ Μὰν ἐπερώτησις κατὰ τὴν ἡμετέραν διάλεκτον, τί τοῦτ᾽ ἐστι; ἀνακρίνουσα. In V. T. libris etsi de rebus מָה tantummodo, aut מָה interroget, possit tamen fieri, ut in lingua populari tum cum Israelitae Aegypto exierunt, מָן pro *quid?* in usu fuerit. Conveniret illud cum Syriaco ܡܢ, unde usitatius ܡܢܐ; vid. SCHAAFII *Lexic. Syr. N.*

T. sub h. v. Et hoc significatu ut מָן sumamus, flagitant fere verba, quae subjiciuntur: כִּי לֹא יָדְעוּ מַה־הוּא *nescierunt enim, quid esset illud.* Neque tamen improbabilis est Kimchii sententia in *Lexico etymolog.* ita scribentis: לפי שלא ידעו לו שם קראו לו מן כלומר מתנה וחלק מאת השם יתברך *quia ignorabant nomen ejus, appellabant illud* Man, *id est donum et portio est a Deo O. M. data.* Refert videlicet nomen מָן ad radicem מָנָה *annumeravit, admetitus est*, formae צַר a צָרָה, et קַו a קָוָה. A qua sententia proxime abest Dithm. Hackmanni conjectura, in *Praecidaneis SS.* p. 69., מָן referendum esse a radicem מָנַן; مَنَّ, *largitus est, liberaliter contulit beneficium in aliquem*, unde مَنّ est *donum, beneficium*, et مَنَّان *beneficus*, quod cum articulo est unum e Dei nominibus. Exclamasse igitur Israelitas, quum omnia coelesti illo rore completa conspicerent: מָן הוּא *donum* scil. divinum *hoc est!* Neque enim alio nomine illud appellare potuerunt, quum quid esset, aut undenam veniret, ignorarent. Confirmare potuisset Hackmann suam sententiam Persici interpretis auctoritate, qui verba מָן הוּא sic reddidit: نعمت است او *beneficium* scil. divinum *est ipsum.* J. E. Faber, quoque in *Historia Mannae Hebraeorum*, Kilon. 1770. quam recudendam curavit Gruner in *Reiskii et Fabri Opusculis Medicis ex Monumentis Arabum et Hebraeorum*, Halae 1776. §. 11. p. 87. *mannam a largiendo* dictam putat, quasi praecipuum sit liberalis donum naturae ac beneficium. „Unde intelligitur," inquit, „quum Hebraei campis manna superfusis ea conspecta, essetne vere *manna*, nec ne, quaesivissent, eos antea nomen quidem cognitum habuisse, rem non item; quam tum primum, praesertim uberrime fusam, oculis usurparent, et tanquam insolitam, atque, ut erat, certissimum curae divinae indicium ac documentum admirarentur." Verba מָן הוּא interrogative censet vertenda:

mannane est? „Adjicit quidem Moses, Hebraeos, quid esset, ignorasse; quod nequaquam repugnat. Nam interrogare, esse ignorantis, quem fugit? Unde merito Moses Deut. VIII, 3. mannam, ait, neque populo, neque ipsius majoribus cognitam fuisse, praesertim quum ejus esset ratio longe diversa ab ea, quae unius naturae beneficio edi solet.“ Fortasse Hebraeis illa solum mannae species nota fuit, quae in Aegypto invenitur et diversa est ab ea, quae in Arabia colligitur (Vid. PROSPER ALPINUS de *Medicina Aegyptiorum*, Lib. IV. Cap. 5. p. 127. a). Quam quum nondum vidissent, interrogasse videntur, *an etiam haec manna esset?* Ceterum manna hodie vulgatior est succus concretus ad sacchari aut mellis saporem accedens, odore leni ac debili et admixta aqua liquescens. Variis funditur arboribus ac plantis. Defertur ad nos potissimum Brigantio, sed nobilior ac praestantior e Calabria. Brigantina insidet laricibus (*Lerchenbäumen*) pruinae in modum, grumis constans ab initio quidem albicantibus, ac paullatim flavescentibus. Calabrina grumis majoribus at duplo debilioribus de fraxino legitur, ex hac arbore inde a die 20 Junii usque in finem Julii erumpens, punctu insecti cujusdam, *cicada* vocati. Mannae orientalis plura sunt genera; unum, quo Susiana in Persia abundat, stillat ex tamarisco arbore, aliud sudat ex arbore quadam tamarisco majore, tertium, idque nobilissimum, vocatur nomine Persico *terengabina*, تَرَنْگَبِين, compositum ex انگبين *mel* et تَر *humidum*. Aben-Esra scribit more Arabico, litera گ permutata cum ج, חרנגבין, et esse ait, qui ab ea mannae specie haud diversam crederent eam, qua Israelitae, Mose referente, pro cibo sunt usi. Nec pauci sunt e nostratibus quibus illa sententia arrisit. Planta, quae *terengabinam* eliquat, in Persia vulgo appellatur خَارِ شُتُر *Chari*

Schutar, h. e. *spina camelina*, quoniam aridum ac desertum orientis solum camelis pabulum praebet aliud fere nullum nisi ex hac spina. Vid. Kaempferi *Amoenitat. Exott.* Fasc. IV. p. 725. Botanicis Persarum dicitur أُرُو شِيرِينْ *Aru Schirin*, i. e. *spina dulcis*, quoniam ejus folia mannam praebent praestantissimam, quam Persarum officinae vocant terengabinam. Multo celebratius est nomen الحاج *Alhag*, et عَاقُولٌ *Aakul*, quod alii efferunt *Algul*. Linnaeus *Spicileg. Plantar.* p. 745. Tom. II. eam vocat *Alhagi*, *foliis simplicibus*, *lanceolatis*, *obtusis*, *caule fruticoso spinoso*. Est vero frutex haud magnus, spinosus, ex cujus singulis ramulis pendent flores leguminosi, longitudine dimidii pollicis. Flore pereunte pistillum abit in siliquam pollicem circiter longam, articulis angustis et facile infringendis interstinctam, subrufam, gustu dulcem, glutinosam, granorum receptaculis binas lineas crassis. Grana sunt fusca, lineam longa, paullo latiora, figura parvi renis, sapore acerbo. Ita hanc plantam descripsit Tournefortius in *Relation d'un Voyage de Levant fait par Ordre du Roi.* T. I. p. 123. et Geoffroy in *Mater. Med.* P. II. p. 888. Nascitur haec planta per omnem fere Orientem, in campis Armeniae, Georgiae, Persiae; in Arabia Petraea, praecipue inter Sinai et Tor, teste Bellonio *Observatt. II.* 66. p. 288. et Niebuhrio, *Descript. Arabic.* p. 146., nec non in Arabia deserta, et in insulis Graeciae Tino et Scira. Ex hoc frutice solis ardore liquatur *terengabina*, cujus duo sunt genera, alterum, *compactum*, sive in massam redactum, pugni magnitudinem aequat, si non exsuperat, figura panis, admixtae sunt ei spinae, ramulorum fragmenta, petioli, folia, siliquae harumque semen, acerbum quidem illud, at inter comedendum vix sensibile; alterum, quod vocant *mastichinum*, magis convenit cum descriptione Mosaica. Constat enim, uti testatur Tournefortius l. c. et Rauhwolf *Reissbeschreib.* P. I. p. 94.

95., ex singulis granis crystallinis, rotundis, maximam partem pellucidis, semine coriandri aut ervi numquam majoribus, interdum minoribus, a grano mastichis figura et pelluciditate haud multum diversis; flavet ex candido et pura est ac sincera. Caussa tanti discriminis sita est in modo et tempore, quo manna colligi solet. Quae summo mane decussa fruticibus panno excipitur, purissima est et candidior, qualem modo sub nomine *mastichini* descripsimus. Sed quae orti solis igne liquefacta, foliis instar glutinis adhaeret, ea cum foliis, ramulis et seminibus decerpitur, sicque compingitur in massam; quod primum genus, *compactum*, erat. Orientales in ea opinione versantur, terengabinam roris instar de coelo super hanc plantam cadere. Idque non solum plebeculae persuasum est, sed doctissimis quoque viris, Ebn-Sinae, Serapioni, Mesuaeo, nec non Petachiae, docto Hebraeo Sec. XII. nostrae aerae, cujus Itinerarium per plures Asiae terras edidit Chr. Wagenseil in *Exercitatt. varii argum.* Alt. 1697. 4. Utrumque vero terengabinae genus Senae infusione liquatum ad alvum laxandam sumitur. Sed per se sumta adeo leviter alvum emollit, ut Assyrii *casei* loco hac manna vescantur et incolae Kurdistan, Mosul, Merdin, Diarbecr, Ispahan, loco *sacchari* eadem utuntur ad coquendum. Vid. Niebuhr *Descript. Arabic.* p. 146. Rauhwolf P. II. Cap. 9. p. 113. Allatam ab Arabibus in cibum Harantius ejusque comites sumserunt. Otter in suo *Persiae Itinerario*, P. I. p. 197. refert, Khunsarae in Persia ex terengabina, ibi proveniente, adhibitis pistaciis, cardamomis et polline, confici placentae genus, quod inter alia opera pistoria mensis imponere soleant. Quare nec adeo mirum videbitur, mannam solitum Israelitarum cibum fuisse. Jam vero etsi Manna Israelitis in deserto ad victum suppeditata haud pauca communia habuerit cum ea, qualem in Arabia aliisque Orientis regionibus reperiri veteres aeque ac recentiores scriptores testantur; tamen sunt et alia, quae illi ita priva fuerint, ut tanquam prodigiosum quid et solitum na-

turae ordinem excedens appareat. Et inter Hebraeos quidem Aben-Esra pluribus rationibus refellit eos, qui sentiunt, cibum, de quo hic fit sermo, fuisse istiusmodi mannam, quae hodie reperitur, ac hodiernam mannam in multis differre ab illa Israelitarum ostendit. Quod enim nunc vocatur manna duobus tantum mensibus, in Nisan, sive Martio, et Jjar, sive Aprili, dicit descendere, nec liquescere, si in sole collocetur [vid. tamen not. infra ad Vs. 21.], nec si nocte servetur putrescere (vid. Vs. 20.), nec adeo firmum esse, ut contundi possit, quo placentae ex eo fiant (Num. XI, 8.), quin et si super linguam positum fuerit, liquescere, non autem saturare, nec bonum sanguinem procreare, sed in medicamentis duntaxat usui esse. Praeterea in manna Israelitarum et hoc prodigiosum fuisse, quod duplo plus quam aliis diebus sexto descendit, non autem omnino in Sabbatho; item quod ubicunque castra posuerint demissa est. Hinc manna recensetur inter נִפְלָאוֹת et מֹפְתִים, *mirabilia et prodigia*, quae fecit Deus, et quae viderunt Israelitae, Ps. LXXVIII, 4. 24. CV, 27. 40. „Si Manna," inquit Deyling in *Observatt. SS.* P. III. Obs. VII. p. 76., „Israelitarum victus, fuisset naturalis et vulgaris, vix dici potuisset, eam cum iis ipsis, tum eorum patribus prorsus incognitam fuisse. Credibile enim non est, in tanta hominum multitudine vix unum alterumque fuisse, qui mannam Arabicam vulgarem, circa ea loca quotidie depluentem, numquam viderit. Si extraordinaria non fuit, cur Moses tam sollicite colorem, saporem, formamque ejus descripsit? Quid opus est tam accurata descriptione rei quotidianae, vulgaris et omnibus notae." Cf. *das a. u. neue Morgenl.* P. II. No. 235. p. 34. seqq. Quae Hebraei docti de manna disseruerunt congessit J. Buxtorfius Fil. in *Historia Mannae*, quae inest suis *Exercitatt. ad histor. arcae foederis* rel. (Basil. 1659. 4.) p. 336. seqq.

16. לְפִי אָכְלוֹ *Pro modo cibi sui*, i. e. prout edere potest, sive, ut Hieronymus vertit: *quantum sufficit ad*

vescendum. גֻּלְגֹּלֶת h. l. ut alias ראשׁ pro ipso *homine* ponitur. עֹמֶר fuit decima pars Ephae, ut Moses ipse infra Vs. 36. dicit. Josephi tempore עֹמֶר continebat ova 43⅕ (Judaei enim cum plerisque populis orientalibus mensuras ad quantitatem mediocrium ovorum gallinaceorum redigere solent); sive 202 digitos cubicos Parisienses. Sed parum probabile est, per 1500 annos a Mose usque ad Josephi aetatem mensuras Hebraeorum immutatas non esse; quum nil magis mutationibus obnoxium sit mensuris et ponderibus.

18. וַיָּמֹדּוּ בָעֹמֶר וְלֹא הֶעְדִּיף הַמַּרְבֶּה וְהַמַּמְעִיט לֹא הֶחְסִיר *Tum mensi sunt Gomere*, i. e. mensura Gomeris, *et non abundavit*, non ei superfuit, *qui multum fecit*, s. collegit, *nec qui minus collegit minus habuit*, vel, *defectum sensit*, id est, ut, interpretatur Jonathan, *qui multum collegit, nihil ultra mensuram*, scilicet Gomer pro unaquaque persona, *habuit; nec quidquam infra mensuram, qui parum collegit.* Sic Aben-Esra testatur, antiquiores Hebraeos dixisse, miraculo factum esse, ut sine demensione neque plus neque minus quisque auferret quam necesse erat, sive multum, sive parum is collegisset. Ipse autem ait, simplicem sensum esse, alios multum, alios parum collegisse, juxta numerum personarum, quas in tabernaculis suis habebant. Id vult, prout quisque plures vel pauciores in familia sua habuit, ita plus vel minus collegisse. Sed profecto verba istum sensum haud admittere videntur. Nam, ut e textu apparet, prius colligebant, ac postea collectum mensurabant; quomodo autem deditâ operâ tantum singuli colligere potuerunt, ut pro singulis in familia sua personis, cum mensurarent id quod colligerant, Gomer invenirent? Deinde quid opus fuit dicere, eum qui plus colligebat, non amplius habuisse, nec eum minus qui minus colligebat, si in colligendo ita se gesserint pro numero personarum, quas in familiis suis habebant, plus minusve colligerent. Vel igitur cum Jarchio et priscis Hebraeis miraculum fuisse di-

cendum est; vel cum aliis, non singulos id quod colligebant, domum portasse, ac praecise pro unaquaque persona familiae Gomerem habuisse, quod sine miraculo fieri haud potuit; sed quicquid omnes in universum collegissent, in acervum fuisse congestum, atque inde unicuique (sive plus, sive minus colligerat), pro numero personarum familiae ipsius fuisse mensuratum. Quae quidem expositio simplicissima fuerit.

19. אִישׁ אַל־יוֹתֵר מִמֶּנּוּ עַד־בֹּקֶר *Nemo relinquat ex ea in auroram.* Non est sensus, uti monet Aben-Esra, totam, quam habebant mannam, necessario fuisse comedendam; sed, si quid relictum esset, extra tentorium fuisse projiciendam.

20. וַיָּרֻם תּוֹלָעִים וַיִּבְאַשׁ *Scatebat autem vermibus et foetebat.* Est in hisce verbis, ut Jarchi et Aben-Esra observant, ὕστερον πρότερον, וזה מקרא הפוך. Prius enim foetebat manna, et deinde vermibus scatebat; unde infra Vs. 24. inverso verborum ordine de manna in diem Sabbathi reservata dicitur, eam non foetuisse, nec vermem in ea fuisse.

21. Quod manna sole calescente liquefacta hic dicitur (וְחַם הַשֶּׁמֶשׁ וְנָמָס) idem in manna Arabica observarunt Niebuhr *Descript. Arab.* p. 146., et R. Petachias in *Itiner.* p. 191. ed. Wagenseil. Et hujus quidem verba sunt haec: וההרים מלאים קמשונים ועשבים וכשירד הטל עליהם ירד מן עליהם וחם השמש ונמס ומי שמלקטין בלילה אם הוא מטחין הוא נימס *Pleni sunt montes illi carduis et virgultis, supra quos cum rore manna quoque decidit, eaque sole incalescente liquescit; unde et nocte eam colligentibus, si tardent, idem hoc accidit.*

22. וַיָּבֹאוּ כָּל־נְשִׂיאֵי הָעֵדָה וַיַּגִּידוּ לְמֹשֶׁה *Et venerunt omnes principes congregationis*, populi, *et narrabant Mosi.* Jarchi ait, principes a Mose quaesivisse, מה היום מימים *quid iste dies esset prae aliis?* Atque hinc colligit, Mosen nondum eis mandatum de Sabbatho

(quod ad collectionem et praeparationem mannae attinebat) declarasse. At unde factum est, ut populus duplicem mannae portionem die sexto colligeret, nisi praeceptum de observando Sabbato ei cognitum fuisset? populum autem id cognovisse quod principes ignorabant, est prorsus improbabile. Dici potest, et ea videtur fuisse sententia Jarchii, populum non de industria tantum die sexto collegisse; sed postquam id quod collegerant, in tabernacula sua portassent ac mensurassent, tum demum reperisse, duplo plus fuisse, quam quod aliis diebus colligere solebant, atque hinc principes admiratione perculsos rem Mosi indicasse. Sed quid opus est miracula fingere, quum res absque miraculo fieri potuerit? Vid. ad Vs. 18. Aben-Esra observat, dici hic לָֽקְטוּ *collegerunt*, non מָֽצְאוּ *invenerunt*, scilicet duplicem portionem mannae, quasi id inopinato ac praeter exspectationem populi accidisset. Populum igitur tantum collegisse ait, propterea quod Moses eis ita facere praeceperat; nescii-se autem, quare id factum fuit (והם לאידעו למה), atque ideo principes Mosi nuntiasse, populum, prout ipse mandaverat, fecisse, atque ab eo quaesivisse, quid porro facerent, quomodo nempe mannam istam, quae collecta erat, comederent. Atque ea quidem vera videtur ratio, quare principes Mosen de eo, quod populus fecerat, certiorem fecerunt, nimirum ut quid de duplici ista portione mannae faciendum erat, instruendi essent; id quod e Versu proximo potest colligi.

23. אֵת אֲשֶׁר־תֹּאפוּ אֵפוּ וְאֵת־אֲשֶׁר־תְּבַשְּׁלוּ בַּשֵּׁלוּ *Quod coquetis*, coquere velitis, *coquite*, *et quid elixabitis*, *elixate.* Jarchi hoc sic explicat: quod in furno coquere vultis, coquite hodie, idque in biduum; et quod necesse habetis aquà elixare, elixate hodie. Manna duplici modo coqui potest; uno, si, nulla alia adhibita materia, super modico igne liquescit; et ita similis fit saccharo hordaceo (*Gerstenzucker*), quod in nostris officinis *manna tabulata* vocatur, altero, si admixta farina frigitur, ut placen-

tae mellitae instar fiat. Quomodo vero manna elixetur haud liquet. Fortasse admixta aqua coquebatur in potum, similem ei, quem ex aqua, melli silvestri, i. e. manna, et aromatibus ab Arabibus confici scribit Diodorus Siculus, Lib. XIX. c. 104. Otter, loco supra memorato, narrat, in Persia mannam admixta aqua coqui usque ad spissationem. Alium mannam elixandi modum apud Arabes usitatum refert Niebuhr, loco laudato. Videlicet folia, quibus adhaeret manna sole liquefacta et in massam compacta, macerantur aqua calida, qua ita dissolvitur mannae gluten, ut instar olei aquae innatet. Vid. et J. D. Michaelis *Fragen an eine Gesellschaft von Gelehrten, die nach Arabien reisen*, Quaest. 26. 27.

29. רְאוּ כִּי יְהוָֹה נָתַן לָכֶם הַשַּׁבָּת *Videte quod Jova dedit vobis Sabbatum*, i. e. jussit vos septimo quoque die ferias agere. שְׁבוּ אִישׁ תַּחְתָּיו *Sedete quisque sub se*, quisque in tentorio suo maneat. „Phrasis videtur a more Orientalium ducta, qui sedent in solo, seu pavimento; nam *sub se manere* est proprie manere eo in loco, qui sub nobis fuit, cum primum consedimus.“ Cleric. אַל־יֵצֵא אִישׁ מִמְּקֹמוֹ בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי *Ne exeat quisquam e loco suo die septimo.* Jonathan addit: *ultra bis mille cubitorum*, tot enim, ex placitis veterum doctorum Hebraeorum, Sabbato ire licet. Quod viae spatium in Rabbinorum scriptis תְּחוּם הַשַּׁבָּת *terminus Sabbati* vocatur, et Actor. I, 12. σαββάτου ὁδός. Ad quem locum Oecumenius ex Origene ait, iter Sabbathi fuisse δισχιλίων πηχῶν, idque propterea, quod tabernaculum et arca tanto intervallo a castris Israelitarum distaret, Israelitis autem e castris suis ad tabernaculum die Sabbati accedere necesse esset. Quod ipsum ex *Midrasch Tanchuma* affert Jarchi ad Jos. III, 4. Ad hunc vero locum recte ait, illud quod addit Jonathan in textu non esse expressum, et terminos Sabbati nonnisi a legis doctoribus (מדברי סופרים) constitutos fuisse; hoc vero loco Mosen tantum de exeundo e castris ad mannam colligendam loqui. At latius videtur esse hoc

praeceptum; quam ut ad mannae collectionem restringi debeat; quemadmodum enim ob istam causam, ita et ob aliam aliquam istiusmodi causam exire prohibitos fuisse arbitror.

31. וְהוּא כְּזֶרַע גַּד לָבָן LXX. *ἦν δὲ ὡς σπέρμα κορίου λευκόν, erat autem tanquam semen coriandri album.* Id sequuti sunt interpretes et Hebraei et nostri tantum non omnes. Sed quum coriandrum non sit album, Jarchi mannam non nisi ob rotunditatem semini coriandri comparari ait, ut verba ita sint capienda: manna erat semini coriandri similis, scil. quoad rotunditatem, et erat alba. Similiter Kimchi in Lexico exponit (s. v. לבן): המן היה לבן והיה גרגרים כזרע גד *manna erat alba, et ex granis constabat instar seminis coriandri.* Nescio tamen, an verba hebraica eam interpretationem admittant. Aben-Esra fatetur, se quid גַּד significet ignorare. Sane in nulla dialectorum cum Hebraea cognatarum illud aut simile nomen de planta exstat; unde J. D. Michaelis in Supplemm. p. 269. conjecit, esse Africanum. Scholiastes codicis Vaticani hic notat, Samariticum habere: *ὡς σπέρμα ὀρύζης*, et profecto in versione Samaritana verba כְּזֶרַע גַּד versa sunt כארז קלף *sicut oryza decorticata.* Certe *oryza* propter colorem magis convenit. Cf. Edm. Castelli *Animadverss. Samaritt.* ad h. l. in T. VI. Biblior. polyglott. Londinens. וְטַעְמוֹ כְּצַפִּיחִת בִּדְבָשׁ *Et sapor ejus* fuit *sicut placenta in melle*, s. placenta mellita. LXX *τὸ δὲ γεῦμα αὐτοῦ ὡς ἐγκρὶς ἐν μέλιτι, gustus autem ejus tanquam laganum in melle.* Aquila, teste Scholiaste, *ἄμυλος ἐξ ἐλαίου, bellarium ex oleo.* At in Hebraeo nulla est mentio olei. Symmachus: *ὡς ἄμυλος ἐν μέλιτι, tanquam bellarium in melle.* Dictionem צַפִּיחִת praeter hunc locum non reperiri notat Aben-Esra, ac a R. Saadia exponi רָקִיק *placentam tenuem.* Sed in versione Saadiae Arabica, quae in Bibliis Londinensibus edita est, non رقيق legitur, sed قَطَايِف (*pluralis τοῦ* قَطِيفَة),

quo nomine Golio teste in *Lex. Arab.* p. 1932., ubi in Lexico Arabico-Turcico dicitur, designantur *pastilli dulciarii ex polline, melle et oleo sesamino quasi per filamenta compositi*, additque Golius, exteris gentibus eos usitatos esse, non Arabibus. Jarchi exponit בצק שמטגנין אותו בדבש *pastam melle frixam*, atque addit, in Mischna vocari אסקריטין, qua voce Onkelosum hic esse usum. אסקריט videtur e Graeco ἐσχαρίτης factum, quod *panem craticula coctum* significat. Quum autem Num. XI, 8. manna sapore similis dicatur oleo recenti, id cum eo quod hic dicitur Aben Esra sic conciliari posse putat, mannam cum recenter descendisset ex aëre habuisse saporem crustuli ex melle; coctum vero, aut elixatum, saporem recentis olei videri habuisse. Alii Hebraeorum tradunt, mannam varios sapores habuisse, parvulis instar olei sapuisse, juvenibus instar panis, provectae aetatis hominibus instar placentae ex melle; imo quemcunque cibum Israelitae expetebant, ejus saporem in manna eos gustasse; quo violenter torquent illud Deut. II, 7.: *his quadraginta annis nihil defuit tibi.* Commentum istud de manna cujusvis cibi delectabilis saporem in se habente, ac uniuscujusque desiderio respondente, sequutus est quoque auctor libri, qui *Sapientia Salomonis* inscribitur. XVI, 20. 21. Cf. Buxtorfii *Histor. Mannae* Cap. 3. p. 356. seqq. Simplicissima utrumque locum, hunc et illum Numerorum, inter se conciliandi ratio haec esse videtur, mannam dulcem quendam ac delectabilem saporem, tamquam vel placentae mellitae, vel recentis olei habuisse.

33. Nomen ἅπαξ λεγόμενον צִנְצֶנֶת Onkelos reddidit צְלוֹחִית *scutella*, Aben-Esra vero exponit כלי חרס או נחשת *vas testaceum vel aheneum.* LXX. vertunt στάμνον χρυσοῦν *urnam auream*, et praeterquam quod ea interpretatio auctoritate Apostoli firmatur Hebr. IX, 4., ratio ipsa dictat, vas aureum potius quam vel testaceum vel aeneum ad servandam mannam fuisse adhibitum. Plura de nomine צִנְצֶנֶת et Graeca ejus interpretatione vid. in

J. F. Fischeri *Commentat. super loco quodam epistolae ad Hebraeos*, Lips. 1749., repet. in *Prolusionibus quinque* rel. Lips. 1779. in octon. p. 162. seqq. וְהַנַּח אֹתוֹ לִפְנֵי יְהוָֹה *Et pone illud coram Jova*, i. e., uti recte exponit Jarchi, coram arca (cf. Vs. 34.), additque, id post tabernaculi sacri exstructionem factum fuisse, etiamsi hoc in loco, ubi de manna texitur historia, scriptum sit. Similiter Aben-Esra ad Vs. 32. ait, hanc particulam textus sacri post commemorationem exstructi tabernaculi fuisse collocandam, hoc autem in loco positam esse, ut miraculum de manna multis seculis reservatâ commodius memoriae traderetur.

34. וַיַּנִּיחֵהוּ אַהֲרֹן לִפְנֵי הָעֵדֻת *Posuitque illud Aaron coram lege*, i. e. coram arca, in qua erant tabulae lapideae, quibus decem praecepta insculpta erant. Ponitur הָעֵדֻת hic pro אֲרוֹן הָעֵדֻת, cf. infra XXI, 21. 22. — עֵדֻת Kanne in *den biblisch. Untersuchungen* P. I. p. 82. *testimonii* significatu sumit, et phrasi לִפְנֵי הָעֵדֻת, uti supra Vs. 33. per לִפְנֵי יְהוָֹה eum in Israelitarum castris locum designari putat, quo testificatus sit Deus, se ibi peculiari quodam modo praesentem esse, et quo se Mosi patefecerit. Verum עֵדוּת ubicunque legitur (si Ps. LX, 1. et LXXX, 1. excipias, ubi nomen instrumenti musici est) notat *praeceptum*, *legem*, cf. Ps. XIX, 8. et ibi not., et CXIX, 14. 26. Deut. IV, 15. VI, 20. rel.

35. וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אָכְלוּ אֶת־הַמָּן אַרְבָּעִים שָׁנָה *Filii Israel autem comedebant mannam quadraginta annis.* Non plene tot annis, sed uno mense minus; nam mense secundo post exitum ex Aegypto primo comedebant mannam, ut ex hoc ipso Capite est manifestum; statim autem a celebratione paschatis, i. e. circa medium mensis Nisan, sive Martii, cessavit manna, uti dicitur Jos. V, 10. 11. 12. Unde post obitum demum Mosis mannam cessasse liquet. Id vero arguit, a Mose posse hunc Versum non scriptum esse, uti et Clericus observavit in Disser-

tat. *de scriptore Pentateuchi*, Commentario suo praemissa §. III. no. 12. „Respondent quidem nonnulli, scivisse Mosen, ut liquet e Num. XIV, 33., mannam post quadraginta annos, ingredientibus Israelitis in terram Cananaeam, cessaturam; sed hoc *narratur* his, non praedicitur; ponitur enim Praeteritum, אָכְלוּ *comederunt.* Itaque hunc Versum κατὰ παρένθεσιν additum, ut alios quosdam, dicere malim, ex occasione antecedentium, ubi de Gomero manna pleno ad arcam ponendo sermo est." Abarbenel refert, nonnullos putare hoc scriptum fuisse prope mortem Mosis (quibus adnumerandus Kanne, l. l. P. II. p. 108.); alios vero existimare, a Josua fuisse insertum; ipse autem vult, Mosen hoc מפי הגבורה *ex ore potentiae*, scil. divinae, i. e. Dei, scripsisse, ut et illud, quod de morte Mosis narratur Deut. XXXIV. Recte autem dicit, istud hoc in loco scriptum esse, להשלים ספור המן *ut narratio de manna perficeretur.*

36. וְהָעֹמֶר עֲשִׂרִית הָאֵיפָה הוּא *Omer autem est decima pars Ephae.* LXX. τὸ δέκατον τῶν τριῶν μέτρων ἦν. Eadem forsan mens erat Onkelosi et Jonathanis, qui pro אֵיפָה ponunt תְּלָת סְאִין *tria sata.* Similiter Jarchi ait, Epham continere שלש סאין *tria sata;* satum autem continere sex cabos, cabum vero quatuor logos, logum denique sex ova; ita ut decima pars Ephae quadraginta tria ova, et quintam ovi partem contineat. Ceterum et hoc comma plures a Mose abjudicant, quod dum mensura quaepiam in usu est non ita definiri soleat. Itaque existimant, postquam Hebraei per varias regiones sparsi fuerunt, adeoque aliarum gentium mensuris uti coeperunt, haec scripta fuisse, ut intelligerent per orbem terrarum longe lateque disseminati Hebraei, de qua mensura sermo esset in hac historia. Similia occurrunt de numo Num. III, 47. XVIII, 16. „Verum," reponit Clericus l. l., „non constat unquam, Judaeos inter se aliis mensuris in Palaestina usos esse, ut ea de causa veteres mensuras definiri oporteret; neque notior fuisse videtur

Epha quam Gomer. Attamen Moses, qui Remp. Hebraicam condidit, dedita opera hic illic de mensuris et nummis aliquid inserere potuit, occasione data, ne in posterum mutarentur." Kanne l. l. P. II. p. 77. עֹמֶר non mensuram, sed vas denotare existimat, collato Arabico غُمَرٌ *catini seu poculi parvi genus.* Dicere igitur Mosen, poculum illud, sive urceolum, e quo manna indita erat urnae in sacrario ponendae (Vs. 33.), continuisse decimam Ephae partem. Ne igitur ignorarent posteri, quantum mannae asservandum repositum fuerit, indicari Mosen ejus mensuram, quam et in aliis, quae ad sacrum apparatum pertinebant, definire solet.

4. *Discessus Israelitarum e Sinico deserto ad Rephidimos, ubi prae inopia aquae cum Mose rixantur, aquamque e rupe divina potentia egressam accipiunt. Cap. XVII, 1—7.*

Cap. XVII, 1. וַיִּסְעוּ כָּל־עֲדַת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מִמִּדְבַּר־סִין לְמַסְעֵיהֶם עַל־פִּי יְהֹוָה *Deinde profecti sunt omnis coetus filiorum Israelis e deserto Sin per profectiones suas ad os s. secundum os Jovae*, i. e. Jovae jussu, cf. Genes. XLI, 40. — וַיַּחֲנוּ בִּרְפִידִים *Et castra metati sunt in Rephidim.* Aben-Esra notat, proximam Israelitarum mansionem non fuisse in Rephidim, sed a deserto Sin profectos esse ad Dophca, a Dophca ad Alusch, et inde demum ad Rephidim (vid. Num. XXXIII, 12. 13. 14.); omissas vero stationes innui per לְמַסְעֵיהֶם, quod praecessit. Addit Abarbenel, Mosen hoc libro nonnisi eas mansiones commemorare, in quibus aliquid novi et notabile contigerit, reliquas autem, in quibus nil tale factum, enumerare Num. XXXIII. Cf. not. supra ad XVI, 1. Pro וְאֵין מַיִם לִשְׁתֹּת הָעָם Salomo Dubnensis monet ponendum fuisse וְאֵין מַיִם לָעָם לִשְׁתּוֹת *et nulla aqua aderat populo ad bibendum.* Sed usurpari hic Infinitivum pro Nomine, quasi sit: ואין מים לשתיית העם *aderatque nulla aqua*

ad potum populi; uti Genes. XVI, 9. *Post decem annos* מקץ עשר שנים לשבת אברם לישיבת אברם *habitationis Abrami in terra Cananaea.*

2. מַה־תְּנַסּוּן אֶת־יְהוָֹה *Quid tentatis Jovam?* „hoc est; quare de divina potentia aut voluntate dubitatis? nam qui *tentant* quempiam, experimentumque ejus voluntatis capiunt, de ea voluntate dubitant; vid. infra Vs. 7. et Num. XIV, 11. 12." Cleric.

3. לְהָמִית אֹתִי וְאֶת־בָּנַי וְאֶת־מִקְנַי *Ad occidendum me et filios meos et pecudes meas.* Pronomina sunt primae personae Singularis, ratione nominis הָעָם, singularis quoad formam.

4. עוֹד מְעַט וּסְקָלֻנִי *Adhuc modicum et me lapidabunt.* i. e. parati sunt me lapidare, prope est ut me lapident. Jarchi: אם אמתין עוד מעט וסקלוני *si adhuc paululum cunctatus fuero me lapidabunt.*

5. עֲבֹר לִפְנֵי הָעָם *Transi coram populo.* Abarbenel ait, hoc ideo Deum Mosi dixisse, quod is dixisset, prope fuisse, ut ipsum lapidarent. Quasi diceret: ne istud metuas, sed priusquam eis potum dederis, nunc cum maxime fervet sitis ac murmur eorum, transi coram iis, et videbis fore, ut nemo te ullo damno afficiat. וְקַח אִתְּךָ מִזִּקְנֵי יִשְׂרָאֵל *Et sume tecum ex senioribus Israelis*, qui testes sint eorum, quae ibi fient, ut haud male exponit Jarchi: *in testimonium, ut videant, per te factum esse, ut aquae e rupe exeant, nec dicere possint, jam ab antiquis temporibus fontes ibi fuisse.* וּמַטְּךָ אֲשֶׁר הִכִּיתָ בּוֹ אֶת־הַיְאֹר *Et baculum quo percussisti fluvium*, Nilum, vid. supra VII, 20. VIII, 5. R. Mose Ben-Nachman observat, non dicere Deum: *baculum, qui conversus est in serpentem*, aut: *baculum, quo fecisti prodigia*, sed mentionem facere prodigii facti in fluvio, quod sicut tunc aquam convertendo in sanguinem, ejus naturam immutavit, sic hac vice adducturus sit aquam in silicem durum et siccum, contra ejus naturam.

6. Prima hujus Versus verba R. Moses Ben-Nach-

man conjungit cum וְהָלָכְתָּ in fine Versus, qui praecedit hoc sensu: הלך עד שתראה אותי עֹמֵד לְפָנֶיךָ עַל־הַצּוּר *ibis* et progredieris *donec me stantem videas coram te super petram.* Quod cum ה articuli hic ponitur עַל־הַצּוּר inde Abarbenel colligit, indigitari petram quandam Mosi jam notam, in qua Deus et alias illi apparere soleret. Et de hac eadem petra dici Exod. XXXIII, 22. וְשַׂמְתִּיךָ בְּנִקְרַת הַצּוּר *ponam te in cavernae petrae illius*, scil. jam tibi notae. Illam igitur petram, בְּחֹרֵב *in Chorebo* monte (de quo vid. supra ad III, 1.) sitam percutere Moses jubetur, quo facto ex ea proditura sit aqua. Hodie tamen Chorebum fontibus esse irriguum, et in ejus convallibus esse hortos, in quibus coluntur vites, et legumina oleraque seruntur, testantur plures, qui istas regiones invisere, veluti Bellonius *Observatt.* L. II. Cap. 63. et Niebuhr *Descript. Arab.* p. 401. Rei quae hic narratur vestigium exstat apud Tacitum *Histor.* L. V. Cap. 3., ubi postquam dixisset, Israelitas duce Mose fortuitum iter incepisse, ita pergit: *Sed nihil aeque quam inopia aquae fatigabat. Jamque haud procul exitio totis campis procubuerant, cum grex asinorum agrestium e pastu in rupem, nemore opacam, concessit. Sequutus Moses, conjectura herbidi soli largas aquarum venas aperit.* Alia similia attulit Huetius in *Quaestt. Alnetan.* L. II. Cap. 12. §. 13. De petra quae circa illam regionem monstrari piis peregrinatoribus solebat, cum duodecim foraminibus, e quibus aqua manasse dicitur, quae originem debentur fraudi monachorum montis Sinai, vid. *das a. u. n. Morgenl.* P. II. No. 234. p. 44. seqq.

7. מַסָּה *tentationem* significat, et מְרִיבָה *rixam*, quae nomina illis locis ideo sunt imposita, quod Israelitae ibi de Dei potentia et voluntate dubitassent, et cum Mose rixati essent, quasi suo consilio, non Dei jussu, populum per desertum duceret. Ad verba על רִיב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וגו׳ notat Aben - Esra, prius reddi rationem nominis secundo loco memorati, deinde prioris, מַסָּה; solere enim scriptores sacros, cum de duabus re-

bus vel personis loquuntur, a posteriore prius incipere, quia est proxima.

5. *Pugna cum Amalekitis, et victoria precibus Mosis a Deo concessa. Cap. XVII, 8—16.*

Cap. XVII, 8. וַיָּבֹא עֲמָלֵק *Et venit Amalek*, i. e. venerunt Amalekitarum agmina. Simili modo in illis regionibus etiamnum circumvagantia Arabum agmina (*herumstreifende Horden*) synodias sive caravanas aggredi et infestare solent. Ceterum de Amalekitis vid. Schol. ad Genes. XIV, 7.

9. מַטֵּה הָאֱלֹהִים *Virga Dei*, i. e. virga, qua Deo jubente tot prodigia facta sunt.

10. חוּר *Churem* Jarchi tradit fuisse filium Calebi ex Mirjama, sorore Mosis. Sed Josephus *Antiqq.* L. III. Cap. 2. §. 4 asserit eum fuisse maritum Mirjamae.

11. וְהָיָה כַּאֲשֶׁר יָרִים מֹשֶׁה יָדוֹ וְגָבַר יִשְׂרָאֵל *Fuitque quum attolleret Moses manum suam, ut praevaleret Israel.* Creditur vulgo Moses precum caussa, et orantium ritu, manus in pugna Amalecitica sustulisse, eoque ipso victoriam Israelitis impetrasse. Ita jam uterque Chaldaeus paraphrastes, Hierosolymitanus et Jonathan: *cum erigebat Moses manus suas orando, invalescebant qui erant domus Israelis.* Sed J. G. Lackemacher in *Observatt. philologg.* P. IV. Obs. I. eo potius consilio manus a Mose in sublime levatas arbitratur, ut signum erigeret militare, et imperio simul regeret Israelitarum exercitum, atque ita summi imperatoris partes in conflictu illo adimpleret. Quam suam sententiam comprobare studet primum eo, quod pervetustus is Hebraeorum mos fuerit, ut in proelio signum aliquod, universo conspicuum exercitui, tollerent. Tollere autem solebat belli dux, ut scirent omnes, quo in loco is versaretur, et quo proinde se deberent vertere. Hoc signum, proprio vocabulo נֵס appellatum, ex pertica constabat praelonga, cujus parti summae velum esset

appensum; vid. Num. XXI, 8. 9. Jesaj. XXXIII, 23. Ezech. XXVII, 7. Quo allusum et in nomine altaris in memoriam hujus victoriae erecti, infra Vs. 15. Vexilli autem loco nudum interdum baculum adhibitum fuisse. Hinc factum esse, ut *manum tollere*, ubi de bello est sermo, idem sit, ac *signum erigere*, quod conspici ab exercitu possit universo, eidemque regendo inservire. Eo pertinere Romanorum consuetudinem, manus extensae figuram in signorum quorundam summitate exprimendi. Secundam sententiae suae rationem Lackemacher inde petit, quod Moses in collem quendam ascendisse dicitur in fine Vs. 10. Id enim nulla alia de causa ab eo factum credibile esse, nisi quod, durante conflictu, signa suis imperatorum more, ostendere decrevisset. Tertio, Mosen non alio animo in collem istum sese recepisse, quam ut vexillum erigeret, *baculum* etiam arguere, quem secum allatum in altum ibi exporrexit. „Aaronem et Churem comites ea propter adscivisse videtur Moses, ut mandata ipsius ad Josuam reliquumque exercitum, sicubi opus esset, perferrent. Hic igitur proelio commisso accidit, ut dum *manum* Moses *attolleret*, h. e. vexillum seu baculum suum erectum teneret, et mandata daret, ut, inquam, superiores essent Israelitae, dum vero demitteret, atque ita cessare de imperio videretur, ut Amalecitis cederent. Factum nempe arcana quadam Dei gubernatione, ut signum illud divinum cernentes milites Israelitici forti animo pugnarent, hostiumque sustinerent impetum, confisi, Deum ipsis adesse auxilio, victoriamque animo jam praecipientes, certa spe et fiducia.“ Quae quidem Lackemacheri hujus loci expositio, quicquid ceterum de ea statuas, longe praeferenda videtur Nachtigallii conjecturae in libro supra p. 287. laudato, p. 513., totam hanc narrationem transsumtam esse ab effigie quadam hieroglyphica, in qua Moses mandata dans, ut imperator dextera in sublime protensa repraesentatus fuisset.

12. וִידֵי מֹשֶׁה כְּבֵדִים *Manus Moses graves erant*, i. e. fessae, neque enim brachium erectum diu habere

sine lassitudine possumus. אֱמוּנָה *firmitas*, substantivum pro adjectivo, *firmae fuerunt*. Aben-Esra interpretatur דבר עומד וקיים *rem stabilem et firmam*, qui et notat, אֱמוּנָה esse singulare, quemadmodum וַיְהִי, quum יָדָיו sit plurale, q. d. et facta est unaquaeque manuum ejus firma, s. stabilis; coll. Genes. XLIX, 22. בָּנוֹת צָעֲדָה ubi cf. not.

13. אֶת־עֲמָלֵק וְאֶת־עַמּוֹ *Amalekum et ejus populum*, est ἓν διὰ δυοῖν pro populum Amelekitarum.

14. זִכָּרוֹן בַּסֵּפֶר *Memoriale in libro*, sc. quem scribere incepisti. Cf. Vol. I. Prolegom. p. 5. וְשִׂים בְּאָזְנֵי יְהוֹשֻׁעַ *Ponito in auribus Josuae*, i. e. dic ei, manda ei.

15. יְהוָה נִסִּי *Jova vexillum meum*. Sic compendiaria loquendi formula vocabatur altare, pro מִזְבַּח לַיהוָה נִסִּי *altare Jovae signi mei*. Vocem נִסִּי verterunt LXX. καταφυγήν μου, Vulgatus *exaltationem meam*. Sed נֵס est signum, quod pertica adtollitur, ut copiae ad id concurrant, vid. Num. XXI, 9. Ps. LX. 6. Jes. V, 26. Alludere videtur Moses, ut Clericus observat, ad virgam Dei, qua, signi militaris instar, sublata, victi fuerant Amalekitae.

16. Verba כִּי־יָד עַל־כֵּס יָהּ non satis sunt clara. Codex Samaritanus pro כס יה legit כסא *thronus*, ex recepta Hebraeis interpretibus sententia, כֵּס per apocopen pro כִּסֵּא positum esse. LXX. habent ὅτι ἐν χειρὶ κρυφαίᾳ πολεμεῖ Κύριος, quasi legissent: ביד כסויה נלחם יהוה, *manu occulta pugnavit Jehova*. Vulgatus: *quia manus solii Domini et bellum Domini erit contra Amalek*, omisso עַל. Syrus: *ecce manum contra sedem. Bellum Domini contra Amalek etc.* omisso יָהּ. Verborum vero, ut in textu sunt, commodissimus sensus esse videtur, quem proposuit Clericus: *quia manus ejus*, scil. *Amalek fuit contra thronum Dei, ideo bellum Jovae contra Amalekitas, in omne aevum*, ut sequitur. Thronum Dei cense-

batur tum esse inter Israelitas, quia Deus illorum rex erat. Idem Clericus haud spernendam conjecturam affert, pro כֵּס legi posse נֵס *vexillum*, ut ad nomen altari impositum Moses respiciat, quod illis temporibus plerumque facere solebant, qui rei cuipiam nomen dederunt, uti ex aliis exemplis constat, v. c. Genes. XVI, 13. Facile etiam litterae כ et נ permutari possunt. Haec Clerici conjectura et probabilis visa est J. D. Michaeli in *Bibl. Orient. Nov.* P. III. p. 195., et Gesenio in *Commentat. de Pentat. Samarit.* p. 34., quamquam illa per nullum hucusque collatorum codicum confirmatur. Jo. Scaligeri sententiam in *Emendat. tempor.* L. III. p. 223, יָד hoc loco *cippum* aut *monumentum*, ut 1 Sam. XV, 12. 2 Sam. XVIII, 18., בְּסְיָה vero (nam ita ut unam vocem legit) *τριακάδα* notare, sive *ἕνην καὶ νέαν*, aut diem festivam, quae per tibicinem indicebatur, ut sensus sit, erexisse Mosen cippum in memoriam illius *τριακάδος*, sive *ἕνης καὶ νέας*, cum epigraphe: *aeternum bellum fore inter populum Jovae et Amalecum*, solide refellit P. Zorn in *Biblioth. antiquar. exeget.* T. I. P. 8. p. 673. seqq. Interpres Graecus anonymus, cujus versionem e codice Veneto edidit Ammon, V. S. V., pro Hebraeis עַל־כֵּס יָהּ haec posuit: *ὅτι χεὶρ ἐφ' ὑμῖν τοῦ ὀντωτοῦ* (ita יְהוָה reddere solet), quasi עָלֵכֶם *super vos* legisset (quod tamen עֲלֵיכֶם scribi solet). Ad quae verba in Commentatione *de indole et usu illius versionis* p. 18. haec notavit: „Sacramenti ritum et formulam jam Chaldaeus interpres (Onkelos), licet nimis argute, hic quaerendum suspicabatur; elliptica tamen ratione hunc locum explicandum esse, res ipsa loquitur. Atque sic sensus subnasceretur facillimus: prope altare nunc a vobis exstructum manum suam super vos protendit Jova, jurans, se bellum internecinum illaturum esse populo Amalek." Aliam similem interpretationem vid. in *dem alten und neuen Morgenl.* P. II. No. 236. p. 52.

5. Jethro, Mosis socer, generum in deserto invisit, ad eum uxorem cum duobus filiis adducit, et de constituendis inferioribus judicibus consilium dat, quod Moses exequitur. Cap. XVIII.

Cap. XVIII, 1. De יִתְרוֹ vid. not. ad III, 1. Aben-Esra quae hoc Capite narrantur post legem a Deo datam accidisse ait; atque idem ad Vs. 13. sentit Jarchi, idque e Vs. 16. colligit, ubi de statutis ac legibus Dei Moses ad socerum suum loquitur.

2. אַחַר שִׁלּוּחֶיהָ *Post ejus dimissionem*, i. e postquam Moses uxorem suam, quam secum in Aegyptum proficiscens assumserat, ut supra IV, 20. narravit, quum eam impedimento sibi fuisse animadverteret, ad paternam domum uno cum filiis remisisset. Id ex hoc loco patet, ubi Jethro filiam una cum ejus filiis ad Mosen reduxisse dicit.

6. וַיֹּאמֶר אֶל־מֹשֶׁה *Dixit Mosi*, scil. per praemissum nuncium, qui inducitur loquens instar ipsius Jethronis, more Hebraeorum jam observato supra ad VII, 17. Loquuntur et ita interdum Latini. Plinius junior *Epistol.* Lib. I. Ep. 5. *Evigilaveram. Nuncius a Spurina, venio ad te, imo ego ad te*, h. e. qui nunciaret Spurinam ad me venturum, cui nuncio respondi, me ad illum iturum.

11. בַּדָּבָר אֲשֶׁר זָדוּ עֲלֵיהֶם *In re, qua proterve egerunt*, scil. Aegyptii *contra eos*, Israelitas. Verbum זִיד cum עַל constructum denotat proterviam in opprimendo, ut infra XXI, 14. Nehem. IX, 10., qui locus ad hunc respicit. Re vero ea, qua Aegyptii contra Hebraeos proterve egerunt, Clericus recte intelligit equitatum et currus, quibus Aegyptii Israelitas perdere sperabant, quibus vero factum est, ut Aegyptii ipsi in mari submersi sint. Dathius, ceterum eodem servato sensu, ex antecedentibus repetit גָּדוֹל aut הִגְדִּיל, vertitque: *nam in eo ipso, in quo illi Israelitas longe superabant, magnum sese ex-*

hibuit, scil. Deus. J. D. Michaelis cum Fagio existimat, Jethronem respicere ad istam Aegyptiorum crudelitatem, qua pueros Israelitarum aqua submerserint. Vertit Hebraea ita: *denn in dem Element bewieſs er sich groſs, damit sie an den Israeliten Tyranney geübt hatten.*

12. לֶאֱכָל־לֶחֶם לִפְנֵי הָאֱלֹהִים *Ad comedendum panem coram Domino;* intelligitur epulum sacrificale, apud omnes antiquos populos usitatum.

13. וַיַּעֲמֹד הָעָם *Populusque adstabat*, ii videlicet ex populo, qui litigabant.

15. כִּי־יָבֹא אֵלַי לִדְרֹשׁ אֱלֹהִים *Quia populus ad sciscitandum Deum ad me venit.* Sensus est: nullos alios judices adsumere possum; populus enim non me ipsum ut judicem adit, sed Deum, cujus nomine et ex cujus legibus ego judico; conf. Vs. sequentem.

16. כִּי־יִהְיֶה לָהֶם דָּבָר Si causam habent; seu controversiam judicio dirimendam. וְהוֹדַעְתִּי אֶת־חֻקֵּי הָאֱלֹהִים וְאֶת־תּוֹרֹתָיו ut eis Dei sententiam patefaciam.

18. נָבֹל תִּבֹּל *Marcescendo marscesces*, i. e. fatigaris. כָּבֵד מִמְּךָ הַדָּבָר *Gravior tibi est haec res*, i. e. hic modus judicii difficilior est, quam ut tu solus eum sustinere possis.

19. יְהִי אֱלֹהִים עִמָּךְ *Et sit Deus tecum.* Deus tibi faveat; ego tibi quidem consilium dabo, sed Deus ei favere debet. הֱיֵה אַתָּה לָעָם מוּל אֱלֹהִים *Esto tu huic populo interpres apud Deum.* מוּל הָאֱלֹהִים proprie *e regione Dei*, i. e. coram Deo, interpres apud Deum. Sensus: tibi tantum res graviores serva, ad quas dijudicandas Deus ipse est consulendus; res faciliores alii judices decernere possunt.

20. וְהוֹדַעְתָּ לָהֶם אֶת־הַדֶּרֶךְ וגו׳ *Expones eis viam, qua incedant, et quae faciant, significabis.* Constituas leges, ne opus sit, te in singulis rebus consuli.

21. אַנְשֵׁי־חַיִל *Viri fortitudinis*, i. e. viri probi, integri. חַיִל enim, quod proprie militarem virtutem significat, transfertur ad animi virtutes, et designat inpri-

mis illius constantiam, qua neque gratia, neque timore a recto justitiae tramite deflectitur, denique in universum usurpatur illa vox de *animi integritate* et *probitate.* Sic 1 Regg. I, 52. בֶּן־חַיִל est *vir bonus, homo probus.* Ruth. III, 11. אֵשֶׁת חַיִל *mulier proba*, et 1 Sam. X, 26. 27. הַחַיִל *viri boni* opponuntur τοῖς בְּנֵי בְלִיַּעַל *hominibus malis.* אַנְשֵׁי אֱמֶת *veri amantes.* אֱמֶת h. l. et alias idem valet, quod Latinorum *justitia* et Graecorum δικαιοσύνη. וְשַׂמְתָּ עֲלֵהֶם שָׂרֵי אֲלָפִים גו׳ *Et constitues super eos chiliarchos*, rel. Quod Jethro numero plurali dicit *chiliarchos, centuriones, pentecontarchos, decuriones*, non videtur intellexisse, singulis hisce distributionibus praefuisse plures collegas, eadem dignitate ornatos; sed ita loquutus est propter praefectorum multitudinem. Nam in numero sexcentorum millium virorum chiliades sunt 600, hecatontades 6000, pentecatontades 12000, decades 60000, itaque praefectorum numerus fuit 78600. Horum videntur ita fuisse distincta munera, ut quod non poterat judicio decurionum absolvi, id deferretur ad pentecontarchos, et sic porro; ita ut quae lites a chiliarchis ob difficultatem aut contendendi studium non poterant dirimi, de iis chiliarchi ad Mosen, Moses ad Deum referret. Ceterum non est verisimile, decuriones illos 60000 omnes in publicis judiciis locum cum suffragio habuisse; ubi judices in conventibus populi Israelitici memorantur, ibi chiliarchi tantum et centuriones intelligi videntur. Haec institutio valuisse videtur dumtaxat ad tempus peregrinationis, qua populus in certos numeros, non in urbes ac pagos, ut postea, erat divisus. Deut. XVI, 18. Vid. Michaelis *Mosaisches Recht*, P. I. §. 49.

23. וְגַם כָּל־הָעָם הַזֶּה עַל־מְקֹמוֹ יָבֹא בְשָׁלוֹם *Et hic populus quoque salvus et incolumis ad locum suum perveniet.* Nimirum, ut exponit Aben-Esra, quod narratione lites ac controversiae eorum cito diremtae erant. Fieri enim non poterat, ut vir unus, qui jus diceret trecentis myriadibus, omnibus satisfaceret.

Pars Secunda.

Leges Hebraeis per Mosen datae.
Cap. XIX — XXXIV.

1. *Cum populus ad montem Sinai venisset, Mose internuntio rogatur, num Jovae legibus parere velit? Quod quum promisisset, jubetur sese lustrare ad tertium diem, ex Jova ipso has leges auditurus. Tertio die descendit Jova cum insigni majestate in montem, ad quem populo propius accedere interdicitur. Moses tantum et Aaron jubentur montem ascendere. Cap. XIX.*

Cap. XIX, 1. בַּיּוֹם הַזֶּה *In die isto*, i. e. die primo tertii mensis, uti recte Jonathan vertit. Nam חֹדֶשׁ, quod praecessit, hic est propria sua significatione *novilunii* capiendum, ut 1 Sam. XX, 5. 2 Reg. IV, 23.

3. עָלָה אֶל־הָאֱלֹהִים *Ascendit ad Deum*, intelligitur mons Sinai, qui Dei habitatio putabatur, quia Deus postea in illo leges dabat.

4. וָאֶשָּׂא אֶתְכֶם עַל־כַּנְפֵי נְשָׁרִים *Gestavi vos quasi in alis aquilinis.* Aquila enim, si pullos ex nido educit, sub eis volitat, ne in petras delabantur et in iis contundantur. Cf. Deut. XXXII, 11. Plura vid. in Bocharti *Hieroz.* P. II. Lib. II. Cap. 3. T. II. p. 762. et p. 766. edit. Lips. וָאָבִא אֶתְכֶם אֵלָי *Adduxi vos ad me*, i. e. liberavi vos a crudeli Aegyptiorum servitio, et recepi vos in tutelam meam singularem.

5. וִהְיִיתֶם לִי סְגֻלָּה מִכָּל־הָעַמִּים *Estis mihi peculium ex omnibus populis*, i. e. populus mihi carissimus, quem peculiari complector favore. Ita saepius vo-

catur populus Israeliticus, e. g. Deut. VII, 6. XIV, 2. XXVI, 18. LXX. his omnibus locis vertunt λαὸς περιούσιος, *populus acquisitus*, peculiaris. Conf. Tit. II, 14. 1 Petr. II, 9.

6. וְאַתֶּם תִּהְיוּ־לִי מַמְלֶכֶת כֹּהֲנִים *Eritis mihi regnum sacerdotum.* Haec verba MICHAELIS in notis ad h. l. et in *Jure Mosaico*, §. 34. ita interpretatur: *vos, regni mei cives, habebitis jura et privilegia sacerdotum*, et putat, hanc dictionem petitam esse ex Aegypto, ubi sacerdotes magnis ornamentis fruebantur. PAULSEN, *von der Regierung der Morgenländer*, Lib. I. c. 1. Sect. 2. §. 9. p. 24. existimat populum Israeliticum regnum sacerdotum dictum fuisse ideo, quia ex more multorum Orientalium populorum, sacerdotes regiminis participes fuerint. Sed verum vidisse haud dubito Clericum, qui observat, regnum sacerdotum significare homines non minus Deo sacros, et ei caros quam si omnes essent sacerdotes. Ut sacerdotes, qui pie et caste rem divinam faciebant, Deo cari habebantur; sic Deus significat, sibi caros fore Israelitas, si legum suarum observantes sint. גּוֹי קָדוֹשׁ *Gens sacra*, quippe quae universa sacerdotibus constabit; separata ab aliis populis.

7. 8. Declaraverat Jova per Mosem, se et Deum et Regem summum fore Israelitarum, Vs. 5. 6. Quum universus populus hanc Dei declarationem consensu suo approbasset, hinc factum est, ut aliorum Deorum cultus tanquam crimen laesae majestatis consideraretur. Sicuti enim omnes fere populi antiqui Deos terrarum suarum peculiares simul etiam earum reges esse putabant; ita Jova etiam, huic opinioni sese accommodans, Israelitarum Deus simul et Rex esse voluit: id quod vocari solet *Theocratia*, qua voce primus usus est JOSEPHUS, de hoc Dei regimine peculiari super Israelitas Lib. II. *contra Apion.* §. 16. ita loquens: Οἱ μὲν μοναρχίαις, οἱ δὲ ταῖς ὀλίγων δυναστείαις, ἄλλοι δὲ τοῖς πλήθεσιν ἐπέτρεψαν τὴν ἐξουσίαν τῶν πολιτευμάτων. ὁ δ' ἡμέτερος νομοθέτης εἰς μὲν τούτων

οὐδοτιοῦν ἀπεῖδεν (ὡς δ' ἄν τις εἴποι βιασάμενος τὸν λόγον) θεοκρατίαν ἀπέδειξε τὸ πολίτευμα, Θεῷ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ κράτος ἀναθεὶς, καὶ πείσας εἰς ἐκεῖνον ἅπαντας ἀφορᾷν. Alii quippe uni tantum, paucis quibusdam alii, alii denique populo summam reipublicae potestatem commiserunt. At legislator noster, hisce neglectis omnibus Theocraticam (liceat enim hac voce, tametsi paulo duriore, uti) reipublicae formam instituit, atque ita, summo principatu Dei numini attributo, id egit maxime, ut in eo cunctorum oculi et mentes acquiescerent. Hac autem ratione, ut apparet ex iis, quae supra monita sunt, sapienter prospexit Deus, ne Israelitae ad idololatriam prolaberentur. Plura de theocratica regiminis forma vid. in *dem alten u. neuen Morgenl.* P. II. No. 239. p. 54. seqq., et cf. quae de hac re disputarunt Spencer, *de Legibus Hebraeorum Ritual.* Lib. I. in Dissertat. de Theocratia Judaica, p. 174. seqq. Jerusalem, *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion*, P. II. Commentat. 4. Sect. 5. p. 587. seqq. Hess, *Geschichte Moses*, P. I. p. 196—198.

9. בְּעַב הֶעָנָן *In densitate nubis.* Intelligitur nubes tonitrua et fulgura edens, praesentiae divinae signum. בַּעֲבוּר יִשְׁמַע הָעָם וגו' *Ut audiat populus me tecum loqui, et tibi in perpetuum credat;* voce coelesti audita non poterit suspicari ea, quae nomine meo edes jussa et praecepta, esse a te conficta.

10. קִדַּשְׁתָּם *Sanctifica eos*, ablutionibus nempe corporis et vestium, quae a Latinis *lustrationes* dicuntur. Hujusmodi ablutiones, antequam sacra fierent, apud omnes antiquos populos usitatae erant. Ut enim nos, quidpiam tractaturi, quod in pretio habemus, aut aliquid solemnius acturi, manus purgamus aqua, ne qua forte immunditiés nobis adhaerescat, ita sacra facturis illotis manibus aut sordidis vestibus ad altaria accedere religio erat. Cf. Gen. XXXV, 2.

11. יֵרֵד יְהוָֹה *Descendet Jova*, i. e. per fulgura et tonitrua sese praesentem ostendet.

12. הִשָּׁמְרוּ לָכֶם עֲלוֹת בָּהָר וּנְגֹעַ בְּקָצֵהוּ *Cavete, ne in montem adscendatis finesque ejus adtingatis.* Ratio erat, ut Deus sui majorem reverentiam injiceret Israelitis, et eximio, singularique quodam honore Mosem ornaret spectantibus Israelitis, dum huic soli ascendere liceret. Sic et omnes gentes ἄδυτα habuerunt, quae nemini nisi sacerdotibus fas erat intrare. Mons Sinai tanquam Dei habitatio seu palatium considerabatur. Sicuti vero ex more Orientalium hodienum regnante, regis palatium nemini permissum est ingredi, nisi intimis regis aut evocatis ad thronum regium; ita Dei, regis Israelitarum, palatium, nemini accedere licitum erat, nisi Mosi tanquam intimo regis. Similiter si rex Golcondae judicium exercet, palatium inter et populum tres palorum ordines infiguntur, quos qui transgressus fuerit, capitis supplicio afficitur; id quod narrat Tavernier *Voyages*, P. II, p. 26. b.

13. לֹא־תִגַּע בּוֹ יָד *Ne manus eum adtingito*, i. e. ne quisquam talem transgressorem sequatur intra consecratos terminos, ut eum inde ejiciat; sed ille aut lapidibus obruatur e longinquo, aut sagittis confodiatur, אוֹ־יָרֹה יִיָּרֶה. בִּמְשֹׁךְ הַיֹּבֵל *Cum trahet tuba*, i. e. longiore sonitu canet; sive, si tonitruum sonus similis erit tubae clangori. הַיֹּבֵל pro קֶרֶן הַיֹּבֵל uti patet e Jos. VI, 5. Sed nominis יֹבֵל significatus non satis est certus. Varias de eo sententias recensuit et examinavit Fullerus in *Miscellann. SS.* L. IV. Cap. 8. Ipse, explosa Hebraeorum sententia, יֹבֵל significare *arietem*, censet, nomen illud a יָבַל in Hiphil *duxit*, *reduxit*, proprie *reductionem*, tum speciatim *annum reductionis*, τὸ ἔτος τῆς ἀναγωγῆς, signare, i. e. annum illum (quinquagesimum quemque, Levit XXV, 10.), qui omnes ad vetustas sedes agrosque suos, ad antiqua haereditatum jura, et primas vivendi conditiones reducebat. Alii, quibus et adstipula-

tus Jo. Bened. Carpzovius in Dissertat. *de anno Jobeleo* (repet. in *Apparatu Antiqq. S. Cod.* p. 447. seqq.) §. IV., *sonum longe productum* notare putant. Alias sententias vid. in J. D. Michaelis *Supplemm.* p. 1048., ubi tamen praetermissa est Jo. Geo. Frankii in *Novo system. Chronolog. S.* p. 13. proposita sententia, ab הוֹבִיל *ἐπάγειν*, יֹבֵל esse *epactam, intercalationem*, et קֶרֶן הַיֹּבֵל tale cornu, cujus clangore annus *ἐπαγόμενος* indicebatur. Per הָעָם videntur principes populi intelligendi, aut quidam ex iis tanquam legati a populo, cf. infra XXIV, 1.

15. אַל־תִּגְּשׁוּ אֶל־אִשָּׁה *Neque ad uxorem accedite* Hac re se pollui existimabant Orientales paene omnes. Id de Babyloniis et Arabibus narrat Herodotus Lib. I. c. 198. et de Aegyptiis Lib. II. c. 61. Aegyptii Sacerdotes sacris solemnioribus instantibus multis rebus abstinebant, *πρὸ δὲ πάντων ἀφροδισίων καὶ ὁμιλίας γυναικείας*, ut dicit Chaeremon apud Porphyrium *de abstinentia*, Lib. IV. c. 7. Idem mos invaluerat apud Graecos, ut docet praeter alios Meursius in *Eleusiniis* Cap. VII., et apud Romanos, ut liquet ex *Tibullo*, Lib. II. Eleg. 1. Mohammedani quoque cum loca sacra Meccae visitant mulieribus abstinere debent; vid. Muradgea d'Ohsson *Tableau de l'empire Othoman* L. V. Cap. 1. Act. II. No. 3. P. II. p. 40. vers. teuton.

17. וַיּוֹצֵא מֹשֶׁה אֶת־הָעָם וגו׳ *Tum Moses populum e castris Deo obviam duxit.* Tonitrua et fulgura Deum mox descensurum significabant; itaque quum Deus in montem descenderet, dum populus it ad montem, ei obviam procedere dici potest.

18. וְהַר סִינַי עָשַׁן כֻּלּוֹ *Totus mons Sinai fumabat.* Nubes illae densae tonitrua edentes fumi speciem praebebant. וַיֶּחֱרַד כָּל־הָהָר מְאֹד *Et contremebat totus mons vehementer.* Nonnulli cogitarunt de motu terrae; sine necessitate, quum jam tonitrubus satis concuti mons potuerit.

19. בְקוֹל *In voce*, i. e. per tonitrua. Cf. Genes. III, 8. 10.

22. וְגַם הַכֹּהֲנִים *Et ipsi Sacerdotes.* Quum Aharonicum sacerdotium tum nondum institutum esset, plures putarunt significari hic primogenitos Israelitarum, qui Deo veluti consecrati fuissent, vid. supra XIII, 2., et quorum vice postea Leviticam tribum consecrari sibi voluisset Deus, Num. VIII, 14. Sed quum infra XXIV, 5. Moses dicatur misisse ad sacra facienda נַעֲרֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *adolescentes filiorum Israelis;* verisimilior est Clerici sententia, signari nonnullos ex juventute, quos Moses huic rei praefecerat. Et observavit jam Abarbenel, delegisse Mosen ex Israelitis, nulla ordinis nascendi ratione habita, juvenes robore, ad sacrificia illa paranda necessario, sufficienter instructos. Robur utique requirebatur haud mediocre ad juvencos plures prosternendos, jugulandos, excoriandos, eviscerandos, et ad partes hostiarum, majores quidem illas, ad altare deportandas. Quocirca nemo vel senectute debilitatus, vel alia ex causa viribus destitutus sacrificii officio fungi rite omni ex parte poterat. Ista de causa Graeci etiam antiqui in sacrificiis apparandis juvenum opera sunt usi, id quod veterum auctorum testimoniis probavit Lackemacher in *Observatt. SS.* P. VI. Obs. 3. *de juvenibus sacrificantibus* p. 332. seqq. הַנִּגָּשִׁים אֶל־יְהוָֹה *Qui ad Jovam accedunt*, i. e. in montem Sinai, Dei palatium, ascendunt.

25. וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם *Et dixit eis.* Quid dixit, non exprimitur, atque ideo exponi potest: *et alloquutus est eos,* ut וַיֹּאמֶר idem sit quod וַיְדַבֵּר, ut Gen. IV, 8., ubi cf. not. Verum et in usitata significatione licet hic accipere וַיֹּאמֶר *et dixit eis*, nempe quae a Deo eis dicenda acceperat. Recte Jarchi: ויאמר אליהם התראה זו *dixit eis hanc admonitionem*, scil. quae Vs. 24. habetur.

2. *Promulgantur decem praecepta, et Moses eorum interpres constituitur. Cap. XX, 1—18.*

Quae sequuntur inde a Vs. 1. usque ad Vs. 17. a Mose ipso Deut. IV, 13. dicuntur עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרִים *decem*

verba, et a Graecis Δεκάλογος, quod decem complectantur praecepta. Haec vero duplici modo dividuntur. Ex divisione Origeniana, quam sequitur ecclesia Reformata, ad primam tabulam, quae praecepta amoris in Deum complectitur, quatuor referuntur praecepta, et ita quidem, ut Versus tertius contineat praeceptum primum, de vetito plurium Deorum cultu, Vs. 4. 5. secundum, de Deo vero neutiquam sub ulla imagine adorando, Vs. 7. tertium, et Vs. 8. quartum; tabula igitur secunda, quae de officiis erga homines agit, sex praecepta numerat ita, ut praeceptum decimum Vs. 17. generatim de concupiscentia vetita agat. Ab hac divisione diversa est Augustiniana, quam Lutherani maxime sequuntur. Secundum eam prima tabula tria praecepta, et secunda septem continet, ita ut Verss. 3—5. unum praeceptum comprehendant, et Vs. 17. duo diversa praecepta complectatur, quorum prius domum alterius concupiscere vetat. Ad summam caussae nil refert, utra divisio assumatur. Ceterum quod adtinet ad haec decem praecepta omninoque ad totum legum Mosaicarum corpus, manifestum est, ea solis Israelitis data et eis peculiari quodam modo imposita esse, Christianos vero eis non obstringi, nisi quatenus earum nonnullas ipsa natura praescribit, quales eae sunt, quas Christus ejusque Apostoli nobis injunxerunt. Illud enim, quod lex Mosaica multis praeceptis caret perfectioris virtutis, et ea tantummodo continet, quae necessaria sunt ad jus hominum in societate servandum; multos contra Israelitis imponebat ritus, ad cultum Dei externum spectantes, illud, inquam, satis arguit, leges illas esse destinatas populo adhuc rudi et tantum per res sub sensus cadentes edocendo. Sic cavet quidem illa lex, ne noxium quid fiat proximo, sed qui erga eum debeat esse amor, quae beneficentia, quae injuriarum patientia, id non docet, aliaque id genus omittit. Multa etiam praecepta accommodata sunt regioni et coelo orientali, et spectant modo ad Palaestinae naturam et situm. Porro quum Israelitae agriculturam magis exercere debuerint,

quam mercaturam, leges Mosaicae ad id compositae sunt, ut illam magis promoverent. Nonnulla etiam majorum instituta ac patrios mores retinere debuit Moses. Ita jura Goelis permanebant, licet restricta essent. Levirale matrimonium magis confirmabatur, quam instituebatur. Ex ipsa autem hac ratione legis Mosaicae satis apparet, eam non omni aetati omnibusque populis convenire. Nec formula ista חֻקַּת עוֹלָם לְדֹרֹתֵיכֶם perennitatem legis innuit, quum Moses ea uteretur in talis legis promulgatione, quam ipse postea abrogavit, Levit. XVII, 5. 6. 7. coll. Deut. XII, 15. 20—22. Digna sunt lectu, quae de hac re monuerunt Jerusalem in *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion*, P. II. Fasc. IV. Sect. 1. p. 351—355. Herder im *Geist der hebräischen Poesie*, P. I. p. 353. seqq. Hufnagel, *über den ersten Unterricht nach den zehn Geboten*, Erlang. 1784. p. 34—40. G. F. Staeudlin *Commentt.* duae *de legum Mosaicarum momento et ingenio, collectione et effectibus*, Gotting. 1796. 97.

2. אָנֹכִי יְהוָֹה אֱלֹהֶיךָ וגו׳ *Ego sum Jova Deus tuus, qui te ex ergastulo Aegypti eduxi.* Haec praefatio necessaria erat, tum ut intelligerent Israelitae, cujus nomine lex daretur, tum ut commemoratione beneficiorum suorum Deus Israelitas ad obsequium sibi praestandum adduceret. Plato *de Legibus*, Lib. X. initio, ὡς θεοί τ' εἰσὶ καὶ ἀγαθοὶ δίκην τιμῶντες διαφερόντως ἀνθρώπων, σχεδὸν τοῦτο ἡμῖν ὑπὲρ ἁπάντων τῶν νόμων κάλλιστόν τε καὶ ἄριστον προοίμιον ἂν εἴη. *Deos esse eosque bonos et justitiae multo plus quam homines colentes, fere haec nobis pro omnibus legibus pulcherrima sit et optima praefatio.* Cicero *de Legibus*, Lib. II. Sect. 16. *Sit hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores Deos — piorumque et impiorum habere rationem.*

3. לֹא־יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פָּנָי *Non erit tibi Deus alius coram me.* Plurali a אֱלֹהִים אֲחֵרִים Onkelos

recte vertit אֱלָהָא אָחֳרָן *Deus alius.* Est enim אֱלֹהִים pluralis, qui dicitur, majestaticus, cui jungitur verbum singulare יִהְיֶה; vid. GESENII *Lehrgeb.* p. 704. 10. Minus vero probandus est interpres ille, quod עַל־פָּנָי vertit בַּר מִנִּי *praeter me*, quamvis consentientes habeat LXX., qui πλὴν ἐμοῦ verterunt. Sed recte Vulgatus: *coram me;* neque enim עַל־פָּנָי usquam *praeter* significat, verum semper *coram*, *prae conspectu.* Deus alius vero *coram Deo* esse dicitur, quod Israelitae, quibus Deus verus adesse se et adfuturum significabat, si aliorum Deorum cultum adscivissent, hos Deo tanquam inspectante culturi fuissent. Hac lege ostendere voluit Deus Israelitis, se variarum religionum misturam et praeter suum etiam aliorum deorum cultum nullo modo probare. Erat enim haec vulgatissima illorum temporum superstitio, ut homines praeter ejus terrae, quam habitabant, Deum, etiam aliarum Deos coli posse ac debere putarent. Bene horum duorum Versuum sensum expressit MICHAELIS in *Jure Mosaico*, P. I. §. 33. hoc modo: *Si vel maxime etiam ex superstitioso stupore existimetis, plures esse Deos, qui preces exaudiant, et sacrificia remunerentur, tamen ego Jova solus vos ex Aegypti servitute in libertatem vindicavi. Hinc in republica ea, quam ipse ego constitui vobisque dedi, praeter me alius Deus ne colitor, ne adorator.*

4. לֹא־תַעֲשֶׂה־לְךָ פֶסֶל וגו׳ *Ne facias tibi sculptam imaginem aut simulacrum ullius rei, sive sit in coelo sive in terra, sive in aqua sub terra.* Facile intelligitur, non omnes vetari imagines, ut quidam interpretes voluerunt, sed tantum imagines tum ipsius Dei veri, tum aliorum Deorum; erant enim in ipso templo imagines, e. c. Cheruborum. Vid. MICHAELIS *Jus Mosaic.* P. V. §. 250. JOSEPHUS *Antiqq.* Lib. III. c. 5. §. 5.: Ὁ δεύτερος (λόγος) κελεύει μηδενὸς εἰκόνα ζώου ποιήσαντας προσκυνεῖν, *secundum praeceptum docet nullius animalis simulacrum adorandum.* Et sane hoc Versu praecipue innui videtur animalium cultus inter Aegyptios usitatissimus. Tripli-

cem, ut ita dicam, Aegyptiorum idololatriam paucis verbis complexus est Philo in libro de *Decalogo*, Vol. II, p. 193. edit. Marg. ubi, postquam dixisset, non modo tauros, hircos, arietes ab Aegyptiis coli, sed etiam crocodilos, leones, aspides, addit, haec omnia animalia *γεραίρεσθαι ἱεροῖς καὶ τεμένεσι, θυσίαις τε καὶ πανηγύρεσι, καὶ πομπαῖς, καὶ τοῖς παραπλησίοις, honorari templis, fanis, sacrificiis, ludorum festis diebus, pompis, et id genus aliis.* Ἀφ' ἑκατέρου γὰρ, pergit, τῶν εἰς χρῆσιν δοθέντων ἀνθρώποις ὑπὸ θεοῦ, γ ῆ ς καὶ ὕ δ α τ ο ς, διερευνησάμενοι τὰ ἀγριώτατα, οὔτε χερσαίων λέοντος θηριωδέστερον ἀνεῦρον οὔτε κροκοδείλου τῶν ἐνύδρων ἀγριώτερον, ἃ σέβουσι καὶ τιμῶσι. Πολλὰ μέντοι καὶ ἄλλα ζῶα, κύνας, αἰλούρους, λύκους, π τ η ν ὰ, ἴβιδας καὶ ἱέρακας. *Nam et in terra et in aquis, quae duo elementa magno usui esse voluit mortalibus Deus, perscrutati immanissima quaeque, nihil in terra invenerunt leone efferatius, nihil in aqua crocodilo atrocius, quorum tamen utrumque divinis prosequuntur honoribus. Quia et alias consecrarunt animantes, canes, feles, lupos, et ex v o l u c r u m genere ibides et accipitres.* מִתַּחַת לָאָרֶץ *Sub terra*, quia aquae littoribus sunt inferiores.

5. לֹא תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם *Non incurvaberis iis*, i. e. nullo cultu eos adficies, ne legi fraus fiat. Ut nullam omnino imaginem, quae coleretur, statui voluit Deus, ita non modo inflexionem corporis, sed omnem illorum cultum vetuit. אָנֹכִי יְהֹוָה אֱלֹהֶיךָ אֵל קַנָּא *Ego sum Jova Deus tuus, Deus perfidiae in ipsum commissae impatiens.* Ut קַנָּא de marito dicitur, qui rivalem pati nequit; sic Deus socium in cultu, quem ab hominibus postulat, ferre non potest. Atque hoc ipsum hic significare vult Israelitis; neque enim se coli tantum jubet, sed se solum, negatque se passurum sibi alienos Deos conjungi, aut partem cultus sibi soli exhibendi in ulla simulacra Deorum alienorum transferri. פֹּקֵד עֲוֹן אָבֹת עַל־בָּנִים *Visitans delictum patrum in filios.* פֹּקֵד *Visitans*,

animadvertens, puniens. Quia enim judex aut magistratus, qui criminibus plectendis est praefectus, ea plectit, quae cognoscit; ideo *visitare*, *inspicere*, ubi de peccatis sermo est, ea poenis vindicare designat. עַל־שִׁלֵּשִׁים וְעַל־רִבֵּעִים *In tertiam usque quartamque aetatem.* Adjectiva, quae hic habentur, nonnisi de majorum progenie, nec nisi in forma pluralis masculini, nec nisi elliptice, suppresso substantivo, quod spectant, frequentantur. Substantivum subaudiendum vel בָּנִים, vel דּוֹרִים *aetates* esse potest. לְשֹׂנְאָי *Iis qui oderunt me*, quibus designantur ii, qui divina praecepta vilipendunt nec custodiunt. Onkelos addit: כַּד מַשְׁלְמִין בְּנַיָּא לְמֶחֱטֵי בָּתַר אֲבָהָתְהוֹן *quando pergunt filii peccare post parentes*, i. e. parentes imitando. Ne scilicet hic locus adversetur aliis V. T. locis, veluti Deut. XXIV, 16. Ezech. XVIII, 20., quibus dicitur, non esse filiis parentum scelera luenda. Et nostratium plerique verba haec, Deum punire velle culpam parentum in liberis, non esse ita intelligenda dicunt, quasi Deus a liberis nullo jure poenas repetere velit, ita ut qui nullam ipsi poenam commeruerunt, propter hoc solum, quod pater peccavit, poenas luant; sed hunc esse illorum verborum sensum: poenae, quibus adfecti sunt parentes, cerni poterunt adhuc in quarta generatione. Et J. D. Michaelis quidem in notis ad h. l. et in *Jure Mosaico*, P. V. §. 229. poenam illam de *lepra* interpretatur, quum ex recentiorum medicorum observationibus constet, lepram ad quartam usque generationem propagari, nepotemque leprosi ipsum etiam leprosum esse, pronepotem autem leprae reliquias plerumque habitu foetente prodere. Attamen quum aliis locis eadem, quae hic habentur, repetantur (vid. infra XXXIV, 7. Levit. XXVI, 39. Num. XIV, 18.), et exemplis constet, punitos esse liberos propter peccata parentum (vid. 2 Sam. XII, 14. 1 Reg. XIII, 34. XIV, 10. 17.); haec dici videntur e more principum Orientalium, et antiquiorum et recentiorum, qui non tantum eos ipsos, qui deliquissent, verum una cum illis totas eorum familias haud raro ca-

pite plectunt. Ejusmodi totius familiae ob patris delictum e medio sublatae exemplum habemus Jos. VII, 24. Cf. *das alte u. neue Morgenl.* P. II. No. 242. p. 59. seqq.

6. וְעֹשֶׂה חֶסֶד לַאֲלָפִים *Millibus vero benignum me exhibeo*, i. e. ad paucos ira mea porrigitur, ad multos misericordia. Ostendit Deus, largiorem se esse benefaciendo, quam puniendo. לַאֲלָפִים *in millia* scil. דורים *generationum s. aetatum*, i. e. ut Aben-Esra exponit, אין קץ והוא לעולם *absque fine, in aeternum.*

7. לֹא תִשָּׂא אֶת־שֵׁם־יְהוָה אֱלֹהֶיךָ לַשָּׁוְא *Non proferes*, i. e. noli enunciare *nomen Jova Dei tui ad falsum* scil. comprobandum. לַשָּׁוְא h. l. idem est quod לַשָּׁקֶר, conf. Vs. 13. עֵד שָׁקֶר et Deut. Vs. 21. עֵד שָׁוְא, apud LXX. utroque loco *μαρτυρία ψευδής*. Item Ezech. XII, 24. חֲזוֹן שָׁוְא, *ὅρασις ψευδής*, conf. Hos. X, 4. XII, 12. Jon. II. 9. Agitur hic de jurejurando, in quo proferebatur nomen Dei. Solebant multae gentes temere jurare et Deorum nomina adhibere etiam in rebus falsis. LXX. verterunt *ἐπὶ ματαίῳ*, *de re inani.* Sed quum hic gravissima quaeque scelera vetet Deus, credibilius est, perjurium intelligi. Ita et Philo haec verba interpretatur; quum enim in hujus legis explicatione dixisset *μὴ λαμβάνειν ὄνομα Θεοῦ ἐπὶ ματαίῳ*, id explicat, *μάρτυρα δὲ καλεῖν ἐπὶ ψεύδει θεὸν ἀνοσιώτατον.* Plato *de Legibus*, Lib. XI. p. 676. Edit. Ficin. Genev. *Ψεῦδος μηδεὶς μηδὲν, μηδ' ἀπάτην, μηδέ τι κίβδηλον, γένος ἐπικαλούμενος Θεῶν, μήτε ἔργῳ πράξειεν ὁ μὴ θεομισέστατος ἔσεσθαι μέλλων.* *Nemo Diis invocatis mendacium dicat, aut decipiat, aut adulterare verbo, vel re quidquam audeat, nisi velit Deo odio esse.* Et paulo post: *Πάντως καλὸν ἐπιτήδευμα θεῶν ὀνόματα μὴ χραίνειν ῥᾳδίως.* *Pulcrum omnino est institutum, Deorum nomina non facile polluere.* כִּי לֹא יְנַקֶּה *Non enim innocentem habebit.* In his verbis est *λιτότης.* Deus enim non modo innocuos non habet perjuros, sed graviter etiam eos plectit. Videtur autem hic adhibita *λιτότης*,

quia homines perjuri, cum interdum nullas peculiares luerunt poenas in hac vita, existimabantur forsan a nonnullis et dicebantur נְקִיִּים *innocui*, ac immunes poenae לִפְנֵי יְהוָה *coram Deo;* quasi Deus hoc non curaret, et omnis ab hominibus poena esset metuenda; cui opinioni opponuntur haec verba, *Jova perjuros innocentes non habebit;* quamvis fortasse illico non plectat.

8. זָכוֹר אֶת־יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ *Memor esto diei Sabbati, ut eum sacrum habeas;* i. e. soli Deo dicatum, sive sepositum; hoc die Deum sancte colas. Id fiebat laeta grataque recordatione mundi a Deo conditi, conf. Exod. XXXI, 13. 17. sacrificiis, Num. XXXIII, 9. 10. epulis sacrificalibus aliisque laetis conviviis, conf. Luc. XIV, 1. Pro זָכוֹר in parallelo loco Deut. V, 12. est שָׁמוֹר, quod ipsum et h. l. codex Samaritanus exhibet. Sensus utrobique idem est, ut monet Aben-Esra, qui simul observat, scriptores sacros sensus potius quam verborum rationem habere. Ceterum septimum cujusque hebdomadis diem jam ante Mosen ab Hebraeis sacrum habitum fuisse, collegerunt plures inde, quod supra XVI, 23. Sabbati, ut diei cuique Israelitarum noti, mentio fiat. Vid. Conr. Ikenii Dissertat. *de institutis et ceremoniis legis Mosaicae ante Mosen* §. XI. in Ejus *Dissertatt. theolog. philologg.* Vol. II. p. 25. seqq. Sed pluribus argumentis illam sententiam impugnarunt Jo. Seldenus *de Jure Nat. et Gent.* L. III. Cap. XVI. seqq. Spencer *de Hebraeor. legg. rituall.* L. I. Cap. 5. Sect. 10. p. 76. seqq. ed. Pfaff., Eichhorn *Urgeschichte, herausg. von* Gabler P. I. p. 234. seqq., et ipse Gabler tum in Isagoge ad Eichhornianum librum p. 58. seqq., quam in scripto, cui titulum fecit hunc: *Neuer Versuch über die Mosaische Schöpfungsgeschichte* (Alt. et Nürnb. 1795. 8.) p. 38. seqq.

10. וְיוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת לַיהוָה אֱלֹהֶיךָ וגו׳ *Septimus autem dies quies est,* i. e. dies feriatus *Jova Deo tuo* scil. sacer, *quo ab omni labore debes abstinere, neque*

solum tu, sed etiam filius tuus et filia, servus et ancilla, jumentum tuum et peregrinus, qui apud te commoratur. מְלָאכָה a prisca radice לָאַךְ *misit*, proprie notat opera, ad quae mittebantur servi, quae Graeci vocant *ἔργον λατρευτὸν*, Cicero *famula opera;* deinde voce illa signatur humanum opus quotidianum, quod quisque ex artificio vel negotio suo exsequitur. Hac lege igitur cavebat Deus, ne labore perpetuo nimium premerentur servi, atque hinc etiam intelligere oportuit Hebraeos, Deo servos curae esse adeoque clementer habendos. Nec sane hoc exigui momenti alicui videbitur, qui meminerit miserrimae mancipiorum sortis antiquissimis temporibus, praesertim sub heris durioribus. Nisi legislator servis, qui non exiguo erant numero, consuluisset, nulla requies laborum eis erat speranda; qua re saepe factum est, ut gravissimae orirentur servorum in liberos conspirationes in aliis rebuspublicis, cum nullae in Hebraeorum historia legantur. Attamen non est putandum, veteres Hebraeos ab omni plane manuum opere abstinuisse. Quemadmodum enim, ut Clerici verbis utar, Romani, *quae omissa nocerent* feriis faciebant, ita nulla est causa, cur dubitemus, quin Hebraei veteres idem factitarent; quamvis posterioribus temporibus superstitiosiores etiam opera necessaria omiserint. Vid. Michaelis *Jus Mosaicum*, P. IV. §. 195. 196. *Jumentum* vero a laboribus immune esse debebat septimo die, tum, quia jumenta opus facere non possunt, nisi regantur a servis, tum ut Hebraei intelligerent, etiam in animantia aliquam bonitatem esse exercendam; qua re simul fiebat, ut homines longius a saevitia in homines amoverentur. וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בִּשְׁעָרֶיךָ *Et peregrinus tuus qui in portis tuis*, LXX. *ὁ προσήλυτος ὁ παροικῶν ἐν σοί.* *In portis* dicere solent Hebraei pro *in urbibus*, nam urbes passim dicuntur portae, ut Deut. XII, 15. 17. 21. Intelliguntur peregrini, qui servi erant apud Israelitas.

11. כִּי שֵׁשֶׁת יָמִים עָשָׂה יְהוָה אֶת הַשָּׁמַיִם וגו׳ *Etenim sex diebus Jova fecit coelum et terram, mare et quae*

in eo sunt. Haec est altera ratio, ob quam Sabbatum observari jussit Deus. Volebat septimae diei feriis memoriam creationis mundi conservari, et Israelitas ea re testatos omnibus gentibus facere, ab ipsis coli id numen, quod omnia creavit.

12. כַּבֵּד אֶת־אָבִיךָ וְאֶת־אִמֶּךָ וגו׳ *Honora patrem tuum et matrem tuam, ut diu vivas in terra, quam Jova Deus tuus tibi dat.* Verba כַּבֵּד *honora* comprehenditur etiam gratiae relatio, quoad ea fieri potest; quam significationem etiam habet Graecum τιμᾷν, quo LXX. usi sunt, conf. 1 Tim. V, 3. 17. Hierocles: Γονέας τιμήσωμεν ὑπερβαλλόντως, σώματος ὑπηρεσίαν καὶ χρημάτων χορηγίαν αὐτοῖς ὑπέχοντες ὅτι μάλιστα προθυμοτάτην. *Parentes eximie honorabimus, si et corporis ministerium et pecuniae adminiculum ipsis praestemus quam promtissime.* Proximi Deo sunt parentes, igitur et honori Dei secundus est honos, qui parentibus debetur, et merito cetera inter homines officia antecedit, quum sit totius prope humanae societatis coagulum haec lex. Nam qui parentes reveretur amatque, is fratres amat, ut iisdem ortos parentibus; alios propinquos ob avos proavosque communes, unde tota illa fluit necessitudinum series. Apposite adfert Grotius illud Menandri: Ὁ λοιδορῶν τὸν πατέρα, δυσφημεῖ λόγῳ· Τὴν εἰς τὸ θεῖον δὲ μελετᾷ βλασφημίαν. *Qui patrem incilat, voce maledicit patri; at in hoc se parat, ut ipsi maledicat Deo.* Cf. Michaelis *Jus Mosaicum*, P. VI. §. 293.

13. לֹא תִּרְצָח *Ne homicidium committito.* רָצַח hoc loco sumendum est significatione strictiore de eo, qui non casu et fortuito, sed trucidandi studio alium interficit. Vid. Michaelis *Jus Mosaicum*, P. V. §. 273. Plura vid. infra ad XXI, 14. seqq. לֹא תִּנְאָף *Ne adulteres.* Aben-Esra, et post eum plures alii interpretes per vocem נָאַף omnem venerem illicitam, etiam scortationem significari putant. Sed haec vox ubique apud Hebraeos in solo sensu adulterii sumitur, et sic transfertur hoc aliisque locis a Graecis, Latinis aliisque interpretibus. Vetantur qui-

dem in lege Mosis scortationes, prohibentur et incestus et conjugia cum feminis quae falsos Deos colunt, et alia illicitae Veneris delicta; sed in hoc decalogo ea tantummodo crimina attinguntur, quae aut pietatem aut societatem humanam maxime laedant. Ceterum in codicibus Graecis hoc loco praeceptum de adulterio prius legitur, quam praeceptum de caede. Ita etiam legit Philo in libro de decalogo: ordine enim progrediens ait de Deo: *Τὴν ἑτέραν ἀναγραψάμενος* (nempe *πεντάδα*) *περιέχουσαν ἀπαγορεύσεις τῶν πρὸς ἀνθρώπους ἀπὸ μοιχείας ἄρχεται*, *secundum numerum quinarium scripturus, continentem ea interdicta, quae ad homines pertinent, initium ab adulterio facit;* et causam addit: *Μέγιστον ἀδικημάτων τοῦτο εἶναι ὑπολαβών, inter injusta facta hoc maximum existimans.* Sed Samaritani codices consentiunt cum Masorethicis. Et in Deuteronomio, Cap. V. LXX. ipsi eum ordinem habent, qui in Hebraeo textu invenitur. לֹא תַעֲנֶה בְרֵעֲךָ עֵד שָׁקֶר *Ne falsum testimonium perhibeas in alterum.* Vetatur testimonium falsum coram judice.

14. Hoc Versu non solum mala concupiscentia intra animum latens vetatur, sed etiam externa significatio cupiditatis, quae sita est in adhibendis malis artibus ad consequendum, quod concupiscimus. Postquam adulterium, furtum, et falsum testimonium vetuit, tandem ita claudit hanc suam ad populum adloquutionem, ut omnem artem qua damnum proximo, prae cupiditate eorum, quae is habet, creari potest, damnet. Non modo illicitum est, vi aut falsis testimoniis alium domo sua ejicere, cum uxore ejus concumbere, mancipia et pecudes ejus furari aut abigere; sed ne ea quidem fieri debent, quae eo tendunt.

15. *Videbant tonitrua et flammas et clangorem tubae et montem fumantem*, h. e. *videbant* flammas et montem fumantem, et *audiebant* tonitrua et tubae clangorem. Saepius occurrit haec constructio, qua verbum aliquod pluribus nominibus jungi solet, licet ejus notio

ad eorum partem pertineat, ita ut supplendum sit alterum verbum. Ita Esth. IV, 1. *induebat cilicium et cinerem* scil. substernebat sibi, vid. et Es. LVIII, 5. 1 Sam. X, 9. Cf. Gesenii *Lehrgeb.* p. 853.

16. פֶּן־נָמוּת *Ne moriamur.* Existimabant, non licere mortalibus Deum cernere sine vitae periculo. Vid. not. ad Genes. XVI, 13.

3. *Lex de altari terreo exstruendo.* *Cap. XX, 19—23.*

Cap. XX, 19. אַתֶּם רְאִיתֶם כִּי מִן־הַשָּׁמַיִם דִּבַּרְתִּי עִמָּכֶם *Me vobiscum e coelis locutum esse vidistis*, i. e. flammam, nubem, fulguraque vidistis, e quibus prodiit vox mea; oculis auribusque vestris Deum legislatorem esse vestrum cognovistis.

20. אִתִּי *Mecum*, i. e. quos una mecum colatis. Onkelos: קֳדָמַי *coram me.*

21. מִזְבַּח אֲדָמָה תַּעֲשֶׂה־לִּי *Altare mihi facies e terra*, sive e cespite. Altaria enim terrea, sive e cespite viridi conflata, Israelitarum itinerantium conditioni optime conveniebant. Olim etiam apud alios populos in more erat iter facientibus, aras tales subitarias *cespite de viridi* struere, uti, Grotio observante, loquuntur Ovidius, Silius, aliique veterum. De ratione hujus legis pluribus disputavit Spencerus *de legg. Hebraeor. rituall.* L. II. Cap. 5. p. 313. seqq., quae tamen scopum minus ferire videntur. Veram rationem vix dubito indicasse Clericum, Deum, quum unicum locum, in quo omnes Israelitae ad sacra facienda convenirent, esse vellet, noluisse ea de causa ulla alio in loco altaria ex perenniore materia statui, aut quae elegantiâ suâ sacra facturos, ut est plebis ingenium, allicerent. וְזָבַחְתָּ עָלָיו אֶת־עֹלֹתֶיךָ וְאֶת־שְׁלָמֶיךָ *Ut mactes super eo holocausta tua et salutaria tua* scil. sacrificia, quae duae sacrificiorum species omnis generis sacrificia complecti videntur; nisi forsan tunc nonnisi quae hic memorantur sacrificia Israelitis in usu fuerint.

בְּכָל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אַזְכִּיר אֶת־שְׁמִי אָבוֹא אֵלֶיךָ וּבֵרַכְתִּיךָ *Quocunque in loco celebrari jussero nominis mei memoriam, ad te veniam tibique benedicam. Ubi* אַזְכִּיר אֶת־שְׁמִי *commemorare faciam nomen meum*, i. e. ubi cultum mihi exhiberi jubebo, nam cultus non potest Deo exhiberi, sine multa nominis ejus commemoratione. Hinc formulâ הַזְכִּיר אֶת־אֱלֹהִים interdum cultus divinus significatur, ut 1 Paral. XVI, 4. ubi Levitae constituti dicuntur לְהַזְכִּיר *ad celebrandum s.* laudandum Deum. Et Arabicum ذِكْر, de *memoratione Dei* rerumque divinarum sive ore fiat, sive animo, dicitur; exempla vide in Corano Sur. II, 195. ed. Hinck. et in Abilfedae *Anall.* P. I. p. 190. lin. ult. Igitur illorum verborum sensus est hic: in omnibus locis, quae cultui mihi exhibendo destinabo, preces invocantium exaudiam et me eis benignum praebebo.

22. וְאִם־מִזְבַּח אֲבָנִים תַּעֲשֶׂה־לִּי לֹא־תִבְנֶה אֶתְהֶן גָּזִית *Si vero altare lapidum mihi feceris, non strues eos abscissione*, i. e illud ex caeso lapide non exstrues. Varias, quas afferunt, hujus praecepti rationes recensuit et expendit Spencerus l. l. Cap. 6. sect. 1., et ipse quidem rationem satis probabilem proponit hanc, quod lapides impoliti, statum suum nativum et integrum retinentes, puritate quadam nativa donati, et altaris sanctitati maxime consentanei viderentur. Addit, seculis antiquioribus in legem abiisse, ut pleraque Deorum symbola et insignia rudia essent, et ornatu omni destituta, id quod pluribus scriptorum veterum locis probat. כִּי חַרְבְּךָ הֵנַפְתָּ עָלֶיהָ וַתְּחַלְלֶהָ *Si scalprum tuum super eum* (lapidem) *extuleris, eum pollueris.* חֶרֶב, quod proprie *gladium* significat, dicitur etiam de quovis instrumento ferreo, quo quidpiam expolitur aut scinditur, ut h. l. Quod Deus dicit, lapides ferro caesos esse pollutos, Clericus ita putat intelligendum; quia semel dixit Deus, se nolle e caeso lapide sibi altaria strui, eo ipso, si ferrum admovetur, lapides polluerentur, sive inepti fierent ad structuram altaris. Sed ob rationes a Spencero allatas lapides multo

opere caesi et elaborati vere *polluti* censebantur, quasi eo quod a manibus hominum tractati erant sordidi quid et impuri contraxerint.

23. וְלֹא־תַעֲלֶה בְמַעֲלֹת עַל־מִזְבְּחִי וגו' *Ne ascendes in scala ad altare meum, ne tua ad hoc retegatur nuditas*, i. e. ne partes corporis verendae retegantur. מַעֲלוֹת sunt *scalae pluribus gradibus*, gradus enim (*eine Treppe*) ipsum habuit altare in templo Hierosolymitano, ut apparet ex Ezech. XLIII, 17. Quum autem, priusquam inter praecepta de vestimentis sacerdotum et femoralia confici praescriberentur (infra XXVIII, 42.), sacerdotes, aut qui eorum munia obirent (cf. supra XIX, 22.), sine subligaculis, sive femoralibus, laxioribus tantum tunicis induti, sacra facerent; sublatis pedibus laciniae vestis adtollebantur, ita ut nuda femora conspicerentur. Jam quia denudatio verendarum partium corporis ab omnibus paene gentibus antiquis valde probrosa habebatur (conf. Nah. III, 5. 6.); Deus hac lege sacerdotum honori et reverentiae prospexit. Eadem ratio, ab honestate ducta, eandem pepererat apud Romanos legem. Gellius ex *Fabio Pictore*, *Noct. Attic.* Lib. X. c. 15. de Flamine Diali: *Scalas, nisi quae Graecae adpellantur, eas adscendere ei plus tribus gradibus religiosum est.* Servius ad *Aeneid. IV*, 646. *Apud veteres, Flaminicum plus tribus gradibus, nisi Graecas scalas, scandere non licebat, ne ulla pars pedum ejus, crurumve subter conspiceretur; eoque nec pluribus gradibus, sed tribus ut adscensu duplices nisus non paterentur adtolli vestem, aut nudari crura; nam ideo et scalae Graecae dicuntur, quia ita fabricantur, ut omni ex parte compagine tabularum clausae sint, ne adspectum ad corporis aliquam partem admittant.*

4. *Variae Leges civiles.* Cap. XXI— XXIII, 19.

1) *Leges de servorum manumissione.* Cap. XXI, 1—11.

2. כִּי תִקְנֶה עֶבֶד עִבְרִי שֵׁשׁ שָׁנִים יַעֲבֹד וגו׳ *Si quis emerit servum Hebraeum, sex annos eum in servitio retineat, septimo anno gratis manumittatur.* Nomen עִבְרִי h. l. sunt qui capiant significatione propria, ut intelligatur aliquis e populis transeuphratensibus oriundus, Ismaelita, vel Ammonita, vel Moabita. Sed vix dubium est, significari hic Israelitam; Moses enim Levit. XXV, 44. praecipit, servos, quibus Israelitae in perpetuum uti vellent, emendos esse a gentibus finitimis; sub his autem nullae aliae intelligi possunt quam Ismaelitae, Midianitae, et alii ex Abrahamo orti, quum servos Cananaeos habere Israelitis non esset licitum. חָפְשִׁי est *manumissus, libertus.* J. D. Michaelis in *Supplemm.* p. 881. ea voce proprie *debilem* designari existimat, collato Arabico خَفِشَ, *debilis fuit;* quod servo senectute debili videatur immunitas ab operibus, quibus impar erat, concessa. Igitur יֵצֵא לַחָפְשִׁי proprie esse: *exeat* sive *dimittatur pro debili,* i. e. tanquam debilis dimittatur, eodem jure liber sit, quo qui senio debilitatus. Sed videntur Hebraei חָפְשִׁי significationes potius ab Arabico خَفَشَ (media Fatha) *jecit,* deducendae. Unde illud proprie *projectum, prostratum,* ut Ps. LXXXVIII, 6., tum vero *abjectum,* tanquam rem nullius, arbitrioque uniuscujusque commissam, hinc *sibi permissum, manumissum, liberum,* denotabit. Ceterum Israelita servus fiebat, 1) si paupertate adactus se ipse vendebat, Levit. XXV, 39. Deut. XV, 12.; 2) si aere alieno oppressus addicebatur creditori, 2 Regg. IV, 1. Matth. XVIII, 25.; 3) fur, qui non poterat restituere, quantum lex jubebat, vendebatur a judice, vid. infra XXII, 3.; 4) liberi ex contubernio servi et ancillae geni-

ti, mancipia fiebant. Moses hoc loco praecipit, ut servus septimo anno manumittatur. Sed hic septimus annus dupliciter intelligi potest, vel ut sit annus sabbaticus, qui post sextum quemque annum redit, vel ut ab eo tempore numeretur, quo quis servire incepit. Maimonides in Tract. *de servis*, Cap. II. et post eum plures Jurisperiti recentiores Hebraeorum intellexerunt septimum annum post initium servitutis, et hoc verisimillimum est. Moses enim nusquam, ubi de hac re loquitur, hunc manumissionis annum *sabbaticum* vocat, sed semper *septimum*; et ubi de anno sabbatico agit, Levit. XXV, 1—7. nil dicit de manumissione servorum. Etiam ante Mosis tempora servitii tempus septimo quoque anno absolutum erat, ut apparet ex Genes. XXIX. Sed si annus jubilaeus, qui quinquagesimus quisque fuit, in annos caderet servitutis, servus, licet vel uno is anno ante Jubilaeum esset emtus, tamen dimittebatur. Vid. Michaelis *Jus Mosaic.* P. II. §. 127.

3. בְּגַפּוֹ *Cum suo* (solo) *corpore*, i. e. caelebs, LXX. *μόνος*, opponitur enim בַּעַל אִשָּׁה *vir uxoris*, i. e. maritus. Sed Hieronymus hunc locum sic vertit: *cum quali veste intraverat, cum tali exeat.* Cepit nomen גַּף *alae s. orae vestis* significatu, quo Aramaeis in usu est, et a Chaldaicis interpretibus pro Hebraeo כָּנָף usurpari solet. Atque ita a nonnullis Hebraeis interpretibus vocem illam intelligi, refert Aben-Esra, qui tamen illi explicationi refragatur, atque iis potius assentitur, qui גַּף idem esse volunt quod גּוּף *corpus*, quod et proximum Versus membrum suadet.

4. אִם־אֲדֹנָיו יִתֶּן־לוֹ אִשָּׁה *Si dominus ei dederit uxorem*, scil. ancillam extraneam, ut ex ea susciperet liberos, qui deinde ipsius domino servirent. הָאִשָּׁה וִילָדֶיהָ תִּהְיֶה לַאדֹנֶיהָ וְהוּא יֵצֵא בְגַפּוֹ *Uxor et liberi ejus maneant domino, ipse solus manumittatur.* Serviles enim nuptiae voluntate domini solvebantur. Accedebat, quod Israelitis non licitum esset, Cananaeam in uxorem duce-

re; hujusmodi igitur conjugium tanquam non legitimum Dominus solvere potuit.

6. Nomine הָאֱלֹהִים plerique interpretes hic indicari statuunt *judices*, *magistratus*, quia Dei loco de jure respondebant. Ita jam Onkelos: לִקְדָם דַיָּנַיָּא *coram judicibus.* Michaelis in *Supplemm.* p. 88. putat, hoc nomen judicibus datum esse ad exemplum Aegyptiorum, qui reges suos et magistratus honore divino afficere solebant, Diodorus Siculus *Bibl. Hist.* Lib. I, c. 90. *Διὰ δὲ τὰς αὐτὰς αἰτίας* (scil. grati animi caussa, quod bene de ipsis mereantur) *δοκοῦσιν Αἰγύπτιοι τοὺς ἑαυτῶν βασιλέας προσκυνεῖν καὶ τιμᾶν, ὡς πρὸς ἀλήθειαν ὄντας θεούς. Ἅμα μὲν οὐκ ἄνευ δαιμονίου τινὸς προνοίας νομίζοντες αὐτοὺς τετευχέναι τῆς τῶν ὅλων ἐξουσίας, ἅμα δὲ τοὺς βουλομένους τε καὶ δυναμένους τὰ μέγιστα εὐεργετεῖν, ἡγούμενοι θείας μετέχειν φύσεως.* Et fieri quidem possit, ut apud Hebraeos magistratus nomen אֱלֹהִים acceperint ab أَلَهَ, *coluit*, ut qui eximio honore colendi essent. Et aliis V. T. locis, veluti infra XXII, 8. 27. Deut. I, 17. Ps. LXXXII, 1. אֱלֹהִים, *magistratus* significare volunt. Verum recte Abarbenel observare videtur, judices et magistratus non vocari אֱלֹהִים, nisi respectu loci judicii, quod ibi judicia Dei exerceant; uti dicitur Deut. XIX. 17. *Sistant sese duo viri, quibus lis erit,* לִפְנֵי יְהוָה לִפְנֵי הַכֹּהֲנִים וְהַשֹּׁפְטִים *coram Jova, coram sacerdotibus et judicibus, qui illis diebus erunt.* Unde colligere est, judicia in loco sacro habita fuisse, ubi Deus peculiare quodammodo praesens existimabatur. Haud male LXX. h. l. אֶל־הָאֱלֹהִים reddiderunt *πρὸς τὸ κριτήριον τοῦ Θεοῦ ad tribunal Dei*, i. e. a Deo constitutum. וְרָצַע אֲדֹנָיו אֶת־אָזְנוֹ בַּמַּרְצֵעַ וַעֲבָדוֹ לְעֹלָם *Et perforet dominus aurem illius subulâ, et sic maneat is ejus servus quamdiu vivet.* לְעֹלָם enim h. l. significat per totam vitam, ut 1 Sam. I, 22. ubi Samuel mansurus dicitur coram Jova עַד־עוֹלָם. Alii cum Rabbinis sub עֹלָם intelligunt hic tempus, quod finie-

batur anno Jubilaeo, aut morte heri; volunt enim, omnem servum Hebraeum Jubilaei beneficio potuisse uti, neque umquam ad filium herilem hereditate pervenisse. Sed hoc textus verba minime dicunt. Ceterum illa aurium perforatio etiam apud alios populos Orientales servitutis signum fuit. PETRONIUS ARBITER *Satyr.* Cap. LXIII. (al. CII.): *Ita tanquam servi Aethiopes, et praesto tibi erimus in tormentorum injuria hilares, et permutato colore imponemus inimicis. Quin tu, inquit Giton, et circumcide nos, ut Judaei videamur, et pertunde aures, ut imitemur Arabes.* Et apud JUVENALEM *Sat.* I, 102. libertinus quidam ita loquitur: *Cur timeam, dubitemve locum defendere, quamvis Natus ad Euphratem, molles quod in aure fenestrae Arguerint? licet ipse negem.* Ad quem locum vetus Scholiastes: *Arguit homines, qui quum propter libidinem libertatem meruissent et in libertinorum corpus et tribus relati essent; pertusis auribus signa libertinorum negare non poterant.* Similiter in India et Persia perforabantur aures puerorum, qui quorundam Deorum ministerio sacri erant, tanquam illorum mancipia. Vid. XENOPHON *de Expedit. Cyri*, Lib. III. c. 1. §. 21. PLUTARCHI *Sympos.* Lib. II. c. 1. Confirmantur haec veterum testimonia a recentioribus Itinerariorum scriptoribus. COTOVICUS in *Itinerar. Hierosol. et Syriac.* Lib. IV. c. 9. idem narrat de Turcarum Calendariis et Deruisiis; caussam vero hujus aurium perforationis, non aliam esse, quam, *ut se Deo ejusque cultui ad omnimodum obsequium consecratos testentur.* De Brachmanibus Indorum ROGERIUS in libro, cui titulum fecit: *Porta aperta ad occlusum ethnicismum*, P. I. c. 7. *Postquam igitur, hac ratione infans* (alicujus Brachmani sacris addicti) *nomen accepit, perforant ipsi aures.* Tum, postquam dixit, perforationem hanc aurium minime idcirco fieri, ut pretiosos in illis lapides gestent, licet illos vulgo gerere soleant, in hunc modum pergit: *quando ita infantibus aures perforantur, eo ipso solemnis fit consecratio ad servitium aut subje-*

ctionem, quam Wisnowo aut Eswarae (deorum nomina haec sunt Indorum) *praestant, et semel et semper se obstringunt, quod numquam illum deserere aut ab eo deficere, vel alium quemcumque Deum, aut sacra suscipere volunt.* De Persis eundem morem notat Olearius *Itiner. Pers.* Lib. V. c. 41. in fine: *Persis*, inquit, *in more positum est, ut liberos quosdam in utero materno alicui sanctorum suorum devoveant, ut ipsi in mancipium sint; quando autem infans nascitur, perforant ipsi aurem in signum hujus servitii.* De Tartaris Nagaiensibus idem plane adfirmat Straus in *Relat. Itinerar.* Lib. III. c. 12. Cf. not. ad Ps. XL, 7. et *das a. u. neue Morgenl.* P. II. No. 248. p. 69. seqq. Ceterum notat Michaelis *Juris Mosaici* P. II. §. 127. p. 369. lege illa perforationem aurium ingenuo quodammodo ignominiosam factam esse; signum enim erat, quo alicujus servitus sempiternus indicabatur. Videtur Mosis consilium fuisse, Israelitas hac re movere, ut consuetudinem illam aures perforandi prorsus abrogarent, praesertim quum inaurium gestatio simul superstitionibus occasionem praeberet. Theodoretus *Quaest. XLV. in Exod.* Tom. I. p. 155. edit. Halens. *Διατί τοῦ Ἑβραίου τοῦ τὴν ἐλευθερίαν δέξασθαι μὴ βουλομένου διατρηθῆναι τὸ ὠτίον προσέταξεν; πάντων αὐτοὺς προτιμᾷν τὴν ἐλευθερίαν διδάσκει. τὸν τοίνυν ταύτης οὐκ ἀντεχόμενον, ἀλλὰ τὴν δουλείαν ἀσπαζόμενον, εἰς αἰσχύνην τοῦτο λαβεῖν τὸ σημεῖον παρακελεύεται πρὸς δὲ τούτῳ καὶ τὴν ὑπακοὴν διὰ τῆς ἀκοῆς τὸ σημεῖον ἐμφαίνει, καὶ τὸ παρὰ τὴν θύραν τὸ μὴ ἐξεῖναι προβαίνειν οὐκ ἐπιτρέποντος τοῦ δεσπότου.*

7. וְכִי־יִמְכֹּר אִישׁ אֶת־בִּתּוֹ לְאָמָה לֹא תֵצֵא כְּצֵאת הָעֲבָדִים *Si quis filiam suam vendiderit in servitutem, ea non, ut servi debent, manumittenda est*, scil. septimo anno. Sed haec lex post quadraginta annos mitigata est, et ancillis idem jus, quod servis concessum, cf. Deut. XV, 12. Jerem. XXXIV, 9. 10. 11. 16. Vid. Michaelis *Jus Mosaic.* P. II. §. 127.

8. אִם־רָעָה בְּעֵינֵי אֲדֹנֶיהָ אֲשֶׁר־לֹא יְעָדָהּ וְהֶפְדָּהּ *Si mala fuerit in oculis domini ejus*, si displicuerit domino suo, *qui non desponsaverit eam*, *tum faciet redimi eam*. Sed notabilis in hisce verbis scripturae varietas reperitur. Nam pro לֹא, negandi Particula, ad marginem legi jubetur לוֹ, Pronomen tertiae masculinae personae, quo e sensu negativo fit affirmativus: *si illam sibi desponsaverit*. Istud לו in textu habere quinque codices observavit Kennicottus, paucos sane inter septingentos fere ab eo collatos codices. Ex de Rossii codicibus nonnisi unicus, numero 274. ab eo signatus, לו exhibet, ceteri omnes maxime antiquiores et accuratiores, legunt לא in textu. In Graeca Alexandrina versione eadem varietas, quae est in textu Hebraeo, dantibus aliis codicibus: ἣν οὐ καταμελογήσατο αὐτὴν, aliis: ἣ αὐτῷ καθωμολογήσατο, *quae ei adnominata*, seu *desponsata sit*. Contra in Samaritano textu est לא, hujusque pariter in versione; similiter in Syro, in Graecis, Aquila, Symmacho, Theodotione, et Arabe Erpeniano. Chaldaea paraphrasis Jonathani tributa de uxore, sive ducta, sive non ducta, nihil habet. Negativum sensum et exprimit Saadias, cujus interpretatio est talis: *si incommodum videatur domino*, أن يتزوج بها *ut conjugem eam ducat*, i. e. si non duxerit. Onkelos, qui suo לֵיהּ marginalem scripturam prodit, et Vulgatus, qui vertit: *cui tradita fuerat*, τὸ קרי putentur praetulisse. Testes igitur pro vindicanda textuali in antiquis multo sunt plures et valentiores, quam pro altera. Sed ipsa etiam comparatio duplicis conditionis, quam lex memorat, textualem adserit, uti observat Aurivillius in Dissertat. *de varietate lectionis vocum* לא *et* לו *in cod. bibl.* §. III., in Ejus *Dissertatt. junctim editt. a* J. D. Michaelis p. 470. „Sancit lex Vs. 10. 11., si servam pater dedisset filio uxorem, et hic dein debita ei jura connubii negaret, oportere חִנָּם אֵין כָּסֶף *gratis*, *nulla data pecunia*, eam dimitti liberam. Qua igitur aequitatis specie crederetur, patri tamen, si quam ipsi sibi ser-

vam junxisset uxorem, sicubi displiceret, licuisse, ut, nisi accepto redemtiones pretio, liberam non dimitteret? Par ratio postulabat, ut et pater similiter gratis fuisset libertatem donaturus servae, quam sibi uxorem aut destinasset aut junxisset dudum. Atqui hoc discrimine duo distabant casus, quod pro qua dimittenda pater potuit redemtionis pretium postulare, hanc ipse non duxerat uxorem, at duxerat suam filius, debebatque adeo repudiandae libertatem gratis indulgere." Iis, quae pro vindicando קרי attulit VITRINGA in *Observatt. SS.* L. III. C. 14. §. 4. seqq., plura reposuit Aurivillius, quae apud ipsum legi possunt. Scripturam לא pluribus argumentis defendit quoque LEONH. HOFFMANN (Resp. Jo. Matth. Gesnero) in Dissertat. philolog. *de ancilla Ebraea occasione loci* Exod. XXI, 7. seqq. Jenae, 1712, 4. Verbum יָעַד, cujus propria significatio est *praedicere, promittere, locum et tempus constituere* (ut Arabicum وعد), h. l. de connubio cum ancilla usurpatum denotat *eam destinare sibi concubinam.* Vid. MICHAELIS *Supplemm.* p. 1106. Sensus est: si herus ancillam suam Israeliticam, nec sibi nec filio concubinam destinavit; is non tam iniquus esse debet, ut illam ad omne tempus vitae innuptam retineat in servitio, sed curare debet, ut ea redimatur. עַם נָכְרִי intelligitur quilibet alius Israelita, qui non sit de domo emtoris, non ejus propinquus. Nam aliis gentibus ne poterat quidem per legem servus Hebraeus vendi, ut notat JOSEPHUS *Antiqq.* Lib. XVI. c. 1. §. 1. בְּבִגְדוֹ־בָהּ *Si adspernatur illam;* hac enim notione verbum בָּגַד etiam occurrit Ps. XXV, 3. Jes. XXXIII, 1. Ita et LXX. verterunt, voce καταφρονεῖν utentes, Hos. VI, 7. Habac. I, 5. 13. Zephan. III, 5. Proverb. XIII, 16. Job. VI, 15. Alii sic vertunt: *quod fidem ei datam fallit;* quam significationem verbum בָּגַד aliis quidem locis habet, sed ea huic loco non est apta; quum enim herus nullo jure cogeretur quavis ancilla concubina uti, non potest is perfidus dici, si id facere recusabat. Sensus est: si herus an-

cillam suam aspernatur, sive ea concubina uti non vult, non habet potestatem vendendi eam viro ex alia familia.

9. וְאִם־לִבְנוֹ יִיעָדֶנָּה כְּמִשְׁפַּט הַבָּנוֹת יַעֲשֶׂה־לָּהּ *Si filio suo eam destinarit, eodem modo cum ea agat, quo cum filia.* לִבְנוֹ *filio suo*, scil. adhuc caelibi et in familia paterna viventi. In Lusitania quoque adhuc seculo XVIII. moris fuisse, ut nobilium filii puberes concubinas haberent a parentibus concessas, donec uxorem ducerent, qua ducta concubinae liberi in paternis aedibus educarentur, ipsa vero in monasterium abduceretur, refert Michaelis in *Jure Mos.* P. II. §. 87. In calidioribus Asiae regionibus, ubi pubertas mature adesse solet, frequentior hic mos est,, ut pater filio puberi concubinam tradat. De Persis id narrat Chardin, *Voyages* P. II. p. 220. ed. Langles. Moses igitur cavet, ne talis concubina duriter tractetur, sed vult potius, ut ea filiae loco habeatur, (כְּמִשְׁפַּט הַבָּנוֹת), et, si filius aliam uxorem duxerit, is illi victum, vestitum et congressum maritalem non minuat (Vs. 10.).

10. שְׁאֵרָהּ *Carnem ejus*, i. e. alimentum, victum ejus. Bene LXX. τὰ δέοντα. עֹנָתָהּ *Cohabitatio maritalis*, collato Arabico عان, *marito juncta est.* LXX. τὴν ὁμιλίαν αὐτῆς, id quod Paulus 1 Cor. VII, 3. significat vocibus ὀφειλομένη εὔνοια.

11. שְׁלָשׁ־אֵלֶּה *Haec tria*, scil. victum, vestitum et debitum conjugale. Alii interpretes cum Rabbinis haec *tria* ajunt esse, si eam herus non despondeat sibi, si filius idem non faciat, si denique herus non curet, eam redimi. Qui sensus durior videtur. וְיָצְאָה חִנָּם אֵין כָּסֶף *Manumitti debet gratis sine pretio.*

2) *Leges de homicidio, Vs. 12. 13. 14.*

13. אֲשֶׁר לֹא צָדָה *Qui autem non est insidiatus.* צָדָה cognatum est cum צוּד *venari*, notatque proprie *instar venatoris insidias struere.* Neque igitur necesse est, ut cum J. D. Michaele adsciscamus significationem Ara-

bici صدى *sitivit*, quasi *sitire* is dicatur Mosi, qui inimicus socio est, ejusque sanguinem fundere ac vulnere illius satiari cupit. Vid. Michaelis *Commentat. posterior. de poena Homicidii*, in ejus *Syntagm. Commentatt.* P. I. p. 50. וְהָאֱלֹהִים אִנָּה לְיָדוֹ *Sed si Deus objecerit eum manui ejus*, i. e. si casu eum occiderit. Bene notat in hunc locum Clericus, Deo hoc homicidium fortuitum non ideo tribuisse Hebraeos, quod putarint singulari Dei providentia factum esse, si homo occidebatur, sed quemadmodum Graeci *fortunae* aut *fato* ejusmodi eventus adscripserunt, ita Hebraeos eosdem Deo tribuisse, non tam ut significarent, Deum eorum auctorem fuisse, quam humanum nullum ea in re fuisse consilium. וְשַׂמְתִּי לְךָ מָקוֹם אֲשֶׁר יָנוּס שָׁמָּה׃ *Constituam tibi locum, in quem confugiat.* Intelliguntur urbes asyli, de quibus specialiores leges Num. XXXV, 6. Fugere debebat talis homicidia, ne a Goele arriperetur. Notum enim est, homicida apud Hebraeos cognatasque gentes ab eis vindicata esse, qui caesum proximo cognationis gradu attingebant; id non sola in caesum pietas, sed et avita consuetudo, ac, qui plurimum valet, honor familiae postulabat; ita ut summae quisque sibi ignominiae duceret, caedem cognati non ulcisci. Idem est in hunc diem mos Arabum earumque gentium, quae cum religione Arabum eorum consuetudines susceperunt. De Persis id testatur Chardin *Voyages*, Tom. III. p. 417. edit. in 4. Amsterd. 1735. (Tom. VI. p. 110. edit. Langles.). De Arabibus Arvieux, P. III. p. 166. 167. vers. germ. Niebuhr *Beschreibung von Arabien* p. 33—35. Confirmavit enim eundem morem, qui jam ab ultima aetate inter eos viguit Arabibus suis Mohammedes: Sur. XVII, 35. *si quis injuste caesus fuerit, dedimus heredi ejus potestatem: sed ne justo crudelior sit in caede.* Cf. *das alte u. neue Morgenl.* P. II. No. 386. p. 286. seqq. Similiter Moses, quum hanc consuetudinem, ut multas alias, ob ruditatem sive cordis duritiem populi Israelitici abrogare non ausus sit, cavebat, ne jus illud Goelis humanitatis et aequitatis

fines excederet. Licebat enim Goeli ex consuetudine gentium orientalium homicidam vel indicta causa nec salutatis judicibus trucidare, si illum obvium sibi haberet; nec poena Goeli statuta erat, si homicidam fortuitum atque etiam sententiis populi absolutum extra asylum interfecisset. Hac autem lege, qua asyla constituebat Moses, in quibus ab impetu Goelis tutus esse posset homicida, donec populus de eo judicasset, multae prohibebantur injuriae: si enim ille populi sententia homicidium fortuitum commisisse censebatur, usque ad mortem summi sacerdotis ei in asylo suo manendum erat, nec antea licebat ad agros laresque suos revertere, vid. Num. XXXV, 9—35. Id quod tamen simul etiam poena fuit, Num. XXXV, 32., nec enim prorsus impunitum ferre debebat, si quis casu hominem interemisset. Vid. MICHAELIS Commentat. laud. §. 24. 32.

14. וְכִי־יָזִד אִישׁ עַל־רֵעֵהוּ לְהָרְגוֹ בְעָרְמָה מֵעִם מִזְבְּחִי תִּקָּחֶנּוּ לָמוּת *At qui de industria dolose alium interfecerit, is vel ab ara mea ad supplicium trahatur.* הֵזִיד בְּעָרְמָה *proaeretice agere cum calliditate.* Verbum זוד enim, quod proprie notat *superbire*, adhibetur etiam de eo, qui non errore et ignorantia, sed sciens peccat, quia is existimatur superbia legi, quam sciat, obedire nolle. Ita ipse Moses Deut. XVII, 12. XVIII. distinguit inter peccata, quae fiunt *errore*, et quae *elata manu* et בְּזָדוֹן *proaeresi;* et Ps. CXIX, 21. זֵדִים sunt *proaeretici peccatores*, ac Ps. XIX, 14. erratis illisque, quae nos ipsos latent, opponuntur זֵדִים *proaeretica peccata.* Hoc nostro loco phrasis illa, quae opponitur illis Vs. 12. 13. tanquam fortior, designat illud scelus, cum quis non vulneraturus, sed occisurus, insidiis socio structis, eum occidit. Ex hoc homicidarum genere erat Joabus, qui Abnerem summa astutia pellectum occiderat, 2 Sam. II, 19—23. III, 26. 27. unde ad ipsam aram jussu Salomonis interfectus est, 1 Reg. II, 28. 32., ex lege ea, quam Moses hic dedit. Altaria enim et apud alios populos jus asyli habuisse, est notum.

5) ***Leges de verberibus ac contumeliis parentibus illatis, de plagio, atque de verberibus libero homini aut servo inflictis, Vs. 15—27.***

15. Mirum videri possit, cum hoc Versu non conjunctum esse Vs. 17., nam utrobique de parentibus sermo est. Sed notandum est, non semper accuratum ordinem hic servari; quod et Josephus observat; *σποράδην*, inquit, *Antiqq.* Lib. IV. Cap. 8. §. 4. *ὑπ᾽ ἐκείνου* (a Mose) *κατελείφθη γεγραφότα, καὶ ὡς ἕκαστόν τι παρὰ τοῦ Θεοῦ πύθοιτο, sparsim scriptae* (leges) *ab eo relictae erant, et ut quidque a Deo sciscitatus erat.* LXX. Interpret. hos duos Versus, 15. et 17. conjunxerunt. Ut vero melius hic Versus intelligatur, adhibenda est ipsa Mosis explicatio, quae extat Deut. XXI, 18. seqq. Liberi nempe, qui aut contumeliis parentes affecissent, aut iis impias manus intulissent, non primo statim peccato admisso ad supplicium rapti sunt, sed tum demum, si saepius a parentibus admoniti nullam emendationis spem dedissent. Tum enim lapidandi erant. Ceterum notatu dignum est, quod Moses nullam parricidii mentionem fecit; hujus enim delicti poenam constituere superfluum videbatur, quum jam contumelias iteratas aut verbera parentibus illata, quibus gradus fit ad ipsum parricidium, capitali supplicio plecti jusserit. Etiam alii veteres legislatores nullam hujus facinoris poenam constituerunt. Id de Romuli legibus narrat Plutarchus in ejus vita: *Ἴδιον τὸ μηδεμίαν δίκην κατὰ πατροκτόνων ὁρίσαντα, πᾶσαν ἀνδροφονίαν πατροκτονίαν προσειπεῖν· ὡς τούτου μὲν ὄντος ἐναγοῦς ἐκείνου δὲ ἀδυνάτου: Singulare est, quod qui poenam, in eos qui parentes necaverunt, nullam sanxerit, quodvis homicidium parricidii designaverit nomine, tamquam hoc nefarium facinus esset, illud contingere non posset.* Simile quid in legibus Solonis animadvertit Cicero: *Is cum interrogaretur,* ait in Oratione pro S. Roscio Amerino, Cap. 25., *cur nullum supplicium constituisset in eum, qui parentem necasset, respondit, se id neminem factu-*

rum putasse. Sapienter fecisse dicitur, cum de eo nihil sanxerit, quod antea commissum non erat, ne non tam prohibere quam admonere videretur.

16. וְגֹנֵב אִישׁ וּמְכָרוֹ וְנִמְצָא בְיָדוֹ מוֹת יוּמָת *Qui furatus fuerit hominem, sive vendiderit eum, sive is apud ipsum inveniatur, capitis poenam luat.* Conf. Deut. XXIV, 7., ex quo loco apparet, sub אִישׁ intelligendum esse Israelitam, unde et LXX. h. l. habent: *ὃς ἐὰν κλέψῃ τὶς τινὰ τῶν υἱῶν Ἰσραήλ*, et Onkelos: נַפְשָׁא מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל *animam e filiis Israel.* Merito Moses supplicium capitale constituit in eum, qui hominem furaretur, sive, ut Juris periti talem vocant, in plagiarium. Ii enim, qui furto hominem rapiunt, eum plerumque vendunt in servitutem. Libertas autem non minoris aestimanda est, quam vita, et servitus, praesertim apud alios populos, saepe ipsa morte durior est. Accedit, quod Palaestina, primaria illis temporibus mercaturae sedes, magis plagio favebat, quam ulla alia terra, et nemo tutus fuisset, nisi Moses tam grave supplicium in illud constituisset; mulcta enim vix absterruisset ab hoc facinore. Plagium autem jam illis temporibus non insolitum fuisse, apparet ex Josephi historia, quem ipsi fratres vendiderunt. Vid. Michaelis *Jus Mosaic.* P. VI. §. 288. Philo *de specialibus legibus*, T. II. p. 338. edit. Mangey. *Κλέπτης ἐστὶ καὶ ὁ ἀνδραποδιστὴς, ἀλλὰ τοῦ πάντων ἀρίστου ὅσων ἐπὶ γῆς εἶναι συμβέβηκεν. — Διὸ καὶ πᾶς ᾧ τινι ζῆλος ἀρετῆς εἰσέρχεται, τραχύς ἐστιν ὀργὴν καὶ παντελῶς ἀμείλικτος κατ᾽ ἀνδραποδιστῶν, οἳ δουλείαν ἕνεκα κέρδους ἀδικωτάτου, τοῖς γένει μὲν ἐλευθέροις, φύσεως δὲ μετέχουσι τῆς αὐτῆς ἐπάγειν τολμῶσιν. — οἱ χάριν κέρδους ἐκνομωτάτου πιπράσκουσιν ἀνδραποδοκαπήλοις καὶ οἷς ἂν τύχῃ δουλεύσοντας, ἐπὶ ξένης ἀνεπάκτου, μηδ᾽ ὄναρ τὸ τῆς πατρίδος ἔδαφος ἔτι προσκυνήσοντας, ἢ χρηστῆς ἀπογνωσομένους ἐλπίδος. Etiam plagiarius fur est, sed rei omnium in orbe terrarum praestantissimae. — Ideo cujuscunque animum virtutis amor incessit, acerbe et implacabiliter irascitur plagiariis, qui sacerrimi quaestus causa ho-*

minibus ortu ingenio et natura aequalibus servitutis jugum imponere non verentur. — Hi turpis lucri gratia vendunt mangonibus et quibuscunque aliis servituros procul a patria, ne quidem per somnium salutaturos unquam patrium solum, vel ullius bonae spei gustum porro habituros. Athenis fuit lex: Ἐὰν τις φανερὸς γένηται ἀνδραποδιζόμενος, τούτῳ θάνατον εἶναι τὴν ζημίαν (Xenophon in *Memorab. Socrat.* Lib. I. c. 2. §. 62.). Similiter in Jure Romano, Digest. Lib. XLVIII. Tom. XV. Leg. I. *Si liberum hominem emtor sciens emerit, capitale crimen adversus eum ex Lege Fabia de Plagio nascitur; quo venditor quoque sit obnoxius, si sciens liberum esse vendiderit.*

17. קַלֵּל hic sensu latiore sumendum est, de imprecationibus, diris, conviiiis, negatis alimentis etc. Talis maledictionis exemplum affert Christus, Matth. XV, 5. coll. Marc. VII, 11. *Quicunque*, inquit loco priori, *dixerit patri aut matri: Deo sacratum sit quocunque possis a me juvari: tunc nequaquam honoret (alat) patrem suum aut matrem suam.* Quod Deo dicatum erat, id credebatur omnino esse extra hominum potestatem atque commercium. Igitur hac locutione filius significabat, se parentes nulla amplius re juvare velle.

18. 19. Sensus horum duorum Versuum: Si quis rixa oborta in ipso irae aestu hominem vulnerasset, vulneratus vero post decubitum ex lecto surrexisset, atque baculo nixus extra domum in platea ambulasset, is qui eum vulneraverat a capitali poena immunis erat; tenebatur tamen argento illud damnum compensare, quod ille labores suos negligens, dum vulneratus decumberet, passus erat. Vocem אֶגְרֹף alii vertunt *pugnum*, ut LXX. qui πυγμῇ habent, quos sequitur Vulgatus, alii *baculum*, ut h. l. Syrus, Chaldaeos et Arabs. Et Michaeli quidem in *Supplemm.* p. 362. huic loco posterior significatio aptior videtur, et significari putat instrumentum rusticum, iracundo statim ad manus, quod optime cum lapide com-

poni possit. Attamen *pugni* significatum אֶגְרֹף et in seriore Hebraismo obtinet. שִׁבְתּוֹ יִתֵּן *Cessationem ejus det,* i. e. jacturam sarciat, quam vulneratus decumbendo fecit, quod agrorum curam gerere non potuerit aut artem suam exercere. וְרַפֹּא יְרַפֵּא *Sanandum eum curet,* medicationis sumtus ferat. Solvat, ait Josephus, *ὅσα τοῖς ἰατροῖς ἔδωκεν.* Philo, l. c. p. 317. *Διττὰς ὁ παίσας ἐκτινέτω ζημίας. τὴν μὲν εἰς ἀργίας ἐπανόρθωσιν, τὴν δ' ἀντὶ τῶν ἰατρείων. Duplicem mulctam luat percussor, tum qua rependatur percussi otium, tum qua satis fiat medico.*

20. וְכִי־יַכֶּה אִישׁ אֶת־עַבְדּוֹ וגו' *Si quis servum suum aut ancillam baculo percusserit, ut in ipsa castigatione moriatur, ultio sumatur.* Sed non liquet, quae domino poena statuta fuerit. Si ex moribus Arabum judicari liceret, non capitis poenam dedisse videtur dominus, qui vel uno ictu servum interfecerat. *Poenam enim talionis in caede facta* ita restringit Mohammedes Sur. II, 173. *si liberum liber interfecerit, aut servus servum.* Atqui uterque legislator plurimas leges ex moribus suae gentis tulit. Non audiendi sunt Judaei, qui ex phrasi illa נָקֹם יִנָּקֵם, quam emphaticam esse volunt, colligunt, dominum, qui servum ita percusserit, ut sub ipsa castigatione moreretur, capitis poenam dedisse, emphasis enim hujus constructionis in legum formulis perquam usitatae et paene solemnis, si qua est, in eo potius sita esse videtur, ut certitudinem vindictae demonstret. Vid. Michaelis *de poena homicidii,* p. 52. P. I. *Synt. Commentatt.* et ejus *Jus Mosaic.* P. II. §. 127. P. VI. §. 277.

21. אַךְ אִם־יוֹם אוֹ יוֹמַיִם יַעֲמֹד וגו' *Sed si unum aut alterum diem superstes fuerit, non poenam dabit, est enim pecunia sua,* i. e. sua pecunia eum acquivisit. Nempe id spectabat legislator, esse domino jus servum verberandi, atque accidere posse, ut vel ipso nolente ictus mortiferi fiant; quod si prae ira modum excesserit, aliquid jam poenae illum pendere, dum servum argento emtum amittat. Ceterum recte monere videntur Rabbini,

quae hic edicit Moses, ad solos servos ex aliis gentibus coemtos pertinere, quod hi soli possint כֶּסֶף *possessio herorum* dici, quippe in perpetuum emti, non autem servi Hebraei post sex annos liberi futuri.

22. וְכִי־יִנָּצוּ אֲנָשִׁים וְנָגְפוּ אִשָּׁה הָרָה וגו׳ *Si qui pugnis inter se contendant et vulneraverint mulierem gravidam, ut haec abortiat, nec aliud damnum insequatur, mulctam solvant ad aestimationem mariti mulieris coram arbitris constitutis.* Videtur apud Israelitas temporibus antiquissimis moris fuisse, ut feminae rixas et pugnas virorum sedaturae inter eos se inferrent et ita eos dimoverent; qui mos etiamnum apud nonnullas Africae gentes viget. Vid. Kolbii *Beschreibung des Vorgebirges der guten Hoffnung*, p. 405. *Amphitheater aller Nationen in Afrika*, p. 75. Nemo autem apud illos populos talem feminam laedit. Si idem mos apud Israelitas erat, ut cum aliqua veri specie ex hoc loco et ex Deut. XXV, 11. 12. colligi potest, facilius est cogitatu, quomodo femina laedi potuerit, si coorto inter viros certamine res ad manum venisset.

24. עַיִן תַּחַת עַיִן וגו׳ *Oculos pro oculo, dens pro dente, manus pro manu, pes pro pede.* Videtur haec talionis poena a Mose non tam instituta, quam ex antiqua gentis consuetudine retenta fuisse. Similis fuit lex apud Athenienses a Solone data, quam refert Diogenes Laertius, *in Solone*, Lib. I. §. 57. ἐὰν μὲν ἕνα ὀφθαλμὸν ἔχοντος ἐκκόψῃ τις, ἀντεκκόπτειν τοὺς δύο. Verisimile tamen est, hanc minorum injuriarum talionem potuisse pecunia redimi, si vulneratus vellet; quum ante Mosis tempora vel homicidia pecuniariis mulctis expiari potuerint; hoc posterius quidem vetat Moses Num. XXXV, 31. sed prius illud nusquam. Ita erat quoque in Legibus XII. Tabularum, *Si membrum rupit, ni-cum eo pacit, talio est.* Et in *Institt.* Lib. IV. c. 4. §. 7. *Poena injuriarum ex lege duodecim tabularum propter membrum quidem ruptum talio erat: propter os vero fra-*

ctum nummariae poenae erant constitutae, quasi in magna veterum paupertate. Sed postea praetores permittebant ipsis, qui injuriam passi erant, eam aestimare, ut judex vel tanti reum condemnet, quantum injuriam passus aestimaverit, vel minoris, prout ei visum fuerit. Eadem etiam fuit sententia Josephi *Antiqq.* Lib. IV. c. 8. §. 35. illam Mosis legem ita explicantis: Ὁ πηρώσας πασχέτω τὰ ὅμοια, στερόμενος οὗπερ ἄλλον ἐστέρησε, πλὴν εἰ μήτι χρήματα λαβεῖν ἐθελήσειεν ὁ πεπηρωμένος, αὐτὸν τὸν πεπονθότα κύριον τοῦ νόμου ποιοῦντος τιμήσασθαι τὸ συμβεβηκὸς αὐτῷ πάθος, καὶ συγχωροῦντος εἰ μὴ βούληται γενέσθαι πικρότερος. *Qui mutilaverit aliquem, similia patiatur, privatus quo privavit alium, nisi forte mutilatus pecuniam malit accipere; lege injuriam passo plenam dante potestatem aestimandi casum qui ei accidit, et concedente hoc facere nisi acerbior esse velit.* Copiose de hac lege disputavit Michaelis in *Jure Mosaico*, P. V. §. 240. 241. 242. p. 55—88.

25. כְּוִיָּה est *nota inusta stigmate* sive *cauterio*, collato Arabico كوى, *cutim inurere cauterio.*

26. Libertas id erat, quod in pretium amissi oculi servus accipiebat. Ceterum *oculi* ac *dentes* videntur esse exempla maximae et minimae mutilationis, ad quae exempla de ceteris mutilationibus sententia ferenda esset. Digiti enim aliusve membri jactura gravior erat quam dentis, levior quam oculi.

4) *Leges in eos, quorum incuria aliis caussa mortis fuit; Vs. 28—36.*

28. וְכִי־יִגַּח שׁוֹר אֶת־אִישׁ אוֹ אִשָּׁה וגו' *Si bos cornu ferierit virum aut feminam et mors insequatur, bos lapidetur, nec de carne ejus edatur, dominus autem bovis nullae sit poenae obnoxius.* Haec lex, ut recte Clericus monet, non tam in mulctam domini, quam in majorem homicidii detestationem data est. Quum enim brutum animal, quod hominem occidit, damnet legislator, quan-

to magis hominem? Bestiae quidem, quum ratione careant, proprie poenas non luunt. Possunt tamen exempli caussa, atque ad horrorem delicti incutiendum plebi, quae oculis et auribus magis quam rationi paret, in bestia ea peragi, quae in homines simile quid patrantes poenae loco statuenda essent. Eadem de caussa et alii legislatores veteres bruta, a quibus interfecti erant homines, poenas dare jusserunt. Ita Solon, ut refert PLUTARCHUS in ejus vita, canem, qui momordisset, quatuor cubitorum numella vinctum dedi praecepit; *ἔγραψε δὲ*, inquit ille, *καὶ βλάβης τετραπόδων νόμον, ἐν ᾧ καὶ κύνα δακόντα παραδοῦναι κελεύει κλοιῷ τετραπήχει δεδεμένον.* Immo etiam damnarunt inanima caedis instrumenta. PAUSANIAS in *Atticis*, p. 43. 53. describit accusationem institutam in securim, eo qui illa contra leges usus erat in exsilium profecto. Draco, ut testatur Demosthenes in oratione in Aristocratem, non solum de hominibus et brutis, sed etiam de rebus inanimatis, quibus homo occisus fuerit, sanxit, ut extorres patria et finibus fierent. ולא יֵאָכֵל אֶת־בְּשָׂרוֹ *Nec ejus caro comedatur.* Hoc quoque ad augendum homicidii horrorem pertinet. PHILO *de Special. Legib.* p. 323. Tom. II. edit. Mangey. *ἀσφαγῆ γὰρ ἐν ἱερείοις καὶ ἄβρωτ᾽ ἔστω τούτου τὰ κρέα· διὰ τί; ὅτι τροφὴν ἢ προσόψημα τροφῆς ἀνθρώπῳ γίνεσθαι τὰ τοῦ κτείναντος ἄνθρωπον οὐχ ὅσιον,* i. e. *neque enim inter victimas mactari neque carnibus ejus vesci fas est. Quamobrem? quia nec cibus nec cibi condimentum homini debent esse membra animalis, quod interfecit hominem.* Ceterum monent Rabbini, hanc legem non ad solos boves pertinere, sed in exemplo bovis poni, quid in omnes bestias, quae hominem occiderunt, statuendum sit. Quod nec plane dissimile veri est. Plura vide in MICHAELIS *Commentat. priori de poena homicidii* §. XVI. et in *Jure Mosaico*, P. VI. §. 274. p. 32—37.

29. הוּעַד בִּבְעָלָיו *Monitus fuerit ejus dominus*, ut eum custodiat. גַּם־בְּעָלָיו יוּמָת *Dominus ejus etiam mor-*

te plectetur. Aequissima lege, quia neglexit cavere, ne ipsius bos alteri noceret, *ὡς αἴτιος τῷ ὑπὸ τοῦ βοὸς ἀνῃρημένῳ γεγενημένος*, ut ait Josephus l. supra l. Extat similis lex in *Legibus Salicis* Tit. 4. *De damnis animalium; qui bovem aut taurum aut aliam quadrupedem nocentem aut vitiosam habuerint, antequam noceat, jubetur occidere; et si, post denunciatum vitium a vicinis, non occiderit, et illud animal aliquem vulneret, vel occidat, tenetur damnum componere ut de homicidio.* Vid. Bocharti *Hierozoic.* P. I. Lib. II. Cap. 40. T. I. p. 416. edit. Lips.

30. אִם־כֹּפֶר יוּשַׁת עָלָיו *Si ei mulcta, qua se redimat, imponitur*, videlicet, uti Aben-Esra, Jonathane praeeunte, addit, עַל פִּי הַדַּיָּנִין *ex decreto judicum.* כֹּפֶר est pretium, quo soluto quispiam a poena aut molestia liberatur, quale Homero *ποινή* et *ἄποινον* vocatur, vid. *Il.* IX. 628. seqq. Arabibus quoque كَفَّارَةٌ *piaculum, id quo expiatur pensaturque crimen.* Legi, quae hic habetur, refragari videtur, quod Num. XXXV, 31. praeceptum est, ne pretium redemtionis pro illo homicida acciperetur, quo minus morte plectendus esset. Sed recte Aben-Esra haec ita inter se concilianda esse dicit, illinc sermonem esse de רוצח גמור *homicida perfecto*, seu *completo*, hic autem de eo, qui nullum ipse perpetravit homicidium, sed tantum negligentius custodivit bovem suum, unde sequutum est homicidium, atque ideo Legem ita temperari, ut ei vitam suam pecunia redimere liceat.

31. אוֹ בֵן־יִגָּח אוֹ בַת־יִגָּח *Sive filium cornu petierit, sive filiam.* Onkelos et Jonathan de Israelita et Israelitide interpretantur, atque ita Aben-Esra, quia statim de servo (nempe, ut exponunt, Cananaeo) aliter est statutum. At recte haud dubitamus observare Jarchium, per *filium* et *filiam* hic juniores, sive caelibes esse intelligendos, ne quis suspicaretur, Legem de grandiusculis duntaxat loqui, quum supra Vs. 28. dictum sit; *si bos cornu petierit virum vel feminam.*

32. Pro ingenuo potuerunt eligere, utrum mallent, mortemne rei an mulctam, sed pro servo occiso, herus non plus poscere potuit, quam lege definitam pecuniam. Jonathan et Rabbini non servum Israeliticum, sed extraneum intelligunt; sed Mose tacente, id definiri non potest. כֶּסֶף שְׁלשִׁים שְׁקָלִים, *triginta argentei sicli* sunt ex MICHAELIS computatione (*Jur. Mosaic.* P. II. p. 355) *septem*, ex aliorum *triginta* floreni Hanoverani, quorum quatuor unum Ducatum faciunt.

33. וְכִי־יִפְתַּח אִישׁ בּוֹר וגו׳ *Si quis cisternam vel aperuerit vel effoderit, neque eam obtexerit, et eo deciderit bos aut asinus.* Ut haec intelligantur sciendum est, quales fuerint in illa regione cisternae. Describit eas DIODORUS SICULUS, cujus verba attulimus in not. ad Genes. XXI, 19. Erant autem illae tectae lapidibus magnis superinjecta terra, quae non aperiebantur nisi gregibus eo compulsis: ergo si alio deductis gregibus apertae manebant, facile in eas jumenta cadere potuerunt. PHILO *de Spec. Legib.* T. II. p. 324. ed. Mang. Ὀρύγματα γῆς εἰώθασί τινες εὖ μάλα βαθύνειν, ἢ φλέβας πηγαζούσας ἀναστέλλοντες, ἢ πρὸς ὑποδοχὴν ὀμβρίου ὕδατος εἶθ᾽ ὑπονόμους εὐρύναντες ἀφανεῖς, δέον τὰ στόμια. ἢ περιοικοδομῆσαι, ἢ περιπωμάσαι, κατά τινα δεινὴν ῥαθυμίαν, ἢ φρενοβλάβειαν ἐπ᾽ ὀλέθρῳ τινῶν εἴασαν ἀχανῆ. *Quidam profundos puteos fodiunt, ut aperiant vivos latices, aut pluviales aquas colligant: deinde fossis late dehiscentibus, cum deberent earum ora vel muris circumsepire vel operculo tegere, per summam negligentiam vel amentiam sinunt eas patere ad quorundam interitum.* JOSEPHUS *Antiqq.* Lib. IV. Cap. 8. §. 37. Οἱ φρέαρ ἢ λάκκον ὀρύξαντες, ἐπιμελὲς ποιείσθωσαν ὥστε σανίδων ἐπιβολαῖς ἔχειν κεκλεισμένα οὐχ ὅπως τινὰς εἴργοντο ὑδρείας, ἀλλ᾽ ἵνα μηδεὶς κίνδυνος ὡς ἐμπεσουμένοις ᾖ. — περιβαλλέσθω καὶ τοῖς στέγεσιν, ἅπερ ὡς ἀντὶ τείχους ὄντα οὐκ ἐάσει τινὰς ἀποκυλισθέντας ἀποβάλλεσθαι. *Qui puteum aut locum foderint, diligenter curent, ut eos tabulis impositis clausos habeant: non ut ulli aquatione arceantur,*

sed ut nullum in eos incidendi periculum sit. — Quin et tectis circumdentur, quae murorum instar non sinent ullos devolutos dejici. De homine in puteum lapso nihil dicitur, quia homo sibi providere potest, ne in apertam cisternam decidat, animal non item.

34. בַּעַל הַבּוֹר יְשַׁלֵּם *Dominus putei rependet*, restituet damnum, quod dominus bovis aut asini fecit. Aben-Esra ait, eum qui aperuit, vel effodit puteum, hic appellari ejus dominum. אע״פ שהוא ברושת הרבים *etiamsi puteus esset communis*, quia suum ille usum in opere illo spectavit, כי לצרכו עשה.

35. וְחָצוּ אֶת־כַּסְפּוֹ *Et dividant pecuniam* s. pretium ejus. Quod, uti vere monet Jarchi, intelligi necesse est, cum boves aequalis sint pretii; alioquin enim fieri posse, ut qui damnum dedit, quaestum faciat.

5) *Leges in fures. Cap. XXI, 37. Cap. XXII, 1—3.*

Cap. XXI, 37. שֶׂה h. l. in genere est *minutum pecus*, ex ovillo aut caprino genere. חֲמִשָּׁה בָקָר יְשַׁלֵּם תַּחַת הַשּׁוֹר *Pro bove rependat quinque boves.* Quum furtum aliarum rerum duplione tantum damnaretur (ὁ χρύσιον ἢ ἄργυρον ὑφελόμενος τὸ διπλοῦν ἀποτιννέτω, Josephus l. c. §. 27.), major est poena abactoris pecudum, duabus potissimum de causis. Primum enim, ut recte observant Hebraei, facilius hoc furtum committi potuit quam aliud. Noctu enim dormiente pastore, aut interdiu etiam, alia quapiam re alibi occupato, facillimum fuit abigere pecudem. Unus etiam pastor aut pauci non poterant gregem tueri contra vim ab armatis aut pluribus illatam. Nisi ergo gravior fuisset poena, sceleris facilitas multos ad id audendum adduxisset. Deinde bovis raptus apud gentem, quae paene solum agricultura et re pecuaria vivebat, majus est damnum, quam alius rei furtum. Bubus enim ad plurima indigent agricolae, eosque si amiserint, non modo pretio eorum spoliantur, sed etiam opera eorum necessa-

ria carent. Sic etiam apud Scythas, ut narrat Justinus Lib. II. c. 2., *nullum scelus furto gravius, quippe sine tecto munimentoque pecora et armenta habentibus, quid salvum esset, si furari liceret?* Vid. Bocharti *Hieroz.* I. I. p. 420. Michaelis *Jus Mosaic.* P. VI. §. 282. 283. 284. p. 66—79.

Cap. XXII, 1. אִם־בַּמַּחְתֶּרֶת יִמָּצֵא הַגַּנָּב וגו׳ *Si fur in ipso delicto deprehensus et percussus fuerit, ut moriatur,* (percussor) *homicidii reus non est.* בַּמַּחְתֶּרֶת proprie *in perfossione*, LXX. *διορύγματι*, Vulg. *perfodiens.* Spectari debet parietum in Oriente perfodiendorum facilitas; videntur enim olim ut hodie aedes constitisse duntaxat argilla inter trabes transversas posita. Conf. Job. IV, 19. De Persarum quidem aedibus id referunt Chardin, *Voyages*, P. IV. p. 110. edit. Langles. Olearius *Itinerar. Pers.* Lib. V. c. 6. p. 554. Alii sub מַחְתֶּרֶת intelligunt *instrumentum perfossorium.* אֵין לוֹ דָּמִים *Non ei sanguis* scil. יֵחָשֵׁב *imputabitur,* homicidii reus non est. Similis est lex Solonis, quam tradit Demosthenes *in Orat. contr. Timocr.* No. 180. Εἰ *δέ τις νύκτωρ ὁτιοῦν κλέπτοι, τοῦτον ἐξεῖναι καὶ ἀποκτεῖναι καὶ τρῶσαι διώκοντα.* Similiter Lex XII. *Tabularum furem noctu deprehensum occidere permittit, ut tamen id ipsum cum clamore testificetur* (Digest. Lib. IX. Tom. II. Leg. 4). Nocturnum enim furtum nostro Versu spectari, apparet ex primis verbis Vers. seq.

2. אִם־זָרְחָה הַשֶּׁמֶשׁ עָלָיו *Si sol exortus fuerit super eum.* Onkelos: אִם עֵינָא דְסָהֲדַיָּא נְפַלַת עֲלוֹהִי *Si oculus testium ceciderit super eum.* Atque haec quidem vera videtur ratio, quare nocturnus fur interfici potuit, quod incertum esset, utrum duntaxat ad furandum, an etiam ad caedem faciendam venerit. שַׁלֵּם יְשַׁלֵּם *Rependendo rependet,* nempe diurnus fur, atque ideo occidi non debet. אִם־אֵין לוֹ *Si nihil ei,* i. e. si non habeat quod

solvat. וְנִמְכַּר בִּגְנֵבָתוֹ *Vendetur pro furto suo*, i. e. vendi debet in compensationem rei ablatae.

3. אִם־הִמָּצֵא תִמָּצֵא בְיָדוֹ הַגְּנֵבָה *Si certo inventum fuerit furtum*, id quod furto ablatum est, *in manu ejus*, id est, ut exponit Jarchi, in potestate ejus, ita ut non mactaverit, nec vendiderit. מִשּׁוֹר עַד־חֲמוֹר עַד־שֶׂה *A bove ad asinum, ad ovem*, i. e. sive sit bos, sive asinus, sive ovis. חַיִּים *Viventes*, si adhuc vixerint. שְׁנַיִם יְשַׁלֵּם *Duo*, duplum *dependet*; videlicet id quod furto abstulit, et aliud ejus generis, vel saltem valorem ejus. Jarchi ait, hanc legem etiam ad inanimata pertinere, ut sunt vestes, et alia, quae quis furatus est.

6) *Leges de damno alterius agris et pascuis illato, Vs. 4. 5.*

4. כִּי יַבְעֶר־אִישׁ שָׂדֶה אוֹ כֶרֶם וגו׳ *Si quis immisso pecore depaverit agrum aut vineam alterius, optimum agri aut vineae rependet.* מֵיטַב J. D. Michaelis et in *Jure Mos.* P. III. §. 161., et in *Supplemm.* p. 1073. h. l. non *optimum* significare vult, sed *depastionem*, collato Arabico مُوْطُوب, *multum frequentatus pascendo locus*, a وطب, *adsiduus et frequens fuit.* Sed quum neque radix יָטַב Hebraeis *depascendi* notionem habeat, nec *depastionis* significatus aliis locis, quibus מֵיטַב legitur (veluti 1 Sam. XV, 9. 15. מֵיטַב הַצֹּאן) conveniat, usitatus et ab omnibus veteribus expressus significatus nominis istius non est deserendus. Docte Hieronymus verba Hebraea vertit: *quicquid optimum habebit in agro vel vinea pro damni aestimatione restituet.* Agri post messem, et vineae post vindemiam, non ut communia pascua sed possessori propria considerabantur. Ceterum notandum est, in Codice Samaritano post vocem אחר aliter legi quam in Hebraeo. Nempe in illo hic locus ita se habet: שלם ישלם משדהו כתבואתה ואם כל שדה יבעה מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם, *reddendo reddet ex agro suo*

pro ejus proventu, si omnem agrum depaverit, optimum agri sui et optimum vineae suae reddet. Sic quoque LXX. *ἀποτίσει ἐκ τοῦ ἀγροῦ αὐτοῦ, κατὰ τὸ γέννημα αὐτοῦ· ἐὰν πάντα τὸν ἀγρὸν καταβοσκήσῃ, τὰ βελτιστατοῦ ἀγροῦ αὐτοῦ καὶ τὰ βέλτιστα τοῦ ἀμπελῶνος αὐτοῦ ἀποτίσει.*

5. כִּי תֵצֵא־אֵשׁ וּמָצְאָה קֹצִים *Si egressus ignis invenerit spinam*, i. e. si ignis ad comburendas spinas incenditur; quod ideo fieri solèbat, ut ager spinis obsitus coli posset et seri. Plura vid. in *dem alten und neuen Morgenl.* P. II. No. 255. p. 77. גָּדִישׁ, *acervus frugum*, quae in area jacent antequam triturentur; areae autem in Oriente non sub tecto, sed sub dio sunt. Vid. Paulsen *vom Ackerbau der Morgenl.*, p. 110. seqq. Hinc LXX. *ἅλωνας areae* verterunt. קָמָה est *seges* in ipso agro stans, nondum demessa. Sic Vulg. *stantes segetes*, a radicis קוּם significatione. אוֹ הַשָּׂדֶה *Aut ager*, i. e. quivis ager cultus et consitus plantis frugiferis, seu sint olera, seu arbores, seu aliud quidvis. הַמַּבְעִר אֶת־הַבְּעֵרָה *Qui incenderit illud incendium*, qui incendii illius occasionem dederit. Jarchi: *Qui in fundo proprio incendium fecerit, si ignis ulterius vagatus fuerit, ita ut vicini rem absumat, tenetur hujusmodi etiam damnum praestare.*

7) *Leges de deposito, Vs. 6—12.*

7. אֶל־הָאֱלֹהִים *Ad Deum*, i. e. magistratus, vid. not. supra ad XXI, 6. Ita et hic Onkelos לָקֳדָם דַּיָּנַיָּא *coram judicibus*. Josephus *Antiqq.* Lib. IV. Cap. 8. §. 38. ex usu sui aevi *ἐπὶ τοὺς ἑπτὰ κριτάς*. Post הָאֱלֹהִים subaudiendum est יִשָּׁבַע *jurabit*. Depositarius enim coram magistratibus *jurare* debebat, conf. Vs. 10. Sic et LXX. *καὶ ὀμεῖται*, Vulgat. *et jurabit quod non extenderit manum in rem proximi.* De particula אִם, in jurisjurandi formulis negante, vid. Gesenii *Lehrgeb.* p. 844. seqq.

8. עַל־כָּל־דְּבַר־פֶּשַׁע *Super omni verbo doli mali*, i. e. quod adtinet ad omne dolum malum. פֶּשַׁע h. l. eam fraudem significare videtur, cum quis periisse ait,

quod sibi servandum commissum est, nec tamen id periit, sed dolo interversum est et occultatum. יְשַׁלֵּם שְׁנַיִם *Duplum reddat*, scil. pars condemnata, quae esse potuit sive depositarius, si hic dolum malum adhibuerit, sive depositor, si iniquam actionem intenderit.

9. כִּי־יִתֵּן אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ חֲמוֹר אוֹ־שׁוֹר אוֹ־שֶׂה וְכָל־בְּהֵמָה לִשְׁמֹר *Quum dederit quis socio suo asinum, aut bovem, aut ovem, aut ullum* aliud *jumentum ad custodiendum.* Jarchi tradit, ex mente Doctorum superiorem legem pertinere ad eum, qui gratis, hanc autem ad eum, qui ob mercedem aliquid custodit. Rationem addit Chaskuni, non solere homines pro custodienda pecunia aut suppellectili mercedem accipere, quum ea absque labore aut sumtu custodiantur; de bestiis autem rem aliter se habere, quippe quae pastum agi et curari debeant atque ideo non solere eas gratis custodiri.

10. שְׁבֻעַת יְהוָֹה תִּהְיֶה בֵּין שְׁנֵיהֶם *Jusjurandum Jovae inter ambo erit*, i. e. jusjurandum litem dirimat. וְלָקַח בְּעָלָיו *Et accipiet dominus ejus*, i. e. dominus rei deperditae jusjurandum ab altero praestitum acceptum habebit, et contentus erit, nec ulteriorem ab eo compensationem exspectabit. Onkelos: וִיקַבֵּל מָרֵיהּ מִנֵּיהּ מוֹמָתָא *et accipiet dominus ejus ab eo jusjurandum.* Jarchi quoque post verba וְלָקַח בְּעָלָיו addit explicationis gratiae השבועה *jusjurandum illud*, nempe de quo in principio Versus facta est mentio. Aben-Esra: ולא יקח ממנו רק השבועה *nec ab eo nisi jusjurandum illud accipiet.*

11. וְאִם־גָּנֹב יִגָּנֵב מֵעִמּוֹ יְשַׁלֵּם לִבְעָלָיו *Et si furto ei surreptum fuerit, rependet domino suo.* Jonathan hoc interpretatur de re, quam quis mercede conductus pro altero custodit, quod autem praecessit Vs. 10. 11. de re gratis custodita. At Jarchi ad Vs. 10. ait, id quod praecessit Vs. 7. seqq. intelligi de eo, qui aliquid sibi traditum gratis custodit, ac propterea si furto ablatum sit, ad restituendum non tenetur, hic autem, Vs. 10. 11. 12.,

de eo agi, qui ob rem custodiendam mercedam accipi ac propterea, si surreptum fuerit ab eo, restitui debe Quodsi autem ex se ipso moriatur, vel conteratur, v per vim a latronibus abducatur, nec sit, qui testimoni hoc comprobare possit, custodem jurare debere, se frau dem non fecisse. Atqui haec quidem expositio verborur seriei conformis videtur. Ac postea ad Vs. 13. rationer reddit Jarchi, quare non restituendum sit id quod mori tur, vel conteritur, vel per vim abducitur (נִשְׁבָּה); qui nimirum eripiendi potestas non erat, quum e contra fur tum adhibita diligentia caveri posset.

12. יְבִאֵהוּ עֵד *Afferet illud testem*, sive, *in testimonium.* Illud יְבִאֵהוּ potest exponi vel *afferet illud* nempe quod discerptum est, aliquam scilicet ejus partem unde de re tota constare posset; vel *afferet ei*, nempe pecoris discerpti domino, ut יְבִיאֵהוּ sit pro יָבִיא אֵלָיו Onkelos affixum praetermisit, dum vertit יַיְתֵי סַהֲדִין *adducet testes.* Sed Jonathan: יַיְתֵי לֵיהּ סַהֲדִין אוֹ יַמְטֵינֵיהּ עַד גוּפָא דִתְבִיר *afferet ei testes, vel adducet eum usque ad corpus* animalis *quod confractum*, sive decerptum *est* Hierosolymitanus: יַיְתֵי לֵיהּ מִן אֶבְרוֹי סָהִיד *afferet ei ex membris ejus testem*, membrum aliquod animalis discerpti, quod discerptum fuisse testetur (cf. Amos, III, 12.) Atque hunc quidem geminum loci sensum esse haud dubitamus. Cf. *das alte u. neue Morgenl.* P. I. No. 101 p. 148. LXX. *ἄξει αὐτὸν ἐπὶ τὴν θήραν*, quod sequutus Hieronymus: *deferat ad eum quod occisum est.* Pro עֵד legerunt עַד, quod *praedae* significatu ceperunt, quomodo occurrit Gen. XLIX, 27. Zeph. III, 8. Jesaj. XXXIII, 23. — הַטְּרֵפָה לֹא יְשַׁלֵּם *Raptum illud non restituet.* Jarchi observat, non dici טְרֵפָה לֹא יְשַׁלֵּם *raptum non rependet s. restituet*, sed הַטְּרֵפָה *raptum illud;* interdum enim id quod raptum est, restitui debere, interdum vero non item. Quod a fele raptum est, vel a vulpe, vel a marte, reddendum esse, non autem quod a lupo, leone, urso, serpente, nempe quia in his eadem est ratio, ac

in illis, quae Vs. 10. sunt memorata; ejusmodi nimirum sunt, ut in iis humana diligentia nihil valeat.

8) *Leges de mutuo, Vs. 13. 14.*

13. בְּעָלָיו אֵין־עִמּוֹ *Dominus ejus non cum eo*, i. e. absente domino. Tunc damnum praestare debebat conductor. Absens enim possessor non potuit jumentum suum aut rem suam curare, aut dolum cavere; ideoque ab alio damnum praestari oportuit, qui eorum curam gerere debuit.

14. אִם־שָׂכִיר הוּא בָּא בִּשְׂכָרוֹ *Si mercede conductum fuerit, pro mercede venerit*, i. e. si mercede conductum est, haec damnum compensat; si nempe dolus et culpa absint.

9) *Lex de stupro, Vs. 15. 16.*

15. מָהֹר יִמְהָרֶנָּה לּוֹ לְאִשָּׁה *Dotando dotabit eam sibi in uxorem*, i. e. Jarchio exponente, constituat ei dotem, prout vir uxori facere solet, qui videlicet ei scribit instrumentum dotale eamque in uxorem accepit.

16. מֹהַר est *dos*, qua uxor emitur. Apud Orientales enim sponsa, accepta dote quasi emebantur, qui ritus hodienum apud illos obtinet, vid. not. ad Genes. XXIX, 18. XXXIV, 12. כֶּסֶף כְּמֹהַר הַבְּתוּלֹת est *ea pecuniae summae, quae doti virginis aequipollet.* Moses Deut. XXII, 28. pro tali stupro quinquaginta siclos solvere jubet, si pater recusarit filiam ei, qui illam stupravit, in matrimonium dare.

10) *Lex de praestigiatricibus, Vs. 17.*

17. מְכַשֵּׁפָה *incantatrix, praestigiatrix*, est ea, quae artes magicas nosse perhibet. De proprio nominis significatu vid. supra ad XI, 7. In Gemara Sanhedrin ratio redditur, quare hic in feminino dictum sit מְכַשֵּׁפָה, propterea quod plerumque mulieres magiae deditae reperiantur. Similiter Jarchi ait, eandem rationem, quod hanc

rem spectat, esse viri ac feminae, utrumque nimirum e aequo, si magiae convictus fuerit, morte plectandum; se scriptorem feminino genere hic uti, quia feminae magi am frequentius exercere solent. Ceterum haec contra ve neficas lex perquam necessaria erat, quia impostores, qu artes magicas tenere simulant, plebis superstitione saep ad mala consilia consequenda uti solent. Accedeba quod isti homines id, quod ipsi per artes suas magica efficiebant, aliorum Deorum adjumento adscribebant hac autem re magia pars idololatriae, sub gravissima poe na inter Israelitas vetitae fiebat. Vid. MICHAELIS *Jus Mo saic.* P. V. §. 255. לֹא תְחַיֶּה *Ne vivam serves*, scil sagam, supplicio est afficienda. Quia vero haec formul לֹא תְחַיֶּה alias non occurrit, sed de supplicio alias מוּת יוּמָת dici solet; MICHAELIS l. c. suspicatur, legendun esse לֹא תִהְיֶה (Venefica) *ne sit*, *ne toleratur*, ita ho idem esset, quod Deut. XVIII, 10. לֹא יִמָּצֵא בְךָ, *ne in veniatur inter vos etc.* Neque tamen huic conjectura codicum vel veterum interpretum ullus favet.

11) *Lex contra crimen bestialitatis*, *Vs. 18.*

18. Conf. Levit. XVIII, 22. et ibi notanda.

12) *Lex contra sacrificia idolis offerenda*, *Vs. 19.*

19. זֹבֵחַ *Mactans*, i. e. qui sacra facit; quum enim victimarum mactatio potissima pars esset cultus divini, hac specie cultus illiciti reliquae omnes continentur. Post אֱלֹהִים in Codice Samaritano legitur אחרים *aliis*, et sic etiam LXX. in Cod. Alexandrino, ἑτέροις. יָחֳרָם h. l. *ex tinguatur* valet. Verbum חָרַם enim, ut Arabicum حَرُمَ *vetitum, illicitum est*, hinc in Hiphil הֶחֱרִים *rem vel personam usu communi eximere*, quod fit vel consecrando, vel cum diris *devovendo ad exterminium*, atque adeo *exscindere, delere;* ut h. l. Vid. de hac voce IKENII *Dissertatt.* P. II. Diss. VIII. p. 293—296. VITRINGAE

Commentar. in Jes. XI, 15. XLIII, 28. LXX. hoc loco bene *θανάτῳ ἐξολοθρευθήσεται.*

13) *Leges de peregrinis, viduis et pupillis benigne habendis, Vs. 20—23.*

20. Voce גֵּר h. l. non solum ii peregrini videntur intelligi, qui iter faciebant per Hebraeorum agros, sed etiam inquilini, qui domicilium fixerant in Hebraeorum solo, nullam autem domum aut agrum possidebant. Nemini supervacanea videbitur haec lex, qui cogitat, quam contemti apud multos populos antiquos peregrini fuerint, ut apud Aegyptios, qui exterum quemquam ut communi secum mensa cibos sumeret, prorsus indignum duxerunt. כִּי גֵרִים הֱיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם *Nam vos quoque peregrini in Aegypto fuistis.* Efficacissima est haec ratio, ne aliis fecerint, quod ipsis fieri aegerrime tulissent. Vetus est senarius in excerptis Grotianis p. 938. *Ξένους ξένιζε, καὶ σὺ γὰρ ξένος ἔσῃ.* STOBAEUS *Serm. XLII.* inter Charondae leges hanc habet: *Ξένον πάντα — εὐφήμως καὶ οἰκείως προσδέχεσθαι καὶ ἀποστέλλειν μεμνημένους Διὸς ξενίου, ὡς παρὰ πᾶσιν ἱδρυμένου κοινοῦ θεοῦ, καὶ ὄντος ἐπισκόπου φιλοξενίας τε καὶ κακοξενίας. Peregrinum omnem — blande et familiariter excipere oportet ac dimittere, Jovis hospitalis memores, ut qui Deus apud omnes communis sit constitutus, et hospitalitatem ac inhospitalitatem speculetur.* Repetita est lex illa Mosis Levit. XIX, 34. Deut. X, 19.

14) *Leges de usura et pignore, Vs. 24. 25. 26.*

24. אִם־כֶּסֶף תַּלְוֶה אֶת־עַמִּי וגו׳ *Si pecuniam mutuam dederis alicui de populo meo, pauperi qui tecum est, non agas cum eo ut foenerator.* נֹשֶׁה proprie denotat eum, qui longum in tempus credit, collato Arabico نَسَأَ *distulit, tardavit, morâ produxit,* tum, *credidit rem venditam post ea solvendam,* unde نَسَاءَةٌ, *dilationem debiti ac moram debitori concessam* denotat. Quum

vero rarissime fiat, ut creditor debitori misericordiae caussa moram concedat, sed potius is qui pauperum necessitatibus sola benevolentia ductus commodando sua succurrit, paciscatur, ut quam citissime reddatur mutuum; multos in annos credentes vix alii erunt, quam qui lucri caussa pecuniam elocant; non amicitia aut humanitate, sed ipso vitae genere creditores. Hi autem et fructum aeris sui exspectabunt, et si stato tempore non reddatur debitum, omni suo jure in urgendo debitore utentur. Igitur נֹשֶׁה erit *foenerator*, sive, ut Michaelis vult, *argentarius, qui debitum severius exigit.* Vid. ejus Commentat. *de mente ac ratione Legis Mosaicae, usuram prohibentis* §. VI. p. 10. Ejusdem *Syntagmat. Commentatt.* P. II. לֹא תְשִׂימוּן עָלָיו נֶשֶׁךְ *Non impones ei usuram.* נֶשֶׁךְ, ut Michaelis observat l. c. p. 9., significat *foenus pecuniarum*, id quod pro pecunia mutuo accepta solvitur, collato Arabico نسيك, *aurum et argentum*, unde نسيكة est *crassior auri argentive lamina.* Hebraei, et post eos plures Christiani interpretes, נֶשֶׁךְ a *mordendo* ductum putant, quod pecuniaria usura quasi mordeat debitores, sanguinemque illis exsugat. Hac lege Moses a solis pauperibus usuram accipere vetat, non autem a ditioribus, quadraginta vero annos post, omnibus omnino usuris, quae a fratre, sive paupere sive divite, exigerentur, populo Israelitico interdixit. Qua de re et omnino de mente ac ratione hujus legis plura dicenda erunt ad Levit. XXV, 35. seqq.

25. שַׂלְמָה et Versu seq. שִׂמְלָה sunt synonyma. Utroque nomine vestis significatur superior, etiamnum in Oriente usitatus, cui corpus involvunt, quo pauperes inprimis noctu utuntur pro tegumento; conf. Vers. seq. Cotovicus in *Itinerar. Hierosolymit. et Syr.* p. 488. vestes Arabum describens haec habet: *Tunicis aliam superinjiciunt vestem laxiorem longioremque, ad arcendas pluvias, gelu, ceteraque aëris incommoda aptissimam, qua et noctu in Chanis straguli loco utuntur.* Plura vid.

in *dem alten und neuen Morgenland.* P. II. No. 256. p. 79.

15) *Lex de honorando Magistratu, Vs. 27.*

27. אֱלֹהִים לֹא תְקַלֵּל וְנָשִׂיא בְעַמְּךָ לֹא תָאֹר *Magistratibus non maledices, neque principem in populo tuo diris devovebis.* אֱלֹהִים hic sunt *magistratus*, ut supra XXI, 6. Non addit Moses, qua poena affici debeat is, qui magistratui maledicat, nec poterat constitui generalis poena; delictum enim in magistratum majorem commissum severius ulciscendum erat, quam delictum in minorem. Igitur Moses poenas permittit judicio magistratuum, qui eas pro magnitudine delicti constituebant. Alii hunc Versum ita intellexerunt, quasi vetaretur aliorum populorum diis maledicere. Philo *de vita Mosis.* Lib. III. T. II. p. 166. ed. Mang. *Ξοάνων γὰρ καὶ ἀγαλμάτων καὶ τοιούτο τρόπων ἀφιδρυμάτων ἡ οἰκουμένη μεστὴ γέγονεν, ὧν τῆς βλασφημίας ἀνέχειν ἀναγκαῖον, ἵνα μηδεὶς ἐθίζηται τῶν Μωϋσέως γνωρίμων συνόλως θεοῦ προσρήσεως ἀλογεῖν. Simulacrorum enim et statuarum similiumque signorum orbis terrarum refertus est, quorum contumelia abstinendum est, ne quis e Mosis sectatoribus consuescat, appellationem Dei aliqua ex parte contemnere.* Et in libro I. *de Monarchia*, T. II. p. 219. *Προστάττει μὴ — στομαργίᾳ χρήσασθαι καὶ ἀχαλίνῳ γλώσσῃ, βλασφημοῦντας, οὓς ἕτεροι νομίζουσι θεούς· ἵνα μὴ κἀκεῖνοι διακινηθέντες, ἃ μὴ θέμις φθέγξωνται κατὰ τοῦ ὄντως ὄντος. Non permittit effreni linguae petulantia conviciari diis creditis falsa aliorum persuasione, ne et illi irritati prorumpant in voces nefarias contra Deum optimum maximum.* Similiter Josephus haec intellexit. *Antiqq.* Lib. IV. Cap. 8. §. 10. *Βλασφημείτω δὲ μηδεὶς θεοὺς, οὓς πόλεις ἄλλαι νομίζουσιν.* Et in libro II. *contra Apion.* §. 33. *Καὶ περὶ τοῦ μήτε χλευάζειν, μήτε βλασφημεῖν τοὺς νομιζομένους θεοὺς παρ᾽ ἑτέροις, ἄντικρυς ἡμῖν ὁ νομοθέτης ἀπείρηκε, αὐτῆς ἕνεκα τῆς προσηγορίας τοῦ θεοῦ. Et ridere eos, quos gentium aliorum opinio deos confinxit, iisque maledicere, id expresse legislator noster*

vetuit ob ipsam Dei appellationem. Idem sequutus Mendelii fil. vertit; *ein göttliches Wesen sollst du nicht schelten.* Neque haec sententia improbanda foret, nisi id, quod Versu hoc additum est, *nec principem populi tui diris devoveas*, argueret, sermonem hic esse de magistratibus. Philo et Josephus haud dubie ita protulerunt gentilium causa, sub quibus vivebant, ut ii intelligerent, Judaeos non usque adeo petulantes esse in Deos alienos, ut vulgo habebantur. Vid. plura in Michaelis *Jure Mosaico*, P. V. §. 251. p. 170. seqq. P. VI. §. 295. p. 111. 112.

16) *Lex de primitiis, Vs. 28. 29.*

29. מְלֵאָתְךָ וְדִמְעֲךָ לֹא תְאַחֵר *Primitias areae tuae et torcularis tui offerre ne tardes.* מְלֵאָה, quod proprie *plenitudinem* significat, deinde notat *fructus plenae maturitatis*, et h. l. eos fructus maturos, qui Deo offerebantur, illorum primitias. LXX. bene ἀπαρχὰς ἅλωνος. דֶּמַע proprie est *lachryma*, et metaphorice *liquor stillans* instar lachrymarum, qualis stillat ex uvis et olivis, quando calcantur, hinc h. l. oblationem de vino et oleo denotat. Vid. Buxtorfii *Lexic. Chald.* p. 555. LXX. ἀπαρχὰς ληνοῦ, *primitias torcularis.* Alii sub דֶּמַע intelligunt *optimam et praestantissimam partem* cujusque rei, quia humor sive succus ex arboribus, vitibus et oleis sponte fluens praestantissimus est. De primitiarum oblatione fusius Levit. II, 12. seqq. בְּכוֹר בָּנֶיךָ תִּתֶּן־לִי *Primogenitum filiorum tuorum mihi dabis*, nempe eorum lytro persoluto, vid. sup. Exod. XIII, 15. Num. XVIII, 15. 16.

17) *Lex de morticiniis, Vs. 30.*

30. וְאַנְשֵׁי־קֹדֶשׁ תִּהְיוּן לִי וגו' *Homines mihi consecrati esse debetis*, (igitur) *carnem discerptam in agris non comedetis, sed eam canibus projicietis.* אַנְשֵׁי־קֹדֶשׁ, *viri sanctitatis*, i. e. mihi consecrati, sacerdotes, vid. not. supra ad XIX, 6. Sicuti vero apud alias gentes soli

sacerdotes a morticiniis, tanquam a cibis immundis, abstinebant, et alii quidem perpetuum, alii eo dumtaxat tempore, quo sacris faciendis sese accingebant; ita omnes Israelitae, tanquam Dei sacerdotes, iis perpetuo abstinere debebant. Ratio hujus legis facile perspicitur. Insalubris sine dubio est caro pecudis sponte mortuae, quippe quae aegra erat, qua ex caussa etiam nos talem carnem edere non solemus. Sed accedit alia ratio, cur Israelitae carne morticina vesci vetarentur: nititur illa natura regionum, quibus Israelitae vivebant. Nempe in Arabia et Palaestina haud raro inveniuntur lupi rabiosi, et hinc etiam vulpes et canes rabiosi, ad quos hydrophobia per morsum propagatur. Animal igitur mortuum et discerptum in agro jacens, vel a lupo, vel vulpe vel cane rabioso morsum esse, et morbus ille ad hominem, qui tali carne vescitur, propagari potest. Etiam Mohammedes Arabibus suis esu carnium morticinarum interdixit, vid. Corani Sur. V, 4. II, 175. XVI, 115. ex edit. Marraccii. Idem de hodiernis Arabibus testatur Niebuhr, *Descript. Arabic.* p. 178. 179. Pythagoras quoque, ut refert Diogenes Laertius in ejus vita, Lib. VIII. §. 33. docebat, *τὴν ἁγνείαν εἶναι διὰ τοῦ — ἀπέχεσθαι βρωτῶν, θνησιδίων τε κρεῶν*, *munditiem comparari, dum quis abstineat a cornibus demorsis* (a feris) *et morticinis*. Vid. etiam de hac lege Michaelis in *Jure Mosaic.* P. IV. §. 205. p. 201 — 203., et *das alte und neue Morgenl.* P. II. No. 257. p. 82.

18) *Leges de delationibus et justitiae observatione.*
Cap. XXIII, 1. 2. 3.

Cap. XXIII. 1. לא תשא שמע שוא *Non tolles*, vel, *non recipies rumorem falsum*, vel *vanum*. נשא est *tollere, elevare*; item *accipere, suscipere*; et שוא *vanitatem* simul ac *falsitatem* significat. Onkelos: לא תקביל שמע דשקר *non recipies rumorem falsum*. Jonathan: *Popule mi, filii Israel*, לא תקבלון מימרי שקרא

מִגַּבְרָא דְּיֵיכוּל קוּרְצִין בְּחַבְרֵיהּ קֳדָמָךְ *non recipietis verba mendacia ab eo, qui proximum tuum coram te calumniatur.* Jarchius Onkelosi versionem probat, atque ait hic eum admoneri, qui delatori aurem praebet, praesertim vero judicem admoneri, ne accusatori auscultet, donec reus sui defendendi potestatem habuerit. Aben-Esra vero de proferendo falso rumore interpretatur, et vetari שלא יוציא מלבו דבר שוא להוציא דבה *ne quis e corde verbum malum educat, quo alteri infamiam adspergat.* Ita נָשָׂא שֵׁמַע שָׁוְא esset *rumorem falsum tollere*, proferre, non: *suscipere* sive *admittere*, quemadmodum dicitur *tollere parabolam, lamentum, prophetiam*, et similia. Malim tamen eum sensum sequi, quem non solum Chaldaei interpretes, quorum verba attulimus, verum et illis antiquiores Graeci Alexandrini, expresserunt, qui verterunt: *οὐ παραδέξῃ ἀκοὴν ματαίαν*, quos et Hieronymus sequutus: *non suscipies vocem mendacii.* אַל־תָּשֶׁת יָדְךָ עִם־רָשָׁע לִהְיֹת עֵד חָמָס *Ne ponas manum tuam cum impio, ut sis testis injuriae*, i. e. Aben-Esra interprete, להתחבר עמו בעדות שוא לעשות חמס לנקי *ut te cum eo conjungas in dicendo falso testimonio, quo innocenti fiat injuria.* רָשָׁע hic is esse videtur, cujus pejor est caussa, ut supra II, 13. Proverb. XVII, 15. LXX. *οὐ συγκαταθήσῃ μετὰ τοῦ ἀδίκου.* עֵד חָמָס *testis injuriae*, i. e. cujus testimonio innocens damnatur.

2. לֹא־תִהְיֶה אַחֲרֵי רַבִּים לְרָעֹת *Noli sequi multos ad male faciendum.* Si quis innocens tibi videatur, quamquam a plerisque damnabitur, seu judex sedeas, seu privatus, ejus innocentiae intrepido animo aderis, eumque contra multos defendes. Aben-Esra: *Si videris multos testantes de re, quam nescis, ne dicas in corde tuo: hi non mentiuntur.* Sunt, qui רַבִּים hic *magnos*, potentes, magnae auctoritatis viros denotare existiment, ut Job. XXXV, 10. et alias, ut sensus hic sit: ne insistito vestigiis potentiorum ad mala. Verum רַבִּים hic *multos* esse, suadet quod additur: וְלֹא־תַעֲנֶה עַל־רִב לִנְטֹת אַחֲרֵי רַבִּים

לְהַטֹּת *nec respondebis de lite declinando post multos ad declinare faciendum*, i. e. pervertendum. Inquit, non esse in judicio sententiam plurimorum sequendam, sed ex vero judicandum.

3. וְדָל לֹא תֶהְדַּר בְּרִיבוֹ *Pauperem non ornabis in lite sua*, i. e., ut utar verbis Terentianis (*Phorm.* Act. II. Scen. I. v. 46.), nil addere debes propter misericordiam pauperi. Cavet Moses, ne judices misericordia erga pauperes permoti a recta justitiae via deflectant. Quintilianus *Instit. Orat.* Lib. XII, c. 7. *Summovendum vero utrumque est ambitus genus, vel potentibus contra humiles venditando operam, vel illud etiam jactantius, minores utique contra dignitatem adtollendi. Non enim fortuna causas vel justas vel injustas fecit.*

19) *Leges de humanitate in juvandis aliis*, *Vs. 4—9.*

4. Haec lex pluribus verbis exponitur Deut. XXII, 1.

5. Versus hic ad verbum Latine ita sonat: *Cum videbis asinum inimici tui sub onere suo jacentem, desines a relinquendo ipsi; relinquendo relinques cum eo.* Quae quia in speciem contraria sunt, interpretes, ut haec concilient, in omnes partes se vertunt. Et LXX. quidem verba וְחָדַלְתָּ מֵעֲזֹב et quae porro sequuntur, sic vertunt: Οὐ *παρελεύσῃ αὐτό, ἀλλὰ συναρεῖς αὐτὸ μετ' αὐτοῦ*, quod sequutus Hieronymus: *non pertransibis, sed sublevabis cum eo.* Pro *συναρεῖς* alii codices habent *συνεγερεῖς*, *una eriges.* Apparet, illos, de verbis non admodum sollicitos, sat habuisse, sensum eum, quem res et contextus suadent, utcumque exprimere. In alia omnia abit Onkelosi interpretatio: וּמִתְמְנַע מִלְמִשְׁבַּק לֵיהּ מִשְׁבַּק תִּשְׁבּוֹק מַה דִּבְלִבָּךְ עֲלוֹהִי וְתִפְרֵק עִמֵּיהּ *tunc cessabis ab eo derelinquendo*, i. e. cave derelinquas eum, *relinquendo relinquas id, quod habes in corde tuo contra eum, et solvas cum eo.* Id sequutus Ludovicus de Dieu locum reddit ita; *questine ne relinquas* id *ipsi, relinquendo relinque, quod contra ipsum est*, hoc sensu: potius quam relinquas ei

scil. onus, sub quo jacet, vel relinquas eum, scil. sub onere, relinque omnino litem, quae tibi cum ipso est. In qua interpretatione tamen id displicet, quod עָזַב in eadem periodo diverso significatu sumitur. Nec magis placet altera a Ludov. de Dieu proposita interpretatio: *abstine ne relinquas id ipsi; relinquendone relinqueres cum ipso?* id est, cave ne asino ejus relinquas onus, sub quo pressum eum vides; adeone immitis esses, ut illud, cui succumbit, cum ipso relinquens perire eum sub eo patereris? H. B. Stark in *Notis selectt.* p. 84. hanc hujus loci explicationem dedit: „*Cum videris asinum osoris tui cubantem sub onere suo, tum desistes a relinquendo ei* (quod idem est, ac si diceretur: לֹא־תַעֲזֹב לוֹ *non relinques ei*, scil. מַשָּׂאוֹ *onus ejus*, et cum phrasi parallela Deut. XXII, 4. לֹא הִתְעַלַּמְתָּ מִמֶּנּוּ *non abscondes te ab eo*, onusto et succumbente jumento); *dimittendo dimittes* eum (coll. Nehem. III, 8. Jerem. XLIX, 25.) *cum eo*, nempe fratre tuo. Germanismus noster melius colludit cum Ebraismo: *So sollst du unterlassen, sie* (*die Bürde*) *ihm zu lassen; du sollst ihn fortlassen mit ihm.* Ut in loco parallelo Deuteron. XXII, 4. habeamus antecedens: הָקֵם תָּקִים *erigendo eriges*, in nostro erectionis consequens, dimissionem.“ Verum haec quoque interpretatio eodem illo laborat vitio, quod in priore Ludovici de Dieu interpretatione vituperandum erat, ut verbo עָזַב duplex significatus tribuatur. Aben-Esra, postquam monuisset, חָדַלְתָּ valere חדל לך מעשות הדבר *desiste a faciendo hanc rem*, et idem esse quod שמרת *cave*, sensum dicit hunc esse: cave, ne id relinquas illi soli; sed vincula cum ipso solvas, et onus subleves, ut hinc vel inde cadat, et surgat asinus. Nimium ille textui infarcit. Jarchi verbum עָזַב hic idem esse ait, quod עָזַר *opitulari*, atque וְחָדַלְתָּ מֵעֲזֹב לוֹ interrogative et cum admiratione dictum censet: *numquid cessabis ei opitulari?* Quod mirandum est adscivisse Thom. Gatackerum, qui in *Adversarr. Miscellann.* Cap. 18. p. 181. seqq. pluri-

bus de hoc loco egit, atque Bochartum in *Hieroz.* P. I. L. II. Cap. 40. T. I. p. 429. edit. Lips., quum illa *opitulandi* significatio verbo עָזַב mero pro lubitu tribuatur. Plura isti interpretationi opposuit Henr. Sypkens in *Observatt. Miscellan. ad selecta Vet. Test. loca* (recusae sunt in *Sylloge Dissertatt. sub* Schultensii et Schroederi *praes. defens.* P. II. p. 925. seqq.), qui et magis probandam hujus loci interpretationem attulit. Atque primum quidem observat, verbum חָדַל, hic, ut aliis locis, dici de eo, *qui socium destituit auxilio*, ut Job. XIX, 14. Alterum verbum, עָזַב, *laxare, relaxare*, atque ita *missum facere*, dici primo de rebus, quae ita relaxantur, ut nulla earum habeatur cura, ut Job. IX, 27. Proverb. IV, 6., deinde vero illam *relaxandi* notionem praesertim quoque frequentari de iis, qui pecora *elaxatis vinculis*, quibus constricta tenebantur, *dimittunt*, ut libera quaquavorsum queant vagari, ut Arabicum عزب, quod Sypkens l. c. explicat *dimisit camelos, ut, laxatis vinculis, quaquaversum exspatientur*, quomodo vox Hebraica occurrit Zach. XI, 17. Job. X, 1. Quare Versum hunc ita reddit: *Quando videris osoris tui asinum, succumbentem sub onere suo, et volueris eum auxilio destituere, quominus vincula ei relaxes, relaxando relaxabis cum eo*, scil. osore tuo. Particula ו enim nexum arctissimum indicat inter verba תִּרְאֶה et חָדַלְתָּ, et verti commode potest *et tum*, ut Genes. XXI, 15. Ezech. XXXIX, 15. Sensus igitur Versus hic erit: Si quando contingat, ut videas asinum ejus, quocum tibi inimicitiae intercedunt, gravioribus pressum sarcinis, ita ut suis viribus surgere nequeat, et si tu, pristinae inimicitiae memor, promtum auxilium pro illo erigendo praestare recuses; cave, ne ejusmodi criminis fias reus; e contrario, tum, una cum inimico tuo omnem adhibebis operam, ut vincula oneris, quibus constrictus et pressus haeret, dissolvas et elaxes, ut sic surgere atque libere procedere possit. Aliam interpretationem proposuit Michaelis in *Jure*

Mosaic. P. I. p. 54. dum ex dictione proverbiali legem explicat, in qua עָזַב duplici sensu dictum esset, primo pro relinquere rem domino suo, deinde pro relinquere eam cum domino suo. Ita etiam vertit in versione Teutonica: *Siehst du den Esel deines Feindes unter der Last erliegen, so sollst du nicht vorbey gehen, und ihn seinem Herrn hülflos überlassen, sondern du sollst angreifen, und ihn nicht eher, als der Eigenthümer selbst verlassen.* Nos quidem in Sypkensiana interpretatione acquiescimus.

6. לֹא תַטֶּה מִשְׁפַּט אֶבְיֹנְךָ בְּרִיבוֹ *Ne inclines*, pervertas, *jus egeni in lite ejus.* Uti praeter jus et fas pauperi favendum non est, ita idem nec injuria propter paupertatem adficiendus.

7. מִדְּבַר־שֶׁקֶר תִּרְחָק *A mendacio procul absis.* Satis verisimiliter conjecit Clericus, quum hic sermo de officio judicis sit, horum verborum hanc esse significationem, judici cavendum esse, ne falsa rei expositione deceptus innocentem damnet, aut nocentem absolvat. Neque hoc imperitia ac temeritate judicum solet evenire, sed multo saepius quando adfectibus occoecati judicant. וְנָקִי וְצַדִּיק אַל־תַּהֲרֹג *Item innocentem et justum ne occidas.* Hebraei hic distinguunt, et pro diversis habent *innocentem*, נָקִי, et *justum*, צַדִּיק. Per illum intelligi eum, qui a judicibus est condemnatus, sed postea insons esse deprehenditur; per *justum* autem illum, qui a judicibus est absolutus, etiamsi postea sontem eum esse apparuerit. In hunc modum Jarchi interpretatur, ut sensus sit: si quis a tribunali discesserit condemnatus, et quispiam dixerit se de ejus innocentia testari posse, cum in judicium esse reducendum, ac a sententia in eum lata liberandum; quia dictum est: נָקִי *innocentem ne occidas.* Si quis autem absolutus fuerit, et quispiam dixerit, se eum reum posse peragere, eum condemnari non debere, quum dictum sit: צַדִּיק *justum ne occidas.* Atque hoc est, quod sibi vult Jonathanis paraphrasis: *Qui exierit innocens* (זַכָּאִי) *a domo judicii tui*, a tribunali tuo, *et invenerint eum*

peccata ipsius, et qui exierit reus (חַיָּב), *et invenerit eum innocentia, non occides.* Videtur autem contra quam Jarchi interpretari נָקִי *innocentem* de eo, qui in judicio innocens habetur, et postea nocens deprehenditur, צַדִּיק autem, *justum*, de eo, qui in judicio condemnatur, ac postea se innocentem esse comprobat. At si voces istae נָקִי et צַדִּיק sint distinguendae, ita ut diversos designent, Jarchii sententia potius est sequenda, ac fortasse in Jonathanis paraphrasi verborum facta est transpositio. Sed utcumque sese res habeat, istiusmodi harum dictionum distinctio videtur argutior, ac simplicius esse, ut pro synonymis habeantur, atque utrumque idem significent. כִּי לֹא־אַצְדִּיק רָשָׁע *Neque enim justificabo improbum.* Jarchi vult, rationem hisce verbis contineri, quare si quis in judicio absolutus sit, condemnari postea non debeat, etiamsi de ejus crimine constiterit, quia nimirum Deus ipse viam inveniet, qua in eum pro merito animadvertat. Sed potius rationem continere videntur, quare cujus causa est justa, in judicio condemnari non debeat, quia ita judicare improbi est; improbum autem pro justo habere Deus non vult. Codex Samaritanus pro אצדיק habet הצדיק, ita ut subaudiri debeat אלהים. LXX. habent οὐ δικαιώσεις τὸν ἀσεβῆ ἕνεκα δώρων, quasi legissent: לא תצדיק רשע למען שחדים.

6. הַשֹּׁחַד יְעַוֵּר פִּקְחִים *Munus excoecat videntes*, i. e. eos, qui non modo quid justum quid iniquum sit, vident, sed etiam intelligunt, quantum sit officium judicis jus tueri, et quantum sit scelus sontem absolvere, innocentem damnare. Si hi munera a reis acceperint usque adeo occoecantur, ut jus cum injuria, munus judicis cum latrocinio misceant. יְסַלֵּף דִּבְרֵי צַדִּיקִים *Perplexa reddit*, sive pervertit *verba justorum*, scil. judicum, i. e. eorum, qui justi habiti sunt, quique alios juste judicare solebant, sed munus iis oblatum impedit, quominus justitiam propugnent, et quum non audeant aperte eam oppugnare, perplexa ratione utuntur, qua jus obscurent. Qui donis

corrupti sunt, si ingenio pollent, omnes nervos intendunt, ut injuriam specie juris obvelent, quod non potest fieri plana et simplici oratione, qua recta ad scopum tendimus, sed dumtaxat per ambages et contortis rationibus. Hebraei ejusmodi ambages vocant סֶלֶף, Proverb. XI, 3., Latini *tortiloquium.*

9. וְאַתֶּם יְדַעְתֶּם אֶת־נֶפֶשׁ הַגֵּר *Et vos nostis peregrini animum*, i. e. nostis, quanta animi anxietate sit peregrinus, cum injustitiam eorum, apud quos peregrinatur, experitur. Ut Dido apud Virgilium: *Non ignara mali miseris succurrere disco.*

20) *Lex de anno et die Sabbatico, Vs. 10. 11. 12.*

10. Hanc legem ipse Moses fusius proponit Levit. XXV, 2., ubi et nos pluribus de ea agemus.

21) *Lex de diis alienis non commemorandis, Vs. 13.*

13. וְשֵׁם אֱלֹהִים אֲחֵרִים לֹא תַזְכִּירוּ לֹא יִשָּׁמַע עַל־פִּיךָ *Alienorum Deorum nomina ne commemoretis quidem: super ore vestro*, scil. prolatum *ne audiatur.* Hieronymus vertit: *et per nomen externorum deorum non jurabitis*, sequutus haud dubie magistrum suum Hebraeum, uti et Jarchi et Aben-Esra haec verba de jurejurando intelligunt. Sed longe plus prohibetur per hanc legem, quam jurare. Recte notat Clericus, phrasin illam videri proverbialem, et significare, Israelitis plane esse negligendam vicinorum populorum theologiam. Quae summopere contemnimus, de iis ne loqui quidem solemus, ideoque hic summus alienarum opinionum contemtus indicatur.

22) *Lex de tribus festis majoribus, Vs. 14—16.*

14. שָׁלֹשׁ רְגָלִים *Tribus vicibus*, ter, ut infra Vs. 17. שָׁלֹשׁ פְּעָמִים. Onkelos: תְּלָת זִמְנִין *tribus temporibus.*

15. De festo azymorum, sive paschate, vid. not. supra ad XII, 2. וְלֹא־יֵרָאוּ פָנַי רֵיקָם *Ne vacui coram me comparent.* רֵיקָם, *vacue*, i. e. sine oblatione quapiam.

Hac lege Israelitae monebantur, ut in animum sibi revocarent, Deum esse regem suum, coram quo in Oriente nemini sine donis comparere licitum est. De Persarum regibus id narrat AELIANUS *Var. Hist.* Lib. I. c. 31. *Νόμος οὗτος Περσικὸς ἐν τοῖς μάλιστα ὑπ' αὐτῶν φυλαττόμενος, ὅταν εἰς Πέρσας ἐλαύνῃ Βασιλεὺς, πάντες αὐτῷ Πέρσαι κατὰ τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν ἕκαστος προσκομίζει.* *Legem habent Persae, quae una ex omnibus observantissime ab illis colitur. Quum rex in Persia equitat, omnes ei Persae singuli pro suis facultatibus munera afferunt.* Eundem morem etiamnum in toto Oriente vigere, ex multis itinerariorum scriptoribus ostendit PAULSEN, *von der Regierung der Morgenländer*, P. I. p. 159. seqq. Cf. not. ad Genes. XXXIII, 8.

16. וְחַג הַקָּצִיר *Festum messis.* Id infra XXXIV, 22. dicitur festum שָׁבֻעֹת *hebdomadum*, quod septem hebdomadibus post pascha celebraretur, Levit. XXIII, 16. 17. 18., unde *Pentecoste* Graece dictum fuit, quod in quinquagesimum a Paschate diem incideret, sive in diem quintum vel sextum mensis tertii, i. e. in medium Junium ex nostri anni ratione. Quum enim festo illo offerri debuerint panis novi primitiae, messis jam peracta esse debebat, haec vero in illis regionibus mense Junio plane absolvitur; ut ostendit MICHAELIS in *Commentatione de mensibus Hebraeorum*, §. III. בִּכּוּרֵי מַעֲשֶׂיךָ (Festum) *primitiarum laborum tuorum.* FULLERUS in *Miscellann.* L. III. Cap. 11. notat, Pentecosten non *festum messis* simpliciter dici, sed addi: *primitiarum laborum tuorum, quas severis in agro tuo*, hoc est, festum illud anniversarium, quo offerendae erant primitiae frugum, messis jam absolutae exantlatis laboribus, perceptarum; et repetendum esse nomen חַג, atque verba posteriora accipienda, ut per *ἐπεξήγησιν* adjecta. Monet autem Aben-Esra, de primitiis messis triticeae hic esse sermonem; primitias enim messis hordaceae in paschate fuisse oblatas, inter primitias autem hordei, et primitias tritici septem

hebdomadum intervallum fuisse, prout dicitur Deut XVI, 9. — וְחַג הָאָסִף בְּצֵאת הַשָּׁנָה בְּאָסְפְּךָ אֶת־מַעֲשֶׂיךָ מִן־הַשָּׂדֶה *Et festum collectionis sub finem anni, quum fructus agrorum collegistis.* Intelligitur festum tabernaculorum, quod die decimo quarto septimi mensis celebrari incipiebat Levit. XXIV, 34. In hoc festo sine dubio praecipue pro vindemia Deo gratiae agi debebant, quum Palaestinae praecipuus fructus vitis fuisse videatur. Illud vero ipsum arguit, festum hoc non potuisse cadere in Septembrem, quo mense Judaei hodierni id celebrant. Nam in Palaestina non ante finem Septembris vindemia plane absolvitur; si ergo festum illud medio Septembri celebrabatur, a vindemia avocabantur Israelitae et cogebantur maturas in vitibus uvas relinquere, id quod sane valde improvide institutum fuisset. Accedit, quod Josephus, testis *αὐτόπτης*, refert *Antiqq.* Lib. III. Cap. X. §. 4., festum tabernaculorum celebratum esse vergente jam in hyemem anno, ideoque et Mosen jussisse per domos tuguria construi, quod frigus metuendum illo anni tempore esset (*σκηνὰς πήγνυσθαι, κελεύει κατὰ οἰκίαν ἕκαστον, τὸ κρύος ὑφορωμένους ἐπὶ φυλακῇ τοῦ ἔτους*). Hoc autem in Septembrem non potest cadere, quum hic mensis in illis regionibus mitior sit quam in nostris; at Octobri nostro ea, quae Josephus de frigore incipiente habet, sunt aptissima: illo enim mense et pluviae aliquando incipiunt et frigidiores jam aliqui dies incidunt. Vid. Michaelis Commentat. laudat. §. IV. Ceterum festa illa ab omnibus Israelitis uno tempore et uno in loco celebranda, sine dubio quasi vincula esse debebant, quibus arctius jungerentur singulae illius populi tribus. Qui enim sacra communia habent, et ea communiter eodem in loco celebrant, ii vix divelli possunt in plures respublicas, sed foedus inter se coguntur servare. Hanc rationem etiam adtingit Josephus, *Antiqq.* Lib. IV. C. VIII. §. 7. *Συνιόντες ἀλλήλοις καὶ συνευωχούμενοι προσφιλεῖς ὦσι. καλὸν γὰρ εἶναι μὴ ἀγνοεῖν ἀλλήλους, ὁμοφύλους τε ὄντας καὶ τῶν αὐτῶν κοινωνοῦντας ἐπιτηδευμάτων. τοῦτο δὲ ἐκ μεν τῆς αὐτῆς ἐπιμιξίας αὐτοῖς ὑπάρξειν, τῇ τε ὄψει καὶ*

τῇ ὁμιλίᾳ μνήμην αὐτῶν ἐντιθέντας· ἀνεπιμίκτους γὰρ ἀλλήλοις μένοντας, ἀλλοτριωτάτους αὐτοῖς νομισθήσεσθαι. (Data est haec lex) *ut consuetudinem inter se habendo simulque epulando benevolentiam alant; honestum enim esse, ut qui sint ejusdem generis, eorundemque institutorum participes, alii aliis non ignoti sint; id quod ex hujusmodi consociatione futurum est, dum* (mutuo) *adspectu et alloquio sui recordationem efficiunt; nam si absque communitate maneant et consortio, erit ut a se invicem alienissimi habeantur.* Cf. MICHAELIS *Jus Mosaic.* P. IV. §. 198. p. 150—160.

23) *Nonnullae aliae leges rituales, Vs. 17—19.*

17. שָׁלֹשׁ פְּעָמִים בַּשָּׁנָה יֵרָאֶה כָּל־זְכוּרְךָ אֶל־פְּנֵי הָאָדֹן יְהוָה *Ter quotannis sistant se omnes mares coram me domino Jova.* Hoc pertinebat ad Theocratiam. Deus describitur tanquam rex, quem subditi ter quotannis salutatum irent.

18. לֹא־תִזְבַּח עַל־חָמֵץ דַּם זִבְחִי *Non effundes ad fermentatum sanguinem victimae meae,* i. e. in sacrificiis fermentum ne adhibeatis. Sermo est de agno et sacrificio paschali, quod κατ' ἐξοχὴν Hebraei vocant זֶבַח, quia praecipuum hoc eorum sacrificium est. Cf. supra XII, 8. et ibi notata. וְלֹא־יָלִין *Nec pernoctabit,* i. e. non servari debet in diem sequentem. חֵלֶב־חַגִּי, *adeps festi mei,* i. e. adeps agni paschalis festo paschatis offerendus. Alii חַג h. l. pro ipsa victima poni volunt, ut Jes. XXIX, 1. Malach. II, 3. Ps. CXVIII, 7.

19. רֵאשִׁית בִּכּוּרֵי אַדְמָתְךָ תָּבִיא בֵּית יְהוָה אֱלֹהֶיךָ *Primitias terrae tuae domum Jehovae Dei tui adferes.* Intelligendae sunt primitiae praecocium fructuum postridie sabbati paschalis Deo dicandae, de quibus Levit. XXIII, 9—14. Secundae enim primitiae festo pentecostes offerendae erant. לֹא־תְבַשֵּׁל גְּדִי בַּחֲלֵב אִמּוֹ *Ne coquas haedum in lacte matris suae.* De hujus interdicti ratione interpretes inter se dissentiunt. Quidam verba legis pro-

pria significatione accipiunt, uti BOCHARTUS *Hieroz.* P. I. Lib. II. Cap. 52. L. I. p. 727. ed. Lips., qui putat, populos Israelitis vicinos haedum in lacte matris suae coquere consuevisse (Arabes etiamnum carnes ovillas in lacte coquere solent; vid. *das alte und neue Morgenl.* P. VI. p. 258.); rationem vero, cur Moses Israelitis hac consuetudine interdixerit, fuisse hanc, ut illi a crudelitae in animalia avocarentur, et ea re docerentur humani et aequi in homines esse; nam esse crudele, si lac matris, quod haedo in nutrimentum datum est, adhibeatur ad carnis ipsius consumtionem. — Alii, et quidem plurimi, probant sententiam SPENCERI *de Legibus Mosis ritual.* P. I. Lib. II. Cap. 8. Sect. II. existimantis, superstitionem quandam gentilem interdici; auctores enim esse ipsos Hebraeorum doctiores, Zabios, astrorum cultores, in iis sacris, quae post messem celebrare solebant, haedum in lacte matris coxisse et deinde ritibus magicis adhibitis eo lacte adspersisse arbores, agros et hortos, quod crederent, eos feraciores sequenti anno futuros esse. Quod confirmari ait Spencerus verbis anonymi Karaitae, quae ex codice quodam antiquo primus in lucem protulit CUDWORTHUS in *Libro de vera notione coenae dominicae*, Cap. II. §. 7. Ei sententiae tamen J. D. MICHAELIS in *Commentatione de legibus Mosis Israelitis Palaestinam caram facturis*, §. X. p. 18. *Commentar. Societ. Reg. Goetting.* Tom. IV. *Partis Histor. Phil.* et in *Jur. Mosaic.* P. IV. p. 200. opponit, quae attulit Spencerus de illa Zabiorum consuetudine, etiamsi vera essent, nihil tamen ad rem pertinere: Mosen enim loqui de haedo ideo cocto, ut comederetur, non ut ejus lacte horti conspergerentur, apparere ex eo, quod is praeceptis de carnibus immundis Deut. XIV, 21. et hoc addat. Deinde homini Judaeo (cujus testimonio sententia illa Spenceri praecipue nititur), cui ne suae quidem gentis ritus antiqui credendi essent, nisi aliunde probari possent, aegre fidem habendam esse, si de aliarum gentium religionibus et antiquitate disputet. Quod adtinet ad Bocharti sententiam,

fatetur quidem Michaelis, leges ejusmodi symbolicas ac tanquam hieroglyphicas exemplo Aegyptiorum a Mose ferri potuisse; at idem monet, si Moses Aegyptiorum exemplum sequutus sit, spectari tamen ab eo semper etiam aliquam utilitatem, cujus caussa daret aliquod morum praeceptum symbolo et imagine expressum; nec verisimile esse, eum, qui omnes jugulandos Cananitas edixisset, ob eam solam caussam interdixisse, ne haedus in matris lacte coqueretur, quod ea res similitudinem et imaginem quandam crudelitatis prae se ferret. Igitur proponit novam hanc sententiam, Mosem *coquendi* (בַּשֵּׁל) verbo latiore uti significatione, ut et ad assata pertineat, qua significatione illud occurere Deut. XVI, 7. et Paral. XXXV, 13. In nostra autem lege adhiberi eadem significationis latitudine, vel ex conjuncta paschalis solemnitatis mentione apparere; lustralem enim illum agnum non elixandum, sed igne assandum fuisse. *Matrem haedi* non ipsam ejusdem haedi matrem intelligit, sed quamcumque capram, quae haedi alicujus mater fuerit; sic Arabibus ovem dici أمّ السخال, *marem haedi. Lac matris haedi* ei est *butyrum*, quoniam butyrum primitus lac sit. In haedi autem exemplo poni existimat interdictum latius interpretandum, ut ad reliqua etiam animalia pertinuerit; sic alias Mosem de uno tantum genere, e. c. de bove aut asino loqui solere, cetera intelligi velle. Ita jam R. Isaacidem putasse, גְּדִי non significare *haedum*, sed pullum ex omni animalium genere. Quod autem adtinet ad rationem legis, putat Michaelis, illam, ut plures alias, eo consilio a Mose latam esse, ut Israelitis animum adimeret, revertendi in Aegyptum, caramque iis et dulcem faceret novam patriam, Palaestinam. Hanc oleo praestantissimo abundasse, Aegyptum eo caruisse, satis probarunt Relandus in *Palaest.* Lib. I. Cap. 57. p. 380., Jablonsky in *Pantheo Aegyptiorum*, Lib. I. Cap. 3. §. 5., et Warnekros in *Commentatione de Palaestinae fertilitate et praecipuis ejus dotibus cum Aegypto comparatis*,

§. XI. Observat praeterea MICHAELIS, eum, qui semel in cibis parandis olei gustu imbutus sit, postea cibos butyro paratos fastidire, neque lubenter eum ex regione oleis consita in eam abiturum esse, in qua ob inopiam olei butyrum adhibeatur. Ut ergo Israelitae assuescerent novam patriam diligere, et muneribus ejus sollicitati Aegyptum fastidirent, Mosem olei usum in cibis parandis et in sacrificiis praecepisse. Levit. II, 1. 5. 7. 15. VI, 8. 14. VII, 12. Ceterum verisimile illi est, Mosen ex more gentis, in qua educatus, praeceptisque philosophiae imbutus erat, ita verba legis concepisse, ut indulgentiam erga ipsa quoque animalia suadere, crudelitatis omnem speciem vetare, humanitatisque praeceptum pulcra imagine expressum culinis etiam et mensis inscribere videretur. At enim vero, si hic sensus aut ratio legis hic traditae fuit, mirandum sane est, Mosen, qui alias in legibus consignandis ea perspicuitate utitur, quam sapiens legislator semper solet adhibere, legem ex Michaelis sententia gravissimam verbis adeo obscuris concepisse. Acquiescimus itaque in Spenceri sententia, donec certiora et meliora afferantur. Neque obstare videtur, quod contra illam Michaelis monet, Mosen loqui de hoedo ideo cocto, ut comederetur, non ut ejus lacte arbores et agri conspergerentur. Nihil enim impedit, quo minus in illis sacris carne istius haedi vescerentur sacrificantes, lac vero ad illum sacrum usum adhiberent. Hinc Moses fortasse hac lege omnem istam superstitionem cavere voluit. Cf. quae diximus ad Bochartum l. l. p. 731. not. 4. Clericus superstitionem, cui Moses hac lege videtur obviam ire voluisse, inde illustrari posse existimat, quod haedus aut caper Baccho solebat mactari, quod nihil tam noceat vitibus quam morsus earum pecudum; vid. VIRGILII *Georg.* L. II. 359. 380. 390. „Facile ergo," inquit, „fieri potuit, ut haedos Baccho immolarent nonnulli ex Hebraeorum vicinis, utque viderentur simul caprae poenas ei luere, earum foetus in matrum lacte coquerent, et

Bacchum existimarent iis sacris atque epulis placari, et vineas foecundiores fieri."

5. Promittit Deus Hebraeis, se, si ipsius monitis obtemperaturi fuerint, in Cananaea expugnanda iis adjumento fore, additque praecepta de vitando idolorum cultu item de Cananaeis paullatim pellendis, iisdemque omni foedere excludendis. Cap. XXIII, 20 — 32.

Cap. XXIII, 20. הִנֵּה אָנֹכִי שֹׁלֵחַ מַלְאָךְ לְפָנֶיךָ וגו' *En! mitto ante te legatum, qui in itinere te tueatur, teque perducat ad locum, quem paravi*; i. e. destinavi tibi occupandum et habitandum. Legato, quem Jova hic promittit Hebraeis praemittendum, superioris aetatis interpretes plerique significari existimant angelum, quem dicunt, increatum, id est, filium Dei, qui missus sit a patre, ut populum Israeliticum ducat et tueatur, eique optime consulat. Cf. not. supra ad III, 2. At J. G. Herder in libro, cui titulum fecit: *vom Geist der Ebraeischen Poesie* P. II. p. 46. seqq. argumentis minime spernendis evincere studuit, *omne symbolum, sive rem visibilem, sub qua Deus invisibilis apparet*, vocari מַלְאַךְ יְהוָה *nuncium, sive legatum Jovae.* Sic rubus ardens, in quo Jova Mosi apparuit, supra III, 2., eodem illo nomine appellatur, Moses enim nihil videbat nisi rubum ardentem, et audiebat vocem ex eo loquentem. Porro supra XIV, 19. columna illa ignea et nebulosa, dux populi in toto itinere, vocatur *angelus Dei.* Nam posterius Versus hemistichium prius explicat, quod apparet e collatione loci XIII, 21.: *Jova eos praecessit in columna nubis, et noctu in columna ignis.* Quae ipsa et hoc loco intelligenda videtur.

21. הִשָּׁמֶר מִפָּנָיו וּשְׁמַע בְּקֹלוֹ אַל־תַּמֵּר בּוֹ *Cave tibi ab eo, audi vocem ejus, neve illi rebellis esto*, i. e. obtemperate mihi vos ducenti, me revereamini, nec me ira

xitetis. לֹא יִשָּׂא לְפִשְׁעֲכֶם *Non feret defectionem vestram*, i. e. non impune feram, si mihi reluctamini. כִּי שְׁמִי בְּקִרְבּוֹ *Nomen enim meum in eo est*, i. e. ego ipse ei perpetuo adero. *Nomen Dei* est Deus ipse, ut saepe alias, e. c. Levit. XXIV, 11. 16. Deut. XXVIII, 58., ubi textus Samaritanus pro שׁם habet יהוה, Ps. XX. 2. Ps. LXXII. 9.

25. וּבֵרַךְ אֶת־לַחְמְךָ וְאֶת־מֵימֶיךָ *Benedicet pani tuo et aquae tuae*, curabit, ut iis abundes, h. e. omnibus alimentis, *panis* enim cibum quemvis, *aqua*, quemlibet potum significat, vid. 1 Sam. XXI, 11.

26. אֶת־מִסְפַּר יָמֶיךָ אֲמַלֵּא *Numerum dierum tuorum complebo*, i. e. efficiam, ut ad senectutem usque vivas, ut ad eos annos pervenias, quos fert corporis constitutio, nec bello aut clade alia pereas.

27. וְהַמֹּתִי Hieronymus vertit *et occidam*, quasi esset Hiphil verbi מוּת; sed ejus forma prima Praeteriti persona formae Hiphil est הֵמַתִּי, uti habetur Hos. IX, 16. Verum quod hic exstat, הַמֹּתִי valet *perturbabo*, ab הָמַם. LXX. ἐκστήσω *amentes reddam*, et similiter Saadias أهيّم *attonitos eos reddam* interpretati sunt. Ingentem quandam perturbationem, quae mentem adimit, et consilii inopem reddit, significare voluerunt. Idem exprimit Chaldaeum אֲשַׁגֵּשׁ, quod Jonathan habet, idque et in veteribus Onkelosianae versionis exemplis extitisse testis est Jarchi. Hodie in ista versione fere legitur וְאֶתְבַּר *et confringam*, perdam, quo וְהַמֹּתִי exprimeretur. De verbo הָמַם vid. A. Schultensii *Origg.* Lib. I. Cap. 5. et Michaelis *Supplemm.* p. 555—558. וְנָתַתִּי אֶת־כָּל־אֹיְבֶיךָ אֵלֶיךָ עֹרֶף *Et faciam omnes hostes tuos tibi cervicem*, i. e. fugientes eos faciam, quia fugientes cervicem ostendunt, vid. Ps. XVIII, 41.

28. וְשָׁלַחְתִּי אֶת־הַצִּרְעָה לְפָנֶיךָ *Mittam ante te crabrones*, nam צִרְעָה esse collective sumendum vix monitu

opus. Verba haec non videntur intelligenda esse proprie. Nam Jos. XXIV, 11. 12. eadem phrasis adhibetur de expulsione duorum regum Amoritarum. Jos. X. autem, ubi haec historia narratur, nil dicitur de crabronibus, sed de terrore Cananaeis immisso et de grandine magna inter fulgura et tonitrua delapsa. Nec satisfacit, quod ii, qui verba illa proprie intelligunt, et vere per crabrones Cananitas expulsos esse putant (quemadmodum, Ammiano Marcellino L. XXIV. Cap. 8. referente, Julianus ob muscarum et culicum multitudinem e Parthorum regione eadem via regredi non poterat) respondent, a sacris scriptoribus multa obiter referri, loci et temporis circumstantiis plane suppressis, quae tamen eo modo, quo narrantur, gesta essent (Bochartus in *Hieroz.* P. II. L. IV. C. XIII. T. III. p. 407. edit. Lips.): majoris enim momenti fuit haec res, si evenerit, quam ut tantum obiter adtingeretur. Igitur sub crabronibus *varii generis mala* intelligenda esse videntur, quae aptissime per haec insecta indicari poterunt, quum eorum punctus acerbissimos dolores concitet, et magna eorum multitudo homines necare valeat.

31. יָם פְּלִשְׁתִּים *Mare Philistaeorum* est mare mediterraneum, cujus littora tenebant Philistaei. מִמִּדְבָּר *A deserto*, Arabico, in quo Israelitae tum versabantur. עַד הַנָּהָר, *usque ad fluvium* scil. Euphratem, qui in illis regionibus κατ' ἐξοχὴν ita vocatur. Hos vere fines Israelitarum fuisse, vidimus ad Gen. XV, 18.

32. לֹא־תִכְרֹת לָהֶם וְלֵאלֹהֵיהֶם בְּרִית *Non cum iis aut eorum diis foedus inire debes.* Cum diis foedus sancitur, si ii honore divino adficiuntur, et pro eo illorum auxilium expectatur.

33. פֶּן יַחֲטִיאוּ אֹתְךָ לִי *Ne te ad peccandum adversus me seducant.* כִּי־יִהְיֶה לְךָ לְמוֹקֵשׁ *Nam erit tibi in laqueum*, i. e. perniciosum. Quam necessaria fuerit haec cautio, ostendit historia Num. XXV, 1. 2. Jud. II, 2. seqq.

6. Moses a Deo e monte dimissus refert ad populum leges a Deo acceptas. Quibus unanimi consensu populus obedire pollicetur. Quo facto scriptis illas mandat Moses, foederisque inter Deum populum solennes ritus celebrat. Tum, tradita Aaroni et Churi populi cura, in montem solus redit. Cap. XXIV.

Cap. XXIV, 1. וְאֶל־מֹשֶׁה אָמַר *Ad Mosen vero dixit*, scil. Deus. Quae adhuc tradita sunt, ad totum populum pertinent; quod autem hoc Versu et proximo sequitur ad Mosen solum. עֲלֵה *Ascende*, nempe, postquam superiora jura populo proposueris, et foederis inter Deum populumque icti ritus celebraveris; repetitur enim hoc mandatum infra Vs. 12. Cap. XX, 18. dictum fuerat, Mosen ad Deum accessisse, a quo leges accepit ad populum referendas; eae serie non interrupta narrantur usque ad initium hujus Capitis. Jam quum dimitteretur Moses a Deo ad populum, dicit ei, quid facere deberet, si iterum ascenderet. שִׁבְעִים מִזִּקְנֵי יִשְׂרָאֵל *Et septuaginta e senibus Israelis.* Quaeritur, quomodo hic jam septuaginta seniorum mentio fieri possit, quum ii tamen aliquod tempus post (Num. XI, 16.) constitui essent? Nihil tamen hic est difficultatis. Nam qui postea constituebantur seniores, senatum faciebant, qui autem hic constituuntur, non senatum efficere debebant, sed eligebantur a Mose tantum eo consilio, ut ipsum in montem adscendentem comitarentur. וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם מֵרָחֹק *Adorabitis procul*, h. e. procul a summo montis jugo, ad quod solus Moses accessurus erat. Mons Sinai duo habet cacumina, unum, humilius, vocatur Horeb, et in eo seniores mansisse videntur, alterum, quod vocatur Sinai, hodie *Dsjaebbel Musa, mons S. Catharinae*, difficile est adscensu et exsuperat nubes; in id Moses solus adscendit. De montis Sinai situ et facie digna est quae legatur Büschingii descriptio in ejus *Geographia Asiae*, P. V. Sect. 1. p. 600. edit. tert. a. 1792. Cf. et locum ex Petro Vallensi supra ad III, 1. p. 39. allatum.

2. וְנִגַּשׁ מֹשֶׁה לְבַדּוֹ *Accedatque Moses solus.* Latini dicerent: *accedasque tu solus.* Sed solent Hebraei tertia persona uti, cum de eo agunt, quem alloquuntur.

3. כָּל־דִּבְרֵי יְהוָה וְאֵת כָּל־הַמִּשְׁפָּטִים *Omnia verba Jovae omniaque jura,* intelliguntur leges inde a Cap. XX, 22. usque ad Cap. XXIII, 33. recensitae.

4. כָּל־דִּבְרֵי יְהוָה sunt omnes leges illae, de quibus Vs. 3. De מַצֵּבָה vid. ad Genes. XXVIII, 18. Ritus hic fuit foederum, uti liquet ex ejusdem libri Cap. XXXI, 46.

6. De juvenibus, qui hic sacrificia obtulisse dicuntur, loco sacerdotum, qui tum nondum constituti fuerant, vid. not. supra ad XIX, 22. אַגָּנוֹת, collato Arabico أَجَّانَةٌ, *lagena, phiala, crater,* hic denotat phialas, quibus sanguis victimarum spargendus excipiebatur.

7. סֵפֶר הַבְּרִית *Liber foederis* est liber legum, in quas Deus cum Israelitis foedus facturus erat. Quid vero ille liber complexus fuerit, ex iis, quae quatuor Capitibus, quae proxime praecesserunt, et sex prioribus hujus Capitis commatibus leguntur, haud obscurum esse potest, videlicet quae Cap. XX, 2 — 14. et XXI — XXIII. continentur leges. Vid. F. Guil. Dresdii *de libro, qui Exod. XXIV, 7. liber foederis appellatur,* Prolus. I. Viteb. 1790. 4. וַיִּקְרָא בְּאָזְנֵי הָעָם *Legit audiente populo,* ut leges veluti rogarentur, velletne ac juberet populus eas sanciri.

8. דַּם הַבְּרִית *Sanguis foederis* est sanguis quo effuso sancitur foedus. Effusionis autem haec videtur fuisse significatio, ut, prout sanguis victimae effusus fuerat, et quaquaversum adspersus: ita quicunque foedus frangeret, intelligeret simili modo etiam suum sanguinem effundendum esse. Apposite confert Clericus cum hoc Mosis ritu, similem apud Romanos in foederibus pangendis usitatum. Nempe paterpatratus sive supremus fetialis, qui foedera sanciebat, recitatis foederis legibus inter alia ver-

ba haec dicebat, ut docet Livius *Histor. I, 24.*: *Audi Jupiter, audi paterpatrate populi Albani, audi tu, populus Albanus, ut illa palam, prima postrema ex illis tabulis cerave recitata sunt, sine dolo malo, utique ea hodie rectissime intellecta sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. Si prior defecit, publico consilio, dolo malo, in illo die Jupiter Populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hodie feram, tantoque magis ferito, quanto magis potes pollesque.* Conf. etiam not. ad Genes. XV, 7. 8. seqq. et Michaelis notas ad Hebr. IX, 20. *Jus Mosaic.* P. II. §. 70.

9. וַיַּעַל מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן *Ascenditque Moses una cum Aarone.* „Mirum est, omitti Josuam, qui, ut liquet e Vs. 13., ascendit cum Mose. Forsan haec causa fuit, quod neque nomine populi, nec suo interesset, sed tanquam Mosis minister, paratus exsequi, si quid juberet.“ Cleric.

10. וַיִּרְאוּ אֵת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל *Et viderunt Deum Israelis*, id est, ut Onkelos explicavit, יַת יְקָר אֱלָהָא *gloriam Dei*, phaenomenon quoddam, seu symbolum divinae praesentiae, et quidem e propinquo, cum antea nonnisi procul vidissent. LXX., ne Graecis lectoribus ludibrio esset Moses, verterunt: *εἶδον τὸν τόπον οὗ εἱστήκει ἐκεῖ ὁ Θεός, viderunt locum, quo stabat Deus.* De verborum כְּמַעֲשֵׂה לִבְנַת הַסַּפִּיר explicatione dissensus est interpretum. Primo, quod adtinet ad vocem לִבְנַת, eam alii vertunt *laterculos, tabulas*, a לְבֵנָה *later*, alii *albedinem* a לִבְנָה, datur enim genus sapphiri candidum, a colore coeruleo ad *album* vergens. Sed vix dubium est, לִבְנָה significare *candorem s. pelluciditatem.* Similis dissensus est circa vocem סַפִּיר. Alii enim ea indicare volunt *lapidem lazuli* (ut Bailerus in *Dissertat. de Sapphiro S. S.*), alii *Chrystallum* (ut Faber in *Archaeologia Hebraeorum*, p. 424.), alii *rubinum* (ut Coccejus ad Cantic. V, 14.), alii aliter. Sed non est, cur dubitemus,

significari nomine Hebraeo *sapphirum*, quem nos ita appellamus. Cf. J. H. Pareau in Comment. *de immortalitatis notitiis* rel. p. 313. Ita enim vertunt LXX. Syrus, Vulgatus. Est Sapphirus pellucidus, coloris coerulei, qualis est facies coeli sereni, de quo h. l. sermo est. Igitur verba Hebraea sic erunt vertenda: *sub pedibus ejus* (viderunt quidquam simile) *operi* (tessulato) *pellucido Sapphirino.* Unde tamen non debet colligi, ut nonnulli fecerunt, pavimenta Orientalium olim fuisse sapphirina; de eo enim nusquam vestigium reperitur.

11. אֲצִילֵי plures interpretantur ex plebe *separatos* et *selectos*, ab אָצַל *separavit*, hinc *optimates*. Sed recte Michaelis in *Supplemm.* p. 117. vocem illam explicat ex Arabico أَصْل, *radix*, *stirps*, *stirpis antiquae nobilitas*, unde adjectivum أَصِيل est *nobilis*. Cf. Ed. Pocockii *Nott. ad Carm. Tograi* p. 5. 6. Recte Onkelos רַבְרְבֵי *magnates*, Arabs Erpenii أَشْرَاف *nobiles*, et Saadias نُقَبَا *duces*, s. *principes* reddidit. Ad eos לֹא שָׁלַח יָדוֹ *non mittebat manum suum*, i. e. ii non laedebantur, vel fulmine tangebantur quod putabatur iis accidere, qui Deum viderent. Vid. not. ad Gen. XVI, 13. וַיֶּחֱזוּ אֶת־הָאֱלֹהִים וַיֹּאכְלוּ וַיִּשְׁתּוּ *Viderunt Deum, ederunt et biberunt*, tantum abfuit, ut mortui essent, ut contra convivium sacrificale hilares celebrarint.

12. עֲלֵה אֵלַי הָהָרָה *Ascende ad me in montem*, h. e. in summum jugum, ad quod aliis accedere non licebat.

14. מִי־בַעַל דְּבָרִים *Quis dominus verborum*, i. e. si quis litem habeat. דָּבָר haud raro *causam* aut *litem* denotat, cf. supra XVIII, 26. *Dominus* autem *litis* pro *litigante* est notus Hebraismus.

17. וּמַרְאֵה כְּבוֹד יְהוָֹה כְּאֵשׁ אֹכֶלֶת *Species autem gloriae Jovae* erat *ignis absumentis instar.* Indicari videtur,

nubem illam, divinae praesentiae symbolum, frequentia fulgura emisisse.

7. *Moses a Deo jubetur ad tabernaculi sacri structuram et apparatum spontanea Israelitarum dona accipere, et formam simul accipit arcae, mensae et candelabri, quibus instructum esse oportebat tabernaculum.* *Cap. XXV.*

1) *Describitur apparatus tabernaculi, Vs. 1—9.*

Cap. XXV, 2. וְיִקְחוּ־לִי תְּרוּמָה *Accipiant*, capiant *mihi*, i. e. in honorem meum, *oblationem*. תְּרוּמָה ab הֵרִים *sustulit*, *abstulit*, Habraei, Onkeloso praeeunte, recte explicant אַפְרָשׁוּתָא *separationem*. Significatur enim eo nomine quicquid aliquis de bonis suis seponit in sacros usus, et a profano usu quasi separat. אֲשֶׁר יִדְּבֶנּוּ לִבּוֹ *Cujus cor eam spontaneum reddit*, i. e., ut Jonathan interpretatur: וְיִתְרְעֵי לִבֵּיהּ *cujus cor benevole affectum fuerit*. Quod ad rem, cf. infra XXXV, 22. seqq.

3. Nomine נְחֹשֶׁת nonnulli putant, intelligendum esse *chalybem*; sed non est verisimile, eum jam illis temporibus notum fuisse. Alii, ut Rinkius in *Lucubrationibus de veteris numismatis potentia et qualitate*, Cap. 4., et Altmannus in *Tempe Helvet.* T. 1. p. 391. intelligunt *aurichalcum*. Verisimilior est sententia Lundii (*Jüdische Heiligthümer*, L. I. C. 5. p. 21. 22. ed. Wolf.), נְחֹשֶׁת esse *cuprum* et quidem optimum. Nam Esr. VIII, 27. inter alias res ex captivitate Babylonica reportatas etiam memorantur duo vasa נְחֹשֶׁת, et de iis dicitur habere מֻצְהָב טוֹבָה *splendorem eximium*, חֲמוּדֹת כַּזָּהָב *pulchrum sicuti* (splendorem) *auri*. Quod optime cupro convenit. Cf. J. E. Fabri *Archaeol. Hebr.* p. 395.

4. Nomine תְּכֵלֶת signari colorem quendam, nulla est dubitatio, sed non aeque consentiunt interpretes, quis color significetur. LXX. Josephus, Philo, Aquila, Symmachus, Theodotion, Vulgatus, Hieronymus vertunt ὑα-

κινθον, *hyacinthum.* Sed quum duo reperiantur in rerum natura, quibus illud nomen convenit, et lapis et flos, quaeritur, cujus color hic intelligatur? Quem nos enim dicimus lapidem hyacinthum, is rutilat instar ignis, et cocci colorem refert, minii nativi, aut sanguinis admodum biliosi instar; est etiam qui rubore croci flavescit, alius, qui succini flavi colorem ostendit; alius, qui fulvum et caeruleum mixtum habere dicitur. Sed veterum *hyacinthus* lapis fuit colore violaceo et caeruleo. Plinius, *Histor. Nat.* Lib. XXXVII. (al. 9.) *Multum ab ea* (ab Amethysto) *distat hyacinthus, tamen e vicino descendens. Differentia haec, quod ille emicans in amethysto fulgor violaceus, dilutus est in hyacintho. Primo quoque adspectu gratus, evanescit, antequam satiet, adeoque non implet oculos, ut paene non adtingat, marcescens celerius nominis sui flore.* Isidorus in *Originibus*, Lib. XVI. Cap. 9. *Hyacinthus ex nominis sui flore vocatur. Hic in Aethiopia invenitur, caeruleum colorem habens.* Coeli color ei adscribitur. Hieronymus in *Commentario* ad Ezech. I, 16. *Aquila hyacinthum posuit, qui lapis coeli habet similitudinem.* Ambrosius in Apocalyps. XXI, 20. *Hyacinthus, cujus species hyacinthino colori nomen imposuit, pretiosissimus est, coeli sereni colorem habens, sicut sapphirus.* Haec confirmantur testimoniis Josephi, Philonis, et Judaeorum magistrorum. Duo enim priores, quatuor colores, hyacinthinum, purpureum, coccinum et byssinum in tabernaculo et in sacro vestitu ad quatuor elementa referentes, hyacinthum dicunt *aëra*, i. e. coelum serenum significare. Josephus, *Antiqq.* L. III. C. 8. §. 1. *Τὸν δὲ ἀέρα βούλεται δηλοῦν ὁ ὑακίνθος.* Philo in Lib. III. *de vita Mosis*, p. 148. T. II. ed. Mangey. ubi de tunica exteriori Pontif. Max. quae infra XXXIX, 22. כְּלִיל תְּכֵלֶת *tota hyacinthina*, dicitur, *οὗτος ὁ χιτὼν σύμπας ἐστιν ὑακίνθινος, ἀέρος ἐκμαγεῖον.* Hos sequuntur Origenes, Gregorius Nyssenus, Ambrosius, Theodoretus, alii. Abarbenel ad h. l.: תְּכֵלֶת *est sericum infectum colore, qui mari similis est.* Kimchius inter-

nerar. p. 410. vers. germ. Succus ille nigricantis rosae instar, rubore austero, saturo, et simul grato lumine micantem colorem habuit. Ita quidem purpuram Tyriam genuinam describit Plinius *Hist. Nat.* Lib. IX. Cap. 62. *Laus ei summa, color Sanguinis concreti, nigricanti adspectu, idemque suspectu refulgens, unde et Homero purpureus dicitur sanguis.* Plura vid. apud Bochartum l. l. p. 678. seqq. תּוֹלַעַת שָׁנִי *Vermis cocci*, seu proprie, *splendoris* (collato Arabico سَنِيَ *splenduit*); cf. not. nostr. ad Bochartum l. l. p. 527. Crescit vermis ille in planta quadam, artis herbariae peritis *ilex Aquifolium, ilex aculeata cocci glandifera, ilex coccigera* dicta (*Stechpalme*). Est genus quercus, sed non exsurgit supra duos cubitos, ita ut frutex vocari possit, habet folia parva, aculeata, utrobique laevia; fert flores nucamentis similes, glandes haud parvos. Dioscorides *Mater. Medic.* Lib. IV. Cap. 48. Κόκκος βαφικὴ θάμνος ἐστὶ μικρὸς φρυγανώδης, ᾧ πρόσκεινται οἱ κόκκοι ὡς φακοὶ, οἵτινες ἐκλεγόμενοι συντίθενται. ἀρίστη δὲ ἐστιν ἡ Γαλατικὴ, καὶ ἡ Ἀρμενιακὴ, ἔπειτα ἡ ἐν Ἀσίᾳ καὶ ἡ Κιλίκεως, ἐσχάτη δὲ πάσων ἡ ἐν Ἱσπανίᾳ. *Coccus, quo tingitur, frutex est parvus ex cremiorum genere, cui grana ceu lentes adhaerent, quae quidem exempta decerptaque reponuntur. Optimum gignitur in Galatia et Armenia, denique in Asia et Cilicia: omnium postremum quod in Hispania provenit.* Et mox: Γίνεται δὲ ἡ ἐν Κιλικίᾳ ἐν ταῖς δρύσιν ὁμοίως κοχλίῳ μικρῷ, ἣν αἱ τῇδε γυναῖκες τῷ στόματι ἀνελέγουσαι κόκκον καλοῦσιν. *Nascitur in Cilicia in quercubus, exilis cochleae similitudine quod illius regionis feminae coccum vocant.* Pausanias in *Phocicis*: Τὴν δὲ θάμνον ταύτην Ἴωνες μὲν καὶ τὸ ἄλλο Ἑλληνικὸν κόκκον, Γαλάται δὲ οἱ ὑπὲρ Φρυγίας φωνῇ τῇ ἐπιχωρίῳ σφισὶν ὀνομάζουσιν ὗς· ἔστι δὲ αὕτη μέγεθος μὲν ἡ κόκκος κατὰ τὸν ῥάμνον καλούμενον, φύλλα δὲ μελάντερα μὲν καὶ μαλακώτερα ἢ ἡ σχοῖνος. τὰ μέντοι ἄλλα ἐοικότα ἔχει τῇ σχοίνῳ. ὁ δὲ αὐτῆς καρπὸς ὅμοιος τῷ καρπῷ τῆς στρύχνου, μέγεθος ὀρόβου. *Fruticem hunc Jones et reliqui Graeci*

coccum, Galli, qui super Phrygiam sunt, patria voce Hys (hodie Franco-Galli *houx*) *vocant. Crescit ad magnitudinem rhamni, folio nigriore et molliore quam lentisci, in reliquis lentisco similis, ejus fructus solani fructui similis, ervi magnitudine.* Coccus autem est fructus rotundus instar lentis aut exigui pisi, qui crescit circa illum fruticem; aut potius excrescentia quaedam est quam verus fructus: nullum enim habet florem, ut reliqui arborum fructus, nullum pediculum, nec ejusmodi alias partes, sed ipsis ramis arctissime adhaeret, qua parte exiguum habet foramen. In hac excrescentia est vermis quidam, primo colorem album, deinde cineritium habens, ex quo, nisi morte praeveniatur, volucre fit culici simile. Arabes hoc animal قرمز *Kermes* vocant. Sariph, Arabicus de plantis scriptor, apud Bochartum l. l. p. 528.: *Alkermes, nomen animalis incidentis super ilicem, quae est species quercus mediocris.* Alii in Abenbitare: *Alkermes est animal, quod in spinosa planta generatur, et in arbusto, ex quo sulphurata fiunt ad ignem accendendum mediae magnitudinis inter herbam et fruticem, ramis multis sed tenuibus. Hoc autem animal instar lentis est initio, valde parvum, sed augere non desinit, donec ciceris magnitudinem assequatur.* Pausanias l. c.: Γίνεται δὲ τοι ἐν τῷ καρπῷ τῆς κόκκου βραχὺ ζῶον. τοῦτο εἰ ἀφίκοιτο, ἐς τὸν ἀέρα πεπανθέντος τοῦ καρποῦ, πέτεται αὐτίκα, καὶ ἐοικὸς κώνωπι φαίνοιτο ἄν. νῦν δὲ πρότερον πριν ἢ τὸ ζῶον κινηθῆναι. συλλέγουσι τῆς κόκκου τὸν καρπόν. καὶ ἔστι ἐρίοις ἡ βαφὴ, τὸ αἷμα τοῦ ζώου. *Gignitur in cocci fructu pusillum animal; id si maturo fructu in aerem exsilierit, statim volucre fit, culici simile. Sed antequam concipiatur animal, cocci fructum legunt. Adhibetur autem sanguis animalculi ad tingendam lanam.* Color autem, qui ex hoc infecto parari solebat, erat rubore florido et acuto lumine splendens, instar micantis rosae. Rosae enim splendorem et gratum admodum nitorem cocco adscribit Plinius *Hist. Nat.* Lib. XXI. Cap. 22. Igneus color dicitur ab aliis, quod instar candentis

§. XI. Observat praeterea Michaelis, eum, qui semel in cibis parandis olei gustu imbutus sit, postea cibos butyro paratos fastidire, neque lubenter eum ex regione oleis consita in eam abiturum esse, in qua ob inopiam olei butyrum adhibeatur. Ut ergo Israelitae assuescerent novam patriam diligere, et muneribus ejus sollicitati Aegyptum fastidirent, Mosem olei usum in cibis parandis et in sacrificiis praecepisse. Levit. II, 1. 5. 7. 15. VI, 8. 14. VII, 12. Ceterum verisimile illi est, Mosen ex more gentis, in qua educatus, praeceptisque philosophiae imbutus erat, ita verba legis concepisse, ut indulgentiam erga ipsa quoque animalia suadere, crudelitatis omnem speciem vetare, humanitatisque praeceptum pulcra imagine expressum culinis etiam et mensis inscribere videretur. At enim vero, si hic sensus aut ratio legis hic traditae fuit, mirandum sane est, Mosen, qui alias in legibus consignandis ea perspicuitate utitur, quam sapiens legislator semper solet adhibere, legem ex Michaelis sententia gravissimam verbis adeo obscuris concepisse. Acquiescimus itaque in Spenceri sententia, donec certiora et meliora afferantur. Neque obstare videtur, quod contra illam Michaelis monet, Mosen loqui de hoedo ideo cocto, ut comederetur, non ut ejus lacte arbores et agri conspergerentur. Nihil enim impedit, quo minus in illis sacris carne istius haedi vescerentur sacrificantes, lac vero ad illum sacrum usum adhiberent. Hinc Moses fortasse hac lege omnem istam superstitionem cavere voluit. Cf. quae diximus ad Bochartum l. l. p. 731. not. 4. Clericus superstitionem, cui Moses hac lege videtur obviam ire voluisse, inde illustrari posse existimat, quod haedus aut caper Baccho solebat mactari, quod nihil tam noceat vitibus quam morsus earum pecudum; vid. Virgilii *Georg.* L. II. 359. 380. 390. „Facile ergo," inquit, „fieri potuit, ut haedos Baccho immolarent nonnulli ex Hebraeorum vicinis, utque viderentur simul caprae poenas ei luere, earum foetus in matrum lacte coquerent, et

Bacchum existimarent iis sacris atque epulis placari, et vineas foecundiores fieri."

5. Promittit Deus Hebraeis, se, si ipsius monitis obtemperaturi fuerint, in Cananaea expugnanda iis adjumento fore, additque praecepta de vitando idolorum cultu item de Cananaeis paullatim pellendis, iisdemque omni foedere excludendis. Cap. XXIII, 20 — 32.

Cap. XXIII, 20. הִנֵּה אָנֹכִי שֹׁלֵחַ מַלְאָךְ לְפָנֶיךָ וגו' *En! mitto ante te legatum, qui in itinere te tueatur, teque perducat ad locum, quem paravi;* i. e. destinavi tibi occupandum et habitandum. Legato, quem Jova hic promittit Hebraeis praemittendum, superioris aetatis interpretes plerique significari existimant angelum, quem dicunt, increatum, id est, filium Dei, qui missus sit a patre, ut populum Israeliticum ducat et tueatur, eique optime consulat. Cf. not. supra ad III, 2. At J. G. Herder in libro, cui titulum fecit: *vom Geist der Ebraeischen Poesie* P. II. p. 46. seqq. argumentis minime spernendis evincere studuit, *omne symbolum, sive rem visibilem, sub qua Deus invisibilis apparet,* vocari מַלְאַךְ יְהוָה *nuncium, sive legatum Jovae.* Sic rubus ardens, in quo Jova Mosi apparuit, supra III, 2., eodem illo nomine appellatur, Moses enim nihil videbat nisi rubum ardentem, et audiebat vocem ex eo loquentem. Porro supra XIV, 19. columna illa ignea et nebulosa, dux populi in toto itinere, vocatur *angelus Dei.* Nam posterius Versus hemistichium prius explicat, quod apparet e collatione loci XIII, 21.: *Jova eos praecessit in columna nubis, et noctu in columna ignis.* Quae ipsa et hoc loco intelligenda videtur.

21. הִשָּׁמֶר מִפָּנָיו וּשְׁמַע בְּקֹלוֹ אַל תַּמֵּר בּוֹ *Cave tibi ab eo, audi vocem ejus, neve illi rebellis esto,* i. e. obtemperate mihi vos ducenti, me revereamini, nec me ir-

ritetis. לֹא יִשָּׂא לְפִשְׁעֲכֶם *Non feret defectionem vestram*, i. e. non impune feram, si mihi reluctamini. כִּי שְׁמִי בְּקִרְבּוֹ *Nomen enim meum in eo est*, i. e. ego ipse ei perpetuo adero. *Nomen Dei* est Deus ipse, ut saepe alias, e. c. Levit. XXIV, 11. 16. Deut. XXVIII, 58., ubi textus Samaritanus pro שם habet יהוה, Ps. XX. 2. Ps. LXXII. 9.

25. וּבֵרַךְ אֶת־לַחְמְךָ וְאֶת־מֵימֶיךָ *Benedicet pani tuo et aquae tuae*, curabit, ut iis abundes, h. e. omnibus alimentis, *panis* enim cibum quemvis, *aqua*, quemlibet potum significat, vid. 1 Sam. XXI, 11.

26. אֶת־מִסְפַּר יָמֶיךָ אֲמַלֵּא *Numerum dierum tuorum complebo*, i. e. efficiam, ut ad senectutem usque vivas, ut ad eos annos pervenias, quos fert corporis constitutio, nec bello aut clade alia pereas.

27. וְהַמֹּתִי Hieronymus vertit *et occidam*, quasi esset Hiphil verbi מוּת; sed ejus forma prima Praeteriti personae formae Hiphil est הֵמַתִּי, uti habetur Hos. IX, 16. Verum quod hic exstat, הַמֹּתִי valet *perturbabo*, ab הָמַם. LXX. *ἐκστήσω amentes reddam*, et similiter Saadias أهيّم *attonitos eos reddam* interpretati sunt. Ingentem quandam perturbationem, quae mentem adimit, et consilii inopem reddit, significare voluerunt. Idem exprimit Chaldaeum אֲשַׁגֵּשׁ, quod Jonathan habet, idque et in veteribus Onkelosianae versionis exemplis extitisse testis est Jarchi. Hodie in ista versione fere legitur וְאִיתְבַּר *et confringam*, perdam, quo וְהַמֹּתִי exprimeretur. De verbo הָמַם vid. A. Schultensii *Origg.* Lib. I. Cap. 5. et Michaelis *Supplemm.* p. 555—558. וְנָתַתִּי אֶת־כָּל־אֹיְבֶיךָ אֵלֶיךָ עֹרֶף *Et faciam omnes hostes tuos tibi cervicem*, i. e. fugientes eos faciam, quia fugientes cervicem ostendunt, vid. Ps. XVIII, 41.

28. וְשָׁלַחְתִּי אֶת־הַצִּרְעָה לְפָנֶיךָ *Mittam ante te crabrones*, nam צִרְעָה esse collective sumendum vix monitu

opus. Verba haec non videntur intelligenda esse proprie. Nam Jos. XXIV, 11. 12. eadem phrasis adhibetur de expulsione duorum regum Amoritarum. Jos. X. autem, ubi haec historia narratur, nil dicitur de crabronibus, sed de terrore Cananaeis immisso et de grandine magna inter fulgura et tonitrua delapsa. Nec satisfacit, quod ii, qui verba illa proprie intelligunt, et vere per crabrones Cananitas expulsos esse putant (quemadmodum, Ammiano Marcellino L. XXIV. Cap. 8. referente, Julianus ob muscarum et culicum multitudinem e Parthorum regione eadem via regredi non poterat) respondent, a sacris scriptoribus multa obiter referri, loci et temporis circumstantiis plane suppressis, quae tamen eo modo, quo narrantur, gesta essent (Bochartus in *Hieroz.* P. II. L. IV. C. XIII. T. III. p. 407. edit. Lips.): majoris enim momenti fuit haec res, si evenerit, quam ut tantum obiter adtingeretur. Igitur sub crabronibus *varii generis mala* intelligenda esse videntur, quae aptissime per haec insecta indicari poterant, quum eorum punctus acerbissimos dolores concitet, et magna eorum multitudo homines necare valeat.

31. יָם פְּלִשְׁתִּים *Mare Philistaeorum* est mare mediterraneum, cujus littora tenebant Philistaei. מִמִּדְבָּר *A deserto*, Arabico, in quo Israelitae tum versabantur. עַד הַנָּהָר, *usque ad fluvium* scil. Euphratem, qui in illis regionibus κατ᾽ ἐξοχὴν ita vocatur. Hos vere fines Israelitarum fuisse, vidimus ad Gen. XV, 18.

32. לֹא־תִכְרֹת לָהֶם וְלֵאלֹהֵיהֶם בְּרִית *Non cum iis aut eorum diis foedus inire debes.* Cum diis foedus sancitur, si ii honore divino adficiuntur, et pro eo illorum auxilium expectatur.

33. פֶּן יַחֲטִיאוּ אֹתְךָ לִי *Ne te ad peccandum adversus me seducant.* כִּי־יִהְיֶה לְךָ לְמוֹקֵשׁ *Nam erit tibi in laqueum*, i. e. perniciosum. Quam necessaria fuerit haec cautio, ostendit historia Num. XXV, 1. 2. Jud. II, 2. seqq.

6. ***Moses a Deo e monte dimissus refert ad populum leges a Deo acceptas. Quibus unanimi consensu populus obedire pollicetur. Quo facto scriptis illas mandat Moses, foederisque inter Deum populum solennes ritus celebrat. Tum, tradita Aaroni et Churi populi cura, in montem solus redit. Cap. XXIV.***

Cap. XXIV, 1. וְאֶל־מֹשֶׁה אָמַר *Ad Mosen vero dixit*, scil. Deus. Quae adhuc tradita sunt, ad totum populum pertinent; quod autem hoc Versu et proximo sequitur ad Mosen solum. עֲלֵה *Ascende*, nempe, postquam superiora jura populo proposueris, et foederis inter Deum populumque icti ritus celebraveris; repetitur enim hoc mandatum infra Vs. 12. Cap. XX, 18. dictum fuerat, Mosen ad Deum accessisse, a quo leges accepit ad populum referendas; eae serie non interrupta narrantur usque ad initium hujus Capitis. Jam quum dimitteretur Moses a Deo ad populum, dicit ei, quid facere deberet, si iterum ascenderet. שִׁבְעִים מִזִּקְנֵי יִשְׂרָאֵל *Et septuaginta e senibus Israelis.* Quaeritur, quomodo hic jam septuaginta seniorum mentio fieri possit, quum ii tamen aliquod tempus post (Num. XI, 16.) constitui essent? Nihil tamen hic est difficultatis. Nam qui postea constituebantur seniores, senatum faciebant, qui autem hic constituuntur, non senatum efficere debebant, sed eligebantur a Mose tantum eo consilio, ut ipsum in montem adscendentem comitarentur. וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם מֵרָחֹק *Adorabitis procul*, h. e. procul a summo montis jugo, ad quod solus Moses accessurus erat. Mons Sinai duo habet cacumina, unum, humilius, vocatur Horeb, et in eo seniores mansisse videntur, alterum, quod vocatur Sinai, hodie *Dsjaebbel Musa, mons S. Catharinae*, difficile est adscensu et exsuperat nubes; in id Moses solus adscendit. De montis Sinai situ et facie digna est quae legatur Büschingii descriptio in ejus *Geographia Asiae*, P. V. Sect. 1. p. 600. edit. tert. a. 1792. Cf. et locum ex Petro Vallensi supra ad III, 1. p. 39. allatum.

2. וְנִגַּשׁ מֹשֶׁה לְבַדּוֹ *Accedatque Moses solus.* Latini dicerent: *accedasque tu solus.* Sed solent Hebraei tertia persona uti, cum de eo agunt, quem alloquuntur.

3. כָּל־דִּבְרֵי יְהוָה וְאֵת כָּל־הַמִּשְׁפָּטִים *Omnia verba Jovae omniaque jura,* intelliguntur leges inde a Cap. XX, 22. usque ad Cap. XXIII, 33. recensitae.

4. כָּל־דִּבְרֵי יְהוָה sunt omnes leges illae, de quibus Vs. 3. De מַצֵּבָה vid. ad Genes. XXVIII, 18. Ritus hic fuit foederum, uti liquet ex ejusdem libri Cap. XXXI, 46.

6. De juvenibus, qui hic sacrificia obtulisse dicuntur, loco sacerdotum, qui tum nondum constituti fuerant, vid. not. supra ad XIX, 22. אַגָּנֹת, collato Arabico إِجَّانَةٌ, *lagena, phiala, crater,* hic denotat phialas, quibus sanguis victimarum spargendus excipiebatur.

7. סֵפֶר הַבְּרִית *Liber foederis* est liber legum, in quas Deus cum Israelitis foedus facturus erat. Quid vero ille liber complexus fuerit, ex iis, quae quatuor Capitibus, quae proxime praecesserunt, et sex prioribus hujus Capitis commatibus leguntur, haud obscurum esse potest, videlicet quae Cap. XX, 2—14. et XXI—XXIII. continentur leges. Vid. F. Guil. Dresdii *de libro, qui Exod. XXIV, 7. liber foederis appellatur,* Prolus. I. Viteb. 1790. 4. וַיִּקְרָא בְּאָזְנֵי הָעָם *Legit audiente populo,* ut leges veluti rogarentur, velletne ac juberet populus eas sanciri.

8. דַּם הַבְּרִית *Sanguis foederis* est sanguis quo effuso sancitur foedus. Effusionis autem haec videtur fuisse significatio, ut, prout sanguis victimae effusus fuerat, et quaquaversum adspersus: ita quicunque foedus frangeret, intelligeret simili modo etiam suum sanguinem effundendum esse. Apposite confert Clericus cum hoc Mosis ritu, similem apud Romanos in foederibus pangendis usitatum. Nempe paterpatratus sive supremus fetialis, qui foedera sanciebat, recitatis foederis legibus inter alia ver-

ba haec dicebat, ut docet Livius *Histor. I, 24.*: *Audi Jupiter, audi paterpatrate populi Albani, audi tu, populus Albanus, ut illa palam, prima postrema ex illis tabulis cerave recitata sunt, sine dolo malo, utique ea hodie rectissime intellecta sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. Si prior defecit, publico consilio, dolo malo, in illo die Jupiter Populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hodie feram, tantoque magis ferito, quanto magis potes pollesque.* Conf. etiam not. ad Genes. XV, 7. 8. seqq. et Michaelis notas ad Hebr. IX, 20. *Jus Mosaic.* P. II. §. 70.

9. וַיַּעַל מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן *Ascenditque Moses una cum Aarone.* „Mirum est, omitti Josuam, qui, ut liquet e Vs. 13., ascendit cum Mose. Forsan haec causa fuit, quod neque nomine populi, nec suo interesset, sed tanquam Mosis minister, paratus exsequi, si quid juberet." Cleric.

10. וַיִּרְאוּ אֵת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל *Et viderunt Deum Israelis*, id est, ut Onkelos explicavit, יַת יְקָר אֱלָהָא *gloriam Dei*, phaenomenon quoddam, seu symbolum divinae praesentiae, et quidem e propinquo, quum antea nonnisi procul vidissent. LXX., ne Graecis lectoribus ludibrio esset Moses, verterunt: *εἶδον τὸν τόπον οὗ εἱστήκει ἐκεῖ ὁ Θεὸς, viderunt locum, quo stabat Deus.* De verborum כְּמַעֲשֵׂה לִבְנַת הַסַּפִּיר explicatione dissensus est interpretum. Primo, quod adtinet ad vocem לִבְנַת, eam alii vertunt *laterculos, tabulas*, a לְבֵנָה *later*, alii *albedinem* a לְבָנָה, datur enim genus sapphiri candidum, a colore coeruleo ad *album* vergens. Sed vix dubium est, לִבְנָה significare *candorem s. pelluciditatem.* Similis dissensus est circa vocem סַפִּיר. Alii enim ea indicare volunt *lapidem lazuli* (ut Bailerus in *Dissertat. de Sapphiro S. S.*), alii *Chrystallum* (ut Faber in *Archaeologia Hebraeorum*, p. 424.), alii *rubinum* (ut Coccejus ad Cantic. V, 14.), alii aliter. Sed non est, cur dubitemus,

significari nomine Hebraeo *sapphirum*, quem nos ita appellamus. Cf. J. H. Pareau in Comment. *de immortalitatis notitiis* rel. p. 313. Ita enim vertunt LXX. Syrus, Vulgatus. Est Sapphirus pellucidus, coloris coerulei, qualis est facies coeli sereni, de quo h. l. sermo est. Igitur verba Hebraea sic erunt vertenda: *sub pedibus ejus* (viderunt quidquam simile) *operi* (tessulato) *pellucido Sapphirino*. Unde tamen non debet colligi, ut nonnulli fecerunt, pavimenta Orientalium olim fuisse sapphirina; de eo enim nusquam vestigium reperitur.

11. אֲצִילֵי plures interpretantur ex plebe *separatos* et *selectos*, ab אָצַל *separavit*, hinc *optimates*. Sed recte Michaelis in *Supplemm.* p. 117. vocem illam explicat ex Arabico أَصْلٌ, *radix*, *stirps*, *stirpis antiquae nobilitas*, unde adjectivum أَصِيلٌ est *nobilis*. Cf. Ed. Pocockii *Nott. ad Carm. Tograi* p. 5. 6. Recte Onkelos רַבְרְבֵי *magnates*, Arabs Erpenii أَشْرَاف *nobiles*, et Saadias نُقَبَا *duces*, s. *principes* reddidit. Ad eos לֹא שָׁלַח יָדוֹ *non mittebat manum suum*, i. e. ii non laedebantur, vel fulmine tangebantur quod putabatur iis accidere, qui Deum viderent. Vid. not. ad Gen. XVI, 13. וַיֶּחֱזוּ אֶת־הָאֱלֹהִים וַיֹּאכְלוּ וַיִּשְׁתּוּ *Viderunt Deum, ederunt et biberunt*, tantum abfuit, ut mortui essent, ut contra convivium sacrificale hilares celebrarint.

12. עֲלֵה אֵלַי הָהָרָה *Ascende ad me in montem*, h. e. in summum jugum, ad quod aliis accedere non licebat.

14. מִי־בַעַל דְּבָרִים *Quis dominus verborum*, i. e. si quis litem habeat. דָּבָר haud raro *causam* aut *litem* denotat, cf. supra XVIII, 26. *Dominus* autem *litis* pro *litigante* est notus Hebraismus.

17. וּמַרְאֵה כְּבוֹד יְהוָה כְּאֵשׁ אֹכֶלֶת *Species autem gloriae Jovae* erat *ignis absumentis instar*. Indicari videtur,

nubem illam, divinae praesentiae symbolum, frequentia fulgura emisisse.

7. Moses a Deo jubetur ad tabernaculi sacri structuram et apparatum spontanea Israelitarum dona accipere, et formam simul accipit arcae, mensae et candelabri, quibus instructum esse oportebat tabernaculum.
Cap. XXV.

1) *Describitur apparatus tabernaculi, Vs. 1—9.*

Cap. XXV, 2. וְיִקְחוּ־לִי תְּרוּמָה *Accipiant*, capiant *mihi*, i. e. in honorem meum, *oblationem*. תְּרוּמָה ab הֵרִים *sustulit*, *abstulit*, Habraei, Onkeloso praeeunte, recte explicant אַפְרָשׁוּתָא *separationem*. Significatur enim eo nomine quicquid aliquis de bonis suis seponit in sacros usus, et a profano usu quasi separat. אֲשֶׁר יִדְּבֶנּוּ לִבּוֹ *Cujus cor eam spontaneum reddit*, i. e., ut Jonathan interpretatur: וְיִתְרְעֵי לִבֵּיה *cujus cor benevole affectum fuerit.* Quod ad rem, cf. infra XXXV, 22. seqq.

3. Nomine נְחֹשֶׁת nonnulli putant, intelligendum esse *chalybem*; sed non est verisimile, eum jam illis temporibus notum fuisse. Alii, ut Rinkius in *Lucubrationibus de veteris numismatis potentia et qualitate*, Cap. 4., et Altmannus in *Tempe Helvet.* T. i. p. 391. intelligunt *aurichalcum*. Verisimilior est sententia Lundii (*Jüdische Heiligthümer*, L. I. C. 5. p. 21. 22. ed. Wolf.), נְחֹשֶׁת esse *cuprum* et quidem optimum. Nam Esr. VIII, 27. inter alias res ex captivitate Babylonica reportatas etiam memorantur duo vasa נְחֹשֶׁת, et de iis dicitur habere מֻצְהָב טוֹבָה *splendorem eximium*, חֲמוּדֹת כַּזָּהָב *pulchrum sicuti* (splendorem) *auri*. Quod optime cupro convenit. Cf. J. E. Fabri *Archaeol. Hebr.* p. 395.

4. Nomine תְּכֵלֶת signari colorem quendam, nulla est dubitatio, sed non aeque consentiunt interpretes, quis color significetur. LXX. Josephus, Philo, Aquila, Symmachus, Theodotion, Vulgatus, Hieronymus vertunt ὑα-

κινθον, *hyacinthum*. Sed quum duo reperiantur in rerum natura, quibus illud nomen convenit, et lapis et flos, quaeritur, cujus color hic intelligatur? Quem nos enim dicimus lapidem hyacinthum, is rutilat instar ignis, et cocci colorem refert, minii nativi, aut sanguinis admodum biliosi instar; est etiam qui rubore croci flavescit, alius, qui succini flavi colorem ostendit; alius, qui fulvum et caeruleum mixtum habere dicitur. Sed veterum *hyacinthus* lapis fuit colore violaceo et caeruleo. Plinius, *Histor. Nat.* Lib. XXXVII. (al. 9.) *Multum ab ea* (ab Amethysto) *distat hyacinthus, tamen e vicino descendens. Differentia haec, quod ille emicans in amethysto fulgor violaceus, dilutus est in hyacintho. Primo quoque adspectu gratus, evanescit, antequam satiet, adeoque non implet oculos, ut paene non adtingat, marcescens celerius nominis sui flore.* Isidorus in *Originibus*, Lib. XVI. Cap. 9. *Hyacinthus ex nominis sui flore vocatur. Hic in Aethiopia invenitur, caeruleum colorem habens.* Coeli color ei adscribitur. Hieronymus in *Commentario* ad Ezech. I, 16. *Aquila hyacinthum posuit, qui lapis coeli habet similitudinem.* Ambrosius in Apocalyps. XXI, 20. *Hyacinthus, cujus species hyacinthino colori nomen imposuit, pretiosissimus est, coeli sereni colorem habens, sicut sapphirus.* Haec confirmantur testimoniis Josephi, Philonis, et Judaeorum magistrorum. Duo enim priores, quatuor colores, hyacinthinum, purpureum, coccinum et byssinum in tabernaculo et in sacro vestitu ad quatuor elementa referentes, hyacinthum dicunt *aëra*, i. e. coelum serenum significare. Josephus, *Antiqq.* L. III. C. 8. §. 1. Τὸν δὲ ἀέρα βούλεται δηλοῦν ὁ ὑάκινθος. Philo in Lib. III. *de vita Mosis*, p. 148. T. II. ed. Mangey. ubi de tunica exteriori Pontif. Max. quae infra XXXIX, 22. כְּלִיל תְּכֵלֶת *tota hyacinthina*, dicitur, οὗτος ὁ χιτὼν σύμπας ἐστιν ὑακίνθινος, ἀέρος ἐκμαγεῖον. Hos sequuntur Origenes, Gregorius Nyssenus, Ambrosius, Theodoretus, alii. Abarbenel ad h. l.: תְּכֵלֶת *est sericum infectum colore, qui mari similis est.* Kimchius inter-

pretatur *Ultramarinum* et *Azur*, quae eximie sunt caerulea. Recte igitur Arabs uterque usus est h. l. Persico أَسْمَانِجُون *coelestis color* (*himmelblau*). Observandum autem est, hunc colorem dici similem coelo sereno, ad indicandum, non fuisse colorem remissum sive dilutum (*hellblau*), sed intensissimum, exsaturatum et nigricantem (*dunkelblau*); nam quo magis coelum est serenum, eo intensior est ipsius color, ut quasi in nigricantem abyssum introspiciamus. Sane tale fuisse תְּכֵלֶת colligi potest ex Maimonide, *Hilch. Zizith.* Cap. II., ubi quaeritur, si quis habeat pallium totum hyacinthinum, ex quo colore fimbriae fieri debeant? respondetur, nigrum colorem adhibendum non esse, quia nigrum videatur esse illud ipsum תְּכֵלֶת. J. D. Michaelis tam in Notis ad versionem hujus libri vernaculam, quam in *Supplemm.* p. 236., colorem illum desumtum existimat e pisce quodam, *sepia loligo* (*Blackfisch*, *Dintenfisch*) dicto, qui succum coeruleo-nigricantem edit. Plinius *Hist. Nat.* Lib. IX. Cap. 45. *Sepiarum generis mares varii et nigriores, constantiaeque majoris. Percussae tridente feminae auxiliantur, at femina icto mare fugit. Ambo autem, ubi sensere se apprehendi, effuso atramento quod pro sanguine his est, infuscata aqua absconduntur.* Eric. Pontoppidan in *Versuch einer natürlichen Historie von Norwegen*, P. II. p. 334. seqq. §. 8. piscem istum accurate describens, dicit, succum ejus instar atramenti ad scribendum adhiberi posse, urere in cute sicuti ignis, noxiorem esse futurum oculis; unicum ejus usum adhuc notum hunc esse, ut esca pro piscibus in eo immergatur, quem ad usum inservire posse ipsum etiam piscem. Swammerdam *Bibel der Natur*, p. 346. piscem illum vocat *felem marinam Hispanicam* (*spanische Seekatze*), et testatur ex periculo a se ipso facto, ejus succum siccatum colorem eximie nigrum esse, recentem vero succum colorem adeo fortem inducere, ut nunquam evanescat, putatque Indorum atramentum ex hoc succo factum esse.

Verum sententiae a Michaele propositae hoc potissimum obstat, quod nullo, neque veteri neque recentiori testimonio constat, fuisse piscis illius succum unquam ad tingendum adhibitum. Hebraei colorem תְּכֵלֶת tradunt e concha quadam, חִלָּזוֹן sive חַלְּזוֹן dicta, sumtum fuisse. Illo nomine appellari cochleam purpurariam, pluribus ostendit Bochartus *Hieroz.* P. II. L. V. Cap. 9. T. III. p. 656. edit. Lips. Maimonides, *Hilch. Zizith.* Cap. 2. Sect. 2. describens rationem tingendi fimbrias in vestitu sacro, qui, ut ipse praecipit Moses, colore תְּכֵלֶת esse debebat: *His peractis adferunt sanguinem Chilzon, qui est piscis colore similis* תכלת, *est autem sanguis ejus ater instar atramenti, et reperitur in mari salso* (intelligit fortasse mare mediterraneum, quia id, ut omnia maria, salsum est; idem enim scriptor si de mari mortuo loquitur, id vocat ים של סדום *mare Sodomiticum*, nusquam *salsum*). *Sanguine in cortinam effuso, cum variis pigmentis, cimolia aliisque rebus pro more infecto, satisque elixato, lanam in eum immergunt, donec fiat color firmamenti, et hic est* תכלת. Pluribus de hac re egerunt Bochartus l. l. T. III. p. 665. seqq. edit. Lips., Braunius *de Vestitu Sacerdot. Hebraeor.* P. I. Cap. 13. p. 187—200. et A. T. Hartmann in libro quem inscripsit: *die Hebräerin am Putztische* P. III. p. 128. seqq. — אַרְגָּמָן esse *purpuram*, nulla est dubitatio. Vertunt ita veteres omnes. Consentiunt Philo, Josephus et Rabbini. Quamquam varia fuerunt genera purpurarum, *violacea*, *caerulea* et *rubra*, tamen plerumque haec posterior intelligitur, si de purpura sermo est. Est vero succus sive sanguis muricis (*Purpurschnecke*), cochleae cujusdam in mari mediterraneo, et praecipue in littore Phoeniciae frequentis. Plinius *Hist. Nat.* Lib. IX. Cap. 60. *Purpurae florem illum tingendis expetitum vestibus, in mediis habent faucibus. Liquoris hic minimi est in candida vena, unde pretiosus ille bibitur, nigrantis rosae colore sublucens. Reliquum corpus sterile.* Etiamnum has conchas circa Tyrum reperiri testatur Shaw *Iti-*

nerar. p. 410. vers. germ. Succus ille nigricantis rosae instar, rubore austero, saturo, et simul grato lumine micantem colorem habuit. Ita quidem purpuram Tyriam genuinam describit PLINIUS *Hist. Nat.* Lib. IX. Cap. 62. *Laus ei summa, color Sanguinis concreti, nigricanti adspectu, idemque suspectu refulgens, unde et Homero purpureus dicitur sanguis.* Plura vid. apud Bochartum l. l. p. 678. seqq. תּוֹלַעַת שָׁנִי *Vermis cocci*, seu proprie, *splendoris* (collato Arabico سَنِيَ *splenduit*); cf. not. nostr. ad Bochartum l. l. p. 527. Crescit vermis ille in planta quadam, artis herbariae peritis *ilex Aquifolium, ilex aculeata cocci glandifera, ilex coccigera* dicta (*Stechpalme*). Est genus quercus, sed non exsurgit supra duos cubitos, ita ut frutex vocari possit, habet folia parva, aculeata, utrobique laevia; fert flores nucamentis similes, glandes haud parvos. DIOSCORIDES *Mater. Medic.* Lib. IV. Cap. 48. Κόκκος βαφικὴ θάμνος ἐστὶ μικρὸς φρυγανώδης, ᾧ πρόσκεινται οἱ κόκκοι ὡς φακοὶ, οἵ τινες ἐκλεγόμενοι συντίθενται. ἀρίστη δὲ ἐστιν ἡ Γαλατικὴ, καὶ ἡ Ἀρμενιακὴ, ἔπειτα ἡ ἐν Ἀσίᾳ καὶ ἡ Κιλίκιος, ἐσχάτη δὲ πάσων ἡ ἐν Ἱσπανίᾳ. *Coccus, quo tingitur, frutex est parvus ex cremiorum genere, cui grana ceu lentes adhaerent, quae quidem exempta decerptaque reponuntur. Optimum gignitur in Galatia et Armenia, denique in Asia et Cilicia: omnium postremum quod in Hispania provenit.* Et mox: Γίνεται δὲ ἡ ἐν Κιλικίᾳ ἐν ταῖς δρύσιν ὁμοίως κοχλίᾳ μικρῷ, ἣν αἱ τῇδε γυναῖκες τῷ στόματι ἀνελέγουσαι κόκκον καλοῦσιν. *Nascitur in Cilicia in quercubus, exilis cochleae similitudine quod illius regionis feminae coccum vocant.* PAUSANIAS in *Phocicis:* Τὴν δὲ θάμνον ταύτην Ἴωνες μὲν καὶ τὸ ἄλλο Ἑλληνικὸν κόκκον, Γαλάται δὲ οἱ ὑπὲρ Φρυγίας φωνῇ τῇ ἐπιχωρίῳ σφισὶν ὀνομάζουσιν ὗς· ἔστι δὲ αὕτη μέγεθος μὲν ἡ κόκκος κατὰ τὸν ῥάμνον καλούμενον, φύλλα δὲ μελάντερα μὲν καὶ μαλακώτερα ἢ ἡ σχοῖνος. τὰ μέντοι ἄλλα ἐοικότα ἔχει τῇ σχοίνῳ. ὁ δὲ αὐτῆς καρπὸς ὅμοιος τῷ καρπῷ τῆς στρύχνου, μέγεθος ὀρόβου. *Fruticem hunc Jones et reliqui Graeci*

coccum, Galli, qui super Phrygiam sunt, patria voce Hys (hodie Franco-Galli *houx*) *vocant. Crescit ad magnitudinem rhamni, folio nigriore et molliore quam lentisci, in reliquis lentisco similis, ejus fructus solani fructui similis, erui magnitudine.* Coccus autem est fructus rotundus instar lentis aut exigui pisi, qui crescit circa illum fruticem; aut potius excrescentia quaedam est quam verus fructus: nullum enim habet florem, ut reliqui arborum fructus, nullum pediculum, nec ejusmodi alias partes, sed ipsis ramis arctissime adhaeret, qua parte exiguum habet foramen. In hac excrescentia est vermis quidam, primo colorem album, deinde cineritium habens, ex quo, nisi morte praeveniatur, volucre fit culici simile. Arabes hoc animal قرمز *Kermes* vocant. Sariph, Arabicus de plantis scriptor, apud Bochartum l. l. p. 528.: *Alkermes, nomen animalis incidentis super ilicem, quae est species quercus mediocris.* Alii in Abenbitare: *Alkermes est animal, quod in spinosa planta generatur, et in arbusto, ex quo sulphurata fiunt ad ignem accendendum mediae magnitudinis inter herbam et fruticem, ramis multis sed tenuibus. Hoc autem animal instar lentis est initio, valde parvum, sed augere non desinit, donec ciceris magnitudinem assequatur.* Pausanias l. c.: Γίνεται δὲ τοι ἐν τῷ καρπῷ τῆς κόκκου βραχὺ ζῶον. τοῦτο εἰ ἀφίκοιτο, ἐς τὸν ἀέρα πεπανθέντος τοῦ καρποῦ, πέτεται αὐτίκα, καὶ ἐοικὸς κώνωπι φαίνοιτο ἄν. νῦν δὲ πρότερον πρινὴ τὸ ζῶον κινηθῆναι. συλλέγουσι τῆς κόκκου τὸν καρπόν. καὶ ἔστι ἐρίοις ἡ βαφὴ, τὸ αἷμα τοῦ ζώου. *Gignitur in cocci fructu pusillum animal; id si maturo fructu in aerem exsilierit, statim volucre fit, culici simile. Sed antequam concipiatur animal, cocci fructum legunt. Adhibetur autem sanguis animalculi ad tingendam lanam.* Color autem, qui ex hoc infecto parari solebat, erat rubore florido et acuto lumine splendens, instar micantis rosae. Rosae enim splendorem et gratum admodum nitorem cocco adscribit Plinius *Hist. Nat.* Lib. XXI. Cap. 22. Igneus color dicitur ab aliis, quod instar candentis

ferri aut ardentissimi ignis rubeat ac splendeat. Apud nos hic color dicitur *carmosin*, Gall. *carmoisy*. Ceterum cavendum est, ne hic color misceatur cum eo, quem nos *Scharlach* vocamus. Hic enim provenit ex *cocenilla*, scarabaeo quodam nigricante, qui colligitur ex *opuntia*, genere ficus, in Persia et India Occidentali frequenti. De hoc colore apud veteres nullum extat vestigium, quum vel apud nos ex eo demum tempore, quo America detecta est, color ille innotuerit. שֵׁשׁ esse *byssum*, seu *Aegyptiacum gossypium* vidimus ad Genes. XLI, 42. Hoc loco iis quae illic diximus nonnulla addere lubet. Prosper Alpinus in libro *de plantis Aegypti*, p. 28. b. de Gossypio arboreo loquens, dicit: *In Arabia ex hac xylini lanugine telas illas tenuissimas, quas Sessa illi appellant, atque multis byssum antiquorum esse persuasum est, parant, quae utique ob pulchritudinem ab omnibus commendantur. Sessa* autem est Arabicum شَاش, quod ex alia pronunciatione Niebuhr in *Descript. Arabic.* p. 62. scribit *Sasch*, et vertit *feines Nesseltuch*. شَاش enim proprie est *tenuis*, *fein*. Sicuti vero Arabicum شمس, *sol*, idem est quod Hebraicum שֶׁמֶשׁ, ita etiam Arabicum شَاش et Hebraicum שֵׁשׁ una eademque est vox. Convenit Syriacum ܫܫܐ, quod Castellus in Heptaglotto p. 366. interpretatur *genus gossypii*. Bene h. l. LXX. *βύσσον κεκλωσμένην*. Gossypium in Arabia nasci, apparet ex Forskalii *Flora Aegyptiaco-Arabica*, p. 125. — עִזִּים proprie *caprae*, i. e. caprarum pili. LXX. *τρίχας αἰγείας*. Ita saepius caprae pro earum pilis ponuntur, ut Exod. XXVI, 27. XXXV, 26. Cant. IV, 1. Ex pilis autem caprinis nebantur aulaea, quibus tegebatur tabernaculum, vid. infra ad Cap. XXVI, 7. notanda.

5. עֹרֹת אֵילִם מְאָדָּמִים *Pelles arietum rubrae;* ad verbum: pelles arietum rubrorum. Adjectivum, quod ad primum substantivum pertinet, ad secundum refertur, ut saepius, e. c. 1 Sam. II, 4. קֶשֶׁת גִּבֹּרִים חַתִּים *Arcus fortium fractorum;* h. e. arcus fractus vid. et Act. V, 20. Bene LXX. *δέρματα κριῶν ἠρυθροδανωμένα.* Ceterum nos *pelles rubricatas* uno verbo vocamus *Saffian.* Conficiuntur illae etiamnum frequentes et pulchrae in Turcia Asiatica et Maroccana Africae provincia, unde Francogalli eas vocant *maroquin rouge.* — תְּחָשִׁים varie exponitur. *Colorem* intelligunt Bochartus in *Hieroz.* P. I. Lib. III. Cap. 30. (Tom. II. p. 387. seqq. edit. Lips.) et Bynaeus *de calceis Hebraeorum,* Lib. I. c. 3., sequuti Samaritanum interpretem, qui vertit *nigras,* Graecos Alexandrinos (*δέρματα ὑακίνθινα*), Josephum (*Antiqq.* Lib. III. c. 6. §. 1. *τὰς,* scil. *δορὰς, ὑακίνθῳ βεβαμμένας*). Aquilam et Symmachum (*ἰάνθινα*), Syrum (ܗܣܓܝܢܘܢ, *hysginum*), Chaldaeum (סַסְגּוֹנָא). Alii nomine תַּחַשׁ animal quoddam intellexerunt. Ac nonnulli quidem putarunt, תַּחַשׁ esse *taxum.* Ita Lutherus in versione germanica et plures superioris aetatis interpretes. Praeterquam autem, ut recte monet Sebald Rau (seu potius S. H. Mangei) in *Commentat. de iis, quae ex Arabia in usum Tabernaculi fuerunt petita* (Traj. ad Rhen. 1753., repet. cura J. M. Schroeckh Lips. 1755.), *Cap. II.,* quod soli soni similitudini sententia illa originem debet; vox *taxus* de animali sumta est vox novitia, ejus vero in pelliceis rarus aut nullus paene est usus. Nec invenitur animal illud in regionibus Orientalibus. Nil denique in ejus pellibus est, unde tantopere commendentur Ezech. XVI, 10. Eodem fere soni argumento moti, nonnulli cogitarunt de animali quodam ex luporum genere, Graecis dicto *Θῶς,* Persis Arabibusque شغل *Schagal,* quod Drusio jam in mentem venit; in quam etiam cogitationem inciderunt Gesnerus et Habenbergius in *Museo Bremensi,* Vol. II. p. 312. Sed praeter soni vicinitatem plane nil pro hac sen-

tentia afferri potest. Theod. Hasaeus in *Dissertatt. philologg. Sylloge* Diss. IX. §. 17. תַּחַשׁ nomen Hebraicum *Trichechi Manati* Linn. opinatus est, quod animal aquatile aliis *vacca marina*, aliis *homo marinus* sonat, Gallis *Lamantin*, Hispanis *Donna*, quod imitatus Michaelis in versione vernacula posuit *Meerfräulein*. Est animal 8—17 pedes longitudine, 6—7 latitudine, 600—800 libras pondere aequans. Caput habet bovinum duasque mammas pectorales. Pedes posteriores coadunati in pinnam. Cutis ex atro cinerea, ea duritie, ut a scutis ex ea praeparatis sagittae, globuli sclopetarii, gladiique ictus resiliant; soleaeque ex illa confectae per plures annos durent. Haec de illo animali, quod in sinu Arabico vidit, retulit Monconys in *Itiner.* p. 26. Nec ignotum est historiae naturalis scriptoribus Arabum, qui *hominis aquatici* (انسان الماء) nomine id appellant. Descriptionem ex Cazuinio dedit Bochartus in *Hieroz.* P. II. L. VI. Cap. 15. T. III. p. 863. ed. Lips. Hoc animal idem esse cum Hebraeorum תַּחַשׁ opinatus quoque est Büsching in Praefat. ad *Epitomen Physicae sacrae Scheuchzerianae* a Donato confectam. Sed huic sententiae obstat primo, quod earum linguarum, quae cum Hebraea sunt cognatae, nulla Trichechum tali nomine appellat, quod cum Hebraico תַּחַשׁ conveniat. Deinde ad tabernaculi tegumentum (cf. infra XXVI, 14.) trichechi cutem potuisse adhiberi, vix est credibile, quum ob duritiem et crassitudinem animalis hujus pellis nec satis possit flecti et extendi, nec tentorium ejus pondus possit sustinere. Cf. Oedmanni *Vermischte Sammlungen* Fasc. III. Cap. 2. p. 33. Alii Hebraeum תַּחַשׁ *phocam vitulinam* Linn. (*den Seehund*) significare putant, auctore Ravio in Dissertat. supra laudata. Pellibus phocarum veteres sua texisse tabernacula, ut a fulminum radiis tuta praestarentur, tradit Plinius *Hist. Nat.* L. II. sect. 56. Quae opinio Augustum Caes. inducebat, ut se contra fulminum ictus tali ubique circum lata pelle muniret, referente Suetonio in *Octav. Aug.*

Cap. 90. Illa a Ravio proposita sententia probavit se et J. E. Fabro in *Archaeol. Hebraeor.* p. 115. Neque nos eam nostram facere dubitaremus, modo solitis argumentis demonstrari possit, תַּחַשׁ esse *phocae* nomen. Quod enim Ravius dixit, Arabum نَحَسٌ, sive, ut alii scribunt, نُحَسٌ esse *delphinum*, eumque saepe confundi cum phoca, nullo probavit exemplo, sed conjectavit duntaxat. Quae quum ita sint, tutius fuerit, in veterum auctoritate acquiescere, et תחש pro coloris nomine habere cum Bocharto et Bynaeo, locis supra laudatis. Bynaeus תַּחַשׁ eundem colorem putat, quem לַכָּא vocant Talmudici, quod vocabulum Jarchi exposuit, *colorem corii rubrum, quem vocant* סרלקא *sarlaca.* Vix dubium, Talmudicum לַכָּא idem esse quod Arabicum لَكٌّ *lacryma plantae, qua tinguntur coria caprina,* unde مَلْكُوءٌ *coria lacca tincta.* Cf. A. Th. Hartmann *die Hebräerin am Putztische* P. III. p. 230. — Haud minor, quam de תַּחַשׁ, interpretum dissensus, est de עֲצֵי שִׁטִּים, quae hoc Versu loco postremo commemorantur. LXX. vertunt ξύλα ἄσηπτα, *ligna imputribilia.* Secutus eos est Josephus l. c. ξύλα τῆς καλλίστης ὕλης, καὶ μηδὲν ὑπὸ σήψεως παθεῖν δυνάμενα. Sed ex hac interpretatione non intelligitur, quasnam arbores vox שִׁטִּים significet. Ceteri veteres interpretes retinuerunt nomen hebraicum. Hebraei, quos multi secuti sunt Christiani, intelligunt *cedrum*, vel ejus arboris speciem quandam. Sed praeterquam quod nulla appareat inter utrasque denominationes convenientiae species, manifeste etiam distinguuntur cedri ab arboribus שִׁטִּים Jes. XLI, 19. Meliora autem docet et viam ad veram sententiam monstrat Hieronymus in Commentario ad hunc Jesaiae locum. *De Setta tantum*, inquit, *Hebraica edisseramus. Est autem genus arboris nascentis in eremo, spinae albae habens similitudinem, unde omnia*

lignea arcae et tabernaculi facta sunt instrumenta, qui appellantur Settim; quod lignum imputribile et levissimum omnium lignorum, tam in fortitudine, quam in nitore, soliditatem superat et pulcritudinem. Quod confirmatur lingua Arabica, in qua haec arbor vocatur سَنْط *Sant*, cum media radicali *Nun*, quae in Hebraea voce pro more, cum sequenti consonante, quae duplicatur coalescit, quemadmodum pro حِنْطَة, *triticum*, Hebraei dicunt חִטָּה; similiter pro Arabico بِنْت, Hebraeis est בַּת *filia*. Illud vero Arabicum nomen ortu esse Aegyptiacum, ostendit P. E. Jablonskius in *Opusec.* P. I. p. 26 Est illud *Schont*, qua voce appellantur *spinae* in Coptica librorum sacrorum versione. Jam vero *acaciam* esse arborem spinosam, apparet ex hac ejus descriptione, quam dedit Prosper Alpinus *de plantis Aegyptior.* Cap. IV p. 4. seqq. *Acacia, quam* Sant *Aegyptii appellant, Aegypti locis a mare remotis nascitur: hujusque arbores copiosissimae in montibus Sinai, pene rubrum mare positis proveniunt. Crescuntque ad mori magnitudinem ramosque sursum latius expandentes, quod etiam Dioscorides admonuit, dicens, arborem non in rectum se extollere. Caudex quanta est, pruni magnitudo cernitur, corticemque habet nigrum, asperum, multis acutissimis spinis munitum. — Folia oblonga, parva, minutissime incisa habet, et flores parvos, pallidos subflavos. Ex floribus siliquae lupinorum aemulae proferuntur, ipsis veruntamen minores, in primis virides, mox nigrae apparent.* Matthiolus ex Theophrasto acaciam describit: *Spina ex eo dicitur, quod tota arbor spinis horret, excepto caudice. Magnitudine excellit materies quippe duodenorum cubitorum tectis idonea caeditur. Ejus duo sunt genera: alia enim candida, alia nigra est: illa facile putrescit, haec incorrupta manet ob id ad navium costas ventrisque compagines ea utu*

tur. Fructum fert in siliqua leguminum modo, quo incolae coria perficiunt vice gallae. Flos adspectu jucunda, ut et corallae ex eo fierent, et utilis ad medicinam. Manat et gummi tum ex percussa, cum sine plaga sponte. Veslingius in Alpini locum citatum, *testatur, se non raro deprehendisse caudicem ampliorem, quam ut brachio eum amplecti potuerit.* Hujus igitur arboris lignum leve quidem, sed firmum et durabile, aptissimum certe fuit ad exstruendum portatile sacrarium, quod toties ex loco in locum transferri debebat. Accedit, quod arbores illae in iis tractibus, in quibus Israelitae tabernaculum condituri degebant, frequentes nascuntur, et solae fere sunt omnium illic arborum tectis idoneae. Bellonius *Observatt.* Lib. II. Cap. 56. testatur, *per sterilem Arabiae solitudinem nullas se arbores reperisse praeter acacias.* Petrus Vallensis *Itiner.* P. I. p. 114. scribit, *in illa via, qua ex Aegypto ad desertum Sinai itur, regionem esse infrugiferam, sed tamen in vallibus quibusdam arbores illas, ex quibus Gummi Arabicum effluit* (spinas nostra puta) *inveniri.* Conf. Pocockii *Descript. Orient.* P. I. p. 64. 107. 245. vers. germ. Hasselquist *Itinerar.* p. 514. Pluribus de hac arbore egerunt Celsius *Hierobotan.* P. I. p. 499. seqq. Manger in *Commentatione* laudata, Cap. 1. et J. E. Faber in *Archaeologia Hebraeor.* p. 367. Cf. et *das alte und neue Morgenl.* P. II. p. 95. seqq. De oleis et unguentis hic memoratis vid. plura infra XXVII, 20. XXX, 22. seqq.

7. De lapide שֹׁהַם erudite disputarunt Jo. Braun in opere de *Vestitu sacerdott. Hebraeor.* L. II. Cap. 18. p. 575. seqq. edit. sec. et J. H. Pareau in *Animadverss. in Job. Cap. XXVIII.* ad calcem *Commentat. de immortalitatis et vitae futurae notitiis* etc. p. 311., et satis probabile fecerunt, denotari nomine illo *onychem*, aut *sardonychem*, ita dictum vel a *striis* (collato Arabico مسهم *striata vestis*), quae ipsi sunt, vel a *pallore*, quo unguem humanum refert, collato Arabico سهم *pal-*

luit. Ob eam similitudinem et nomen Graecum ὄνυξ accepit, quod ipsum nomen Graecus Alexandrinus interpres Job. XXVIII, 16. pro שֹׁהַם posuit. *Sudines*, inquit Plinius *Hist. Nat.* Lib. XXXVII. Cap. 6. *dicit in ista gemma esse candorem unguis humani similitudine. Zenothemis Indicam Onychem plures habere varietates, igneam, nigram, carneam, cingentibus candidis venis.* Tunc lapis ille vocatur *Sardonyx*, observante Lessero in *Lithotheologia*, p. 840. seqq. Hinc etiam factum esse videtur, ut Josephus, Hieronymus, Vulgatus *Sardonyx* verterint. Pergit Plinius: *Veram autem onychem plurimas variasque cum lacteis zonis habere venas, omnium in transitu colore inenarrabili, et in unum redeunte concentum, suavitate grata.* אַבְנֵי מִלֻּאִים *Lapides impletionum*, sive *insitionum*, i. e. insitii, quia implebant eae gemmae palas, quibus insertae erant. De אֵפֹד et חֹשֶׁן vid. infra ad XXVIII, 6. 15.

8. מִקְדָּשׁ *Locus Deo sacer*, hic intelligitur tabernaculum. Verba וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹכָם sunt per parenthesin inserta, nam verba, quae praecedunt, וְעָשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ, cohaerent cum primis Versus proximi verbis, hoc sensu: *facient mihi Sanctuarium, prout omnia tibi ostendero.* Verba vero interjecta, וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹכָם *habitabo enim inter eos*, hoc sibi volunt: singulari quadam ratione inter eos versari volo. Qua in re sistitur Deus Israelitarum ingenio sese accommodans; illi enim Aegyptiis ritibus adsueti sine Deo se vivere existimassent, nisi locum habuissent, in quo Deum crederent esse praesentiorem. Aegyptios illis temporibus jam templa habuisse, non est in dubio, quum inter populos antiquos primi fuerint, qui Diis suis habitationes sive templa exstruerent, ut testantur Herodotus in Euterpe, Cap. IV. Lucianus in libro *de Dea Syria*, Eusebius in *Praeparat. Evangel.* L. IX. Cap. 27. ex Artapano. Tabernaculum vero et pertinuit ad theocraticam regiminis formam, a Mose introductam. Quum enim Deus Israelitarum *rex* esset, voluit

etiam proprium sibi habitaculum constitui, atque in eo, pro istorum temporum oeconomia omnia ad pompam magnificentiamque regiam comparata esse. Populo autem, Nomadum vitam agenti, cui, uti loquitur Silius *de bello Pun.* III, 290.,

— — *migrare per arva*

Mos, atque errantes circum vectare penates,

sacrarium conveniebat vix aliud, nisi tabernaculum, quod facili negotio de loco in locum migrare potuit. Ejusmodi ambulatoria sacraria hodienum habent Mogoli et Calmucci, qui Asiae septentrionalis deserta cum suis pecudibus pererrant; vid. *das alte und neue Morgenl.* P. II. No. 269. p. 108. De tabernaculo, Jovae palatio simul et templo, ejusque dispositione egregie disseruit Hess in *der Geschichte Moses*, P. I. p. 265. et 335. seqq., cf. et Jerusalem *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion*, P. II. Commentat. 4. Sect. 5. p. 565. Spencer de *Legib. Mos. Rit.* L. III. Dissertatt. VI. et Bern. Lamy de *tabernaculo foederis etc.* L. III. Cap. 2. p. 314. seqq.

9 כְּכֹל אֲשֶׁר אֲנִי מַרְאֶה אוֹתְךָ *Secundum omne quod ego videre faciens te*, i. e. quod tibi ostendam. תַּבְנִית est *exemplar*, *πρωτότυπον* (*ein Modell*). LXX. *τὸ παράδειγμα*. Quod post וְעָשׂוּ לִי, Versus 8. initio, a quo et quae hoc Versu habentur, pendent, ejusdem in fine repetitur וְכֵן תַּעֲשׂוּ *ita igitur facietis*, eo Jarchi innui putat, facienda esse omnibus posteris aetatibus tabernaculi vasa ad istud exemplar, si perierit unum ex illis. Argutiae. Repetitio est, qualis in praeceptis diligenter inculcandis et alias reperitur, e. c. infra XXXIX, 32. Num. I, 54.

2) *Describitur Arca foederis, Vs. 11—22.*

10. וְעָשׂוּ אֲרוֹן *Facient arcam*, cujus usus postea declaratur. Sicuti litterae, foederis alicujus fidem testantes, in cistis servari solent, ita in arca foederis, quam dicunt, tabulae legis, tanquam litterae foedus Dei cum

Israelitis testantes, Hebraeorum religionis monimenta sanctissima, repositae erant. Simul haec arca symbolum visibile praesentiae divinae esse debebat, valde necessarium illi populo, qui solis fere sensibus ducebatur, et omnia iis metiebatur. Praecipue digna sunt legi ea, quae de hac re monuit JERUSALEM l. c. p. 563. seqq. Notatu dignum est, etiam in aliarum veterum gentium sacris arcas inveniri. Erat apud Aegyptios arca Osiridi sacra, de qua PLUTARCHUS de *Iside et Osiride*, p. 366. *Τὴν ἱερὰν κίστην οἱ στολίσται καὶ οἱ ἱερεῖς ἐκφέρουσιν ἔχουσαν κιβώτιον, εἰς ὃ κοτίμου λαβόντες ὕδατος ἐγχέουσι. Sacram cistam proferunt stolistae et sacerdotes, quae continet arculam, in quam sumtam aquam potabilem infundunt.* Similiter APULEJUS *de Asino aureo* Lib. XI. in descriptione pompae Isidis: *Ferebatur ab alio cista, secretorum capax, penitus celans operta magnifica.* Hujusmodi cistas etiam in sacris Phoenicum, Trojanorum, Graecorum usitatas fuisse, multis testimoniis probat SPENCERUS libri laudati L. III. Dissert. V. Cf. *das alte und neue Morgenl.* P. II. No. 265. p. 97. seqq. אַמָּתַיִם וָחֵצִי אָרְכּוֹ וגו' *Duos cubitos cum dimidio longitudo ejus* rel. MICHAELIS in notis ad h. l. et in *Jur. Mosaic.* P. IV. §. 226. 227. hac accurata determinatione mensurarum in aedificando tabernaculo Mosem cavisse existimat, ne eae in vita communi adulterarentur. Si enim tabernaculum et vasa sacra ad mensuras praescriptas adcurate confecta erant, semper exemplum habebant, ad quod mensurae in vita communi usitatae accommodari et examinari possent.

11. זֵר זָהָב LXX. reddunt *κυμάτια χρυσᾶ στρεπτὰ*, *cymatia aurea tortilia.* Quam interpretationem AUGUSTINUS in *Quaest.* C. IV. ita illustrat: *Cymatia dixit quae in quadratura exstant per quatuor partes, sicut mensae quadrae fieri solent. Nec quod ait versatilia* [ita vetus Latinus interpres vertit *στρεπτά*] *mobilia debemus accipere. Fixa sunt enim, sicut dixi mensas habere solitas, sed versatilia dixit tortilia, quae Graece*

vocantur στρεπτὰ, *vel canalibus, sicut sunt columnae tortiles, vel implicatis duobus virgulis in modum vestis, sicut etiam torques fieri solent.* Κυμάτιον proprie *parvam undam* denotat. Sed in columnis eo nomine vocatur suprema pars epistylii sive capitelli (vid. Vitruv. L. III. Cap. 3.); item Hesychius κυμάτια interpretatur τὰς ὑπεροχὰς *prominentias*, et τὰ χεῖλη *labia.* Voluit igitur Graecus interpres hoc loco haud dubie oram, seu coronamentum prominens significare, ita dictum quod sinuoso flexu undas fluctuantes referret. Hieronymus *coronam* interpretatur; nam supremam arcae oram circum quaque coronae ad modum cingebat. Unde et Hierosolymitanus interpres et Syrus כְּלִיל στέφανον *coronam,* verterunt. Onkelos et Jonathan posuerunt דֵּיר, quod nonnulli putant ex Hebraeo זֵר factum, Zain, pro more, in Daleth versa. Sed possit *circulum, cincturam* denotare, a radicis דור *circumeundi* notione. Hebraici זֵר etymon etsi obscurius sit, tamen res ipsa suadet, indicari illo limbum arcae labiis ita circumductum, ut simul emineret superne, et impositi operculi crassitudinem cingeret.

12. וְיָצַקְתָּ *Et fundes,* quod et Onkelosi וְתַתִּיךְ exprimit. Sed LXX. ἐλάσεις, ab ἐλαύνω *duco,* ductile opus facio. לוֹ *Ei,* arcae. פַּעֲמֹתָיו, quibus annuli aurei apponendi erant, Onkelos reddit זָוְיָתֵהּ *angulos,* quales et LXX. videntur intellexisse, qui verterunt ἐπὶ τὰ τέσσαρα κλίτη, *super quatuor latera.* Jarchi Onkeloso adstipulatur, et ad Vs. 10. ait, arcam pedibus caruisse. At Aben-Esra ait, se nusquam פַּעַם pro *angulo* positum reperisse, sed denotare id nomen ubique *pedem* vel *gressum,* ac propterea פַּעֲמֹתָיו *pedes ejus* scil. arcae interpretandum esse; vile scilicet et contemtibile fuisset, si arcae fundus terram tangeret. Annulorum, pedibus applicatorum usus hic erat, ut iis insererentur vectes, quibus humeris sacerdotum impositis arca portaretur, vid. Vs. 14.

13. בַדִּים *vectes.* LXX. bene reddunt ἀναφορεῖς *gestatoria.*

15. לֹא יָסֻרוּ מִמֶּנּוּ *Non recedent* vectes *ex ea*, arca. Huic praecepto refragari videtur, quod Num. IV, 6. vectes, cum castra moverentur, *poni* dicantur (וְשָׂמוּ בַדָּיו). Sed Aben-Esra ait his verbis vectes non esse annulis inditos dici, sed humeris Cahathitarum impositos, quo arcam portarent. Nescio tamen annon praeferenda sit sententia auctoris Commentarii *Chascuni* (חזקוני) dicti, in vectibus fuisse incisuras, quibus annuli firmiter inhaererent, ne arca alioquin huc illuc inter portandum ac deponendum inclinaret. Cum igitur hic dicantur vectes numquam amovendi, sensum esse, nunquam ex annulis eximi debere; at Num. IV, 6. per positionem vectium innui, annulos iis incisuris fuisse aptandos.

16. עֵדוּת est *constitutio, praeceptum*, a radice יָעַד *constituit*, collato Arabico وَعَدَ, *praedicere, locum et tempus rei constituere, ad aliquid vocare.* Intelliguntur hic tabulae legis.

17. כַּפֹּרֶת significare *tectum, operimentum, operculum*, a *tegendi, operiendi* significatu, quem verbum כָּפַר apud Hebraeos et Arabes obtinet, non est dubium. Sed quum idem verbum et *crimen expiare* denotet, item *placare, propitium reddere*, LXX. utramque nominis ἐτυμολογίαν conjunctim exprimentes, hic verterunt ἱλαστήριον ἐπίθεμα *propitiatorium operculum*, quod Deus illic se propitium et placatum populo suo ostenderet. Alias fere Ἱλαστήριον solum ponere solent.

18. Nomen כְּרֻבִים Aben-Esra dicit in genere significare צורות, *formas*, idque, uti videtur recte. Nam Syris ܟܪܰܒ est *aravit*. Primaria significatio vero videtur *incidit* esse, uti חָרַשׁ, חָרַת, حَرَثَ *aravit, sculpsit.* Quemadmodum vero idem verbum et *expressit, insculpsit, fabricatus est* denotat, ita et in verbo כָּרַב et inde derivatis eandem significationum seriem extitisse colligi

potest inde, quod ܟܪܘܒܐ non solum *aratorem* notat, verum, Bar Bah'ulo teste, apud Castellum in Lexico Heptaglotto, et ܦܪܘܨܘܦܐ ܕܨܠܡܐ, مصور بتماثيل, *formatorem imaginum.* Hinc verisimile, כְּרֻבִים speciatim ad figuras e certis animantium formis mixtas, symbolicas et hieroglyphicas, designandas translatas fuisse. Erant enim Cherubi animalia fictitia ex hominis, leonis, bovis et aquilae forma composita, uti eos describit Ezechiel I, 6. seqq. Traditio illa vetustissima a Mose Genes. III. servata Cherubos ante Paradisum tanquam ejus custodes a Deo collocatos narrabat. Hinc fiebant Cherubi imagines (symbola) rerum arcanarum et locorum, quae adire non licebat. Hebraeorum Cherubis tam forma quam significatione similes sunt Sphinges Aegyptiorum, dracones Graecorum, et gryphes Indorum atque gentium Asiae septentrionalium. Describuntur enim etiam haec tanquam animalia fictitia alata, ex variorum animalium formis composita, rerum vel locorum, quorum aditu interdictum erat, custodes; adscribitur eis saepe magna sapientia. Praecipue id valet de Sphingibus, animalibus vultum hominis, corpus leonis vel bovis, alas aquilae habentibus (Vid. Porphyrium *de abstinentia*, Lib. IV. c. 9. Tacitum, *Histor.* L. V. c. 5. Clementem Alexandrinum, *Strom.* L. IV.). Moses, hanc similitudinem inter Sphinges et Cherubos, quales eos gens sua cogitabat, deprehendens, illos imposuit arcae sacrae tanquam custodes sanctissimorum religionis Hebraeae monimentorum et veluti imagines sive symbola magnae sapientiae; ad exemplum Aegyptiorum, quorum in sacris aureae Deorum imagines, duo nempe canes, unus accipiter et Ibis una in cistis sacris supra descriptis circumferebantur. Vid. Clementis Alexandrini *Stromat.* Lib. V. p. 413. ed. Sylb. Plura de Cherubis diximus ad Ezech. I, 10. A Cherubis, quales Ezechiel describit, diversos fuisse Mosaicos, statuit Guil. Fr. Hufnagel in libro, cui titulum fecit: *der Chërubhim Anfang und Ende im Paradiese*

(Frcof. a M. 1821.). Atque eos quidem, quos arcae sacrae imponendos curavit Moses, Cherubos, formam habuisse conjicit serpentum sive draconum alatorum, corporibus multiplices sinuatis in orbes, capitibusque ad terram depressis (p. 77. seqq.). J. D. MICHAELIS sententiam, propositam in *Commentatt. Soc. Reg. Scientias. Gotting.* T. I. p. 157. seqq. et in Epimetro ad Lowthi Praelection. IX. p. 189. edit. Gotting., s. p. 493. ed. Lips., Cherubos esse equos tonantes Graecorum Latinorumque, Jouis currum trahentes, et Mosen illos tanquam symbola divinae potentiae super arcam collocasse, solide refutavit J. G. HERDER in libro *vom Geist der hebräischen Poesie*, P. I. p. 177—189. coll. P. II. p. 18. 19. מִקְשָׁה LXX. bene verterunt τορευτὰ *caelata*, torno dolata. Verbum Arabicum, quocum Hebraeum קָשָׁה convenit, in Lexico *Camus* P. IV. p. 1934. ed. Calcutt. ita exponitur: قَشَا الْعُودَ قَشَرَهُ وَخَرَطَهُ קָשָׁה *lignum i. e. decorticavit illud et torno dolavit.*

22. וְנוֹעַדְתִּי לְךָ שָׁם וְדִבַּרְתִּי אִתְּךָ *Ibi convehiam te, tecum collocuturus*, tibique mandata et responsa daturus, collato Arabico وَعَدَ in Conjug. III. *dicere, constituere locum vel tempus*, unde مَوْعِد, מוֹעֵד, *statutum tempus vel statutus locus.* Sic Nehem. VI, 2. וְנִוָּעֲדָה בַּכְּפִירִים *conveniamus in Cephirim.* Ita Syrus nostro loco servato verbo et harmonice ܐܶܬܘܰܥܰܕ, *locum tibi statuo, quo conveniamus.* Saadias: أَحْضُرُكَ *praesens tibi ero;* Arabs Erpenii: آتي لك *veniam ad te.* Samaritanus, אזדמן לך, *stato tempore et loco adero tibi, paratus ero tibi*, eodem sensu et Onkelos: אֶזְמַן מֵימְרִי לָךְ *parabo tibi verbum meum.* Aquila, Symmachus, Theodotion suo συντάξομαι *praecipiam tibi* sensum, non propriam Hebraici verbi vim, expresserunt. Verum LXX. qui καὶ γνωσθήσο-

μαι σοι et cognitus tibi ero reddiderunt, literis inversis וְנוֹדַעְתִּי לָךְ legisse, aut saltem eam lectionem in animo habuisse oportet.

3) *Mensa sacra*, *Vs.* 23—30.

23. שֻׁלְחָן est *mensa*, a שָׁלַח sic dicta, quod *extendatur* et *distentatur*, dum instruitur; quomodo et Homerus τανύειν τράπεζαν aliquoties dixit, veluti *Odyss.* A. 138. Hujus mensae usus describitur infra Vs. 30. Panes sacri in ea Deo veluti adponi debebant. Similes sacrae mensae et apud alias gentes antiquas fuerunt. Hoc ex ipsis locis nonnullis V. T. apparet, Jes. XXV, 11. Jerem. VII, 18. XLIV, 17. Auctor additamentorum ad Daniel. XIV. Josephus confert mensam Hebraeorum sacram cum mensis Delphicis. Ἐν δὲ τῷ ναῷ, inquit, *Antiqq.* L. III. C. 6. §. 6. τράπεζαν ἱδρύεται Δελφικαῖς παραπλησίαν. Hieronymus in Commentar. ad Jesaj. LXV, 11. *Est in cunctis urbibus et maxime in Aegypto et in Alexandria idololatriae vetus consuetudo, ut ultimo die anni et mensis eorum, qui extremus est, ponant mensam refertam varii generis epulis et poculum mulso mistum, vel praeteriti anni vel futuri fertilitatem auspicantes.* Mensae etiam erant in Graecorum et Romanorum fanis. Aristophanes *Plut.* Act. 3. Sect. 2. describit sacerdotem Aesculapii Τοὺς φθοῖς ἀφαρπάζοντα, καὶ τὰς ἰσχάδας Ἀπὸ τῆς τραπέζης τῆς ἱερᾶς, *rapientem liba et ficus ex mensa sacra.* Ad quem locum Scholiastes: Εἰσὶ γὰρ τράπεζαι ἐν τοῖς ἱεροῖς, ἐν αἷς τιθέασι τὰ ἐπιφερόμενα. Macrobius *Saturnal.* III, 11. *In fanis alia vasorum sunt et sacrae supellectilis, alia ornamentorum. Quae vasorum sunt, instrumenti instar habent, quibus sacrificia conficiuntur: quarum rerum principem locum obtinet mensa, in qua epulae, libationesque et stipes reponuntur.* De mensa Delphica Juvenalis *Satyr.* III, 203. *Urceoli sex Ornamentum abaci, nec non et parvulus infra Cantharus.* De sacra Hebraeorum mensa copiose egit Christ. Ludov.

Schlichter in libello singulari *de mensa facierum ejusque mysterio*, cum tab. aen. Halae, 1738. in quat.

25. טֶפַח est nomen mensurae naturalis et civilis, *quatuor digitorum*, quam Latini vocant *palmum*, Germani *eine Handbreit*. Quod apparet ex ipso codice Hebraeo; crassities enim maris aenei 1 Regg. VII, 26. 2 Paral. IV, 5. טֶפַח dicitur, eademque Jerem. LII, 21. *quatuor digitorum*, אַרְבַּע אֶצְבָּעוֹת. Hinc et Hieronymus nostro loco *quatuor digitos* vertit. J. D. Michaelis in *Supplemm.* p. 1019. palmum Hebraeis טֶפַח dictum existimat non, uti vulgo volunt, ab *expandendo*, quum palmus i. e. quatuor digiti alter alteri presse adjunctus, minime sint expansa manus; sed a significatione Arabici طَفَحَ *plenus fuit*, *plena* nempe *manus*, tota manus quatuor digitis constans. LXX. vertunt παλαιστῆ, quod ex usu linguae est *palmus*, et in Etymologico magno refertur ad πέλας *prope*, quod quatuor digiti proximi juncti palmum faciunt.

29. קְעָרוֹת sunt *lances* sive *vascula planiora*, *flache Schüsseln*, quibus panes sacri imponendi erant. Samaritanus habet צעין, quae vox *scutulas cibarias* significat. LXX. τρυβλία. Τρυβλίον autem est *lanx*, sive *catinus*, in quo cibi mensae imponebantur. Ita hanc vocem explicat Pollux Onomast. L. X. Cap. 23. — כַּפּוֹת sunt vascula concava, *acerrae*, thuri ferendo et adolendo aptae. LXX. θυίσκας, quod Scholiastes quidam vetus interpretatur θυμιάματος σκεῦος. קְשׂוֹת erant vasa superius lata, inferius angusta, *phialae*, *Schaalen*, in quibus vinum libabatur. Vid. Seb. Ravii *Dissertat. de Libamine facto in sacra mensa*, §. 8. LXX. σπονδεῖα, *libatorii calices*, οἷς τὸν οἶνον ἐπισπένδεις, ut illam vocem interpretatur Jul. Pollux Onomast. X, 18. מְנַקִּיּוֹת LXX. κύαθοι, *cyathi*. Est autem κύαθος vas vinarium sive poculum ὅτῳ ὁ οἶνος ἀρύεται, *quo vinum hauritur*. Tantum vini capiebant quantum quis uno haustu exhaurire potest. Imponeban-

tur cum cratere mensis. Causabonus in Athenaeum VIII, 9. *Crater ingens vas vinarium in media supra machinulam incitegam destituebatur; ex eo cyathis vinum hauriebant.* Similia fuerunt haec vascula eis, quae nos vocamus *Tassen.* Quidam Hebraeorum nomine מְנַקִּיֹּת, a נָקָה *purus est*, deducto, instrumenta purgatoria, scopulas, significari existimant, quibus furnus a cinere purgabatur, aut mensa, priusquam et imponerentur panes. Verba quae sequuntur, אֲשֶׁר יֻסַּךְ בָּהֵן *in quibus libabitur*, Aben-Esra monet non referri ad מְנַקִּיֹּתָיו, etamsi id proxime praecessit, sed ad קְשׂוֹתָיו, idque patere ex Num. IV, 7., ubi קְשׂוֹת הַנָּסֶךְ *cyathi libaminis* memorantur. Observat huic esse simile illud Ps. XCIX, 6. 7.: *Moses et Aaron inter ejus sacerdotes, Samuel inter eos, qui nomen ejus invocant, ... in columna nubis alloquebatur eos*, quod non ad Samuelem, sed ad Mosen et Aaronem refertur.

30. Mensae imponendi erant לֶחֶם פָּנִים *panes facierum*, cujus nominis ratio statim insinuatur eo quod additur: לְפָנַי תָּמִיד *coram me jugiter.* Ideo igitur, quod semper coram Jova, i. e. arca sacra, cui columna ignis et nubis, praesentis numinis symbolum, insidebat, positi essent, illo nomine appellati sunt. LXX. vertunt ἄρτους ἐνωπίους, q. d. panes praesentes et propositos. Symmachus ἄρτους τῆς προθέσεως, *panes propositionis*, uti Hieronymus vertit. Ita etiam LXX. infra XL, 23., eodemque modo panes isti appellantur Matth. XII, 4. Marc. II, 26. Luc. VI, 4. De illis panibus plura habet Christ. Lud. Schlichteri *de panibus facierum eorumque mysterio liber singularis*, Halae 1737. in quat.

4) *Candelabrum, Vs. 31—40.*

31. De מִקְשָׁה vid. supra ad Vs. 18. תֵּיעָשֶׂה *fiet*, cum Jod epenthetico, praeter morem. Forsan olim lectionem juvabat. Nam sine ea legi etiam potest תַּעֲשֶׂה, ut LXX., qui τορευτὴν reddiderunt. Hebraeorum de illa

epenthesi commenta retulit Buxtorfius in *Thesauro Grammat.* p. 266. יָרֵךְ proprie est *femur*, deinde omne *rectum*, ut h. l. *scapus* candelabri. Jarchius: *Scapus fuit pes inferior, qui factus erat ad instar arcae, ac tres pedes egrediebantur ex illo* (*scapo*) *in partem inferiorem.* קָנֶה *calamus, die Hauptstange.* Jarchius: *Is fuit calamus ejus* (candelabri) *medius, qui egrediebatur in medio femore* (sive scapo) *erectus sursum versus.* גְּבִיעַ proprie *calicem* significare constat, ex quo bibitur; sed haec significatio hoc nostro loco et Vs. 33. 34. XXXVII, 17. 19. 20., in quibus de ornamentis candelabri sermo est, non est apta. Intelligi videntur calices sensu botanico, ex quibus flores erumpunt, ab eorum, ex quibus bibitur, similitudine sic dicti. Sic et Arabibus قبعة est *calix, folliculus florum, Blumenkelch.* Vid. Michaelis *Supplementt.* p. 258., qui tamen putat, nomen illud a Mose paullo latius quam a nostris botanicis accipi. Nos quidem florem dividere in 1) *calicem, perianthium* Linneo, Germanis *Kelch, Blumenkelch,* 2) ipsum *florem* (*Blume*), quem et distinctius *corollam, Krone, Blumenkrone* dicimus. Mosis גְּבִיעַ utrumque complecti videri, ipsumque hanc vocem deinde divisim explicare, 1) כַּפְתֹּר *calicem* nostrorum botanicorum ab operculo dictum, et 2) פֶּרַח *florem, corollam.* Phrasin igitur totam גְּבִיעֶיהָ כַּפְתֹּרֶיהָ וּפְרָחֶיהָ Michaelis sic vertit: *Blüthen aus Blumenkelch und Blumenkrone bestehend.* Sed aliam interpretationem praeterea proponit Michaelis quae talis est: 1) גְּבִיעַ *calix*, proprie dictus, perianthium, 2) פֶּרַח *flos, corolla,* 3) כַּפְתֹּר *pericarpium* rotundum et germini pistilli ortum. מִמֶּנָּה, *ex illa* scil. lucerna. Debebant ex eadem auri massa omnia conflari. Cf. Christ. Ludov. Schlichter *de lychnucho sacro ejusque mysterio*, Hal. 1740. in quat.

33. מְשֻׁקָּדִים *Amygdalorum in formam facti.* Onkelos מְצַיְּרִין *figurati.* Jonathan: מְשַׁקְעִין בְּצִיּוּרֵיהוֹן *depressi in figuris eorum*, profunda impressione figurati.

Jarchi quoque exponit מצוירין *figurati*, additque: *quemadmodum in vasis argenteis et aureis facere solent aurifabri*. Sed haec interpretatio generalior est, quum שָׁקֵד *amygdalum* significet. LXX. ἐκτετυπωμένοι καρυΐσκους, sive, ut in aliis libris est, καρυΐσκοις, *facti in forma nucum*. Ita et Vulgatus: *nucis in modum*. Id propius ab Hebraeo abest. Sed accuratius vocem Hebraeam expressit Aquila suo ἐξημυγδαλωμένην, quod Scholiastes interpretatur ἐκτετορευμένην ἀμυγδαλὸν, *sculptum in modum amygdalae*. Similiter Graecus Venetus: τρεῖς φιάλαι ἀμυγδαλωταί. שָׁקֵד est *amygdalus* et *amygdalum*, arbor et fructus; hic autem fructus potius, quam arboris forma designari videtur. Aben-Esra מְשֻׁקָּדִים *diligenter fabrefactos*, aut caelatos, interpretatur, significatione petita ex illo Prov. VIII, 34. לִשְׁקֹד עַל־דַּלְתֹתַי *ad vigilandum ante fores meas*. Quod coactum est. הַיֹּצְאִים מִן־הַמְּנֹרָה *Qui exeunt e candelabro*, i. e. hastili s. scapo candelabri.

34. וּבַמְּנֹרָה אַרְבָּעָה גְבִעִים *Et in candelabro erant quatuor calices*. In unoquoque calamo erant tres calices, uti dictum est in Versu praecedente; in ipso autem corpore sive hastili candelabri quatuor calices erant, ut ad h. l. notat Jarchi, qui tamen addit, unum duntaxat calicem fuisse in ea parte hastilis, quae infra calamos seu ramos ex eo egredientes erat, reliquos autem tres supra eam partem hastilis, ex qua calami egressi sunt, fuisse. Quae sane descriptio ad formae candelabri concinnitatem atque elegantiam commodissima esse videtur.

37. עַל־עֵבֶר פָּנֶיהָ *Super s. versus latus faciei ejus*, i. e. versus plagam anteriori ejus parti oppositam. Onkelos: לָקֳבֵיל אַפָּהָא *contra faciem ejus*, ex adverso ejus.

38. מַלְקָחֶיהָ Vulgatus recte *emunctoria ejus* vertit, sequutus τοὺς LXX., nisi quod ii in Singulari τὸν ἐπαρυστῆρα αὐτῆς reddiderunt. Onkelos צִבְתָהָא *forcipes ejus*. Jarchi notat, מֶלְקָחַיִם a *capiendo* (לָקַח) nomen habere. Id tam emunctorio, quam forcipi convenit; quanquam

et emunctorium non inepte forceps dici possit. מַחְתֹּת, a חָתָה *prunas* vel *ignem a foco abstulit*, videntur vasa quaedam fuisse, in quae cineres et adustae partes ellychniorum, quae forcipibus seu emunctoriis praecisae erant, reponebantur. Vulgatus: *ubi quae emuncta sunt exstinguantur.* Videtur expressisse Graecorum ὑποθέματα, qua voce vix dubium significari h. l. vasa quae supponuntur ad suscipiendum ea, quae sunt emuncta.

39. כִּכָּר זָהָב טָהוֹר יַעֲשֶׂה *Talentum*, i. e. pondere talenti *auri faciet* scil. faciens, s. aurifaber. Quia in iis quae praecedunt adhibita fuit persona secunda, hic vero tertia, ideo, ne quis existimet, per errorem librariorum id accidisse, hic annotat Masora, videri alicui posse, legendum esse תַּעֲשֶׂה *facies;* quo innuit recte sese habere, quae in codicibus exstat, personam tertiam. כִּכָּר quasi *rotundum pondus*, collato Arabico كار *rotundus fuit, in gyrum ambivit*, quia pondera majora orbiculari forma esse solent. LXX. et Vulgatus reddunt *talentum.* Erat Hebraeorum maximum pondus, triginta minas continens, ex MICHAELIS ratione (*Supplement.* P. II. p. 367. P. IV. p. 1269), si ad pondera Coloniensia retuleris Hebraica, 65 marcarum et 10 semunciarum: si ad pondera Parisiensia, 30 librarum, 1 unciae, 20 gross. Quo ex computo talentum auri facit $4397\frac{1}{2}$ *ducatorum aureorum.* Ex Eisenschmidii computo vero talentum est 182 Marc. 10 semunc. 1 drachm. $17\frac{62}{100}$ moment. Ergo talentum auri ei est 12237 ducatorum.

5) *Aulaea Tabernaculi, Cap. XXVI, 1—14.*

CAP. XXVI. 1. מִשְׁכָּן *Habitaculum* distinguit Moses ab אֹהֶל, intelligitque sub illo postes et tabulas tabernaculi, sub hoc, operimentum illud, quod iis superponitur, duodecim aulaea ex pilis caprarum contexta; cf. infra Vs. 7. et XL, 19. יְרִיעֹת sunt *cortinae*, collato Arabico ورع in Conjug. II. *cohibuit, prohibuit*, et in Con-

jug. IV. *intercessit inter duos, disjungens eos*, quod vela tabernaculorum curiosos oculos arcebant. שֵׁשׁ מָשְׁזָר sunt *byssina fila retorta* (*gezwirnte Baumwolle*), collato Arabico شزر in Conjug. II. et IV. *dextrorsum et sinistrorsum contorsit funem.* מַעֲשֵׂה חֹשֵׁב *Opus artificis*, quo hic speciatim intelligitur polymitarius, qui varietate liciorum intercurrente in tela ipsa texturaque quascunque figuras exprimit aut fingit, uti ostendit Jo. Braunius *de Vestitu sacerdotum Hebraeor.* L. I. Cap. 17. §. 265. seqq. Sicut aliae artes, ita etiam haec innotuit procul dubio Israelitis in Aegypto. Hac arte enim Aegyptios inclaruisse et inventores ejus habitos, apparet ex hisce verbis Plinii *Hist. Nat.* Lib. VIII. c. 48. *Colores diversos picturae intexere Babylon maxime celebravit et nomen imposuit: plurimis vero liciis texere, quae polymita adpellant, Alexandria instituit.* Alexandria autem hic posita est pro Aegypto. Antequam enim nasceretur Alexander, talia elaborabantur in illa terra, ut liquet ex descriptione thoracis, quem ad Lacedaemonios miserat Amasis, rex Aegypti, quem thoracem dicit Herodotus Lib. III. c. 47. *ἐόντα μὲν λίνεον καὶ ζῴων ἐνυφασμένων συχνῶν, κεκοσμημένον δὲ χρυσῷ, καὶ εἰρίοισι ἀπὸ ξύλου, lineum quidem ex xylo*, i. e. *byssinum, frequentibus animalibus intertextis, ornatum vero auro et lanis.*

2. הַיְרִיעָה הָאַחַת *Aulaei unius*, i. e. uniuscujusque, אֹרֶךְ שְׁמֹנֶה וְעֶשְׂרִים בָּאַמָּה *longitudo sit duodetriginta cubito, s. mensura cubitali* scil. mensurata. Si igitur haec aulaea tabernaculo imposita erant, non attingebant terram seu bases argenteas (Vs. 19.), sed distabant ab eis unum cubitum singulis lateribus: latitudo enim tabernaculi erat 10, et totidem cubitorum altitudo ejus singulis lateribus meridiem et septemtrionem versis; aulaei igitur, terram attingentis longitudo, 30 cubitorum esse debuisset. Tantum duo cubiti extremarum tabernaculi stragularum redundantes in terra jacebant, Vs. 12.

4. לֻלָאֹת sunt *laqueoli, ligulae continuo in se sive in rotundum reflexae (Schleifen)*, a לוּל *cochlea, gradus in rotundum reflexus.* Iis inserebantur *uncini s. fibulae*, קְרָסִים, de quibus Vs. 6. מִקָּצָה *Ab extremo*, in extremitate. בַּחֹבֶרֶת *In ipsa commissura.*

5. מַקְבִּילֹת הַלֻּלָאֹת אִשָּׁה אֶל־אֲחֹתָהּ *Ita ut illae ligulae sibi invicem respondeant*, parique altitudine sint sitae.

6. קְרָסִים LXX. reddunt *κρίκους circulos* s. annulos, quibus laqueoli (Vs. 24.) inserebantur. Sunt ab *incurvando* dicti; vid. radicem Jesaj. XLVI, 1. et ibi not.

7. וְעָשִׂיתָ יְרִיעֹת עִזִּים *Et facies cortinas caprarum*, i. e. e pilis caprarum. J. D. Michaelis hasce stragulas confectas existimat e pilis caprae Angolensis, quae non solum Angorae, sed etiam in aliis Asiae regionibus invenitur. Differt autem haec capra a nostra corpore breviori, cruribus longioribus, fronte latiori et planiori, cornibus brevioribus et rectioribus. Pili ejus subtilissimi candorem referunt argenteum. Contexitur ex eis panni genus illud subtile, quod nos vocamus *Camelot.* Vid. Hasselquist *Itinerar. Palaest.* p. 285. Tournefort *Voyage de Levant*, T. II.

14. אֹהֶל hic dicuntur aulaea polymita et cilicina, quibus pelles geminae injiciebantur, ne aut sol aut pluvia aut pulvis intima illa tegumenta corrumperet. De מְאָדָּמִים vid. not. supra ad XXV, 5.

6) *Asseres conjuncti ad sustentanda illa stragula, Vs. 15—30.*

17. יָדוֹת proprie *manus* h. l. sunt *cardines masculi* ad latera asserum, LXX. *ἀγκωνίσκους*, Vulgatus *incastraturas.* Intelliguntur duo veluti dentes divisi in extrema parte ligni, qui duabus baseos thecis inmitterentur. Lutherus *Zapfen*, Michaelis *Kernpfähle* vertit. מְשֻׁלָּבֹת recte videntur LXX. interpretati *ἀντιπίπτοντας ἕτερον τῷ ἑτέ-*

ρψ *contracadentes unum alteri*, i. e. excipientes se mutuo commissuris. Erant igitur crenatim incisi, ut alter alteri ex opposito responderet eique inhaereret. שָׁלָב Chaldaice est *cohaerere*, *conjunctum esse*, unde שְׁלַבִּים 1 Reg. VII, 28. sunt *commissurae*. אִשָּׁה אֶל־אֲחֹתָהּ *Unus* (cardo) *ad alterum*; directi erant cardines alter versus alterum; ut Jarchius explicat. Sensus est: cardinum incisiones aequali intervallo separatae esse debent, ita ut basium concavo possint immitti, ne alter intra concavum istud immittatur, alter vero extra promineat, sed ut apte tam cardinum incisiones quam concava basium sibi invicem respondeant.

19. אֲדָנִים sunt *bases*, *stylobatae*, collato Arabico عدن, *fixus mansit*, in II. Conjug. *firmavit*, א et ע permutatis, ut saepius. Quum tabernaculum in nudo solo, tentorii more collocaretur, hae bases procul dubio in terram alte adigebantur, ac fortasse, ut id fieri melius posset, in acumen desinebant. שְׁנֵי אֲדָנִים תַּחַת הַקֶּרֶשׁ הָאֶחָד וגו׳ *Duae bases sub assere uno duobus cardinibus* rel. Praecipitur, ut sint duae sub singulis tabulis bases, geminis harum tabularum cardinibus excipiendis comparatae; sive binae bases singulis asseribus pro duobus eorum cardinibus. Habebant igitur hae bases cacumina, quibus cardines asserum masculi inmitterentur. Josephus *Antiqq.* Lib. III. Cap. 6. §. 3. Δύο δ' αὐτῶν (tabularum) ἑκάστῳ προσῆσαν στρόφιγγες, ἐλαυνόμενοι κατὰ δύο βάσεων· πυλὶς δ' ἑκατέρᾳ τούτων προσῆν δεχομένη τὸν στρόφιγγα. *Singulis tabulis inerant cardines bini per duas bases immissi, et utrique basi foramen ad cardines suscipiendos.*

22. וּלְיַרְכְּתֵי הַמִּשְׁכָּן יָמָּה *Pro extrema tabernaculi parte occidentali.*

24. וְיִהְיוּ תֹאֲמִים מִלְּמַטָּה *Sint gemellae ad locum inferiorem*, i. e. asseres angulares infra duo latera habeant, quorum unum ad occidentalem, alterum ad septentrionalem sive meridionalem parietem pertineat; ita ut hi

asseres sint loco tigni angularis, cum quo utriusque lateris et extremitatis tabulae committantur. יִהְיוּ *et conjungi debent.* יִהְיוּ תַמִּים עַל־רֹאשׁוֹ אֶל־הַטַּבַּעַת הָאֶחָת *Sint perfecti supra caput ejus ad annulum primum*, i. e. parte superiore inde a primo annulo usque ad summum verticem asseres angulares non amplius angulum rectum sive duo latera efficere, sed obtundi et ita duos angulos obtusos efficere debent. Si enim asseres angulares parte superiore acuti fuissent, stragulae eis impositae corruptae essent.

26. בְּרִיחִם sunt *vectes*, ligna transversa ab uno latere ad alterum per annulos trajecta, quae a Latinis etiam vocantur *transtra* et *transtilla.*

7) *Partes tabernaculi distinctae per siparia, Vs. 31—37.*

31. פָּרֹכֶת Jarchi ait significare *sepimentum* seu *parietem* (לשון מחיצה), et a doctoribus vocari פרגוד (nomen Persicum, de quo vid. not. ad Genes. XXXVII, 3.); ea voce Jonathan et Hierosolymitanus hic utuntur. Etymologia haud satis liquet. Chaldaeis פָּרֵךְ in Pael est *frangere, rumpere, abrumpere, divellere.* Hinc velum illud, duo continua tabernaculi conclavia, Sanctum et Sanctum Sanctorum, a se invicem discriminans, et quasi divellens, nomen nancisci potuit. Vel est pro פָּרֹקֶת, collato Arabico فرق *separavit, distinxit.* LXX. verterunt *καταπέτασμα*, quod et a N. T. scriptoribus usurpatur, vid. Matth. XXVI, 51. Luc. XXIII, 45. Hebr. IX, 3. De hoc velo data opera egit Jo. Georg. Schiede, in Dissert. *de Velo Tabernaculi interiori ejusque mysterio* Marburg. 1736., repet. auctior et emendat. in Auctoris *Observatt. SS. Biga*, Brem. et Lips. 1748. in octon.

32. וָוִים sunt *uncini*, ex quibus aulaea in columnis suspendebantur.

35. הַקְּרָסִים *Uncini*, de quibus dictum est supra Vs. 6. וְהִבְדִּילָה הַפָּרֹכֶת לָכֶם בֵּין הַקֹּדֶשׁ וּבֵין קֹדֶשׁ הַקֳּדָשִׁים *Sic velum hoc separet sanctuarium ab adyto sanctissimo.* Fortasse ad exemplum templorum Aegyptiacorum, in quibus similiter adyta peplis auro textis obvelabantur, ut testatur Clemens Alexandrinus *Paedag.* L. III. Cap. 2. p. 158. ed. Sylburg. Τὰ δὲ ἄδυτα χρυσοπάστοις ἐπισκιάζεται πέπλοις, *adyta vero intextis auro obumbrantur peplis.* Sane, quemadmodum totus ille in tabernaculo splendor et ornatus, ita etiam hoc valde sapienter a Mose institutum fuit, ne, si templum illo careret, Israelitae splendori templorum Aegyptiacorum adsueti, ad idololatriam prolaberentur.

36. וְעָשִׂיתָ מָסָךְ לְפֶתַח הָאֹהֶל *Et facies velum ostio tentorii.* Nomen מָסָךְ a סָכַךְ *texit*, *operuit*, significat in universum *tegumentum*, *operimentum*, hic vero speciatim dicitur de velo, quod obtendebatur ostio tabernaculi aditusque Sancti claudebatur. A velo interiore, פָּרֹכֶת dicto (Vs. 31.), quod Sanctum Sanctorum a Sancto separavit, velum exterius, de quo hic, in nonnullis differebat. Illud enim, interius, quatuor columnis suspensum erat, exterius, quinque; porro columnae τοῦ פָּרֹכֶת bases argenteas habebant, columnae τοῦ מָסָךְ vero aeneas; tum, velo interiori Cherubi intexti erant, exteriori non item; denique velum interius erat מַעֲשֵׂה חֹשֵׁב *opus polymitarii*, exterius vero מַעֲשֵׂה רֹקֵם *opus versicolori ornatu pannos contexentis.* Nomine רֹקֵם plures *acupictorem* (*den Stikker*) significari existimant. Sed quum verbum רָקַם Ps. CXXXIX, 15. de artificiosa corporis humani formatione dicatur, quod nervis, ossibus, filisque et juncturis sibi invicem intertextis, constat; verbum illud potius *e versicoloribus liciis contexere* significare videtur. Vid. Braunii librum supra ad Vs. 31. laudat. §. 270. seqq. Recte Hebraei observant, מַעֲשֵׂה חֹשֵׁב opus fuisse magis artificiosum, quod figuras easdem, etsi non versicolores, ab utraque parte conspiciendas praebuerit, quale sericum

Damascenum (*Damast*), sed מַעֲשֵׂה רֹקֵם opus minore artificio paratum, quodque figuras ab uno tantum latere exhibuerit. Sane res ipsa flagitabat, ut velum exterius, quod pulveri et coeli injuriis expositum esset, minus splendidum et pretiosum esset, quam velum interioris adyti.

8) *Altare holocausti*, *Cap. XXVII, 1—8.*

Cap. XXVII, 1. Ara ipsa (conf. supra XX, 21.) erat e cespite extructa. Hoc igitur loco non de ipsa ara, sed de tabulis, quae ligneum ejus ambitum constituebant, agitur, qui aere obductus erat. Eum J. D. Michaelis sectum in duas partes existimat, et hanc formam habuisse:

H

Pars dimidia, ex ejus sententia, inferior erat cava (cf. infra Vs. 8.) et reticulata, ut victimarum sanguis arae affundi posset; superior autem pars ambitus hujus portatilis, postquam venerat in locum destinatum, terra implebatur, et in hac terrea sive cespiticia arae parte ardebat ignis victimas consumturus. Plura tamen et gravia huic, quam sibi Michaelis finxit, figurae altaris opposuit J. F. von Meyer in libro, cui titulum fecit *Bibeldeutungen* (Frcof. ad Moen. 1812.) p. 205. et recte contendit, constitisse illud nonnisi quatuor tabulis ligneis aere obductis, ita ut intus prorsus cavum esset, extrinsecus vero deambulacro circumdatum, de quo infra Vs. 5.

2. וְעָשִׂיתָ קַרְנֹתָיו עַל אַרְבַּע פִּנֹּתָיו *Facies eminentias ad quatuor cornua.* קַרְנוֹת *cornua*, Spencerus, Witsius, Clericus, alii, proprie intellexerunt, et in angulis altaris revera *cornuum* figuras infixas fuisse voluerunt. Michaelis קַרְנוֹת vertit *angulos* (*Ecken*), ita ut haec vox prorsus synonyma sit voci פִּנּוֹת; quum tamen, ut et Dathius monuit ad h. l., קַרְנוֹת clare distinguantur a פִּנּוֹת. Sed vix dubium קַרְנוֹת fuisse *eminentias* in quatuor altaris angulis. Earum usus praecipuus fuit, ut sanguis sacrificio-

rum piacularium iis adspergeretur vel illiniretur, vid. infra XXIX, 12. Levit. IV, 7. 18. 25. 30. 34. Cf. DAV. MILLII Dissert. *de cornibus altaris exterioris*, in Ejus *Dissertatt. selectt.* p. 341. seqq. edit. sec.

3. וְעָשִׂיתָ סִּירֹתָיו לְדַשְּׁנוֹ *Et facies lebetes ejus ad suscipiendos cineres ejus.* Vulgatus, omissis Pronominibus, *lebetes ad suscipiendos cineres.* LXX, nescio quid sequuti: καὶ ποιήσεις στεφάνην τῷ θυσιαστηρίῳ. Onkelos: פְּסַכְתְּרְוָתֵיה לְמִסְפֵּי קִטְמֵיה *ollas ejus ad colligendos* s. *tollendos cineres ejus*, i. e. in quibus cineres ab altari pala ablati sunt positi. Verbum דִּשֵּׁן h. l. alium significatum obtinet, quum Ps. XX, 4., ad quem loc. vid. not. Hoc loco Aben-Esra recte exponit: להסיר הדשן *removere cineres.* יָעִים sunt *palae*, quibus removebatur cinis, ab *auferendo* ita dictae, a יָעָה collato Arabico وعى *colligere*, quod dein transfertur ad eum, *qui omnia aufert nihil relinquens*, et hinc denotat *totum absumere.* Pluribus de hac voce ejusque radice egit MICHAELIS in *Supplement.* p. 1114. seqq. מִזְלָגוֹת LXX. reddiderunt κρεάγρας *fuscinas recurvas ad extrahendas carnes.* Indigebant sacerdotes ejusmodi instrumentis, ut si forte carnes, quae adolebantur, ex flamma decidissent, eas iterum in flammam aut prunas injicerent. מַחְתּוֹת sunt prunarum receptacula, *batilla.* לְ ante כָּל, quod sequitur, est Accusativi nota, ut alias saepe.

4. מִכְבָּר esse *cribrum*, ostendit quod apponitur מַעֲשֵׂה רֶשֶׁת *opus retis* s. *reticulatum.* LXX. ἐσχάραν ἔργῳ δικτυωτῷ χαλκῆν, quod Hieronymus reddidit *craticulam in modum retis aeneam.* Onkelos pro מִכְבָּר posuit סְרָדָא, quod illustratur ex Arabico سرد *consuit, contexuit*, unde سرد *lorica*, et *in ea mutuus annulorum nexus*, qua ipsa voce et h. l. Saadias utitur. Videtur sustentando ambitu, de quo mox, inservisse, nec ex aere

continuo constitit, sed cratis retulit formam, quo commodius ara, nimio pondere non aggravata, humeris portaretur.

5. כַּרְכֹּב Onkelos vertit סוֹבְבָא *ambitum*, quod interpretes et Hebraei et Christiani fere sequuntur. Videtur a כְּרַךְ *ambivit, circumdedit*, verbo Aramaeis usitato, derivatum, addito in fine ב, facilioris pronunciationis causa. LXX. ὑπὸ τὴν ἐσχάραν τοῦ θυσιαστηρίου, quod Hieronymus reddidit *subter arulam altaris*. Quid moverit Saadiam, ut כַּרְכֹּב شَرْجَب *longum, longitudinem* verterit, dicere non habeo. Arabs Erpenii, Hebraeos sequutus, تَدْوِير *circumferentia*, περιφερία vertit. Syrus: ܬܣܝܡܝܗ ܥܠ ܣܦܘ̈ܬܗܘܢ ܕܡܕܒܚܐ *pones illud super oras s. margines altaris*. Pro Hebraico תַּחַת perperam posuit ܥܠ *super*. Addit Moses: וְהָיְתָה הָרֶשֶׁת עַד חֲצִי הַמִּזְבֵּחַ *Et sit rete usque ad dimidium altaris*. Jonathan de suo addit, nimirum ut usum istius reticuli ostendat: *et si ceciderit os vel pruna ab altari, cadet super reticulum s. cribrum, nec ad terram pertinget; atque id a cribro accipient sacerdotes, et super altare reponent.* Erat igitur כַּרְכֹּב deambulacrum, satis latum, altare ambiens, ut in eo versantes ministri obirent munia sua, sive struendo foco sive componendo membra victimae comburendae.

8. נְבוּב לֻחֹת תַּעֲשֶׂה אֹתוֹ *Cavum tabularum*, i. e. tabulis *facies illud*. נְבוּב Onkelos recte vertit חֲלִיל *cavum*, et sic Jonathan quoque, qui praeterea addit, altare intrinsecus fuisse מְלֵי עַפְרָא *repletum terra*. Sic Jarchi ad XX, 24. ait exponi posse id quod istic legitur, *altare terreum facies mihi*, nempe ut sensus sit, altaris concavum, cum castra metarentur, terra fuisse implendum. LXX. κοῖλον σανιδωτὸν ποιήσεις αὐτό. Vulgatus: *non solidum, sed inane et cavum intrinsecus facies illud.* Non expressit לֻחֹת *tabulas*.

9) ***Atrium tentorii*, Vs. 9—19.**

9. חָצֵר, collato Arabico حصر, *circumdedit, conclusit*, est locus subdialis aulaeis circumdatus et quasi circumseptus. קְלָעִים LXX. *ἱστία* reddiderunt, quod nomen de navis velis proprie dicitur. Sane et Chaldaicum קְלַע et Arabicum قلع, *velum navis* significat. Notatque Jarchi, haec aulaea facta fuisse מעשה קליעה *opere tortili* seu complicato, instar funium, in modum קלעי הספינה *velorum navis*. Eandem fuisse Onkelosi mentem, qui סְרָדִין vertit, qua voce supra Vs. 4. ad exprimendum Hebraeum מִכְבָּר *cribrum* est usus, unde innui putat, cortinas hasce instar cribri foraminibus plenas fuisse. Ad illustrandum Chaldaicum סְרָד (cf. infra XXXI, 10. שְׂרָד) conferendum est Arabicum سرد *lorica*, et *in ea mutuus annulorum nexus*, a سرد *contexuit*.

10. וְעַמֻּדָיו *Et columnas ejus* scil. חֲצַר הַמִּשְׁכָּן *atrii habitationis* s. *tentorii*, Vs. 9. Hasce columnas commemorasse Apionem in tertio rerum Aegyptiacarum libro, discimus e Josephi secundo contra illum libro §. 2. Postquam dixisset Apion, se accepisse a grandioribus natu Aegyptiis, Mosen Heliopolitanum fuisse, eumque, patriis institutis obligatum, subdiales precationes ad septa, qualia urbs habebat, reduxisse, totam autem civitatem ad subsolanum inter precandum convertisse; ita pergit: Ἀντὶ δὲ ὀβελῶν ἔστησε κίονας, ὑφ᾽ οἷς ἦν ἐκτύπωμα σκάφης, σκιὰ δ᾽ ἀπ᾽ ἄκρων ἐπ᾽ αὐτὴν διακειμένη, ὡς ὂν ἐν αἰθέρι, τοῦτον ἀεὶ τὸν δρόμον ἡλίῳ συμπεριπολεῖ. *Pro gnomonibus autem columnas statuit, quibus scaphae forma subjecta erat; ab harum summitatibus vero umbra in eam incidebat, ita ut eundem cursum, quem sol in aethere, absolveret. Scaphae* nomine hoc Apionis loco significari vas quoddam, ovatam seu ellipticam formam referens, quod horologii usum praestaret, ostendit F. Guil. Beer in Commentatione, qua illum Apionis locum docte illustravit,

simulque de tabernaculi structura quaedam lectu digna observavit, in *den Abhandlungen zur Erläuter. der alten Gesch. und Zeitrechn.* P. I. p. 243. seqq. חֲשׁוּקִים videntur esse virgae sive perticae conserentes columnas et aulaea sustinentes. Saadias vertit زرافين, forma pluralis fracti Persici زرفين *pessulas januae, repagulum;* haud male, ob similitudinem istarum perticarum cum pessulis. Onkelos vertit כִּיבּוּשִׁים, quo ipso nomine utitur Chaldaeus interpres 1 Reg. VII, 33. ad exprimendum nomen Hebraeum, nostro cognatum, חִשֻּׁקִים, quo vix dubium est indicari *radios* rotarum, quibus modioli junguntur absidibus, s. circulis exterioribus rotarum. Radix חָשַׁק *conjungendi conserendique* notionem habet, ut recte Kimchi notavit, unde infra Vs. 17. dicitur: *omnes columnae atrii sint* מְחֻשָּׁקִים כֶּסֶף *consertae argento,* i. e. perticis argenteis, ut hoc, in quo versamur, Versu dicitur.

19. יְתֵדֹתָיו *Clavosque ejus.* Intelliguntur clavi terrae infixi, ad quos funes revincti ad summas columnas aut tabulas pertinebant, et hinc inde eas erectas ex aequo trahebant, ne a vento dejicerentur. Haec a Mose non describuntur adcuratius, quia tentoriorum statuendorum periti erant Israelitae.

10) *Oleum in candelabri usum, Vs. 20. 21.*

20. שֶׁמֶן זַיִת *Oleum olivae.* Ita illud oleum vocatur, ut ab aliis oleorum speciebus, veluti oleo nucum, vel oleo sesamorum, distinguatur (*Baumöl*). Plinius et alii veterum *oleum* κατ᾽ ἐξοχὴν vocant. Additur *tusum* (כָּתִית), ut indicetur, olivas tudicula tundendas esse in mortario, non mola conterendas, ne quid impuri traherent ex faecibus. Vid. Celsii *Hierobot.* P. II. p. 345. 346. לְהַעֲלֹת נֵר תָּמִיד *Ad ascendere faciendum,* i. e. accendendum *lucernam jugiter,* id est, unaquaque nocte,

ut exponit Jarchi, כל לילה ולילה. Nam interdiu non lucebat, uti multorum est opinio.

21. בְּאֹהֶל מוֹעֵד *In tentorio conventus.* LXX. *ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ μαρτυρίου*, unde Vulgatus: *in tabernaculo testimonii.* Quasi מוֹעֵד esset a radice עוּד, unde עֵד *testis*, et עֵדוּת *lex*, et *praeceptum*, *testimonium.* Sed radix est יָעַד *locum* vel *tempus constituere*, item *loco* vel *tempore constituto praesto esse*, *convenire*, cf. not. supra ad XXV, 22. Ratio autem nominis, quare nimirum tabernaculum, de quo hic agitur, dictum est אֹהֶל מוֹעֵד, clare redditur infra XXIX, 42. 43. XXX, 36., quod scilicet Deus eum locum constituit, quo se Mosen et Israelitas convenire velle promisit. Onkelos et Jonathan interpretantur מַשְׁכַּן זִמְנָא *tabernaculum temporis*, quasi sic dictum esset, quod ibi statis temporibus Israelitae convenire solebant. Ps. LXXIV, 8. מוֹעֲדֵי־אֵל sunt *synagogae*, cf. not. ad eum loc.

21) *Describuntur vestes sacerdotales Aaronis et filiorum ejus. Cap. XXVIII.*

Cap. XXVIII, 1. הַקְרֵב אֵלֶיךָ *Accedere jube ad te.* Recte observat Clericus, non de loco, sed de dignitate sermonem esse, et significari, fore Aaronem ejusque filios Mosi proximos dignitate. Quod confirmatur eo, quod sequitur, מִתּוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *e ceteris Israelitis.* לְכַהֲנוֹ־לִי *Ut sacerdotes sint mihi.* Onkelos et Jonathan: לְשַׁמָּשָׁא קֳדָמַי *ad ministrandum coram me.* Aben-Esra monet, ו τοῦ לְכַהֲנוֹ (uti et Vs. 2. 4. legitur) esse נוסף *addititium* s. paragogicum, quemadmodum ו in חַיְתוֹ שָׂדָי Ps. CII, 11. et בְּנוֹ בְעֹר Num. XXIV, 3. 15., pro חַיַּת שָׂדַי *bestia agri*, et בֶּן־בְּעֹר *filius Beori.* Posset quidem videri ו in לְכַהֲנוֹ Pronominis affixi locum habere, et ad Aaronem referri, ita ut כַּהֵן hic in Piel sit transitivum, hoc sensu: *ad constituendum eum mihi sacerdotem.* Sed sententia Aben-Esrae rectior videtur, tum quod hic de Aarone pariter ac filiis ejus sit sermo; tum quod postea כַּהֵן in

ista ipsa Conjugatione absolute ac intransitive usurpatur, ut infra Vs. 41. וְכִהֲנוּ לִי *et sacerdotes sint mihi;* vid. et infra XXIX, 1. 44.}

2. בִּגְדֵי־קֹדֶשׁ *Vestes sacrae*, i. e. quibus induti Sacra facere debebant. לְכָבוֹד וּלְתִפְאָרֶת *Ornatus et decoris causa.* כָּבוֹד propric quidem est *gloria*, sed ad vestes translata, ut hic, significat *ornatum*, qui Sacris reverentiam creet.

3. חַכְמֵי־לֵב *Sapientes corde*, i. e. periti, egregii opifices, quales in tanto populo, qui per tot annos inter Aegyptios, artium omnium callentissimos vixerat, nonnulli profecto esse potuerunt. חָכָם Hebraeis ut حَكِيمٌ Arabibus et *σοφὸς* Graecis peritum cujusvis rei et qui res solide et cum judicio agit, significat. אֲשֶׁר מִלֵּאתִיו רוּחַ חָכְמָה *Quos implevi spiritu sapientiae*, i. e. peritia instructos. Non intelligitur adflatus ullus divinus, quo prophetae impulsi vaticinati sunt, sed ingenium vel indoles illis nascentibus a Deo data, qua factum erat, ut artes ad hoc negotium necessarios discerent. Copiosum et doctum in hoc Caput Commentarium scripsit Joa. Braunius, Theologus Groninganus, in opere, cui titulum fecit: *Vestitus sacerdotum Hebraeorum*, Libri duo, edit. sec. Amstelod. 1698. in quat.

4. חֹשֶׁן *pectorale* pluribus describitur infra Vs. 15—30., אֵפוֹד *pallium superius*, Vs. 6—12., מְעִיל *pallium longius*, Vs. 31—35., ubi not. vid. כְּתֹנֶת *Tunica adstrictior* erat vestimentum byssinum, rotundum, undique clausum, manicatum, totum corpus a collo ad talos usque tegens; simile ei vestimento, quod nos vocamus *Hemde.* Ita quidem illud describit Josephus *Antiqq.* Lib. III. Cap. 7. §. 2. *Ἐπὶ δὲ τούτῳ διαζώματι λίνεον ἔνδυμα διπλῆς φορεῖ σινδόνος βυσσίνης. χιθώνη μὲν καλεῖται. — ἔστι δὲ τοῦτο τὸ ἔνδυμα ποδήρης χιτὼν περιγεγραμμένος τῷ σώματι καὶ τὰς χειρίδας περὶ τοῖς βραχίοσι κατεσφιγμένος. — οὗτος ὁ χιτὼν καλ-*

ποιεῖται μὲν οὐδαμόθεν· λαγαρὸν δὲ παρέχων τὸν βρογχωτῆρα τοῦ αὐχένος, ἀρπεδόσιν ἐκ τῆς ὤας καὶ τῶν κατὰ στέρνον καὶ μετάφρενον ἠρτημέναις ἀναδεῖται ὑπὲρ ἑκατέραν κατακλεῖδα. *Super hoc autem* (femorale) *lineam interulam induit duplicis sindonis byssinae; quae chitone vocatur. — Est autem hoc indumentum tunica usque ad talos demissa, corpus arcte ambiens, et manicas circa brachia adstrictas habens. — Haec vero tunica sinum nusquam habet, sed amplam circa collum aperturam, quae certis quibusdam funiculis ex ora et a pectore dependentibus super utramque scapulam adstringitur.* Hieronymus in Epistola ad Fabiolam *de Veste Sacerdotali: Haec* (tunica) *adhaeret corpori et tam arcta est et strictis manicis, ut nulla omnino in veste sit ruga, et usque ad crura descendat.* Copiose de hoc vestimento egit Braunius *de Vestitu Sacerdot. Hebraeor.* L. II. Cap. 2. p. 368. seqq. תַּשְׁבֵּץ vero, ut idem ostendit L. I. Cap. 17., significat vestem, quae intextas habuit figuras quadratas, instar tessellarum pavimentorum, sed ita, ut figurae illae planae et aequales fuerint, nulla apparente profunditate aut eminentia filamentorum in textura. מִצְנֶפֶת *Tiara, cidaris,* nomen habet ab *involvendo,* quia ea constabat ex fasciis, quae capiti obvolvebantur, prorsus ut ea capitis tegumenta, quae Turcae et Persae hodienum gestare solent, ab eis دولبند *Dulband* (unde *Turban*) dicta. Josephus *Antiqq.* L. III. c. 7. §. 3. Ὑπὲρ δὲ τῆς κεφαλῆς φορεῖ πῖλον ἄκωνον, οὐ διϊκνούμενον εἰς πᾶσαν αὐτήν, ἀλλ' ἐπ' ὀλίγον ὑπερβεβηκότα μέσης. καλεῖται μὲν μασναεμφθής. τῇ δὲ κατασκευῇ τοιοῦτός ἐστιν ὡς στεφάνη δοκεῖν, ἐξ ὑφάσματος λινέου ταινία πεποιημένη παχεῖα· καὶ γὰρ ἐπιπτυσσόμενον ῥάπτεται πολλάκις. *Super caput gestat pileum non fastigiatum neque totum caput incingentem, sed paulo plus quam medio super impositum; nominatur Masnaemphthes. Tali autem modo adornatur, ut corona esse videatur ex lineo texto instar fasciae crassae concinnata: etenim in orbem saepius replicatur atque consuitur.* Vid. plura apud

Braunium Lib. II. Cap. 4. p. 414. 415., et Cap. 21. p. 625 — 628. אַבְנֵט est *cingulum, balteum*. Fuit longa fascia ex lana et lino contexta et opere phrygionico acu picta variisque floribus ornata (cf. Vs. 8.) ad stringendam et cohibendam tunicam illam interiorem, כְּתֹנֶת dictam, circa mammas paullo infra axillas. Josephus §. 2. Libri et Capitis citati: Ὃν (χιτῶνα) ἐπιζώννυνται κατὰ στῆθος, ὀλίγον τῆς μασχάλης ὑπεράνω τὴν ζώνην περιάγοντες, πλατεῖαν μὲν ὡς εἰς τέσσαρας δακτύλους, διακένως δ' ὑφασμένην ὥστε λεβηρίδα δοκεῖν ὄφεως. ἄνθη δ' εἰς αὐτὴν ἐνύφανται, φοίνικι καὶ πορφύρᾳ μετὰ ὑακίνθου καὶ βύσσου πεποικιλμένα· στήμων δ' ἐστὶ μόνη βύσσος· καὶ λαβοῦσα τὴν ἀρχὴν τῆς ἑλίξεως κατὰ στέρνον καὶ περιελθοῦσα πάλιν δεῖται, καὶ κέχυται μὲν πολλὴ μέχρι καὶ τῶν σφυρῶν, ἕως οὐ μηδὲν ὁ ἱερεὺς ἐνεργεῖ· — ὅταν δὲ σπουδάζειν περὶ τὰς θυσίας δέῃ καὶ διακονεῖν, ὅπως μὴ κινουμένης ἐμποδίζηται πρὸς τὸ ἔργον, ἀναβαλλόμενος ἐπὶ τὸ λαιὸν ὠμοφορεῖ. *Quam* (tunicam) *accinctam gerunt et constrictam paulo supra axillas zona latu digitos ferme quatuor, textu vero subinani, ut serpentis exuviae videratur. Flores autem intexios habet cocco et purpura, hyacintho atque bysso variegatos; at stamen ejus ex sola bysso. Et a pectore incipiens, atque semel ac iterum circumducta illic ligatur; et multa quidem defluit usque ad talos, quamdiu sacris non operatur sacerdos. — Cum vero sacrificare oportet, et altaris ministerium peragere, ne ab ea mota in opere impediatur, super humerum laevum eam rejicit.* De hoc vestimento egit Braunius Lib. II. Cap. 3. p. 381 — 404.

6. אֵפוֹד fuit vestimentum breve σχιστὸν et ἀμάσχαλον (manicis carens), constans duabus plagulis, quae in utroque humero fibulis aureis gemmatis nexae inde ad dimidias nates dependebant, quarum posterior tergum, anterior pectus et ventrem tegebat; infra axillas attexta erant duo lora, in utroque latere unum, quibus corpori tanquam cingulo adstringerentur plagulae. Josephus §. 5. Ἐπὶ δὲ τούτοις τρίτον ἐνδύεται τὸν λεγόμενον ἐφώδην, ἑλληνικῇ

δ' ἐπωμίδι προσεοικότα· γίνεται γὰρ τοῦτον τὸν τρόπον· Ὑφανθεὶς ἐπὶ βάθος πηχυαῖον ἔκ τε χρωμάτων παντοίων καὶ χρυσοῦ συμπεποικιλμένου, ἀπερίπτυκτον τοῦ στέρνου τὸ μέσον καταλιμπάνει. *Super has* (vestes) *tertiam induit, vocalem Ephodem, epomidi Graecae similem. Fit enim hoc modo: texta est in profunditatem cubitalem ex variis coloribus auro intermixto, atque ita, ut medium pectoris intectum relinquat*, ut pectorale adponeretur ei loco. Cf. Braunium L. II. Cap. 6.

7. שְׁתֵּי כְתֵפֹת חֹבְרֹת *Duo humeralia juncta.*

8. De verbis וְחֵשֶׁב אֲפֻדָּתוֹ אֲשֶׁר עָלָיו dissentiunt interpretes, maxime ob vocem חֵשֶׁב. E veteribus Chaldaeus et Syrus eam septem iis locis, quibus occurrit, constanter verterunt *cingulum*, *taeniam* (ܗܡܝܢܐ, הֶמְיָן, quod ipsum Persicum هميان est, uti Saadiae شغشج factum e Persico شغشه *ramus* s. *virga auri*, *unde nummi fiunt*, tum *filum auri, per foramen ferri ductum*, unde et *cingulum pretiosius auro intextum* videtur notare); Arabs Erpenii حزام, *taenia*; Josephus, §. 6. ζώνη. Eos plures e recentioribus sequuntur, ut Braunius, Lib. II. c. 6. §. 441. 442., qui verba hebraea וְחֵשֶׁב אֲפֻדָּתוֹ אֲשֶׁר עָלָיו כְּמַעֲשֵׂהוּ מִמֶּנּוּ יִהְיֶה sic vertit: *et cingulum amiculi ejusdem operis erit ex ipso amiculo progrediens.* Cui adstipulatur Michaelis, cujus interpretatio haec: *Auch das Band, dadurch er umgürtet wird, soll mit ihm* (dem Ephod) *von gleicher Arbeit und ein Stück seyn.* Cf. ejus *Supplement.* P. III. p. 968. Diversa ab hac interpretatione est Clerici, cui adsentitur Dathius. Negat ille, vocem חֵשֶׁב denotare *cingulum;* sed putat, illam semper significare *opus polymitarium*, hinc h. l. *texturam;* vocabula אֲפֻדָּתוֹ אֲשֶׁר עָלָיו proprie sic esse reddenda: *Aphudae ejus quae praeter illud*, particulam enim עַל h. l. *praeter* notare, ut Genes. XXXI, 50. Levit. XVIII, 8.

Num. VI, 20. Deut. XIX, 9. אֵפֹוד hic dici *anteriorem partem*, quae pectus, אֲפֻדָּה *posteriorem*, quae dorsum tegebat. Unde sic vertit: *Textura etiam partis oppositae, quae adjicietur, ex ipso erit ejusdemque operis.* Ita h. l. LXX. Καὶ τὸ ὕφασμα τῶν ἐπωμίδων ὅ ἐστιν ἐπ' αὐτῷ κατὰ τὴν ποίησιν ἐξ αὐτοῦ ἔσται ἐκ χρυσίου. Et Vulgatus: *Ipsa quoque textura et ipsa operis varietas erit ex auro.* Aliam horum vocabulorum explicationem dedit Hubigantius in *Nott. critt.* ad h. l. Qui quidem quoad חֵשֶׁב assentitur Clerico, sed אֲפֻדָּה de *limbo* explicat, qui quum alias diverso subtemine soleat fabricari, hic ejusdem texturae dicatur esse debere. Confert ad illam *limbi* significationem probandam Arabicum أَفَدٌ, quod *terminum* sive *finem* rei indicare ait. Sed nonnisi de *tempore* usurpari nomen illud Arabicum, docent haec Lexici *Camus* dicti T. I. p. 340. edit. Calcutt. الأَفَدُ الأَجَلُ الأَمَدُ وبهاءٍ التَّأخِيرُ وخَرَجَ مُوفِدًا أَيْ فِي آخِرِ الشَّهْرِ أَوِ الوَقْتِ *Nomen* أَفَدٌ *denotat temporis praefiniti terminum et extremum spatii temporis. Addito* He (أَفَدَة) *significat dilationem. Dicitur:* exiit مُوفِدًا, *i. e. in fine mensis aut temporis definiti.* Nos quidem אֲפֻדָּה haud diversum ab אֵפֹוד putamus, atque genuinum verborum hebraeorum sensum expressum a Braunio.

9. וּפִתַּחְתָּ עֲלֵיהֶם שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *Tum incides eis nomina Israelitarum.* Monet Michaelis, gemmarum sigillarium caelaturam mature in Aegypto inventam et jam diu ante Mosis aetatem in usu fuisse. Conf. Genes. XXXVIII, 18. XLI, 42. Ab Aegyptiis hanc artem didicisse Israelitas; Mosem igitur etiam hoc loco aetati, qua scripsit, convenienter scripsisse apparere.

10. בְּתוֹלְדוֹתָם *Pro generationibus eorum*, h. e. pro ratione aetatis eorum. תּוֹלְדוֹת hic notat ordinem nascendi.

14. מִגְבָּלֹת plerique vertunt *determinationes* a גָּבַל *terminavit, fines descripsit*, intelliguntque catenas *determinatas et aptae longitudinis*, vel *aequalis longitudinis*; sequuti Chaldaeum, qui מְתַחְמַן *definitas*, Saadiam, qui مُعْتَدِلَتَانِ, et Maurum, qui سويات reddidit, quod utrumque *aequales* denotat. LXX. verterunt *καταμεμιγμένα ἐν ἄνθεσιν admixta floribus*, quos sequitur Vulgatus, *sibi invicem cohaerentes*. Michaelis in *Supplemm.* p. 251. putat מִגְבָּלֹת significare *crassitudinem*, ut catenae crassitudinis essent *catenae crassiores*. Confert Arabicum جَبُلَ, *crassus grossusque est*, et Syriacum ܓܒܠ, *magnus fuit* [potius: *coagulavit, compegit*]. Verum vidisse Jarchium arbitror, qui catenulas illas מִגְבָּלֹת appellatas dicit, quod conjunctae essent termino, seu extremitati pectoralis, לסוף גבול החשן תעשה אותם *ad finem termini pectoralis facies eas.* מַעֲשֵׂה עֲבֹת est *opus tortile, geflochtene Arbeit.* LXX. *ἔργον πλοκῆς* verterunt, quod eodem redit. עֲבוֹת notat proprie *funem* torto cannabi constantem; quomodo solent argenteae aureaeque catenae fieri. וְנָתַתָּה אֶת־שַׁרְשְׁרֹת הָעֲבֹתֹת עַל־הַמִּשְׁבְּצֹת *Adnectes catenas tortiles palis.*

15. חֹשֶׁן *Ornamentum pectorale*, collato Arabico حَسُنَ, *elegans, pulcher fuit*, in Conjug. II. et V. *ornavit.* Quod Clericus ait חֹשֶׁן notare *pectorale*; collato Arabico חושן *chauschanon*, quod *pectus, loricam*, et quidem *anteriorem* ejus partem denotet, nititur mero videndi aut legendi errore. Neque enim خَوْشَنٌ, sed جَوْشَنٌ significat *pectus, loricam*, neque hujus anteriorem partem, sed *noctis*, ut est in Giggejo, seu potius mediam ejus partem, uti liquet e Camuso T. II. p. 1733.

הַמִּשְׁפָּט *judicii* vocatur pectorale, quia Pontifex maximus in dijudicandis gravioribus caussis eo indutus esse solebat.

16. כָּפוּל *Duplicatum.* Fuit igitur pectorale intus cavum instar marsupii. Videtur ideo duplicatum fuisse, ne facile laceraretur, quod fieri alias potuisset propter onus, cum ei tot lapides pretiosi, et tot fundae aureae, tot annuli et catenulae adhaererent, ut magnam haberet ponderis gravitatem. זֶרֶת est *spithama*, spatium maximum ab exporrecto pollice ad exporrectum digitum minimum (*eine Spanne*), a זָרָה *spargere*, ut זֶרֶת proprie sit *sparsa*, i. e. *dispersis digitis*, *expansa manus.* Simili modo Arabes *cornu extremitatemque arcus* ذَرْوٌ a *dispergendo* dicunt. *Spithamam* vertunt omnes veteres, excepto Vulgato, qui ubique habet *palmus.* Sed monet MICHAELIS *Supplemm.* p. 654., Vulgatum *palmi* nomine latius usum fuisse, et spithamam quoque palmum vocasse videri, quum duplex sit latinorum palmus, minor, quatuor digitorum, major, spithamae aequalis, duodecim.

17. Verissime observant MICHAELIS et DATHIUS in notis ad h. l., quum harum gemmarum nomina linguae cognatae prorsus ignorent, incerta etiam esse, quae eis substituantur. Antiquorum interpretum dissensus satis probat, eos tantum divinasse, hinc eorum versiones aeque incertae sunt ac recentiorum interpretum explicationes ex originatione tantum petitae. Copiose de his gemmis egerunt BRAUNIUS in libro laudato, Lib. II. c. 8. p. 627. seqq., LUD. DE DIEU in *Critic. Sacris* ad h. l., et HILLERUS in *Syntagmat. Hermeneut.* p. 1. seqq. אֹדֶם videtur esse *Sardius* (*Carniol*), a rubore ita dictus, quia hic lapis est ruber. EPIPHANIUS in *libello de duodecim gemmis in veste Aaronis:* Πρῶτος λίθος Σάρδιος ὁ βαβυλώνιος, οὕτω καλούμενος· ἔστι δὲ πυρωπὸς τῷ εἴδει καὶ αἱματοειδής· ἔστι δὲ διαυγὴς ὁ λίθος. *Prima gemma Sardius, Babylonius dicta. Est vero forma ignea, et quae sanguinis colorem referat. Gemma est pellucida.* Consentiunt in hoc lapide veteres omnes. LXX. Σάρδιον, Onkelos

סַמְקָן a Chaldaico סְמַק *rubere;* sic et Syrus ܣܘܡܩܬܐ, Saadias ياقوت أحمر *hyacinthus ruber*, de qua gemma vid. S. F. RAU *Specim. excerpt. e Teifaschio* p. 89. seq. Vid. et de hac gemma MICHAELIS *Arab. Fragen*, No. XCIX. p. 291. פִּטְדָה esse *topazium* satis probabile est. Habet colorem viridem. LXX. τοπάζιον· Onkelos יַרְקָן a יַרְקָא quod *virorem* significat. Syrus ܝܘܪܩܐ quod *topazium* notare non est dubium. Arabs Erpenii أخضر, quod proprie adjectivum est et *viride* significat. Plura de hac gemma habet MICHAELIS l. l. p. 292. seqq. et J. H. PAREAU *de immortalitatis notitiis* seqq. p. 333. בָּרֶקֶת LXX. Josephus et Vulgatus *smaragdum* interpretantur, ad quam sententiam probandam multa attulit Braunius, Lib. II. c. 9. Habet ille lapis splendorem jucundum viridem. Onkelos retinens etymon Hebraeum, vertit בַּרְקָן a בְּרַק *fulgur*, similiter Syrus ܒܘܪܩܐ. Sed quum plures gemmae splendeant et fulgeant, definiri non potest, quis lapis intelligendus sit. Saadias أصفر, quod proprie *flavum* significat. Intelligit fortasse flavum hyacinthum. Vid. MICHAELIS l. c. p. 297. sequ.

18. נֹפֶךְ vetustissimi interpretes, LXX. Josephus, Epiphanius vertunt ἄνθραξ, *carbunculus*. Sed nulla argumenta certa afferri possunt, hanc gemmam hic intelligendam esse. Ceteri interpretes in alia omnia eunt. Cf. quae notavimus ad Ezech. XXVII, 16. — De סַפִּיר vid. not. supra ad XXIV, 10. MICHAELIS tamen hoc loco mavult intelligere *lapidem lazuli*, quod huic facilius quam Sapphiro nomina insculpi possent. יַהֲלֹם esse *adamantem* multis probare studuit Braunius Lib. II. Cap. 13., argumentis tamen parum solidis, quas impugnavit J. D. MICHAELIS in *Supplemm.* p. 549. seqq., quamvis se non rectiora dare posse fateatur. Id tamen pro certo habet, quum adamas propter duritiem scalpturam non admittat,

hanc gemmam plane non posse locum habere in numero harum gemmarum, quibus singulis singularum tribuum nomina insculpi debebant. Attamen Büschingius in notis ad DONATI *Auszug aus Scheuchzers Physica Sacra*, P. II. p. 340. adfirmat in Lipperti Dactyliotheca inveniri adamantes insculptas, quae vere antiquae esse videantur. LXX. eo loco, ubi jam in codicibus et exemplaribus nostris יַהֲלֹם legitur, יָשְׁפֵה (ἴασπις) legisse videntur.

19. Quaenam gemma indicetur nomine לֶשֶׁם incertum est. Septuaginta, Josephus, Epiphanius, Hieronymus, Vulgatus habent λιγύριον, λυγκούριον, *Lyncurium*, qui noster Opal esse creditur. Braunius Cap. 14. intelligit *hyacinthum;* sed monet Büschingius p. 342. l. c. ex DUTENS *les pierres precieuses*, p. 61. quas nos *hyacinthos* appellamus gemmas in Oriente non inveniri. שְׁבוֹ esse *achatem*, satis probaile est, quum mirus in hoc lapide interpretum sit consensus. Vid. Braunium Cap. 15. — אַחְלָמָה fortasse est *amethystus*. Ponunt hanc gemmam h. l. LXX., Epiphanius, Vulgatus, Hieronymus. Est lapis violacei coloris, et facilis scalpturis.

20. תַּרְשִׁישׁ vetustissimi interpretes vertunt χρυσόλιθον, quem recentiores *topasum* vocant. Frequens est in Hispania, et ab hac patria sua nomen Hebraeum habet. Hujus gemmae color est viridis. Cf. not. ad Ezech. I, 16. De שֹׁהַם vid. not. supra ad XXV, 7. יָשְׁפֵה *jaspidem* esse, vix dubitare sinit nominis concentus. Haec gemma habet varios colores. Quae in Oriente invenitur, plerumque est lucida caerulea seu viridis, maculis sanguineis adspersa, et omnibus bonitate praefertur.

25. אֶל־מוּל פָּנָיו *E regione faciei ejus*, i. e. parte anteriore.

26. עַל־שְׂפָתוֹ אֲשֶׁר אֶל־עֵבֶר הָאֵפוֹד בָּיְתָה *In ora, quae ad ipsum Ephodum vergit inferius.* Intelliguntur annuli ad Pectoralis inferiores angulos positi, ut ex iis pendens funiculus hyacinthinus a tergo sacerdotis reductus et hu-

meralium annulis insertus contineret etiam illic pectorale, ut colligimus ex Vs. 28.

28. וְלֹא־יִזַּח הַחֹשֶׁן מֵעַל הָאֵפוֹד *Ne dimoveatur pectorale ab Ephodo,* זָחַח enim collato Arabico زحّ est 1) *impulit*, 2) *dimovit, removit loco.*

30. De *Urim* et *Thummim* multae et variae sunt sententiae, quod in re tanta antiquitate obscuráta nec a Mose satis descripta non est mirum. Nos opiniones notatu dignissimas breviter recensebimus. Spencerus in *Dissertatione de Urim et Thummim* operi suo *de legibus Hebraeorum ritualibus* L. III. Dissert. VII. inserta, multis probare studuit, Urim et Thummim idem fuisse ac Theraphim (cf. Genes. XXXI, 19. et ad eum loc. not.), id est, duas imagunculas diversas, sive idola, quae ad interrogata responderint; quum enim mos iste simulacra fatidica in dubiis consulendi longe lateque per gentes invaluisset, Deum, cui res fuisset cum populo contumacis ingenii, reliquisse ei veterem hunc ritum a Theraphim oracula petendi, et ipsum haec vere per illos edidisse. Braunius, L. II. c. 20., cui adsentitur Jo. Joach. Schroeder in Dissertatione erudita *de Urim et Thymmim*, Marburg. 1744. in quat., et Dathius, ipsos illos lapides pretiosos nomine Urim et Thummim insigniri putat; praecipi enim in hoc Versu, ut lapides illi sint lucidissimi et perfectissimi, quum in antecedentibus iidem descripti essent secundum nomina sua et ordinem, quo in pectorali essent collocandi. Ex hac igitur sententia vox אור h. l. significat *splendorem*, et verba אוּרִים וְתֻמִּים vertenda *splendor perfectissimus.* Maxime huic sententiae favere loca parallela, in quibus Moses promiscue utitur nomine τῶν *Urim* et *Thummim* et lapidum pretiosorum. Sic infra XXXIX, 8. seqq. ubi tota illa structura pectoralis, quae fuerit, repetitur, nullam injici mentionem τῶν *Urim* et *Thummim*, et Levit. VIII, 8. loqui Mosen de Urim

et Thummim et silere de lapidibus. Quod ad modum adtinet, quo Deus per haec Urim et Thummim responsa dederit, existimant illi, Deum summo pontifici Ephodo et hoc pectorali ornato, suam voluntatem revelasse ad eundem modum, quo prophetis, ita ut ille non minus atque hi de veritate responsi divini certi esse potuerint. J. D. Michaelis in notis ad h. l. et in *Jure Mosaico* P. I. §. 52. et P. VI. §. 304. inde, quod non describitur Urim et Thummim, colligi posse existimat, eam rem Israelitis jam notam fuisse, Urimque et Thummim fuisse tres sortes inde ab antiquis temporibus apud Hebraeos asservatas, quarum una affirmandi, altera negandi et tertia in neutram partem decidendi vim notamque habuerit; pectorale ideo instar marsupii comparatum fuisse, ut ei sortes illae injici possent. Sanctas has sortes potissimum in causis forensibus majoribus vel ad detegendum sontem vel ad dirimendam litem adhibitas fuisse, ut colligi possit ex Jos. VII, 13—21. 1 Sam. XIV, 40—43. et in primis Vs. 41. in textu Hebraeo, Proverb. XVI, 33. XVIII, 13. Fuisse igitur Urim et Thummim mirabile συγκαταβάσεως divinae exemplum. Nobis quidem verisimile, Urim et Thummim nomen fuisse monilis sive gemmae diversae a ceteris pectoralis gemmis. Id enim postulare videntur verba Versus nostri, וְנָתַתָּ אֶל־חֹשֶׁן הַמִּשְׁפָּט אֶת־הָאוּרִים וְאֶת־הַתֻּמִּים *pones ad* seu *super pectorale judicii Urim et Thummim.* Adpensa autem fuisse videtur ista gemma lapidibus illis, quibus nomina decem tribuum Israelitarum insculpta erant, ut indicetur, Pontificem Maximum simul esse populi Israelitici supremum judicem, qui in rebus et causis gravioribus nomine Dei et ab eo edoctus decerneret. Hinc illa gemma sive illud monile nomen *lucis* et *integritatis*, i. e. perfectae veritatis, s. justitiae videtur habuisse. Philo *de vita Mosis* L. III. p. 152. T. II. edit. Mang. simile quid videtur innuere. Τὸ *δὲ λογεῖον*, inquit, *τετράγωνον, διπλοῦν κατεσκευάζετο, ὡσανεὶ βάσις. ἵνα δύο ἀρετὰς ἀγαλματοφορῇ, δήλωσίν τε καὶ ἀλήθειαν. Pectorale quadratum, duplexque velut basis quaedam*

conficiebatur, ut duarum simulachrum virtutum gereret, declarationis et veritatis. Deum per Urim et Thummim interrogare significare videtur, Deum per eam personam consulere, qui Urim et Thummim gestabat, et qui hoc ipso, quod hoc judicis supremi signum gestabat, jus potestatemque habebat Deum consulendi, et ejus nomine decernendi. In pluribus antiquis rebus publicis sacerdotes simul fuisse magistratus constat, qui in omnibus gravibus et magni momenti rebus consulerentur. Eadem res adhuc hodie invenitur apud omnes nondum satis excultas gentes, ut apud Turcas, ubi Pontifex Maximus مُفْتِي *Mufti* dictus in omnibus rebus gravibus consuli solet, et cujus responsum judiciumque proximum a lege locum habet. Tota antem illa res a Mose ad exemplum Aegyptiorum instituta esse videtur. Apud hos Pontifex Maximus simul fuit judex supremus, in cujus rei signum in pectore gestabat gemmam, cui erat justitiae imago insculpta. Aelianus *Var. Histor.* L. XIV. c. 34. Δικασταὶ δὲ τὸ ἀρχαῖον παρ᾽ Αἰγυπτίοις ἱερεῖς ἦσαν. ἦν δὲ τούτων ἄρχων ὁ πρεσβύτατος, καὶ ἐδίκαζεν ἅπαντας. ἔδει δὲ αὐτὸν εἶναι δικαιότατον ἀνθρώπων, καὶ ἀφειδέστατον. εἶχε δὲ καὶ ἄγαλμα περὶ τὸν αὐχένα ἐκ σαπφείρου λίθου, καὶ ἐκαλεῖτο ἄγαλμα ΑΛΗΘΕΙΑ. *Judices apud Aegyptios iidem quondam fuerunt qui et sacerdotes. In his princeps erat maximus natu, et in omnes statuendi jus habebat. Eum omnium hominum esse justissimum et sincerissimum oportebat, qui circa collum imaginem ex sapphiro gemma confectam gestabat, quae vocabatur Veritas.* Hinc forsan factum, quod LXX., homines Alexandrini, vocem תֻּמִּים h. l. vertunt ἀλήθειαν. Diodorus Siculus L. I. c. 3. ubi de Sacerdotibus Aegyptiorum disserit: Ἐφόρει, ὁ ἀρχιδικαστὴς περὶ τὸν τράχηλον ἐκ χρυσῆς ἁλύσεως ἠρτημένον ζῴδιον τῶν πολυτελῶν λιθῶν, ὃ προσηγόρευον ἀλήθειαν. τῶν δὲ ἀμφισβητήσεων ἤρχοντο, ἐπειδὰν τὸν τῆς ἀληθείας εἰκόνα ὁ ἀρχιδικαστὴς προσθεῖτο. *Ferebat praeses judicum circa collum ex aurea catena pendens signum pretiosorum lapidum, quod vocabant Veritatem. In-*

choabant autem disceptationes, cum Veritatis imaginem adposuerat sibi judicum praeses. Certe rem non ignotam tum temporis fuisse, colligi potest inde, quod Moses non describat pluribus Urim et Thummim, uti et Michaelis monuit. Quomodo vero Pontifex Maximus consuluerit Deum, et quanam ratione is responsa dederit, dici nequit. עַל־לֵב אַהֲרֹן *Ad cor Aaronis*, i. e. ante pectus, e regione cordis, ut Vs. 29. בְּבֹאוֹ לִפְנֵי יְהוָֹה *quando in conspectum Jovae venit*, i. e. si Sanctum Sanctorum ingreditur, ubi Jova singulari quadam ratione praesens credebatur. וְנָשָׂא אַהֲרֹן אֶת־מִשְׁפַּט בְּנֵי יִשְׂרָאֵל עַל־לִבּוֹ *Et portet Aaron judicium filiorum Israelis supra cor*, i. e. pectus *suum*. Urim et Thummim vocatur מִשְׁפַּט *judicium* Israelitarum, quia Pontifex Maximus in gravibus caussis non respondebat de jure aut jus dicebat litigantibus, nisi indutus sacerdotali pallio et pretioso monili, de quo diximus. Sic ζώδιον Ἀληθείας apud Aegyptios ex Sacerdotis collo pendere debuit, antequam cognosceret et jus diceret, ut supra ex Diodoro vidimus.

31. מְעִיל, *Pallium*, erat tunica exterior talaris ex lana hyacinthini coloris contexta, undique clausa et rotunda sine manicis, habens aperturam tantum, per quam caput immitteretur, cui limbus attextus erat ob firmitatem, et in lateribus duo foramina ad exerenda brachia. Josephus *Antiqq.* Lib. III. Cap. 7. §. 4. de hac tunica: Ἔστι δ᾽ ὁ χιτὼν οὗτος οὐκ ἐκ δυοῖν περιτμημάτων, ὥστε ῥαπτὸς ἐπὶ τῶν ὤμων εἶναι καὶ τῶν παρὰ πλευράν. Φάρσος δ᾽ ἓν ἐπιμήκες ὑφασμένον, σχιστὸν ἔχει βρογχωτῆρα οὐ πλάγιον, ἀλλὰ κατὰ μῆκος ἐῤῥωγότα πρός τε τὸ στέρνον καὶ μέσον τὸ μετάφρενον. πέζα δ᾽ αὐτῷ προσέῤῥαπται, ὑπὲρ τοῦ μὴ διελέγχεσθαι τῆς τομῆς τὴν δυσπρέπειαν. ὁμοίως δὲ καὶ ὅθεν αἱ χεῖρες διείργονται σχιστός ἐστιν. *Haec autem tunica non constat ex duabus plagulis, ut suturas habeat in humeris ac lateribus; sed unicum est vestimentum in longum undique circumtextum, qua collo induitur aperturam habens non obliquam, sed in longitudinem discissam, a pectore us-*

que ad interscapilium medium. Ei vero adsuitur limbus, ne scissurae deformitas appareat. Similiter etiam aperta est, qua manus exseruntur.

32. פִּי־רֹאשׁוֹ *Os capitis ejus* est foramen per quod caput immitteretur. LXX. τὸ περιστόμιον ἐξ αὐτοῦ μέσον. Hieronymus in loco supra ad Vs. 4. laud.: *In superiore parte qua collo inducitur, aperta est illa tunica, quod vulgo capitium vocant.* שָׂפָה יִהְיֶה לְפִיו סָבִיב מַעֲשֵׂה אֹרֵג לֹא יִקָּרֵעַ Foramen illud sive apertura *circumdetur limbo ex opere textorio, ne laceretur.* Limbus autem hic introrsum spectabat, ne exterius ulla eminentia apparerent, quod deforme fuisset. כְּפִי תַחְרָא יִהְיֶה־לּוֹ *Quemadmodum foramen loricae.* Non est intelligenda lorica aenea aut ferrea, sed *linea*, quales loricae in Aegypto fieri solebant. Hae indigebant limbo, ne inter induendum lacerarentur. Vid. quae hac de re collegit Casaubonus ad *Galbam Suetonii* Cap. 19. Ejusmodi fuit Aegyptii regis Amasis thorax, qui in Rhodiorum insula ostendebatur in templo Minervae, et cujus singula fila 365 filis constabant, ut auctor est Plinius *Hist. Nat.* Lib. XIX. c. 1. Sect. 2. Eundem ita describit Herodotus Lib. III. c. 47. Τῶν δὲ εἵνεκα θωϋμάσαι ἄξιον, ἁρπεδόνη ἑκάστη τοῦ θώρηκος ποιέει· ἐοῦσα γὰρ λεπτὴ, ἔχει ἁρπεδόνας ἐν ἑωϋτῇ τριηκοσίας καὶ ἑξήκοντα, πάσας φανεράς. *Admiratione dignum reddunt* (hunc thoracem) *singula ejus fila, quae quum exilia sint, tamen singula in se tricena ac sexagena fila, et quidem evidentia singula habent.* Proxime antecedentia verba adtulimus supra ad XXVI, 1.

33. עַל־שׁוּלָיו *Ad imam ejus partem.* רִמּוֹן esse *malum punicum*, s. *malum granatum*, nulla est dubitatio. Arboris genus est, foliis saturate viridibus, flore rosaceo, plurimis scilicet petalis in orbem positis constante, cujus calix campanae similis, multifidus abit deinde in fructum fere globosum, coronatum, in plura loculamenta divisum, acinis succi plenis foeta, placentae affixis, membranis tenuissimis distinctis, turgentibus semine oblongo. Radici-

bus innititur brevibus summae telluri adhaerentibus nec admodum numerosis. Nascitur frequens haec arbor in Aegypto, Palaestina et Arabia, ut testantur POCOCKE *Descript. Orient.* P. I. p. 319. vers. germ. HASSELQUIST *Itiner Palaest.* p. 50. SHAW p. 130. vers. germ. NIEBUHR *Descript Arabic.* p. 148. Pluribus de hac arbore egit CELSIUS *Hierobot.* P. I. p. 271. seqq. Ad illorum malorum formam confecta esse debebant רִמֹּנִים in pallio Pontificis Maximi. Jarchius ad h. l.: רמנים *sunt globi quidam rotundi instar malorum punicorum, quasi essent ova gallinarum.* — פַּעֲמֹנֵי זָהָב בְּתוֹכָם סָבִיב *Tintinnabula aurea inter ea in orbem.* MICHAELIS conjicit, reges Orientis illis temporibus vestes cum tintinnabulis gestare solitos fuisse, ut eorum tinnitu significarent, se esse in propinquo, populumque recedere debere (vid. Vs. 35.); hinc fortasse ejusmodi tintinabula facta esse symbola reverentiae locis sacris debitae. Affert et BRAUNIUS Lib. II. c. 5. locum ex tractatu quodam Rabbinico (Targum Scheni Estheris Cap. VI, 10.), in quo dicitur, reges Persarum ejusmodi vestes cum tintinnabulis habuisse. Praeterea usus tintinnabulorum in veste Pontificis Maximi et hic erat, ut innuitur a Siracide XLV, 11., ut populus prope atrium, vel in illo congregatus, de Pontificis introitu in Sanctum admoneretur, suasque preces cum precibus Pontificis conjungeret.

34. Repetito פַּעֲמֹן זָהָב וְרִמּוֹן *Tintinnabulum aureum et malogranatum, tintinnabulum aureum ut malogranatum,* significatur alternatim ponenda esse malogranata et aurea tintinnabula.

36. צִיץ h. l. non est *flos*, ut Job. XIV, 2., quomodo et hic quidam vertunt. Dicunt quidem, verbis JOSEPHI moti, *Antiqq.* L. III. c. 7., laminae insculptas fuisse *flores.* Sed Moses de iis silet, et etiamsi adfuissent, non tamen ideo illa lamina *flos* appellari potuisset. Est potius proprie *micatio*, collato Arabico صاص (pro

صَيَصَ) *splenduit, emicuit.* Dicebatur ita antiquissimis temporibus *diadema* illud, quale regum in Oriente esse solebat, constans lamina aurea et ad eximium fulgorem expolita. Hoc diadema impositum cidari *cum splendore emicabat,* tanquam praeclarum eminentis dignitatis insigne. Pleniore phrasi dixerunt צִיץ נֵזֶר *micationem diadematis,* pro *diademate* in summo capite *emicante,* uti extat infra XXXIX, 30. Hinc נֵזֶר pro צִיץ pontificis substituitur infra XXIX, 6. Et Levit. VIII, 9. haec vocabula ita conjunguntur, ut se invicem explicent. Vid. N. W. Schroederi *Observatt. Select. ad Orig. Hebraeas* p. 156. Paulsen *von der Regierung der Morgenländer*, P. I, §. 14. p. 71. et Christ. Lud. Schlichter *Meditat. Sacra de lamina aurea Pontificis M. ejusque mysterio.* Hal. 1737. Sicuti Urim et Thummim significabat, Pontificem Maximum etiam esse supremum judicem; ita illud diadema illius dignitatem regiam indicare debuit.

37. אֶל־מוּל פְּנֵי־הַמִּצְנֶפֶת יִהְיֶה *Parti anteriori cidaris applicabis* (illam laminam); ad formam diadematis. Incubuit igitur lamina tiarae, ne illa ipsam frontem tangeret.

38. וְנָשָׂא־קָדָשֵׁיהֶם *Et portabit Aaron iniquitatem sanctificationum, quas sanctificabant filii Israel in omnibus donis sanctificationum eorum.* Sensus est: si quid in offerendo aut immolando minus rite factum sit, hoc quoque ab Aharone expiabitur. לְרָצוֹן לָהֶם לִפְנֵי יְהוָֹה *In benevolentiam ipsis coram Jova*, i. e. ut preces Pontificis Maximi et oblationes pro populo sint acceptae Deo, et ut populus, pro quo accedit sacerdos ad Deum, sit acceptus coram ipso. Loco primogenitorum Israelis consecrata erat Deo tota tribus Levis, atque hujus princeps quum esset Pontifex Maximus, hic pro tribulibus suis etiam sacra facere censebatur. Itaque dum se Pontifex *Deo Sacrum* offerret, totus Israelis populus, *Sacerdotale regnum*, cujus ad Deum legatus erat Pontifex Maximus, sese nu-

mini veluti sistebat, et assiduitate in sacris faciendis gratiam ejus promerebatur. Tota autem haec res dijudicanda est ex notionibus tenuibus et imperfectis, quas de Deo habebat populus, qui omnia e sensibus metiebatur, et Deum tanquam regem cogitabat, cujus favor per dona, uti adhuc in Oriente est mos, sit parandus.

40. בְּנֵי אַהֲרֹן sunt *reliqui sacerdotes*, quorum caput fuit Aaron, Pontifex Maximus. מִגְבָּעוֹת LXX. hic vertunt *κιδάρεις*, Vulgatus *tiaras*. Hesychius: *Κίδαρις, πῖλος βασιλικὸς, ὃν καὶ τιάραν, ἔνιοι δὲ κίταριν διὰ τοῦ τ, ἢ στρόφιον* (fascia) *ὃ οἱ ἱερεῖς φοροῦσιν.* Phavorinus: *Κίδαρις, περίθεμα κεφαλῆς εὔκοσμον. δι᾽ οὗ οἱ ἱερεῖς τὸ παλαιὸν ἐκοσμοῦντο.* Josephus *Antiqq.* Lib. III. c. 7. §. 7. non distinguit מִגְבָּעוֹת a מִצְנֶפֶת ad formam quod adtinet, sed tantum hyacinthino involucro. Non liquet satis, quomodo duo haec capitis tegumenta diversa fuerint. Hoc tantum est certum, מִצְנֶפֶת fuisse *tiaram* Pontificis Maximi, מִגְבָּעוֹת reliquorum sacerdotum.

40. מִלֵּאתָ אֶת־יָדָם *Implebis manus eorum*, i. e. trades eis muneris potestatem. Solemnis est illa phrasis Mosi ad significandam delationem muneris. Haud male conjicit Clericus, hanc phrasim fortasse petitam esse ab aliquo ritu antiquo Orientis, quo insignia muneris in manum eorum, quibus illud conferebatur, tradebantur, unde postea factum sit, ut *implere manum* significet, muneris exercendi potestatem facere. Apparet etiam ex Cap. seq. Vs. 24., sacerdotibus in eorum inauguratione instrumenta sacra a Mose in manus esse tradita.

42. מִכְנָסִים sunt *femoralia, braccae*, a כָּנַס *collegit*, quod circa corpus colligerentur femoralia, non diffluerent laxe ut tunica. LXX. *περισκελῆ*. Vulg. *feminalia*. Hieronymus dicit ea usque ad genua pertigisse, et superiorem partem sub umbilico vehementer fuisse adstrictam. Josephus l. c. §. 1. *Πρῶτον περιθέται (ὁ ἀρχιερεὺς) τὸν μαναχασὴν λεγόμενον. βούλεται δὲ συνακτῆρα μὲν δηλοῦν. διάζω-*

μα δ' ἐστὶ περὶ τὰ αἰδοῖα ῥαπτὸν ἐκ βύσσου κλωστῆς εἰργασμένον, ἐμβαινόντων εἰς αὐτὸ τῶν ποδῶν ὥσπερεὶ ἀναξυρίδας, ἀποτέμνεται δὲ ὑπὲρ ἥμισυ, καὶ τελευτῆσαν ἄχρι τῆς λαγόνος περὶ αὐτὴν ἀποσφίγγεται. *Primo quidem induit Manachasen, uti vocatur; idem enim denotat ac constrictorium. Est autem subligar circa verenda subtile ex bysso retorta contextum, pedibus in illud ingredientibus veluti in brachas. Scinditur autem supra dimidiam partem, et ad ilia desinens ligaminibus suis stringitur.*

43. וְלֹא־יִשְׂאוּ עָוֹן *Ne ferant peccatum*, i. e. ne poenas violatae legis luant.

12) *Praecipiuntur ritus in sacerdotum consecratione observandi. Cap. XXIX. 1—37.*

Cap. XXIX, 1. דָּבָר h. l. sunt *ceremoniae*, quibus sacerdotes inaugurabantur. תְּמִימִם *integri, perfecti*, sine vitio, τέλειοι, uti hac in re loquuntur Graeci.

2. חַלֹּת sunt *placentae*, et quidem, uti videtur, *crassiores*; opponuntur enim רְקִיקִים *tenues*. Onkelos גְּרִיצָן, quod Buxtorfius in *Lexico Chald.* p. 483. ex Rabbinorum scriptis interpretatur *placentam crassiorem*. מַצֹּת בְּלוּלֹת בַּשֶּׁמֶן significant placentas *oleo perfusas*, collato Arabico بَلَّ *madefecit, rigavit.* Opponuntur placentae oleo perfusae placentis מְשֻׁחִים בַּשָּׁמֶן *unctis oleo*, quibus manu et digitis infricatur oleum. Etiamnum Orientales placentas suas tenues oleo tingere et ita iis vesci solent, ut multi testantur, qui illas regiones visitarunt, e. c. Shaw, p. 202. vers. germ. רְקִיקִים sunt *placentae tenues*, collato Arabico رَقَّ *subtilis, tenuis fuit.* LXX. λάγανα. Hesychius: *Λάγανα, εἶδος πλακουντερίου, ὡς πυρώδη, ἀπὸ σεμιδάλεως, ἐν ἐλαίῳ τηγανιζόμενον, καὶ ἀρτιβρεχεῖ ἐλαίῳ. Species placentae, tanquam ferventia, similea, frixa in oleo in sartagine, et recenti oleo.* Legem hanc

de placentis oleo perfundendis et ungendis J. D. Michaelis statuit pertinere inter eas, quas Moses eo consilio dederit, ut Israelitae culturam olearum, praecipuarum Palaestinae arborum, summa exercerent industria, nec consilium caperent, se in alias recipiendi regiones oleo carentes (Cf. supra ad XXIII, 18.). Modum enim cibos parandi ad posteros optime posse transmitti per epula sacrificalia, quod ritus sacri minus mutari soleant, quam alii ritus, quibus nulla cum religione cognatio. Jam quum lautissima Israelitarum convivia essent ea, quae parabantur ex lustralibus extis, non potuisse non qui in sacrificiis vigebat olivi usus, ad has primum epulas atque ab eis ad communium ciborum parationem pertinere. Attamen quum nullo non tempore terrarum, quae ad Austrum et Orientem sitae sunt, incolae ad cibos parandos oleo uti solerent, nil mirum est, et ad placentas, quae inter sacrificia offerendae erant, oleum adhibitum fuisse. Oleum inter optimas Palaestinae dotes et olim erat et adhuc est. Ezechiel XXVII, 17. *Juda, inquit et terra Israel, ipsi tui institores in frumento primo balsamum et mel et oleum et resinam proposuerunt in nundinis tuis* scil. Tyri. Salomo Regi Tyriorum quotannis viginti coros expressi olei misisse legitur 1 Reg. V, 11. Praestantiam illius laudat Hasselquist, oleum Palaestinense jucunditate saporis superare omnia olea aliarum regionum, et illi quoque, quod in *Provincia* nascitur, multo esse praeferendum affirmans. Bellonius (*Observatt.* Lib. II. c. 87.) scribit, in Syria laetas provenire oleas, ut et in agro Hierosolymitano. Sic etiam refert Schulzius (*Leitungen des Höchsten auf seinen Reisen etc.* Tom. V. p. 86.), se non procul ab Jericho multa adhuc invenisse olea. Cf. Michaelis *Commentat. de legibus Mosis Palaestinam Israelitis caram facturis*, §. V. p. 9. 10. Ejusdem *Mosaisches Recht*, T. IV. p. 90. Warnekros *de Palaestinae fertilitate* §. XI.

5. מְעִיל הָאֵפוֹד *Pallium Ephodi* est pallium illud caeruleum, de quo supra XXVIII, 41.

10. וְסָמַךְ אַהֲרֹן וּבָנָיו אֶת־יְדֵיהֶם עַל־רֹאשׁ הַפָּר *Imponent Aaron ejusque filii capiti juvenci manus suas.* Signum hoc erat, victimam locum subire offerentis. THEODORETUS, *Quaest. 61. in Exod.:* ἦν τοῦτο σύμβολον, τοῦτο ἱερεῖον τὸν τόπον πληροῦν τοῦ προσφέροντος τὴν ὑπὲρ αὐτοῦ δεχομένην σφαγήν.

13. הַחֵלֶב הַמְכַסֶּה אֶת־הַקֶּרֶב *Adeps intestina tegens,* significatur id, quod Latini vocant *omentum*, Graeci ἐπίπλοον. Est textura adiposa, quae involucri aut vestis instar tegit omnia abdominis viscera eorumque calorem conservat. יֹתֶרֶת est *major hepatis lobus*, proprie *id quod superest, abundantia, additamentum,* collato Arabico وتر *excedit, superfluit.* Idem est quod Arabes vocant زيادة *augmentum*, qua voce h. l. usos esse quatuor Pentateuchi interpretes Arabicos, testatur BOCHARTUS, *Hieroz.* P. I. L. II. c. 45. T. I. p. 562. edit. Lips. Optime illud describit Avicenna, cujus verba ex versione latina sunt haec: *Et hepar*, inquit, *quaedam habet augmenta* (زوايد) *quibus amplectitur stomachum et adhaeret ei. Quorum augmentorum maximum illud est, quod speciali nomine vocatur asiada* (زيادة). *Huic autem fel incumbit, unde ad inferiora extenditur.* COCCEJUS in *Lexico Hebr.* sub h. v. „Ego, ut rem clarius cognoscerem, apud lanium vidi in ove jecur et aliquem lobum ejus adjunctum renibus et adipem fistulosum, ex quo procedebat vesicula fellis, cum jecinore auferri et abscindi atque abjici.“ Hic adeps sive lobus est יֹתֶרֶת, juxta renes vel cum renibus auferendus et offerendus cum reliqua pinguedine. LXX. τὸν λόβον τοῦ ἥπατος. GALENUS in *Anatomia* de vesica fellis: Θέσις γε μία τοῖς ἔχουσιν αὐτὴν ζώοις ἐστὶ διαπαντὸς, ἡ κατὰ τὸν μέγιστον τῶν λοβῶν τοῦ ἥπατος ἐν ἅπασι τοῖς ζώοις ἐστίν. *Eam habentibus animalibus semper idem situs est, nempe in omnibus ad maximum loborum hepatis.* POLLUX: Τὸ δὲ μέγιστον ἔργον

ἥπατος διακρῖναι τὴν τροφὴν εἰς αἷμα καὶ χολὴν, καὶ τῆς μὲν ἀγγεῖόν τι πληρῶσαι ὃ ἔγκειται τῷ μεγίστῳ λοβῷ. *Praecipuum jecoris officium est, cibum in sanguinem bilemque distribuere, et bile implere quoddam vasculum, quod maximo jecoris lobo insidet.* Hunc majorum lobum LXX. κατ᾽ ἐξοχὴν vocant τὸν λόβον τοῦ ἥπατος. — עַל h. l. non significare *super*, sed *ad*, res ipsa docet.

20. Observant interpretes, sanguine sacrificii, de quo hic agitur, eas corporis partes expiatas esse, per quas plurima et maxima peccata patrari Hebraei putabant: auris, quae praecepta divina non admittit, manus, quae vetitum exequitur, et pes, qui viam malam ingreditur. Quod et innuit Philo *de vita Mosis*, Lib. III. p. 157. T. II. edit. Mang. Ἀπὸ τούτου (αἵματος) τρία μέρη τοῦ σώματος χρίει τῶν τελουμένων ἱερέων, οὖς ἄκρον, ἄκραν χεῖρα, ποδὸς ἄκρον, δεξιὰ τὰ σύμπαντα· αἰνιττόμενος ὅτι δεῖ τὸν τέλειον καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ καὶ βίῳ, παντὶ καθαρεύειν· λόγον μὲν γὰρ ἀκοὴ δικάζει, χεὶρ δ᾽ ἔργου σύμβολον, διεξόδου δὲ τῆς περὶ τὸν βίον, πούς. *Ex hoc sanguine tres corporis partes eorum, qui sacerdotes inaugurantur, tangit ungens, summam aurem, summam manum, summum pedem, dextra omnia, quo denunciat eum, qui perfectus sit, et re et verbo et tota vita purum esse oportere; nam orationem auris dijudicat, manus nota est factorum, omnis in vita ingressionis pes.*

22. אַלְיָה est *cauda crassa et adiposa ovis vel arietis*, Arabibus أَلْيَة, „quo nomine," ut notat Golius in *Lexico* p. 145., „non intelliguntur vulgares ovium caudae, ut in Europa nos habemus, sed quales in Orientis ovibus spectare est, quarum minimae decem vel duodecim libras pendent, nonnullae autem quadraginta libras pondere excedunt. Eas autem minutatim concisas liquant, et adipem in usus suos servant, vel ad condiendum inprimis frumentaceum cibum, vel etiam, ut in Persia et alibi, ad conficiendas candelas." Haec Golii descriptio fir-

matur pluribus antiquiorum et recentiorum testimoniis. Russel in *Historia Naturali Aleppensi* narrat, praeter oves nostris similes in Palaestina etiam esse ovium genus, quod caudam crassam 15—20 librarum habet; materiam hujus caudae inter adipem et medullam mediam esse, orientales solere eam vel carni macrae immiscere vel pani ut butyrum illinere. Kleinius in *Descriptione classium et brevi historia Quadrupedum*, p. 46. hoc genus ovium vocat *arietem* sive *ovem πλατυκερκὸν orientalem*. Herodotus Lib. III. c. 115., ubi de Arabum ovibus loquitur: Τὸ δὲ ἕτερον γένος τῶν ὀΐων τὰς οὐρὰς πλατέας φορέουσι, καὶ ἐπὶ πῆχυν πλάτος. *Alterum autem ovium genus ad cubitalem latitudinem caudas gerit.* Aristoteles *Histor. Animal.* Lib. VIII. c. 28. Ἐν δὲ τῇ Συρίᾳ τὰ πρόβατα τὰς οὐρὰς ἔχει τὸ πλάτος πήχεως. Ctesias de Indis apud Aelianum *de animalibus*, Lib. III. c. 3. Καὶ τοῖς μὲν προβάτοις αἱ οὐραὶ πρὸς τὸν πόδα τέτανται. ἐκ τῆς πιμελῆς τούτων καὶ ἔλαιον ἀποθλίβουσι. *Et caudae quidem ovillae ad pedes usque pertinent. Ex illarum adipe oleum exprimunt.* Leo Africanus *Descript. Afric.* Lib. IX. Cap. 38. *His arietibus*, inquit, *nullum ab aliis discrimen est praeterquam in cauda, quam latissimam circumferunt: quae cuique quo opimior est, eo crassior obtigit, adeo ut nonnullis libras decem aut viginti pendeat, cum sua sponte impinguantur.* Idem narrant Busbequius Epistol. 1. in itinere Nicaea Ancyram; Olearius *Moscowit. u. Pers. Reisebeschr.* Lib. V. c. 8. p. 568. Job. Ludolphus in *Hist. Aethiop.* Lib. I. c. 10. et in *Commentariis ad Hist. Aethiop.* p. 147. No. 76. Shaw p. 150. vers. germ. Ex antiquioribus plura collegit Bochartus, *Hieroz.* P. I. Lib. II. c. 45. T. I. p. 556. edit. Lips. Cf. *das alte u. neue Morgenl.* P. II. No. 275. p. 118. Hinc nemini erit mirum, quod Moses, qui in boum et hircorum sacrificiis de cauda nil dicit, de ovilla tamen praecipit, quae apud nos tam parvi aestimatur. Vocem אַלְיָה LXX. nunc omittunt, nunc reddunt ὀσφὺν, *lumbum*, quum tamen in Aegypto nec vox nec res ipsa ignota esse

potuerit. Sed videntur interpretes illi existimasse vocabula Graeca οὐρὰ et κερκὸς, quae tantum caudam vulgarem denotant, non respondere voci אַלְיָה.

24. Verba וְהֵנַפְתָּ אֹתָם תְּנוּפָה *et agitabis ea agitatione* Vulgatus vertit: *sanctificabis eos elevans coram Domino.* In qua interpretatione duplex peccatum; alterum, quod אֹתָם ad Aaronem ejusque filios retulit, quum tamen ad res antea memoratas sit referendum; alterum, quod הֵנַפְתָּ *sanctificabis* reddidit, quum הֵנִיף extra omne dubium sit *agitare,* et quidem, uti Hebraei observant, dextrorsum et laevorsum, antrorsum et retrorsum. Alia motionis species erat הְרוּמָה, quae fiebat sursum deorsum (infra Vs. 27.), ita ut partes sacrificii Deo offerendae elevarentur, priusquam imponerentur arae.

29. וּבִגְדֵי הַקֹּדֶשׁ אֲשֶׁר לְאַהֲרֹן יִהְיוּ לְבָנָיו אַחֲרָיו *Et vestes sacrae, quae sunt Aaronis, erunt filiorum ejus post eum,* ejus nempe ex filiis, qui Aaroni in dignitate sacerdotali successerit (Vs. 30.), ut recte exponit Jarchi. Similiter Aben-Esra: *filii ejus, qui ipsius loco unctus fuerit,* idemque notat, אַחֲרָיו hic idem valere quod בְּמוֹתוֹ *cum mortuus fuerit.*

31. בְּמָקוֹם קָדֹשׁ *In loco sacro,* i. e. in atrio tabernaculi.

33. זָר h. l. denotat eum, qui non est sacerdos, ut Levit. XXII, 10. Num. XVII, 5.

36. Recte monet Clericus, verbum חִטֵּא in Pihel significare *expiare,* ubi de personis sermo sit; *purgare* autem, *mundare, consecrare,* ubi de rebus, ut hic. Hinc LXX. καθαριεῖς. Immundum enim censebatur altare ex opificum manibus veniens; itaque plurimis victimis purgari et ita consecrari debebat.

13) *Sacrificium quotidianum. Deus promittit, se in hoc sanctuario gratiose affuturum esse Israelitis; Vs. 38—46.*

40. עִשָּׂרוֹן *Decima pars;* nomen mensurae, fortasse עֹמֶר, quae est decima pars Ephae, vid. not. supra ad

XVI, 36. Ita et habent LXX. Num. XV, 4. *δέκατον τοῦ οἰφί.* הִין est mensura liquidorum continens duodecim logos, *log* autem habet ova *sex*, ergo 72. *ova.* Sic Kimchius. Vid. Buxtorfium in *Lex. Chald.* Aben-Esra existimat, הִין esse mensuram Aegyptiacam, id quod minus credibile videtur. Quorsum enim in iis, quae perpetuum Dei cultum spectabant, Aegyptiacis potius, quam Hebraicis nominibus uterentur? Simonis in Lexico putat הִין fuisse *vasis* genus mensuram illam continens; sic apud Romanos *amphora*, *urna*, *congius*, *cyathus etc.* nomina *vasorum* fuisse et *mensurarum.* Josephus Lib. III. c. 9. *Antiqq.* ait הִין habere *δύο χοᾶς Ἀττικούς.* Χοεὺς autem, vel *χοῦς*, erat nomen vasis et mensurae liquidorum, aequalis congio; capiebat sextarios sex i. e. libras septem et sedecim semuncias. Ex Eisenschmidii computo הִין faciebat 337 digitos cubicos Parisienses.

42. אֲשֶׁר אִוָּעֵד לָכֶם שָׁמָּה *Ubi vos conveniam*, i. e. hic erit locus statutus, ex quo oracula edam, et ad quem ad me concurratis. Onkelos et Jonathan: דִּי אֲזַמֵּן מֵימְרִי לְכוֹן תַּמָּן *ubi constituam verbum meum vobis.* At LXX. *ἐν οἷς γνωσθήσομαί σοι ἐκεῖθεν*, *in quibus innotescam tibi inde.* Pro לָכֶם videntur legisse לְךָ *tibi;* vel ita de industria posuerunt, propterea quod sequitur לְדַבֵּר אֵלֶיךָ שָׁם *ut loquar ad te ibi.* Praeterea pro אִוָּעֵד vel legisse, vel in animo habuisse videntur אִוָּדַע *cognitus ero.* At Vs. 43. ubi in Hebraeo est: וְנֹעַדְתִּי שָׁמָּה לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל recte verterunt: *καὶ τάξομαι ἐκεῖ τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ*, *et praecipiam illic filiis Israel.*

43. נִקְדַּשׁ בִּכְבֹדִי *Consecrabitur* illle locus *praesentia majestatis meae.*

14) *De ara suffitus, Cap. XXX, 1—10.*

Cap. XXX, 1. Ara suffitus constabat ex asseribus, qui ita conjungebantur, ut formam altaris haberent. Imponebantur huic altari prunae ex vasculo effusae cum suf-

situ adolendo. Hinc illius focus, i. e. superficies areae altaris (גַּג Vs. 3.) auro erat obducta.

7. Duplici ex caussa suffimenta in sacris videntur adolita esse, tum ad reverentiam sacris conciliandam inter homines hujusmodi ritibus adsuetos; tum ad abigendum aut saltem minuendum tetrum nidoris odorem. Iisdem ex caussis, uti videtur, etiam apud alios populos ritus in sacris ille suffimentorum adolendorum erat institutus. Ita Aegyptii, quorum exemplum fortasse etiam hac in re imitati Israelitae, in sacris suis quotidie utebantur suffimentis, ut testatur Plutarchus *de Iside et Osiride*, p. 372. בְּהֵיטִיבוֹ אֶת־הַנֵּרֹת *Cum bonas fecerit lucernas*, i. e. si eas aptabit. LXX. ὅταν ἐπισκευάζῃ τοὺς λύχνους. Intelligitur adfusio olei et compositio ellychnii.

9. קְטֹרֶת זָרָה *Peregrinum suffitum*, i. e. diversum ab eo, qui infra Vss. 34. seqq. describitur.

15) *De semisiclo in numeratione populi a singulis maribus in usum sacrarii solvendo, Vs. 11—16.*

12. כִּי תִשָּׂא אֶת־רֹאשׁ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לִפְקֻדֵיהֶם *Cum levabis caput filiorum Israelis secundum numeratos eorum*, i. e. cum recensueris summam Israelitarum. Haec recensio, uti Jarchi notat, non fiebat per capita, sed singuli dabant dimidium sicli, sive didrachmum, qui deinde numerabantur, atque ita e numero didrachmorum cognoscebant numerum civium. De phrasi נָשָׂא אֶת־רֹאשׁ cf. not. ad Genes. XL, 13.

13. כָּל־הָעֹבֵר עַל־הַפְּקֻדִים *Unusquisque qui transit inter eos, qui recensentur.* Jarchi ait moris esse, ut, qui numerant, eos, qui numerantur, alios post alios transire faciant; in hanc rem citat Levit. XXVII, 32. Jerem. XXXIII, 13. — שֶׁקֶל *Siclus* ex Eisenschmidii computo erat aequalis 3 *drachmis* $68\frac{13}{100}$ *momentis* ponderis Coloniensis, i. e. floreno Saxonico. Sed ex computo Michaelis, qui omnia pondera Hebraica multo minora, quam vulgo dicuntur, fuisse putat, siclus aequalis fuit 6 grossis Saxonicis. Dimidia igitur pars Sicli faciebat 3 grossos Sa-

xonicos. בְּשֶׁקֶל הַקֹּדֶשׁ *In siclo* secundum siclum *sanctuarii.* Indicatur siclus justi ponderis et puri argenti, qualis in Sanctuario servabatur, ut ceterorum norma esset. Vid. not. ad Cap. XXV, 10. גֵּרָה, quod proprie *fabam siliquae* videtur significare (coll. Arab. et Chald. גַּרְגַּר *granum, faba*), deinde indicat pondus minimum Hebraeorum aequale $5\frac{11}{100}$ *momentis* ponderis Coloniensis, sive $4\frac{62}{100}$ gran. ponderis Parisiensis. Quum pluribus antiquis gentibus *siliqua* (Graecis *κεράτιον*) fuerit ponderis minuti exemplar naturale (ad id enim egregie apta est siliquae faba, quippe magnitudine et pondere semper prope eadem); Michaelis (*Supplemm.* p. 366.) conjicit, eadem ex re etiam Hebraeorum minimum pondus nomen accepisse, praesertim quum faba siliquae in Palaestina valde frequens esset. Plura vide in Michaelis l. c. et in Eisenschmidii *de mensuris et ponderibus* libro, p. 22.

15. לֹא יַרְבֶּה *Nihil amplius dabit,* eo nempe nomine; alioqui nihil vetabat divites alia donaria ampliora offerre. וְהָיָה לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל לְזִכָּרוֹן לִפְנֵי יְהוָה *Et sit filiis Israel in memoriam* (Jonathan לְדוּכְרָן טָב *in memoriam bonam*) *coram Jova,* i. e. ut causa sit quamobrem recordetur Jova Israelitarum, iis propitius sit.

16) *Labrum aeneum in usum sacerdotum, Vs. 17—21.*

18. כִּיּוֹר *Labrum* a figura rotunda sic dictum videtur, est enim Arabibus كور *quicquid rotundum est.* כַּנּוֹ interpretes fere vertunt *basin* aut *scapum ejus,* labri, quasi nomen כֵּן sit a כּוּן deductum, quod in Conjugationibus derivatis *stabilire, firmare* significat. Sed Dagesch forte in נ, ut monet Dathius, innuit radicem mediae geminatae, non mediae quiescentis. Quare ei praeferenda videtur interpretatio Ludov. de Dieu (in *Critic. Sacr.* ad h. l.) et Clementis (in Dissertat. *de labro aeneo,* Groeningae, 1732, Cap. II.), qui, quum Arabibus

כָּנַן *texit*, denotet, deductum inde substantivum *tegmen*, sive *operculum*, significare statuunt. Usus enim, inquiunt, cui hoc labrum destinatum fuit, necessitatem adtulit, ut operculo tegeretur. Nam quum vas sub dio, non in loco tecto esset collocatum, aqua facile potuisset inquinari, nisi illud tectum fuisset. Deinde Moses, quoties hujus labri mentionem facit, inprimis in initiatione ejus et consecratione (vid. infra Vs. 28., infra XXXI, 9. XXXI, 16. XXXVIII, 6. etc.), semper et τοῦ כֵּן meminit. Jam vero non apparere, cur hoc fecerit, si כֵּן *basin* vel *scapum* notat, isque scapus vel ea basis unam cum labro partem constituit. Quodsi vero separata et distincta ejus pars fuit, utique necesse erat, ut utriusque faceret mentionem. Verum utut speciose haec dicta sunt, tamen *operculi* significatio nullo modo quadrat loco Jesaj. XXXIII, 23. ubi de mali navis basi כֵּן dicitur, neque illis locis, quibus *locum*, quem quis obtinet, dignitatem, indicare, dubio caret, veluti Genes. XL, 13. XLI, 13. Dan. XI, 7. 20. 21. Retinenda itaque vulgò recepta illius nominis significatio, quam veteres omnes exprimunt. LXX. βάσιν, Chaldaei בְּסִיס, quod est ipsum Graecum βάσις, Saadias مَقْعَد *id quo quid collocatum est*, s. *nititur*, Syrus ܟܘܢܐ *stylobates*, *fundamentum*. Nec obstat, quod כֵּן a verbo כָּנַן deducitur. Constat enim, verba geminantia mediam radicalem, et verba secundae quiescentis *Vav* significationes frequenter invicem mutuas sumere; vid. Gesenii *Lehrgeb.* p. 369. et 453.

19. *Pedes* etiam sacerdotes lavare debebant, quia nudis pedibus sacra faciebant, ac proinde sine tibialibus erant, pulveremque facile contrahebant incedendo. Nudis enim pedibus Hebraeos sacra fecisse, hinc colligi potest, quod in vestium descriptione nulla calceorum occurrit mentio. Nudis pedibus esse, pertinebat ad reverentiam locis sacris debitam, vid. not. supra ad Cap. III, 5.

17) *De praeparatione olei unctorii*, Vs. 22—33.

23. מֹר est *myrrha*, ab Arabico مُرّ *fluxit*, manat enim ex arbore, quae in Arabia gignitur, et Acaciae est similis. Plinius, *Histor. Natur.* Lib. XII. c. 15. *Arbori altitudo ad quinque cubita, nec sine spina, caudice duro et intorto, crassiore quam thuris, et ab radice ejus quam reliqua sui parte. Corticem levem similemque unedoni, scabrum alii spinosumque dixere. Folium olivae, verum crispius et aculeatum.* מָר־דְּרוֹר *myrrha libertatis*, s. *spontaneae fluxionis*, sponte fluens (collato Arabico دَرّ *fluxit, copiose effluxit*,) est character naturalis myrrhae praestantissimae. Plinius l. c. *Sudant sponte, priusquam incidantur stacten dictam, cui nulla praefertur.* Hinc bene LXX. ἄνθος σμύρνης ἐκλεκτῆς, et Vulgatus *primae myrrhae et electae.* Pluribus de myrrha egit Celsius *Hierobot.* P. I. p. 520. seqq. חֲמֵשׁ מֵאוֹת *Quingentos*, scil. siclos. Alii, quibus hoc nimis multum videtur, intelligunt *quingentas geras.* Sed evanescet haec difficultas, si cum Michaelis siclum accipimus minorem, quam vulgo dicitur. קִנְּמוֹן esse *cinnamomum*, sive *canellam Ceilanicam*, multis probavit Celsius, l. l. P. II. p. 351. seqq. Nomen habet ab Arab. قنم *graviter oluit.* Est cortex arboris, quae crassitie et magnitudine aequat tiliam. Folia habet lata, instar citri semper virentia, caryophyllorum ferme odore, trinervia et bina sibi semper opposita. Flores senis petalis albi, parvi, stellati, quibus succedunt glandes minutae olivarum forma. Radix camphoram redolet. Cinnamomum autem etiam in Arabia et Palaestina nasci, ostendit Celsius l. c. multorum auctorum testimoniis. Per בֶּשֶׂם voci קִנְּמוֹן adjectum, indicatur *electum*, exquisitissimi odoris. קְנֵה־בֹשֶׂם proprie significat *calamum aromaticum*, i. e. *calamum* κατ' ἐξοχὴν ita dictum dictum, *Calmus.* LXX. κάλαμον εὐώδη. Plinius *Histor. Natur.* Lib. XII. Sect. 48. *Calamus quo-*

que odoratus in Arabia nascens, communis Indis atque Syriae est, in qua vincit omnes. Inter Libanum montem, aliumque ignobilem, non (ut quidam existimavere) Antilibanum, in convalle modica juxta lacum, cujus palustria aestate siccantur, tricenis ab eo stadiis calamus et juncus odorati gignuntur. — Nihil a ceteris sui generis differunt adspectu: sed calamus praestantior odore, statim e longinquo invitat, mollior tactu, meliorque qui minus fragilis. Inest fistulae araneum, quod vocant florem. Calamum in suffitu adhibitum fuisse, refert Dioscorides L. I. c. 17. *Μίγνυται*, inquit, *μαλάγμασι καὶ θυμιάμασι πρὸς εὐωδίαν.* Plutarchus quoque (in Gryllo p. 990.) inter odoratissima, ex quibus componantur unguenta, calamum refert. Plura de hac planta Celsius P. II. p. 326. seqq.

24. קִדָּה plerique interpretes vertunt *casiam*, collato Arabico قدّ *secuit casiam.* Virgas enim sive surculos casiae secari et longitudine 2 digitorum aut paullo ampliores *abscindi*, testatur Theophrastus *Histor. Plantar.* Lib. IX. c. 5. et Plinius *Histor. Natur.* Lib. XII. Sect. 43. Et is quidem illam plantam describit ita: *Frutex casia est, juxtaque cinnami campos nascitur: sed in montibus crassiore sarmento, tenui cute verius quam cortice. Amplitudo frutici trium cubitorum. Color triplex; cum primum emicat, candidus pedali mensura: dein rubescit addito semipede, ultra nigricans. Haec pars maxime laudatur, ac deinde proxima; damnatur vero candida. Consecant surculos longitudine binum digitorum. Probatur recens maxime, et quae sit odoris mollissimi.* LXX. et Josephus, *Antiqq.* Lib. III. c. 8., habent *ἶριν* (*Veilchenwurzel*, ut hanc vocem vertit Schreuchzer in *Physica sacra*, P. II. Cap. 110. p. 368. epitom. Donatianae), quam plantam *nobilissimi odoris esse*, testatur Plinius Lib. XXI. Sect. 19. *Iris*, pergit, *radice tantum commendatur, unguentis et medicinae na-*

scens. — *Caulem habet cubitalem, erectum. Floret diversi coloris specie, sicut arcus coelestis, unde et nomen.*

25. רֹקַח מִרְקַחַת מַעֲשֵׂה רֹקֵחַ *Pigmentum pigmentationis, opus pigmentarii.* Onkelos: בֹּסֶם מְבַסַּם עוֹבַד בּוּסְמָנוּ *aroma aromatizans opere aromatarii.* LXX. *μύρον μυρεψικὸν τέχνῃ μυρεψοῦ*, quod Vulgatus reddidit: *unguentum compositum opere unguentarii.* רֹקַח et מִרְקַחַת fere idem valent, nempe pigmentum ex diversis aromatibus confectum. רֹקֵחַ autem designat *pigmentarium*, artificem, qui istiusmodi pigmentum conficit. Jarchi dicit, omnem rem, quae cum altera miscetur, usque dum altera alterius odorem vel saporem attraxerit, vocari מִרְקַחַת. Ezech. XXIV, 10. מֶרְקָחָה usurpatur de mixtura aromatum, quae ad carnes condiendas adhibetur. Verbi Arabici رقح Conjugationem IV. Teblebi, Scholiastes Haririi, ad *Consess.* VI. p. 209. edit. Schultens. explicat اصلح وازين واحسن *bonum, pulchrum, ornatum reddidit.*

31. עַל־בְּשַׂר אָדָם לֹא יִיסָךְ *Super carnem*, corpus, *hominis*, cujusquam, praeter sacerdotem, *non unget* scil. qui uncturus est, i. e. non ungetur. Vel intransitive capiendum: *non unget se*, ut cognatum סוּךְ (vid. Ruth. III, 3. Dan. X, 3.); cf. Gesenii *Lehrg.* p. 454. Neque igitur necesse est, ut cum Michaeli in *Supplemm.* p. 1100. legamus יֻסָּךְ, quod in 15. codicibus Kennicotianis exstat, sive, ut habet Samaritanus, יוסך, quod esset Hophal verbi נָסַךְ *effundere*, ut vertendum sit: *effundetur.* Praeterea יָסֵךְ supra XXV, 29. et infra XXXVII, 16. notat *obtegetur.*

33. זָר hic, ut supra XXIX, 33., eum denotat, qui non est sacerdos. Hebraeorum plures inde, quod Vs. 32. 33. qui tale unguentum imitando confecerit exscindendus dicitur, colligunt, unguentum, de quo hic agitur, semel tantum, nempe a Mose, fuisse confectum, ac in posteritatis usum asservatum. Propterea non sine miraculo accidisse volunt, ut unguentum hoc semel confectum tot per omnia secula unctionibus suffecerit. Quae sententia tamen idoneo argumento minime nititur. Quod enim

Israelitae hic prohibentur istiusmodi unguentum conficere, non ita intelligendum est, ac si nullo unquam tempore, etiamsi hoc plane deficeret aliud huic simile confici deberet; sed in profanum ac privatum usum numquam fuisse conficiendum. Id clare dicitur Vs. 31. 32.

18) *Praeparatio suffitus aromatici, Vs. 34—38.*

34. סַמִּים sunt *aromata*, collato Arabico شمّ *olfecit.* LXX. ἡδύσματα. נָטָף proprie *gutta*, collato Arabico نطف *stillavit;* deinde κατ᾽ ἐξοχὴν ita vocatur *liquor* aromaticus ex *myrrha* et *cinnamomo stillans*, quem Graeci vocant στακτὴν (στάζω *stillo*), qua voce etiam h. l. usi sunt Alexandrini. Hesychius: Στακτὴν τὸ ἐκ σμύρνης γινόμενον. Theophrastus in libro περὶ ὀσμῶν· Ἐκ κινναμώμου καὶ ἐκ σμύρνης κεκκομένης ἔλαιον ῥεῖ· στακτὴ δὲ καλεῖται διὰ τὸ μικρὸν στάζειν. Dioscorides Lib. I. c. 74. Στακτὴν vocari ait προσφάτου σμύρνης τὸ λιπαρὸν, κεκκομένης μεθ᾽ ὕδατος ὀλίγου, ἀποτεθλιμμένης τε δι᾽ ὀργάνου, *pinguedinem recentis myrrhae, cum exigua aqua tusae, et origano expressae*, esse autem admodum εὐώδη καὶ πολυτελῆ, *odoratam et pretiosam.* Plinius Lib. XIII. c. 1. Sect. 2. *Myrrha et per se unguentum facit sine oleo, stacte duntaxat.* Cf. Celsii *Hierobotan.* P. I. p. 529. שְׁחֵלֶת Alexandrini verterunt ὄνυχα. Est autem ὄνυξ operculum conchylii, purpurae operculo simile; habetque odorem suavissimum. Dioscorides Lib. II. c. 10. Ὄνυξ ἐστὶ πῶμα κογχυλίου, ὅμοιον τῷ τῆς πορφύρας, εὑρισκόμενον ἐν τῇ Ἰνδίᾳ, ἐν ταῖς ναρδοφόροις λίμναις· διὸ καὶ ἀρωματίζει νεμωμένων τῶν κογχυλίων τὴν νάρδον· συλλέγεται δὲ, ἐπειδὰν ὑπὸ τῶν αὐχμῶν ἀναξηρανθῶσιν αἱ λίμναι· διαφέρει δὲ ὁ ἀπὸ τῆς ἐρυθρᾶς κομιζόμενος, ὑπόλευκος ὢν καὶ λιπαρὸς, μέλας δὲ ὁ Βαβυλώνιος καὶ μικρότερος. Ἀμφότεροι δὲ εὐώδεις θυμώμενοι, καστορίζοντες πως τῇ ὀσμῇ. *Unguis conchylii tegumentum est, ei simile, quo purpura integitur; quod in Indiae nardiferis lacubus invenitur; suavem ideo spirans odorem,*

quod conchylia inibi nardi pabulo vescantur. — Colligitur posteaquam stagnantes aquae aestivis squalloribus inaruerunt. Laudatissimus qui a rubro mari defertur, candicans, pinguis Babylonicus nigrescit, atque minor est. Ambo odoris gratia suffiuntur, sed aliquatenus castoreum olent. Cum hac descriptione onychis prorsus consentit ea, quam dedit G. E. Rumph in *Amboinische Raritätenkammer*, Cap. XVII. p. 48. vers. germ., qui non in mari tantum Indico, verum in paludibus etiam et locis aquosis plures muricum species reperiri ait, operculis, sive unguibus, odoratis tectos. Arabes eos vocant اظفار الطيب *ungues odoratos.* Forskalius in *Materia medica Cahirina* ad calcem *Descriptionis animal.* p. 143. No. 21.: „*Unguis odoratus* (opercula cochleae), ظفر العفريت *Dafr el afrit*, unguis Daemonis. E Mocha per Sues. Arabes etiam afferunt. Nigritis fumigatorium est." Bocharto, qui *Hieroz.* P. II. Lib. V. c. 20. T. III. p. 798. edit. Lips. intelligit *bdellium*, gummi speciem, cui Plinius Lib. XII. c. 19. *candidos ungues* tribuit, quodque a Galeno vocatur *bdella onyx*, a Dioscoride ὄνυχι ἰσικός, opponit Rumphius, *bdellium* a veteribus ad unguenta non esse adhibitum; *onychem* autem *marinum* ab omnibus Orientis populis. Praeterea notat idem Rumphius, hoc conchylium in nostris officinis vocari *blattam byzantiam.* — חֶלְבְּנָה, quod in textu Samaritano scriptum הלבניה (הֶלְבְּנִיָּה euntiandum, forma ad Aramaeismum deflectens, monente Gesenio *de Pentat. Sam. orig.* p. 57.), Alexandrini verterunt χαλβάνην, *galbanum*, quod est gummi seu resina grave olens, ferulae galbaniferae, in Syria et Arabia nascentis, initio coloris albidi, unde ex חֵלֶב *adepe*, hinc *gummi*, et לָבָן *albus* recte dici potuit. Vetus flavescit albicantibus tamen maculis distinctum. Dioscorides Lib. III. c. 97. *Χαλβάνη ὀπός ἐστι νάρθηκος ἐν Συρίᾳ γενομένου. — ἔστι δὲ αὐτῆς ἀρίστη λιβανωειδὴς — ὀσμὴ βαρεῖα. Galbanum succus est nascentis in Syria ferulae. — Maxime laudatur thuris similitudi-*

nem habens. — *Odor gravis.* Ad quem locum Bauhinus: „Galbanum liquor est, grumis flavis aut candicantibus compactus, substantia molli, pingui, digitis adhaerente, sapore amariusculo, odore gravi.“ Plantae delineationem dedit N. I. Jacquin in *horti Vindobonensis* Tom. III. Tab. 36., descriptionem I. A. Murray in *Adparatu medicaminum*, Vol. I. p. 262 — 266. Quum autem galbanum sit mali odoris, (quod et innuere videtur Hebraicum סַמִּים τῷ חֶלְבְּנָה adpositum, ita ut vertendum sit *acris odoris*, non, ut vulgo, *boni odoris*, Arabicum شَمّ enim de quovis odore ponitur); plures quaesivere, cur hoc suffitui sacro admixtum fuerit? Haud improbabile est, hoc ideo factum esse, ut aromatum aliorum odorem acueret. Saepe enim accidere solet, ut graveolentia cum suaveolentibus mixta suavissimum praebeant odorem. Cujus rei exempla adtulit Hillerus *Hierophyt.* P. I. p. 450., qui aliam praeterea adtulit causam, cur suffitui admistum fuerit galbanum: videlicet quum galbanum sit medium inter resinarum et gummi genera, et aliorum aromatum odorem diutius continuisse; tradere enim Plinium *Hist. Nat.* Lib. XIII. c. 1., adjici unguentis resinam et gummi ad continendum odorem in corpore; celerrime eum evanescere, si non sit haec addita; hinc galbanum etiam Mendosio, laudatissimo unguento, adjectum esse. Plura de galbano dabunt Celsius *Hierobot.* P. I. p. 267. seqq., et Michaelis in *Supplemm.* p. 753. seqq. לְבֹנָה est *thus*, LXX. λίβανον, ita dictum a candore et albedine, optimum enim thus esse album, ipsi Arabes testantur, vid. Celsii Hierobot. P. I. p. 231., hinc additum h. l. זַכָּה *purum*, quod LXX. bene reddiderunt διαφανῆ, *pellucidum.* Vid. Plinium, Lib. XII. c. 14. Quod is *purum* dicit, id Matthiolus *pellucens* explicat, ex Theophrasti *Hist. Plantar.* Lib. IX. c. 4. *Καὶ τὸν μὲν ἐπὶ τῶν φυάδων λιβανωτὸν εἶναι καὶ καθαρὸν καὶ διαφανῆ, τὸν δ' ἐπὶ τῆς γῆς ἧττον.* Est autem thus resina odorata stillans ex arbore quadam, cujus, quae sit facies, usque in hoc

tempus ignoratur. Aliter eam veteres, aliter recentiores describunt. Pars veterum folio piri, minore duntaxat et herbidi coloris prodidere. Alii lentisco similem subrutilo folio. Quidam terebinthum esse, et hoc visum Antigono Regi allato frutice, ut tradit Plinius l. c. Garzias ab Orto humilem facit, folio lentisci, alteram montanam, a qua laudatissimum thus, alteram in planis nascentem, quae nigrum et improbum thus fundat. Patriam thuris esse Arabiam, ex multis librorum sacrorum et veterum et recentiorum scriptorum locis apparet. Vid. Celsium l. c. et Niebuhrium in *Descript. Arab.* p. 143. 282. 286. בַּד יִהְיֶה בְּבַד *Solum in solo erit*, quod LXX. reddunt *ἴσον ἴσῳ ἔσται*, idque sequutus Vulgatus: *aequalis ponderis erunt omnia.* Similiter Onkelos et Jonathan: מַתְקַל בְּמַתְקַל יְהֵי *pondus in pondere erit*, quod Fagius sic explicat: aequalis ponderis erunt. Alios autem sic accipere ait, ut sensus sit: uniuscujusque pondus sit seorsim. Nescio tamen, annon praeferenda sit Aben-Esrae sententia, verba Hebraea hoc velle, unumquodque aromatum seorsim comminuendum, ac postea omnia inter se miscenda fuisse; idque ideo factum dicit Abarbenel, qui hanc explicationem probat, quod ex aromatibus quaedam facilius, quaedam autem difficilius comminuantur. Ceterum notatu haud indignum est, consuevisse et Aegyptios sacerdotes speciem aliquam aromatis, ex pluribus rebus compositi, quotidie circa occasum solis magno huic lumini mundi adolere, teste Plutarcho *de Iside*, p. 372., ubi appellat *τὸ καλούμενον κῦφι*, quod Jablonskius in *Opuscc.* P. I. p. 118. Aegyptiis sonuisse putat ΧΟΥΦΙ, nam ΟΥΦΙ est *bonus*. Hinc CΘΟΙ ϩΝΟΥΦΙ proprie *odor bonus*, *εὐοσμία*. Aromatis istius compositionem explicat Plutarchus l. l. p. 383., et Dioscorides L. I. Cap. 24.

35. מְמֻלָּח *salitum.* LXX. reddunt *μεμιγμένον mixtum*, Vulgatus *mistum diligenter*, et Onkelos ac Jonathan מְעָרַב *mixtum.* Sunt qui putent, interpretes illos subaudisse *sale*, quum *salire* et *miscere sale* idem sint. Jarchi Chaldaeorum interpretum explicationem approbat, addit-

que, *miscendi* significationem peti posse inde, quod Jon. I, 5. nautae מַלָּחִים vocantur, quod remis suis aquas vertere ac miscere soleant, quae enim quis optime miscere velit, ea digito vel cochleari vertere seu agitare solere. Quod nimis quaesitum. Recte vero Moses Mendelii fil. observat, voce מְמֻלָּח *salitum* denotante innui, suffitui sal Sodomiticum admiscendum fuisse, uti tradunt Talmudici, in *Cerithuth* fol. 6. col. a., ubi de praeparatione illius sacri suffitus agitur. J. D. Michaelis in Commentat. *de nitro Hebraeorum* §. 7. (in *Commentatt. per annos 1758. seqq. praelectt.* Brem. 1774.) verba מְמֻלָּח טָהוֹר קֹדֶשׁ vertit *salitum pure, sanctum*, statuitque, Hebraeo distinxisse, ut Aegyptii, salem in purum et impurum. Impurus eis sal *marinus*, purus autem *nitrum* (s. *Salpeter*), quod Aegyptii in sacrificiis adhibebant, teste Arriano *de Expedit. Alexandri M.* Lib. III. p. 161. edit. Blancardi; cf. Jablonskium in *Pantheo Aegyptiorum*, P. III. Lib. V. c. 2. §. 16. De hoc nitro et nostro loco Mosen loqui putat Michaelis, et Levit. II, 13., ad quem loc. vid. tamen not. Esse autem nitrum saliendo suffimento aptissimum, quippe cujus dissultu et ignis celerius et fumus latius spargitur.

36. לִפְנֵי הָעֵדֻת *Coram lege*, i. e. arcae, in qua tabulae legis repositae erant, ex adverso.

19) *Opifices tabernaculi, Cap. XXXI, 1—11.*

Cap. XXXI, 3. De sensu phraseos רוּחַ אֱלֹהִים vid. not. supra ad XXVIII, 3. בְּחָכְמָה וּבִתְבוּנָה וּבְדַעַת *Sapientia, et intelligentia et scientia.* Jarchii inter haec ita distinguit, ut חָכְמָה sit מה שאדם שומע מאחרים ולמד *id quod quis ab aliis audit et discit;* תְּבוּנָה vero, quando quis מבין דבר מלבו מתוך דברים שלמד *rem aliquam ex corde suo (s. ex sese) intelligit ope eorum, quae didicit;* דַּעַת denique *scientia* sit earum rerum, quae afflatu divino addiscantur. Quae tamen nominum

distinctio mero pro lubitu facta videtur. Nobis non est dubium illa nomina pro synonymis accipienda esse, ut nimirum per istiusmodi verborum congeriem maxima dotum, quibus a Deo ad opus Tabernaculi instructus fuit Bazaleel, copia significetur.

4. לַחְשֹׁב מַחֲשָׁבֹת *Ad excogitandum excogitationes:* LXX. *διανοεῖσθαι καὶ ἀρχιτεκτονῆσαι.* Onkelos: לְאַלָּפָא אוּמָּנִין *ad docendum artifices.* Jonathan: לְמִחְשַׁב בְּרַעְיוֹנֵיהוֹן *ad excogitandum in cogitationibus suis quemadmodum operentur* rel. Vulgatus: *ad excogitandum quicquid fabrefieri potest.* Conjunxerunt nempe haec cum iis, quae sequuntur, לַעֲשׂוֹת בַּזָּהָב וגו׳. Sed quum verba לַחְשֹׁב מַחֲשָׁבֹת accentu Athnach discernantur a sequentibus; res diversas significari apparet, nempe primo excogitare, et deinde quod excogitatum est exsequi. Verbum חָשַׁב hic est *solerter excogitare*, et מַחֲשָׁבָה *solers excogitatio*, seu *res solerter excogitata.* Ita etiam ista vocabula usurpantur Jerem. XVIII, 18. Dan. XI, 24. 25., nisi quod iis locis in malam partem accipiantur, ad insidiosam machinationem designandam.

5. וּבַחֲרֹשֶׁת אֶבֶן לְמַלֹּאת *Et in artificio s. in sculptura lapidis ad implendum*, vel *inserendum*, i. e. in sculptura gemmarum insitivarum, de quibus supra XXVIII, 17. seqq.

8. וְאֶת־הַמְּנֹרָה הַטְּהֹרָה *Et candelabrum purum*, id sic appellatur, quod ex auro puro confectum esset (vid. supra XXV, 31.), uti recte Jarchi observat.

10. וְאֶת־בִּגְדֵי הַשְּׂרָד LXX. explicant *καὶ τὰς στολὰς τὰς λειτουργικὰς Ἀαρών*, et eodem sensu Onkelos et Jonathan: וְיַת־לְבוּשֵׁי שִׁמּוּשָׁא *et vestes ministerii.* Videntur שְׂרָד significatione non diversum credidisse a שָׁרֵת, quod ipsum h. l. legitur in textus Samaritani libris editis, sed invitis octo codicibus manu scriptis, nec in reliquis locis, quibus שְׂרָד occurrit, infra XXXV, 19. XXXIX, 1. 41., textus Samaritanus ab Hebraeo discedit. Sed vestes, qui-

bus dum sacra ministrabat Aaron, indutus esset, statim vocantur בִּגְדֵי הַקֹּדֶשׁ *vestes sacrae*, et a בִּגְדֵי הַשְּׂרָד disserte discernuntur. Hinc Coccejus in Lexico sub voce שרד iis intelligit vestes communes sacerdotum, quibus vulgo utebantur. Verum ad eas conficiendas non opus fuit singulari peritia, neque usquam, Mosis jussu, factae dicuntur. Rectum vidisse non dubito Jarchium, שְׂרָד esse vocem Aramaeam, et בִּגְדֵי הַשְּׂרָד eadem esse, quae סְרָדִין apud Onkelosum supra XXVII, 9. (ubi cf. not.), pro Hebraico קְלָעִים *aulaea*, et significari tam Tabernaculi aulaea, quam vela, quibus utebantur Levitae ad tegenda vasa sacra, dum ea bajulabant, ut arcam, altaria, mensam, quando Tabernaculum in alium locum erat transferendum, de quibus Num. IV, 7. 13. praecipitur.

20) *Interdicit Deus laborem sabbato suscipiendum. Tradit Mosi legis tabulas, Vs. 12—18.*

13. אַךְ אֶת־שַׁבְּתֹתַי תִּשְׁמֹרוּ *Attamen sabbatha mea custodietis.* Recte post Jarchium et Aben-Esram monet Clericus, in hoc Versu non esse sermonem de quovis labore, sed de laboribus his sacris perficiendis. Poterant enim Israelitae existimare, labores, quos rebus sacris impenderent, septimo die esse licitos. Sed his quoque Deus vult abstineri die sabbati. Quo nexu neglecto plane non apparet, cur Deus in fine descriptionis sacrarii sibi exstruendi praeceptum repetat de sabbato diligenter observando. Igitur particula אַךְ h. l. est vertenda *verumtamen*, ut Genes. XXXIV, 15. 2 Sam. III, 13. 2 Regg. XXIII, 26. Tamen Michaelis putat, hanc legem pertinere ad totum populum Israeliticum, et descriptioni sacrarii apte adjectam esse, ut conjuncta essent praecepta de loco et tempore cultus divini.

14. De phrasi וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהִוא מִקֶּרֶב עַמֶּיהָ vid. not. ad Genes. XVII, 14. Hoc loco mortis poenam significari, vix dubitare sinit parallelum מוֹת יוּמָת Versu sequenti.

15. שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן *Sabbathum sabbathi s. quietis.* Jarchi exponit: מנוחת מרגוע ולא מנוחת עראי *requiem determinatam, et non requiem fortuito contingentem.* Additum שַׁבָּתוֹן vim intensivam habere videtur, ut innuatur die septimo maxime sabbathum esse, et plane nihil operis in eo faciendum.

16. „In hoc Versu interpretando difficultatem aliquam parit לַעֲשׂוֹת, quod alii vertunt *observando*, alii *celebrando*; ac בְּרִית עוֹלָם vertunt per Ablativum, *foedere perpetuo*, id est, לִבְרִית עוֹלָם, quod legitur Genes. XVII, 7. XIII, 18. et alibi. Nos cum Onkeloso et Arabe interprete (ab Erpenio edito) לַעֲשׂוֹת propria significatione accipimus, ac עוֹלָם eodem Casu, quo אֶת־הַשַּׁבָּת, nempe Accusativo, vertimus: *Et observabunt filii Israel Sabbathum, faciendo Sabbathum in generationibus suis esse foedus perpetuum*, id est, faciendo ut numquam interrumpatur, sed sit alternum foedus per omnes ipsorum generationes.“ Ludov. de Dieu.

18. לֻחֹת אֶבֶן *Tabulae lapidis*, i. e. lapideae. Antiquissimis temporibus leges perennitatis causa insculpi solebant tabulis aeneis, lapideis, ligneis etc. Conf. Hiob. XIX, 24. Ita sapientiae et doctrinae Sinensium antiquissima monimenta tabulis lapideis insculpta erant; vid. *Lettres edifiantes*, T. XIX. p. 479. Cf. J. N. Funck *de Scriptura Veterum Commentat.* (Marburg. 1743. in oct.) Cap. 2. p. 41. et A. Y. Goguet, *vom Ursprung der Gesetze, Künste und Wissenschaften*, T. I. Lib. II. c. 6. p. 189. vers. German. Arabes antiquissimis temporibus lapidibus insculpsisse, quae ad posteritatem transmitti voluerunt, apparet ex hoc adagio apud Meidanium in *Proverbior. Arabicor. parte* edit. ab H. A. Schultens, p. 45.: أَبْقَى مِنْ وَحْيٍ فِي حَجَرٍ *perennius quam quod lapidi inscribitur.* Ad quod adagium Ibn Mocri haec notavit: كانت عرب اليمن تكتب

الحكمة في الحجارة طلبًا لبقايها *Solebant Arabes Jemanenses sapientiae praecepta, uti longius conservarentur, lapidibus inscribere.* Quod Moses addit, legis tabulas fuisse *Dei digito exaratas*, כְּתֻבִים בְּאֶצְבַּע אֱלֹהִים, procul dubio eo consilio fecit, ut indicaret illarum legum sanctitatem, atque adaugeret Israelitarum erga illas reverentiam.

9. *Mose per tot dies absente populus ab Aarone postulat, ut imaginem Dei fingat, sub qua eum colat. Ille vitulum aureum fundit, cujus sacra celebrat. Moses hac de re certior factus a Deo redit e monte in castra, tabulas legis prae ira frangit, vitulum comminuit, et per Levitas de populo poenam sumit; tum vero pro eo apud Deum intercedit. Cap. XXXII.*

Cap. XXXII, 1. קוּם עֲשֵׂה לָנוּ אֱלֹהִים *Surge! fac nobis Deum.* Observat Clericus, quum abiisset Moses neque usquam cerneretur nubes, nisi fortasse in aliquo Sinais jugo, Israelitas sine dubio putasse, Mosem interiisse, neque Deum eis amplius velle leges ferre, sed eas ipsorum arbitrio relinquere; igitur sibi jus esse credidisse, religionis formam constituere. Ante omnia Deum Israelis simulacro quopiam effingere voluerunt, ut viderant ab Aegyptiis numina omnia sub certis imaginibus coli. Ejusmodi enim idololatriam jam illo aevo inter Aegyptios fuisse, diserte docet Moses Deut. XXIX, 16. 17. Ceterum sub אֱלֹהִים non intelligendi sunt *plures dii*, Aaron enim unum dumtaxat vitulum, non plures imagines fecit. Nec postulat verbum (יֵלְכוּ) in plurali numero voci אֱלֹהִים adjectum, ut plures intelligantur dii; אֱלֹהִים enim etiam iis in locis, ubi de uno vero Deo adhibetur, cum verbo plurali jungitur, ob terminationem pluralem, ut Genes. XX, 13. XXXV, 7. אֲשֶׁר יֵלְכוּ לְפָנֵינוּ *Qui praecedat nos,* i. e. qui tanquam signum castris Israelitarum praeferatur, sicuti nubes praecedebat.

2. פָּרְקוּ נִזְמֵי הַזָּהָב אֲשֶׁר בְּאָזְנֵי נְשֵׁיכֶם בְּנֵיכֶם וּבְנֹתֵיכֶם *Abrumpite inaures aureas, quae in auribus uxorum vestrarum, filiorum vestrorum et filiarum vestrarum.* Haud improbabilis est Jarchii conjectura, Aaronem, qui flagitantibus Israelitis non auderet resistere palam, existimasse, mulieres et pueros ornamentis suis haud libenter carere voluisse, ac interea, dum res protraheretur, Mosen adventurum fuisse; eos autem confestim, nulla interposita mora, ornamenta sua abrupisse.

4. Verba וַיָּצַר אֹתוֹ בַּחֶרֶט modo non uno exponi possunt. Vel sic: *et formavit illum*, vitulum, *stilo s. caelo*, ut וַיָּצַר sit a צוּר *formare*, quemadmodum 1 Reg. VII, 15. וַיָּצַר אֶת־שְׁנֵי הָעַמּוּדִים נְחֹשֶׁת *et formavit duas columnas aeneas*, nomen חֶרֶט vero eandem, vel non multo absimilem, gerat notionem ab ea, quam habet Jesaj. VIII, 1., ubi *stilum*, *γραφεῖον* notare dubitari non potest. Hunc sensum expresserunt LXX. *καὶ ἔπλασεν αὐτὰ ἐν γραφίδι*, sequiturque magna interpretum pars. Obstat tamen huic interpretationi primum, quod Pronomen אֹתוֹ vix possit ad עֵגֶל *vitulum*, quod sequitur, referri. Etsi enim Hebraei Pronomen haud raro praemittant nomini, ad quod respicit (vid. not. ad Jesaj. VIII, 1.), id tamen hoc loco neutiquam admitti potest, quum Pronomen proxime sequentis וַיַּעֲשֵׂהוּ ad זָהָב, quod Versu 3. praecessit, referendum esse, dubio careat, et ad idem illud nomen et אֹתוֹ referendum esse, nemini, verba וַיִּקַּח מִיָּדָם וַיָּצַר אֹתוֹ בַּחֶרֶט וַיַּעֲשֵׂהוּ עֵגֶל מַסֵּכָה legenti obscurum esse potest. Quaenam enim narrationis series haec foret; *sumsit e manibus eorum* scil. aurum, *formavitque eum*, scil. vitulum, *stilo*, *fecitque illud*, scilicet aurum, *vitulum fusum?* Clericus quidem אֹתוֹ refert ad זָהָב, et Hebraea sic vertit: *et formavit illud* (aurum) *caelo;* sed quum vitulus fusione conflatus esse debuerit, priusquam tenuiora illius lineamenta caelo effingi possent, particulam ו ante יַעֲשֵׂהוּ, quod sequitur, vertit *postquam*, ita ut totius commatis sensus hic sit: *formavit aurum caelo, postquam*

vitulum fusum ex illo fecerat. Sequitur Clericum Dathius. Verum caelo aut stilo, instrumento tenui et acuto, pro vitulo expoliendo et complanando nequaquam uti potuit Aaron, nam id lima fieri debet, vel scobina; caelo autem contrarium potius effecisset, ejusque cuspide vituli superficiem reddidisset inaequalem et fistulosam. Alii, ut SELDENUS *de Diis Syris Syntagm.* I. Cap. 4. et WITSIUS in *Aegyptiacis* p. 66. verbis indicari volunt, Aaronem stilo vel caelo notas hieroglyphicas insculpsisse, forsan notas Apidis, aut simile quid. Cui sententiae tamen vere opposuit N. GUIL. SCHROEDER in *Commentar. de vestitu mulier. Hebraear.* p. 288., ubi hunc locum docte tractavit, thema צור, aeque ut cognatum יָצַר, nuspiam in V. T. notare, *signa* quaedam, aut *characteres*, vel *figuras*, in aliqua materia *exarare*, sed constanter usurpari pro *dare alicui materiae rudi formam quandam externam*, ut 1 Reg. VII, 15. וַיָּצַר *et formavit duas columnas aeneas.* Ps. CXXXIX, 5. *Retro et ante* צַרְתָּנִי *formasti me.* Et Jesai. XLV, 9. *An dicet lutum* לְיֹצְרוֹ *ei qui format ipsum?* Ut et XLIV, 9. יֹצְרֵי־פֶסֶל *efformantes idolum omnes sunt vani.* Quod ipsum obstat interpretationi Michaelis in vers. germ. (cf. ejus *Supplemm.* p. 917.), verba וַיָּצַר אֹתוֹ בַּחֶרֶט vertentis *delineavit* (formam vituli fundendi) stilo (*er machte mit dem Griffel eine Zeichnung*). Tamen idem MICHAELIS in *Supplemm.* l. c. mavult eos sequi, qui חֶרֶט vertunt *formam*, coll. Samaritan. חרטה, quod idem significat. Ita Syrus ܛܘܦܣܐ *typus*, et Rabbinorum aliqui, ut monet Kimchius, דיפוס, Arabs uterque قالب *forma, in qua, s. ad quam aliquid effingitur.* Hinc vertit MICHAELIS: *formavit formam* ligneam, *fecitque eam vitulum fusilem* (*Er machte ein Modell, und gofs dieses ab*). Ita etiam BOYSEN in *Symbolis Criticis*, P. I. p. 120. intelligit *exemplar*, sive *cavum modulum*, formam vituli habens, in quod fundebatur aurum. Sed merito BOCHARTUS in *Hieroz.* P. I. L. II. Cap. 34. T. I. p. 342. edit. Lips., ubi

pluribus de hoc loco egit, illam *formae* notionem voci חֶרֶט tributam, *novam* vocat et *inauditam*, quae numquam poterit probari, sed efficta est, et e contextu utcunque exsculpta. Additque, nihil necesse fuisse, ut de *typo* s. *forma* Moses ageret, quia ex hoc ipso, quod vitulum vocet *fusilem*, illum satis evidenter constat ex typo fuisse expressum. Novam hujus loci interpretationem proposuit Hezel in Bibliis vernaculis a se Notis illustratis. Verba וַיָּצַר אֹתוֹ בַּחֶרֶט vertit ita: *formavit*, sive *scalpsit*, (collato Arabico طَرّ *secuit*) *id* idolum, *caelo* vel *scalpro* (*er bildete, schnitzte es mit dem Meissel*), scil. e ligno. Verbis autem, quae sequuntur, וַיַּעֲשֵׂהוּ עֵגֶל מַסֵּכָה, *fecit illud*, scil. quod e ligno scalptum fuit, *vitulum fusionis*, hoc significari ait: obducebat vitulum e ligno scalptum fusione auri, i. e. auro liquefacto (*er überzog das aus Holz geschnitzte Götzenbild mit einem Gufs von Gold, mit gegossenem, d. i. gediegenem Gold*). Addit idolorum simulacra et diu post Mosis tempora, hominum luxuria et divitiis jam auctis, auro duntaxat obduci solita esse, conf. Jesaj. XL, 19. Verum simulacrum ligneum auro obductum Mosen vocare עֵגֶל מַסֵּכָה, ob radicis נָסַךְ significationem haud est verisimile. Ubi de ligno auro obducendo loquitur, utitur verbo צִפָּה addito זָהָב, vid. e. c. supra XXX, 3. 5. Jam quum earum, quas attulimus, interpretationum nulla admitti posse videatur, una restat, quam proposuit Bochartus, et probavit commendavitque Schroederus l. l. Nomen חֶרֶט hic idem denotare sumunt, quod cognatum חָרִיט, 2 Reg. V, 23., nempe *marsupium*; צוּר vero, uti et cognatum צָרַר, quoque notat *ligare*, vel *colligare*, in specie *in marsupio*, ut 2 Reg. XII, 11., Deut. XIV, 25. Prov. XXX, 4. Unde haec prodit loci interpretatio: *et sumsit a manibus eorum, et colligavit illud*, scil. aurum, quod ab *Israelitis acceperat, in loculo, et fecit illud vitulum fusilem.* In hunc sensum verba וַיָּצַר אֹתוֹ בַּחֶרֶט vertit Jonathan: וְצַר יָתֵיהּ בְּשׁוּשִׁיפָא *et colligavit illud in linteo s. suda-*

rio. Eadem, quam hic Moses usurpat, phrasis habetur 2 Reg. V, 23.: וַיָּצַר *et colligavit duo talenta argenti* בִּשְׁנֵי חֲרִטִים *in duobus loculis.* „Habemus nunc," inquit Schroederus, „hoc commodi, quod totus textus facillime fluat, neque necesse sit, aliquam narrationis inversionem admittere; praecipue autem, quod Pronomen istud אֹתוֹ ad verum suum redeat subjectum, nempe ad זָהָב Vs. 3. proxime antecedens. Accedit, quod Aaron omnino opus *loculo* habuerit, ad minutula ista ornamenta, inaures nempe aureas, ex quibus conflandus erat vitulus, quaeque ab Israelitis in magno numero ipsi exhibebantur, excipienda, et ad unum locum deferenda. Quod ipsum, si vel Moses tacuisset, non aliter nisi ope loculi, vel unius, vel plurium, fieri potuisse, nobis fuisset judicandum." Mirum quidem videri possit, idem vocabulum חֶרֶט res admodum diversas, *stilum* s. *graphium* Jesaj. VIII, 1., et h. l. *marsupium* denotare, praesertim quum ad id designandum proprium nomen, חָרִיט habeant, 2 Reg. V, 23. Jesaj. III, 22. Sed fieri potuit, ut Mosis aevo חֶרֶט de *marsupio* usurpari soleret, quod serioribus temporibus nomine חָרִיט designaretur. אֵלֶּה אֱלֹהֶיךָ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הֶעֱלוּךָ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם *Hic est Deus vester, Israelitae, qui vos ex Aegypto eduxit.* Nomen et verbum in plurali posita h. l. rursus intelligenda sunt de uno Deo. Quod etiam apparet ex verbis Nehemiae IX, 18. *Fecerunt sibi vitulum fusilem, et dixerunt: hic est Deus tuus, qui te eduxit* (זֶה אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הֶעֶלְךָ) *ex Aegypto*; h. e. simulacrum Dei, qui te Aegyptiorum tyrannidi eripuit, sive Jovae, ut liquet ex iis, quae sequuntur. Igitur Israelitae non ipsum simulacrum pro Deo habebant, sed peccabant in eo, quod violabant legem illam (supra XX, 4.) de Deo nequaquam sub imagine aliqua adorando. Quare autem Aaron simulacrum Jovae vitulinum formaverit, non consentiunt interpretes. Plures sententias adtulit simulque refutavit Bochartus l. c. Satis verisimile est, Israelitarum simulacrum factum fuisse ad similitudi-

nem Aegyptiaci alicujus idoli. Certe vitulos a Jeroboamo erectos Aegyptiacae originis fuisse, apparet inde, quod rex ille, quum multos annos in Aegypto transegisset, Sesaco regi familiaris atque necessarius, 1 Reg. XI, 40., vitulis Aegyptiacis adsuetus, eosdem in Israelitarum sacra transferre animum induxit. Plures statuerunt, vitulum aureum, quem Aaron fudit, factum fuisse ad exemplum Apidis, qui erat bos, sub cujus specie Aegyptii sanctissime colebant Osiridem. Quam sententiam cum multa eruditione probare studuit Bochartus l. c. Alii putant fuisse Typhonis simulacrum. Quae jam fuit sententia Philonis, et Hebraeorum quorundam recentiorum. Ita enim ille in libro *de temulentia*, T. I. p. 371. ed. Mang. *Προσεπιβαίνειν ἠξίωσεν ὡς θεοπλαστεῖν μὲν τὸ σῶμα, θεοπλαστεῖν δὲ τὸν παρ' Αἰγυπτίοις μάλιστα τιμώμενον Τύφον, οὗ σύμβολον ἡ τοῦ χρυσοῦ ταύρου κατασκευή, περὶ ὃν χοροὺς ἱστάντες οἱ φρενοβλαβεῖς ᾄδουσι.* *Praevaricari ausus est* (populus Hebraeus), *ut corpus Deum sibi fingeret, et Typhum Aegyptio more coleret, cujus signum erat juvencus aureus; circa quem choreas ducendo insani carmen concinunt.* Plura loca ex eodem Philone adtulit Bochartus. Defendit hanc sententiam e recentioribus Millius in singulari Dissertatione *de Vitulo aureo*, quae octava est in ejus Dissertationibus sacris, secunda vice editis, (Lugd. Bat. 1743. in quas.) p. 308. seqq. Verum enimvero Typhonem, numen maleficum et odiosum, cui animalia impura et invisa dicata essent, symbolo bovis Aegyptios coluisse haud credibile est. Bovis imagine vero colebatur *Mnevis*, i. e. sol, ejusque cultum exitum Israelitarum ex Aegypto, ipsiusque Mosis aetatem antevertisse, probavit Jablonskius in *Panth. Aegypt.* L. IV. Cap. 2. §. 16., et refutavit eorum sententiam, qui vitulum aureum Apidis imaginem opinantur.

5. חַג לַיהוָֹה מָחָר *Festum* erit *Jovae cras.* Diem festum Jovae celebrandum indixit Aaron, ne Israelitae sub vituli imagine numen quoddam fictitium colerent.

6. וַיֵּשֶׁב הָעָם לֶאֱכֹל וְשָׁתוֹ וַיָּקֻמוּ לְצַחֵק *Dein populus sedit ad convivandum et surrexit ad ludendem*, i. e. ad choreas agendum, et ludicris se oblectandum, ut fieri solet diebus festis. Hoc festum vituli aurei eodem modo celebrabatur, quo festum Jovae. Nam etiam illud epulis sacrificalibus et saltationibus solebat celebrari; ex communi antiquorum populorum more. Vid. Michaelis *Jus Mosaic.* P. IV. §. 197.

9. עַם־קְשֵׁה־עֹרֶף *Populus durae cervicis est.* Proverbiale de iis, qui non audiunt monentem, nec flectunt ei cervicem, qui praetereuntes ad se vocet. Quod illi, qui duram cervicem habent, facere nequeunt.

10. וְעַתָּה הַנִּיחָה לִּי וגו' *Nunc vero sine me, ardente ira mea eos consumam; ex te autem magnam gentem orituram faciam.* Sistitur Deus, qui haud obscure innuitmagnam deprecationis Mosaicae vim fore, tentare Mosem, utrum populi salutem magis appetat, an privati sui commodi studiosior sit.

16. וְהַלֻּחֹת מַעֲשֵׂה אֱלֹהִים הֵמָּה וגו' *Et tabulae erant opus Dei, et scriptura erat Dei scriptura insculpta tabulis.* Quorum verborum sensus videtur esse hic, tam tabulas ipsas earumque formam, quam earum inscribendarum rationem provenisse ex divina institutione, qua usus sit Moses. חָרוּת pro חָרוּשׁ (cf. Jerem. XVII, 1.) Chaldaica forma.

17. וַיִּשְׁמַע יְהוֹשֻׁעַ *Et audivit Josua*, qui paullo inferior in aliquo montis Sinai loco steterat, אֶת־קוֹל הָעָם בְּרֵעֹה *vocem populi in vociferatione ejus.* ה. in בְּרֵעֹה est *loco* ו, ut Genes. XLIX, 11. עִירֹה et סוּתֹה pro עִירוֹ et סוּתוֹ. *Et dixit Mosi* e montis summo cacumine redeunti: קוֹל מִלְחָמָה בַּמַּחֲנֶה *belli clamor in castris* scil. auditur. In pugnis enim ad incutiendum hosti terrorem ab utroque exercitu clamores solebant edi. Sic Curtius in descriptione pugnae ad Issum, inter Persas et Macedones commissae, Lib. III. Cap. 10. *Priores Persae incondi-*

tum et trucem sustulere clamorem; redditur et a Macedonibus major.

18. אֵין קוֹל עֲנוֹת גְּבוּרָה וְאֵין קוֹל עֲנוֹת חֲלוּשָׁה *Non est vox clamandi fortitudinem, nec vox clamandi stragem*, i. e. non est strepitus, qualis esse solet vincentium, qui ob victoriam ovant, neque eorum, qui vincuntur, quae est vox calamitosa et tristitiae plena. LXX. Οὐκ ἔστι φωνὴ ἐξαρχόντων κατ᾽ ἰσχὺν, οὐδὲ φωνὴ ἐξαρχόντων τροπῆς. Quae Vulgatus sic reddidit: *non est clamor adhortantium ad pugnam, neque vociferatio compellentium ad fugam.* Onkelos: לָא קָל גִּבָּרִין דְּנָצְחִין בִּקְרָבָא וְאַף לָא קָל חֲלָשִׁין דְּמִתַּבְרִין *non est vox praevalentium in proelio, neque est vox debilium, qui superantur.* Addit Moses: קוֹל עַנּוֹת אָנֹכִי שֹׁמֵעַ sed *vocem cantandi ego audio*, i. e. vocem eorum, qui in honorem idoli cantant, qui laudem idoli celebrant. Aben-Esra ait hoc id respicere, quod dictum est Vs. 6., Israelitas ad ludendum surrexisse.

20. וַיִּשְׂרֹף בָּאֵשׁ וַיִּטְחַן עַד אֲשֶׁר־דָּק *Et combussit* scil. vitulum *igne et contrivit, donec comminutum esset.* Pari ratione id exprimit Moses de se ipso loquens Deut. IX, 21. Quaeritur vero, primo quidem, quomodo Moses vitulum aureum combusserit, quum aurum posse comburi negent rei metallicae periti; deinde, quomodo in pulverem molendo contriverit, quum aurum molendo, vel atterendo, ab iisdem negetur in pulverem posse redigi. Quas quidem quaestiones R. Salomo Ben-Melech in *Michlal Jophi* ad h. l. hac interpretatione dissolvere studuit: וַיִּשְׂרֹף בָּאֵשׁ פירוש התיך העגל באש לבטל צורתו ואחר כך טחנו בפצירה פים כי הזהב לא ישרף אבל יותך: וַיִּטְחַן כלומר שרף אותו בפצירה פים וזו היא טחינתו *Verba* et combussit igne *explicanda sunt de liquefactione vituli ope ignis ad abolendam formam ejus, et posthaec contrivit lima incisuris plena; aurum enim comburi nequit, sed tamen liquari potest. Verbo* טָחַן *vero id ipsum, quod vitulum lima incisuris plena contriverit, signifi-*

catur. Ita et Saadias וַיִּטְחַן بَرَدَهُ *limavit eum*, et Syrus ܫܦܝܗ̇ ܒܡܫܘܦܢܐ *limavit eum lima* vertit. BOCHARTUS quoque l. l. p. 362. „Verissimum est," inquit, „hunc vitulum a Mose non aliter combustum dici, quam auri illius fusione, ex quo conflatum fuerat. Quamvis enim vituli materia, id est, aurum, in igne non perierit, tamen forma et species externa sic abolita est, ut hoc haberi potuerit pro vera combustione." De molitura autem vituli post pauca ita disserit: „Mosen verisimile est hac eadem ratione [scil. arte elimandi aurum] vitulum paulatim attrivisse, atque in scobem sic contudisse. Hinc *moluisse* dicitur, quia auri ramenta tam minuta fuere, quam quae in pistrino sunt commolita." Verum istam interpretationem, a recentioribus interpretibus fere receptam, Mosis verba vix admittant, qui si indicare voluisset, vitulum liquefactione dissolutum fuisse, procul dubio verbo נָסַךְ sive צָרַף usus esset, non verbo שָׂרַף, *comburere.* Et quum addatur בָּאֵשׁ *igne*, non aliud quid intelligi potest, quam aurum igne *calcinatum*, ut artifices loqui solent. Deinde טָחַן *molere* est, adeoque de ista comminutione, quae lima fit, exponi nequit. Quodsi vel maxime concedatur, contusionem ea voce innui, nihil tamen inde, quod illorum causam juvet, sequitur; quum, quo pacto aurum, nisi in calcem antea redactum ita contundi possit, ut in pulverem tenuissimum abeat, intelligi nequeat. Atque haec quum manifesta sint, simul vero et illud constet, solo igne, absque chemico quodam subsidio, liquefieri quidem aurum posse, nullo autem modo in pulverem redigi, artis hujus qualiscunque usum hic accessisse ut fateamur necesse est. Accedit, si alia quacunque ratione, limando, terendo, tundendo, aurum in particulas minutissimas redactum fuisset, non tamen impediri potuisse, quo minus particulae istae statim fundum petiissent, adeoque non potuissent aquae inspergi, populoque ad bibendum exhiberi. Nihil vero obstat, quo minus apud Aegyptios jam tum usus aliquis artis chemicae esse potuerit, a qui-

bus eam didicerit Moses. וַיִּזֶר עַל־פְּנֵי הַמַּיִם וַיַּשְׁק אֶת־ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל *Sparsitque in superficie aquae et bibendum praebuit Israelitis.* Sparsit pulverem in torrentem ex monte Chorebo defluentem, ut liquet ex Deut. IX, 21. Quaerunt interpretes, quare Moses aquae, quam bibebant Israelitae, comminutum aurum adsperserit, aliique alia comminiscuntur, quae collegit et confutavit Bochartus. Nobis quidem verisimile, caussam, cur Moses coegerit Israelitas combusti vituli cinerem bibere, fuisse hanc, ut illi ea re significarent, se prorsus abominari et damnare illius idoli cultum. Uti enim Aegyptii non potuissent majorem idololatriae suae detestationem significare, quam si animalia, quae adorabant, mactassent et comedissent; sic Israelitae, quum illud idolum comedere non possent, aquas pulvere ejus adspersas bibere debebant, atque ita cultum, quem ei exhibuerant, damnare.

22. *Nosti hunc populum* כִּי בְרָע הוּא *quod in malo est*, i. e. pessimae esse naturae et conditionis, pronum ad malum. Vel potest ב sumi pro nota Nominativi, uti frequenter apud Arabes, ut בְּרָע simpliciter vertendum sit *malus*. Ita in Corano Sur. XI, 99. مَنْ كَانَ بِمُؤْمِنٍ, *qui fuerit in credente*, i. e. credens. Plura exempla adtulit Schultens ad Job. XXIII, 13.

24. וָאַשְׁלִכֵהוּ בָאֵשׁ וַיֵּצֵא הָעֵגֶל הַזֶּה *Conjeci* (aurum) *in ignem et fiebat hic vitulus.* Haec tantum negligentius et crassius ab Aarone narrantur, quia modus, quo factus erat vitulus, nihil ad ipsum excusandum faciebat, et accuratior narratio fuisset fratris animum offensura.

25. *Vidit Moses populum* כִּי פָרֻעַ הוּא. Ad quae verba plerique interpretes substantivum aliquod subaudiendum putant, quoniam פָּרֻעַ *nudatum* aut *spoliatum* vertunt, ut intelligatur, quanam re populus dicatur nudatus aut spoliatus. Alii *inaures* supplent, sed hanc jacturam

Moses profecto parum curaverit. Alii *gratiam et praesidium Dei*, alii *legem*. Praeferenda videtur interpretatio Dathii, intelligentis vocabulum פָּרֻעַ de populo *dissoluto*, qui frenis quasi detractis feriis istis celebrandis sese dedit; quod bene convenit iis, quae sequuntur, כִּי פְרָעֹה אַהֲרֹן, *nam laxavit eum*, frena ei remisit, *Aaron*, qui, ut supra Vs. 5. dictum est, populo concessit hunc festum *celebrare*. Verba לְשִׁמְצָה בְּקָמֵיהֶם recentiores post Hubigantium fere ita vertunt: *ad stragem per insurgentes in ipsos*, i. e. ut caedi posset, si qui contra eum surgerent; ut significetur, populum effrenatum, disgregatum et saltationes agentem, fuisse facilem in fugam verti et occidi, si qui in eum impetum facerent. Nomini שִׁמְצָה tribuunt *stragis* significatum ex Arabico شَمَصَ *propellere, abigere violento impulsu*, hinc *percutere, verberare*. Veterum tamen nullus de *strage* cogitavit; sed consentiunt in *opprobrii, infamiae, ludibrii* notione, qua nomen שִׁמְצָה capiunt. LXX. *ἐπίχαρμα*, *gaudium*, praesertim, quod quis ex inimicorum calamitatibus percipit (ut Sir. XVIII, 31. *ποιήσει σε ἐπίχαρμα τῶν ἐχθρῶν σου*), *ludibrium, irrisionem*. Hieronymus: *propter ignominiam sordis*, i. e. sordidi cultus, quasi compositum putarit ex שֵׁם *nomen* et צֵאָה *sordes*. Onkelos: לְסָאֲבוּתְהוֹן שׁוּם בִּישׁ *contaminando eos nomine pessimo*. Jonathan: *exiit* טִבְהוֹן בִּישׁ *fama eorum mala in populos terrae, et compararunt sibi nomen malum*. Syrus: ܕܢܗܘܘܢ ܫܡܐ ܣܪܝܐ *ut sint nomen foetidum*, i. e. ignominiae. Arabs Erpenii: لشناعة *ignominiae*. Saadias: ذَوِي الشَّيْنِ *infames* (eos reddidit Aaron). Quibus consone Jarchius locum sic explicavit: להיות להם הדבר הזה לגנות בפי כל הקמים עליהם *ut res ista eis sit vituperio in ore omnium, qui adversus eos insurgunt*. Aben-Esra exponit vocem per דופי *opprobrium* et דבה *infamiam*. A. Schultens proponit in *Animadverss. philologg.* ad h. l. duplicem de voce

שִׁמְצָה conjecturam. Prima est, quae cum interpretatione τῶν LXX. congruit, *ludibrium* notare, collato Arabico شمع *lusit, risit, jocatus est*, in Conjugatione II. *ludibrio exposuit, risui habuit.* Hanc significationem potuit radix שָׁמַץ apud Hebraeos obtinuisse, unde Arabes شمع formaverint, uti pro חָלַץ *exuere*, خلع; literas צ et ע esse permutabiles, satis notum est. Altera est, שִׁמְצָה notare *parum, pauxillum*, ut שֶׁמֶץ Job. IV, 12., hinc *rem vilem et abjectam.* Nos quidem praeferimus priorem Schultensii sententiam. Irrisuri enim erant alii populi, uti notat Clericus, populum antea idolorum spretorem, et mox a Numine inconspicuo leges accepturum, jam Aegyptiacam superstitionem revocare. Posset quoque hic esse sensus, Deum, qui praesidium et decus Israelitarum fuerat, effeceratque, ut fama et terror Israelis late spargeretur; jam vitulino simulacro alienatum, passurum a finitimis vinci fugarique, et omnibus ludibrio esse.

26. מִי לַיהוָה *Qui est Jovae*, i. e. quicunque favet cultui Jovae ejusque legem ab omnibus vult sancte servari. אֵלָי *Ad me*, scil. veniat, aut aliquid tale. וַיֵּאָסְפוּ אֵלָיו כָּל־בְּנֵי לֵוִי *Et congregati sunt ad eum omnes filii Levi.* Non ad unum omnes, sed *plerique* videntur intelligendi, uti et alias quandoque id quod maximae parti competit, in universum omnibus tribuitur. Neque enim *familia Aaronis*, ut credibile est, ad hoc facinus conjunxit manus; et quum tria tantum millia occubuerint gladio, quis putaret non multo plures fuisse interfectos, si *omnes filii Levi* arma corripuissent, et quisque fratrem suum occidissent, ut Vs. 27. jubentur.

27. וְהִרְגוּ אִישׁ־אֶת־אָחִיו וגו׳ *Occidite quisque fratrem, amicum aut propinquum.* Videtur Moses velle hoc, oportere Levitas nemini ob consanguinitatem aut amicitiam parcere. Neque enim jubentur abstinere ab aliis, et solos consanguineos et amicos trucidare, quod injustum et crudele fuisset. Interficiebantur procul dubio

tantum illi, qui ne per Mosis quidem praesentiam revocari poterant ab illis feriis.

29. Ad verba וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה Aben-Esra bene monet, verbum hic valère וכבר אמר, *nam jam antea dixerat*, מִלְאוּ יֶדְכֶם הַיּוֹם לַיהוָֹה *Implete manum vestram hodie Jovae*, quae verba Onkelos ita explicat: קָרִיבוּ יְדְכוֹן קוּרְבָּנָא יוֹמָא דֵין קֳדָם יְיָ *offerte manu vestra oblationem hodie coram Domino unusquisque pro filio suo et pro fratre suo* rel. Jonathan: *offerte oblationem vestram pro effusione sanguinis, qui est in manibus vestris, et propitiatio erit vobis coram Domino; nam percussistis unusquisque filium suum et fratrem suum*, rel. Sed iste sensus plane alienus videtur. Geminum verborum sensum assequutum esse arbitror Jarchium, qui sic illa exponit: אתם ההורגים בדבר זה התחנכו להיות כהנים למקום *vos, qui interficitis illos in hac causa, initiabitis vosmet ipsos, ut sitis sacerdotes Deo.* Id Moses videtur voluisse, interfectionem illam idololatrarum quasi oblationem Deo gratissimam esse, ac Levitas ministerio isto Deo fore consecratos. Quae sequuntur, כִּי אִישׁ בִּבְנוֹ וּבְאָחִיו, recte exponit Aben-Esra: אפילו יהיה העובד בנו או אחיו שיהרגהו *etiamsi cultor ille* vituli *sit filius vel frater ipsius, eum tamen interficiat.*

32. וְעַתָּה אִם־תִּשָּׂא חַטָּאתָם *Et nunc, si condonabis peccatum eorum*, הרי טוב אינו אומר לך מחני *ecce! bene est, non dico tibi, dele me*, s. tunc vivere non recuso, uti recte Jarchi supplevit hanc ellipsin, quali nil est tritius Arabibus; vid. DE SACY *Mémoire sur la version Arabe des livres de Moïse à l'usage des Samaritains* in *Mémoire de l'Academie des Inscript. et belles lettres.* T. XLIX. p. 96. not., ubi pluribus de hoc loco egit, et similis ellipseos exemplum attulit e *Vita Timuri* T. I. p. 126. ed. Manger.: فان اجبت واطعت فيها ونعمت والا فاعلم ان قد قدمي ثلاثة اشياء *si responsum dederis, et obedieris, et annueris*, scil. bene

est; *sin minus, scito ante me tres res* gradiri. Nec est illa ellipsis Graecis inusitata, neque sacris (vid. Luc. XIII, 9.), neque profanis (vid. *Il.* I, 135.). Non itaque opus est, ut vel cum Noldio in *Concordantt. Particular.* p. 67. ed. Tymp. conjunctioni אִם significationem *quaeso, obsecro* tribuamus, aut cum S. Ravio in *Exercitt.* p. 169. illam verbo תֶּחֱשָׂא Optativi valorem indere sumamus. מְחֵנִי נָא מִסִּפְרְךָ אֲשֶׁר כָּתָבְתָּ *Dele me ex libro, quem consignasti,* h. e. trade me morti. Ut Moses singulorum civium Hebraeorum nomina in libro quodam scripta habebat, vid. Num. I, ita etiam Deus nomina omnium viventium in libro scripta habere sistitur. Qui igitur ex hoc libro delebatur, is extinguebatur e numero viventium, i. e. moriebatur. Cf. Ps. LXIX, 29., ubi *deleri e libro viventium,* et *non scribi in libro justorum* idem valent. Vid. et Jesaj. IV, 3. et ibi not. Igitur Moses mori se potius optat, quam Israelitarum exitium videre.

34. נְחֵה אֶת־הָעָם *Duc populum istum,* esto dux populi hujus ut hactenus fuisti. אֶל־אֲשֶׁר־דִּבַּרְתִּי לָךְ *Quo loquutus sum tibi,* eam in terram, in quam illum ducere tibi mandavi. מַלְאָכִי יֵלֵךְ לְפָנֶיךָ *Meus angelus te praecedet.* Vid. not. ad Cap. XXIII, 21. Promittit Deus, se velle rursus propitium esse Israelitis, eosque providentia sua tutos in Cananaeam perducere. וּבְיוֹם פָּקְדִי וּפָקַדְתִּי עֲלֵהֶם חַטָּאתָם *Et in die visitationis meae,* i. e. cum animadvertam in scelera, quae patrabunt, *visitabo contra eos,* puniam, *peccatum eorum,* quod nunc commiserunt. Recte videtur Jarchi hunc locum exponere, quasi dicat Deus, nunc tibi auscultavi, ne eos simul ac semel consumam; sed quotiescunque animadvertero in eorum scelera, poenae simul nonnihil sumam ob hoc eorum delictum.

35. וַיִּגֹּף יְהוָה אֶת־הָעָם *Percussit Deus populum.* Sine dubio morte repentina multi sunt sublati. Nonnulli interpretes hanc cladem non diversam esse volunt ab ea, de qua antea narratum est. Verbum עָשׂוּ in posteriore

Versus parte bis occurrens, priore in loco explicandum est de populi voluntate. Recte verba illa vertit Dathius: *quem Aaron ex ejus* (populi) *voluntate fecerat.*

10. *Minatur Jova, non ipsum, sed angelum, ducem populi in posterum futurum esse. Quod luget populus, et Moses precibus avertere studet, tandemque a Deo impetrat. Optat Deum videre. Cap. XXXIII.*

Cap. XXXIII, 4. הַדָּבָר הָרָע est *tristis rei nunciatio.*

5. רֶגַע אֶחָד אֶעֱלֶה בְקִרְבְּךָ וְכִלִּיתִיךָ *Uno momento ascendam in te et te consumam,* i. e parum abest, quin in te irruam et te deleam.

7. וּמֹשֶׁה יִקַּח אֶת־הָאֹהֶל וְנָטָה־לוֹ מִחוּץ לַמַּחֲנֶה הַרְחֵק מִן־הַמַּחֲנֶה וְקָרָא לוֹ אֹהֶל מוֹעֵד *Moses autem cepit tentorium et tetendit illud extra castra procul a castris, vocavitque illud tentorium conventus.* Hoc conventus tabernaculum procul extra castra positum non poterat esse tabernaculum a Jova imperatum, quum id nondum exstructum esset. Mosis vero tentorium ideo non potest intelligi, quia Moses secundum Vs. 8. ipse e castris ad hoc conventus tabernaculum egrediebatur et post habitum cum Deo colloquium rursus in castra redibat; itaque in castris habitasse intelligitur. Verisimile igitur est, quod Hebraeorum quidam statuerunt, et Michaelis quoque probavit, Israelitas jam ante illud tabernaculum, quod Deus exstrui jusserat, habuisse tentorium sacrum, sive templum portatile a majoribus traditum, quod Moses jam e castris per idoli cultum profanatis jussit efferri. Respicit ad illud, quod supra Vs. 3. dixerat Deus, se non amplius in medio castrorum commoraturum.

11. וְדִבֶּר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה פָּנִים אֶל־פָּנִים כַּאֲשֶׁר יְדַבֵּר אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ *Loquebatur Jova cum Mose facie ad faciem versa, quemadmodum loquitur vir ad proximum suum,* alter cum altero. Indicat Moses his verbis fami-

liarem consuetudinem, qua Deus eum est dignatus. נַעַר h. l. est famulus, administer. Dicitur enim Cap. XXIV, 13. מְשָׁרֵת.

12. יְדַעְתִּיךָ בְשֵׁם *Novi te nomine tuo.* Locutio desumta a principibus, qui non omnes suos cives, sed paucos duntaxat norunt, qui ad interiorem familiaritatem admitti et apud eos gratiosi esse solent. Hinc sensum dictionis bene expresserunt LXX.: *οἶδά σε παρὰ πάντας, prae omnibus te novi*, i. e. singulari benevolentia te prosequor.

13. Sensus hujus Versus est hic: si me gratia tua dignaris, indica mihi, quae sit tua circa hunc populum (qui certe tuus est) voluntas. Sic enim intelligam, te mihi favere.

14. פָּנַי *Facies meae*, i. e. ego ipse. *Facies* Regis interdum ipsum regem, prout a legatis distinguitur, significat, ut 2 Sam. XVII, 11. Hinc LXX. hoc nostro loco bene: *αὐτὸς προπορεύσομαί σου.*

18. הַרְאֵנִי נָא אֶת־כְּבֹדֶךָ *Ostende mihi gloriam tuam.* J. D. Michaelis in *Supplemm.* p. 1200. nomen כָּבֹד collato Arabico كبد *cor* hic loco pronominis *ipse* positum putat; ex more Orientalium, qui plura ejusmodi ex nominibus factitia pronomina pro *ipse* habent. Ut *faciem, os* aliaque pro *ipse* ponunt, ita etiam *cor*. Hinc verba illa, inquit, „ita vertenda erunt: *ostende mihi te ipsum*, quod fieri posse Deus negat, quamdiu Moses in vivis sit. Splendidam nubem, Dei imaginem, Schechinam, dudum viderat Moses, igitur non habebat opus hunc adspectum sibi expetere; at *ipsum* Deum, *Dei*, uti Arabs loqueretur, *substantiam*, mortalium videre nemo potest." Similiter Genes. XLIX, 6. כָּבוֹד de *anima*, nobilissima ho-

minis parte, dicitur, vid. not. ad loc. Maimonides quoque in libro, cui titulum fecit מוֹרֵה נְבוֹכִים *doctor perplexorum* P. I. Cap. 64. ait per *gloriam Dei*, hic intelligi ejus essentiam, idque ex Vs. 20. non inscite probat. Et Cap. 54. ait, Mosen, postquam a Deo petiisset cognitionem attributorum Dei, et ut populo propitius esse vellit, responsumque a Deo de gratia populo exhibenda accepisset Vs. 13. seqq., ulterius progressum esse, et petiisse etiam cognitionem essentiae Dei. In eundem sensum et LXX. interpretati sunt: *ἐμφάνισον μοι σεαυτόν*, *ostende mihi te ipsum.* Sunt, qui conferant hanc Mosis cupiditatem cum regis Aegyptii Amenophis desiderio, quem dicebat Manetho apud Josephum *contra Apion.* L. I. §. 25., *ἐπιθυμῆσαι θεῶν γενέσθαι θεατὴν, ὥσπερ Ὦρ, εἷς τῶν πρὸ αὐτοῦ βεβασιλευκότων*, *optasse Deorum fieri spectatorem, ut Or fuerat, unus regum, qui ante eum regnarunt.*

19. אֲנִי אַעֲבִיר כָּל־טוּבִי עַל־פָּנֶיךָ *Transgredi faciam omnem meam bonitatem ante te*, manifestabo tibi cognomina mea, ex quibus perspicue intelliges, quem animum, quos affectus erga homines geram; cf. Cap. seq. Vs. 6. Audita est vox, laudans Dei benificentiam et misericordiam. וְקָרָאתִי בְשֵׁם יְהֹוָה לְפָנֶיךָ *Clamabo nomine Jova coram te*, i. e. dum te praeteribo, clamabo nominatim Jova, ut scias me eum esse, qui ante te transibit. Similis loquendi formula supra XXXI, 2. et infra XXXV, 10., et Jesaj. XLIII, 1. Ne te non animadvertentem transeam, monebo te clamore meo. Cf. XXXIV, 6. וְחַנֹּתִי אֶת־אֲשֶׁר אָחֹן וְרִחַמְתִּי אֶת־אֲשֶׁר אֲרַחֵם *Ei faveo, cui favebo, et cujus me miseret, ejus misereor.* His verbis respondet ad verba Mosis supra Vs. 16., ubi gratiam Dei confirmari petierat, non solum erga se, verum etiam erga populum. Significat igitur, se non singulos e populo gratia sua dignari, et quod Moses petiit pro toto populo, restringit Deus ad beneplacitum suum.

20. כִּי לֹא־יִרְאַנִי הָאָדָם וָחָי *Neque enim videbit me*

homo et vivet. Negativum adverbium quandoque priori propositionis connexae membro additur, quum posteriori addi deberet, et in priori simul est ellipsis particulae *si*, q. d. si conspexerit me homo, vivere amplius non potest. Quae et aliis populis persuasio fuit, vid. not. ad Genes. XVI, 13.

21. הִנֵּה מָקוֹם אִתִּי *En! locus* est *mecum*, i. e. habeo locum paratum in hac rupe, sive monte Sinai.

22. וְשַׂכֹּתִי כַפִּי עָלֶיךָ עַד־עָבְרִי *Tegam te manu mea, donec transiero;* h. e. objecta nube, ne splendore praefulgido excaeceris.

23. וְרָאִיתָ אֶת־אֲחֹרָי *Et conspicias posticam meam partem*, qua videtur intelligi ea, quae nube erat obumbrata, ut a Mose posset spectari; פָּנַי autem, *facie*, anterior, qua splendor sine nube purus emicabat. לֹא יֵרָאוּ *Non conspicientur*, i. e. non possunt conspici. Si enim Futuro adjecta est negatio, saepe significatur id, quod non debet aut non potest fieri; ut Genes. XX, 9. XXXIV, 7. Ceterum cf. illud *Iliad.* XIII, 71. sq. de Neptuno discedente:

> Ἴχνια γὰρ μετόπισθε ποδῶν ἠδὲ κνημάων
> Ῥεῖ' ἔγνων ἀπιόντος· ἀρίγνωτοι δὲ θεοί περ.

Vestigia quippe retro pedum et tibiarum facile cognovi abeuntis; facile utique dignoscuntur dii. Et *Aeneid.* I, 401. de Venere: *avertens rosea cervice refulsit.* Cf. C. G. Heynii *Excurs. ad Aeneid. L. I.*

II. *Jubetur Moses novas parare legis tabulas et montem denuo ascendere. Videt ibi Deum, sed a tergo. Repetuntur leges nonnullae populo inprimis injungendae. Post illud cum Deo colloquium facies Mosis lucebat, quam propterea tegere solebat, si ad populum loquebatur. Cap. XXXIV.*

Cap. XXXIV, 1. וְנַקֵּה לֹא יְנַקֶּה *Et impunitum dimittendo non dimittet impunitum*, i. e. qui quamvis

clemens sit, et peccatorum poenas remittat, tamen non semper peccatorem impunitum dimittat; hunc enim sensum importat Infinitivus verbo finito junctus, ut Jesaj. XXX, 19. בָּכוֹ לֹא תִבְכֶּה *flendo non flebis*, i. e. non *semper flebis*. Cf. Gesenii *Lehrgeb.* p. 770. נַקֵּה est *poena vacuum dimittere*, ut Jerem. XXV, 29. XXX, 11. Ludovic. de Dieu in *Animadverss.* ad h. l. נַקֵּה hic *vacuum esse* a viris, incolis, opibus, vita omnique bono, i. e. *vastari* et *succidi* notare putat, ut Zach. V, 3., ut non ad justitiam Dei punientem, sed ad ejus misericordiam parcentem, haec verba, ut ea, quae praecedunt, spectent. Illa igitur notione adscita totus Versus ita sit vertendus: *quiservat benignitatem in millesimos, qui ignoscit delicto, defectioni et peccato, nec* tamen *prorsus perdit, sed* tantum *animadvertit peccata patrum in filiis, nepotibus, pronepotibus et abnepotibus*, q. d. tanta est ejus misericordia, ut etiam, quando succenset et punit, non tamen prorsus perdat; animadvertit quidem peccata patrum in filiis, sed in tertiam tantummodo et quartam progeniem. Quae interpretatio tamen admodum coacta videtur, neque, quod Ludovic. de Dieu contendit, favet ei locus Num. XIV, 18., quum Moses ibi absque controversia de justitia Dei puniente loquatur.

9. Moses in hoc Versu argumentum, ut solet dici, invertit: eam ipsam ob causam, quod populus pertinacissimus est, ei non angelo, sed ipso benignissimo Deo duce opus est.

12. כָּרַת בְּרִית sequente לְ, ut hic, notat *precibus alicujus aequas pacis conditiones facere* (*einem Capitulation bewilligen*). Vid. Michaelis *Jus Mosaic.* P. I. §. 52.

13. Templa Cananaeorum non memorat Moses. Cananaei enim illis temporibus nondum templa videntur habuisse. Id quod est indicium summae antiquitatis libro-

rum Mosaicorum. Qua de re pluribus egit J. D. Michaelis in Commentatione *de Judaeis Salomonis tempore architecturae parum peritis*, p. 6.

15. וְזָנוּ אַחֲרֵי אֱלֹהֵיהֶם *Et ne scortentur post deos eorum.* Hac phrasi quidam proprie indicari putant impudicum cultum, quem Cananaei nonnullis deorum suorum exhibebant, ut Astartae, vid. 1 Reg. XIV, 23. 2 Reg. XXIII, 7., unde verbum זָנָה ad omnem idolorum cultum translatum fuerit, si etiam sine cultu impudico est. Sed rectius Michaelis statuit, idololatriam ideo scortationi comparari (cf. Hos. I, 2. 3. Ezech. XXIII. et in Apocalypsi saepius), quia Deus impatiens sit socii, cf. supra XX, 5., atque sincerum amorem puramque ac intemeratam fiduciam et reverentiam postulet.

18. אֲשֶׁר positum prò כַּאֲשֶׁר. Hinc LXX. καθάπερ.

20. Lex de asinis, quos ditiores Israelitae magna copia alebant, videtur etiam valere de camelis, quorum greges itidem a ditioribus ali solebant. Ad alia vero animalia impura, quorum greges non alebantur, ut feles, canes etc. lex non videtur extendi posse.

21. בֶּחָרִישׁ וּבַקָּצִיר תִּשְׁבֹּת *Etiam messis et sementis tempore septimo die feriemini.* Ejusmodi lex in nostris regionibus iniqua et perniciosa esset. Sed non item in Palaestina, ubi per septem hebdomades messi destinatas continua est coeli serenitas, collectioni frugum perquam opportuna, quam Jeremias quoque V, 2. 4. ut insigne Dei beneficium memorat. Quam inaudita et plane singularis tempestas ac pluvia messis tempore in Palaestina fuerit, apparet ex 1 Sam. XII, 17. Cf. Shaw *Itiner.* p. 290. vers. germ. Igitur Israelitae etiam messis temporibus septimo quoque die feriari et a laboribus vacare poterant. Vid. Michaelis *Jus Mosaic.* P. IV. §. 195.

22—26. Vid. supra XXIII, 16—19. et ad haec loca notata. Pro eo quod hic ponitur in fine Versus, תְּקוּפַת הַשָּׁנָה in *revolutione anni*, supra XXIII, 16. est

בְּצֵאת הַשָּׁנָה *in exitu anni.* Jarchi ad nostrum locum haec scribit: בחזרת השנה בתחלת השנה הבאה *in reditu anni, in principio anni sequentis.* Alii finem anni praesentis intelligunt, sed utraque expositio in idem redit. Nam, ut ait Aben-Esra, סוף השנה הוא תחלת השנה האחרת *finis unius anni est principium alterius.*

24. וְלֹא־יַחְמֹד אִישׁ—בַּשָּׁנָה *Neque concupiscet quisquam terram tuam, quum ascendes, ut compareas coram Jova Deo tuo tribus vicibus in anno.* Quae J. D. Michaelis in *Jure Mos.* P. I. §. 65., non ita existimat intelligenda, quasi per miraculum hostes Israelitarum fuerint impediti, quo minus illorum agros invaderent eo tempore, quo omnes mares Israelitae Hierosolymae convenire debebant; sed videri vicinorum Israelitis populorum morem fuisse, ut illo tempore inducias observarent, quemadmodum priscis Arabibus certi quidam menses erant *vetiti* sive *sacri* vocati quibus excursionibus abstinerent, et hastis spicula eximerent; vid. Golium *ad Alfarganium* p. 4. Plura tamen illi sententiae opposuit Kanne in *den bibl. Untersuchungen* P. II. p. 191. seqq. Aben-Esra ait, Deum verbis illis promittere Israelitis, se tantum terrorem immissurum esse vicinis, ut ne quidem sint expetituri terram Hebraeorum, etiamsi belli faciundi cupido eos incesserit. Similiter auctor Commentarii, חזקוני *Chaskuni* dicti, putat, fore, ut gentes vicinae, quo minus Hebraeos in festis suis celebrandis occupatos adorirentur, hac prohibeantur cogitatione, quum Hebraeorum Deus expulisset incolas priores, qui fortissimi fuerant, multo minus se illud consequuturos, ut Hebraeos expellant eorumque terram subigant, dum in cultu Deo suo praestando sint occupati.

29. לֹא־יָדַע כִּי קָרַן עוֹר פָּנָיו *Ignorabat, quod splenderet cutis faciei ejus.* Vulgatus interpres reddidit: *ignorabat quod cornuta esset facies sua,* quia verbum קָרַן denominativum nominis קֶרֶן *cornu,* opinatus est denotare, *cornua habere;* hinc nata opinio, Mosis faciem fuisse

cornutam. Sed nomen קֶרֶן ob similitudinem et ad *radios* transferri, docet locus Habac. III, 4., ubi קַרְנַיִם de fulminibus dicitur. Arabes quoque solis exorientis radios قرن الغزالة *cornu dorcadis* vocant, vid. not. ad Ps. XXII, 1. p. 583. edit. sec. Hinc verbum קָרַן hic denotat, *emisit radios*, i. e. splenduit. Quod et additum עוֹר *cutis* suadet. Recte LXX.: *οὐκ ᾔδει, ὅτι δεδόξασται ἡ ὄψις τοῦ χρώματος τοῦ προσώπου αὐτοῦ.* Hoc indicatur, Mosis vultum ex familiari cum Deo consuetudine, et divinae lucis adflatu splendidum factum fuisse, ad convincendos Israelitas de colloquio Mosis cum Deo. Tribuunt quidem et Iudaei Mosi cornua, sed loquuntur figurate, eaque appellant קרני ההוד *cornua gloriae* ad indicandam Mosis auctoritatem; cf. Job. XVI, 15. et *das alte und neue Morgenl.* P. IV. No. 844. p. 85. Plura vid. in Deylingii *Observv. SS.* T. III. Observ. VIII. p. 81. seqq.

33. וַיְכַל מֹשֶׁה מִדַּבֵּר אִתָּם וַיִּתֵּן עַל־פָּנָיו מַסְוֶה *Quum autem absolvisset Moses cum iis loqui, posuit super faciem suam velamen.* מַסְוֶה veteres omnes raro consensu *velamen*, *operimentum faciei* interpretantur, quem significatum et res ipsa flagitat, etsi etymon obscurius sit, et nomen ipsum praeter hunc Versum et eos, qui proxime sequuntur, in V. T. non recurrat. Confert quidem Gesenius in Lexico Arabicum سَوِيَّة *tegumentum farctum palea, aut capillaribus seu tomentosis herbis similibusve rebus, jumentorum dorsis imponi solitum, ut clitellae.* Sed non tam tegumentum, quam culcitam illo nomine indicari patet, ad insessum aequabilem et mollem reddendum, a سَوِيَ *aequalis fuit.* Jarchi ait, מַסְוֶה esse vocem Aramaeam, quod et in Gemara *velaminis faciei obducti* significatu occurrat. Ceterum quum non tantum ex hoc Versu, verum et ex iis, quae protinus sequuntur, manifestum sit, Mosen dum cum Israelitis loqueretur, velamen deposuisse, quod utique necesse erat, ut loquentis verba percipere possent, satis mirari non possumus, Dathium post

VENEMAM in *Dissert. I. et II. de velamine Mosis.* Franequ. 1727. (repetit. in auctoris *Dissertatt. SS.* L. I. Cap. 7.) verba hebraea, quibus vix potest quid clarius esse, in hunc sensum detorsisse: *quando Moses ad eos loquebatur, velamen faciei suae imposuit.* Quam interpretationem operose defendere studuit, ne haec verba contradicant loco Paulino 2 Cor. III, 13. Quem locum tamen si attentius legissent Venema et Dathius, deprehendissent, nihil in eo esse, quod verbis Mosaicis, plano et simplici suo sensu acceptis, repugnet. Verba Apostoli sunt haec: *Καὶ οὐ καθάπερ Μωσῆς ἐτίθει κάλυμμα ἐπὶ τὸ πρόσωπον ἑαυτοῦ, πρὸς τὸ μὴ ἀτενίσαι τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ εἰς τὸ τέλος τοῦ καταργουμένου. Nec* sumus *sicut Moses,* qui *velum imponebat faciei suae, quod Israelitae non possent intendere oculos contra splendorem, qui tandem erat abolendus.* Quibus verbis Apostolus minime dicit, Mosen, *dum loqueretur cum Israelitis,* vultum velasse, sed in universum, faciei suae velamen impositum habuisse, quod, uti e nostro loco liquet, non removit nisi tum, cum vel tabernaculum ingrederetur, cum Deo colloquuturus, vel quae ab eo mandata accepisset ad populum referret. Cf. infra Vs. 35. Quod vero Moses, nisi illorum alterutrum fieret, semper capitis involucro tectus suis se conspiciendum praebuit, forsan minus insoliti quid fuerit, quum et multis post Mosen seculis primae dignitatis in Oriente viros vultu velato prodire et conspici solitos esse, discimus e libro Arabico, qui ريحان الالباب *Rihhan-olalbabi,* i. e. ocimum cordium inscribitur. Ex eo REISKIUS in *Annotatt. historicis ad Abilfedae Annales Moslemm.* T. II. p. 639. haec attulit, quae, omisso textu Arabico, spatii parcendi causa, Latine saltem, ex Reiskii versione huc transscribere operae pretium duco. „Solebat Salama dhu-Faiesch, سلامة ذو فايش (quidam Arabiae felicis quondam regulus), singulis annis semel se suo populo monstrare, sed et tunc in *Kenaa,* قناع, vel in *Lethum* لثام. Est vero *Kenaa* tegmen capitis (ver-

ticis et frontis) et vultus (oculorum, oris et menti) simul, viris in usu. *Letham* autem est velamen oris tantum. Ait Amru Bahhri fil., Laithita: *Kenaa* est insigne praecipuorum virorum. Luculentum argumentum est, quod apostolus Dei conspectus numquam fuerit nisi cum Kenaa. Legitur in Traditionibus (tantum fuisse fulgorem lucis propheticae, quae ex ejus capite emanaret), ut ea pars vestis ejus, quae caput ejus (verticem et frontem) attingeret, esset ut corium rubrum oleo nitens. Ita quoque illi duo celebres Jemanenses, Mokanna [مُقَنَّع i. e. *qui involucro capitis* قناع *dicto indutus est*] Kendita, et Vadach-el-Jemen [وضاح اليمن i. e. lampas Arabiae felicis] nunquam conspiciebantur in conventibus populorum, nisi Kenaa velati.‟

34. וּבְבֹא מֹשֶׁה לִפְנֵי יְהוָֹה *Et cum veniret Moses coram Jova*, i. e. cum tabernaculum sacrum ingrederetur, illud videlicet, de quo supra XXXIII, 7.

35. וְרָאוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל אֶת־פְּנֵי מֹשֶׁה כִּי קָרַן עוֹר פְּנֵי מֹשֶׁה *Et viderunt filii Israel faciem Mosis* scil. apertam, dum ad eos referret, quae Deus ipsi mandasset (Vs. 34. sub fin.), *quod splenderet cutis faciei Mosis.* וְהֵשִׁיב מֹשֶׁה אֶת־הַמַּסְוֶה עַל־פָּנָיו *Tunc*, cum loqui desiisset (Vs. 33.), *reducebat velamen super faciem suam.* עַד־בֹּאוֹ לְדַבֵּר אִתּוֹ *Donec ingrederetur* tabernaculum *ad loquendum cum eo*, Jova, ubi auferebat velamen, Vs. 34.

Pars Tertia.

Exponitur Tabernaculi sacri ejusque vasorum fabricatio.[1] Cap. XXXV — XL.

1. *Moses refert ad populum voluntatem Dei de observanda feriatione die septimo, et quae ad Sanctuarium sibi exstruendum offerri a populo vellet. Ea certatim conferuntur. Duo potissimum rerum sacrarum opifices nomine appellantur. Cap. XXV.*

Cap. XXXV, 2. Recte Jarchi et Aben-Esra observant, Mosen, antequam de exstruendo Tabernaculo praeciperet, repetere legem de Sabbato observando, ut indicaret, שאינו דוחה את השבת *opus istud haudquaquam Sabbathum pellere*, uti Jarchi loquitur, id est, ob opus istud Sabbathum minime esse violandum. Cf. not. supra ad XXXI, 13.

3. לֹא־תְבַעֲרוּ אֵשׁ בְּכֹל מֹשְׁבֹתֵיכֶם בְּיוֹם הַשַּׁבָּת *Ignem in aedibus vestris die Sabbati ne accendite*, scil. ad cibos parandos. Quae lex, ut aliae a Mose traditae, Palaestinae tantum nec omnibus regionibus est apta. Scilicet in regionibus calidioribus *coena* ordinarium epulum esse solet. Judaei igitur, qui diem a vespera ad vesperam numerabant, die hebdomadis sexto paullo ante sabbati initium cibos parare adeoque coena frui, statimque post sabbati finem novam coenam instruere poterant igne accenso. Non videtur haec lex vetare ignem ad frigus depellendum incendere. Vid. Michaelis *Jus Mosaic.* P. IV. §. 187. Ex hac igitur quoque lege, sicut ex ea, quae Cap. praeced. Vs. 21. est data, satis apparet, le-

ges Mosaicas non esse datas omnibus populis et regionibus. Cf. not. supra ad XX, 1.

11. אֶת־הַמִּשְׁכָּן אֶת־אָהֳלוֹ *Tabernaculum, tentorium ejus.* Notat Jarchi, per מִשְׁכָּן intelligi cortinas interiores, quae intra tabernaculum conspiciebantur, per אֹהֶל vero cortinas ex pilis caprinis confectas, quae alteras tegebant. Vide et infra XXXVI, 14. — וְאֶת־מִכְסֵהוּ *Et tegumentum ejus*, scil. exterius, quod e pellibus arietum et τῶν תְּחָשִׁים constabat; vid. infra XXXVI, 19.

22. חָח est annulus, quem ornatus caussa Arabes aliique Asiatici, feminae praecipue, ex naribus perforatis pendentem gestare solebant. De quo more vid. not. ad Genes. XXIV, 22. כּוּמָז, collato Arabico كُومَةٌ *conglobata massa*, videtur fuisse genus ornamenti muliebris, habens continuos globulos; quale ornamentum Romani vocabant *bullas*, et Virgilius *baccatum monile*. „Videntur Israelitis non pauca superfuisse de prisca majorum eaque haud exigua opulentia, quam identidem auxerint in Aegypto, ubi vexabantur quidem posterioribus temporibus, non vero excutiebantur, aut ad paupertatem redigebantur, imo in re satis lauta vivebant, Exod. XVI, 3. Num. XI, 5. Iidem abitum parantes multas magni pretii res ab Aegyptiis impetraverant (vid. supra III, 21. 22. XI, 2. 3. XII, 35. 36.), quas probabile est Israelitas non mutuo quidem petiisse, sed ita petiisse ut eas se reddituros esse non diserte promitterent, Aegyptios vero haud recusasse, sive hospites absolutis sacrificiis redire velle existimarent, seu semel liberos numquam reversuros esse suspicarentur; dedisse autem alios ob contractam amicitiae consuetudinem, alios ut benevolentiae, quam sibi constantissima diuturnae servitutis patientia conciliassent Hebraei, documenta quaedam praeberent, plurimos vero ob metum potentissimi Numinis illis propitii, sed sibi valde infensi, quod istis muneribus quodammodo placaretur, cumque multa in Aegypto relinquerent Israelitae, quae secum in itinere

ferre non possent, ac domos praesertim, quas condidissent, his rebus satis compensata fuisse dona, quae iis rogantibus dedissent Aegyptii. Neque incredibile est, Israelitas multa ex Aegyptiorum mari submersorum spoliis, quae ad litus impellerentur, petiisse. Denique haud defuisse iis videntur, quae institutis commerciis cum gentibus quibusdam ad sacros usus converterent." J. H. Pareau *Antiquitas Hebraica breviter descripta* (Traj. ad Rhen. 1817.) p. 93. et p. 14. 15.

2. *Opifices operas suas partiuntur, et absolvitur Tabernaculum, quod iisdem verbis, quibus Cap. XXVI. hic iterum describitur Cap. XXXVI.*

Cap. XXXVI, 8. Inde ab hoc Versu usque ad Capitis finem, atque Capitis XXXVII. XXXVIII. et XXXIX. partes in Graeca Alexandrina versione inter se ita sunt permixtae et hic illic mutilatae, ut Hebraei textus ordini plane non respondeant. De qua confusione disseruit et de illius causa inquisivit J. E. Grabe in Dissertat. *de vitiis LXX. interpretum versioni ante Origenis aevum illatis* (Oxon. 1710. 4.) Cap. I. §. 6. 7. Cf. Grabii Notas ad h. l. in editione sua Versionis Graecae T. I. p. 173. ed. Breitinger.

3. *Describuntur iterum, quae supra Capp. XXV. XXX. et XXVII. descripta erant, arca sacra, mensa, candelabrum, altare suffitus, oleum suffitus, et altare holocaustorum. Cap. XXXVII — XXXVIII, 7.*

4. *Describuntur iterum labrum aeneum et atrium aulaeis cinctum, Cap. XXX. et XXVII. descripta; item auri, argenti et aeris pondus in sacra instrumenta absumtum. Cap. XXXVIII, 8—31.*

Cap. XXXVIII, 8. וַיַּעַשׂ אֵת הַכִּיּוֹר נְחֹשֶׁת וְאֵת כַּנּוֹ נְחֹשֶׁת בְּמַרְאֹת הַצֹּבְאֹת [illegible]ת אֹהֶל מוֹעֵד *Fecit quoque, la-*

brum aeneum basinque ejus aeneam ex speculis mulierum per vices ministrantium ad ostium tabernaculi conventus. ב ante מַרְאֹת valere מִן *ex*, recte monuit Aben-Esra, quomodo eandem illam Praepositionem usurpari dicit Levit. VIII, 32. וְהַנּוֹתָר בַּבָּשָׂר וּבַלָּחֶם *et quod reliquum est in carne et in pane*, i. e. ex carne et ex pane, uti exprimitur Levit. VII, 17. וְהַנּוֹתָר מִבְּשַׂר הַזָּבַח; vid. et Lev. XIV, 18. coll. cum Vs. 29. Recte igitur בְּמַרְאֹת LXX. verterunt ἐκ τῶν κατόπτρων, et Jonathan מִן אִסְפַּקְלָרְיֵי *ex speculis.* Ex omnibus fere metallis specula olim facta fuisse, ostenderunt Dougtaeus in *Analectis SS.* Exc. XLIV. p. 76. et Ezech. Spanhemius in Commentar. ad *Callimachi Hymn. in Pallad. lavacr.* Vs. 24. Moris autem fuisse Aegyptiarum feminarum, quas imitatae sint Israelitides, speculum gestare cum templum adirent, probavit Clericus hoc Cyrilli loco in ejus *de adorat. in spir. et verit.* L. II. p. 64. ed. Paris.: Ἔθος τοίνυν Αἰγυπτίων μάλιστα γυναιξὶν εἰ φοιτῷ ἱεροῖς λινῇ μὲν ἐσθῆτι κατεσταλμέναις, κατόπτρῳ δὲ τὴν ἀριστερὰν, καὶ σείστρῳ τὴν δεξιὰν, ἱεροπρεπῶς κατεστεμμέναις, αἳ ὅτι μάλιστα τῶν ἄλλων ἐξειλεγμέναι, καὶ ἱερομύστιδες τῆς τοιαύτης μόλις ἠξιοῦντο τιμῆς. *Mos ergo erat Aegyptiorum praesertim mulieribus, si templa adirent, linea veste ornari, speculo sinistram, et sistro dextram, religiose decorari; quae omnium electissimae erant, et sacris initiatae vix hunc honorem obtinebant.* Ad הַצֹּבְאֹת subaudiendum esse בַּנָּשִׁים apparet e 1 Sam. II, 22., ubi, ut hic memorantur הַנָּשִׁים הַצֹּבְאוֹת פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד *mulieres quae veniebant ad obeundam vicem ad ostium tentorii conventus.* Verbum צָבָא non simpliciter *agminatim convenire* notat, sed per vices advenire ad ministeria obeunda, uti apparet e Num. IV, 23. VIII, 24., ubi dicitur de Levitis in tabernaculo sacro ministeria obeuntibus, quia perinde ut milites certum ordinem et tempus observare tenebantur. Onkelos vertit: נְשַׁיָּא דְּאָתְיָן לְצַלָּאָה *mulieres quae veniebant ad orandum.* Expressit sensum, qui hic ei subesse videbatur,

et צָבָא cepit hoc significatu: *turmatim*, instar צָבָא *exercitus*, *cultus divini causa.* Ejus praecipua pars est oratio, hinc ejus facere voluit mentionem. Eadem est ratio versionis τῶν LXX., qui νηστευσασῶν αἳ ἐνήστευσαν, *jejuniantium quae jejunabant*, non quod צֹמוֹת אֲשֶׁר צָמוּ legerunt, uti voluit Ludov. Cappellus, sed quod pro oratione substituerunt jejunium, alteram divini cultus speciem. Hinc de Hanna legitur Luc. II, 37., *eam non discessisse a templo, et jejuniis ac deprecationibus Deo serviisse.* Erudite hunc locum tractavit Spencer *de legib. Hebraeor. rituall.* L. IV. Cap. 1. p. 1092. edit. Tubing. Verisimile ei est, feminas Israeliticas, moribus Aegyptiis adsuetas ad Tabernaculum recens exstructum, prout olim ad Isidis templa, catervatim et speculis instructas confluxisse, et Deo Israelis iisdem paene ceremoniis, quibus olim numinibus Aegyptiis, cultum exhibere cogitasse. Verum ob usum verbi צָבָא supra indicatum, magis probabile est, צֹבְאֹת fuisse mulieres ministrantes, quae per vices ad tabernaculum venerunt, ut manuali opere, nendo, texendo, acu pingendo, lavando, verrendo, juvarent cum opifices, tum etiam tabernaculi ministros. Istae igitur mulieres specula, quae, pro more seculi, secum gerebant, vel ultro, vel a Mose monitae, conferebant ad labrum aeneum conficiendum. J. D. Michaelis tamen in Commentat. *de vitro Hebraeorum* in *Commentatt.* (prioribus) *Societ. Scientiar. Gotting.* T. IV. p. 88. Partis philolog., Mosen non tam existimat damnosum artificem fuisse, ut metallum in speculi morem politum propter materiam appeteret, et opus materia multo pretiosius fundendo perderet; sed speculis illis incrustatum censet labrum, ut ablaturi se sacerdotes maculas corporis atque sordes in illo videre possent. Mutavit tamen Michaelis postea sententiam, uti ex ejus versione vernacula apparet, ac vulgo receptam et suam fecit. Ab interpretibus tantum non omnibus discessit Herm. Gid. Clemens, qui in Dissertat. *de labro aeneo* (Traj. ad Rhen. 1725. 8.) p. 40. מַרְאוֹת

imagines, צְבָאֹת vero *ornantes* (ut צָבָא significatione conveniret cum צָבָה) denotare contendit, et Versum integrum sic interpretatur: *fecit labrum aeneum et operculum ejus* (vid. supra ad XXX, 18.) *aeneum*, *cum figuris elegantibus*, *quae ornabant ostium tabernaculi conventus*. Verum locus 1 Sam. II, 22. non sinit nos dubitare, הַצֹּבְאֹת hic pro הַנָּשִׁים הַצֹּבְאֹת dici; quod autem מַרְאֹת attinet interpretes veteres raro consensu in *speculorum* significatione conveniunt. Arabicum quoque nomen consonum مِرْآةٌ, notat *speculum*. Plura in istam interpretationem monuit Ant. Clant in *Scription. biblicar.* Dissertat. I. (Groning. 1733.) p. 65.

24. *Talentum* habebat 3000 siclos (vid. not. ad Cap. XXV, 39.); hinc tota summa faciebat 87730 siclos. Hi aequales erant circiter 300,000 ducatis, ex Eisenschmidii computo, ex Michaelis, 127520 ducatis.

25. מְאַת—שֶׁקֶל *Centum talenta et mille septingenti septuaginta quinque sicli* fere aequales erant 300000 Thaleris (quorum quinque unum Ludovicum aureum faciunt), ex Eisenschmidii computo; ex Michaelis, fere 80000 Thaleris.

28. Facile quisque intelligit, perticas non constitisse ex solido argento, tum enim non suffecissent 1775 sicli argentei. Fuerunt igitur hae perticae ligneae et tantum obductae argento. Ita saepe *argenteus* et *aureus* apud Mosem est *argento* vel *auro obductus*. Vid. infra XL, 5., ubi ara suffitus vocatur *aurea*, quum tamen XXX, 1. 3. dicatur, eam factam esse ex ligno acacio et dumtaxat auro obductam. Cap. XXXIX, 39. altare vocatur *cupreum*, quod tamen, ut ex XXVII, 1. 2. apparet, ligneum et *cupro* tantum obductum erat.

5. *Brevius describuntur vestes sacrae supra Cap. XXVIII. descriptae. Cap. XXXIX, 1—31.*

Cap. XXXIX, 3. Pro קִצֵּץ *incidit* s. *abscidit* Hubigantius pluralem קִצְּצוּ ponendum pronunciat, quia וַיְרַקְּעוּ

praecessit. Sed apparent in toto hoc Capite verba singularia pluralibus permixta, cujus rei causam Seb. Ravius in *Exercitatt. philologg. ad Hubigantii Prolegomm.* p. 79. sequ. repetit ex eo, quod supra XXXVI, 1. 2. Moses dicitur *vocasse Bezaleelem et Oholiabum et omnem virum industrium, cujus animo Jova indiderat peritiam.* „Horum unumquemque propriam sibi operis partem habuisse, eamque, ubi perfecta erat, in commune contulisse, patet ex XXXVI, 4. coll. Vs. 8. 9. et sequentibus; quemadmodum et Bezaleelis scientiam in eo diversam fuisse colligitur a scientia Oholiabi, ut ille quaecunque auro, argento et aere, nec non ligno et gemmis parari debebant, excogitaverit, hic vero quae sculptura vel figuris in opere textili, artificioso et acupicto constabant, ita tamen, ut ambo sociata parte laboris fruerentur, et uterque sui operis haberet socios, vid. supra XXXV, 30—35. Itaque sicubi Mosi sermo est singulari numero, unus horum artificum subauditur; sin pluraliter effertur, vel de ambobus accipiendus est, vel de his, quorum opera illi artifices utebantur ad tabernaculum et quae eo pertinebant, fabricandum. Pressius dico, cum nostro in loco dicitur וַיְרַקְּעוּ אֶת־פַּחֵי הַזָּהָב, numero multitudinis, et deinde וְקִצֵּץ פְּתִילִם, numero singulari, docetur, aurum in tenues laminas ab aliis quidem expansum atque deductum, ab uno vero horum artificum, ejus rei pro ceteris gnaro, peritissima manu in ejusmodi filamenta dissectum fuisse, quae inseri, et adhiberi cum filis hyacinthinis, purpureis aliisque byssinis putuerint."

9. Repetitum in fine Versus כָּפוּל Hubigantius ut supervacaneum expungendum censet. Sed recte monet Ravius l. l. p. 104., rationem perspicuitatis hanc iterationem flagitare: „finge enim, כָּפוּל in fine Versus abesse, poterat facile alicui in mentem venire, pectorale, quod complicandum erat, totum non nisi spithamam longum latumque fuisse. Optimo igitur consilio post זֶרֶת אָרְכּוֹ וְזֶרֶת רָחְבּוֹ *spithama longitudo ejus et spithama latitudo ejus*, additur כָּפוּל *duplicatum*, ut intelligatur, pectorale hanc mensuram implesse non totum, sed complicatum, atque adeo duas spithamas longum fuisse. Causatur quidem Hubigantius, quod in loco parallelo supra XXVIII, 16. id כָּפוּל in fine absit. Sed non videtur meminisse, quod eo loco pectorale tantum confici jubeatur, hic vero tradatur modus illud conficiendi, et qua ratione illud mandatum exsecutioni datum sit. Postremo in casu

non sufficiebat dicere, pectorale quadratum factum et compositum habuisse longitudinem et latitudinem spithamae, sed etiam referebat adjungere, quod hanc mensuram habuerit duplicatum, atque adeo duas spithamas longum fuerit.“

27. וַיַּעֲשׂוּ אֶת־הַכָּתְנֹת שֵׁשׁ מַעֲשֵׂה אֹרֵג לְאַהֲרֹן וּלְבָנָיו *Fecerunt et tunicas byssinas opere textili, Aaroni et filiis ejus.* Quem in usum parabantur ejusmodi vestes byssinae, docetur Levit. VI, 10., ut nimirum iis induti Aaron et filii ejus circa altare Dei ministrarent. Vestibus byssinis seu linteis et Aegyptios sacerdotes sacra officia tractantes indutos fuisse, tradit Herodotus L. II. Cap. 38. Plura vid. in Dougtaei *Anall. SS.* ad h. l. p. 78.

30. נֵזֶר־הַקֹּדֶשׁ Onkelos vertit כְּלִילָא דְקוּדְשָׁא *coronam sanctam;* cf. 2 Sam. I, 10. Sacerdotes et apud alios populos corona uti solebant, seu diademate fasciis constante. *Stroppus est*, ait Festus, *ut Atejus Philosophus existimat, quod Graece στρόφιον vocatur, et quod sacerdotes pro insigni habent in capite. Quidam coronam esse dicunt, cui quod pro corona insigne in caput imponatur, quale sit strophium.* Cf. quae hac de re collegerunt Lindenbrogius et Valesius ad Ammiani Marcellini L. XXIX. Cap. 5. §. 16.

6. ***Perfecto Tabernaculo omnibusque ejus supellectilibus, id statuere certo ordine jubetur Moses a Jova. Inaugurantur omnes ejus partes et sacerdotes. Nubes, praesentiae divinae symbolum, sacrarium implet. Cap. XXXIX, 32. — XL, 38.***

Cap. XL, 2. בְּיוֹם הַחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן *In die mensis primi,* i. e. cum advenerit mensis primus. Nam pertinet הָרִאשׁוֹן ad חֹדֶשׁ, non ad בְּיוֹם, quod pro adverbio est, et significat *cum primum.* Id perspicuum fit ex eo, quod deinde *primus dies* mensis notatur his verbis: בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ.

3. וְסַכֹּתָ עַל־הָאָרֹן אֶת־הַפָּרֹכֶת *Et operies arcam velo,* i. e. obtendes quasi sepem et intergerinum parietem. Innuit velum, quod inter Sanctum et Sanctum Sanctorum, ubi arca erat. Id quasi obsepiebat arcam, ne ab ullo mortalium conspici posset. Pro הַפָּרֹכֶת in codice Samaritano est הַכַּפֹּרֶת *operculum,* quod ipsum et Targum Jo-

nathanis exhibet, nisi in eo mendum librariorum fuerit. Samaritanorum scriptioni adversatur primo ipsum verbum וְסַכֹּתָ, quod de operculo arcae non usurpatur; de eo usus perpetuus est verbi נָתַן. Deinde illi obstat Versus 21., qui huic est parallelus, in quo de *velo* agitur, non de operculo, et usurpatur verbum יָסַךְ, ut hic. Tunc adversatur ordo narrationis, qui servatur Versibus 21. 22., in quibus velum primum, seu interius, antea suspensum dicitur, quam mensa panum in atrio secundo collocetur. Accedit, quid, si hoc Versu 3. de operculo ageretur, omitteret Deus de velo priore mandare, quanquam non omiserit de posteriore, vid. Vs. 5.

5. וְשַׂמְתָּ אֶת־מָסַךְ הַפֶּתַח לַמִּשְׁכָּן *Et pones velum ad ostium Tabernaculi.* Agitur de velo exteriore, uti liquet ex ipso narrandi ordine. Nam post veniunt mandata de altari holocaustorum, quod erat extra Tabernaculum; et idem ordo servatur infra Vs. 28. seqq., ubi Moses velum Tabernaculi ponit, postquam mensam, altare suffitus, et candelabrum in Sancto posuit, et anteqaam statuat altare holocaustorum extra velum, et in ipso atrio.

15. וְהָיְתָה לִהְיֹת לָהֶם מָשְׁחָתָם לִכְהֻנַּת עוֹלָם לְדֹרֹתָם Hoc *autem ita fiet, ut sit eis haec sacerdotalis inunctio in perpetuum eorumque aetates futuras.* Nimirum semel tantum sacerdotalis generis γενεάρχαι inuncti sunt, eaque unctio ad eorum posteros pertinuit; sed Pontifex Maximus semper inungebatur, antequam decessoris sui munere fungi posset. Vid. Levit. VIII, 2. 12.

17. בַּשָּׁנָה הַשֵּׁנִית *Anno secundo*, nempe לְצֵאתָם מִמִּצְרַיִם *postquam egressi essent ex Aegypto*, ut habet Samaritanus codex, et LXX. πορευομένων αὐτῶν ἐξ Αἰγύπτου. Quod si non est Mosaicae orationi adsuendum, saltem intelligi hic necesse est.

19. וַיִּפְרֹשׂ אֶת־הָאֹהֶל עַל־הַמִּשְׁכָּן *Extenditque cortinas supra Tabernaculum*, seu, Tabernaculi parietes induit cortinis. Significat הָאֹהֶל generatim id, quod קְלָעִים, seu יְרִיעוֹת speciatim, nempe universas cortinas simul junctas, quibus constabat אֹהֶל, ex multis cortinis confectum. Nec אֹהֶל idem est ac *tegumentum;* nam subditur: וַיָּשֶׂם אֶת־מִכְסֵה הָאֹהֶל *et posuit tegumentum tentorii.* Tegebat Tabernaculi tegumentum ipsas cortinas; quia cortinae, quibus tentorium constabat, non modo latera vestiebant, sed etiam pro tecto erant inferiore, cui tecto

impositae erant arietinae pelles. Haec non attendebat Clericus, cum sic converteret: *tum, supra Tabernaculum integumentum extendit, alterumque desuper imposuit;* permiscuit מִכְסֶה cum אֹהֶל, quanquam haec aperte distinguantur hoc ipso Versu.

34. וַיְכַס הֶעָנָן אֶת־אֹהֶל מוֹעֵד וּכְבוֹד יְהוָה מָלֵא אֶת־הַמִּשְׁכָּן *Tum nubes tabernaculum conventus obtexit, et Jovae splendor illud implevit.* Ex Verss. 36. 37. 38. apparet, hanc nubem eandem fuisse ac eam, quae Israelitas in itinere ducebat, de qua supra XIII, 21. Exstructo tabernaculo haec nubes supra illud consedit, in signum, Jovam singulari quadam ratione ibi esse praesentem. Sane necessarium erat, ut Israelitae hujusmodi signum aspectabile praesentiae divinae haberent. Populus enim adhuc rudis et omnia e sensibus metiens, mox potuisset numinis imaginem e lapide, ligno etc. formare, atque ita ad idololatriam prolabi, nisi Deus illa re sapienter cavisset ne hoc fieret. כְּבוֹד יְהוָה videtur fuisse splendor eximius, quem nubes illa emisit. Vulgaris erat opinio multarum veterum gentium, praecipue Orientalium, Deum habitare in luce et splendore, cui nullus alius possit comparari.

37. וְאִם־לֹא יֵעָלֶה הֶעָנָן *Si vero non attolleretur nubes*, i. e. non discederet. Vid. huc de re Num. IX, 17.

38. בְּכָל־מַסְעֵיהֶם *In omnibus profectionibus eorum.* Haec vox proprie proficiscendi actionen denotat, deinde etiam *stathmum*, sive locum, in quo post diuturnum iter consistunt viatores. Cf. Num. XXXIII, 1.

Corrigenda.

Pag. 5. Lin. 9. pro XII. pone XIII, 16.
— 26 — 5 — Πάπρυρον — Πάπυρον
— 40 — 6 ab imo — *nubum* — *rubum*
— 60 — 21 — examinis — exanimis
— 100 — 23 — constitui — constituti
— 239 — 14 — phylacteria — phylacteriis
— 442 — 6 — *pessulas* — *pessulus*